AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Beynəlxalq konfrans Gənc alimlərin "Şuşa ili"nə həsr olunub

GƏNC ALİMLƏRİN BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSI

(09-10 dekabr 2022-ci il)

GƏNCƏ - 2022

Baş redaktor: GDU-nun rektoru, kimya elmləri doktoru, professor Yusif Yusibov.

Baş redaktorun müavini: GDU-nun Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru, dosent Pərvin Kərimzadə.

Konfransın proqram komitəsi

Sədr: Yusif Yusibov-rektor, kimya elmləri doktoru, professor.

Həmsədr: Pərvin Kərimzadə-prorektor, dosent.

Proqram komitəsinin üzvləri

1. Mübariz Yusifov – professor, filologiya fakültəsinin dekanı;
2. Vaqif Novruzov – professor, botanika kafedrasının müdiri;
3. Şahin Tağıyev – professor, pedaqogika kafedrasının müdiri;
4. Sevda Qurbanəliyeva – professor, musiqi kafedrasının müdiri;
5. Telman Quliyev – professor, Azərbaycan dili kafedrasının müdiri;
6. Həsənbala Sadıqov – professor;
7. Sevda Əhmədova – professor, ekologiya kafedrasının müdiri;
8. Muğan Quliyev – professor, fizika və texniki fənlər fakültəsinin dekanı;
9. Yadigar Əliyev - professor;
10. Şaiq Məmmədov - professor;
11. Tağı Tağıyev – professor.

Konfrans materialları GDU-nun Nəşriyyat şöbəsinin və konfransın proqram komitəsinin 22 noyabr 2022-ci il tarixli qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məhsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri, G.T.Cəfərova;

Mühəndis-proqramçı: S.A.Piriyev;

Operatorlar: Ş.M.Hüseynova, N.H.Nəbiyev.

Konfrans materialları, Gəncə, 2022, 330 səh.

I BÖLMƏ

İQTİSADİYYAT, İDARƏETMƏ, DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ İDARƏETMƏSİ, MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİT, BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR, TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

QARABAĞDA TURİZMİN İNKİŞAFININ İQTİSADİYYATA TƏSİRİ

Məlikov Anar Balabəy oğlu
Azərbaycan Kooperasiya Universiteninin müəllimi

Açar sözlər: Qarabağ, turizm,iqtisadiyyat,inkişaf, sağlamlıq turizmi, termal turizm və s.
Keywords: Karabakh, tourism, economy, development, health tourism, thermal tourism, etc.

Azərbaycan uzun illər ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri (Fransa, Rusiya Federasiyası və ABŞ) vasitəsilə danışıqlar apararaq problemi sülh yolu ilə həll etməyə çalışıb. Təbii ki, Qarabağ bölgəsi və ətraf rayonların turizm imkanlarından tam istifadə etmək yalnız üç əsas amil təmin edildikdən sonra mümkün olacaq: təhlükəsizlik, əhalinin qayıtması və infrastrukturun yaradılması [1].

Bütün bu problemlər həll edildikdən sonra Qarabağ bölgəsinin yaxın gələcəkdə Azərbaycanın turizm sektorunda lider olacağı şübhəsizdir. Əminliklə demək olar ki, Qarabağ regionu regional, sonra isə qlobal əhəmiyyətli ekoturizm mərkəzinə çevriləcək.

Azad edilən torpaqlarda artıq infrastruktur işlərinə başlanılıb. Gözəl turizm məkanları olan Şuşa, Laçın və Kəlbəcərdə dağ turizmi, ekoturizm, sağlamlıq və mədəni turizm potensialını dəyərləndirərkən Qarabağın iqtisadi dirçəlişinə töhfə vermək olar [2]. Eyni zamanda, işğaldan azad edilmiş torpaqlar Azərbaycanın iqtisadi imkanlarını gücləndirməyə və vətəndaşlarının rifahının yüksəlişini sürətləndirməyə imkan verəcək, çünki bu region təbii sərvətlərlə zəngindir.

Azərbaycan yeni nəqliyyat xətlərinin açılması, işğaldan azad edilmiş şəhərlərin bərpası və tarixi abidələrin bərpası ilə regionu iqtisadiyyat və turizm mərkəzinə çevirməyi qarşısına məqsəd qoyub. Bu gün milyonlarla insan meditasiya, epilyasiya, plastik cərrahiyyə, nəqliyyat və yaşayış kimi səyahət xidmətlərindən istifadə edir. Hər il sağlamlıq turizminə iştirak və maraq durmadan artır. O qədər ki, insanlar sağlamlıq imkanlarını və xərclərini təkcə öz ölkələrində deyil, həm də digər ölkələrdəki ən yaxşı müalicə və qiymət variantlarını müqayisə edərək sağlamlıq problemlərini həll etmək üçün hərəkətə keçirlər. Unikal tarixi-mədəni məkanları ilə məşhur olan Azərbaycan bu proseslərdən heç də geri qalmır. Azərbaycanda bir çox alternativ turizm növləri olsa da, sağlamlıq turizminin bir alt qolu olan termal turizmin yüksək potensialı hələ də dəyərləndirilməyib.

Sağlamlıq turizmi sahəsində Qarabağ bölgəsini inkişaf etdirmək və bu baxımdan nümunə göstərmək olar. Uzun müddət Ermənistanın işğalı altında olan rayonda turizm obyektləri dağıdılıb. Nəticə etibarı ilə yüksək potensiala malik bu rayon yaxın illərdə bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə oluna biləcək mühüm mərkəzə çevriləcək [3]. Bölgədə sağlamlıq turizminin inkişafı ilə Rusiya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistan kimi keçmiş sovet ölkələri ilə yanaşı, Türkiyə və Avropa ölkələrindən də Qarabağ bölgəsinə turistik səfərlər təşkil olunacaq.

Beləliklə, regional və milli iqtisadiyyatda alternativ gəlir mənbəyi yaradıla bilər. Bundan əlavə, istehlakçıların sağlamlıq turizmi xidmətlərindən faydalanmasının səbəbləri müəyyən edilərək turizm investisiyaları daha faydalı və qazanclı hala gətirilə bilər. Bu, Azərbaycanda iqtisadiyyatın daha da inkişafına töhfə verə bilər. Son illər Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı üçün bir çox beynəlxalq təşkilatlar, tədbirlər keçirilir. Azərbaycan yaxın illərdə turizmlə zəngin olan bu bölgədə çoxlu müasir obyektlər tikməyi planlaşdırır.

Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda termal turizmlə zəngin ərazilər var [5]. Xüsusilə Şuşa, Kəlbəcər və Laçın rayonları bu mineral su ehtiyatları ilə daha zəngindir. Qarabağın bu bölgələrindəki termal bulaqlardakı bu mineral sular yaxın illərdə daha çox turistin gəlməsi ilə sağlamlıq turizmində istifadə olunacaq. Mineral suların müalicəvi xüsusiyyətləri insanları yaxşılaşdırır.

Qarşıdakı illərdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində tikiləcək sağlamlıq turizmi obyektləri nəticəsində termal turizmdə yerli və xarici turistlərin iştirak faizini artırmaq və sağlamlıq turizmini inkişaf etdirmək üçün əsas təkliflər bunlardır [4]:

- Qarabağ bölgələrində istirahət kompleksləri yenilənməlidir,
- Bölgələrdə və rayonlarda yerli turizm mərkəzləri yaradılmalıdır,
- Termal turizm müəssisələri yenidən qurulmalı və xidmət keyfiyyəti artırılmalıdır,
- İstilik qurğularında xidmət, təhlükəsizlik, gigiyena və infrastruktur baxımından keyfiyyət standartları müəyyən edilməlidir.
- İnkişaf etmiş ölkələrin termal turizmdəki müraciətləri araşdırılmalı və Qarabağda uğurlu tətbiqlər edilməlidir,
- Termal turizm müəssisələrində təlim keçmiş kadrların işə götürülməsi üçün araşdırmalar aparılmalıdır,
- Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin turizm brendinin təbliği,
- Azərbaycan turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik ölkə kimi təbliğ edilməlidir.

Azad edilmiş ərazilərin təbii potensialı çox böyükdür. Bəzi hesablamalara görə, əvvəllər Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarda təbii sərvətlərin istismarı Azərbaycana ÜDM-in 30%-dən çoxunu çıxarmağa imkan verəcək. İndi bu ehtiyatlar Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük təkan verəcək, həm də yerli sakinlərin (keçmiş məcburi köçkünlərin) vətənlərinə tezliklə qayıtmasına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramlı G. “Azərbaycanda turizmin davamlı inkişafı: Mövcud vəziyyət, problemlər və həlli” 2019, s.332-339.
2. Həşimli A. “Azərbaycanın Turizm Sektoru – İmkanlar və Maneələr” 2019, səh.3.
3. Kazımov M. “Turizm sektorunun region iqtisadiyyatına təsiri”. Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşrləri. 2015, Bakı.
4. Leyla Z. Əliyeva, Şəhla M. Rzayeva. “Azərbaycan iqtisadiyyatında turizmin inkişafının əsas istiqamətləri”. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan; Bakı, 18-19 iyun 2020-ci il
5. Rövşən İbrahimov, “Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərinin iqtisadi potensialı: Qısa icmal” Hankuk Xarici Dillər Universiteti, fevral 2021.

Abstract

The article examines the impact of tourism development on the economy in the liberated Karabakh zone. The Karabakh region of Azerbaijan has been occupied by Armenia since the early 1990s. As a result of this war, despite the country's high tourism potential, there is no development in the tourism sector. Life will revive in the lands freed from occupation the Karabakh region will soon become one of the most attractive tourist destinations in the region. The development of the tourism sector in the Karabakh region will have a positive effect on the rapid economic recovery of the region. Health tourism opportunities in the Karabakh region can be considered a good development area for Azerbaijan. With cross-border mobility due to the need for health, health tourism is growing everywhere today and is becoming a global trend in the modern tourism industry.

SƏFƏVİ DÖVRÜ METALİŞLƏMƏ SƏNƏTİ
(Rocer Seyvorinin tədqiqatı əsasında)

Namazova Lamiyyə Səxavət
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,Bakı

Açar sözlər: Rocer Seyvori, Səfəvilər, metalişləmə
Key words: Roger Savory, Safavids, metallization

Azərbaycan dövlətçiliyinin önəmli səhifələrindən biri olan Səfəvi imperatorluğunun tarixi yerli və xarici tarixşünaslıqda müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu sahədə araşdırma aparan şərqşünas-alim Rocer Seyvori Səfəvilər dövrü haqqında fundamental əsərlərin müəlliflərindən sayılır. Onun kitab və məqalələrində Səfəvilər dövrü tarixinin müxtəlif problemləri işıqlandırılıb. Səfəvi dövrünün metalişləmə sənəti müəllifin mədəni həyatın tərkib hissəsi kimi tədqiq etdiyi sahələrdən biridir.

R.Seyvori metalişləmə sənətində əhəmiyyətli yeniliklərin olmasına baxmayaraq, bununla bağlı araşdırmalarda gözəçarpan bir çatışmazlıq olduğunu və Səfəvi memarlığı, incəsənəti və sənətkarlığının daha yaxşı tədqiq edildiyini qeyd edir [3, 149].

Tədqiqatçı Səfəvilərin metal işlərindəki yeniliklərini öz bölgüsünə əsasən sadalayarkən qeyd edir ki, bura dairəvi postament üzərində uzun səkkizguşəli məşəl tutacağı, Çindən təsirlənməklə yaradılan yeni növ küplər və fars poeziyasının xeyrinə ərəb yazılarının demək olar ki, tamamilə yoxa çıxması daxil idi. Sıx arabesklər və çiçək naxışları fiqur motivlərindən daha çox o dövrün zövqünə uyğun idi. Hər zamankından daha çox səth sahəsi verilən yazılar üçün geniş aşağı arxa fon təmin edilmişdi. Baxmayaraq ki, ən dəbdəbəli metal işi daş-qaşlı qızılla bəzədilmişlər idi, gümüşə bənzəməsi üçün mis də tez-tez qalaylanırdı [3, 151].

R.Seyvori Səfəvi metal qablarındakı yazılardan bəhs edərkən qeyd edir ki, Hafiz və Sədi kimi klassik şairlərin mistik mövzuları şərab qabları və digər içməli qablar üzərində əks olunurdu. Müəllif davamında yazır ki, mistik misralar məşəl stendləri və bu kimi nümunələr üçün də bariz seçim idi, çünki şamın ətrafında fırlanan, onun alovu ilə yanmaq bahasına onunla birləşən pərvanənin metaforası çoxdan mistik şairlərin stereotip və hiyləgər obrazı olmuşdu. Səfəvi metal sənətində tədqiqatçı istinad etdiyi mənbəyə əsasən "inqilabi" adlandırılan cərəyanın üç kateqoriyaya ayrıldığını göstərir: Allahdan on iki imamın və ya daha çox on dörd pak imamın adına bərəkət istəmək ayinləri, Əli adına dua və nadir hallarda, Əlini vəsf edən, bəzən kostik ekstremist vurğularla yazılmış şeirlər. Bu şeirlərdən bəziləri Əlini Allahla eyniləşdirməyə təhlükəli dərəcədə yaxındır və təkcə Səfəvilər dövlətinin qurulduğu dövrdəki qablarda deyil, hətta I Şah Abbasın dövründə 1620/1-ci ilə aid kasalarda da belə nümunələrə rast gəlmək mümkündür [3, 151].

Səfəvi metal emalının əsas sahəsi silah və zireh istehsalı idi. Qılınc hazırlamaq üçün ən yaxşı polad Hindistandan gətirilirdi. Səfəvi qılınc ustaları intarsiya sənətində xüsusilə mahir idilər [3, 151]. Mis və qurğuşun isə Kiçik Asiya və Rusiya vasitəsilə Avropa ölkələrindən gətirilirdi [3, 211]. XVII əsrdə ən yaxşı qılınclar Qumda hazırlanırdısa, XVIII əsrdə artıq Xorasan qılıncları mühüm yer tuturdu. R.Seyvori qılınc ustalarının çox azının adının məlum olduğunu və onlardan Şah I Abbas üçün bir neçə qılınc hazırlayan Əsəd Allah İsfahaninin adını çəkir. Həm qılıncların, həm də xəncərlərin qınınları və qulpları yüksək naxışlı idi; bəziləri minalanmış, digərləri (xüsusilə mərasim silahı və hədiyyə kimi nəzərdə tutulmuşlar) qiymətli daşlarla bəzədilmişdir. Həm qılıncların, həm də xəncərlərin qınları və qulpları olduqca naxışlı idi və bəziləri minalanmış, bəziləri (xüsusilə mərasim silahı və hədiyyə kimi nəzərdə tutulmuşlar) qiymətli daşlarla bəzədilmişdi [3, 153].

Metalişmələmənin aparıcı sahələrdən olan soyuq silahların, hərbi geyimlərin istehsalı haqqında Oruc bəy Bayat məlumat vermişdir [1, 211]. Qiymətli metallardan bəzək məmulatı, müxtəlif əşyalar hazırlanması işinə qızıl və gümüş sikkələrin ticarət dövriyyəsində artmasının da güclü təsiri olmuşdur [2, 332-333].

XVI əsrdə çahar ayna (dörd güzgü) adlı yeni bir zireh növü meydana çıxdı. O, çıxarıla bilən sancaqlar ilə menteşələr və ya qayışlarla birləşdirilmiş dörd dəmir lövhədən ibarət idi. Belə zirehlər adətən köynəyinin üzərinə geyilirdi. Tam zireh dəstinin digər komponentləri bir cüt qolçaq (bazubənd), dairəvi polad qalxan (sipar) və dəbilqə (xüd) idi. Səfəvi dəbilqələri adətən konusvari uclu idi. Şah I Abbasın dəbilqəsi və qolçaqları Britaniya Muzeyində saxlanılır. Dəbilqə 1035 (1625/6) ilə aiddir və Sədinin "Bustan" əsərindən beytlərlə bəzədilmişdir. Dəbilqənin mərkəzi nöqtəsi adətən kasa hissə ilə bir döyülürdü və içərisinə uzun dörd tərəfli mismar vurulurdu. Aşağı kənarına bəzən sahibinin çiyinlərinə çatan aventail və ya zəncirli pərdə bağlanırdı. Qoşa şleyf borular Səfəvi dəbilqələrinin xarakterik xüsusiyyəti idi. Odlu silahların istifadəsi daha çox yayıldıqca köhnə qamış qalxanlarını tədricən əvəz edən polad qalxanlar təbii olaraq metal işçisinə bəzək üçün çox imkan verirdi. Zireh yüngül idi və quraşdırıldığı daşıyıcısının hərəkətinə mane olmamaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. XVI əsrdə at zirehlərinin də istifadə edildiyi haqda məlumatlar da var [3, 153].

XVIII əsrdə metalişləmə sənətinin mərkəzi Təbriz, Şamaxı, Şəki, Gəncə, Naxçıvan idi. Yerli, o cümlədən bir sıra xarici ölkələrin muzeylərində (məsələn, Bern Tarix Muzeyinin zəngin kolleksiyasını göstərmək olar) XVIII əsrə aid külli miqdarda bədii metalişləmə nümunəsi saxlanılır [1, 439].

Verilən məlumatları ümumiləşdirsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, metalişləmə əsasən başqa ölkələrindən ixrac olunmuş xammalla təmin edilirdi. Səfəvilərə məxsus bəzi metal işi sənət məhsulları nəinki ölkənin sərhədləri çərçivəsində, eyni zamanda onun hudüdlarından kənarda da yayılmışdı. Xüsusilə uzunmüdətli müharibələr metalişləmənin vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi: [7 cilddə] / məs. red. O.Ə.Əfəndiyev. Bakı: Elm, c. 3, 2007. 592 s.
2. Qasımov, X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Aspoliqraf, 2008. 448 s.
3. Savory, R. Iran under the Safavids. Cambridge: Cambridge University Press, 1980. 277 p.

THE ART OF METALLICATION IN THE SAFAVID PERIOD
(Based on the research of Roger Savory)

Namazova Lamiyya Sakhavat

Summary

The history of the Safavid Empire, which is one of the most important pages of Azerbaijani statehood, has been studied from different angles in domestic and foreign historiography. Oriental scholar Roger Savory, who conducts research in this area, is considered one of the authors of fundamental works on the Safavid period. His books and articles cover various problems of the history of the Safavid period. The art of metalworking of the Safavid era is one of the directions that the author studied as part of cultural life.

İNNOVASİYA ƏSASLI İNKİŞAFIN QEYRİ-NEFT SƏNAYESİNƏ TƏBİQİ İMKANLARI

doktorant Quliyeva A.A.
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı

Açar sözlər: innovasiya, inkişaf, qeyri-neft sənayesi, sektor, statistika.

Key words: innovation, development, non-oil industry, sector, statistics

İnnovasiya və onun sənayedə yeri. İnnovasiya mülkiyyətindən asılı olmayaraq müəssisələrin iqtisadi yüksəlişinə töhfə verir və aydındır ki, davamlı iqtisadi artım yalnız yeni məhsul və ya xidmətlər təklif etdikdə baş verə bilər. Son iki onilliyin nəticələri göstərir ki,

innovasiyalar iqtisadi inkişafda əsas rola sahibdir. İnnovasiya əsaslı inkişafın sürətləndirilməsi isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi strategiyasında mərkəzi rol oynamışdır. Onlar inkişafın yalnız yüksək texnoloji məhsullarla bağlı olmadığını, innovativ yanaşmaların inkişaf prosesinin əvvəlində qurulması gərəkdiyini müəyyənləşdirmişlər. Qeyri-neft sektoru və eyni zamanda onun alt sistemi olan qeyri-neft sənayesi yalnız innovasiyanın gücü hesabına davamlı inkişaf dinamikası göstərə bilər [9, 39]. Müasir dövrün imkanları innovasiya əsaslı inkişafı dəstəkləməkdədir. Dünya dövlətləri, eləcə də, ölkəmizdə qeyri-neft sənayesinin davamlı inkişafı dəstəklənir və bu müasir tələblərə cavab verən innovasiyanın seçilməsində özünü göstərir. Tədqiqatın əsas məqsədi qeyri-neft sənayesində innovasiya əsaslı inkişafın aktuallığını çatdırmaq və bu istiqamətdə ölkəmizin əsas statistik göstəricilərinin təhlil edilməsidir.

Dünyanın qabaqcıl dövlətləri innovasiyanı iqtisadiyyatın ayrılmaz hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul etmişlər. Bu baxımdan innovasiya əsaslı inkişafın Çin, Hindistan və Koreya kimi ölkələrin qeyri-nft sənayesindəki payı və Asiya iqtisadiyyatlarının yüksəlməsindəki rolu danılmazdır [10, 7-8]. Bu dövlətlər innovativ imkanları və təcrübəsinə görə nümunə hesab oluna bilər.

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinə dair tədbirlər. Respublikasının dövlət siyasəti iqtisadiyyatın davamlı yüksəlişinin həyata keçirilməsi məqsədilə müasir tələblərə cavab verən texnologiyalar əsasında sənayenin dinamik inkişafı və onun şaxələndirilməsinin təşkilidir. Ölkəmizin müasir texnoloji resurlardan maksimum istifadə etməklə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və koordinasiya yaratmaq, nəticədə Azərbaycanın dünyada mövqeyini yüksəltmək məqsədilə ölkə başçısının fərmanı ilə 6 yanvar 2021-ci ildə Dördüncü Sənaye İnqilabının Təhlili və Koordinasiya Mərkəzi təsis edildi. Bu qurum MDB məkanında ilkdir və ölkəmizin bu sahədə rəqəmsal iqtisadiyyatla bağlı təşəbbüslərin, layihə və strategiyaların təhlili və əlaqələndirilməsi kimi fəaliyyətlərlə məşğuldur. Mərkəzdə əsasən Türkiyə, BƏƏ, İsrail, Yaponiya kimi ölkələrlə əməkdaşlığa fokuslanmış layihələr və işgüzar tədbirlər təşkil olunur [5].

Son zamanlar ölkəmizin hərtərəfli inkişafı istiqamətində çoxşaxəli islahatlar keçirilmiş, o cümlədən qeyri-neft sənayesinin inkişafında önəmli irəlləyiş əldə olunmuşdur. Keçən dövrlər ərzində sözü gedən sənayedə müsbətə hədəflənmiş bir sira işlər görülüb. Bütün bunların nəticəsində isə artıq respublikamızda müasir, yüksəkkeyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft məhsulları istehsalında ixtisaslaşmış sənaye parkları və məhəllələri yaradılmış, istifadəyə verilmişdir. Sənaye parkı zəruri infrastruktura və idarəetmə qurumlarına sahib, müasir texnologiyaların tətbiqi vasitəsilə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı və xidmət üçün hesablanmış, sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına yardımçı ərazilər hesab olunur ki, bu həm də qeyri-neft sənayesinin inkişafına əsaslı dəstəkdir [1, 3-4]. Sənaye məhəlləsi dedikdə isə sənaye və xidmət sahələrində çalışan kiçik və orta sahibkarlar üçün müntəzəm iş mühitinin yaradılması, o cümlədən əhalinin istehsal və xidmət sahəsində məşğulluğunun yüksəldilməsi üçün fəaliyyət göstərən birliklər başa düşülür. Sənaye parklarının və sənaye məhəllələrinin fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə 2021-ci ildə yaradılmış **İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi** bu istiqamətlərdə dövlət dəstəyini həyata keçirir [7].

İnnovasiya əsaslı inkişaf və statistik göstəricilər. Qeyri-neft sənayesinin inşikafındakı bu addımlar ölkənin bu sahədəki idxaldan asılılığını yüksək faizlə aşağı salmış, eyni zamanda Azərbaycanı ixracatçı ölkəyə çevirmişdir. Azərbaycanda qeyri-neft məhsullarının istehsalı ilə yanaşı ixracı da sürətlə artım göstərir. Son dövrlərin statistik göstəriciləri sənaye zonalarının Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunda xüsusi payının 15 faizə çatmasını xəbər verməkdədir [4].

Qeyri-neft sənayesində məhsul istehsalının daha çox olan sahələrindən biri kimya sənayesi, əczaçılıq, rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı sahələridir. Hesabat

dövrünün nəticələrinə əsasən sözügedən sahələrdə bütövlükdə 1 milyard 339,4 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir [6]. Sənayenin digər payına sahib olan sahə kimi maşın və avadanlıqların, digər nəqliyyat vasitələrinin, avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı üzrə məhsul istehsalının artım faizi bir qədər artıqdır. Cari ilin yanvar-iyun aylarında bu sahədə 295 milyon, toxuculuq sənayesi, geyim, dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı sahələrində 299,6 milyon, tikinti materialları istehsalında 620,2 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir [2].

Hesablamalara əsasən, ölkəmizin 2022-ci ilin ilk səkkiz ayı üzrə ümumi ixrac 26,2 milyard ABŞ dolları, qeyri-neft sektorunda ixrac isə 1,9 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Deməli, qeyri-neft sektorunda ixrac keçən ilin yanvar-avqust ayları ilə müqayisədə 19% artım göstərir [2]. Daha dəqiq desək, 2022-ci ilin ilk 6 aylığında 1,3 milyard manat məhsul istehsalı ilə sənaye zonalarının ölkə sənayesinin qeyri-neft sektorunda xüsusi çəkisi 14,9%, qeyri-neft sənaye məhsullarının ixracında isə 33,1% yəni 543,9 milyon manat hesablanıb [4]. Verilmiş məlumata əsasən onu da əlavə edə bilərik ki, sənaye zonalarında istehsal edilən məhsullar dünyanın 50-dən çox ölkəsinə ixrac edilmişdir.

2020-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər əsasən iki istiqamətdə - dövlət büdcəsi və müəssisələrin öz vəsaiti hesabına olmaqla cəmlənir və ümumilikdə 35919,8 milyon manat təşkil edir. Bununla belə, sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amillər Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatlarında yer almışdır [3]. Beləki, amillər iqtisadi, istehsal və digər olmaqla təsnifatlaşdırılır və özlüyündə əhəmiyyətli və az əhəmiyyətli olmaqla iki yerə ayrılır. İqtisadi amillər kimi öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması, istehsalda isə müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması əhəmiyyətli amillər qismində əsas göstərilmişdir. Əlbətdə bu göstəricilər sənaye sahələrindən asılı olaraq da dəyişə bilir. 2020-ci ilin az əhəmiyyətli səbəblərinə nəzər saldıqda burada iqtisadi amillər kimi - təzə məhsullara çəkilən xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətinin uzun olması əsas səbəb hesab olunur [8, 6]. İstehsal amilləri kimi – ixtisaslı işçilərin çalışmaması problem kimi qeyd edilmişdir. Sonuncu amilə - digər amillərə baxdıqda isə innovasiya prossesi müddətinin qeyri-müəyyən olması, texnologiyalar bazarının inkişaf etməməsi əsas səbəb kimi müəyyənləşdirilmişdir. İnnovasiya əsaslı inkişafa mane olan amillərin dərindən tədqiqi bu sahədə yaranmış çətinlikləri müvafiq strateji addımların tətbiqi, struktur dəyişikliyi və sair yollar vasitəsilə aradan qaldıra bilər.

Nəticə. Son 5 illin qeyri-neft sənayesindəki nəticələri onu göstərir ki, keçən illərlə müqayisədə ölkədə müsbət dinamikaya sahib yüksəliş müşahidə olunur. İstər Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, istər bu sahədə hazırlanmış dövlət proqramları, fərmanlar, beynəlxalq təcrübələrindən istifadə ölkənin qeyri-neft sənayesindəki inkişafında innovasiyanın açıq üstünlüyünü vurğulayır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov İ.M., Əliyev T.N., Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. 2013.
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin rəsmi saytı, https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/qeyri-neft-sektoru-uzre-ixrac-19-artib-449
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, www.stat.gov.az
4. Sənaye zonalarının qeyri-neft sektorunda payı, https://apa.az/az/maliyye/senaye-zonalarinin-qeyri-neft-sektorunda-payi-149-e-catib-716729
5. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi saytı https://www.economy.gov.az/az/page/senaye-zonalari/senaye-mehelleleri
6. Vergilər – Sosial iqtisadi onlayn qəzet. https://vergiler.az/news/economy/19232.html
7. Baku Research Institute, https://bakuresearchinstitute.org/en/analysis-of-main-problems-facing-azerbaijans-non-oil-exports-2/

8. Abbasov, F.H., Sustainable social and economic development of regions in Azerbaijan: the current situation and future prospects. Baku 2010.
9. Nuriyev, A.X., Regional siyasətin və idarəetmənin əsasları. Bakı: Elm ve Təhsil. 2011.
10. John Wakeman-Linn, Paul Mathieu– Oil Funds and Revenue management in transition economies, 2013.

Abstract

Innovation contributes to the economic growth of enterprises, regardless of ownership, and it is clear that sustainable economic growth can only occur if they offer new products or services. The results of the last two decades show that innovation plays a key role in economic development. The acceleration of innovation-based development has played a central role in the economic strategy of developing countries. They determined that development is not only about high-tech products, innovative approaches should be established at the beginning of the development process. The non-oil sector and, at the same time, the non-oil industry, which is its subsystem, can show sustainable development dynamics only due to the power of innovation. The opportunities of the modern era support innovation-based development. The countries of the world, as well as in our country, support the continuous development of the non-oil industry, and this is reflected in the selection of innovation that meets modern requirements. The main goal of the research is to convey the relevance of innovation-based development in the non-oil industry and to analyze the main statistical indicators of our country in this direction.

BANKLARIN KREDİT BAZARINDA RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ VƏ ONUN İNKİŞAFI

Eyvazlı Hüseyn Mübariz oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı

Açar sözlər: bank, rəqəmsal texnologiya, kredit, inkişaf, idarəetmə, səmərəlilik.
Keywords: bank, digital technology, credit, development, management, efficiency.

Müasir dövrdə bankları kredit bazarında rəqəmsal texnologiyalarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.Sürətlə inkişaf edən texnologiyalardan iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən, bank sektorunda da tətbiqi və bu yöndə inkişafı prossedurları həyata keçirilməkdədir. Dövlətimiz tərəfindən bank sektorunun inkişafı ilə bağlı rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, sektorda rəqabətin gücləndirilməsi, aktiv pul bazarının yaradılması, bankların risk qiymətləndirmə imkanlarının təkmilləşdirilməsi, sahibkarlara və əhaliyə ucuz və keyfiyyətli bank xidmətlərinin təklif olunması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

Hazırda Azərbaycanda mövcud olan siyasi sabitlik həyata keçirilmiş islahatların, əldə edilmiş iqtisadi nailiyyətlərin başlıca uğur amilidir. Ölkə əhalisinin rifahının davamlı yüksəlməsinə və dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunmasına nail olmaq üçün ölkədə effektiv iqtisadi institutların formalaşdırılması, iqtisadiyyatın tam liberallaşdırılması, biznes üçün daha əlverişli institusional mühitin yaradılması vacibdir və rəqəmsal texnologiyaların kredit bazarında genişləndirilməsi üçün də həlledicidir.

Dövlətimiz tərəfindən tərtib olunan "Rəqəmsal Texnologiya Proqramları" daha geniş çərçivədə, rəqəmsal ödənişlərin inkişafının təməlini təşkil edən, iqtisadi subyektlər arasında hesablaşmalarda nağd puldan istifadə motivlərini aradan qaldıran, habelə tranzaksiyaların nağdsız ödənişlər formasında həyata keçirilməsini stimullaşdıran strateji istiqamətləri və tədbirləri də əhatə edir. Son onillikdə yeni rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan ödənişlərin çeşidi və bu tip maliyyə əməliyyatlarının sayı sürətlə artmaqdadır. Nağdsız ödənişlərin

asanlığı, rahatlığı, təhlükəsizliyi və sürətliliyi nəticəsində bir sıra ölkədə nağd pulun ictimai-iqtisadi əhəmiyyəti və əhalinin maliyyə davranışı modelləri radikal dəyişikliklərə uğramışdır. Xüsusilə də mobil telefonların kütləviləşməsi ilə rəqəmsal ödənişlərin dinamikasında sürətli artım baş verməkdədir.Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı elektron ödəyicilərlə bağlı məlumatların təhlükəsizliyi ilə əlaqədar tələbləri daha da sərtləşdirir. Təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi və ödəniş prosesinin sadələşdirilməsi məqsədilə ödəyicinin fərdi biometrik məlumatlarından (barmaq izindən, gözün tor qişasının şəklindən və ya səs nümunəsindən) istifadə genişlənir. Biometrik məlumatlar təhlükəsizliyi ən yüksək səviyyədə təmin edə bildiyinə görə hazırda dünyanın qabaqcıl bankları müştərilərin rəqəmsal bankçılıq saytlarına girişinə izin vermək və ödənişləri təsdiq etmək üçün məhz belə məlumatlardan istifadə edir.Son illərdə rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişaf etməsi sayəsində həm elektron resurslara xidmət xərclərinin azalması, həm də təhlükəsizlik tədbirlərinin yetərli səviyyəyə çatması ödəniş bazarını yeni iştirakçılar (bank olmayan) üçün əlçatan etmişdir, onların əhaliyə və müəssisələrə maliyyə-ödəniş xidmətləri təklif etməsi təcrübəsi getdikcə genişlənməkdədir. Təkcə inkişaf etmiş ölkələrdə deyil, həm də inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə mobil rabitə operatorları, elektron pul təşkilatları, qeyri-bank ödəniş operatorları uğurla fəaliyyət göstərirlər. Bu qurumlar banklara nisbətən daha müasir rəqəmsal texnologiyalardan, innovativ ödəniş üsullarından istifadə etməklə nağdsız ödənişlər bazarında banklarla güclü rəqabət aparırlar. [5]

Bankların rəqəmsal texnologiyalardan istifadəsi zamanı Fintech innovasiyaları, ödəniş texnologiyaları, süni intellekt, analitika alətləri kimi bir çox predmeti özündə cəmləşdirir. Bu konsepsiya ənənəvi bankçılıqdan "gözəgörünməz" bankçılığa keçidi sürətləndirir. Rəqəmsal ödənişlərlə bağlı Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası" hazırlanmışdır. Strategiyanın hazırlanması prosesində inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin təcrübələri öyrənilmiş, eyni zamanda onların ödəniş bazarının inkişafı üzrə hazırlanmış bir sıra strateji yol xəritələri təhlil edilmişdir. Belə ki, Milli Ödəniş Sisteminin sabit, davamlı fəaliyyətinin təşkili və suverenliyinin təmin edilməsi, ödəniş sferasında innovasiyaların tətbiqi üçün əlverişli hüquqi müstəvinin yaradılması, rəqabət mühitinin gücləndirilməsi ilə iqtisadi subyektlərə daha sərfəli ödəniş xidmətlərinin təqdim olunması və yaşayış yeri və gəlir faktorlarından asılı olmayaraq bütün əhali qrupları üçün ödəniş xidmətlərinə əlçatanlığın təmin olunması ilə bağlı qarşıya hədəflər qoyulmuş və hal-hazırda da addımlar atılmaqdadır. Ölkə ərazisində rəqəmsal ödənişlərin cari vəziyyəti ilə onu da qeyd etmək olar ki, davamlı olaraq həyata keçirilən sistemli islahatların məntiqi nəticəsi kimi Mərkəzi Bank tərəfindən qabaqcıl texnologiya və proqram təminatlarına əsaslanan arxitekturaya malik MÖS yaradılmışdır. 2020-ci il ərzində MÖS vasitəsilə aparılan ödəniş əməliyyatlarının ümumi həcmi 223,4 mlrd. manat, sayı isə 59,8 mln. ədəd olmuş, son 3 illə müqayisədə əməliyyatların həcmi 19% azalmış, sayı isə 50% artmışdır. Mərkəzi Bankın operatoru olduğu, büdcə ödənişləri və kütləvi xidmətlər üzrə ödənişlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada toplanılması üçün yaradılmış Hökumət Ödəniş Portalı üzərindən 2020-ci il ərzində həyata keçirilən əməliyyatların ümumi həcmi 3.3 mlrd. manat, sayı isə 51.9 mln. ədəd təşkil etmiş, bu indikatorlar son 3 ilin göstəricilərini müvafiq olaraq 34% və 39% üstələmişdir. 2020-ci il ərzində Banklararası Kart Mərkəzi üzərindən 53.2 mln. təşkil etmişdir. [1,5] Rəqəmsal ödənişlər üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və innovativ həllərin təqdim edilməsi, rəqəmsal ödəniş infrastrukturunun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi Ödəniş ekosisteminin risk əsaslı tənzimləmə və nəzarət çərçivəsinin formalaşdırılması Rəqəmsal ödənişlər üzrə inklüzivliyin artırılması və məsafəli bank xidmətlərinə universal çıxışın təmin edilməsi Maliyyə savadlığının artırılması, biznes və əhalinin rəqəmsal ödəniş xidmətlərindən aktiv istifadəyə təşviq edilməsi 6 əməliyyatı aparılmış, milli valyutada əməliyyatların həcmi 2752 mln. manat, xarici valyutada isə 14.6 mln. ABŞ dolları və 3.1 mln. avro təşkil etmişdir. 2018-ci il ilə müqayisədə sistemdə emal olunan əməliyyatların ümumi sayı 1.9 dəfə, həcmi

isə manat üzrə 2.8 dəfə, ABŞ dolları üzrə 2.6 dəfə, avro üzrə 1.6 dəfə artmışdır. Plastik kartlarla ilə bağlı olaraq isə kart ödənişlərində nağdsız hesablaşmaların xüsusi çəkisi son 5 il ərzində 9.5%-dən 22.7%-ə yüksəlmişdir. Buna baxmayaraq, bu göstərici Estoniya, Rusiya kimi qabaqcıl ölkələrdə 60-70% aralığındadır. Bu da öz növbəsində bu sahədə inkişaf potensialının böyük olduğunu göstərir. 2020-ci il ərzində ölkədə pərakəndə ticarət dövriyyəsində ödənişlərin cəmi 16%-i ödəniş kartları vasitəsilə nağdsız formada həyata keçirilmişdir. [2,6] Müvafiq göstərici Türkiyədə 28%, Böyük Britaniyada 49%, Rusiyada isə 70% təşkil etmişdir. [4]

Ölkədə fəaliyyət göstərən bütün banklar tərəfindən bir sıra elektron bankçılıq xidmətləri göstərilməkdədir. Elektron bankçılıq bank xidmətlərinin səmərəliliyini, effektivliyini artırsa da, əməliyyat və təhlükəsizlik risklərinin, məxfilik siyasətinin təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Müxtəlif ölkələrin tənzimləyici orqanlarının prosedur qaydalarında bu məsələlərə yanaşmaların həssaslıq dərəcəsi fərqlidir. Avropa İttifaqı, Honq Konq, Sinqapur, Hindistan kimi qabacaqcıl ölkələrin təcrübəsində elektron bankçılığın inkişafında rəqəmsal identifikasiya, optik təhlükəsizlik xüsusiyyətlərinin tətbiqinə xüsusi önəm verilir. Elektron bankçılıq üzrə qlobal trendlərdən biri olan "Account switching" (Bank hesablarının əlaqələndirilməsi) həlli müştəriyə şəffaf xidmət haqları əsasında banklar arasında seçim imkanı əldə etmək və öz bank hesabını istədiyi banka "daşımaq" şəraiti yaradır. [5]. Bu isə öz növbəsində banklar arasında rəqabəti gücləndirməklə xidmət haqlarının daha əlçatan səviyyədə formalaşmasına təsir göstərir. Elektron bankçılığın inkişafı üçün beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək müvafiq qanunvericilik bazası geniş təhlil ediləcək və Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin tövsiyələri, FATF standartları nəzərə alınaraq təkmilləşdirilməsi istiqamətində zəruri addımlar atılacaqdır. "Account switching" (Bank hesablarının əlaqələndirilməsi) üzrə beynəlxalq təcrübə araşdırılaraq istifadə imkanları qiymətləndiriləcəkdir.Ümumiyyətlə, bankların rəqəmsal texnologiyalardan istifadəsi avadanlıqların, saxlanmanın, kredit satışın və xidmətlərin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Nəticə etibarı ilə qeyd etmək olar ki, dünya bankları tərəfindən kredit bazarında atılan müasir texnologiyalar Azərbaycanda da tətbiq olunaraq inkişaf etdirilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası.
2. Azərbaycan: Ölkənin Rəqəmsal İnkişafının İcmalı. 2019, Bakı.
3. Lelyuk N., Rodchenko S. İdentification of threats to the financial security of banks. Technology audit and production reserves. № 2/4(46), 2019.
4. Рыкова И.А. Современное состояние кредитного рынка России и направления работы с просроченной задолженностью // Новаян аука и формирование интегративноцелостного мышления. М., 2020
5. Azərbaycan Respublikasının Mərkəz Bankının rəsmi saytı -www.cbar.az

Summary

This article discusses the digital technologies used by banks in the credit market, as well as their evolution. In today's credit market, it's difficult to imagine banks without digital technologies. Global events, as well as the rapid development of technology, manifest themselves in the banking sphere. In this regard, Azerbaijan is taking steps in this direction. Bank competition in the use of digital technologies is driving further development in this area. In recent years, the groundwork has been laid for the implementation of digital payment systems, increased security through the use of digital technologies, and the transition to digital banking.

İNSAN KAPİTALININ İQTİSADİ İNKİŞAFA TƏSİR MEXANİZMİ

Doktorant Cəfərova Nərmin Bəşir qızı
Bakı şəhəri, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Açar sözlər: insan kapitalı, bərabərsizlik, iqtisadi inkişaf, təhsil, işçi qüvvəsi
Keywords: human capital, inequality, economic development, education, labor

Problemin aktuallığı

İnsan kapitalının iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi müxtəlif problemlərin mövcudluğu səbəbindən bir qədər mürəkkəb proses olaraq nəzərdən keçirilir. Ən mühüm problemlər arasında insan kapitalının dolayı yolla qiymətləndirilməsi problemi dayanır. Azərbaycanın timsalında nəzərdən keçirsək deyə bilərik ki, son illər ərzində insan kapitalı və sürətli iqtisadi artım arasındakı əlaqə mexanizminin dərk edilməsində həll olunmamış məsələlər meydana çıxır və onların araşdırılması tələb olunur. Belə ki, 2021-ci ildə Abşeron və Gəncə-Daşkəsən kimi insan kapitalının inkişafına diqqət göstərilən bölgələrdə bir işçiyə düşən ÜDM Qarabağ kimi işğaldan yeni azad olmuş ərazilərdən təxminən 4 dəfə çox olmuşdur. Bu bərabərsizlik insan kapitalının regional olaraq paylanmasında boşluqların olmasından xəbər verir. Abşeron regionunda işçiyə düşən ÜDM həm daha yüksək səviyyədədir, həm də güclü artım tempinə malikdir və qərb regionları şərq regionları ilə müqayisədə bu cəhətdən bir qədər geridə sayılmaqdadır.

İnsan kapitalının iqtisadi inkişafa təsirinə dair tədqiqat nəticələri müxtəlifdir və müasir dövrdə texnoloji tərəqqi də səhiyyə, təhsil, sosial müdafiə kimi insan kapitalının iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsində rol oynamaqdadır. Aydındır ki, texnoloji tərəqqinin əsasında yüksək təhsilli əmək dayanır, insanların təhsil dairəsi genişləndikcə texnoloji tərəqqinin miqyası genişlənə bilər, hansı ki, inkişaf etmiş ölkələr üçün iqtisadi artımının əsas hərəkətverici qüvvəsini məhz bu texnoloji tərəqqi təşkil etmişdir [7]. Müasir dövrdə iqtisadiyyatın inkişafında texnologiya mühüm rol oynadıqca, innovasiyalar inkişaf üçün mühərrikə çevrildikcə insan kapitalı daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bunun əsas səbəbi isə ondan ibarətdir ki, texnoloji yenilikləri və innovasiyaları məhz bilikli, təhsilli işçi qüvvəsi vasitəsilə hərəkətə gətirmək və tətbiq etmək mümkündür [5].

İnsan kapitalının ölçüləri

1990-cı ildə ilk "İnsan İnkişafı Hesabatı" hazırlanmış və iqtisadi inkişafın daha zəngin konsepsiyası irəli sürülmüşdür, bununla da, insan inkişafı indeksinin tətbiqinə başlanılmışdır [1]. İlkin hesabatda əhalinin ömür uzunluğu, qazandıqları təhsilin səviyyəsi, bilikli olmaq imkanı kimi göstəricilər nəzərə alınmaqla insan inkişafı indeksi tərtib olunmuşdur. Bu indeksin hesablanma yolları, təklif olunan əlavə indekslər zaman-zaman inkişaf yolu keçmişdir. Məsələn, insan inkişafı indeksi hesablanarkən 2010-cu ilə qədər orta ömür uzunluğu, əhali arasında savadlılıq səviyyəsi, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və adambaşına düşən ümumi daxili məhsul arasındakı nisbət nəzərə alınırdısa, artıq 2010-cu ildən etibarən bu metodologiya dəyişdirilmişdir. Ölkənin iqtisadi inkişafında insan kapitalının hansı səviyyədə rol oynadığını müəyyən etmək üçün təhsil, səhiyyə göstəriciləri ilə yanaşı, iqtisadi ədəbiyyatlarda yeni ölçü meyarı kimi qəbul edilən "ömür boyu gəlir" yanaşmasından da istifadə olunmağa başlanmışdır. Bu indeks əhalinin layiqli həyat səviyyəsi göstəricilərinə hansı səviyyədə malik olduğunu aşkara çıxarmaq üçün tətbiq edilməyə başlanmışdır.

İnsan kapitalının ölçülməsində istifadə olunan "ömür boyu gəlir" metodu Jorgenson Fraumeni (J-F) metodu olaraq qeyd edilir [6]. J-F metodu əməyin bazar dəyərini əks etdirir və ömür boyu gözlənilən gəlirin cari dəyərinin hesablanması əsasında müəyyən edilir. Beləliklə, J-F metodu insanın özünü inkişaf etdirməsi üçün tətbiq etdiyi investisiyalardan əldə olunan qazancı əks etdirir. Bu investisiyaya məktəbəqədər təhsil, iş yerində öyrənmə kimi sahələrə aid edilən investisiyaları daxil etmək olar. Bu metoda əsasən insan kapitalına qoyulan

investisiyalardan əldə olunan qazanc insanın özünü inkişaf etdirməsi, insanın mobilliyinin artırılmasının əsasında dayanır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, J-F metodu insan kapitalının qiymətləndirilməsində bir sıra ölkələrdə tətbiq edilmiş və İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı (OECD) tərəfindən qəbul edilmişdir.

Azərbaycanda insan kapitalının qiymətləndirilməsi üzrə göstəricilər illər ərzində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2000-ci ildə insan kapitalının ölçülməsində orta məktəbdə təhsil göstəricisi Azərbaycanda cəmi 13,04 % idisə, artıq 2021-ci ilə qədər bu göstərici 32,56 %-ə yüksəlmişdir. Regionlarda orta təhsil alanların sayı təxminən 6 dəfə artmışdır. İbtidai təhsil alanların orta məktəbi bitirmə əmsalı 9.82 olmuşdur ki, bu da əhəmiyyətli göstərici sayılmışdır. Bir işçiyə düşən insan kapitalı göstəriciləri təhsilə əsaslanan tədbirlər sayəsində sürətli artım göstərmişdir. Belə ki, 1992-2021-ci illər ərzində bir müəssisədə işçiyə düşən insan kapitalı göstəricilərində 37,60 min AZN-dən 163,42 min AZN-ə qədər - dörd dəfədən çox - artım olmuşdur.

İnsan kapitalının bütün göstəriciləri üzrə Azərbaycanda 1992-ci ildən 2000-ci ilə qədər azalma müşahidə olunmuş, lakin 2000-ci ildən 2021-ci ilə qədər əhəmiyyətli dərəcədə artım baş vermişdir. 20-ci əsrin sonlarında müharibədən yeni çıxmış bir ölkə olan Azərbaycanda Abşeron bölgəsində 12,70 milyon AZN fiziki kapital qoyuluşu olduğu halda, şimal-şərq, mərkəz və qərb bölgələrində yalnız müvafiq olaraq 11,09, 9,42 və 5,21 milyon AZN fiziki kapital qoyuluşu həyata keçirilmişdir. İnkişafı zəif gedən regionların iqtisadi inkişafını artırmaq üçün bir sıra proqramlar həyata keçirilmiş və nəticədə 2021-ci ilə qədər bütün regionlarda fiziki kapital qoyuluşu ilə yanaşı insan kapitalına vəsait yatırımı da kəskin şəkildə artmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq 2021-ci ildə hələ də Abşeron, Bakı kimi bölgələr 616,06 milyon AZN ilə ən yüksək kapital qoyuluşuna malik ərazilər olmuşdur. Gəncə, Mingəçevir kimi digər iri şəhərlərdə isə bu göstərici Bakı ilə müqayisədə 2,13 dəfə az olmuşdur [3].

Tədqiqatın nəticələri və təkliflər

Ölkənin iqtisadi inkişafının müəyyən edilməsində insan kapitalının inkişaf indeksi təkcə iqtisadi artımın deyil, həm də əhalinin sahib olduğu imkanların müəyyən edilməsində başlıca meyar kimi çıxış etməkdədir. İki ölkənin insan inkişafının səviyyəsini araşdırsaq görərik ki, həmin ölkələrdə adambaşına düşən milli gəlir göstəriciləri bir-birinə yaxın olsa da, insan inkişafı səviyyəsinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Buna əsasən də belə nəticəyə gələ bilərik ki, iqtisadi inkişaf və insan kapitalı arasındakı uyğunsuzluqların aşkara çıxarılması milli inkişaf perspektivlərinə əsaslanmaqla həyata keçirilməlidir.

Tədqiqat işinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan kapitalının iqtisadi inkişafdakı rolunu qiymətləndirən zaman iqtisadi ədəbiyyatlarda müasir model hesab olunan Jorgenson-Fraumeni (J-F) modelinin tətbiqi əhəmiyyətli nəticələr verəcəkdir. Belə ki, bu model əsasında insan kapitalı qiymətləndirilərkən təkcə təhsil illəri, yüksək təhsilli işçi qüvvəsi deyil, həm də əhalinin gözlənilən gəlir göstəriciləri, əhalinin ömür uzunluğu da nəzərə alınmaqla daha dəqiq nəticənin əldə olunması mümkündür. Bu model həm də əhalinin şəhər və rayonlar üzrə yerləşmə göstəricilərini də özündə əks etdirdiyindən regionlar üzrə insan kapitalının qiymətləndirilməsində tətbiq edilməsi mümkündür.

İnsan kapitalı ümumilikdə iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir və biz bu təsirin sürətinin insan kapitalının regionlar üzrə hansı səviyyədə paylanmasından asılı olduğunu qeyd edə bilərik. Eləcə də insan kapitalının iqtisadi inkişafa təsiretmə səviyyəsi də regional olaraq bir-birindən fərqlənir. Bunun üçün də, hazırda regionlar üzrə qeyri-bərabər bölüşdürülməkdə olan insan kapitalının iqtisadi inkişafa hansı səviyyədə təsirini araşdırmaq üçün daha təkmil modelin tətbiqinə ehtiyac yaranır. Beləliklə də, əksər ölkələrdə tətbiq olunan J-F modeli əsasında insan kapitalını ölçərək iqtisadi inkişafa təsir səviyyəsini üzə çıxarda bilərik.

Azərbaycanda da insan kapitalının iqtisadi inkişafa təsirinin müəyyən edilməsi zamanı orta gəlir göstəricilərindən istifadə edilməsini təklif etmək olar. Azərbaycanın regionlarında

orta məktəb təhsilinin aşağı səviyyədə olması bu regionlarda orta gəlir göstəricilərinin aşağı olmasına birbaşa təsir edən faktor hesab olunur. Belə ki, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin regionlar üzrə bölgü nisbəti aşağı olduğundan həmin regionlar orta gəlir göstəricilərinin aşağı olması ilə xarakterizə olunur. Xüsusilə də regionlarda insan kapitalının bölgüsü üzrə bərabərsizlik də zamanla gəlir bərabərsizliyini gücləndirə bilər. Bu bərabərsizliyi aradan qaldırmaq üçün regionlarda həyata keçirilən dövlət siyasətinə əsasən ilk növbədə insan əməyinin tətbiqi üzrə şəraitin yaxşılaşdırılması, yüksək texnologiyalı sənayelərin inkişaf etdirilməsi, bir-birini tamamlamaq üçün ali məktəb və kollec təhsilinin təşviq edilməsi təklif edilə bilər. Azərbaycanda regional iqtisadi bərabərsizliyi azaltmaq üçün bütün bölgələrə bərabər miqyasda kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi vacib şərtlərdən hesab olunmalıdır. Belə ki, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadi inkişafa nail olunması həmin bölgəyə insan kapitalı və fiziki kapital qoyuluşlarının paralel şəkildə həyata keçirilməsi yolu ilə mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, “İnsan kapitalının inkişafı: nəzəri aspektləri və qiymətləndirmə metodologiyası”. Bakı: “Çap ART” Nəşriyyatı, 2017, 28 s.
2. Bilik iqtisadiyyatının formalaşmasında insan kapitalının rolu // Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitunun “Dirçəliş-XXI əsr” jurnalı, №187.
3. İnsan kapitalı anlayışının genezisi//AMEA. “Gənc tədqiqatçı” jurnalı, cild 4. 2018.
4.CIA (2020). The World Factbook: Azerbaijan. Retrieved from https://www. cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html
5. Fleisher, B. M., Hu, Y., Li, H., & Kim, S. (2011). Economic transition, higher education and worker productivity. Journal of Development Economics, 94(1), 86–94.
6. Giannone, E. (2017). Skilled-Biased Technical Change and Regional Convergence. University of Chicago [Unpublished manuscript].
7. Sun, X., Li, H., & Ghosal, V. (2020). Firm-level human capital and innovation: Evidence from China. China Economic Review, 59, 1–15

THE İMPACT MECHANİSM OF HUMAN CAPİTAL ON ECONOMİC DEVELOPMENT

Summary

The research case studied parametric, non-parametric models used to measure human capital and identified differences in the distribution of human capital among regions. This article highlighted the importance of setting goals such as reducing regional economic inequality, especially by stimulating the growth of human capital in post-war areas. The problems may arise during the influence of human capital on economic development have been investigated and these problems have been considered especially in the case of Azerbaijan. The relevance of the Jorgenson-Fraumeni method, which is considered a new measurement mechanism, was investigated to assess the impact of human capital on economic development.

THE ROLE OF CULTURAL TOURISM IN THE PROMOTION OF AZERBAIJAN

Musayev Elmar Əmir
Azerbaijan Tourism and Management University
Elmarmusayev00@mail.ru

Keyword: Azerbaijan, tourism sector, cultural tourism, promotion, cultural heritages.

Introduction

Culture and tourism have always been connected. Travel might be pushed on by cultural heritages, destinations and attractions, acquiring knowledge and experience about them, while travel itself produces new information, experience and culture. The relationship between culture and tourism has been defined as a specific type of consumption called cultural tourism.

The origins of tourism do not lie in leisure travel, but in cultural journeys that are undertaken with an innate desire to discover, observe, and know the untouchable areas. Education, culture, art, health, and so on are some of the reasons people have traveled through history. These can be seen as motivation factors for first trips of mankind and all these movements has occurred naturally in ancient times.

Culture history of Azerbaijan

The tourism sector, which has expanded significantly and is still expanding as a global trend, includes cultural tourism as a crucial component. One of the world's most notable countries when it comes to cultural tourism is Azerbaijan, with its rich cultural history, historical sites, and places to visit. Silk Road was a commercial hub in Azerbaijan, making it a fascinating combination of East and West. Azerbaijan is home to sites that speak to its surprising Jewish, German, and Polish heritages, and has an abundance of riches when it comes to art, architecture, craft, food and drink [2, 70].

Travelers are drawn in by its history and colors. In this rural crossroad, now known as Azerbaijan, nomadic traditions of competing Khanates merged with Persian lifestyles and Arab-Islamic theology to form its unique customs. In the Muslim-majority Caucasus, which is dominated by Orthodoxy, the locals have maintained their sense of identity [2, 82].

Tangible examples of Azerbaijan's culture are the vibrant, symbolic dances, beautiful tiny paintings, magnificent handwoven carpets, and cutting-edge theatrical and cinematic performances. Azerbaijan's extensive list of ancient castles, sturdy Soviet buildings, and record-breaking skyscrapers serves as tangible reminders of the past.

Baku combines historical buildings and contemporary glass constructions, as well as UNESCO sites of Maiden Tower and Shirvanshah Palace.

Promotion of Azerbaijan

Each area of Azerbaijan has its own unique culture, traditions, and music. Large number of visits by both foreign and local tourists and participation in festivals, events, concerts of Azerbaijan, which attract artists from all around the country, all demonstrates experience and richness of country [8].

The people of Azerbaijan, one of the oldest countries in the world, are proud of their history, physical and cultural landmarks, and vibrant literary traditions. The beautiful scenery, environment, and many natural resources had a significant influence on the art and creativity of the population. They offer a wide range of opportunities to paint a whole image of the art and culture of Azerbaijan.

Azerbaijani art is as lively, vivid and rich as our country's nature. Azerbaijan's creativity imposes a great priority on folk art, which is closely related to the domestic and daily lives of the Azerbaijani people. The world's most valuable museums are now displaying some magnificent pieces of Azerbaijani folk art.

Visiting the richest museums in London, the Louvre in Paris, the Metropolitan in Washington, and other museums in Vienna, Rome, Berlin, Istanbul, Tehran, and Cairo, you will see the art created by the masters from Tabriz, Nakhchivan, Ganja, Gazakh, Guba, Baku, Shaki, Shamakhi, and Karabakh [3, 25].

The Gobustan rock drawings depict a broad historical period, from the earliest forms of communal organization to feudalism. Azerbaijan has produced many works of fine art, architectural works and subset of folk art. Rare jewels of architectural art include the Maiden Tower and Shirvanshahs Palace complex in Baku, the architect Ajami's Momina Khatin and Yusif ibn Kuseyir tombs in Nakhchivan, Panahali Khan's Palace in Shusha, Natavan's home, the paintings on Sheki Khan's palace's walls, etc.

Among the Gobustan rock paintings, a portrait of people performing the "Yalli" (dance) is particularly interesting. Those photographs show the Azerbaijani people's long-serving love of music. Azerbaijan is often referred to as the Land of Fires and the Land of Music because of its rich cultural legacy. Azerbaijani music has long-standing traditions and adds value to the world music culture's treasure chest [1, 58].

Folk music has greatly contributed to the development of Azerbaijani music, which was created by people who upheld these traditions from generation to generation and left behind a vast and rich legacy. Azerbaijan's national music has a strong emphasis on folk songs, ashiqs. The "mugham" is the heart of Azerbaijani national music. It is no coincidence that Azerbaijani mugam was included on UNESCO's list of the world's intangible cultural treasures in 2003.

"Heritage tourism" or "cultural heritage tourism" is a term that refers to a subset of tourism focusing on the destination's cultural heritage. Identities, groups, and societies are all considered to be representative of cultural heritage. it is vital to protect and transmit to subsequent generations. even though we tend to think of heritage as something that is "from the past," it really changes as we interact with it and is vital to shaping the future.

The study of a variety of theater, film, dance, and folk art, all of which have a long and intricate history of development, reveals the rich cultural heritage of the Azerbaijani people. Azerbaijani artists have succeeded in promoting our national identity to the outside world in some ways. Mugham ashiqs art, Novruz holiday, Nar (pomegranate) festival, traditional carpet weaving, Tar (musical instrument) performance, Chovgan game with Karabakh horse, Kalaghai (shawl), Lahij coppersmith art, lavash cooking art, and yalli folk group dances are all on the UNESCO list of intangible cultural heritage [7].

Culture-related collaboration strengthens relationships between nations, encourages cultural variety, and fosters intercultural communication. Tourism and associated cultural and creative sectors can also support economic growth.

An EU-funded Twinning project run by the Ministry of Culture of Azerbaijan and Italy, is assisting Azerbaijan in transitioning to a more strategic management model for the cultural sector, on the needs of cultural heritage by adapting appropriate European experience and models. The project has recently included exchanges, training and study.

With assistance of the European Union, Baku held the second Imagine - Euro Tolerance Festival, which brought together artists from across the world to further the principles of intercultural conversation and tolerance [5].

Cultural Center Shusha

The ancient Shusha, which was a point of pride for the Azerbaijani people, was liberated. Shusha, the "Paris of the Caucasus," the pearl of Karabakh, is one of the rare and unique treasures of Azerbaijan's city culture with an ancient past. Ancient Shusha boasts a glorious historical past. the exact date of the impregnable fortress's construction is 1750. famous craftsmen from Tabriz, Ardabil, and other cities were invited to design new buildings and palaces for the Khan by Panahali Khan. Shusha, which is considered a city of historical,

cultural, and strategic importance in Azerbaijan, reached the scale of world markets in the second half of the 18th century with its carpets, silks, fabrics, and porcelain dishes, and thus gained a lot of attention.

The head of state, President Ilham Aliyev, declared the city of Shusha the cultural capital of Azerbaijan. In this regard, the naming of the city of Shusha as the cultural capital and music center of Azerbaijan also pleased the spirits of the world-famous geniuses who left their mark on our culture.

In 2022, the Azerbaijani people celebrated the 270th anniversary of Shusha the foundation of which was laid by Azerbaijani Karabakh khanate's Panahali khan in 1752. Taking into account this glorious history and in order to accelerate the restoration of Shusha, President Ilham Aliyev declared 2022 as the "Year of Shusha" in Azerbaijan [6].

References

1. Gobustan-a book of millennia, S. Kivrin, M. Hasanoglu, Z. Muradov, Dubai: IRS Publishing House, 2014, 175 p.
2. Literary Sources of Azerbaijani Multiculturalism, Kamal Abdulla, Baku "Mutercim", 2015, 132 p.
3. Splendid Azerbaijan: The History and Culture of the Land of Fire, Glen Alberto Salazar, 2017, 168 p.
4. azertag.az/en/xeber/Azerbaijan___a_country_of_ancient_culture-2033258
5. http://twinning.mctgov.az/en
6. https://azertag.az/en/xeber/Shusha_The_cultural_capital_of_Azerbaijan_the_pearl_of_Karabakh-1968644
7. https://ich.unesco.org/en/state/azerbaijan-AZ?info=elements-on-the-lists
https://www.advantour.com/azerbaijan/culture.htm

Abstract

In recent centuries, the link between tourism and culture has led to a new type of tourism that has great development potential and helps to promote cultural heritage sites, historical monuments, buildings and places to visit. Azerbaijan is one of the notable countries in the world, for its tourism industry and cultural tourism as well. The main topic of the article is cultural tourism of Azerbaijan and its role in the promotion of the country.

UOT 94 (479.24)

XIX ƏSRİN 70-Cİ İLLƏRİNDƏN ETİBARƏN RUSİYA BANKLARININ ŞİMALİ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA DAXİL OLMASI VƏ SƏLƏMÇİ KAPİTALINI SIXIŞDIRMASI

baş müəllim Həsənov Şahmar Umud oğlu
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
sahmar5377@mail.ru

Açar sözlər: bank, sənaye, sələmçi, tacir, ticarət
Key words: bank, industry, usurer, merchant, trade

XIX əsrin ikinci yarısında kapitalizm iqtisadi quruluşuna yenicə qədəm qoymağa başlayan Şimali Azərbaycanda kredit müəssisələrinin olmaması şəraitində xırda əmtəə istehsalçıları, zavod sahibkarları və tacirlər çox ağır şərtlərlə sələmçi kapitalından asılı vəziyyətə düşürdülər. Pul vəsaitinə malik olan sələmçilər bir müddət aparıcı fiqur olmaqla,

həm çələmçi, həm də bankir rolunda çıxış edirdilər. Ölkədəki əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişafı, pul vəsaitinin məhdud olması sələmçiyə toplanan faizlər üzrə yüksək hesab qoyuluşunu öz əlində saxlamağa imkan verirdi. XIX əsrin 60-70-ci illərində Şimali Azərbaycan şəhərlərində illik sələmçi krediti təxminən 36 %-ə bərabər idi.[1,c.39]

Ümumiyyətlə, XIX əsrdə sələmçi kapitalı Rusiyaya nisbətən Cənubi Qafqazda ilk baxışdandaha geniş yayılan kimi görünürdü. Bunun əsas səbəbi o idi ki, Cənubi Qafqaz kapitalizmin inkişafının səviyyəsinə görə Rusiyadan geridə qalırdı. Cənubi Qafqazda kəndli islahatından sonra keçmiş qalıqlar daha qabarıq şəkildə qalmaqda idi. Cənubi Qafqazda kapitalist krediti Rusiyaya nisbətən gec yaranmışdı. [2,c.5] XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq daha çox geridə qalmış bəzi ucqarlardan fərqli olaraq Şimali Azərbaycan kəndlərində sənaye kapitalizminin yeni-yeni mənbələri yaranır, əmtəə-kapitalist münasibətləri inkişaf edirdi. [3,c.17] İmperiya qanunlarına görə, Şimali Azərbaycan kəndlərində 1879-cu ilə qədər sələmçi faizinin məbləği 6 %-ə bərabər idi. Lakin bu qanun yalnız kağız üzərində qalaraq heç kəs tərəfindən əməl olunmurdu. 1879-cu ildən 1893-cü ilə qədər bu qanunun fəaliyyətdə olması dayandırıldı. Yalnız 24 may 1893-cü il qanununa müvafiq olaraq 12 %-lik sələmçi maksimumu tətbiq olundu ki, bu da əvvəlki kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının predmetinə deyil, ancaq pul istiqraz vərəqələrinə şamil olundu. Lakin bu qanun da faktiki olaraq, formal xarakterə malik idi və iqtisadiyyatın heç bir sahəsində buna əməl olunmurdu. [1,c.43]

Ticarət-sələmçi kapitalının nümayəndələri – möhtəkir, tacir, dükançı, vasitəçi, komissioner öz-özlüyündə eyni sosial tipə mənsub idilər. Malın mənfəət güdmək məqsədilə satılması üçün onun əvvəlcədən satın alınması onların əsas əməliyyat funksiyasını təşkil edirdi. Onlar ticarətə yalnız bir məqsədlə - mümkün qədər yüksək gəlir əldə etmək məqsədilə pul qoyurdular. Sövdələşmə zamanı möhtəkirlərin kapitalı əsas etibarilə tədavül prosesində, başqa sözlə desək, istehsalat dairəsindən kənarda olurdu. Tədavül prosesində olan ticarət və sələmçi kapitalı çox vaxt tüfeyli xarakterə malik olurdu. Adətən Şimali Azərbaycan kəndlərində möhtəkir və sələmçi eyni adam olurdu ki, o da kəndlini külli miqdarda borca məruz qoyaraq, özünə tabe etdirirdi. Möhtəkir qismən öz nağd kapitalından, qismən də banklardan və ya pambıq məhsulu və digər kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarət edən iri firmalardan aldığı kreditlərdən istifadə edirdi. Kənd təsərrüfatı mövsümündə nəinki yoxsul kəndlilərin, bəzi hallarda bəzi xırda və hətta iri mülkədarların da pula ehtiyacı olurdu. Pul kapitalına olan ehtiyac təsərrüfat ilinin bütün dövrlərində - torpağın şumlanması, səpin becərməsi, məhsulun yığılması və digər vaxtlarda olurdu. Kəndlilər kömək üçün daha varlı kəndlilərə və mülkədarlara müraciət etməyə məcbur olurdular. Kifayət qədər belə hallar baş vermişdir ki, varlı kəndli-mülkədarlar kəndlilərin daha çox yay mövsümündə pula ehtiyaclarının olduğunu bilərək, həmin vaxt kəndləri gəzir və gələcək məhsulun əvəzinə borc pul təklif edirdilər; bu şərtlə ki, sələm faizləri məhsul ilə ödənilsin. [4,c.7]

Möhtəkir-sələmçilər kəndlilərə və mülkədarlara borc pulu, daha dəqiq desək, xırda kreditləri çox yüksək faizlə qısa müddətə verirdilər. 1 ay müddətinə verilən borc pulun faizi 40-50 %-ə qədər olurdu. Kəndlinin adi ehtiyacı üçün borc aldığı 3 rubl, 4-5 həftədən sonra 9-10 rubla qədər "şişir", başqa sözlə desək, borclunun daimi olaraq boyunduruq altında qalmasına gətirib çıxarırdı. [1,c.44] Beləliklə, aydın olur ki, ticarət kapitalının sələmçi kapitalı ilə qovuşması nəticəsində ticarət kapitalının nümayəndəsi olan möhtəkir həm də sələmçiyə çevrilirdi. Pula həmişə ehtiyacı olan kəndli möhtəkirdən borc pul götürür və sonradan həmin borcun əvəzini öz məhsulu ilə ödəyirdi. Bu zaman malın satışı həmişə qiytmətlərin süni surətdə azaldılması yolu ilə baş verirdi. [2,c.6]

Şimali Azərbaycan kəndlərində sələmçi krediti çox baha başa gəlirdi. Burada sələmçilərin adi sələm faiz qoyuluşu illik olaraq 60 %-ə bərabər idi. Amma üzümçülük, çəltikçilik, xüsusilə taxılçılıq təsərrüfatı hökmran olan rayonlarda sələmçilik kreditinin norması çox vaxt ildə 200, 300, 400 və daha yüksək faizlərə gəlib çatırdı. Sələmçi krediti

qoyuluşunun bu cür yüksək norması onun xalq təsərrüfatına tətbiq olunmasını xeyli məhdudlaşdırır, Şimali Azərbaycanın iqtisadi inkişafını ləngidirdi. Ucuz kreditə artan tələbatı təmin etmək üçün Şimali Azərbaycanda kapitalist kredit müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması zəruriliyi meydana çıxırdı.

1874-cü il fevralın 28-də Bakıda açılan Bakı Kredit Cəmiyyəti ilk bank müəssisəsi olmaqla Şimali Azərbaycanda kapitalist kredir sisteminin yaranmasının başlanğıcını qoydu. [5, s.211] Qarşılıqlı kredit cəmiyyəti adlandırılan bu müəssisə ssudaların verilməsinə görə əvvəllər sələmçilər tərəfindən yığılan 50-60 % deyil, 10-11 % məbləğində gəlir əldə edirdi. [3,c.7] 1874-cü il iyunun 1-dən etibarən Bakıda Rusiya Dövlət Bankının şöbəsi fəaliyyət göstərməyə başladı ki, [4,c.9] bu da sənayeçilərin və tacirlərin öz maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün mühüm vasitə oldu. [7, s.143] Ümumiyyətlə, Şimali Azərbaycanda kredit-bank sisteminin yaranması prosesləri iki istiqamətdə cərəyan edirdi: bunlardan biri Rusiya banklarının (dövlət və səhmdar) şöbələrinin açılması, digəri isə kiçik kredit müəssisələri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi idi. [6,c.97]

Bakı şəhərində birdən-birə iki bank müəssisəsinin açılması təsərrüfatın kapitalist yolu ilə daha sürətlə inkişafına əlverişli şərait yaratsa da, neft sənayesinin inkişafı ilə müqayisədə onlar hələ də son dərəcə azlıq təşkil edirdilər. Ona görə də sonrakı illərdə Rusiyanın bir sıra şəhərlərində mövcud olan kommersiya bankları Bakıda öz şöbələrini açmağa başladılar. [1,c.45]. Belə ki, 1886-cı ildə Bakıda Tiflis Kommersiya Bankının, 1890-cı ildə Volqa-Kama Kommersiya Bankının, 1897-ci ildə Kiyev və yaxud Cənubi Rusiya Sənaye Bankının, Rus Ticarət-Sənaye bankının, 1898-ci ildə isə Sankt-Peterburq-Azov Kommersiya Bankının şöbələri təsis edildi. [2,c.7]

Neft sənayesinin yüksək inkişafı və bununla bağlı olaraq yerli pul bazarının genişlənməsi Bakıya digər özəl bankları da cəlb etdi ki, onlar da tədricən burada öz şöbələrini açırdılar. Bunlardan biri də 1897-ci ildə Bakıda fəaliyyətə başlamış Kiyev və yaxud Cənubi Rusiya Sənaye Bankının şöbəsi idi. Bu bank şöbəsi nizamnamədə nəzərdə tutulmuş bütün əməliyyatları həyata keçirirdi. Daha sonra, Bakıda əsas kapitalı 1 milyon rubla bərabər olan Sankt-Peterburq-Azov Kommersiya Bankının şöbəsi təsis olundu və bu şöbə 1898-ci ilin may ayında fəaliyyətə başladı. Bunun ardınca, elə həmin il Bakıda Rus ticarət-sənaye bankının şöbəsi təsis olundu. [3,c.98] Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu bank müəssisələrinin fəaliyyət dairəsi yalnız Bakı şəhəri və ya Bakı neft sənayesi rayonu ilə məhdudlaşmırdı. 1896-cı ildən etibarən bankların fəaliyyəti Şimali Azərbaycanın digər şəhərlərində də yayılmağa başladı. Belə şəhərlərdən biri də Yelizavetpol (Gəncə) idi ki, burada da 1896-cı il iyulun 1-dən Azov-Don Səhmdar Kommersiya bankının şöbəsi açılmışdı. [4,c.9] Göstərilən şöbənin təsis olunmasına qədər şəhərin tacir sinfində pul vəsaitinin çatışmaması kimi qeyri-normal vəziyyət hökm sürürdü. [5, s.211] Belə ki, həmin vaxt şəhərin tacirt sinfi sələmçilərdən və sələmə pul verən tacirlərdən ilə 120 % məbləğində kredit əldə edə bilirdilər ki, bu barədə də biz yuxarıda məlumat vermişik. [6,c.98] Həm də onu da qeyd edək ki, Rusiyanın səhmdar kommersiya bankları arasında ilk olaraq Azov-Don bankı Gəncə şəhərində öz şöbəsini açmışdı. [1,c.38]

Şimali Azərbaycanda bankların və kiçik kredit müəssisələri şəbəkəsinin yaranması və fəaliyyəti çələmçilərin, tacirlərin və möhtəkirlərin gücünü sarsıdıb, onların ssudalar verilməsi sahəsindəki inhisarçı hüququna tədricən son qoydu. Bank müəssisələri tacirlərə və sələmçilərə nisbətən ticarət əkinçiliyi ilə məşğul olan kənd burjuaziyasını, kəndlilərin kifayət qədər varlı təbəqələrini və mülkədarları daha imtiyazlı şərtlərlə kreditləşdirirdi.Kredit müəssisələri tacirlərə və sələmçilərə nisbətən sənayeçiləri, tacirləri, kənd burjuaziyasını, kəndlilərin kifayət qədər varlı təbəqələrini və torpaq sahibkarlarını ildə 5-6 % olmaqla daha münasib şərtlərlə kreditlə təmin etməyə başladı. Şimali Azərbaycanda sənayenin, ticarətin və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə bank kapitalı nə qədər çox nüfuz edirdisə, sələmçi kapitalının mövqeyi bir o qədər çox zəifləyirdi. Ayrı-ayrı bölgələr üzrə bu göstəricidən danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, Bakı, Yelizavetpol, Şuşa, Nuxa, İrəvan, Naxçıvan və

digər şəhərlərdə sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişafı və ticarətin həcminin artması ilə bağlı olaraq müxtəlif kommersiya banklarının şöbələri və qarşılıqlı kredit cəmiyyətləri açıldı. Bu səbəbdən ucuz bank kapitalının mərkəzləşdiyi yerlərdə sələmçi kapitalının mövqeyi çox sürətlə zəifləməyə başladı. [1,c.46]

Ədəbiyyat

1.Умаев А.А., Касумова А.М. Роль банковского и ростовщического капитала в экономическом развитии дореволюционного Азербайджана // Материалы по экономической истории Азербайджана (к V Международному Конгрессу Экономической истории). Под редакцией академика АН Азербаджанской ССР А.С.Сумбатзаде. Баку: Издательство «Элм», 1970.-с.38-46

2. Адонц М.А. Характерные черты и особенности генезиса капитализма в Закавказье // Генезис капитализма в Закавказье (тезисы докладов и научных сообщений). Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1969.- с. 3-11

3.Касумова,А.М.Кредитно-банковские учреждения Азербайджана (1874-1932 г.г.)/ – Дис…. канд.экон.наук Баку:1969.– 223 с.

4. Умаев, А.А. Проникновение капитала в сельское хозяйство Азербайджана (виноградарство и хлопководство) 1883-1914 гг: / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / – Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1965.– 36 с.

5. Azərbaycan tarixi: [VII cilddə]/ XIX əsr. Red. hey. sədri Ismayilov, M. Ə .– Bakı: Elm,– c. 4. 2007.– 504 s.

6. Умаев, А.А. Развитие кредитно-банковой системы и влияние ее на некоторые отрасли торгового земледелия в Азербайджане // Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР,– Том XIX.– № 8. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР,– 1963.– с. 97-100..

7. Сумбатзаде, А.С. Промышленность Азербайджана в XIX веке / А.С. Сумбатзаде.– Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР,–1964.– 501 с.

SINCE THE 70S OF THE XIX CENTURY, RUSSIAN BANKS ENTERED THE ECONOMY OF NORTH AZERBAIJAN AND PRESSURED THE FINANCIAL CAPITAL

Summary

The article deals with the factors of development of bank capital in North Azerbaijan at the end of the XIX Century carried out by the branches of Russia State Bank and Russian commersial banks. During that period of time, in North Azerbaijan, as well as in all distant regions of Russia Imperia, the activity of the new founded banks upon the positions of the usurer capital, and became the reason of the development of usurer capital in the given region.

BİZNES-PLANIN METODİKASI, MƏQSƏDİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

i.e.n.,dos. Həziyev Vasif Balaxan oğlu
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Açar sözlər: Biznes -plan biznes fəaliyyəti, biznes mühiti, biznes planın tərtibi, investisiya mühiti.

Keywords: Business plan, business activity, business environment, business plan formulation, investment environment.

Biznes-planlaşdırma dedikdə müəsisə və təşkilatın təsisi, rekonstruksiyası, fəaliyyəti üzrə işçi sənədlərin hazırlanmasının nəticəsi nəzərdə tutulur. Bu nəticə müəyyən zaman

kəsiyində və müəyyən şərtlər daxilində biznesin iqtisadi dayanıqlılığını və səmərəliliyinin dərəcəsini dərk və təsvir etməyə istiqamətləndirilmişdir.

Biznes-plan reallığı əks etdirən texniki iqtisadi məlumatlar əsasında hazırlanmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı amillərinə, elmi–texniki nailiyyətlərə, əsaslanmayan biznes–planla həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətindən müvəffəqiyyət gözləməyə dəyməz. Biznes-planın hazırlanmasına formal yanaşmaq olmaz. Bu cür yanaşma sahibkarlıq fəaliyyətinə ziddir.

Biznes-planların hazırlanmasında aşağıdakıları bilmək lazımdır:

- müəyyən bir məhsul istehsalı və yaxud xidmətin göstərilməsini nəzərdə tutan konkret təklifin olması;
- oxşar məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi ilə məşğul olan müəssisələrin istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin hər tərəfli öyrənilməsi;
- idarəetmədə texniki-iqtisadi, maliyyə-kredit və sosial-təşkilati mexanizmlərin öyrənilməsi.

Biznes-planın hazırlanması 2 mərhələni əhatə edir:

I mərhələdə - təşkil ediləcək biznes, onun satış bazarı, cəlb ediləcək maliyyə mənbələri haqqında zəruri informasiyalar toplanılır. II mərhələdə toplanmış informasiyalar sistemləşdirilir.

Biznes-plan hazırlanan zaman nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqət yetirilməli, tələb olunan vəsaitin həcmi, xərclərin öz vəsaiti və ya cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına ödənilməsi, gözlənilən nəticələr hesablanmalı və uzlaşdırılmalıdır. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, cəlb olunmuş vəsaitlərin çox olması, həmin layihənin həyata keçirilməsinin bir o qədər təhlükəli olduğunu göstərir. Ona görə də, daxili maliyyələşdirmə mənbələrinin aşkar olunmasına diqqət yetirilməlidir.

Biznes-plan əsasında mühüm iqtisadi məsələlər həll edilir.

- müəssisənin strateji inkişaf konsepsiyasının məqsədəuyğunluğunun iqtisadi əsaslandırılması;
- müəssisənin fəaliyyətindən əldə ediləcək məhsul istehsalı və satışı həcminin, maliyyə nəticələrinin, mənfəətin göstəricilərin hesablanması;
- müəssisənin qarşısında qoyulan məsələlərin həlli üçün lazım olan maliyyə mənbələri;
- strateji inkişaf xəttinin həyata keçirilməsi texniki və təşkilati tədbirlərin müəyyənləşdirilməsidir.

Biznes-plan hazırlanan zaman görüləcək konkret işlərin siyahısı müəyyənləşir və lazım olan maddi və əmək ehtiyatları qiymətləndirilir. Görüləcək işlər üzrə fəaliyyət proqramı kimi, biznes-plan işgüzar təkliflərin hazırlanmasının və həyata keçirilməsini təşkil edir.

Biznes-plan keçmiş, indiki və gələcək fəaliyyətin qısa yazılı şərhidir. İş görməyə hazırlaşanda biznes-planın əsas məqsədi maliyyə və istehsal sahələri üzrə hər şeyin planlaşdırılması və əsaslandırılmasında əminlik yaratmaqdır. Biznes-plan iqtisadi oyunun planıdır. O, fəaliyyətin məqsədlərini, istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

İdeal halda biznes-plan şirkətin sahib(lər)i və müdir(lər)i tərəfindən hazırlanmalıdır. Müxtəlif mütəxəssislərdən də istifadə etmək olar, amma plan şəxsən sahibkarın özünkü olmalıdır və onu təqdim etməyə, onun haqqında qısa məlumat verməyə, verilən sualları cavablandırmalıdır.

Biznes-plan hər il yeniləşdirilir. Bu halda işçi variantdan istifadə edir. Belə olduqda köhnə nəticələrə uyğun olaraq bəzi maddələri düzəldə eləcə də proqnozun keyfiyyətini və hesablamaların həqiqiliyi müəyyənləşdirilməlidir.

Biznes-plan rəsmi sənəddir. Onun yazılması üçün kifayət qədər işçi məlumat materialı tələb olunur. Ona görə də əvvəlcə işçi biznes-plan tərtib etməlidir. Oradakı məlumat rəsmi planda olan sərlövhələr altındayerləşir. İfadələr sadə və aydın olmalıdır.

Biznes - plan kifayət qədər geniş tutumlu anlayışdır. Layihə-nin texnikiiqtisadi əsaslandırılması (TİƏ), investisiya layihəsi kimi terminlər ona çox yaxındır. Buna görə də biznes - plan anlayışının mənasını araşdırmamışdan əvvəl terminologiyadakı bir sıra fərqləri aşkarlamağa cəhd göstərmək lazımdır.

Biznes-plan ümumi termindir, çünki adı çəkilən hər iki termini özündə birləşdirir. Bununla yanaşı, TİƏ həm biznes-planın, həm də investisiya layihəsinin tərkib hissəsidir. İnvestisiya layihəsi isə kənardan əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsinə və ya vəsaitlərin tərkib hissələri arasında bölünüb paylanmasına əsaslanır. Biznes-plan, bir qayda olaraq, investisiyaların cəlb edilməsinə istiqamətlənərək mövcud biznesin iqtisadi məqsədilə və ya özünün gəlirlərinin toplanması hesabına onun daxili inkişafı məqsədilə tərtib edilə bilər. Bundan əlavə, investisiya layihəsi dedikdə elə ənənəvi layihələr nəzərdə tutulmalıdır ki, iqtisadi mənfəət gətirməyə qadir olsunlar. Müəyyən sosial səmərə gətirməyə yönəlmiş investisiya proqramı da biznes-plan sayıla bilər.[4-s.25]

Bütün biznes-planlar, adətən Titul vərəqindən başlayır. Titul vərəqində göstəricilər aşağıdakılardır:

- layihənin təşəbbüskarı olan sahibkarlıq subyektinin adı, ünvanı və telefonları;
- mülkiyyət formasını və dövlət qeydiyyatını əks etdirən məlumatlar;
- vergi ödəyicisi kimi qeydə alınması;
- biznes-fəaliyyət üçün lisenziyasının olması (xüsusi icazə tələb olunduqda);
- müəssisənin bank rekvizitləri;
- layihənin hazırlanma yeri və vaxtı.

Ədəbiyyat

1. "Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1998.
2. Ə.S, Məmmədov- "Sahibkarlar konfederasiyası ölkənin iqtisadi inkişafına dəstək verməyi əsas vəzifə hesab edir."(Maliyyə və uçot jurnalı2005/4)
3. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əyani vəsait. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu. Bakı, 2002. 78 səh.
4. Как составить Бизнес-план. Эдвард Блэквелл. Инфра-М. Москва, 1996. 159 стр.

Xülasə

Müasir iqtisadi şəraitdə lazımi qərarların qəbul edilməsi üçün ən əlverişli variant Biznes-planların geniş şəkildə tətbiq edilməsidir. Bazar iqsadiyyatı şəkilində şəraitində, tələb olunan səviyyədə hazırlanmış Biznes-plan olmadan, yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsi qeyri-mümkündür. Şəraitə uyğun olaraq sistematik yenilənən Biznes-planın olmamağı nəzərdə tutulan ideyanın həyata keçirilməsində zəif idarəetmədən, mövcud vəsaitlərə nəzarətin aşağı səviyyədə olmasından, rəqabətli mühitdə uzunmüddətli stabilliyin əldə olunmasının qeyri-mümkünlüyündən xəbər verir.

Summary

The most convenient option for making necessary decisions in modern economic conditions is the wide application of Business plans. In the conditions of a market economy, it is impossible to achieve high achievements without a business plan prepared at the required level. The absence of a systematically updated Business Plan in accordance with the conditions indicates weak management in the implementation of the intended idea, a low level of control over existing funds, and the impossibility of achieving long-term stability in a competitive environment.

LA_2O_3-AS_2S_3-CE_2O_3 ÜÇLÜ SİSTEMİNDƏ ŞÜŞƏƏMƏLƏGƏLMƏ SAHƏSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Elmi işçi Fətullayeva Gülnar Mehman qızı
AMEA-nın akademik M.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-üzvi kimya İnstitutu
Email: gulnarfatullayeva@gmail.com

Açar sözlər: Şüşəəmələgəlmə, stexiometrik tərkib, As_2S_3, Ce_2O_3.
Keywords: glass formation, As_2S_3, Ce_2O_3, stoichiometric composition.

Arsen sulfid əsasında hazırlanan şüşə təbəqələr defektsiz təsvirlərin alınması üçün elektrofotoqrafik silindirlərin hazırlanmaslnda istifadə olunur. Üzvi polimerlər üzərində bu şüşələr əsasında hazırlanan fotorezisterlər uzun dalğa uzunluqlu şüalara qarşı olduqca həssasdır. Fototermoplastik daşıyıcılar isə qalloqrafik yaddaşların hazırlanması və yüksək keyfiyyətli mikrofilmlərin çəkilməsində üstünlük təşkil edir.Yapon alimlərindən Xonmachi V.,Uchido N. Bu şüşələrdən lazer şüaların və ultra səsin modulyasiya edilməsi üçün istifadə oluna biləcəyini təklif etmişdir [1.2].

Bu baxımdan La_2O_3-As_2S_3-Ce_2O_3 üçlü sistemdə şüşəəmələgəlmənin sərhəddinin müəyyən edilməsi, alınan nümunələrin xassələrinin öyrənilməsi böyük maraq doğurur.

Bizim təcrübədə ilkin komponent kimi As_2S_3, La_2O_3,C- Ce_2O_3-dən istifadə edilmişdir.Tədqiq olunan sistemdə nümunələr əqiq həvəngdə toz halına salındıqdan sonra kvars ampulada yerləşdirilmiş steqloqrafit butaya tökülür. Ampula 0,133 Pa təzyiqə qədər havasızlaşdırılaraq qaz alovunda əridilib bağlanılır. Sintez 875-1050 K temperaturda 4 saat müddətində davam etdirilir. Kəskin soyuma prosesi havada aparılır [3]. Alınmış şəffaf şüşənin fototəsviri şəkil 1-də verilib.

Şəkil 1. $(La_2O_3)_{0,05}(As_2S_3)_{0,90}(Ce_2O_3)_{0,05}$ şəffaf şüşənin fototəsviri

Şüşəəmələgəlmə sahsindəki nümunələr 300 K-də havanın suyun üzvi həlledicilərin təsirinə qarşı davamlıdı.Alınan nümunələr mineral turşu və qələvilərin təsirindən parçalanırlar.Sistemdə üçlü şüşələr bir qədər qızdırdıqda xrom qarışığında həll olur. Hazırda nümunələrin fiziki-kimyəvi və optiki xassələri öyrənilir.

Ədəbiyyat

1.Zakery A.,Elliot S.R.Оптическая спектроскопия халькогенидных стекол$(As_4S_3Se_3)_{1-x}Sn_x$ // Journal of Non-Crystalline Solids.2003, vol.330 (1-3),p.1-12
2.Tsendin K.D., Bogoslovskiy N.A. Physics of Switching and Memory Effects in Cholcogenide Glassy Semiconductors, ISSN 10637826 Semiconductors, © PleiadesPublishing LTD 2012,vol 46(5), p 559-590
3. Бахтиярлы И.Б., Абдуллаева А.С., Фатуллаева Г.М. и др.Материалы Международной научной конференции./ под.ред. Ю.Г.Слижова. –Томск.:Издательский Дом ТГУ, 2015-ТОМ 1.-234 с.

THE SYNTHESIS OF GLOSSARY ALLOYS IN THE La_2O_3-As_2S_3-Ce_2O_3 SYSTEM

Fatullayeva Gulnar Mehman
Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry named after academican M.Nagiyev of ANAS, H.Javid ave., 113, Baku, AZ1143, Azerbaijan.

Boundaries of glass formation in system La_2O_3-As_2S_3-Ce_2O_3 were studied using methods of physical-chemical analysis. Samples decompose in mineral acids and alkalies. When heated, glasses are dissolved in chromic mixture. Samples are stable at 300K to air, water and organic solvents. The density and microhardness of the samples at a temperature of 300 K were studied, the resulting glassformation.

İQTİSADİ İNKİŞAF MODELLƏRİ VƏ ONLARIN ƏHALİNİN YAŞAYIŞ SƏVİYYƏSİNƏ, GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNƏ TƏSİRİ

müəllim Məmmədova Aytəkin Oqtay qızı
e-mail: aytakin_mammadova@unec.edu.az
UNEC, Bakı

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf modelləri, dövlət müdaxiləsi, yaşayış səviyyəsi, gəlirlər, xərclər

Key words: economic development models, state intervention, living standards, incomes, expenses

Ölkələrin iqtisadi inkişaf modellərində əldə olunan nəticələrlə yanaşı bu modellərdə istifadə olunan metodlar və bu zaman tətbiq edilən iqtisadi göstəricilər, təbii-sosial mexanizmlər, bir sözlə ölkənin inkişaf prosesi rol oynayır. Ölkələrdə əsas model olaraq kontinental, anqlosakson, skandinaviya və cənubi-avropa modelləri qeyd edilir. Bir sıra ədəbiyyatlarda sosial siyasətin tətbiqinin modelləri bu formada da qeyd olunur:

- **konservativ**, dövlətin rolunun az olması, sosial siyasətdə qeyri-dövlət tşkilatları olan fondların, sığorta təşkilatların rolunun artırılması əsas xüsusiyyətidir, Almaniiyada, İsveçrədə tətbiq edilir;
- **liberal**, dövlətin sosial sahəyə müdaxiləsinin az olması, istehlak tələbinin, əmək bazarının tənzimlənməsi, fəal və dinamik gəlir siyasətinin tətbiqi əsas xüsusiyyətidir, ABŞ, Yaponiyada tətbiq edilir;
- **sosialist,** dövləti rolunun maksimum olması, gəlir və xərclərin, qiymətlərin dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənməsi əsas xüsusiyyətidir və Çində tətbiq edilir;
- **sosial-demokrat,** dövlətin sosial sahəyə müdaxiləsinin zəif olması, istehlak tələbinin, gəlirlərin və əmək bazarının tənzimlənməsində demokratik idarəetməyə üstünlüyün verilməsi əsas xüsusiyyətidir və İsveçdə, digər Skandinaviya ölkələrində tətbiq edilir.

Amma COVİD -19 virusunun dünyada geniş yayılması və pandemiya halına keçməsi səbəbindən sosial yönümlü iqtisadi inkişaf modelləri kimi son zamanlar "İsveç", "Çin", "Alman" və digər ölkələrin (ABŞ, Yaponiya) təcrübəsi geniş müzakirələrə və araşdırmalara səbəb olmuşdur.

"İsveç modeli" Skandinaviya modelinin ən parlaq təcəssümü kimi tanınır. İsveçin sosial dövlət modelinə çox vaxt eqalitar model də deyirlər. Dövlət vətəndaşlarına “bütün təhlükəli hallarda təhlükəsizliyi, etibarlılığı və müdafiəni, həmçinin müdafiənin təşkili və idarə edilməsini təmin edir. İsveçlilərin qohumlarına və xeyriyyəyə ehtiyacı yoxdur. Beşikdən məzara qədər dövlət onların qayğısını çəkir” [1]. Sürətli sənayeləşmə, əmək bazarında münaqişələrin olmaması, sosial münaqişələrin ənənəvi həlli vasitələri, müharibədən və

dağıntılardan çəkinmək bu modelin əsas xüsusiyyətidir. İsveç uğurla inkişaf etmiş dövlətin və sosializmlə kapitalizm arasında öz yolu olan, yaxşı təşkil olunmuş cəmiyyətin nümunəsidir. Modeldə əsas məqsəd bütün vətəndaşların xeyrinə fəaliyyət göstərməkdir. Bu model sosial mobilliyin təşviqi, bərabər imkanların təmin edilməsi, özünü minimum ilə təmin edə bilməyənlər üçün dövlətin məsuliyyəti, tam məşğulluq və gender bərabərliyinə sadiqlik, sərvətin ədalətli bölüşdürülməsi konsepsiyalarına əsaslanan model kimi digər inkişaf modellərindən seçilir. Dövlət vətəndaşların yüksək pensiya təminatı, yüksək keyfiyyətli inkişaf etmiş infrastruktur, pulsuz təhsil və tibbi xidmət və s. təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Dövlətin dəstəyi sayəsində təhsil, gözlənilən ömür uzunluğu və əhalinin məmnunluğu, lakin eyni zamanda vətəndaşlar üçün vergi yükü yüksəkdir. Amma bir çox alimlərin fikrincə İsveç modeli əksər ölkələrdə tətbiq edilə bilməz. Əsas səbəb kimi isə zəruri olan sosial nemət və xidmətlərin tam həcmdə dövlət tərəfindən ödənilməsinin əhalinin müəyyən hissəsinin, əsasən də gənclərin təşəbbüsünün azalmasına, yüksək vergi yükü (tüksək gəlirli əhali qrupunun gəlirinin 65% proqressiv vergi vasitəsilə büdcəyə tutulur), ailədə böhran, təhsildə eqalitarizm və digər bir sıra neqativ halların yaranması göstərilir. [2]. Həmçinin sosial xərclər dövlət büdcəsinin 50% təşkil etməsidir [3]. Modelin üstünlüyü kimi işsizliyin qısa müddətli, sosial dəstəyin əlçatan olması, pensiyaların əmək haqqının 65-75%, müvəqqəti işsizliyə görə müavinət isə 90% həcmində müəyyənləşdirilməsidir. Zənnimizcə İsveç modelində daha geniş dəstək görən ailə, uşaq və ana müdafiəsi təcrübəsi və saxlanma xərcləri üzrə tətbiq edilən mexanizmlər ölkəmiz üçün nümunə ola bilər.

İqtisadi inkişafın Çin modelində (ÇXR) dövlətin və Kommunist Partiyasının aparıcı rolu əsasında Qərbin demokratiya və azadlıq anlayışlarından fərqli olaraq, dövlətin, kollektivin, nizam-intizamın, mənəvi dəyərlərin birliyinə əsaslanır. İnsanların inkişafına kollektiv yanaşma hiss olunur. Modelin xarakterik xüsusiyyəti kimi iqtisadiyyatın açıqlığını, ölkənin digər ölkələrlə intensiv əməkdaşlığını, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlara inteqrasiyasını və azad iqtisadi zonaların mövcudluğunu qeyd etmək olar. Ölkəyə xarici kapital üçün əlverişli və sərfəli imicin yaradılması sayəsində 21-ci əsrin əvvəllərində Çinə böyük bir xarici sərmayə axını nəticəsində 200 mindən çox layihə və xarici kapitallı şirkətlər formalaşdı. Çinin ən böyük şəhəri Şanxay dünyanın 500 ən böyük transmilli korporasiyasından 450-nin yerləşdiyi maliyyə paytaxtına çevrildi. Lakin ətraf mühitin deqradasiyası, əhalinin yüksək sayı və işsizlik problemləri kimi mənfi aspektləri də qeyd etmək lazımdır. Rəsmi statistikaya görə, Çinin iqtisadi artımının yarıdan çoxu daxili istehlak hesabına təmin edilir. 2020-ci ilin sonunda ÇXR-də istehlak mallarının pərakəndə satışının həcmi 39,19 trilyon yuan (məlumatların dərc edildiyi vaxtın məzənnəsi ilə təxminən 6 trilyon dollar) təşkil edib ki, bu da əvvəlki illə müqayisə 3,9% azdır. [4]

Yapon iqtisadi inkişafı modeli bizneslə dövlət arasında uyğunlaşan, ahəngdar əməkdaşlıq əsasında fəaliyyət göstərən bir modeldir. Dövlətin əsas vəzifələri sahibkarlıq üçün şərait yaratmaq, inkişaf strategiyaları hazırlamaq və bazar vəziyyətindən asılı olaraq öz siyasətini çevik şəkildə dəyişmək bacarığından ibarətdir. İqtisadi inkişafın Yapon modeli dayanıqlı tipdir. Yapon modelinin istehsalın idarə edilməsinin çevikliyi və məşğulluğun təşkili kimi xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar. Modelin daha bir xüsusiyyəti sistemin elastikliyi və tələbat istəyinə peşəkar uyğunlaşma qabiliyyətidir. Ömürlük məşğulluq elementi mövcuddur. Şübhəsiz demək olar ki, məhz bu keyfiyyət ictimai hakimiyyətə inamı gücləndirir, vətəndaşların əmək fəallığını sığortalayır.

Amerika (ABŞ) iqtisadi inkişafı modelinin əsas prinsipləri kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, iqtisadi fəaliyyətin azadlığı, ədalətli rəqabətin qorunması və dəstəklənməsi, inhisarçılığın aradan qaldırılmasını qeyd etmək olar. İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-da dövlət tənzimləməsi məqsəd və metodları məsələlərində liberal-konservativ yanaşma ilə bağlı bir razılıq əldə olundu ki, bu da sosial müdafiənin minimal səviyyəsinin və gəlirlərin mümkün qədər bərabər şəkildə yenidən bölgüsünün təmin

edilməsi idi. [5] Digər modellərdən fərqli olaraq bu modeldə insanların gəlirlərinin formalaşdırılmasına fərdi inkişaf əsasında baxılır, bacarıq və səriştələrin formalaşdırılması üçün insan kapitalının inkişaf etdirilməsi məqsəd kimi qoyulur. Bazarın özünütənzimləməsini nəzərə alaraq, XX əsrin 60-cı illərində ABŞ dövlət tənzimlənməsinin Keynsçi üsullarının tətbiqi üçün effektiv modelə çevrildi. Bu addım sürətlə inkişaf edən iqtisadi artım, inflyasiyaya qarşı mübarizə və işsizliyin azaldılması məqsədini daşıdı. İnnovasiya siyasəti, intellektual və insan resurslarının təkmilləşdirilməsi kimi xüsusiyyətləri bu modeli digərlərindən fərqli edir. İqtisadi inkişafın təsnifatına görə, Amerika modeli qabaqcıl inkişaf tipinə aid edilir. ABŞ Əmək Departamentinin xüsusi bölməsi - Əmək Statistikası Bürosu (BLS) əhalinin istehlak xərcləri ilə bağlı məlumatları toplayır və emal edir. Müxtəlif ştatlardan şəhərlərdə yaşayan, müxtəlif sosial və əmlak statusuna malik olan təxminən 12 min ABŞ sakini müəyyən müddət ərzində alış-verişlərinin xüsusi gündəliklərə daxil edir və bunun üçün onlara əlavə ödəniş edilir. Bu gündəlikləri məhz şəhər sakinləri aparır, çünki ABŞ-ın ümumi əhalisinin 93%-i şəhərlərdə yaşayır və istehlak səbəti əhalinin əsas hissəsinin ehtiyaclarını nəzərə almaq üçün nəzərdə tutulub. Həmçinin, bu gündəliklərdən başqa, hər rüb vətəndaşların alış-verişi ilə bağlı sorğular keçirilir. Bütün bu məlumatlar təhlil edilir, mallar tələbata uyğun çeşidlənir, istehlak səbəti formalaşır. Bir məhsul bir çox ailələrdə vacibdirsə, o, istehlak səbətinə düşür.Bu yanaşma adi istehlakçının üstünlükləri haqqında dəqiq təsəvvür yaradır və müavinət ödəyərkən ehtiyacı olanların ölkədə orta yaşayış səviyyəsi ilə təmin olunmasına imkan verir. Amerikada istehlak səbətində 350-dən çox maddə var və rəsmi məlumatlar ABŞ Statistika Bürosunun saytında verilir. ABŞ-da istehlak dərəcələri hər bir sakin üçün orta aylıq əmək haqqı əsasında hesablanır. 800-900 dollar gəliri olan şəxs dərhal dövlətdən sosial yardım alır. Malların və xidmətlərin dəsti hər bir dövlət üçün ayrıca hesablanır. Yaşayış minimumu müəyyən həddə çatmazsa, dövlət subsidiya ayırır, amma benzin, tütün və spirtli içkilər bu siyahıya daxil edilmir.

İqtisadi inkişafın Alman modeli, dövlətin iqtisadiyyatın idarə edilməsində həmişə önəmli olduğu sosial bazar iqtisadiyyatı kimi başa düşülür. Bu gün sosial bazar sisteminin əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları bazarda ədalətli rəqabətin qorunması və sabitləşməsidir. Üstəlik, bu sosial yardım, pensiyalar, bərabərləşdirilən qrantlar, ödənişlər, subsidiyalar, tibbi sığorta, əmək qanunvericiliyi, işsizlik və bədbəxt hadisələrdən sığorta kimi bir sistem vasitəsilə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsini ehtiva edən dövlət siyasəti sayəsində edilir. Dövlətin əsas vəzifəsi sosial ədalətlə bazardakı vəziyyət arasında tarazlığı qorumaqdır, yəni cəmiyyətin bütün üzvləri üçün sosial gəlir və müavinətlərin bərabər paylanmasını təmin etməkdir. Almaniyanın iqtisadi siyasətinin xarakterik cəhətləri yüksək əmək haqqı və sosial təminatların artmasıdır. Bu modelə xas olan nadir bir xüsusiyyət, bankların ölkənin iqtisadi sistemindəki əhəmiyyəti ilə seçilən "Reyn kapitalizmi"dir. Alman banklarının xidmət və sənaye sektorlarında əhəmiyyətli sərmayələri və payları var, beləliklə iqtisadi qərar qəbul etmə prosesinə müdaxilə etmə səsi var. Almaniya, dünya iqtisadiyyatında müəyyən yüksəkliklərə nail olsa da son illərdə ölkə iqtisadiyyatında əsas: işsizlik, aşağı artım templəri və ÜDM -in aşağı olması problemləri yaşayır, Alman şirkətlərinin xalis mənfəətinin 40%-i sosial yardım fondlarına və maaşlara ayrılır. Almaniyanın əmək resurslarının dəyəri dünyada ən yüksək göstəriciyə malikdir. Yüksək işsizlik subsidiyaları himayədarlıq asılılığın, yəni işləmək istəyinin azalması və dövlətdən müavinət alma halının yayılmasına səbəb olmuşdur. Bunların hamısı sosial bazar siyasətinə əsaslanan bu modelin mənfi nəticəsidir. İstehlak səbətinin tərkibini ölkə sakinləri özləri formalaşdırır və hər beş ildən bir tənzimlənir. Federal Statistika İdarəsi 60 min ailə arasında sorğu keçirir və onların xərclərinin ölçüsünə və strukturuna əsasən istehlak səbətini təşkil edir. Bundan əlavə, hər il altı min respondent arasında sorğu keçirilir. Alman istehlak səbətində 750-dən çox məhsul var və adi qida məhsulları ilə yanaşı, biləkdə qan təzyiqi ölçən cihaz kimi əşyalara rast gəlmək olar. Alman

istehlak səbətinə daxil olan xidmətləri götürsək, bura körpələr evi, yaşlılar və əlillər üçün evdə qulluq, ambulator evdə qulluq və hətta ərzaq məhsullarının evə çatdırılması daxildir.

Ədəbiyyat

1. Церкасевич Л. В., Современные тенденции социальной политики в странах европейского союза, СПб., 2002, с. 27
2. Наклонов Д.Н. Формирование системы социальной защиты населения при переходе к инновационному типу развитойроссийской экономики: Автореф. дис. докт. экон. наук. СПб., 2008. – 38 с., с. 5
3. Гришин, И.В. Шведская модель общественного развития: дихотомия рынокполитика // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 10. – 128
4. Темпы роста ВВП Китая в первом полугодии составили 12,7%. https://tass.ru/ekonomika/11906283
5. Гонтмахер Е., Трубин В. Эволюция системы социальной поддержки населения // Общество и экономика. – 2000. –№910. – 291 с, с. 3-36

Xülasə

Məqalədə dünya ölkələrində geniş yayılmış iqtisadi inkişaf modelləri və onların əhalinin həyat səviyyəsinə, yaşayış şəraitinə müxtəlif təsirləri öz əksini tapmışdır. Belə ki, konservativ, liberal, sosialist və sosial-demokrat modellərə nəzər yetirilmiş, eyni zamanda İsveç modeli, Çin modeli, Yapon modeli, Amerika modeli, Alman modeli də ətraflı izah olunmuş, özünəməxsus xüsusiyyətləri qeyd olunmuşdur.

Summary

The article reflects the economic development models that are widespread in the countries of the world and their various effects on the standard of living and living conditions of the population. Thus, the conservative, liberal, socialist and social-democratic models were considered, and at the same time, the Swedish model, the Chinese model, the Japanese model, the American model, and the German model were explained in detail and their specific features were noted.

EMAL VƏ XİDMƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İŞÇİLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİNİ VƏ KEYFİYYƏTİNİ QİYMƏTLƏNDİRMƏ METODLARI

Kazımova Nüşabə Rövşən qızı
Menecment Bakı-Azərbaycan Universiteti
kazimova.nushaba09@gmail.com

Açar sözlər:qiymətləndirmə metodları, iş imitasiyası, əmək potensialı, qiymətləndirmə mərkəzləri, normativ metod.

Keywords: evaluation methods, job simulation, labor potential, assessment centers, normative method.

Heyəti qiymətləndirərkən əks əlaqə yaratmaq çox vacibdir. İşçi işinin nəticələrinin necə qiymətləndirildiyini, aldığı mükafatların və rəhbərliyin münasibətinin bu qiymətləndirməyə uyğun olub-olmadığını bilməlidir. Heyətin qiymətləndirilməsi davamlı aparlır, lakin onun ən vacib forması vaxtaşırı həyata keçirilən attestasiyadır. Attestasiya nəticələrinə görə attestasiya olunanların hər biri ilə bağlı qərarlar qəbul edilir. Menecment sahəsinin mütəxəssislərindən heyətin qiymətləndirilməsi və attestasiyası prinsiplərini və metodlarını başa düşməsi tələb olunur. Heyətin işgüzar qiymətləndirilməsi, bir insanın keyfiyyət xüsusiyyətlərinin, vəzifənin və ya iş yerinin tələblərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün yönəlmiş bir prosesdir. Heyətin işgüzar qiymətləndirilməsi təşkilatın lokal normativ aktları ilə tənzimlənir. Heyətin

işgüzar qiymətləndirilməsi heyətin attestasiyasından normativ aktlarla tənzimlənən rəsmi qiymətləndirmə prosesi ilə fərqlənir. Qiymətləndirmə məsələləri:

- işçinin potensial imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- peşəkar kompetensiyanın qiymətləndirilməsi;
- kompetensiyanın reallaşdırılması ehtimalının qiymətləndirilməsi;
- işlərin yerinə yetirilməsi prosesinin layihələndirilmiş prosesə uyğunluğun qiymətləndirilməsi; - əmək nəticələrinin tənzimləmə tələblərinə, planlaşdırılan göstəricilərə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- işçinin stimullaşdırılması.

Menecment sahəsinin mütəxəssislərindən heyətin qiymətləndirilməsi və attestasiyası prinsiplərini və metodlarını başa düşməsi tələb olunur. Heyətin işgüzar qiymətləndirilməsi, bir insanın keyfiyyət xüsusiyyətlərinin, vəzifənin və ya iş yerinin tələblərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün yönəlmiş bir prosesdir. Kadrların qiymətləndirilməsi prosesində üç vəzifə həll olunur:

● Qiymətləndirmənin məzmunu müəyyən edilir;
● Qiymətləndirmə metodikası hazırlanır;
● Qiymətləndirmə proseduru yaradılır.

Sadalanan problemləri həll edərkən nəyin qiymətləndiriləcəyini, necə qiymətləndiriləcəyini və hansı ssenaridə olacağını müəyyən etmək lazımdır. İlk halda işçinin şəxsi keyfiyyətlərinin, işinin və ya işin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin olubolmaması barədə qərar vermək lazımdır; bu göstəriciləri ayrıca və ya sistemdə qiymətləndirmək lazımdır; qiymətləndirilən və ya fərqlənən bütün qruplar üçün göstəricilər ümumi olmalıdır. Qiymətləndirmə problemini həll etmək üçün metodika hazırlanıb və aşağıdakıları əks etdirir:

- işçinin işgüzar və şəxsi keyfiyyətlərini, fəaliyyətinin nəticələrini, davranışlarını ən uyğun şəkildə xarakterizə edən zəruri və kifayət qədər olan göstəricilərin seçimi;
- bu göstəricilərin hesablanması alqoritmi tələb olunan məlumat mənbələri;
- göstəricilərin normativ dəyərlərinin əsaslandırılması;
- informasiyanın toplanması və indekslərin qurulması.

Əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi problemi xüsusilə F.Teylor tərəfindən kəskinləşdi.[2] O, "məhdudlaşdırma" adlanan "işə can yandırmamaq" işçilərin məhsuldar işləmək istəməməsi məsələsini qaldırdı. Məlum olur ki, bu problem işlərin tez-tez imitasiya edildiyi müasir təşkilatları üçün də aktualdır. Hər halda, işçinin əməyinin spesifik xüsusiyyəti və məzmununu əks etdirən qiymətləndirmə lazımdır. İş imitasiyası nədir? Bu suala cavab vermək çətindir, çünki müxtəlif və qaçılmazdır: böyük bir uğur kimi əhəmiyyətsiz bir işi kənara qoyma cəhdindən top-menecer tərəfindən müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinin təhrif edilməsinə qədər. Ən azı üç imitasiya növünü ayırmaq olar. Onlardan biri, həqiqətən motivasiyanın olmaması və bəlkə də sadəcə işləmək istəməyən işçilərin düzgün seçilməməsinin nəticəsidir. Digər bir imitasiya növü böyük kampaniyalar üçün spesifikdir. İşçi tez-tez hər cür "əlavə zövq" mənbəyi olmasına inanır.[5] Bu gözləntini reallaşdırmaq olarsa, əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsi yalnız "əsas zövq" əldə etmək üçün bir maneə olur. İşçinin əmək potensialının qiymətləndirilməsi təşkilatda planlaşdırılan dəyişikliklərə uyğun olaraq və ya heyət tələbatındakı dəyişikliklərin proqnozuna əsasən aparılmalıdır.Menecment və kadrların odarə olunması sahəsində bir neçə tanınmış tədqiqatçılar və sosioloqlar (M.B.Kurbatova, R.A.Tolmaçev) öz əsərlərində və məqalələrində qiymətləndirmənin bir neçə metodlarını izah etmişdilər.[6] İşçilərin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinin ekspert-analitik metodu bu prosesə yüksək ixtisaslı kadr idarəetmə mütəxəssislərinin və idarəetmə heyətinin cəlb edilməsinə əsaslanır. Qiymətləndirmə mərkəzləri iş yerindən ayrılmaqla 1-3 gün davam edən rəhbər vəzifələrə namizədlərin seçimi üçün proqramlardır. Qiymətləndirmə mərkəzləri əsasən böyük inkişaf etməkdə olan təşkilatlarda istifadə olunur, çünki onların həyata keçirilməsi olduqca baha başa gəlir. Bununla birlikdə, bu

metod idarəetmə işçilərinin seçimində də özünü doğruldur, çünki düzgün seçimin dəyəri və rəhbər vəzifələrdə uğursuzluq nəticəsində yaranan itkilərin qarşısını almaq xərclərlə müqayisədə çox böyükdür. Bir qayda olaraq, heyətin işgüzar qiymətləndirilməsinin nəticələri işçilərə çatdırılsa, bu qiymətləndiricilər işin nəticələrini şərh etdikləri və işçilərə gələcək məqsədlər üçün bu nəticələrin yaxşılaşdırılması yollarını müzakirə etdikləri bir söhbət zamanı olur. Söhbət yüksək nəticələrin təşviqinə, pis nəticələr olduqda işçi davranışının dəyişdirilməsinə yönəldilməlidir. N.Meyer tərəfindən işlənmiş işlərin nəticələrinə əsasən üç növ müsahibə mövcuddur:

1) "danış-sat". Bu yanaşma qiymətləndiricinin təcrübəsiz və ya yeni işçiyə yeni iş metodlarını öyrənməsinə kömək etdiyi zaman yeni və ya təcrübəsiz işçilərlə ən yaxşı şəkildə istifadə olunur; 2) "danış-qulaq as". Bu yanaşma təşkilatda uzun müddət çalışan təcrübəli işçilərlə ən yaxşı şəkildə istifadə olunur. Söhbət zamanı bu işçilərin özləri gələcək hədəflərini, nəticələrini, optimal nailiyyətləri üçün metodları müəyyən edə bilər;

3) "problemin həlli". Hər iki tərəfin ən fəal iştirakı ən təcrübəli işçilərlə, xüsusən, iş etikası güclü olanlarla söhbətdə istifadə olunur. Edilən qiymətləndirmələrə əsasən işçilərin təşviqi, bacarıqlarının inkişafı, təlimdə olan zəif cəhətlərin aradan qaldırılması və idarəetmə keyfiyyətlərinin inkişafı üçün tövsiyələr olan hesabat hazırlanır.[3, 191]

İşçinin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün kompleks metodika attestasiyadır. Attestasiya – işçinin ixtisas səviyyəsinin onun tərəfindən görülən işin ixtisasına uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsidir.

Nəticə: Məqalədə bir sıra ədəbiyatlardan etdiyimiz araşdırmanın nəticəsində belə qənatə gəldik ki, sosial-iqtisadi hadisə və proseslərin dinamik xarakteri müxtəlif elm sahələrinin öyrənilməsi predmeti olan bir sıra əlaqəli problemlərin yaranmasına səbəb olur, lakin ən dolğun baxış və əsaslı həll yalnız onlar sistemli, hərtərəfli nəzərdən keçirildikdə mümkündür. Müəssisənin kadr potensialı təkcə bütövlükdə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının aparıcı aspekti deyil, həm də istənilən təşkilatın əsas sərvətidir. Onlar peşəkar ixtisas və psixofizioloji parametrləri, peşəkar səriştələr və bilikləri, kapitallaşma və yaradıcılığı birləşdirir. İnsan resurslarına bu cür yanaşma təkcə iqtisadiyyatın deyil, həm də işçinin özünün və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına güclü təkan kimi xidmət edir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin göstərdiyi kimi, əmək məhsuldarlığına ən çox təsir edən insan inkişafı səviyyəsidir. Əslində bu o deməkdir ki, insan potensialının toplanmasına və səmərəli istifadəsinə şərait yaradan istənilən təşkilat iqtisadi inkişafda uğur qazana bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının "Məşğulluq" haqqında qanunu.
2. M.Ə.Əliyev, H.İ.Həmidov. Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi, Bakı-2013.
3. R.H.Quliyev.İnsan resuslarının idarə edilməsi.Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı-2022
4. R.Ş.Muradov. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarı problemləri, Bakı, Elm-2000.
5. Ş.M.Muradov. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər, Bakı, Elm-2004, 660 səh.
6. https://www.geostrategiya.az/news.php?id=154

Xülasə

Məqalədə kadrlarn işə qəbulu və təşkili, əməyin stimullaşdərılması, işçilərin təşviqi və ixtisaslarının artırılması təcrübələrinin təkmilləşdirilməsi obyektiv elmi əsaslarla qiymətləndirilməsi metodları araşdırılmışdır.Qiymətləndirmə bütün kateqoriya işçilərinə aiddir, baxmayaraq ki, ayrı-ayrı kateqoriyalar üçün əhəmiyyəti eyni dərəcədədir.Heyəti qiymətləndirərkən əks əlaqə yaratmaq çox vacibdir.İşçi işinin nəticələrinin necə

qiymətləndirildiyini, aldığı mükafatların və rəhbərliyin münasibətinin bu qiymətləndirməyə uyğun olub-olmadığını bilməlidir.Nəticədə bütün əməkdaşların qiymətləndirilməsinə vahid bir yanaşma təmin olunur.Bununla belə, bu hal bir çatışmazlıq ola bilər, çünki standart şkalada hər bir işçinin peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmır.Bundan əlavə qiymətləndirmə bir şəxs-rəhbər tərəfindən həyata keçirilir, bu da tabeliyində olanlarla şəxsi münasibətlərin təsiri ilə əlaqəli qiymətləndirmənin yüksək dərəcədə subyektivliyini göstərir.

Summary

The article examines the methods of evaluating the recruitment and organization of personnel, labor stimulation, promotion of employees, and improving the practices of improving their qualifications on an objective scientific basis. The evaluation applies to all categories of employees, although it is equally important for individual categories. It is very important to create feedback when evaluating the staff. The employee must know how the results of his work are evaluated, whether the rewards he receives and the attitude of the management correspond to this evaluation. As a result, a uniform approach to the evaluation of all employees is provided. However, this situation can be a disadvantage, because the standard scale does not take into account the characteristics of the professional activity of each employee.

In addition, the assessment is carried out by a person-supervisor, which indicates a high degree of subjectivity of the assessment related to the influence of personal relationships with subordinates.

"KÖLGƏ İQTİSADİYYATININ ARADAN QALDIRILMASI YOLUNDA NAĞDIZ ƏMƏLİYYATLARIN ROLU"

doktorant Dilavərov Fərid Alıcı oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtsisad Universiteti (UNEC)

Açar sözlər: Nadsız əməliyyatalar, Kölgə iqtisadiyyatı, Vergi sanksiyaları

Giriş

İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrin kölgə iqtisadiyyatı hələdə davam edir. Kölgə iqtisadiyyatını yaradan və bu iqtisadiyyatda iştiraka təkan verən səbəblərin çoxlu nüansları və nəticələri var. Kölgə iqtisadiyyatının səbəbləri ilə bağlı arqumentdən başqa, kölgə iqtisadiyyatının iştirakçıları vergilərdən və sosial sığorta haqlarından yayınır və hökumətin müxtəlif digər qaydalarından yayınırlar. Buna görə də, dövlət orqanları, o cümlədən vergi siyasəti və idarəetmə orqanları kölgə iqtisadiyyatı iştirakçılarının vergitutma və sosial sığorta haqlarına və digər ictimai tələblərə əməl etmələrində çox maraqlıdırlar. Vergi yükü kölgə iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olmadığı halda belə, vergi qanunvericiliyinə əməl edilməməsi onun təzahürlərindən biri olaraq qalır. Kölgə iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətləri, xüsusən də iştirakçılar arasında sövdələşmə münasibətləri və nağd pul əməliyyatları vergi orqanlarının vergidən yayınma hallarını müəyyən etməyi çətinləşdirir. Hökümətlərin çoxu kölgə iqtisadiyyatının azaldılmasında kı ən vacib yolu nəğdsiz əməliyyatların artırılmasında görür buna səbəb isə nəğdsiz əməliyyatlar zamanı vegidən yayınma halları minimuma enir və iqtisadiyyat hər daim nəzarətdə qalır buda onun idarə edilməsini asanlaşdırır.

Metodologiya

Bu məqalədə Azərbaycan və xarici ədəbiyyatdan, Avropa Mərkəzi Bankının və Bazar İqtisadiyyatı İnstitutundan təxmin edilən məlumatlardan istifadə edilmişdir. Yuxarıda qeyd olunan mənbələrə, sahəyə aid təhlillərə, məlumatlara və təhlil edilmiş statistik alətlərə əsasən

Azərbaycanın kölgə iqtisadiyyatının artımı və adambaşına düşən ödəniş kartı əməliyyatlarının sayı təqdim edilmişdir. Bundan əlavə, statistik təhlil və ədəbiyyat tədqiqatı aparılmışdır. Arşdırmamızın daha dəqiq və tutarlı olması üçün rəqəmsal analiz metodlarından istifadə etmək qərarına gəldik. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatlarından istifadə edərək son 10 il ərzində ki nağdsiz əməliyyatların hərəkəti və onun kölgə iqtisadiyyatına təsiri analiz edilmişdir. Alınan məlumatlardan istifadə edilərək reqressiya tənliyi qurulmuşdur və aslı faktorların əsas faktora necə təsir etdiyi analiz edilmişdir. Burada əsas dəyişməyən faktorlar ÜDM, Faiz dərəcələri, İnflyasiya dərəcələri, Nağdsiz əməliyyatların həcmi dir. Aslı tərəf isə Vergi daxilolmalarıdır. Bu analizin əsas məqsədi Azərbaycan sferasında bu faktorların bir biri ilə necə əlaqədə olmasını müəyyən etmək və hansı faktorun daha vacib rol olduğunu müəyyən etməkdir.

Kölgə iqtisadiyyatının azaldılması üçün həll yolları:

- Nəğd ödənişlərin məhdudlaşdırılmsı.
- Nəğd pul vəsaitlərinin çıxarılmasına və depozitlərə qoyulan vergilər
- Vergi hesab-fakturalarının məcburi verilməsi
- POS terminalların istifadəsi
- Elektron invoysların rolu
- Üçüncü tərəflərin məlumatlarının əldə edilməsi
- Beynəlxalq informasiya alış verişi

Bir çox ölkələrdə nağdsız əməliyyatlar dinamik inkişaf edir və bununla da nağdsız cəmiyyət yaratmaq perspektivi təklif olunur. Son bir neçə il ərzində Azərbaycanda nağdsız əməliyyatlara yanaşmanın dəyişməsi müşahidə oluna bilər ki, bu da terminalların və bankomatların sayına dair əvvəlki yarımfəsillərdəki rəqəmlərlə göstərilir.

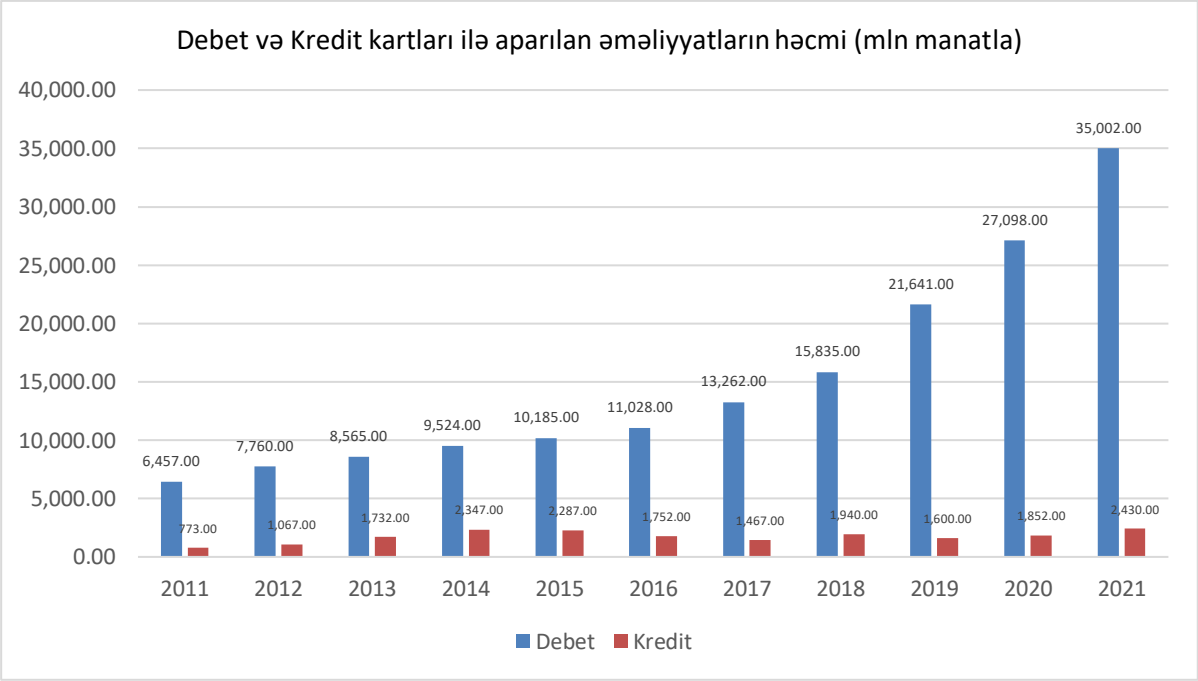

Qrafiq 1: Son 10 ildə plasti kartlarla aparılmış əməliyyatların həcmi.[https://www.cbar.az]

Yuxarıda göstərilən qrafikdə 2011-2021 ci illər arasında Azərbaycanda əhalinin debet və kredit kartları ilə həyata keçirdikləri əməliyyatların həcmi qeyd edilmişdir. Ümumi olaraq sütunlara diqqət yetirsək görə biləri ki 2011 ci ildən bu günə kimi Debet kartları ilə aparılan əməliyyatların həcmində stabil bir artım müşahidə olunur. Bunun əksinə isə Kredit kartları ilə aparlan əməliyytaların həcmində fərqli illərdə artıb azalma müşahidə olunur. Covid -19 Pandemiyasından sonra insanların evə qapalı olması onların elektron ticarətə meyl etməsinə

gətirib çıxardı buda öz növbəsində bank kartlarının daha çox istifadəsinə və bank kartları ilə ödəniş sistemlərinin güvəninin artmasına səbəb oldu. Əlbətdə ki bu əməliyytaların artımının tək səbəbi sadəcə Koronovirus pandemiyası deyildi digər böyük faktorlardan biridə vergi sitemində edilən dəyişikliklər və nağdsız əməliyytların stimullaşdırılması məqsədi ilə atılan addımlar idi. "Cashback" və "ƏDV gerial" sitemlərinin tətbiqi bu yolda çox böyük rol oynadı. Sahibharların nağdsız ödənişlərə yönəldilməsi və qayda pozuntuları zamanı tətbiq edilən maliyyə sanksiyaları nəticəsində son illərdə bu sahədə ciddi irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bütün bunlar hamısı Vergi orqanlarının işini daha da rahatlaşdırır çünki onlar bütün tranzaksiyalara tam şəkildə nəzarət edə bilir və beləliklə vergi yayınmaları minimuma endirilir.

```
. reg UDMmlrddollar UDMyecekilenxerclermlrdmana inflationrate interestrate Nağdsizəməliyyatlarınhəcmimlr vergidaxilolmalarimlnmanat

      Source |       SS           df       MS      Number of obs   =        21
-------------+----------------------------------   F(5, 15)        =     18.98
       Model |  8787.15615         5  1757.43123   Prob > F        =    0.0000
    Residual |  1388.73054        15  92.5820361   R-squared       =    0.8635
-------------+----------------------------------   Adj R-squared   =    0.8180
       Total |  10175.8867        20  508.794335   Root MSE        =     9.622

------------------------------------------------------------------------------
                UDMmlrddollar | Coefficient  Std. err.      t    P>|t|     [95% conf. interval]
------------------------------+-----------------------------------------------------------------
 UDMyecekilenxerclermlrdmana |   2.170179   .8076324     2.69   0.017      .448751    3.891606
                inflationrate |  -.7081489   .4662109    -1.52   0.150    -1.701854    .2855562
                 interestrate |  -.2808661   .7717059    -0.36   0.721    -1.925718    1.363986
Nağdsizəməliyyatlarınhəcmimlr |  -.0012058    .000528    -2.28   0.037    -.0023311   -.0000805
   vergidaxilolmalarimlnmanat |   .0028401   .0018538     1.53   0.146    -.0011113    .0067914
                         _cons |  -11.4682   20.12755    -0.57   0.577    -54.36905    31.43265
------------------------------------------------------------------------------

.
```

Cədvəl 1: SPSS modelində qurulmuş reqressiya tənliyinin nəticəsi.

Yuxarıda göstərilən modeldə bizim aslı dəyişənimiz ÜDM, əsas dəyişənlərimiz isə ÜDM xərcləri, inflyasiya dərəcəsi, faiz dərəcəsi, nağdsız əməliyyatların həcmi və vergi daxilolmalarıdır. Prob>F əmsalının 5 faizdən kiçik olması qurduğumuz modelin etibar edilə biləcək model olduğunun göstəricisidir. Bizim qurduğumuz model ÜDM-də olan dəyişikliləri 81.80 faiz izah edir. ÜDM-ə çəkilən xərclərdə 1 mlrd artım ÜDM də müsbət 2.17 mlrd artıma səbəb olacaq. İnflyasiya dərəcəsi, faiz dərəcəsi və vergi daxilolmalarının əmsallarının 5% dən yüksək olma səbəbi ilə onların göstəriciləri yüksək təsirə malik deyildir. Nağdız əməliyyatlarda isə 1 faiz artım ÜDM də mənfi 0.0012 mrld dollar neqativ təsir edəcəkdir. Ümumi olaraq statistik göstəricilərin bu şəkildə nəticə verməsinin əsas səbəblərindən birincisi modeldə istifadə edilən statistik rəqəmlərin kifayətsizliyi olmuşdur lakin bununla belə modelimizin son nəticəsinə əsasən onu deyə bilərik ki, vergi daxilolmalarının modelimizdə statistik baxımından elədə yüksk əhəmiyyətə malik olmamasının əsas səbəbi vergi daxil olmalarının bu illər çərçivəsində çoxda vacib faktor olmamasıdır.

Nəticə

Yuxarıdakı araşdırmaları nəzərə alaraq, nağdsız əməliyyatların artırılması kölgə iqtisadiyyatını əhəmiyyətli dərəcədə zəiflətmişdir. Hazırda Azərbaycanda ödəniş kartlarının bolluğu və bazarın dinamik inkişaf etməsi səbəbindən nağdsız əməliyyatların inkişafı hesabına bir çox dövriyyənin artırılmasının əsas istiqaməti kart qəbulu şəbəkəsinin inkişafıdır. Nağd pul əməliyyatları vergiyə uyğunluğun idarə edilməsi üçün xüsusi çətinliklər yaradır. Mallar və ya xidmətlər üçün nağd ödəniş əməliyyatlar və biznesin gizli iqtisadiyyatda fəaliyyəti haqqında hesabat verilməməsini asanlaşdırır. Ödəniş üsullarının dəyişdirilməsinin təşviqi və nağd puldan istifadənin azaldılması gizli iqtisadiyyatla mübarizə üçün ən təsirli vasitələrdən biri olacağını vəd edir. Nəticə olaraq, vergi siyasəti nağdsız əməliyyatların səviyyəsini artırmaq üçün daha geniş strategiyanın yalnız bir komponenti ola bilsə də, vergi sistemi ya nağdsız ödəniş üsullarına keçid üçün stimul verə bilər, ya da nağd puldan istifadəni dayandıra bilər.

Ədəbiyyat

1) Apergis, N., (2019) Financial vulnerability and income inequality: New evidence from OECD countries, Bulletin of Monetary Economics and Banking, [395-408].
2) Chakravorti, B. 2014. "The Hidden Costs of Cash." Harvard Business Review Digital Articles, June. [24-27]
3) Medina, L., and F. Schneider. 2018. "Shadow Economies around the World: What Did We Learn over the Last 20 Years?" IMF Working Papers [35-39]
4) Immordino, G., and F. F. Russo. 2018. "Cashless Payments and Tax Evasion." European Journal of Political Economy [55]
5) https://www.cbar.az
6) https://www.e-taxes.gov.az

Summary

This article presents the current situation of non-cash transactions in Azerbaijan. The positive effect of non-cash transactions on the reduction of the shadow economy is described in the literature. Therefore, the main purpose of this article is to prove that limiting the use of cash in the economy can indeed help reduce the shadow economy. This article uses statistical analysis methods and study of the literature on this topic was conducted on the basis of local and foreign scientific journals, the quantitative characteristics and analysis of the shadow economy and non-cash transactions were based on extensive statistical data.

İNVENTAR İDARƏETMƏ

Şabanova Günel Qələndər qızı
Bakı şəhər. Azərbaycan Universiteti
mustafayevagunel18@gmail.com

Açar sözlər: biznes, idarəetmə, istehsal hesablama, xammal

Biz inventar idarəetməyə tərif versək - Təchizat zəncirinizin bir hissəsi olaraq inventor idarəetməsi tədarükçülərdən, eləcə də müştərilərdən satınalmalara nəzarət və nəzarət etmək, anbarın saxlanmasını saxlamaq, satış üçün məhsulun miqdarına nəzarət etmək və sifarişin yerinə yetirilməsi kimi aspektləri əhatə edir.Təbii ki, şirkətinizin inventar idarəetməsinin dəqiq mənası satdığınız məhsul növlərinə və onları satdığınız kanallara əsasən dəyişəcək.Ancaq bu əsas inqrediyentlər mövcud olduğu müddətcə, üzərində qurmaq üçün möhkəm təməliniz olacaq.

Kiçik və orta bizneslər - inventar verilənlər bazalarını izləmək və sifarişlə bağlı qərarlar qəbul etmək üçün tez-tez Excel, Google Sheets və ya digər əl alətlərindən istifadə edir.Bununla belə, nə vaxt yenidən sifariş veriləcəyini, nə qədər sifariş veriləcəyini, ehtiyatların harada saxlanacağını və sair şeyi bilmək tez bir zamanda mürəkkəb prosesə çevrilə bilər. Nəticədə, bir çox inkişaf edən müəssisələr inventar idarəetmə proqramına, proqram təminatına və ya sistemə əl ilə verilənlər bazası və düsturlardan kənar imkanlara sahib olurlar.Bu sistemlərlə inventor idarəetmə prosedurları əsas yenidən sifariş və ehtiyat monitorinqindən kənara çıxaraq, istehsal və biznesin idarə edilməsindən tutmuş istehsal vaxtı və tələbin proqnozlaşdırılmasına, ölçülərə, hesabatlara və hətta mühasibat uçotuna qədər hər şeyi əhatə edir. Pərakəndə satış biznesdən istehlakçıya satışı təsvir etmək üçün ən geniş əhatəli termindir. Satışın necə və harada baş verdiyinə görə ayrılan iki növ pərakəndə satış var: Alışın rəqəmsal olaraq həyata keçirildiyi onlayn pərakəndə satış (e-ticarət). Kərpic və

minaatan vitrin və ya satıcı vasitəsilə alışın fiziki olduğu oflayn pərakəndə satış. Topdansatış , digər tərəfdən, biznesdən biznesə satışı nəzərdə tutur.Pərakəndə və topdansatışın fərqlərini və ən yaxşı təcrübələrini bilmək uğur üçün çox vacibdir. Əksər müəssisələr çoxlu kanallarda, eləcə də bir çox yerlərdə ehtiyat saxlayır. Pərakəndə inventar idarəçiliyinin müxtəlifliyi onun mürəkkəbliyini artırır və markanız üçün əhəmiyyətini artırır.

İnventar idarəetmə üsulları: toplu göndərmələr, ABC inventar idarəetmə, geri sifariş, tam vaxtında (J I T), yük, Dropshipping və Cross-docking, dövrün hesablanması.

Toplu göndərmələr - Bu üsul, malların toplu şəkildə alınması və göndərilməsinin demək olar ki, həmişə daha ucuz olduğu anlayışına əsaslanır. Toplu göndərmə sənayedə üstünlük təşkil edən üsullardan biridir və yüksək müştəri tələbi olan mallar üçün tətbiq oluna bilər.Toplu daşınmanın mənfi tərəfi ondan ibarətdir ki, siz inventarın saxlanmasına əlavə pul ayırmalı olacaqsınız, bu, çox güman ki, böyük həcmdə məhsulların alınmasından və onların sürətlə satılmasından qənaət edilən pul məbləği ilə kompensasiya olunacaq. Toplu daşınmaların üstünlükləri: Ən yüksək gəlirlilik potensialı. Daha az daşınma daha az göndərmə xərcləri deməkdir. Proqnozlaşdırıla bilən tələbat və uzun raf ömrü olan əsas məhsullar üçün yaxşı işləyir. Toplu daşınmaların mənfi cəhətləri: Ən yüksək kapital riski potensialı. Saxlama üçün saxlama xərclərinin artması. Tələb dəyişdikdə tez uyğunlaşmaq çətindir.

ABC inventar idarəetməsi - ABC inventar idarəçiliyi məhsulların əhəmiyyətinə görə kateqoriyalara bölünməsinə əsaslanan bir texnikadır, A ən qiymətli, C isə ən azdır. Bütün məhsullar eyni dəyərə malik deyil və daha populyar məhsullara daha çox diqqət yetirilməlidir.Heç bir çətin və sürətli qaydalar olmasa da, ABC təhlili illik istehlak vahidlərinə, inventar dəyərinə və dəyərin əhəmiyyətinə əsaslanır. Kateqoriyalar adətən belə görünür:Əsas odur ki, hər bir kateqoriyanın ayrıca fəaliyyət göstərməsi, xüsusən seçmə nəzarət, vəsaitlərin ayrılması və insan resursları tələb olunduqda ABC inventar idarəetməsinin üstünlükləri: Zamanla məhsulun populyarlığını təhlil edərək tələbin proqnozlaşdırılmasına kömək edir. Vaxtın daha yaxşı idarə edilməsinə və resursların bölüşdürülməsinə imkan verir. Səviyyəli müştəri xidməti yanaşmasını müəyyənləşdirməyə kömək edir.İnventarın dəqiqliyini təmin edir. Strateji qiymətləri təşviq edir. ABC inventar idarəçiliyinin mənfi cəhətləri: Yenicə yüksəlməyə başlayan məhsullara məhəl qoymamaq olar. Çox vaxt digər inventar strategiyaları ilə ziddiyyət təşkil edir. Vaxt və insan resursları tələb edir.

Backordering - Backordering , şirkətin ehtiyatda olmayan məhsullar üçün sifariş qəbul etmək və ödənişləri almaq qərarına aiddir. Bu, əksər müəssisələr üçün yuxudur, lakin bu, həm də logistika kabusu ola bilər. Əgər buna hazır deyilsinizsə.Yalnız bir anbarda tükənmiş məhsul olduqda, bu, sadəcə olaraq, həmin məhsul üçün yeni satınalma sifarişi yaratmaq və geri sifariş edilən məhsulun nə vaxt gələcəyini müştəriyə bildirməkdir.Gündə onlarla, hətta yüzlərlə müxtəlif satışlar olduqda problemlər artmağa başlayır.Buna baxmayaraq, geri sifarişlərin verilməsi satışların artması deməkdir, ona görə də bu, bir çox biznesin öz üzərinə götürməyə hazır olduğu hoqqabazlıqdır.Bir qayda olaraq, məhsulun dəyəri (fiziki və pul baxımından) nə qədər böyük olarsa, müştərilərdən bir o qədər "çatdırılma tolerantlığı" əldə edirsiniz.Əgər kiçik bir pərakəndə satıcısınızsa, həddindən artıq ehtiyatla risk etmək mümkün olmaya bilər. Bu halda, siz məhsulun "İndi al" düyməsini "Öncədən sifariş et" və ya "Stokda olanda sizinkini alın" kimi etiketləməyi düşünə bilərsiniz. Bu, müştərilər üçün onun gəlməsinin bir az daha uzun sürəcəyinə dair ağlabatan bir gözlənti yaradır.Alternativ olaraq, bəzi müəssisələr tədarükçü ilə sifariş vermək üçün kifayət qədər satış əldə edənə qədər yalnız geri sifarişlərin alınmasını nəzərdə tutan " səhmsiz " yanaşma ilə işləyirlər. Geri sifarişin üstünlükləri: artan satış və pul axını, kiçik biznes üçün daha çox çeviklik, aşağı saxlama xərcləri və daha az ehtiyat riski. Geri sifarişin mənfi cəhətləri: müştəri narazılığının yüksək riski, daha uzun yerinə yetirmə müddətləri.

Tam Zamanında (J I T) - Just In Time (J I T) inventar idarəetməsi biznesin əlində saxladığı inventarın həcmini azaldır. Bu, riskli texnika hesab olunur, çünki siz inventar

paylanması və ya satışı üçün lazım olandan bir neçə gün əvvəl onu alırsınız. (J I T) təşkilatlara ehtiyat səviyyələrini aşağı saxlamaqla inventar saxlama xərclərinə qənaət etməyə kömək edir və ölü ehtiyatların – mahiyyətcə donmuş kapitalın – aylarla rəflərdə qaldığı vəziyyətləri aradan qaldırır.Bununla belə, o, həm də müəssisələrin daha qısa istehsal dövrünü idarə etmək qabiliyyətinə malik yüksək çevik olmasını tələb edir. (J IT)-in üstünlükləri: inventar saxlama xərclərini aşağı salın, təkmilləşdirilmiş pul vəsaitlərinin hərəkəti, daha az ölü ehtiyatı. (J IT)-in mənfi cəhətləri: sifarişləri vaxtında yerinə yetirməkdə problemlər , səhvlər üçün minimum yer, ehtiyatların tükənməsi riski.

Göndərmə-Konsiqnasiya topdan satıcının səhmləri pərakəndə satıcının əlində yerləşdirməsin, lakin məhsul satılana qədər mülkiyyət hüququnu saxlamağı əhatə edir, bu zaman pərakəndə satıcı istehlak edilmiş ehtiyatı alır.Tipik olaraq, konsiqnasiya ilə satış pərakəndə satıcı nöqteyi- nəzərindən yüksək dərəcədə tələb qeyri-müəyyənliyini və topdansatış nöqteyi-nəzərindən yüksək dərəcədə inamı əhatə edir.Pərakəndə satıcılar üçün konsiqnasiya ilə satışın bir sıra üstünlükləri ola bilər, o cümlədən: Müştərilərə kapital bağlamadan daha geniş məhsul çeşidi təklif edin. Məhsulların yenidən yığılması zamanı gecikmə vaxtlarını azaldın. Satılmamış malları heç bir ödəniş etmədən geri qaytarın. Konsiqnasiya üzrə satış riskinin böyük hissəsi topdansatışçının üzərinə düşsə də,təchizatçı üçün hələ də bir sıra potensial üstünlüklər mövcuddur:yeni məhsulları sınaqdan keçirin,marketinqi pərakəndə satıcıya köçürün, məhsulun performansı haqqında faydalı məlumat toplayın. Əgər siz pərakəndə və ya topdan satıcı kimi konsiqnasiya ilə satmağı düşünürsünüzsə, aşağıdakılarla bağlı şərtləri aydın şəkildə təyin edin: geri qaytarma, yük və sığorta polisləri, müştəri məlumatları necə, nə vaxt və hansı mübadilə edilir, alış qiyməti pərakəndə satış komissiyası olaraq alınacaq.

Dropshipping və cross-docking-Bu inventar idarəetmə texnikası inventar saxlamaq xərclərini tamamilə aradan qaldırır. Dropshipping müqavilənizolduqda, siz müştəri sifarişlərini və göndərmə təfərrüatlarını birbaşa istehsalçınıza və ya topdansatışçıya ötürə bilərsiniz,o isə malları göndərir.Dropshipping kimi, çarpaz docking, gələn yarımqoşqulu yük maşınlarının və ya dəmir yolu vaqonlarının materialları birbaşa gedən yük maşınlarına, qoşqulara və ya dəmir yolu vaqonlarına boşaltdığı bir təcrübədir.Əsasən, bu o deməkdir ki,siz malları minimum və ya heç bir saxlama olmadan birbaşa bir nəqliyyat vasitəsindən digərinə daşıyırsınız. Sizə daxil olan maddələrin çeşidləndiyi və gedən göndəriş tamamlanana qədər saxlandığı yerləşdirmə sahələrinə ehtiyacınız ola bilər. Həmçinin, işləmək üçün çarpaz yerləşdirmə üçün geniş parka və nəqliyyat vasitələri şəbəkəsinə ehtiyacınız olacaq.

İnventar dövriyyəsinin hesablanması - Dövrün hesablanması və ya bütöv bir əl ehtiyatı etmədən müəyyən bir gündə az miqdarda inventarın sayılmasını əhatə edir. Bu, inventar qeydlərinizin əslində stokda olanlarla nə dərəcədə uyğun olduğunu görməyə imkan verən bir nümunə götürmə növüdür. Bu üsul bir çox müəssisələrin inventar idarəetmə təcrübələrinin ümumi hissəsidir, çünki o, son nəticədə inventar saxlama xərclərini mümkün qədər aşağı saxlayaraq müştərilərin istədiklərini istədikləri zaman əldə edə bilmələrini təmin edir. Döngünün hesablanmasının üstünlükləri: tam anbar toplamaqdan daha çox vaxt və qənaətcil, əməliyyatları pozmadan edilə bilər, inventar saxlama xərclərini aşağı səviyyədə saxlayır. Döngünün hesablanmasının mənfi cəhətləri: tam ehtiyatdan daha az əhatəli və dəqiqdir, mövsümiliyi nəzərə almaya bilər. Real dünyada inventar dövrünün hesablanması. İnventarın optimallaşdırılması üçün həm mürəkkəb inventar idarəetmə sistemindən ,həm də arabir dövr saylarından istifadə edən biznesin gözəl nümunəsidir. Şirkətin xüsusi inventar sistemindən istifadə edərək, yerli logistika menecerləri öz mağazalarının anbar səviyyələrinə baxa və inventar səviyyələri ilə gözlənilən satışlardakı (hər mağaza üçün unikal) uyğunsuzluğu izləyə bilərlər. Logistika menecerləri yalnız sistem uyğunsuzluq aşkar etdikdə dövrü saymalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. https://asprof.az/page/techizat-sebekesinin-idare-edilmesi
2. https://www.unleashedsoftware.com/inventory-management-guide
3. https://www.netsuite.com/portal/resource/articles/inventory-management/inventory-management.shtml
4. https://www.ibm.com/tr-tr/topics/inventory-management
5. https://www.mecalux.de/blog/bestandsverwaltung

Resume

Inventory management is a systematic approach to the purchase, storage and sale of inventory - both raw materials (components) and finished goods (products). In business terms, inventory management means having the right stock at the right level, at the right place, at the right time and at the right price, as well as the right stock at the right price. Entrepreneurs, founders, and independent brands now live in a world of local commerce where small and medium-sized businesses compete with global conglomerates. We've put together this definitive guide to inventory management to level the playing field and help you grow your brand with speed, scalability, and smart ideas. you'll find everything you need from the basics to best practices and formulas to advanced automation processes.

SÜNİ İNTELLEKT (Sİ) NƏDİR VƏ O DÜNYA İQTİSADİYYATINA NECƏ TƏSİR EDƏCƏK?

Məmmədov Əşrəf Ramiz oğlu, Dünya İqtisadiyyatı üzrə Fəlsəfə Elmləri doktoru
UNEC Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi. Bakı şəhəri

Açar sözlər: Süni İntellekt və İqtisadiyyat, Süni İntellek, Süni İntellekt və Təhsil, İqtisadi artım, Süni İntellekt nədir?

Xülasə

Sİ həllərindən daha səmərəli surətdə faydalana bilmək üçün həmin həllərdən istifadə edən istər dövlət istərsə də özəl müəssisələrdə kifayət qədər data olmalıdır. Bundan başqa həmin sistemləri idarə edə biləcək mütəxəssislər və böyük dataları emal edə biləcək sistemlər, avadanlıqlar olmalıdır. Daha qısa formada desək Sİ-dən istifadəyə başlamazdan əvvəl onun daha səmərəli nəticələr verməsi üçün kifayət qədər peşəkar infrastruktur və peşəkar mütəxəssislər bazası formalaşdırılmalıdır. Bunun üçün bu sahəyə ciddi investisiya yatırılmalı, kütləvi informasiya vasitələrində Sİ-in əhəmiyyəti və önəmi ilə bağlı təbliğat və təşviqat aparılmalı, universitetlərdə bu sahə ilə bağlı nəzəri bilikləri olan tələbələr yetişdirilməli, daha sonra onların praktiki vərdişlər əldə etməsi üçün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində Sİ həllərindən geniş istifadə edən şirkətlərlə əməkdaşlıq çərkivəsində həmin tələbələr praktikaya göndərilməlidir ki, orda gördüklərini gəlib öz ölkələrində tədbiq etsinlər. Bu istiqamətdə Cənubi Koreya hökmətinin atdığı addım təqdirəlayiqdir. Beləki Cənubi Koreya hökuməti 863 milyon dollar xərcləyərək dövlət səviyyəsində Koreyanın aparıcı şirkətləri ilə birlikdə Sİ araşdırma mərkəzləri tikmişdir. Kanada hökuməti də Montrealın 3 universitetinə Sİ proqramlarına 200 milyon dollardan çox investisiya etmişdir [4, 14]. Azərbaycanda da müxtəlif institutlar tərəfindən bənzər addımlar atılmaqdadır. Ölkəmizdə data analitikası sahəsində kadr potensialını artırmaq və əmək bazarının tələblərinə uyğun mütəxəssislər yetişdirmək məqsədilə Təhsil İnstitutu tərəfindən "Süni intellekt və data elmi" intensiv təlim proqramı həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda datalardan və informasiya sistemlərindən

istifadənin optimallaşdırılması və data sahəsində təhlükəsizliyin artırılması yönündə yeni qanunvericilik aktları qəbul edilməkdədir.

Giriş

Sİ-in formalaşması yolunda daha çox inkişaf eləməkdə olan ölkələr çətinliklə qarşılaşırlar, çünki onların iqtisadiyyatları daha çox xam maldan və ucuz işçi qüvvəsindən ibarət olduğundan onların ixracatlarında əsas yeri beynəlxalq rəqabətliliyə xammal və ucuz işçi qüvvəsi əsasında tab gətirə bilməyən məhsullar dayanır. Bəzi alimlər fikirləşirlər ki, Sİ-in tədbiqi ölkələr arasında inkişaf fərqini daha dərinləşdirəcək və yoxsul ölkələrin daha da yoxsullaşmasına, zəngin ölkələrin daha da zənginləşməsinə gətirib çıxaracaq [1, 2]. Onlar düşünür ki, texnoloji inkişaf inkişaf etməkdə olan ölkələrin müqayisəli üstünlüklərinə mənfi təsir edəcək, bu inkişafdan itirənlər və qazananlar olacaqlar. Əgər itirənlər və qazananlar eyni ölkədə olarsa onda bəlkə də ölkədaxili qanunvericilik vasitəsilə bəzi tənzimləmələr həyata keçirilərək itirənlərin itkilərini qazananların qazancları ilə kompensasiya etmək mümkün olar. Ancaq bu cür tənzimləməni qlobal səviyyədə həyata keçirmək mümkün deyildir. Onlar inanırlar ki, nəinki yalnız yerli, eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə tənzimləyici qaydaların tədbiqi və ölkələrarası əməkdaşlığın inkişafı ilə texnoloji tərəqqinin gətirəcəyi faydalardan ortaq faydalanmaq mümkündür [1,3].

Süni intellektin gətirə biləcəyi risklər [3]

Sİ haqqında aparılan araşdırmaların əksəriyyəti onun istehsalda artım və xidmət sahələrinə gətirəcəyi müsbət dəyişikliklərdən danışır [2]. Ancaq əksər hallarda Sİ-in yarada biləcəyi neqativ təsirləri unuduruq. Sİ-in nə kimi mənfi təsirləri və riskləri ola bilər?

Avtomatlaşdırmanın ən çox danışılan və misal gətirilən mənfi nəticələrindən biri robotların insan əməyini əvəzələyərək onların işlərini əllərindən almasıdır. Əslində ilk baxışdan deyildiyi kimi görünsə də əslində avtomatlaşdırmanın tarixi inkişafı göstərir ki, robotların sənayeyə tədbiqi itirilmiş iş yerləri qədər də yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olur. Avtomatlaşdırmanın digər mənfi tərəflərindən misal olaraq robotların insanlar qədər yaradıcı ola bilməməsini göstərmək olar. İstehsal zamanı hər hansı kiçik xəta zamanı robotlar (maşınlar) işləməyəcəklər, dayanacaqlar, ancaq eyni işi insan gördükdə həmin xırda problemi aradan qaldıraraq işə davam edir. Ətraf-mühitin çirklənməsinin artması ehtimalı başqa bir mənfi tərəfi hesab oluna bilər. Daha çox maşınlar daha çox yanacaq, enerji deməkdir. Enerji yandıqca bildiyimiz kimi havaya karbon qazı və digər tullantılar atılır. Avtomatlaşdırma isehsal müəssisələrinə daha uzun müddətdə vəsaitlərə qənaət etmə imkanı versə də ilkin olaraq ciddi kapital qoyuluşunu tələb edir. Bu da süni intekktə keçidi ləngidir və mənfi cəhət kimi hesab olunur. İnsan təbiətcə öz mənafeyini axtaran bir məxluqdur. Buna görə də insan həyatının digər sahələrində olduğu kimi avtomatlaşdırmanın tədbiqi zamanı da onun gətirə biləcəyi mənfi və müsbət nəticələri tərəziyə qoyur və onlar üçün ən faydalı olan seçimi edirlər.

Süni İntellektin iqtisadi əhəmiyyəti [4, 9]

Çin və Birləşmiş Ştatlarl süni intellektin tədbiqində dünya liderləridirlər. Bu baxımdan süni intellektin iqtisadiyyata təsirlərindən danışarkən bu məsələyə Çinin misalında baxmağımız doğru olardı. Çin iqtisadiyyatı üçün süni intellektin müsbət tərəfləri onlardan ibarət olacaq ki, yaşlaşan Çin əhalisinin işçi potensialı aşağı düşsə də istehsal gücünü və həcmini eyni saxlamağa, hətta artırmağa imkan verəcək. MakKinzi institutunun araşdırmalarına əsasən süni intellektin tədbiqi ona illik 0.8-1.4% iqtisadi artım etmək imkanı verəcək.

Bu sahədə Çinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o araşdırma və inkişafına çox böyük yatırımlar edən ölkələrdən biridir. Eyni zamanda ölkədə müxtəlif sənaye sahələrinin və çoxlu sayda əhalinin olması hədsiz sayda dataların yaranmasına və bu sahədə geniş bazarın formalaşmasına imkan yaradır. Süni intellektin iqtisadi imkanlarını Çində mümkün qədər çox

reallaşdıra bilmək süni intellektin yalnız iri texnologiya şirkətləri tərəfindən deyil eyni zamanda ənənəvi kiçik şirkətlər tərəfindən də mənimsənilməsi mühüm rol oynayacaq.

Süni İntellektin sosial əhəmiyyəti [4, 10]

Süni İntellektin səhiyyə, təhsil, təhlükəsizlik sahələrinin və ətraf mühitin inkişafı ilə insan rifahını yaxşılaşdırmaq üçün böyük potensialı var. Süni intellektin istifadə olunduğu müxtəlif sahələrdəki misallar artıq süni intellektin sosial problemlərin həllindəki əhəmiyyətini göz önünə sərməkdədir. Süni İntellekt sistemləri ətraf mühitdəki dəyişiklikləri təxmin etməyə imkan verir. Məsələn, ABŞ-dakı Kornel universiteti bu imkandan yararlanaraq ətrafdakı canlıların necə dəyişəcəyini təxmin etmiş və bəzi quş cinslərini qorumağa nail olmuşdur. Sİ-in səhiyyədə də geniş istifadə imkanları mövcuddur. Alman hökuməti Sİ-dən istifadə edərək qeydə alınmış tibbi məlumatlar əsasında bəzi əhəli qurpu üçün ən effektiv müalicəni müəyyən edə bilir və bununla da həmin qrup əhalinin müalicəsində yol verilə biləcək səhvləri minimuma endirmiş olur. Sİ eyni zamanda ictimai nəqliyyatda və yol hərəkərində təhlükəsizliyin və səmərəliliyin yüksəldilməsində istifadə edilir. Müşahidələr və dəlillər onu göstərir ki, Sİ quraşdırılmış özügedən avtomobillər nəqliyyat qəzalarını və qəzalar nəticəsində zədələnmələri azaltmağa nail olur. Alibaba şirkəti Xançjou şəhəri ilə əməkdaşlıq edərək Sİ vasitəsilə idarə olunan küçə işıqları quraşdıraraq yollardakı tıxacları 11% azaltmış və bir o qədər də hərəkətin sürətlənməsinə nail olmuşdur. Bu imkanlardan eyni zamanda Google şirkəti də istifadə edərək öz data mərkəzlərində enerji istifadəsinə qənaət etməyə nail olmuşdur.

Süni intellektin geopolitik effektləri [4, 12]

Sİ-in çox yüksək inkişafı bu sahədə sıx beynəlxalq əməkdaşlığı labüd edəcək. Əməkdaşlığı labüd edən amillər daha geniş data, alqoritm, kapital və istedad (talant) hovuzunu yaratmaqdan ibarətdir. İnsan zəkasından yüksəkdə dayanan sistemlərin istifadəsi ilə çoxlu sayda etik və təhlükəsizlik məsələləri ortaya çıxacaq və bu məsələlərin həllinə yalnız milli deyil eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə də zərurət yaranacaq.

Bundan başqa bir çox ölkələr artan əhalisinin hesabına əmək tutumlu sahələrin inkişafını nəzərdə tuturdusa artıq Sİ-in tədbiqi ilə hətta əhalisinin əksər hissəsini yaşlı insanların təşkil etdiyi ölkələrdə istehsal həcminin yüksəldilməsi, istehsal və xidmət sahələrində səmərələliliyin artırılması ilə iqtisadi artım göstərmək mümkün olacaq. Bununla da inkişaf etməkdə olan bəzi ölkələr və texnoloji cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələr sosial problemlərlə üzləşə bilərlər.

Sİ-in imkanları müharibələri simulasiya edən proqramlarda geniş istifadə edilib və həmin imkanlar, alqoritmlərin dəqiqlik dərəcəsi getdikcə artırılır. Ancaq Sİ-in imkanlarının silah sənayesinə gətirilməsi ciddi narahatçılıq doğurur. ABŞ Dəniz Qüvvələrinin hazırladığı hesabatda qeyd edilir ki, daha kompleks hərbi robotların hazırlandıqca əsas diqqət onların sərbəst surətdə qərar verə bilmə özəlliklərinə yetirilməlidir.

Süni intellektin inkişafında Çinin mövqeyi

Çin və ABŞ Sİ-in inkişafında dünya liderləridirlər. Yalnız 2015-ci il ayrı götürüldükdə hər iki dövlətdə birlikdə Sİ sahəsində yazılmış və akademik jurnallarda çap olunmuş məqalə sayı 10 000 - ə yaxın olmuşdr. Bu rəqəm Britaniya, Almaniya, Hindistan və Yaponiyanın hamısının çap etdirdikləri məqalə sayından çoxdur.

Çində Sİ-in inkişafının əsas aparıcı qüvvəsi özəl sahədə fəaliyyət göstərən texnologiya şirkətləridir ki, onlar səs tanıma, şəkil tanıma kimi maşın həllərini və dərin öyrənmə tədbiqlərini öz məhsullarında geniş istifadə edirlər. Çin süni intellekt sahəsində optimist olmaqda haqlıdır. Milyard yarımı ötmüş Çin əhalisi çoxlu sayda data yarada bilir və bu qədər datanın mövcudluğu Sİ-in uğurlu tədbiqi üçün ilkin şərtlərdəndir. Eyni zamanda müxtəlif sənaye sahələrinə malik olan geniş iqtisadiyyat Çinə “economy of scope” yaratmağa imkan verir.

Ədəbiyyat
1. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w28453/w28453.pdf
2. https://usmsystems.com/robotics-in-manufacturing-industry/
3. https://mantec.org/how-has-automation-affected-the-manufacturing-industry/
4.https://www.mckinsey.com/~/media/mckinsey/featured%20insights/China/Artificial%20intelligence%20Implications%20for%20China/MGI-Artificial-intelligence-implications-for-China.ashx

Mammadov Ashraf

Summary

In order to benefit more effectively from IT solutions, both public and private enterprises that use those solutions must have sufficient data. Furthermore, there should be specialists who can manage those systems and equipment that can process big data. In short, before starting to use AI, enough professional infrastructure and a base of professional experts should be formed for it to give more efficient results. For this, serious investment should be made in this field, propaganda and agitation should be carried out in the mass media about the importance of AI, students should obtain theoretical knowledge at the universities along with practical skills that should be acquired in the developped countries where companies apply wide range of AI solutions. The step taken by the South Korean government in this direction is commendable. Thus, the South Korean government spent 863 million dollars and built AI research centers at the state level together with leading Korean companies. The Canadian government has also invested more than $200 million in AI programs at 3 universities in Montreal [4, 14]. Similar steps are being taken by various institutions in Azerbaijan. "Artificial intelligence and data science" intensive training program was implemented by the Institute of Education in order to increase the personnel potential in the field of data analytics in our country and to train specialists in accordance with the requirements of the labor market. At the same time, new legislative acts are being adopted in the direction of optimizing the use of data and information systems and increasing data security.

EHTİYATLARIN UÇOTUNUN MAHİYYƏTİ VƏ MÜƏSSİSƏNİN TƏSƏRRÜFAT-MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ ONUN ROLU

Ələkbərov Tural Faiq oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə şəhəri

Key words: inventory, accounting, assets, enterprise.

Giriş

Günümüzdə müəssisələrin özünümaliyyələşdirmə müddəasına əsaslanaraq fəaliyyətinin təmin edilməsi müxtəlif növ vasitələrin sistemli və kompleks formada həyata keçirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu cür vəziyyətdə istehsalın və satışın həcminin artırılması, obyektiv zərurət maddi və əmək məsrəflərinin azaldılması, maddi məsrəflərin və əməyin azaldılması üçün vəsaitlərin buraxılması, tamamilə yeni prinsiplər əsasında idarəetmənin əsas elementləri olan mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin metodologiyasının işlənib hazırlanmasını vacib ehtiyaca çevirir.Xidmət müəssisələrində ehtiyatların uçotu və hesabatlılığının nəzəri və metodoloji aspektləri araşdırıldıqdan sonra onların uçotunun müasir vəziyyəti, burada baş verən iqtisadi proseslərin və biznes-təsərrüfat əməliyyatlarının müasir qaydalara uyğun sənədləşdirilməsi, sintetik və analitik uçotu məsələləri, ehtiyatların uçotu informasiyalarının hesabatlılıq məqsədi ilə analitik işlənməsi prosesləri, onların maliyyə və idarəetmə

hesabatlarında əks etdirilməsi məsələləri təhlil edilərək, təhlildən alınmış nəticələrin əsasında ehtiyatların uçotu və hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və konkret yollarının göstərilməsi hər bir müəssisəyə baxış keçirən şəxsin həmin müəssisə haqqında mənfi və ya müsbət fikir bildirməsinə səbəb olur. Xidmət və ya istehsal sferasının müəssisələrində ehtiyatların uçotu və hesabatında elektron mühasibat uçotu texnologiyalarının tətbiq edilməsi məsələləri bu sənədlərdə işləri avtomatlaşdırmaq və işləri daha da yüngülləşdirmək üçün istifadə olunur. Bu da öz növbəsində xərclərin azaldılmasına kömək edir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, material və əmək resurslarına qənaət əlavə xərc çəkmədən istehsalın həcminin artmasına və son nəticədə hesablama göstəricisi sayılan material və əməktutumunun səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Tədqiqatın aktuallığı

Müəssisədə maddi ehtiyatların alınmasına olan ehtiyac onun biznes planına və büdcələşdirmə layihəsinə əsasən müəyyənləşdirilir və bunların bazasında da satınalma planının layihəsi formalaşdırılır. Müəssisədəki ehtiyatların planlaşdırılması və istehsal proqramının icrası prosesi üçün zəmanətli dəstəyi olan xüsusi maddi növlərə obyektiv ehtiyacın hesablanmasına əsaslanmalıdır. Bu vəziyyətdə ehtiyatlarının yaradılması və saxlanması ilə bağlı xərcləri nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan, müəssisədə ehtiyatların planlaşdırılmasının əsas vəzifəsi ehtiyatların miqdarı ilə onların yaradılması və saxlanması xərcləri arasındakı optimal nisbəti müəyyənləşdirməkdir. Müəssisənin maddi ehtiyatlarını idarə etmək üçün ənənəvi mexanizmlər artan bazar tələblərinə cavab vermir. [1,119-121].

Buna görə də ehtiyatların uçotunu Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına uyğun, düzgün aparılması lazımdır. Maliyyə hesabarlarında isə ehtiyatların qeyd olunduğu hesabatlar Maliyyə Hesabatların Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq aparılmalıdır. Ehtiyatların nəzarəti çox mühüm idarəetmə funksiyasıdır, çünki bir çox şirkətlərin fiziki ehtiyatları cari aktivlərə ən böyük investisiyanı əhatə edir. Ehtiyatların uçotunun əsas məqsədi bir hesabat dövründə satılan məhsulların maya dəyərinin satışdan əldə olunan gəlirlə cəmləşdirilməsi və balansda əks etdirilməli olan ehtiyatların məbləğinin müəyyən edilməsi yolu ilə dövri mənfəət və zərərin müəyyən edilməsindən ibarətdir.[2,80-85]. Bu tədqiqatda istifadə olunan metod təsviri yanaşma ilə keyfiyyət xarakterlidir. Nəticələr göstərdi ki, ehtiyatın əsas funksiyaları mallarda gecikmələrin, mal itkisinin qarşısını almaqdan ibarətdir və ehtiyatların olması ilə şirkətin fəaliyyəti davam edə bilər ki, istehlakçılara xidmətlər mümkün qədər yaxşı həyata keçirilə bilsin. Daha dəqiq desək, ehtiyatların əsas funksiyaları ayırma funksiyası, iqtisadi lot ölçüsü funksiyası və gözləmə funksiyasıdır. Tədqiqat həmçinin ehtiyatların gəlir vergisinin hesablanmasının məqsədlərini də vurğulayır.[2,80-85]. Ehtiyatlar ilkin dəyəri ilə qiymətləndirilməlidir.[2,80-85]. Buna görə də, əgər vergi ödəyicisi maya dəyərindən başqa metod əsasında qiymətləndirmə aparırsa, düzəliş tələb olunur.

Azərbaycanda ehtiyatların uçotu "Ehtiyatlar" adlı 2№-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına əsasında təşkil edilir.[3]. Bu Standart, Uçot Qaydaları nəzərə alınmaqla, maliyyə hesabatlarını Azərbaycan Respublikasının "Mühasibat uçotu haqqında" Qanununun 10-cu maddəsinə uyğun olaraq hazırlayan bütün kommersiya şirkətləri tərəfindən əməl edilərək hazırlanmalıdır.[3].

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələr ehtiyatların dəyəri onların alınmasında istifadə olunan xərclər əsasında ölçülür.Bu xərclərə xidmətlərin göstərilməsi üçün çəkilən xərclər,xidmətin göstərilməsində iştirak edən işçilərin əmək haqqları, xidmətin göstərilməsi səbəbindən yaranan qaimə xərcləri, və digər birbaşa xərclər daxildir. Burada da 2№-li MUBS tətbiq edilir.

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisənin maliyyə cəhətdən sağlamlaşdırılmasının əsas və daha köklü istiqamətlərindən biri istehsalın mənfəətliliyinin artırılması və zərərsiz işə nail olunması üzrə daxili ehtiyatların: müəssisənin istehsal gücündən daha tam istifadə, məhsulun keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, onun

maya dəyərinin azaldılması, maddi, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə, qeyri-məhsuldar xərclər və zərərin azaldılmasının axtarışıdır. Müəssisənin maliyyə sağlamlaşdırılmasının məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi müəssisənin böhrandan çıxmasına istiqamətlənmiş planlaşdırılan tədbirlər haqqındakı məlumatlar əsasında həyata keçirilməlidir.[4,145-146].

Ehtiyatların uçota alınmasının üç növü mövcuddur: FİFO, LİFO və AVCO. Dünyada iki əsas ehtiyatlar uçotu sistemi mövcuddur: FIFO və LIFO, müvafiq olaraq First-İn, First-Out və Last-In, First-Out deməkdir. Əməliyyatların idarə edilməsində FIFO adətən sistemə daxil olan ilk elementin (məsələn, növbə) sistemdən ilk olaraq fiziki olaraq çıxacağı, LIFO isə bunun əksi deməkdir. Bu gün FIFO (ilk gələn ilk çıxan) demək olar ki, bütün ölkələrdə geniş şəkildə qəbul edilsə də, LIFO (son gələn ilk çıxan) hələ də bir çox ölkələrdə istifadə olunur.[5,350-353].

Günümüzdə xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssiələrdə ehtiyatlar xidmətlərin göstərilməsi üçün sərf edilmiş xammal və materiallar kimi çıxış edir. Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə balansında ehtiyatlar müddəası müxtəlif hesabların (201, 202, 204, 205, və s.) məlumatlarını göstərir. Müəssisələr tərəfindən satınalınan çoxlu miqdarda fərqli tip materiallar "Material ehtiyatları" hesabında ümumilikdə uçotda qeyd edilir. Ehtiyatların uçotunun mahiyyəti açıqlanaraq, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin idarəedilməsində onun rolu və tutduğu yer, xidmət sferası müəssisələrində ehtiyatların uçotunun MHBS tələblərinə uyğun təşkili prinsipləri şərh edilir, həmçinin MHBS-nın tətbiq edildiyi şəraitdə ehtiyatların uçotu və hesabatının inkişafının metodoloji aspektləri işlənib hazırlanır. Burada ehtiyatların müəssisə üçün əhəmiyyəti, onlardan düzgün istifadənin faydaları və digər bu kimi məsələlər göstərilir. Material müəssisəyə daxil olduqca onları alış qiyməti ilə (müqavilə, sərbəst, liberallaşmış qiymətlə) "Material ehtiyatları" hesabının debeti ilə yanaşı, hər bir material növü üçün açılmış analitik hesabların da debetinə yazmaq lazımdır.[6,164-166].

Nəticə

Müəssisələrdə ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması vacib məsələdir. Buna görə də yarana biləcək ehtiyat itkilərinin yaşanmaması üçün müəssələrdə aşağıdakı tədbirlərin görülməsinə əhəmiyyət verilməsi məqsədə uyğundur:

- Müəssisənin xidmət istiqamətində yarana biləcək mənfi halları zamanında anlaşılmasını təmin etmək, müəssisədə müxtəlif zamanlarda olan müəssisə daxili ehtiyatları müəyyənləşdirib, müəssisənin fəaliyyətinin vacib və lazımi sferalarına istiqamətləndirmək;
- Sahibkarın malik olduğu maliyyə balansı, müəssisənin vəziyyətinin idarə edilməsi, yəni malik olduğu resursların kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, bu resurslardan necə istifadə etməsi ilə bağlı məsələlərlə maraqlı tərəfləri hərtərəfli və düzgün tanış etmək;
- Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin mənfi nəticələrinin qarşısını alıb, onun maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün daxili ehtiyatları müəyyən etmək;
- Şirkətin maliyyə hesabatlarının mənfi nəticələrinin qarşısını almaq və maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün daxili ehtiyatları müəyyən edilməsi istiqamətində xüsusi addımlar atılması;
- Müəssisədə tədarük və xidmətlərin uzun müddət eyni istiqamətdə getdiyi hallarda mövcud ehtiyatlar da artıma və ya azalmaya səbəb ola bilər. Bu baxımdan, profisit və kəsir ehtiyatları tələbata uyğun olaraq tənzimlənməlidir;

Ədəbiyyat

1. A.Q.Əliyeva.(2016). Müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi metodikaları. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri jurnalı, №2.
2. Dewi Purnamasari, Ayu Almira, Nadia Della Savira.(2021). Accounting for Inventory from a Commercial Point of View.

3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. (2018). “Ehtiyatlar” adlı 2№-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı. 14
4. K.S.Kərimov.(2021).Sənaye müəssisələrinin idarə edilməsində kontrolinq sisteminin tətbiqinin səmərəliliyinin əsaslandırılması. Tikintinin İqtisadiyyatı və menecment elmi-praktiki jurnalı.145-146
5. Q.Ə.Abbasov. (2015). Mühasibat Uçotu (Dərslik).
6. Yibin Zhang, Victor Shi, Patrick Gao, Feng Wang.(2014). Repealing the LIFO Inventory Accounting Choice? A Review of LIFO and Inventory Management. American Journal of Operations Research.
7. Ə.S.Salahov .(2008). Mühasibat uçotunun kompyüterləşdirməsi .
8. G.İ.Nəbiyeva.(2015).“Material ehtiyatlarından istifadənin uçotunun təkmilləşdirilməsi” adlı magistr dissertasiyası.
9. Q.Ə.Tanrıverdiyev.(2019).“Ehtiyatların və kreditor borcların uçotu” .
10.R.R.Qəhrəmənov.(2006). Mühasibat uçotu və audit(dərslik).

Summary

This article shows the importance of inventory for the enterprise, the benefits of their proper use for the enterprise.In addition, this article discusses the standards used in inventory accounting and emphasizes the importance of bringing inventory records into line with standards. It was emphasized that reserves play a key role in the activities of enterprises and the significant impact of additional costs and problems that enterprises may face if they are not used effectively.Information on the main types of inventory accounting and their use finds its place in the article.The financial statements also emphasize the importance of keeping inventories in accordance with the rules and indicate in which accounts. In addition, a number of suggestions were made to further improve and properly maintain the company's inventory.These suggestions can be used in the analysis of problems in the direction of the enterprise, or in the prevention of problems that may occur in the future, to understand them.The proposals address the obstacles that the enterprise will face in the inefficient use of resources, and a number of ideas to ensure that the efficiency of the enterprise's production or service is not reduced.

TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏR ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATININ ARTAN ƏHƏMİYYƏTİ

Abbasov Səbuhi Mehdi oğlu
Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) Qərb regional mərkəzi

Açar sözlər: Türkdilli ölkələr, Naxçıvan Sazişi, İpək Yolu, Nəqliyyat dəhlizləri
Key words: Turkic-speaking countries, Nakhchivan Agreement, Silk Road, Transport corridor

Müasir beynəlxalq münasibətlərin aktorları arasında əlaqələrin gücləndirilməsində ikitərəfli əməkdaşlıqla yanaşı, çoxtərəfli əməkdaşlığın da əhəmiyyəti böyükdür. Bu baxımdan çoxtərəfli əməkdaşlıq platforması kimi beynəlxalq təşkilatların rolu danılmazdır. XXI əsrin əvvəlində baş verən geopolitik hadisələr, dünya nəhənglərinin müxtəlif coğrafi məntəqələr uğunda apardıqları hərbi, siyasi, iqtisadi və mədəni mübarizələr onu göstərir ki, yeni dünya nizmanının formalaşması ərəfəsindəyik və bu mərhələdə dövlətlərin müxtəlif çağırışlara hazırlanmasında, kollektiv reaksiya verməsində beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlığın zəruriliyi artıb.

Müasir dövrün tendensiyası belədir ki, suveren dövlətlər tarixi keçmişdən faydalı təcrübə götürərək nəhayət başa düşdülər ki, beynəlxalq siyasi, iqtisadi və mədəni inteqrasiya olmadan, beynəlxalq səviyyədə hərbi, siyasi və iqtisadi dəstək almadan dövlətin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və toxunulmazlığını qorunub saxlanılması çox çətindir, bəzən heç mümkün deyildir *[1, 20]*. Xüsusilə də, türkdilli ölkələrə yaxın ərazilərdə baş verən təbəddülatlı hadisələr, həmçinin türk dünyası ölkələrinin güclənməsi, nüfuzunun artması bu ölkələrin sıx birliyinin qurulmasını aktuallaşdırır.

"Türklər" deyəndə etnoqrafiya, filologiya və tarix araşdırmaçılarının bəzən "türk-tatar", bəzən də "türk-tatar-moğol" adıyla yad etdiyi bir irqdən gələn, adətləri, dilləri bir-birinə çox yaxın, tarixən həyatları bir-birinə qarışmış olan qövm və qəbilələrin məcmusunu nəzərdə tutulur*[2, 9]*. Lakin bu gün türk birliyindən, türk həmrəyliyindən danışarkən təkcə etnik, irqi faktorları deyil həmçinin dinamik inkişaf edən geosiyasi reallıqları, siyasi faktorları da nəzərə almaq lazımdır. Məhz bu səbəbdən türk ölkələrinin dövlət başçılarının 2009-cu ildə Naxçıvanda keçirilmiş Zirvə görüşündə Türkdilli dövlətlərin xalqları arasındakı tarixi bağlara, ümumi dil, mədəniyyət və ənənələrə əsaslanaraq "Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Naxçıvan Sazişi" imzalanıb. Təşkilatın qurucu üzvləri Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxstan və Qırğızıstandır. 2019-cu ildə Özbəkistan da təşkilatın üzvülüyünə qəbul edilib. Türkmənistan, Macarıstan və Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti isə təşkilatda müşahidəçi statusunda iştirak edirlər.

Uğurlu inkişaf yolu keçən Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası təsis olunduğu tarixdən 12 ildən sonra, yəni 2021-ci ildə İstanbulda keçirilmiş dövlət başçılarının VIII Zirvə görüşündə beynəlxalq təşkilata-Türk Dövlətləri Təşkilatına çevrildi. Təməl təsis sənədi 2009-cu il oktyabrın 3-də Naxçıvan şəhərində Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX Zirvə toplantısı zamanı imzalanmış Naxçıvan Sazişi olan təşkilatın fəaliyyəti olduqca geniş sahələri əhatə edir. Bu sahələrə tərəflər arasında qarşılıqlı etimad, dostluq və xoş qonşuluğun möhkəmləndirilməsi, regionda və ümumilikdə dünyada sülhün qorunması, təhlükəsizlik və etimadın gücləndirilməsi, qarşılıqlı maraq doğuran xarici siyasət məsələləri, o cümlədən beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində və beynəlxalq forumlardakı məsələlər üzrə ümumi yanaşmanın araşdırılması, beynəlxalq terrorizm, separatçılıq, ekstremizm, insan alveri, narkobiznesə qarşı mübarizədə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, həmçinin narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə nəzarət üzrə beynəlxalq siyasətə yardım göstərilməsi, siyasi, ticari-iqtisadi, hüquq mühafizə, təbiətin mühafizəsi, mədəni, elmi-texniki, hərbi-texniki, təhsil, enerji, nəqliyyat, kredit-maliyyə və ümumi maraq kəsb edən digər sahələrdə səmərəli regional və ikitərəfli əməkdaşlığın təşviqi, əmtəələrin, kapitalın, xidmət və texnologiyaların hərəkətinin asanlaşdırılması, maliyyə və bank əməliyyatlarının sadələşdirilməsi məqsədilə ticarət, investisiyalar, gömrük və tranzit prosedurlarının gələcəkdə sadələşdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması, tərəflərin xalqlarının həyat səviyyəsinin daim yüksəldilməsi və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq əsasında birgə fəaliyyət vasitəsilə regionda hərtərəfli və balanslaşdırılmış iqtisadi yüksəlişə, sosial və mədəni inkişafa səy göstərilməsi, beynəlxalq hüququn ümumi qəbul olunmuş prinsip və normalarına uyğun olaraq qanunun aliliyi, səmərəli idarəçilik və əsas insan hüquq və azadlıqlarının təminatı üzrə məsələlərin müzakirəsi, elm, texnika, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, gənclər, idman və turizm sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi, türk xalqlarının böyük mədəni-tarixi irsinin təbliği, tanınması və yayılmasında kütləvi informasiya vasitələri arasında qarşılıqlı əlaqənin və tərəflər arasında təmasların təşviqi, qarşılıqlı əlaqənin inkişafı məqsədilə hüquqi məlumatın mübadiləsi, qarşılıqlı hüquqi yardımın göstərilməsi və hüquqi münasibətlərin müxtəlif sahələrində əməkdaşlıq üzrə məsələlərin müzakirəsi aiddir*[3]*.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra türk əsilli müttəfiq respublikalarla Türkiyə respublikası arasında əlaqələrin inkişafı aktuallaşmışdı. Azərbaycanla Türkiyə arasında coğrafi yaxınlıq bu əlaqələrin daha tez qurulmasına və genişlənməsinə imkan verdi. Bununla

yanaşı Orta Asiya respublikalarının da müstəqilliklərini qazanmaları Türkiyə xarici siyasətinə yeni bir istiqamət əlavə etmişdir. Türkiyənin ortaq dil, tarix və mədəniyyət bağlarının mövcud olduğu bu ölkələrlə münasibətləri və iş birliyi bir çox sahələrdə ortaq fayda təməlində surətlə inkişaf etmişdir *[4, 200]*. Bu baxımdan Türk dövlətlərinin iş birliyinin təşkilatlanmasında Türk Dövlətləri Təşkilatı əhəmiyyətli rola malikdir. Təşkilatın təməli sənədi olan Naxçıvan Sazişindən də göründüyü kimi, bu təşkilat üzv dövlətlərin xarici siyasi kurslarında çoxtərəfli əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar açır. Təşkilatın əhatə etdiyi ölkələrin yerləşdiyi coğrafi məkanlara diqqət yetirdikdə geosiyasi əhəmiyyəti də meydana çıxır. Belə ki, Çinlə Avropanı birləşdirən və bir çox dövlətlərin ticari əlaqələrinində mühüm rol oynayan qədim İpək yolunun üzərində yerləşən dövlətlər Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan dövlətlərdir və bu strateji kommunikasiya xəttinin əsas hissəsini məhz "Türk hissəsi" təşkil edir. Bu fakt onu göstərir ki, İpək Yol vasitəsilə öz iqtisadi, ticari maraqlarını təmin etmək istəyən tərəflər Türk Dövlətləri Təşkilatının siyasi nüfuzu və çəkisini də qəbul etməlidirlər. Həmçinin, Türk Dövlətləri Təşkilatının üzvlərindən Azərbaycanın, Qazaxstanın və təşkilatın gələcək potensial üzvü olan Türkmənistanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına sahib olması təşkilatın dünya enerji təhlükəsizliyində də artan rolunu göstərir.

30 ilə yaxın işğal altında olan torpaqlarını 2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Ermənistanın işğalındna azad edən Azərbaycan Respublikası regionda yeni geosiyasi reallıqlar yaratdı. İşğaldan azad olunmuş regionlarda geniş vüsət alan bərpa-quruculuq işlərində Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan dövlətlərdən də siyasi dəstək gəlməsi türk həmrəyliyini göstərən olduqca əlamətdar hadisədir. Dinamik inkişaf edən siyasi prosesləri düzgün və yerində qiymətləndirməyi bacaran Azərbaycan Respublikası da öz növbəsində ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizlərini şaxələndirərək, şərq-qərb və şimal-cənub nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsində iradə göstərərək, daxili resurslarını maliyyə, texniki və digər dəstəklərini verərək Türkiyə ilə və orta Asiyada yerləşən türk dövlətlərinin əlaqələrinin inkişaf etməsində, orta Asiya türk dövlətlərinin Avropa bazarlarına çıxış əldə etmələrində əhəmiyyətli rol oynayır ki, bu da Türk Dövlətləri Təşkilatının və bu təşkilatın qurucu üzvülərindən olan Azırbaycanın beynəlxalq münasibətlərdəki əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir. Bu konteksdə 2017-ci ildə istifadəyə verilmiş, Avropanı Asiya ilə birləşdirən ən qısa və etibarlı tarixi layihə olan strateji əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xüsusi qeyd edilməlidir. Tarixi İpək yolunun üzərində inşa edilmiş Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu bir çox dövlətlərlə yanaşı türk dövlətləri olan Türkiyə, Türkmənistan, Qazaxstan, Özbəkistan, Qırğızstanın ixrac potensialının, iqtisadi imkanlarının artmasına, bu ölkələrin məhsullarının ucuz nəqliyyat vasitəsi olan dəmir yolu ilə Avropa bazarlarına və əks istiqamətdə daşınmasına da şərait yaradır.

2022-ci ilin Noyabrın 11-də Səmərqənddə Türk Dövlətləri Təşkilatının IX Zirvə Görüşündə çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələrlə əlaqələrin bütün sahələrdə möhkəmləndirilməsinin Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən biri olduğunu, Azərbaycanın həmişə türk dünyasının sıx birləşməsinə öz töhfəsini verdiyini və bundan sonra da türk dünyasının birliyi amallarına sadiq qalacağını qeyd etmişdir. Həmçinin təşkilatın gələcək inkişaf perspektivlərini də göstərən Prezident İlham Əliyev 200 milyondan çox insanın yaşadığı geniş bir coğrafiyanı əhatə edən və böyük iqtisadi potensiala, enerji resurslarına, nəqliyyat yollarına və müasir hərbi imkanlara malik olan Türk dünyasının böyük bir ailə olduğunu, təşkilat üzvlərinin siyasi, iqtisadi, ticari, mədəni, nəqliyyat, energetika, rəqəmsal transformasiya, kənd təsərrüfatı, turizm sahələri ilə yanaşı, təhlükəsizlik, müdafiə, müdafiə sənayesi kimi sahələrdə də əməkdaşlığı fəallaşdırmalı olduqlarını, bu məsələlərlə yanaşı **Türk Dövlətləri Təşkilatının üzvləri olan ölkələrdən kənarda yaşayan soydaşlarımızın hüquqlarının, təhlükəsizliyinin, milli kimliyinin qorunması, onların assimilyasiyaya uğramaması kimi məsələlərin də artıq təşkilat çərçivəsində daimi**

əsasda diqqətdə saxlamağının vaxtının gəlib çatdığını, soydaşlarımızın öz ana dilində təhsil almalarının daim təşkilatın gündəliyində *olmasının zəruriliyini vurğulamışdır[5].*

Qeyd olunanlar onu göstərir ki, türk dövlətləri arasında geniş sahələri əhatə edən əlaqələrin güclənməsi və inkişafında Türk Dövlətləri Təşkilatının rolu genişlənir və yeni məzmunla zənginləşir ki, bu da təşkilatın beynəlxalq münasibətlərdə artan əhəmiyyətini təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1.Nuriyeva İ.T.Ərazi bütövlüyü və öz müqəddəratını təyin etmə prinsiplərinə etnosiyasi yanaşma. Monoqrafiya.-Bakı: Mütərcim, 2021. – 352 səh
2. Yusuf Akçura.Türkçülüyün Tarixi(tarixi traktat)"XAN" nəşriyyatı.Bakı-2020.200 səh
3. https://e-qanun.az/framework/19038
4.Türkiye.Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü tarafından Türk Haberler Ajansına hazırlatılmıştır. Ankara-2011
5. https://president.az/az/articles/view/57816

Summary

This article analyzes the expansion of relations between Turkic-speaking countries within the framework of the Organization of Turkic states. In this context the growing role of the Organization of Turkic States in various fields was noted, structural renewal of the organization and the future development prospects were also analyzed.

QARABAĞ XANLIĞININ TARİXİNƏ DAİR

Dosent Abdullayeva Sevda F.
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə. *Digər Azərbaycan xanlıqlarını kimi, Qarabağ xanlığmı da qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan xan idarə edirdi. O, bütün icra və qismən də məhkəmə funksiyalarını, hərbi funksiyanı öz əlində toplamışdı. Xan hakimiyyəti irsi idi və atadan oğula keçirdi. Qarabağ xanlığında dövlət aparatı digər xanlıqlara nisbətdə xeyli böyük idi. Xan hakimiyyətinin başlıca funksiyası hakim siniflərin mənafeyini müdafiə etməkdən və xanlığın ərazilərini genişləndirməkdən ibarət idi. Xanlıqda dövlətin başında xan dururdu. Tədqiqatçı Leviatov xanın hakimiyyətini xarakterizə edərək belə yazırdı: «bu dövlətə və xana məxsus olan mülk əsasında fərq qoymayan və onları eyniləşdirən feodal hakimiyyəti idi.*

Açar sözlər: Qarabağ, xanlıq, xan, idarəçilik, hakimiyyət, irsiyyət
Key words: Karabakh, khanate, khan, administration, power, heredity

Azərbaycan ərazisində olan digər xanlıqlar kimi, Qarabağ xanlığını da qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan xan idarə edirdi. O, bütün icra, məhkəmə və hərbi funksiyaları öz əlində toplamışdı [4, s.96]. Xanın hakimiyyəti irsən atadan oğula keçirdi. Digər xanlıqlara nisbətən Qarabağ xanlığında dövlət aparatı nisbətən böyük idi. Xan hakimiyyətinin başlıca funksiyası hakim siniflərin mənafeyini müdafiə etməkdən və xanlığın ərazilərini genişləndirməkdən ibarət idi. Xanlıqda dövlətin başında xan dururdu. İ.P.Petruşevski qeyd edirdi ki, Azərbaycanda hökm sürən siyasi pərakəndəlik və xanlıqlararası müharibələr şəraitində xanlar kəndli kütlələrini hədsiz dərəcədə qıcıqlandırmamaq üçün, feodal istismarını müəyyən həddə saxlamağa çalışır, hətta ona bəzən patriarxal adət-ənənə donu geyindirməyə cəhd göstərirdilər. Onlar kənd icmalarının hüquqları, adət-ənənəsi ilə hesablaşmalı olurdular. Qarabağ xanının yanında məşvərətçi orqan - divanxana fəaliyyət göstərirdi. Divanxana xanın

yaxın adamlarından və ali müsəlman din xadimlərindən təşkil olunurdu. Mirzə Adigözəl yazırdı ki, Mərhum İbrahimxəlil xan padşah adlanmasa da, onun var dövləti müasir olan İran padşahlarından çox idi. Müəllif bu zaman Qaradağ, Təbriz, Naxçıvan, Ərdəbil, Xoy, Marağa, İrəvan və Qaplan kimi vilayətləri nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda müəllif xanları və xanzadələri, həmişə gözəl xasiyyətli xan cənablarımn hüzurunda girov olduqlarını qeyd edirdi. [3,s.49].

Mirzə Mehdi xan Astrabadinin Azərbaycan MEA-mn Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan «Tarix-i Nadiri» əsərinin əlyazmasınm sonuncu vərəgində bu nüsxənin Mehdiqulu xana məxsusluğunu bildirmək üçün onun möhürü vurulmuşdur. Mənbənin verdiyi məlumata görə Qarabağ xanı bəzi vaxt ayrı-ayrı mahalları töhvə olaraq öz sərkərdələrinə bağışlayırdı ki, onlar bu yerlərin mədaxilindən mənfəətbərdar olsunlar[4, s.49]. Qarabağ xanının ən yaxın köməkçisi vəzir idi. Qarabağ xanlığında çox zaman vəzirə mirzə deyirdilər. İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə vəzir vəzifəsini görkəmli Azərbaycan şairi Mola Pənah Vaqif icra edirdi.Tarixdən bildiyimiz kimi, 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşa şəhərində qətlə yetirildikdən sonra müvəqqəti hakimiyyətini ələ keçirmiş xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Vaqifin simasında öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək qarşısında bir-təhlükə görərək onu edam etdirmiş,daha sonra isə vəzir vəzifəsinə Mirzə Camal təyin olunmuşdu. İbrahimxəlil xan 1805 ci ildə Kürəkçay müqaviləsini imzaladığı zaman varislik və vəliəhdlik adını böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağaya verilmişdi. Məhəmmədhəsən ağanın ikinci oğlu girov şərti ilə Tiflisə Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı general Sisianovun yanına göndərilmişdi. Lakin 1806-cı il fevralın 24-də Məhəmmədhəsən ağa hələ İbrahimxəlil xanın sağlığında xəstələnib öldüyündən xanın yerdə qalan oğlanları içərisində ən böyüyü general-mayor Mehdiqulu ağa idi.Buna görə də varislik və vəliəhdlik sənədi xanın və Qarabağın başqa əyanlarının möhürü ilə Mehdiqulu ağaya verilmişdi, o xan və vəliəhd adlandırılmışdı[3, s.176]. Bu səbəbdən də mayor Lisaneviç İbrahimxəlilxəlil xanı qətlə yetirdikdən sonra, general Nesvetayevə raport yazmış və həmin raporta əsasən 1817-ci ildə çar I Aleksandr Mehdiqulu xana xanlıq fərmanı, hakimiyyət bayrağı və cəvahirlə bəzənmiş qılınc göndərmişdi [5, s. 147- 148]. Baharlının qeydlərinə görə on dörd oğlu və dörd nəfər kəbinli arvadı, 8 qızı, bir neçə də siğə arvadı olan İbrahimxəlil xanın arvadlarından biri Nuh Novsəl xanın qızı Bikə ağa idi. Xanın ondan Əhməd adlı oğlu olmuşdur. Digər arvadı Gəncəli Şahverdi xanın qızı Xurşud Banu bəyim, Mehdiqulu xanın anası olmuşdur. Üçüncü arvadı gürcü qızı Cavahir xaım idi. Gövhər ağa onun qızı olmuşdur. Xanın dördüncü arvadı Cəbrayıllı Vəli bəyin qızı Xanım olmuşdur. Məhəmmədhəsən xanın anası idi. Xanın qalan arvadları erməni və gürcü qızları imiş [1, s.281]. Baharlının yazdığına görə İbrahimxəlil xanın böyük oğlu Cavad ağa imiş və o atasının sağlığında ölmüşdür. İbrahimxəlil xanın vəliəhdi əvvəlcə Məhəmmədhəsən ağa olmuşdur. Xan ən çox səlahiyyət verdikləri oğulları Məhəmmədhəsən ağa, Əhməd xan və Mehdiqulu xan olmuşdur [1, s.281-283]. İbrahimxəlilxəlil xanın qızlarından biri Ağa bəyim ağa Fətəli şaha ərə getmişdir. Digər qızı Gövhər ağa Şəki xanına ərə getmişdi. Ibrahimxəlil xanın Talıbxan bəy adlı bir qardaşı olmuşdur [1,s.283- 284]. Mehdiqulu xan İrana qaçdıqdan sonra Rusiyanm Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı general Yermolovun göstərişi ilə 1823-cü ilin əvvəlində vəfat etmiş Məhəmmədhəsən xanın yerinə yeni vəliəhd təyin edilmişdir. Cəfərqulu ağanı oğlu Kərim Cavanşirlə birlikdə həbs edərək Simbirskə sürgün etmişdilər [3, s.41]. Hələ 1827-ci ildə Cəfərqulu ağa rus çarı I Nikolaya ərizə yazaraq bildirirdi ki, keçmişdə saxtakarlıqla knyaz titulu aldıqdan sonra daha da harınlaşmış və Qarabağda böyük özbaşınalıq törətmişdir. Cəfərgulu ağa bunu da yazırdı ki, İbrahimxəlil xan qətlə yetirdikdən sonra xan taxtı vəliəhd olduğına görə ona çatmalıymış. Lakin rus komandanlığı yanlış addım ataraq Mehdiqulu xanı hakimiyyətə gətirmişdir. Çar hökuməti Cəfərgulu ağanın Qarabağa qayıtmasına icazə vermiş, ona təqaud təyin edilmişdi [1, s.46-66]. İbrahimxəlil xan əvvəlcə Şahverdi xanın Tuti bəyim adlı qızını alıbmış [ondan iki qızı doğulub]. Tuti bəyim vəfat etdikdən sonra isə bacısı

Xurşud bəyimlə evlənib, Mehdiqulu ağa bu qadından doğulmuşdur. Şahsevən Nəzərəli xanın bacısını da almış, ondan üç qızı olmuşdu [3, s.199]. İbrahimxəlil xanın asılı xanların və hakimlərin qohumlarını, yaxud oğullarını öz yanında girov kimi saxlamağı haqqında Mirzə Yusif Qarabaginin qeydləri vardır. Baharlı yazır ki, İbrahimxəlil xan təgsirkar hesab etdiyi adamı dərinliyi iki yüz arşından artıq olan Xəzinə qayasından atdırarmış. Boynun vurulması, göz çıxarmaq, əl kəsmək kimi cəza üsulları vardı [1, s.287]. Xan hakimiyyətinin başlıca funksiyası hakim siniflərin mənafeyini müdafiə etməkdən və xanlığın ərazilərini müdafiə edib genişləndirməkdən ibarət idi. Qarabağ xanlığında dövlət aparatı diqər xanlıqlarla nisbətdə xeyli böyük idi. Divan xanın yanında məşvərətçi orqan kimi fəaliyyət göstərirdi. Müharibə və sülh məsələləri, vergilərin bölüşdürülməsi, yeni vergilərin təyin edilməsi, mülki və cinayət işlərini müzakirəsi başlıca olaraq divanda edilirdi. Mənbələrə əsasən belə qənaətə gəlmək olur ki, Qarabağ xanlığı inzibati cəhətdən 22 mahala bölünürdü. Mahallar bir neçə kənddən ibarət idi. Mahalları naiblər idarə edirdilər. Hər bir naibə darğalar, yüzbaşılar, kəndxudalar və başqa vəzifəli şəxslər tabe idilər. Darğa vəzifəsi şəhərdə də var idi. Onlar şəhərdə bir növ polis vəzifəsini icra edirdilər, kəndlərdə isə onlar vergi yığmaqla məşğul olurdular. Yüzbaşılar və kəndxudalar eyni zamanda kənd ağsaqqalı hesab olunurdular.

Başqa xanlıqlarda olduğu kimi, Qarabağ xanlığında da mülki və cinayət işlərinə əsasən şəriət qanunları, adət-ənənələri əsasında baxılırdı. Məhkəmələrdə müxtəlif cəzalarla yanaşı ağır işgəncələrə də yol verilirdi. Ən böyük hakim kimi ölüm hökmünü xanın özü verirdi. Mirzə Camal Cavanşir Qarabağ xanlığında mövcud olan vergi sistemi və mükəlləfiyyətlər haqqında maraqlı məlumat verir. O, yazır ki, hər il Novruz bayramı günlərində xanın adından qoşun başçılarına hədiyyələr, xələt, at, silah bağışlanırdı.

Qarabağ xanlığında bir çox vergilərlə yanaşı "bayramlıq" adlanan xüsusi vergi mövcud idi ki, ona əsasən əhali Novruz bayramında xana mütləq hədiyyə verməli idi. Bəzən torpaq sahibləri də öz rütbəsinə görə xana bayram günü peşkəş gətirirdi.

Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı - əkinçilik və heyvandarlıq təşkil edirdi. Ümumi torpaq sahəsi təxminən 1.354000 hektar olan Qarabağ xanlığında 100000 hektara yaxın əkinə yararlı torpaq sahəsi var idi ki, bundan adambaşına 1,1 hektar düşürdü.

Torpağın əkilməsi, becərilməsi, məhsulun emalı əsasən əl əməyi ilə və qoşqu heyvanlardan istifadə yolu ilə görülürdü. Sudan istifadəni mirablar və cuvarlar nizama salırdılar. Torpağın əkilməsində kotan və cütlərdən istifadə olunurdu.

Qarabağ xanlığında, xüsusilə İbrahim Xəlil xanın hakimiyyəti dövründə ipəkçilik və bağçılıq geniş rövnəq tapmışdı. Şəxsən İbrahim xanın Hindarxı ərazisində 26 tut bağı var idi. Qarabağ xanlığında illik ipək məhsulu 1700 pud idi. Burada bağçılığa da fikir verilirdi. Pənah Əli xandan irsən İbrahim xana Ağdamda 7 böyük meyvə bağı qalmışdı: Güllü bağ, Arxalı bağ, Kətəl bağı, Çirayiş bağı, Bala bağ və Nurlu bağ. Sonuncu iki bağın məhsulu yalnız xeyrat və ehsan məqsədilə işlədilirdi. Bostançılıq Qarabağ xanlığının çox kəndlərində inkişaf etmişdi. İbrahim xanın Hindarxında olan bostanından Şuşaya hər il 50 araba qovun və qarpız göndərilirdi.

Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də heyvandarlıq idi. Heyvandarlar çoxlu sayda iri buynuzlu heyvan və qoyun saxlayırdılar. Qarabağ xanlığı dağlarında onların ixtiyarında 500000 hektara yaxın yaylaq – otlaq sahəsi var idi. İbrahim xanın dövründə Qarabağ xanlığı tacirləri, Şəki, Şamaxı, Gəncədə ipək gətirərək əsl ipək monopoliyası yaratmış və onu xarici bazara çıxara bilmişlər. Məşhur Qarabağ atları, Qarabağ xalçaçıları da ticarətin mühüm sahələri idi. İrana aparılan malların şəhər üzrə gömrük xərci müəyyən edilmişdi. Türkiyə Qarabağ tacirlərini özünə cəlb etmək üçün onları gömrük xərclərində azad etmişdi.

Qarabağ xanlığının özünəməxsus ölçü tərəzi vahidləri var idi. Məsələn, taxıl məhsullarını ölçən çanaqların üç növü var idi. Birinci növ çanaq 31 girvənkə (400 qram) buğda, ikinci növ çanaq 12,5 girvənkə, üçüncü növ isə 2,5 girvənkə ölçüsündə idi.

Şuşada pambıqdan bez toxuyan 28 müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Həmin müəssisələrdə 80-dən çox dəzgah işləyirdi, burada illik məhsul 80000 xan arşını təşkil edirdi. Şuşanın 19 dəri hazırlayan zavodunda hər il çoxlu miqdarda dəri aşılanırdı. Qarabağ xanlığında hazırlanan dərilər bu keyfiyyətinə Təbriz ustalarının hazırladıqları dəri məmulatı ilə rəqabət aparırdı. Şuşada məşhur daş karxanaları ilə yanaşı 2 böyük kərpic zavodu olmuşdur.

Mirzə Adıgözəl bəyin verdiyi məlumata görə Şuşada barıt istehsal edən müəssisə işləyirdi. Şuşanın sabunbişirən müəssisəsi şəhəri və ətraf kəndləri sabunla təmin edirdi.

Şuşa zərgərləri bütün yaxın Şərqdə məşhur idilər. Zərif - incə naxışlarla bəzədilmiş qızıl və gümüş zərgərlik məmulatları çox məşhur idi.

Qarabağ xanlığının varlığı ərzində iqtisadi inkişaf sahəsində əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli irəliləyiş hiss olunur. Bu irəliləyişin ən mühüm amili əkinçilik mədəniyyətinin yüksəlişi ilə bağlı olmuşdur.

Mənbələrdə göstərildiyi kimi xanlıq ərazisindəki bütün torpaqlar xanın özünə, ağalar, bəylər, rəiyyət və vəqflər üzrə bölünmüşdü. Bu bölgü Quranın məzmunundan irəli gələn şəriət qanunlarına əsaslanırdı. Quranın isə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyəti qanuni hesab etmirdi, "Torpaq ancaq onu əkənlərə və becərənlərə məxsusdur" prinsipi əsas götürülürdü. Torpağı əkib becərənlər isə rəiyyət və rəncbərlər idilər.

"Qarabağnamələr" də göstərildiyi kimi Qarabağ xanları əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan, ictimai istehsalı artıran elat əhalisinə həmişə hörmət və qayğı ilə yanaşmışlar. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsullarının ilbəil artmasına şərait yaradırdı.

Salnamələrdə Qarabağ xanlığının əhalisinin sayının 90 min nəfər olduğu göstərilir. Mirzə Camal yazırdı ki, Pənahəli xanın göstərişi ilə Şuşa qalasmın əsasının qoyulması ilə əlaqədar «işgüzar və bacarıqlı adamlar» məsləhət üçün yığışmışdılar. Mahalları minbaşılar və məliklər, kəndləri isə darğalar, yüzbaşılar, kovxalar, kəndxudalar idarə edirdilər. Əslində minbaşı və yüzbaşı rütbələri hərbi rütbələr idilər. Onlar hərbi əməliyyatlar zamanı min və yüz nəfərlik dəstələrə başçılıq edirdilər. Mahal naibləri həm inzibati, həm də məhkəmə hakimiyyətinə malik idilər. Kəndxudalar və kovxalar kənd icmaları tərəfindən seçilirdilər. Onların başlıca vəzifəsi icma üzərinə düşən vergiləri toplamaqdan və kənddə asayişin qorunmasından ibarət idi. Darğalar bazara nəzarət edirdilər. Onlar ərzaq məhsullarına qiymətləri təyin edir, mübahisəli məsələlərin həlli zamanı münsif kimi çıxış edirdilər. Darğalar formal olaraq bazar polisi hesab olunsalar da, əslində bütün şəhərdə qayda-qanuna cavabdehlik daşıyırdılar. Şəriət qaydalarının əməl olunmasına da darğalar nəzarət edirdilər. Darğanın bu qaydaları pozanları cəzalandırmaq hüququ vardı [2,s.58-59]. Şəhərlərdə gecələr asayişin qorunmasma əsəsbaşı nəzarət edirdi. Mirzə Camalın sözlərindən belə məlum olur ki, xanlıqda olan bəylər üç qrupa bölünürmüş. Birinci qrupa xanın qardaşları, qardaş uşaqları, öz övladı və əmisi uşaqları, yəni hakim ailəyə aid bəylər daxil idi. Xanın əmi uşaqları - Fəzi bəy, Əbdüssəməd bəy, Kəlbəli bəy, Hümmətəli bəy və onların oğlanları da belə bəylərin sırasına daxil idi [5, s.146]. Xanın övladlarının digər bəylərdən fərqləndirmək üçün onlara bəy deyil «ağa» deyə müraciət edirdilər. Ikinci qrupa irsi, həm də hakim bəylər daxil idi. Cavanşir, Otuziki, Kəbirli, Dəmirçi Həsənli, Bərgüşad, Qaraçorlu, Iiacı Samlı, Kolanı və Qapan ellərinin bəyləri ilə Dizaq, Vərəndə, Çibbörd, Talış və Xaçın məlücləri bu qrupa daxil idilər. Üçüncü qrupa xidmətlərinə və sədaqətlərinə görə xanlardan bu rütbəli alim bəylər daxil idi. Pənahəli xanın iki oğlu olmuşdu: İbrahimxəlilxəlil ağa və Mehralı bəy. İbrahimxəlil xanın hələ sağlığında bir anadan olmuş böyük oğlanları Cavad ağa və Məhəmmədhəsən ağa vəfat etmişdir. Onların anası Cəbrayıl bəylərindən birinin qızı idi. Xanın digər oğlanları Xanlar ağa, xan rütbəsi almış Əbülfət xan, Məhəmmədqasım ağa, Fətəli ağa, Süleyman ağa, Hüseynqulu ağa və Səfiqulu idilər. 1847-ci ilə kimi sağ qalan oğlanları xan qızlarından doğulmuş

Mehdiqulu xan və Əhməd xan, habelə kənizdən doğulmuş Şeyxəli ağa. 1845-ci ilə kimi sağ qalan qızları: Gürcü tavadının qızından doğulmuş Gövhər ağa, Gürcüstan çarımn vəziri Mirzə Rəbinin qızmdan doğulmuş İzzət bəyim. II İrakli öz vəzirinin üç qızını xana və iki oğlu - Əbülfət xan və Məhəmmədqasım ağaya vermişdi [5, s.147].

Ədəbiyyat

1. Baharlı. Əhvalati-Qarabağ. Qarabağnamələr, II c. Bakı, Yazıçı, 1991, s.269-302.
2. Əliyev F.M., Əliyev U. F. İrəvan xanlığı. Bakı, 1997,124 s.
3. Mir Mehdi Xəzani. Kitabi-Tarixi Qarabağ //Qarabağnamələr», II c., Bakı, Yazıçı, 1991, s. 93-202.
4. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə //Qarabağnamələr, I kit., Bakı, 1989, s. 5-102.
5. Mirzə Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi //Qarabağnamələr, I kit., Bakı, 1989, s. 104-148.

Summary

Like other Azerbaijani khanates, the Karabakh khanate was ruled by a khan with unlimited power. He took over all executive and, in part, judicial and military functions. The khan's power was inherited and passed from father to son. The state apparatus in the Karabakh khanate was much larger than in other khanates. The main function of the khan's government was to protect the interests of the ruling classes and to expand the territory of the khanate. The khan was the head of the state in the khanate. Describing the power of the khan, the researcher Leviatov wrote: “It was the feudal power that did not differentiate between the state and the property belonging to the khan and identified them.

I DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA MOSUL MƏSƏLƏSİNİN TÜRK-FRANSIZ YAXINLAŞMASINA TƏSİRİ

Əbdürrəhimova Şəfa Rasim qızı
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı

Açar sözlər: I Dünya müharibəsi, Fransa, Türkiyə, Mosul məsələsi, Lozan müqaviləsi

Müasir dövrdə Fransa dünyada erməni diasporasının ən güclü olduğu 3 ölkədən biri (digər ikisi Rusiya və ABŞ) hesab olunur. Erməni lobbisinin güclü olduğu bir ölkə kimi Fransa-Türkiyə münasibətlərinin öyrənilməsi günümüzdə də aktualdır. Məqalədə I dünya müharibəsindən sonra Fransa-Türkiyə münasibətlərinin sabitləşməsinə təsir edən əsas amillərdən bəhs olunur. Birinci dünya müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyası ərazisinin bölüşdürülməsi uğrunda Qərb dövlətlərinin qızğın mübarizəsi gedirdi. Təsadüfi deyil ki, müharibə bitməsinə baxmayaraq bu dövrdə dövlətlərarası münaqişələr və mübahisəli sərhəd məsələləri hələ də davam edirdi. 1920-ci illərdə artıq Fransa və Türkiyə hökumətləri arasında yaxınlaşma və münasibətlərin normallaşması nəzərə çarpır. Bu yaxınlaşmanı zəruri edən həm siyasi, həm də iqtisadi səbəblər var idi. Məqalədə türk-fransız yaxınlaşmasına gətirib çıxaran siyasi səbəb kimi Mosul məsələsindən bəhs olunur.

1924-cü ilin yazında Fransada keçirilən seçkilərdə Puankare məğlub oldu və baş nazir vəzifəsinə “sol kartel”in rəhbəri Eduard Errio gəldi. Errio “Mustafa Kamala və onun idarəçiliyi altında olan Türkiyədə reallaşmaqda olan inqilaba qarşı bəslədiyi rəğbəti gizlətməyi ehtiyac bilməyən bir siyasətçi idi” [1, 65]. Vəzifəyə gəldikdən qısa müddət sonra Lozan müqaviləsini parlamentə təsdiq üçün təqdim etdi. Lozan müqaviləsi 1924-cü ilin avqustunda fransız parlamenti tərəfindən təsdiqləndi. Sonra dərhal da Errio Paris-Ankara münasibətlərini yumşaltmaq üçün həmin ilin əvvəlində Puankare ilə birbaşa münaqişəyə

girdiyi üçün mərkəzə çağırılmış general Mujəni hökumət adından Ankaraya geri qaytardı. Mujən 1924-cü ilin mart ayında Parisə gedərkən hazırladığı hesabatda Fransanın Osmanlı imperiyasındakı imtiyazlarından İstanbul Tramvay, Elektrik və Qaz istismarı, Ereyli mədənləri, Osmanlı Bankı və Tütün Şirkətinin (Régie) sazişlərlə yeni vəziyyətə uyğunlaşdırıldığını, dəmiryolu, aviasiya və radioteleqraf kimi yüksək texnologiya tələb edən sahələrdə isə ingilis-alman şirkətlərinin rəqabətiylə qarşı-qarşıya durduqlarını bildirmişdir [2, 214-215].

1924-cü ilin sonlarından etibarən türk-fransız münasibətləri Türkiyə ilə İngiltərə arasında ortaya çıxan və münaqişə həddinə çatdıqdan sonra həll olunan Mosul məsələsi ilə əlaqəli olaraq fərqli yöndə dəyişdi. Lozan müqaviləsində nəzərdə tutulduğu kimi Türkiyə ilə İngiltərə arasında 1924-cü il boyu aparılan danışıqlar zamanı Mosul məsələsinə ortaq bir həll yolu tapılmadı. Belə ki, Lozan müqaviləsinin üçüncü maddəsinə görə **"Türkiyə ilə İraq arasında sərhəd bu müqavilənin qüvvəyə minməsindən başlayaraq doqquz ay müddətində İngiltərə ilə Türkiyə arasında aparılan danışıqlar nəticəsində müəyyən olunacaqdı. Bu müddətdə razılıq əldə olunmazdısa, məsələ Millətlər Cəmiyyəti Məclisində müzakirə olunacaqdı. Sərhəd xətti məsələsində son qərar verilənə qədər türk və ingilis hökumətləri sərhəd dəyişikliyinə səbəb olacaq hərbi və digər münaqişələrə yol verməməyi öz üzərinə götürürdü"** [6]**.** Belə olduğu təqdirdə İngiltərə Lozanda qəbul olunan qərara uyğun olaraq məsələni 1924-cü ilin avqustunda Millətlər Cəmiyyətinə çıxartdı. Türkiyə Millətlər Cəmiyyəti nəzdində yaradılan Üçtərəfli Komissiyada məsələ ilə bağlı danışıqlara getmədi. Tarixə nəzər salaraq qeyd edə bilərik ki, Mosul 400 ildən artıq müddət ərzində Osmanlı İmperiyasının tərkib hissəsi olub. Hətta 1923-cü ildə Türkiyənin müstəqillik qazanmasından sonra yeni yaradılmış parlamentin bəyan etdiyi Milli Andda Mosul türk torpaqlarının bir hissəsi elan edilirdi. Həmin dövrdə Mosul Britaniya işğalı altında idi. Britaniya Türkiyənin iddialarına son qoymaq üçün Millətlər Cəmiyyətində şəhərin statusunun yüksəldilməsinə nail oldu. İlk dövrlərdə Britaniyanın iddialarına müqavimət göstərən Türkiyə yekunda, 1926-cı ildə Mosulun İraqa verilməsinə dair sazişi imzaladı [7]. Türkiyənin danışıqlara getməməsinin bir səbəbi İngiltərənin Mosuldan əlavə Hakkari vilayətini də istəməsi (yəni bu kimi yersiz iddiaları) idisə, digər səbəb 1925-ci ilin fevral-aprel aylarında Cənub-Şərqi Anadoluda mərkəzi hakimiyyətə qarşı olan kürd və zaza tayfalarının dəstəklədiyi xilafət və kürd separatçı hərəkatı tərəfdarı olan Şeyx Səid üsyanı idi.

Mosul məsələsinin gündəmdə olduğu bu müddət ərzində Fransanın dostcasına münasibəti Türkiyə tərəfindən dəyərləndirildi. Hətta 1924-cü ilin sonlarına doğru Fransanın "köhnə dost" Franklin Buyonu səfir olaraq təyin etməsi ilə əlaqəli Ankarada söz-söhbət gəzirdi. Lakin İstanbulda yayımlanan "Son Teleqraf" və "İrəli" kimi qəzetlərdə Franklin Buyonun Türkiyədə bizneslə məşğul olması və dağ-mədən sahəsində imtiyaz əldə etməsi ilə əlaqəli yazıların dərc olunması bu təyinatın mümkünsüzlüyünə birbaşa təsir etməsə də, amma təsirində önəmli rol oynaması fransız arxiv sənədlərindən aydın olur [3, 10-11, 23]. Lakin bu yazıların mənbəyində lap əvvəldən Franklin Buyonun cəhdlərinə bəzən gizli, bəzən də açıq şəkildə qarşı çıxan general Pele və köməkçisi Jese-Kürelinin təlqinləri və məlumat sızdırmalarının olduğu da təxmin edilə bilər. Halbuki Jese-Küreli 15 dekabr 1923-cü il tarixli teleqrafında "İrəli"nin redaktoru Sübhi Nuri (İrəli) bəy ilə görüşməsi haqqında yazaraq "İrəli"nin sancaqdakı türklərin etirazlarına yer ayırmayan yeganə mətbu orqan olmasını təlqin etməsiylə qürur duyurdu [4, 115-116].

Mosul məsələsi Millətlər Cəmiyyətinin Məclisinin qərarı ilə 1925-ci ilin sentyabr ayında Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə göndərildi. Fransanın Türkiyədəki səfiri vəzifəsinə təyin olunan Albert Sarro gərginliyin ən yüksək həddə çatdığı bir dövrdə güc tətbiq etməməsi üçün Türkiyəni razı salmışdı. Belə ki, həmin dövrün Türkiyə Xarici İşlər naziri Tevfiq Rüşdü (Aras) bəylə görüşü zamanı fransız dostluğundan da faydalanaraq "Türkiyənin müdaxiləsi ilə hərbi hərəkatın olmayacağı" cavabını almışdı. O, bu haqda İstanbuldan yazdığı 2 oktyabr

1925-ci il tarixli teleqrafında məlumat verirdi [5, 256]. Maraq üçün qeyd edim ki, Fransa səfiri Ankaraya təyin olunmasına baxmayaraq vaxtaşırı İstanbuldakı mənzilindən də istifadə edirdi. Türkiyə Fransa ilə münasibətlərini Mosul probleminin həllindən sonra daha da yaxşılaşdırmaq fikrində idi.

Doğrudur, Mosul məsələsi bir tərəfdən Türkiyə-Fransa münasibətlərini yaxşılaşdıran səbəblərdən biri idisə, digər tərəfdən də bu münasibətlərin rəsmiləşdirilməsini ləngidən əsas səbəblərdən oldu. Belə ki, Rur məsələsində Almaniyaya qarşı İngiltərənin dəstəyinə ehtiyacı olan Fransa Yaxın Şərqdə ingilis maraqlarına uyğun bir siyasət aparmaq məcburiyyətində idi. 1925-ci ildə və 1926-cı ilin əvvəlində Mosul məsələsi səbəbindən Türkiyə ilə İngiltərə arasında müharibə təhlükəsinin meydana çıxması şəraitində İngiltərə də Fransanın dəstəyinə ehtiyac duyurdu. Buna görə də, Fransa və Türkiyə arasında dostluq və mehriban qonşuluq sazişi müəyyən qədər geciksə də, nəhayət, 1926-cı il mayın 30-da imzalandı.

Ədəbiyyat

1. Ada, S. Türk-fransız ilişkilerinde Hatay sorunu (1918-1939). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, -2013. -266 s.
2. Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France (MAE), Série E Levant Turquie, 1918-1929, Turquie. Direction des Affaires Politiques et Commerciales. Carton no.179, p.214-215. Mujənin 7 mart 1924-cü ildə Ankaradan Baş nazirə və Xarici İşlər nazirinə məktubu.
3. Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France (MAE), Série E Levant Turquie, 1918-1929, Turquie. Direction des Affaires Politiques et Commerciales. Carton no.180, p.10-11, 23. 11 oktyabr 1924-cü il tarixli "Son Teleqraf" və "İrəli" qəzetlərindən hissələr.
4. Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France (MAE), Série E Levant Turquie, 1918-1929, Turquie. Direction des Affaires Politiques et Commerciales. Carton no.179, p.115-116. Jese Kürelinin 15 dekabr 1923-cü il tarixli teleqrafı.
5. Archives du Ministère des Affaires Étrangères de France (MAE), Série E Levant Turquie, 1918-1929, Turquie. Direction des Affaires Politiques et Commerciales. Carton no180, p.256. Sarronun İstanbuldan 2 oktyabr 1925-ci il tarixli teleqrafı.
6. **Arslan İ.İ.** Türkiyənin Mosul və Kərkükə müdaxilə haqqını tanıyan məşhur sənəd: "Misak-ı Milli"də nələr var? 01 noyabr 2016 14:15. http: //strateq. az/manshet/ 109474/turkiy% C9%99nin-mosul-v%C9%99-k%C9%99rkuk%C9%99-mudaxil%C9%99-haqqini-taniyan m%C9%99shur-s%C9%99n%C9%99d.html
7. BBC Monitoring. Türkiyə, Mosulun azad edilməsində niyə iştirak etməyə çalışır? 25 oktyabr 2016. https://www.bbc.com/azeri/region-37761881

Summary

The article reflects the international situation after the First World War, especially France's policy towards Turkey. In particular, it talks about France's attitude towards the Ottoman state against the backdrop of the disintegration of the Ottoman Empire and the struggle of Western countries to seize these territories. Even though the defeated Ottomans and the victorious France were at different poles, the course of events showed that the mutual interests between the countries could bring them to a common center.

French companies investing in various industries in Turkey provoked France to restore peace and security in Turkey. France, which considered the dominance of England and other western countries in these areas as a threat to itself, did everything in its power for its own interests. From the information given in the article, it is noticeable how important French interests are in Turkey, on the other hand, it is specially noted how economic factors influence political decisions. The article mentions the issue of Mosul as a political reason that led to the Turkish-French rapprochement. In the article, the author used various sources, including archival materials, and presented his research in this direction to the readers.

UOT9/47.924

AZƏRBAYCAN XALQ CUMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ ORDU QURUCULUĞU TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

dosent Aslanov E.M.
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə: Müstəqil Azərbaycan Respublikası öz tarixinə, milli- mənəvi sərvətlərinə daim sahib çıxmış, onları yüksək qiymətləndirmişdir. 2018 ci ilin Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti ili elan edilməsi məhz bunların bariz nümunəsidir. Azərbaycan tarixində qızıl hərflərlə yazılmış "Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti" nin tarixi Azərbaycanın ikinci dəfə müstəqillik əldə etməsindən sonra araşdırılmış, eyni zamanada bu dövrə bağlı müəyyən dissertasiya işləri yazılaraq müdafiə olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti ilə bağlı ən böyük töhfələrdən biri isə ikiçildlik "Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopedyası" nın çap edilməsidir.

Açar sözlər: ordu, quruculuq,Cumhuriyyət, hökümət, silahlı qüvvələr
Keywords: army, construction, Republic, government, armed forces

Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurulması Azərbaycan tarixində şanlı səhifə açdı. Baxmayaraq ki, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti cəmi 23 ay yaşadi, amma Azərbaycan xalqının tarixində öz izini qoydu. Xalq azadlıq tamını daddı. Bütün sahələrdə islahatlar aparıldı. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə ilk olaraq milli ordu –"Azərbaycan Əlahiddə Korpusu" və hərbi nazirlik yaradıldı[1]. Məhz bu nizami ordunun səyi nəticəsində Bakı düşməndən azad edildi. Paytaxt Gəncədən Bakıya köçürüldü[2]. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə yaradılmış Hərbi nazirliyin tarixi Azərbaycanın ikinci dəfə müstəqillik əldə etməsindən sonra rəsmləşdirildi. Beləki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il mayın 22-də imzaladığı 707№li Fərmanla ölkəmizdə 26 iyun Silahlı Qüvvələr günü elan edildi. Hazırda xalqımız hər il bu günü bayram edir.

1998-ci il iyunun 25-də Azərbaycan Ordusunun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxış edərək qeyd etmişdir: "Biz 26 iyun gününü bayram elan etmişik. Bu tam əsaslıdır, məqsədəuyğun, qanuna uyğundur. Çünki 80 il öncə məhz bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin - ölkəmizin müstəqilliyini elan edən xalq cümhuriyyətinin, müstəqil Azərbaycanı qurub-yaradan, hələ Gəncədə fəaliyyət göstərən hökumətin ilk addımlardan biri Azərbaycan Milli Ordusunun yaranması haqqında verdiyi qərar olmuşdur. Həmin qərara, addıma böyük hörmət əlaməti olaraq biz 26 iyun gününü Azərbaycan Silahlı Qüvvələri, Ordusu günü elan etmişik."

Bəli,1918-ci il mayın 28-də Müsəlman Şərqində ilk demokratik və yeganə parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Azərbaycan xalqı özünün çoxəsirlik tarixində müstəqil dövlətini yaratdı, ictimai-siyasi quruluşun müvafiq modelini qurdu. Yenicə yaradılmış dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də ölkənin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, daxili düşmən qüvvələrini zərərsizləşdirmək və xarici müdaxilələrin qarşısını almaqdan ötrü silahlı qüvvələrin yaradılması idi. Milli ordunun yaradılması vəzifəsi həyati zərurətdən irəli gəlirdi və yenicə yaradılmış dövlətin qarşısında dayanan təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri sayılırdı[3].

Milli Şuranın 28 may 1918-ci il tarixli qərarına əsasən F.X. Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış birinci müvəqqəti hökumətin tərkibində təsis edilmiş Hərbiyyə naziri vəzifəsinə Xosrov Paşa bəy Sultanov təyin edildi[4].

Nəhayət, hökumətin əmrilə 1918-ci il dekabrın 25-də tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərb naziri oldu və həmin gün yanıqlı bəyanatla xalqa müraciət etdi. Dekabrın 29-da isə general-leytenant Əlağa Şıxlinski hərb nazirinin müavini təyin edildi.

Hərb elmləri doktoru, polkovnik Mehman Süleymanov yazırdı: "…Əlağa Şıxlinski Cümhuriyyət dövründə Səməd bəyin müavini olmaqla bərabər, həm də onun sağ əli idi. Səməd bəy Ə.Şıxlinskinin işıqlı zəkasını, hərbçilik istedadını və nəhayət, insani keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirirdi. Səməd bəy Ə.Şıxlinskinin bilik və təcrübəsindən özü bəhrələndiyi kimi, ordu quruculuğunda da ondan geniş istifadə edilirdi. Ordu quruculuğu prosesinin elmi-praktik biliklər tələb edən məsələlərinin həlli əsasən Ə.Şıxlinskiyə həvalə edilirdi və həmin məsələlərin keyfiyyətlə həll ediləcəyinə də Səməd bəydə heç vaxt şübhə olmazdı. Səməd bəy insani qısqanclıqdan həmişə uzaq olmuşdu və vaxtilə rastlaşdığı bir çox hərbçilərdən fərqli olaraq o, Ə.Şıxlinski kimi bir hərbçi ilə birgə xidmət etməyi nəinki karyerasına təhlükə saymamış, əksinə, onun nazir müavini olmasını təkidlə Cümhuriyyət hökuməti qarşısında qaldırmışdı. Səməd bəy bilirdi ki, Ə.Şıxlinski bütünlükdə nazirliyin yükünü öz üzərinə götürməyə qadir olan bir şəxsdir və onun xidmət başında olması xalqına yalnız fayda verə bilər. Nazirlikdə olmadığı vaxtlarda da Səməd bəy nazir vəzifəsinin icrasını Ə.Şıxlinskiyə həvalə edərdi. Cümhuriyyət dövründə hərbi nazirin vəzifəsini digər generallar da icra etmişlər. Ancaq bu o zaman olurdu ki, həm Mehmandarov, həm də Ə.Şıxlinski xidməti ezamiyyətdə olurdular.

General Ə.Şıxlinskinin Cümhuriyyət ordusunun təşkilində çox böyük xidmətləri vardır. Onun komandanlığı altında yaradılmış Müsəlman korpusunun və Azərbaycan korpusunun tarixinə toxunmadan qeyd etmək lazımdır ki, ilk milli peşəkar hərbi məktəbin təşkili də əslində, Ə.Şıxlinskinin adı ilə bağlanmalıdır. Gəncədə açılan bu məktəbin – Milli hərbiyyə məktəbinin işə başlaması çox vaxt tarixi ədəbiyyatda türk hərbçilərinin fəaliyyəti ilə bağlanılır. Sözsüz ki, Milli hərbiyyə məktəbinin fəaliyyətə başlamasında, ilk milli hərbi kadrların hazırlanmasında türk hərbçilərinin böyük zəhmətini qiymətləndirməmək olmaz. Ancaq ədalət naminə o da bildirilməlidir ki, Milli hərbiyyə məktəbinin əsası Ə.Şıxlinski tərəfindən qoyulmuşdur. Bu məktəbin təşkili üçün Ə.Şıxlinski Müsəlman korpusunun komandiri kimi 1918-ci ilin əvvəllərində əmr vermişdi. Məktəb Bakıda açılmalı idi. Sonradan Bakıda hərbi şəraitin mürəkkəbləşməsi üzündən onun Gəncədə təşkili qərara alındı"[5].

Ikinci hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Müsəlman Korpusunun adı dəyişdirilərək " Əlahiddə Azərbaycan Korpusu " adlandırıldı və bununla da milli silahlı qüvvələrin yaradılması istiqamətində mühüm addım atıldı. Hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli digər qərarı ilə Əlahiddə Azərbaycan Korpusu nəzdində xüsusi tapşırıqlar üzrə general vəzifəsi təsis edildi[6].

1918-ci il iyulun əvvəllərində Azərbaycan Korpusunun hissələri iki Türk diviziyasının - 5-ci Qafqaz və 15-ci Çanaqqala diviziyasının hissələri ilə birgə Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edildi[7]. Başda general-leytenant Nuru Paşa olmaqla, Qafqaz İslam Ordusunun qərargahı Gəncə şəhərində yerləşdirildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə Silahlı Qüvvələrin yaradılması son dərəcə ağır hərbi-siyasi şəraitdə aparılırdı[8]. Belə ki, 1918-ci ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət ölkədə ikihakimiyyətliliyin mövcudluğu ilə xarakterizə edilirdi. Azərbaycanın şərq hissəsi (Bakı quberniyası) Bakı Soveti və onun icraiyyə orqanı olan Bakı XKS-in təsiri altında, qərb hissəsi (Yelisavetpol quberniyası) isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə tabe idi.

Əsasən erməni-bolşevik-daşnaklardan ibarət olan Bakı XKS Azərbaycanın milli hökumətini nəinki tanımadı, hətta bütün vasitələrlə ona qarşı mübarizə elan etdi. Bakı XKS və onun ordusu Gəncə üzərinə yürüşə keçərək ölkədə "vətəndaş müharibəsini" yenidən alovlandırdı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında azərbaycanlılara qarşı divan tutulmağa başlandı. Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Səlyan, Naxçıvan, Qarabağ və digər bölgələrdə dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı misli görünməmiş qırğınlar törədildi. Erməni-daşnak qüvvələrinin törətdiyi bu azğınlığın qarşısının alınmasında xalqımızın hərbi köməyə ehtiyacı var idi.

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı İmperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və qarşılıqlı yardım müqaviləsi imzalandı. İmzalanmış həmin müqaviləyə əsasən Türkiyə tərəfindən Azərbaycana lazımi hərbi yardım göstərildi. Azərbaycan - Türk qoşun hissələrinin birgə səyi nəticəsində əsasən ermənilərdən ibarət olan Qırmızı Ordunun I Qafqaz korpusunun Gəncəyə doğru hücumunun qarşısı alındı. Hökumət 1918-ci il iyulun 3-də əsgərliyə çağırış yaşının müəyyən edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Həmin qərara görə 19 yaşına çatmış gənclər hərbi mükəlləfiyyətli hesab olunurdu. Daha sonra 1918-ci il iyulun 11-də 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş və müsəlman dininə mənsub vətəndaşların Ordu sıralarına çağırılması barədə qərar qəbul edildi. 15 sentyabr 1918-ci il tarixli 1№li " Azərbaycan" qəzetində hərbi xidmətə çağırışın müvəffəqiyyətlə keçirilməsi haqqında məlumat dərc edilmişdir. Həmin məlumatda qeyd edirdi: "Əyalətlərdən alınmış məlumatlara görə əsgərliyə çagırış müvəffəqiyyətlə keçirilir. Yaşın düzgün təyin edilməsi ilə bağlı yaranmış vəziyyət bir qədər çətinlik törədir. Bakıya yaxın kəndlər döyüş qabiliyyəti olan bütün kişiləri cəbhəyə çıxarmışdılar. Nuxa və Ərəş qəzalarından əsgərliyə yeni çağırılmış şəxslər isə artıq çoxdandır ki, Bakı ətrafında gedən döyüşlərdə iştirak edirlər".

1918-ci il 15 sentyabr tarixli 1№ -li "Azərbaycan" qəzetində Azərbaycan hökumətinin adına Nuru paşadan aşağıdakı məzmunlu teleqramın daxil olduğu barədə məlumat verilirdi:" Allahın mərhəməti ilə Bakı şəhəri 15(9) 1918 ci ildə (hicri tarixi ilə 1334-cü il nəzərdə tutulur) saat 9 radələrində bizim hissələr tərəfindən alındı. Qafqaz müsəlman ordusunun komandanı general-leytenant Nuru".

Lakin bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti süqut etdikdən sonra hərb sənəti də iflasa uğradı[9]. Azərbaycan Respublikası sovetləşdirildikdən sonra 1920-ci ilin hələ yalnız iyun-iyul aylarında Fövqəladə Komissiyanın qərarı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun 15-dən artıq tanınmış hərbi sərkərdələri, o cümlədən general-mayor: Firidun bəy Camal bəy oğlu Vəzirov; Qaytabaşı Abdulhəmid bəy; Qacar Feyzulla Mirzə; Qacar Məmməd Mirzə; Qacar Əmir Kazım Mirzə; Yedigarov David bəy; Həşimbəyov Əliyar bəy; Səlimov Həbib bəy; Sulkeviç Matvey Aleksandroviç; Tlexas Murad Qirey; Usubov İbrahim Musa oğlu; Talışxanov Həbib bəy; Polkovnik: Qalajev Danyal bəy; Qacar Sədrəddin Mirzə; Şıxlinski Rüstəm bəy və başqaları qətlə yetirilmişdir[10].

Azərbaycan hərbi sərkərdələrinə qarşı represiyalar 1930-cu illərdə də davam etdirildi. Onların hər biri şərəfli həyat və döyüş yolu keçmiş peşəkar hərbiçi olmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) Respublikamızda aparılan ordu quruculuğunda və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasıda xidmətləri olmuş hərbi sərkərdələr və hərbiçilər heç vaxt unudulmur. Onların xatirəsi Azərbaycan xalqının qəlbində daim yaşayır və böyük ehtiramla yad edilir.

Ədəbiyyat

1. İsayev, Ə. Gəncədən güc aldı milli ordumuz: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti //Azərbaycan.- 2006.- 1 iyun.- S. 6.
2. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediya, baş redaktor Y.Mahmudov, Icild, "Lider nəşriyyat" Bakı-2004
3. Azərbaycanda ilk gizir məktəbi: Hərbi tariximizdən: [Gəncədə 1918-ci ildə açılan gizir məktəbi haqqında] (Azərbaycan 1918. 7-11 noyabr № 29-32) //Azərbaycan. 2007.26 iyun. S.5
4. Cəfərli, R. Milli fəxarət Günü. //Azərbaycan.- 2007.- 27 may.- S. 1. 822
5. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası: Azərbaycan.- B., 2007.- S. 289-297. 828
6. Maksvel, N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti /Azərbaycan.-2015.-23 aprel.-N 85.-S.6.
7. Rzalı, R. Ordu quruculuğunun çətin yolları: [1918-ci il] //Azərbaycan.2007.26 iyun.- S. 4.
8. Əhmədov S. Qafqaz İslam ordusuna aid əşyalar //Hərbi bilik.- 2008.- №1.- S.- 101-106. 843. Qaliboğlu E. Aprelin 28-də Azərbaycan işğal edilib: Professor Qüdrət Əbdülsəlimzadə ilə müsahibə //Xalq cəbhəsi.- 2008.- 29 aprel.- S. 14. 844.

9.İbrahimli F. Aprel həqiqətləri: 1920-ci illər tariximizin qaranlıq səhifələrindədir //Azərbaycan.- 2008-27 aprel.- S.1,7.
10.Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğu. Tarix elm. dok. Alimlik dər.: 07.00.02 /Mehman Süleymanov; AMEA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. B., 2004. 48(1) s

Summary

The independent Republic of Azerbaijan has always taken ownership of its history, national-spiritual wealth, and valued them highly. The declaration of 2018 as the year of the Azerbaijan People's Republic is a clear example of this. The history of the "Azerbaijan People's Republic", which is written in golden letters in the history of Azerbaijan, was investigated after Azerbaijan gained independence for the second time, and at the same time, certain dissertations related to this period were written and defended. One of the biggest contributions to the Azerbaijan People's Republic is the publication of the two-volume "Encyclopedia of the Azerbaijan People's Republic".

QARABAĞ XANLIĞININ TARİXİƏ DAHA BİR NƏZƏR

Axundov A.Y., Nəbiyeva E.İ.
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə: *Məqalə Qarabağ xanlığının həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni-elmi həyatına aid müxtəlif mənbələrdən istifadə edilərək araşdırılma aparılmışdır. Burada Qarabağın tarixini yaxından izləyərək onun siyasi tarixini yazmış tarixçi və ədiblərdən Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Rzaqulu bəy Camal oğlunun əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda göstərilir ki, bu yerlərin iqtisadiyyatını və təsərrüfatını öyrənmək üçün rus müəllifləri P.Q.Butkov, N.Dubrovin, İ.Şopen, P.Zubov və başqaları sanballı əsərlər yazmışlar. Məqalədə Qarabağ xanlığı ərazisində yaşayan mərd oğullarımız haqqında məlumat verilir. Belə ki, XVIII əsrin ikinci yarısında Qarabağı ələ keçirməyə çalışan Məhəmməd Həsən Qacar, Fətəli xan Əfşar, Ağa Məhəmməd şah Qacara qarşı Şuşanın müdafiəçilərinin qəhrəmancasına mübarizəsindən bəhs edilir. Məqalədə XIX əsrin əvvəllərində Qarabağın Rusiyaya birləşdirilməsi, Rusiya-İran müharibələri, Gülüstan və Türkmənçay sülh müqavilələri, ermənilərin Azərbaycan vilayətlərinə köçürülməsi, gələcəkdə bu köçürmənin nə kimi bəlalar törətdiyi öz əksini tapmışdır.*

Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, salnamələr, Şimali Azərbaycan, Şuşa qalası, Rusiya-İran müharibələri, Kürəkçay müqaviləsi

Key words: Karabakh Khanate, chronicles, Northern Azerbaijan, Shusha Castle, Russo-Iranian wars, Kurakchay Treaty.

Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Qarabağın tarixi keçmişi haqqında, xüsusən də Qarabağ xanlığı haqqında çox sayda salnamələr, əsərlər yazılmışdır. Bu yazılar içərisində ən çox diqqət çəkən Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu, Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə Yusif Qarabaği və sairlər Qarabağ xanlığı haqqında-onun siyasi tarixi, ictimai-iqtisadi vəziyyət və mədəni həyatı haqqında yazılan salnamələrdir. Bu salnamələr "Qarabağnamələr" adı altında oxuculara təqdim olunmuşdur. Həmin salnamələrdə Qarabağın mədəniyyət aləminə toxunulmuş, Qarabağ torpağının yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən bəhs olunmuşdur.Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu Azərbaycan

xalqının görkəmli oğulları Molla Pənah Vaqif və Qasım bəy Zakir haqqında qiymətli əsərlər yazmışdır. Maarifpərvər şair və tarixçi olan Mir Mehdi Xəzani lirik şeirlər də yazırdı. O, da "Qarabağ tarixi" əsərində Molla Pənah Vaqifin fəaliyyətinə geniş yer vermişdir."1747-1805-ci illərdə Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair" əsərin müəllifi Əhməd bəy Cavanşir eyni zamanda bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Onun orijinaldan tərcümə etdiyi əsərlər qızı Həmidə xanım tərəfindən toplanıb "Asari-Əhməd bəy" adı ilə 1906-cı ildə Cəlil Məmmədquluzadənin "Qeyrət" mətbəəsində çap edilmişdir. Mirzə Yusif Qarabaği fars dilində Qarabağ xanlığı barədə yazdığı "Tarixi-safi" əsərində bir çox tarixi hadisələrin işıqlandırılmasında ciddi səhvlərə yol versə də, Molla Pənah Vaqif və onun müasirlərinin əsərlərində istifadə edərək Qarabağ xanlığı haqqında müəyyən məlumatlar vermişdir. O, Molla Pənah Vaqifin və müasirlərinin əsərlərini ilk dəfə Temirxan Şurada 1856-cı ildə kitab halında çap elətdirmişdir. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra çar I Aleksandr və çar I Nikolayın göstərişi üzrə işğal olunmuş yeni torpaqların iqtisadiyyatını və təsərrüfat həyatını öyrənmək üçün bir sıra əsərlər yazılmışdır. Həmin müəlliflərdən P.Q.Butkov, N.Dubrovin, İ.Şopen, P. Zubov və başqalarını göstərmək olar. Onların əsərlərində Qarabağ xanlığının tarixinə də geniş yer verilmişdir. XIX əsrin 40-cı illərində Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində də Qarabağ xanlığının tarixi barədə xeyli faktlar qələmə alınmışdır. Göstərmək lazımdır ki, XIX əsrdə yazılmış əsərlərdə Qarabağ xanlığı barədə külli miqdarda məlumat və dəlillər vardır. Eyni zamanda çox miqdarda arxiv sənədləri mövcuddur. Lakin uzun müddət Ermənistanda peyda olmuş üzdəniraq müəlliflərin Azərbaycanın ayrılmaz hissə olan Qarabağ haqqında nəşr etdikləri cəfəngiyyata qarşı Azərbaycan alim və yazıçılarının yazdıqları rəyləri respublikadan kənarda çap etdirmək mümkün olmamışdır. Bundan istifadə edən üzdəniraq erməni alimləri "öz bəd əməllərini bu günə qədər davam etdirirlər." Onlar az qala Dağlıq Qarabağ kimi nəzərdə tutduqları "Arsaq" adlandırdıqları ərazini " Böyük Ermənistan" xəyalpərvər dövlətinin mərkəzi hesab edirdilər. Halbuki, hələ XIX əsrin sonlarında professor K.P.Patkanov (Patkanyan) ermənilərin bəşəriyyət tarixindəki mövqeyi haqqında doğru olaraq yazırdı: " Şübhə yoxdur ki, Ermənistan son zamanlaradək Qərb ilə Şərqin toqquşduğu yer olmuşdur. Buna baxmayaraq Ermənistan bir dövlət kimi bəşər tarixində heç bir mühüm rol oynamamış, onun adı ölkənin coğrafi termini olub güclü dövlətlərin: assuriyaların, parfiyalıların, ərəblərin, iranlıların, yunanların, romalıların, midiyalıların, türk tayfalarının, monqolların, rusların öz mübahisələrini həll etdikləri yer olmuşdur." Qarabağ torpağında gözləri olan ermənilər nəyin bahasına olursa olsun Azərbaycan torpağının bu gözəl güşəsini Ermənistana birləşdirməyə can atırdılar. Halbuki, xalqımız uzaq minillik tarixində heç kimin ərazilərinə göz dikməmişdir.Əksinə Rusiya ilə İran arasında bağlanan Gülüstan və Türkmənçay sülh müqavilələrinə əsasən Azərbaycan ərazisini iki yerə parçalanmış - Cənubi və Şimali Azərbaycan anlayışları yaranmışdır. Azərbaycanın coğrafi və tarixi xəritəsi də 1920-ci il aprel çevrilişinə qədər indiki qolu-qanadı doğranmış vəziyyətdə olmamışdır. Azərbaycanın şimal hüdudları tarixən Dərbənd qalasına, şimal-qərbdə Gürcüstana, qərbdə Göyçə gölünə, cənub-qərbdə Naxçıvan da daxil olmaqla Zəngəzur mahalını özündə birləşdirirdi. 1920-ci ildə Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Azərbaycanın ərazisi Gürcüstan, Ermənistan və Rusiyaya (Dağıstan MSSR) vermək hesabına 25 min kvadrat kilometrdən çox azalmışdır. Bu "güzəştə" gedilən ərazilərin çoxu Ermənistana birləşdirilmişdir. Halbuki, tarix boyu hər hansı bir ölkədə bir xalqın başqa bir xalqdan torpaq iddiası heç bir hay-küy, təbliğat, iclas qərarı ilə dəyişə bilməzdi. Qarabağ xanlığının tarixi də aydın şəkildə göstərir ki, onun torpağına hələ XVIII əsrin ortalarında göz dikən Fətəli xan Əfşar, Məhəmməd Həsən Qacar, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Ağa Məhəmməd Şah Qacar, Fətəli Şah Qacar və onun oğlu Abbas Mirzə Qacar Qarabağ torpağına etdikləri təcavüz sayəsində on minlərlə qurban verib geri çəkilməyə məcbur olmuşlar.

Qarabağ xalqımızın min illər boyu öz igid övladlarının qəhrəmanlığı hesabına qorunub saxlanmışdır. Lakin siyasi təlatümlər hesabına Qarabağımız müəyyən dövr ərzində yağı düşmənin tapdağı altında qalmışdır. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlanan Vətən müharibəsi 44 gün ərzində igid və qəhrəman Azərbaycan əsgərinin səyi nəticəsində həm düşmənə ağır zərbə vurmuş və həm də tarixi torpaqlarımız düşməndən təmizlənərək öz tarixi ərazilərinə qovuşmuşdur. Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən siyasi hadisələr ərəfəsində və ondan sonra erməni millətçi üzdəniraq tarixçiləri İrəvan və Moskvada bir sıra qərəzli kitablar nəşr etməyə nail olmuşlar. Həmin əsərlərdən "İstoriya Aqvan," "Turki pered istoriy," "Naqornı Karabax" və sairləri göstərmək olar. Bu əsərlərdə iki problem ətrafında tarixi saxtalaşdıran müddəalar irəli sürülür: Qədim Azərbaycanın Albaniya dövləti guya Ermənistanın tərkib hissəsidir, Ermənistanın tarixi coğrafiyası Qara dəniz, Aralıq dənizi və Xəzər dənizinin qərb tərəfini əhatə edən geniş ərazi kimi oxucuya təqdim olunurdu. İrəvanda rus dilində çap olunan " Ermənistan XVIII əsrin birinci yarısında" xəritəsində Azərbaycanın təxminən bütün ərazisi, Kiçik Asiyanın (Türkiyənin) üçdə bir hissəsi və cənubi Gürcüstan bu xəritəyə daxil edilmişdir.

Xəzər sahili Azərbaycan şəhərlərinə qəribə adlar verilmişdir.Zənnimcə aşağıdakı misalı gətirmək kifayət edər. Əsrlər boyu bütün tarixi mənbələrdə Bakı kimi tanınan paytaxt şəhərimizin adı həmin xəritədə Bakunakert kimi verilmişdir. Yuxarıda adı çəkilən Daşnaksutyun partiyasının çoxdan bəri uydurduqları iflasa uğramış "dənizdən-dənizə böyük Ermənistan" planı cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildir. Bu həqiqətdən uzaq tarixi saxtakarlıq xalqlar arasında olan münasibətlərə ciddi zərbə endirir. Ermənistan alimlərinin əksəriyyətinin arasında belə bir fikir formalaşmışdır ki, guya Qarabağ xanlığının ərazisi köçəri türk tayfaları tərəfindən zəbt olunmuşdur. Üzdəniraq erməni tarixçiləri tamamilə unudurlar ki, Səfəvilər dövründə təxminən iki əsrdən çox həmin ərazi də daxil olmaqla Azərbaycanın qərbində mərkəzi Gəncə şəhəri olmuş Qarabağ bəylərbəyliyi yerləşmişdir. Düzdür monqolların, teymurilərin, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu dövlətlərinin yüz illərdən çox işğalı altında olan Qarabağda ermənilər yaşamışdılar. Lakin dövlət halında yox, dağınıq etnik qruplar şəklində yaşamışlar.

Kürəkçay (1805), Gülüstan (1813), Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə Rusiya tərkibində sabitləşmiş Qarabağ, XX əsrin əvvəllərində Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının mühüm hissesi idi. Qarabağ xanlığı 1747-1805-ci illərdə İrana və Türkiyəyə tabe olmadan öz istiqlaliyyəti və suverenliyi uğrunda xarici müdaxiləçilərə qarşı uğurlu mübarizə aparmışdır.1805-ci ildən etibarən Qarabağ xanlığı Rusiyaya birləşdirilmiş və 1822-ci ilə qədər daxili muxtariyyatı qalmaqla xanlıq kimi davam etmişdir. Başqa Azərbaycan xanlıqlarından fərqli olaraq Qarabağ xanlığının tarixinə yeddi əsər - salnamə həsr olunmuşdur. II İran-Rusiya müharibəsi başa çatdıqdan sonra 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay, Türkiyə ilə 1829-cu ildə bağlanan Ədirnə sülh müqaviləsinə görə o ölkələrdə yaşayan ermənilərin Naxçıvan və İrəvan torpaqlarına köçürülməsi başlandı. Onların köçürülməsində məqsəd İran və Türkiyə sərhədlərində xristianların sayının çoxaldılması idi.

Məşhur rus diplomatı və yazıçısı A.S.Qriboyedov bilavasitə ermənilərin İran və Türkiyədən Cənubi Qafqaza köçürülməsinin şahidi olmuş və bu haqda qeydlərində onların bu ərazilərə köçürülməsinin əleyhinə olmuşdur. Rus tarixçisi N.Şavrov da öz əsərlərində Cənubi Qafqaza köçürülən ermənilərin dəqiq statistikasını və çarizmin müsəlmanlara qarşı yönəldilmiş müstəmləkə siyasətini ətraflı işıqlandırmışdır. Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində münbit torpaqların az olması üzündən Arazın o tayından gələn ermənilərin bir çoxunu Qarabağ xanlığı ərazisinə köçürdülər. Beləliklə, Qarabağda ermənilərin sayı süni şəkildə çoxalmağa başladı. Bundan istifadə edən Qriqoryan dinini qəbul edən və özlərini erməni kimi qələmə verən keçmiş albanların tör-töküntüləri olan yerli xristianlar bütün XIX əsr boyu hər cür vasitə ilə təbliğat aparırdılar ki, bu yerlər lap qədimdən ermənilərin olmuşdur. Odur ki, çar çinovnikləri Qarabağın tarixini öyrənmək üçün dövrün ziyalılarına bu

barədə əsərlər yazmağı tapşırdılar. Bu ziyalılardan Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə Adıgözəl bəy, Mir Mehdi Xəzani, Baharlı, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu, Mirzə Camal Qarabağini göstərmək olar. Həmin salnaməçilərin əsərləri "Qarabağnamələr" adı altında oxuculara təqdim olunmuşdur. Beləliklə yazılan elmi məqalədə Qarabağ xanlığının tarixinin müəyyən mərhələlərinə toxunulmuş, bəzi problemlər araşdırılmışdır. Qarabağ xanlığı əhalisi əsrlər boyunca Azərbaycan xalqının özünəməxsus adət ənənələrini yaşatmış, inkişaf etdirmiş, xalqın mənəvi, mədəni təkamülündə layiqli yer tutmuşdur. Həyatın bütün sahələrini əhatə edən xalq müdrikliyi, yaradıcılığı Qarabağın etnoqrafik, folklor və dil qurumlarında parlaq bir nailiyyət əldə etmişdir.

Ədəbiyyat

1."Qarabağnamələr" I cild, Bakı, Yazıçı, 1989, səh.192
2."Qarabağnamələr" II cild, Bakı, Yazıçı, 1989, səh 198
3.N.Axundov. Qarabağ salnamələri. Bakı, Yazıçı, 1989, səh 232
4.Bakıxanov A. Gülüstani -İrəm. Bakı, Elmi, 1990, səh 321
5.F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Yazıçı, 1978, səh 462
6.Azərbaycan tarixi VII cilddə, IV cild, Bakı, 2004, səh

Summary

The article researched about Karabagh Khanate's both political, economic and cultural-scientific life by using various sources. The works of historians and literatians such as Mirza Adigozel bek, Mirza Jamal Javanshir, Rzaqulu bek Jamal were used who traced Karabagh khanate's history closely. At the same time it is showed that Russian authors such as I.Shopen, P.Zubov and others wrote remarkable works about these territories economy and agriculture.Article gives information about gallant. Sons who lived in the territory of Karabagh khanate. It provides information about protection and resistance of heroic Shusha protectors against Mahammad Hasan Qajar, Fatali khan Afshar, Aga Mahammed shah Qajar who tried to occupy Karabagh in the 2 nd (second) half of XVIII century. The points such as subordination of Karabagh to Russia, Russia-Iran wars, Gulustan and Turkmenchay peace-treaties, transition of armenians to Azerbaijans regions and its future tragic results were reflected in the article.

1905-1906-CI İLLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN SOYQIRIM SİYASƏTİNƏ QARŞI MİLLİ BİRLİK HƏRƏKATI

Babayeva Saidə Kamran qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər: maarifçilik, ayrıseçkilik, daşnaksutyun, erməni, soyqırımı, difai, milli birlik

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperyasının əsarətində yaşayan Azərbaycan türkləri yoxsulluq və cəhalət içərisində qorxulu, ağır və qaranlıq illərini yaşayirdı. Çar hakimiyyəti müsəlmanların müasir dövrə uyğun təhsil almalarına məqsədli şəkildə mane olurdu."Demək olar ki, heç bir xalq müsəlmanlar kimi bu cür unudulub yaddan çıxmamışdı". (6,s.21) Əhməd bəy Ağayevin orta məktəb müəllimi vəzifəsinə təsdiq edilməsinə on bir il imtina olunması buna misaldır. Ciddi təqiblərə baxmayaraq Azərbaycan aydınları Əhməd bəy Ağaoğlu,Adil xan və İsmayıl xan Ziyadxanov qardaşları, Ələkbər bəy Rəfibəyli, Mirzə Məhəmməd Axundzadə, Nəsib bəy və Həmid bəy Yusifbəyli qardaşları və onların məsləkdaşları çətiliklə olsa da maarifçilik hərəkatında müəyyən uğurlar əldə etdilər.

Lakin, 1905-1906-cı illərdə Rusiyada baş verən iğtişaşlardan fürsət kimi istifadə edən ermənilərin əvvəlcə Bakıda, sonra İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurda, Qazaxda və Tiflisdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətməsi bu marifçiləri qanlı qörğınların qarşısını almaq üçün bir ara gətirdi. Ermənilərin-yaratdığı "Daşnaksütun" partiyasının təcavüzkarlığının getdikcə gücləndiyini, qanlı davada rusların hökumət sıviyyəsində ermənilərə kömək etmələrini terror və qorxu yolu ilə istədiklərinə nail olduqlarını görən Ə.Ağaoğlu milləti silahlandırıb siyasi təşkilatlarda birləşdirməyin vacibliyini zəruri sayırdı. Bu mənada onun yaratdığı "Difai" partiyasının böyük əhəmiyyəti oldu.

Difai" partiyasının ən güclü şöbələrindən biri Gəncədə şəhərində idi. Bu qırgının qarşısını almaq üçün xalqın bütün təbəqələri bir yumruq kimi birləşib ermənilərı və onlara havadarlıq edən rusları qorxuya salmışdılar.

Erməni silahlı dəstələri İrəvan-Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ istiqamətində və Qazax-Gəncə istiqamətində yerləşən azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin əhalisini qırmaqla, qovmaqla və həmin ərazilərdə ermənilərı məskunlaşdırmaqla gələcək Ermənistan dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. Sayları on min silahlıdan artıq olan erməni birləşmələri əvvəlcə Bakıda, sonra İrəvan şəhərində və onun ətraf kəndlərində, Eçmiədzin (Üçkilsə), Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının Gorus, Qafan və Qarakilsə (Sisyan) nahiyələrində, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Qazax, Ərəş qəzalarında, Tiflis şəhərində kütləvi qırğınlar törətmiş, 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuşlar.

Məmməd Səid Ordubadinin "Qanlı illər" (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni -müsəlman davasının tarixi) və Mir Möhsün Nəvvabın "1905-1906-cı illərdə ermənimüsəlman davası" əsərləri tarixi gerçəkliyin düzgün dərk edilməsi və faktiki materialların zənginliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məmməd M.S.Ordubadi 1911-ci ildə çap etdirdiyi "Qanlı illər" ("Qanlı sənələr") kitabını o dövrün müxbirlərinin toplayaraq ona göndərdikləri məktublar əsasında yazdığını qeyd edir. Müəllif bu qanlı illərin əsas səbəbkaları haqqında əsərin müqəddiməsində yazır: "**1-ci səbəb erməni Daşnaksutyun komitəsinin müstəbid bir idarə üsulunu təşkiketdiyidir ki, Qafqazda bir sıra qanlı teatrolar oynandı...** Bu sözləri insafı olan erməni və müsəlman inkar etməz, zənnindəyəm. Mənə yetişmiş 245 məktub, Daşnaksutyun partiyasının fəaliyyətinə dair dörd yüzdən artıq məlumatlar yazı stolumun üstündə durur. O qədər ürəkağrıdan və yanıqlı xəbərlərin hamısına bu səhifələrdə yer olmadığından yalnız bir neçəsini göstərməklə kifayətlənirəm."(4.s11)

M.S.Ordubadi 1905-ci ildə Naxçıvan qəzasında, sonra İrəvan şəhərində, daha sonra isə Qırxbulaq və Üçkilsə mahallarında erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri qırğınların miqyasını oxuculara təqdim edir. Müəllif 1906-cı ildə Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar barəsində ətraflı məlumat vermişdir. Müəllif ermənilərin Yelizavetpol quberniyasının digər qəzalarında, habelə Bakıda və Tiflisdə törətdikləri qırğınlar və faciələr haqqında ətraflı bilgi verməklə yanaşı, "erməni-müsəlman davasının" baş verməsinin səbəblərini də göstərmişdir. M.S.Ordubadi səbəblərdən birincisi kimi "Daşnaksutyun" partiyasının qanlı əməllərini göstərir və Qafqazda oynadığı "qanlı teatrolara" dair 400-dən artıq yazılı məlumatın onun masası üzərində olduğunu qeyd edir. Lakin nədənsə M.S.Ordubadi 1905-1906-cı illər qırğınlarının digər baiskarı olan və heç də "Daşnaksutyun"dan az qanlı əməllər törətməyən "Hnçak" partiyasının silahlı dəstələrinin törətdikləri qırğınlara bir o qədər də yer ayırmamışdır. İkinci səbəb kimi M.S.Ordubadi məhəlli hökumət məmurlarının etinasızlığını göstərir və qeyd edir ki, Böyük Rusiya inqilabına görə mərkəzi hökumətin başı özünə qarışdığından xırda məmurlar özbaşınalığa üz qoydular və erməni-müsəlman iğtişaşlarının sakitləşməsi üçün bir tədbir görmədilər, ermənilərin terrorları qorxusundan bir tərəfi əldə saxlayıb, digər tərəfə növbəti vicdansızlıqlar

etməkdə idilər. M.S.Ordubadi bu səbəbdən də Qafqazın gözəl şəhərlərinin dağıdılıb yandırıldığını, yurdlarımızın qan çalasına döndərildiyini qeyd edir. "Erməni-müsəlman davasının" üçüncü səbəbi kimi M.S.Ordubadi müsəlmanların elmsizliyini, silahsızlığını və müasir işlərdən xəbərsiz olmalarını göstərir. Qırğınların dördüncü səbəbi kimi ermənilərin muxtariyyət iddiasında olmaları göstərilir. Ermənilər İrəvan quberniyasını, Gəncə quberniyasının yaylaq və dağbasar bölgələrini və Qars sancağı (vilayəti) ilə birləşdirib "Erməni səltənəti" qurmaq istəyirlərmiş.

M.S.Ordubadinin "Qanlı illər"i 1905-1906-cı illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar haqqında ən dolğun məlumat verən mənbə hesab olunur.

Bu illər haqqında Difai partiyasının fəal üzvü Nağı bəy Şeyxzamanlının Xatirələr kitabı son dərəcə əhəmiyyətlidir. Nağı bəy ermənilərin silahlanaraq rusların dəstəyi ilə türkləri qətlə yetirməsini şahidi idi. Bu faciə onun yaşadığı şəhərdə baş vermişdı. Ermənilirin Yelizavetpolda (Gəncədə) törətdikləri vəhşiylin cavabı gecikmir. Dəli Alının başçılıq etdiyi dəstə erməni – rus birləşməsinə layiq olduqları cavabı verir. Nağı bəy Şeyxzamanlı Əhməd bəy Ağaoılunun Qafqaz canişinin xahişi ilə Gəncəyə gəllib,Gəncə aydınları ilə birlikdə Gəncə şəhərinnin mərkəzində yerlləşən məscidin minbərindən xalqa müraciəti belə xatırlayır: "Türklər və ermənilər olub keçənləri unutmalıdırlar...yer üzündə Allahın yaratdığı nə qədər vəhşi heyvan və yırtıcı varsa başqa heyvanları parçalasa da ,öz həmcinslərinə toxunmurlar...(7,s.29) Əhməd bəy Ağaoğlu bu sözləri ilə ermənileri tutduqları qanlı yoldan dönməyə,onları insanlığa dəvət edirdi.

"Difai" partiyasının üzvləri Azərbaycan əhalisinin qorunmasında, ermənilərin terror və etnik təmizləmə kimi cinayətlərinin qarşısının alınmasında böyük xidmətlər göstərdi.Nağı bəy Şeyxzamanlı heç bir hazırlığı olmadan hücuma məruz qalan əhalinin kütləvi qırğından qurtarılması səbəbindən yaranan Difai partiyasının fəaliyyəti haqqında geniş məlumat verir. Azərbaycan xalqı ermənileri və onları dəsdəkləyən rusları qorxuya salmışdı "..... Qarabağdan gələn qanlı savaşların başlandığı xəbəri Gəncədə sürətlə yayılmağa başladı.... Xəbərlər daha faciəli idi. Qarabağda ruslar ermənilərə silah və hərbi sursatla kömək etdikləri üçün türklərdə silah və hərbi sursatın çatışmadığı hiss olunurdu. Qarabağa yardım etmək isə çətinləşirdi.Səbəbi isə Qarabağa gedən yolun ermənilərin,Gəncə -Yevlax dəmir yolunun isə rusların nəzarəti altında idi. Bir müddət sonra Gəncədə rus alayında qullüq edən əslən Qarabağlı olan mayor Zülfüqar bəy Bağırbəylinin şəxsi əşyaları adı altında Qarabağa silah çatdırmaq mümkün oldu. (7 səh. 24-25). Göründüyü kimi düşməni məğlub etməyin yeganə yolu xalqın birliyidir. 44 günlük Qarabağ müharibəsindəki QƏLƏBƏ Azərbaycan xalqının birliyinin əbədi olduğunun təsdiqidir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan tarixi", 7 cilddə, 5-ci cild,Bakı,elm nəşriyyatı, 2001, 629s
2. "Azərbaycan xalq cümhuriyyətı ensiklopediyası", 2 cilddə, 1-ci cild, Bakı,,2004,439 s
3. Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq simpoziumun mateirialları. Bakı, Elm və təhsil, 2019,484s
file:///C:/Users/User/Downloads/hmd_by_Agaoglunun_anadan_olmasinin_15%20 (1). pdf.
4. M.S.Ordubadi. Qanlı illər. (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni müsəlman davasının tarixi), Bakı, 2007.94. S Qahttps://www.ebooks. az/view/6iAfVqud. pdf
5. Saryal İ. Bakı ruzigarı. Bakı, 20017, 383 s.
6. Seyidzadə D. Azərb. XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, Bakı, 2004, 342s
7. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, 1998, 302 s.

Summary

Turkish Muslim peoples who were under the servitude of Tsarist Russia lived in poverty and lacked the education of that period, and were subjected to a separate national election. In 1905-1906, the Armenians, who used the riots in Russia as an opportunity, committed

massacres against the peaceful Azerbaijanis. The aggression of the "Dashnaksutun" party created by the Armenians was getting stronger and stronger, the Russians helped the Armenians at the government level in the bloody fight, and they achieved what they wanted through terror and fear. Seeing this, the Azerbaijani leaders took action to prevent mass massacres. The people of Azerbaijan gave the Armenians the answer they deserved.

AZƏRBAYCANLILARIN VƏ DİGƏR TÜRKDİLLİ XALQLARIN ƏMƏKDAŞLIQ MƏRKƏZİNİN TÜRK DÜNYASININ İNTEQRASİYA YÖNÜNDƏ FƏALİYYƏTİ

Dosent Bağırova Sevinc Ramiz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər: xarici siyasət, diaspora, türkdilli xalqlar, inteqrasiya, əməkdaşlıq, Qarabağ
Keywords: foreign policy, diaspora, Turkic peoples, integration, cooperation, Karabakh

Bu gün Azərbaycanın xarici siyasəti prinsipiallığı və müstəqilliyi ilə seçilir. Bunun əsas səbəbi, əlbəttə ki, güclü siyasi iradənin mövcudluğudur. Türkdilli ölkələrlə münasibətlərin inkişafı hər zaman Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olub. Məhz bu siyasətin nəticəsidir ki, Bakı indiyədək türkdilli ölkələrin diaspor qurumları və təşkilat rəhbərlərini bir araya gətirən bir neçə toplantıya ev sahibliyi edib. Bakıda ötən il iki böyük tədbir - Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasına üzv dövlətlərin diaspor sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət qurumları rəhbərlərinin toplantısı və diaspor təşkilatları rəhbərlərinin forumu keçirildi. Bu tədbirlər türkdilli xalqların diasporunun birgə fəaliyyəti, xüsusilə də türkdilli xalqları narahat edən məsələlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və müəyyən məsələlərin həlli baxımından əhəmiyyətli olub. [1]

Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, xalqımızın zəngin mədəni irsinin təbliği, eləcə də diasporumuzun inkişaf etməsi prosesinə dəstək verən qeyri-hökumət təşkilatlarından biri də Azərbaycanlıların və digər Türkdilli Xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzidir. Əsasən türkdilli xalqlar və türk respublikalarının diaspora təşkilatları arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, türk dünyasının inteqrasiya yönündə fəaliyyət göstərən təşkilatın yaranması da məhz bu zərurətdən meydana gəlib. Azərbaycanlıların və digər Türkdilli Xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzinin əsas məqsədi Azərbaycandan kənarda yaşayan azərbaycanlılar və digər türkdilli xalqlar arasında əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə kömək etməkdən ibarətdir. Ictimai Birlik bu məqsədlərə çatmaq üçün Azərbaycan mədəniyyətini, folklorunu, milli adət-ənənələrini, tarixi abidələrini təbliğ etmək, digər türkdilli xalqların mədəniyyətinin öyrənilməsi və onun təbliğ etməyi başlıca vəzifə hesab edir. Bundan başqa ATXƏM türkdilli dövlətlərin inteqrasiyasına kömək etmək, diaspor təşkilatları arasında əməkdaşlığın yaranmasına çalışmaq, müxtəlif ölkələrdə yaşayan türkdilli xalqların nümayəndələri arasında həmrəyliyin yaranmasına nail olmaq istiqamətində çalışır. [2]

Fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində qeyd edilən istiqamətlərdə bir sıra layihələr həyata keçirən, tədbirlər təşkil edən Azərbaycanlıların və digər Türkdilli Xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzinin bundan sonrakı dövrdə atacağı addımlar da sözügedən sahələrin inkişafına töhfə verməyə hesablanıb.

Azərbaycan türk dünyasının inkişafında, türkdilli xalqların inteqrasiyasında mühüm rolu olan bir ölkədir. Son vaxtlar bu istiqamətdə türk dövlət başçılarının atdığı mühüm addımlar ictimaiyyət nümayəndələrinin də aktivləşməsinə təkan verib. Azərbaycanlıların və digər

Türkdilli Xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzi də bu istiqamətdə mühüm addımlar ataraq, türkdilli dövlətlərlə əlaqələr yaratmaq, türk xalqları arasında inteqrasiyanı sürətləndirmək, onları bir amal ətrafında birləşdirməyi öz qarşısına məqsəd qoyub. Fəaliyyət prinsiplərindən biri də Dağlıq Qarabağ həqiqətlərini türkdilli xalqlar və onların diaspora təşkilatları vasitəsilə bütün dünyaya çatdırmaq və bu işdə onların da Azərbaycana dəstək verməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Bu istiqamətdə təşkilat bir çox beynəlxalq layihələr həyata keçirib və bu layihələrdə Dağlıq Qarabağ problemi bütün türk dünyasının ortaq problemi olaraq təqdim olunub. Belə ki, 2010-cu ildə Türkiyənin Ankara şəhərində Türkiyə Strateji Araşdırmalar Mərkəzi ilə birgə "Dağlıq Qarabağ probleminə türkdilli dövlətlərin dəstəyinin artırılması" ilə bağlı beynəlxalq tədbir keçirilmişdir. Mərkəz Dağlıq Qarabağ problemininin türk dünyasında tanıdılması işinə sistemli olaraq yanaşmaqdadır. 2010-cu ildə türk dünyası ilə bağlı daha bir beynəlxalq tədbir Naxçıvanda həyata keçirildi. Bu konfransın Naxçıvanda keçirilməsində əsas məqsədlərdən biri də, məhz Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tarixi torpaqları olmasını və tarix boyu bu torpaqların yalnız Azərbaycana məxsus olduğunu bir daha türkdilli dövlətlərin diqqətinə çatdırmaq olub. ATXƏM Dağlıq Qarabağ həqiqətlərini yalnız türkdilli dövlətlərdə deyil, eyni zamanda türkdilli xalqların diaspora təşkilatları ilə birgə əməkdaşlıq şəraitində qabaqcıl Avropa dövlətlərində tanıdılması işində də mühüm addımlar atmaqdadır. Qeyd edək ki, ötən illər ərzində Azərbaycanlıların və digər Türkdilli Xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzi ölkə daxilində və müxtəlif xarici ölkələrdə Azərbaycanın təbliği ilə bağlı çoxsaylı tədbirlər həyata keçirib. Mərkəz bu istiqamətdə Avropanın siyasi paytaxtlarından hesab olunan Avropa Şurasının yerləşdiyi Fransanın Strasburq şəhərinə və Avropa Birliyinin yerləşdiyi Belçikanın Brüssel şəhərinə xüsusilə əhəmiyyət verməkdədir. Artıq hər il, ənənəvi olaraq Strasburq şəhərinin mərkəzində fevralın 26-da Xocalı faciəsinin tanıdılması ilə bağlı geniş mitinqlər təşkil edilir. [3]

Mərkəzin fəaliyyəti dönəmində ən mühüm layihələrdən biri də, 2011-ci ildə təşkilat tərəfindən Brüsseldə Avropa Parlamentinin binasında Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı təşkil edilmiş beynəlxalq konfrans olub. Konfransda Azərbaycanın bugünkü inkişafı, Cənubi Qafqazdakı önəmi qeyd edilərək, Avropa dövlətlərinin bir çox hallarda Azərbaycana ikili standartlı yanaşmaları da qeyd edilmişdir. Azərbaycan nümayəndə heyəti Strasburqa səfəri çərçivəsində burada yaşayan Türk və Azərbaycan gənclərinin toplaşdığı COJEP (Plural Düsüncəli Gənclər Təşkilatı) mərkəzi ofisində də olmuşdular. Görüşdə əsas müzakirə mövzusu Strasburqda yaşayan Azərbaycan və Türk gəncliyinin Xocalı mitinqində həmrəyliyinə nail olmaq və mütəşəkkiliyi təmin etmək olmuşdur. Həmçinin ATXƏM Mustafa Əlincənin rəhbərlik etdiyi "Strasburq Azərbaycan Evi" ilə birlikdə Fransada aksiyalar keçirmişdir. Sevindirici haldır ki, ölkə xaricində təşkil edilən həmin tədbirlər həmin dövlətlərdəki Azərbaycan diaspor təşkilatları ilə birgə əməkdaşlıq şəklində baş tutmuşdur. Belə ki, İctimai Birlik Ayhan Dəmirçinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan-Belçika Dostluq Cəmiyyəti ilə birlikdə Avropa Parlamentində bir neçə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuş konfrans, eləcə də avropalı parlamentarilərlə görüşlər təşkil edilmişdir.

Bundan başqa təşkilat türk dünyası ilə bağlı bir çox beynəlxalq konfranslarda iştirak edib. Dünyanın bir çox yerində keçirilən belə konfranslarda da Dağlıq Qarabağ probleminin gündəmə gətirilməsinə və konfransların yekun bəyannamələrində Dağlıq Qarabağla bağlı məsələlərin ayrıca bənd olaraq salınmasına nail olunmuşdur. Ümumiyyətlə mərkəzin əsas prinsipi olan türkdilli xalqların əməkdaşlığını genişləndirək, Qarabağ həqiqətlərini bu dövlətlərin ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq və bu problemin həllində həmin dövlətlərin də dəstək olmasını təmin etməkdir. Təbii ki, təşkilatın fəaliyyətində Qarabağ problemi ilə yanaşı, müxtəlif mövzuları əhatə edən onlarla beynəlxalq layihələr də həyata keçirilmişdir. Bu layihələrin böyük bir qismi məhz türk dünyası üçün vacib olan gələcək strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Ötən illər ərzində mərkəz türk dövlətləri ilə əlaqələrdə özünün Azərbaycanda sağlam bir tərəfdaş olduğunu göstərə bildi. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev Ulu Öndər tərəfindən irəli sürülən "Bir millət-iki dövlət" prinsipini davam etdirərək, 2007-ci ildə söylədiyi "Bir millətin iki diasporası olmaz" fikirləri bu prossesin daha da sürətlənməsinə təkan verib. Artıq Azərbaycanla bağlı xarici ölkələrdə, xüsusən Avropa dövlətlərində keçirilən bütün tədbirlərdə bu iki qardaş xalqların diaspora təşkilatlarını bir arada görmək mümkündür.

Azərbaycanlıların və digər Türkdilli Xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzi fəaliyyəti dövründə beynəlxalq əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, ikitərəfli əməkdaşlığın qurulması sahəsində də addımlar atıb. Belə ki, ötən il Kiyev şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü ərəfəsində keçirilən silsilə tədbirlərə qatılan ATXƏM sədri Ukraynada fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspora nümayəndələri ilə də bir sıra görüşlər keçirmiş, ATXƏM-lə bu ölkədə fəaliyyət göstərən diaspora təşkilatlarının birgə əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmişlər.

ATXƏM-in rəsmi olaraq Türkiyə və Özbəkstanla yanaşı Ukraynada da nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Son vaxtlar isə ATXƏM Türkiyədəki Azərbaycan diaspor təşkilatları ilə yaxından əməkdaşlıq edir. Bu baxımdan İstanbul Azərbaycan-Türkiyə Dostluq Dərnəyi ilə qurulan əməkdaşlığı xüsusi qeyd etmək lazımdır. İSTAD və ATXƏM-in həyata keçirdiyi bir neçə uğurlu layihə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin QHT-lər səviyyəsində daha da inkişaf etməsinə öz müsbət təsirini göstərir. Eyni zamanda bu əməkdaşlıq Türkiyədə Azərbaycan diasporuna yeni imkanlar açır. [4]

Ümumiyyətlə, ATXƏM-in fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi irili-xırdalı layihələr, onu deməyə əsas verir ki, təşkilatın əsas missiyası Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, ölkəmizin diaspor işinə töhfə vermək və xüsusilə türkdilli respublikaların diaspor təşkilatları arasında əlaqələri inkişaf etdirmək olub. [5]

Hazırda Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasına daxil olan ölkələrin diasporunun beynəlxalq mövqeyini daha da gücləndirmək, yaşadıqları ölkələrdə fəallığını artırmaq, təsir dairəsini genişləndirmək, xalqlarının maraqlarını müdafiə etmək üçün ortaq regional diaspor mərkəzlərinin qurulması prosesinə başlanılıb. Qeyd edək ki, Kiyevdə Ukrayna Azərbaycanlıları Birləşmiş Diasporunun mərkəzi ofisi və Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasına daxil olan ölkələrin ilk ortaq regional diaspor mərkəzinin açılışı olub. Gələcəkdə ABŞ, Almaniya və Fransada belə mərkəzlərin açılması planlaşdırılır. Qurulan regional diaspor mərkəzi türkdilli ölkələrin beynəlxalq mövqeyinin gücləndirilməsi, türkdilli dövlət və xalqların mədəniyyətinin, dəyərlərinin tanıdılması, müsbət imicinin formalaşdırılması, sosial-siyasi baxımdan fəallığın artırılması, bu xalqların digər ölkələrdəki maraqlarının müdafiəsi, Türk dünyasının əleyhinə aparılan təbliğat kampaniyalarının qarşısının alınması, türk xalqlarının qarşılaşdığı problemlərlə bağlı həqiqətlərin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması istiqamətində önəmli addımlar atacaq.[6]

Ədəbiyyat

1. http://ru.president.az/articles/9013
2. http://anl.az/down/meqale/olaylar/2014/may/368660.htm
3. http://www.olaylar.az/news/world/23811
4. http://anl.az/down/meqale/olaylar/2014/may/368660.htm
5. http://az.apa.az/news/83449
6. Http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2348216.html

CENTER FOR COOPERATION BETWEEN AZERBAIJANIS AND OTHER TURKIC-SPEAKING PEOPLES ACTIVITIES OF THE TURKISH WORLD TOWARDS INTEGRATION

Bagirova Sevinj Ramiz

Summary

In a scientific article the formation and activities of the the Cooperation Center of Azerbaijanis and other Turkic peoples were analyzed. A review of the main issues was held activities of the the Cooperation Center of Azerbaijanis and other Turkic peoples. The place of the Center in strengthening and developing relations between the Turkic peoples was also discussed. These countries cooperate in the framework of international organizations from the same point of view. Azerbaijan diaspora plays a special role in the development of initiatives of the Cooperation Council of Turkic Speaking States.

XIII-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ORTA TƏHSİL SİSTEMİ HAQQINDA

dosent Bağırzadə Cavid Vəkil oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
cavid.bagirzade@gdu.edu.az

Açar sözlər: Təbriz, təhsil, elm, mədrəsə, Rəbi-Rəşidi, Şənbi-Qazan, Fəzlullah Rəşidəddin.

Key words: Tabriz, education, science, madrasa (Islam religious school), Rabi-Rashidi, Shanbi-Gazan, Fazlullah Rashidaddin.

Azərbaycanda qədim zamanlardan formalaşmış elm və təhsil müxtəlif tarixi dövrlərdə mövcud siyasi şəraitdən asılı olaraq inkişaf mərhələləri keçmişdir. Yazılı mənbə məlumatlarından və tədqiqatlardan məlum olur ki, XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafına xüsusi qayğı göstərilmiş, bu dövrdə Azərbaycanda Yaxın və Orta Şərqin, o cümlədən də müvafiq dövrdə Dünyanın mühüm elm mərkəzləri, təhsil müəsissələri fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövrdə mədəniyyət mərkəzləri olan Azərbaycan şəhərlərinə müxtəlif ölkələrdən elmlə məşğul olmaq, elmi fəaliyyət göstərmək və təhsil almaq məqsədilə alim və tələbələr gəlirdilər.

XIII əsrdə monqolların Azərbaycana dağıdıcı və viranedici yürüşləri bu dövrədək tarixi inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan mədəniyyətinin, o cümlədən də elm və təhsil sahəsinin tənəzzülünə səbəb olmuşdur. Lakin Hülakular dövlətinin qurulması ilə monqol yürüşləri zamanı dağılmış Azərbaycan şəhərləri yenidən dirçəlmiş, elm və təhsil sahəsinin inkişafı üçün şərait yaranmışdır. XIII əsrin ortalarında bu sahənin inkişaf etməsində görkəmli Azərbaycan alimi Nəsrəddin Tusinin xüsusi rolu olmuşdur. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda Hülakular, Cəlayirilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Şirvanşahlar kimi feodal dövlətlərin mövcud olduğu bir dövrdə elm və təhsil sahəsi dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Ayrı-ayrı hökmdarların mədəniyyətə, elm və təhsilə xüsusi diqqətinin olması bu sahənin inkişafına təkan vermişdir. XIV əsrin ikinci yarısında Əmir Teymur və Toxtamış xanın Azərbaycana yürüşləri nəticəsində elm və təhsil sahəsində geriləmə başlamışdır. Belə ki, həmin hökmdarların Azərbaycan sənətkarlarının, alimlərinin, yaradıcı qüvvələrinin öz ölkələrinə zorla aparmaları Azərbaycan mədəniyyətinə, elm və təhsilinə mənfi təsir göstərmişdir. Lakin Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması ilə XV əsrdə Azərbaycanda elm və təhsil sahəsinə diqqət artmış, mühüm elm və təhsil mərkəzləri formalaşmışdır. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda formalaşmış ali təhsil sistemi öz mükəmməlliyi ilə seçilmişdir. Belə ki, bu

dövrdə mövcud olmuş ali təhsil sistemi və elm mərkəzləri müasir dövrün elm və təhsil mərkəzləri ilə müqayisə oluna bilər. Hətta onu da qeyd edə bilərik ki, XIII-XV əsrlərin ali təhsil sistemi bir çox tərəfləri ilə müasir dövrün elm və təhsil mərkəzlərini kölgədə qoyurdu. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş ali təhsil mərkəzləri müasir dövrdə dünyanın mühüm aparıcı elm və təhsil mərkəzlərini xatırladır. Əslində müasir dövrdə Avropada mövcud olan, yüz illər boyu formalaşmış və tarixi inkişaf yolu keçmiş bir çox məşhur elm və təhsil mərkəzləri orta əsrlərdə Türk-İslam dünyasında mövcud olmuş elm və təhsil mərkəzlərinin nümunəsində yaranmışdır. Lakin müasir dövrdə dünyada mövcud olan ən məşhur elm və təhsil mərkəzlərindən fərqli olaraq orta əsrlər dövründə Türk-İslam dünyasında mövcud olmuş elm və təhsil mərkəzlərində təhsil almaq üçün hər hansı bir ödəniş anlayışı yox idi, əksinə tələbələr hərtərfli şəkildə təmin olunurdular.

Azərbaycanda orta əsrlər dövründə bütün şəhərləri sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmaqla yanaşı həm də mühüm elm və təhsil mərkəzləri idilər. Bu dövrdə Azərbaycanın bütün şəhərlərində ibtidai və orta təhsil verən məktəblər, başqa sözlə mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. XIII əsrin ortalarından, Hülakular dövlətinin yaranmasından başlayaraq Azərbaycanda elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində inkişaf baş vermişdi. Doğrudur, bu dövrə qədər də Azərbaycanda elm və təhsilin yüksək səviyyədə inkişaf etməsi, İntibah mədəniyyətinin təşəkkül etməsi məlumdur. Lakin monqolların dağıdıcı yürüşləri nəticəsində müyyən tənəzzül yaşanmışdır. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycan Şərqin mühüm elm və mədəniyyət mərkəzi olaraq qalmaqda idi. Orta əsrlər dövründə, o cümlədən də XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda geniş məktəb və mədrəsə şəbəkəsi var idi.

Bu dövrdə Azərbaycanda astronomiya, riyaziyyat, tibb, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat, dil, musiqi, memarlıq və incəsənət, hüquq və s. elm sahələrində mühüm naliyyətlər əldə olunmuşdu. Təsadüfi deyildi ki, bütün Şərqdə ən məşhur elm və din xadimləri Azərbaycanın görkəmli alimləri, mütəfəkkirləri, qazıları, şeyxləri və fəqihləri idilər [5, s.277]. Mənbələr Azərbaycandan çıxmış çoxlu sayda alimin adını mühafizə edib saxlamışdır. Həmin alimlər nəinki Azərbaycan şəhərlərində, Bağdadda, Qahirədə, Dəməşqdə və başqa şəhərlərdə fəaliyyət göstərmişlər. Mənbələr XIII əsrdə yaşamış, Təbrizdən, Gəncədən, Ərdəbildən, Beyləqandan, Şamaxıdan, Marağdan, Urmiyadan və s. şəhərlərdən çıxmış alimlərin adlarını çəkir [2, s.265-269; 3, s.258-260]. Azərbaycandan çoxlu sayda alimlərin çıxması və onların İslam dünyasının ən məşhur mədrəsələrində dərs keçmələri göstərir ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda elm və təhsil yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Azərbaycan şəhərləri mühüm elm və təhsil mərkəzləri olmuşdur.

Bu dövrdə Azərbaycanda təhsil sisteminin özəyini məktəb və mədrəsə təşkil edirdi. Məktəb əsasən ibtidai təhsil verən müəssisə idi. Məktəbə 5-6 yaşlı uşaqlar qəbul olunurdular, 15 yaşına kimi burada təhsil alırdılar və mədrəsəyə daxil olmağa hazırlaşırdılar. Məktəbdə şagirdlərə yazıb-oxumaq və ayrı-ayrı fənnlər öyrədilirdi. Əsas diqqət dini ehkamların öyrədilməsinə, Quran oxunmasına yönəldilirdi. Yetim uşaqların təhsili üçün "beyt ət-təlim" (təlim-tədris evi) adlanan məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Burada hər on uşağa bir tərbiyəçi-atabəy təhkim olunurdu. Onlar yetimlərin yaşayışına, geyiminə, yatağına, tərbiyəsinə, təhsilinə cavabdeh idilər. Atabəylər uşaqları müəllimlərin yanına aparır, dərsdən sonra öz yerlərinə gətirir və burada tərbiyələri və dərsləri ilə məşğul olurdular [5, s.278]. Bu sistem müasir dövr üçün ən yaxşı nümunə ola bilər. Məktəblərdə təhsil alan uşaqlar doğma türk dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərini öyrənir, ilkin elmi biliklərə malik olurdular. Həmçinin dini biliklərə yiyələnirdilər. Məktəblərlə yanaşı ölkədə xanəgahlar, zaviyələr (xanəgah və zaviyə dini ibadətgah kompleksləri idi.), məscidlər və dar-ül Quran (Quranın öyrənildiyi, tədris olunduğu dini məktəb) adlı yerlərdə də dini ehkamlar tədris olunur, uşaqlara Quran oxumaq və elmi biliklər öyrədilirdi.

Orta təhsil verən mədrəsələrdə dini təlim ilə yanaşı dünyəvi elmlər, o cümlədən ictimai və texniki fənlər tədris olunurdu [5, s.278]. Artıq Təbrizdə XIII-XV əsrlərdə "Qazaniyyə",

“Fələkiyyə”, “Şeyx Kəmaləddin Xocaəndi”, “Dəməşqiyyə”, “Qazi Şeyx Əli”, “Məqsudiyyə”, “Müzəfəriyyə”, “Nəsriyyə” mədrəsələri, Şənbi-Qazandakı “Şəfeiyyə” və “Hənəfiyyə” mədrəsələri, Bakıda Şirvanşahlar sarayının “Şah məscidi” yanındakı mədrəsə, Seyid Yəhya mədrəsəsi, Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsi nəzdindəki “Darül-irşad”, Dərbənd məscidi yanındakı mədrəsə məşhur idi [1, s.135-136; 4, s.37]. Mədrəsələrin xərcləri də digər elm və təhsil mərkəzlərində olduğu kimi vəqf əmlakı (Vəqf Azərbaycanda orta əsrlər dövründə mövcud olmuş dini torpaq mülkiyyəti idi. Bu mülkiyyətdən gələn gəlirlər məscidlərə, dini idarələrə və əsasən də təhsilə sərf olunurdu.) hesabına ödəlinirdi. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanın bütün şəhərlərində, qəsəbələrində mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan şəhərlərində hər məhəllənin məscidi, məscidin nəzdində isə məktəbi var idi. Yəni hər məhəllənin məktəbi mövcud idi.

Mədrəsələr mütəvəllilər tərəfindən idarə olunurdu, onların fəaliyyətinə nəzzarlar nəzarət edirdilər. Mədrəsələrdə təhsil iki müdərris tərəfindən aparılırdı: onlardan biri şəriət dərslərini, digəri isə dünyəvi fənləri tədris edirdi. Mədrəsələrdə kitabxanalar mövcud idi ki, burada “xazin”, “mübəddil” (“xazin” – kitab qoruyucusu, kitabları qoruyan, onları saxlayan, “mübəddil” isə – kitab verən, kitabların verilməsini təmin edən, kataloqçu deməkdir.) və s. kimi işçilər çalışırdılar [5, s.279].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi (7 cilddə), III cild (XIII-XVIII əsrlər), Bakı: “Elm” 2007, 592 s.
2. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti. (VI-XVI əsrlər.). Bakı: “Avrasiya press” nəşriyyatı, 2006, 416 s.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 312 s.
4. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014, 432 s.
5. Piriyev V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2003, 458 s.

Summary

A perfect education system existed in Azerbaijan the XIII-XV centuries. In this period education, science and culture were surrounded by state care. In this period in Azerbaijan, totally in the middle century educational institutions what will be compared with the highest education operated. There was progress in all fields of science in Azerbaijan in this period. Astronomy, history, philosophy, law, divinity, medicine, math, literature, linguistics, music, architecture and art, physics, chemistry etc. in fields of science big scientist matured, scientific achievements were acquired. Azerbaijan’s scientists who worked in the different fields of science in the XIII-XV centuries and totally, their scientific works were popular in the East world. In this period in Azerbaijan education was state policy. In all cities of Azerbaijan schools worked. Azerbaijan was an important scientific and educational country. In scientific and educational centre which was reconstructed in Tabriz city research centre, hospital, university, library and schools worked. Teachers’ and doctors’ house and students’ hostels, mosques, manufactures located here. In XIII-XV centuries in Azerbaijan in the period which feudal states existed as Hulakular, Jalayirilar, Garagoyunlular, Aghgoyunlular and Shirvanshalar science and education were surrounded in state’ care.

TÜRK-İRAN QADINLARI DOSTLUQ VƏ MƏDƏNİYYƏT CƏMİYYƏTİ

Bayramova Günay Şöhrəddin qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: Türk-İran Qadınları Dostluq və Mədəniyyət Cəmiyyəti, məqsəd, fəaliyyət, quruluş

Keywords: The Society of Culture and Friendship of Turkish-Iranian Women, goal, activity, structure

1965-ci ildə etibarən Türkiyə və İran arasında münasibətlərin yenidən düzəlməsi ilə dostluq dərnək və cəmiyyətlərinin də fəaliyyətə başlaması müşahidə olunur. Müştərək təhdidlər və oxşar müasirləşmə səylərinin bir araya gətirdiyi iki ölkənin iqtisadi, sosial və siyasi sahədə yaşadığı təcrübələr və hədəfləri ilə bağlı bir-birindən təsirləndiyi, xüsusilə İranda sosial həyatın modernləşməsində Türkiyədəki proseslərin izlənildiyi, Cümhuriyyətlə bağlı müzakirələrin aparıldığı müşahidə edilir. Türk diplomatlarının, Türkiyədə Cümhuriyyətin quruluşu və ya erkən cümhuriyyət dövrü olaraq da adlandırılan, Atatürk dövründən etibarən başlanan mərhələdə İranda Şaha dəstək verildiyi məlum idi. Bununla bağlı olaraq, qurulan dərnək və cəmiyyətlərdən biri də Türk-İran Qadınları Dostluq və Mədəniyyət Dərnəyi olmuşdur. Bu dövrdə qərb tərzində olan islahatlarda bir-birini izləyən iki ölkədə ziyalılar və diplmatların eynilə Türk-İran dostluq cəmiyyəti kimi mədəni və təhsil yönümlü dərnək və cəmiyyətlərin önəmini vurğuladıqları və fəaliyyətlərinə qoşulduqları müşahidə edilmişdi. 1967-ci ildə qurulan dərnək təsis məqsədini nizamnamədə bu şəkildə açıqlamışdır: a)türk və İran qadınlarını bir-birinə tanıtmaq və sevdirmək, onlar arasında dostluq bağları yaratmaq; b)iki millətin qadınları arasında mədəni, sosial və turist münasibətlərinin genişləndirilməsini təmin etmək; c)məqsədinə uyğun digər dərnəklər və qurumlarla əməkdaşlıq yaratmaqdır. [2,4]

Mərkəzi Ankarada olan dərnəyin 11 nəfərlik idarə heyətinin dördünün və iki sədr müavini də baş katib müavinlərindən birinin iranlı olması şərti irəli sürülmüşdü. [2,6] İran vətəndaşı olan üzvlər arasında isə İranın səfirinin həyat yoldaşı xanım Kafai, CENTO baş katibinin həyat yoldaşı xanım Xələtbori, CENTO-da vəzifədə olan iranlı generalın həyat yoldaşı Massoumi, İran səfirliyinin mədəniyyət Müstəşarının həyat yoldaşı Riyahi və İranın İstanbuldakı baş konsulunun həyat yoldaşı Çilati olmaqla əksəriyyəti diplomat və bürokrat həyat yoldaşlarından təşkil olunmuşdur. [1, 477]

Dərnəyin nizamnaməsində qeyd edilir ki, dərnək heç bir şəkildə siyasətlə məşğul olmur. (maddə 3). Dərnəyin görəcəyi işlər nizamnamədə aşağıdakı şəkildə şərh edilmişdir: (maddə 4) a)iki ölkə arasında səfərləri təşkil etmək, bu səfərləri stimullaşdırmaq; b)iki millət arasındakı mədəni sahədəki münasibətləri inkişaf etdirmək, türk-İran mədəniyyətini yaya bilmək məqsədilə zəruri tədbirlər görmək və hər cür vasitələrlə onu yayınlamaq və dil kursları açmaq; c)Türkiyədə hər növ sərgilər, konqres, konfrans, əyləncələr və festivallar təşkil etmək və ya İranda keçiriləcək tədbirlərə qoşulmaq. [2,4]

Dərnəyə üzv olma şərtləri aşağıdakı şəkildə şərh edilir (maddə 5): a)Türk və İran vətəndaşı olmaq; b)18 yaşına çatmış; c)mülki hüquqlara sahib olmaq; d)pis ada sahib olmamaq və şərəfə zidd bir günahla ittiham edilməmək; e)dərnəyin iki üzvü tərəfindən tövsiyə olunmaq; f)bu mövzuda tələbnamənin ümumi mərkəzdə 15 gün elan edilməsi müddətindən sonra ümumi mərkəzin idarə heyəti tərəfindən üzvlüyə qəbul edilmiş sayılır.

Ümumi Mərkəz İdarə Heyəti üzvlük haqqında müraciəti rəddetmək səlahiyyətinə sahibdir.

Dərnəyin iki növ üzvü vardır (maddə 6): a)əsas üzvlər b)fəxri üzvlər

Üzvlüyə qəbul edilmiş və 9-cu maddədə yazılan üzvlük haqqını verməyi öz öhdəsinə götürənlər dərnəyin əsas üzvləri olur. (maddə 7)

Dərnəyə maddi və mənəvi xidmətlər göstərmiş və belə xidmətlər göstərə biləcək şəxslərdən Ümumi Mərkəz İdarə Heyəti tərəfindən seçiləcək olanlara fəxri üzvlük verilir. (maddə 8). [2,5]

Dərnəyi idarə edən orqanlar aşağıdakı şəkildə bölünür: a)Rəyasət heyəti; b)Ümumi Mərkəz İdarə Heyəti; c)Nəzarət Şurası.

Rəyasət heyətinin vəzifə və səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir (maddə 12):

a)Ümumi Mərkəz İdarə Heyətini və nəzarətçiləri seçmək; b)idarə heyəti və nəzarətçilərin hesabatlarını araşdırmaq, qəbul və ya rədd etmək, İdarə heyətinə bəraət vermək və ya onu ləğv etmək; c)Yeni il büdcə layihəsini araşdırıb təsdiqləmək; d)nizamnamədə düzəlişlər etmək; e)11-ci maddəyə uyğun etiraz əsasında İdarə Heyətinin qərarlarını araşdırıb qərar vermək; f)Ümumi Mərkəz İdarə Heyəti ilə şöbə idarə heyəti arasında yaranacaq uyğunsuzluqlar haqqında qərar vermək; g)9-cu maddəyə uyğun olaraq xaricə gedənləri gizli səsvermə ilə seçmək; h)dərnəyin ləğvi və ya dəyişdirilməsi haqqında qərar vermək. [2,6]

Ümumi Mərkəz İdarə Heyəti ilk toplantısında üzvlər arasından bir sədr, iki sədr müavini (biri iranlı), bir baş katib, bir iranlı baş katib köməkçisi, bir mühasib, bir xəzinədar gizli səsvermə ilə seçilir.

Ümumi mərkəz İdarə Heyətinin vəzifə və səlahiyyətləri nizamnamədə aşağıdakı şəkildə şərh edilir (maddə 20):

a)dərnəyə aid bütün əməliyyatları həyata keçirmək; b)rəsmi və xüsusi işlərdə dərnəyi təmsil etmək; c)dərnəyin məqsəd və hədəflərinə uyğun fəaliyyətləri planlaşdırmaq üçün daxili xidmət nizamnamələrini tərtib etmək; d)dərnəyə üzv olaraq qəbul ediləcək şəxslərin vəziyyətlərini araşdırmaqla bu istiqamətdə istəkləri qəbul və ya rədd etmək; e)lazım olan yerlərdə şöbələrin açılmasına qərar verib onları açmaq; f)şöbələrin fəaliyyətlərini araşdırmaq və şöbələrin fəaliyyət hesabatları ilə büdcələrini nəzərdən keçirtmək; g)büdcə layihəsini hazırlamaq və konqresin təsdiqindən sonra tətbiq etmək; h)daimi və fövqəladə komissiyalar təşkil etmək və üzvlərini seçmək. [2,9]

Ədəbiyyat

1.İbrahim Erdal. 1950-1980 Dönemi Türk-İran ilişkileri bağlamında kurulan Dostluk Cemiyetleri. 471-480, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, cilt 2, sayı 4, 2020.

2.Türk-İran Kadınları Dostluk Ve Kültür Derneği Tüzüğü. Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1967, 17 s.

Summary

The Society of Culture and Friendship of Turkish-Iranian Women is one of the famous societies of women had been formed between Turkey and Iran. The Society had been formed by women and the main goal of the society is to create cultural relationships between the women of these countries. The activity of the society embarrasses the organization of the conferences, exhibitions and trips. In this thesis we describe the goal, activity and structure of this Society.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ ZAMANI İSRAİL-AZƏRBAYCAN SİYASİ-HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞI

Cəfərova Həmidə Rövşən qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
hemideceferova@yahoo.com

Açar sözlər: Azərbaycan, İsrail, hərbi əməkdaşlıq, strateji əməkdaşlıq

1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, yenicə azadlıq qazanmış dövləti onilliklər boyu onu dəstəkləyən Türkiyə Cümhuriyyətindən sonra Yaxın Şərqdə ən qədim tarixə malik olan İsrail Dövləti tanıdı. 2022-ci ilin aprel ayında diplomatik münasibətlərin qurulmasının 30-cu ilini qeyd edən Azərbaycan və İsrail arasındakı əlaqələr artıq strateji müttəfiqlik səviyyəsinə gəlib çatmışdır.

İki ölkə arasında diplomatik əlaqələr aprel ayının 7-si 1992-ci ildə qurulmuş, 1993-cü ilin avqust ayının 29-da isə İsrail Dövlətinin Azərbaycanda daimi səfirliyi açılmışdır. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin noyabrın 18-də keçirilən iclasında "Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövlətində (Tel-Əviv şəhərində) Səfirliyin təsis edilməsi haqqında" qanun layihəsi 88 səs çoxluğu ilə qəbul edilmişdir. Tezliklə səfirliyin açılması artıq yeni, tarixi bir mərhələnin başlanğıcını qoymuş olur. [1]

İsrailin "The Jerusalem Post" xəbər saytının "Stokholm Beynəlxalq Sülh Araşdırmaları İnstitutu"na istinadən verdiyi məlumata görə, 2016-2020-ci illərdə Azərbaycanın silah idxalının 69%-i İsrailin payına düşüb. Bu da İsrailin həmin dövrdəki silah ixracının 17%-ni təşkil edib. İsrailə idxal olunan neftin isə 40%-ə yaxını Azərbaycanın payına düşür. [2]

Hər bir azərbaycanlının həyatında dönüş nöqtəsi sayıla biləcək İkinci Qarabağ müharibəsi son üç ildə həyatımızda baş verən və bizə ən fərqli hissləri yaşadan, eyni zamanda həm qəhərləndirən, həm sevindirən, həm fərəhləndirən, həm də təəccübləndirən əhəmiyyətli hadisələrdən ilki və yeganəsidir. 2020-ci il sentyabrın 27-si səhər saatlarında başlayan və 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi şanlı ordumuzun qələbəsi ilə nəticələndi. Ana Vətən Azərbaycan 30 il bundan əvvəl itirmiş olduğu tarixi əzəli torpaqlarını geriyə qaytardı.

Müharibənin ilk günlərindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı başda olmaqla, bir çox təşkilat və bir sıra ölkələr hər iki tərəfi hərbi əməliyyatları dayandırmaqla gərginliyi azaltmağa və tez bir zamanda danışıqlar prosesinə başlamağa çağırırdı. Azərbaycana dəstəyini ifadə edən ölkələr sırasında ilk yerdə təbii olaraq qardaş Türkiyə dururdu. Türkiyə tərəfi bütün yüksək səviyyələrdə Azərbaycanla birlikdə oldu, həm sözdə, həm də əməldə Azərbaycana dəstəyini nümayiş etdirdi və müharibədən sonrakı proseslərdə də birmənalı şəkildə Azərbaycanın yanında olduğunu göstərdi.

Lakin bütün dövlətlər arasında xüsusi yeri İsrail Dövləti tutur. İsrailin keçmiş xarici işlər və müdafiə naziri olmuş, eyni zamanda hazırda "Yisrael Beiteinu" partiyasının lideri olan Aviqdor Liberman Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olduğunu yerli "Vesti" nəşrinə açıqlamasında bildirib. "İstər tarixi gerçəklik, istərsə də beynəlxalq hüquq baxımından İsrail dövlətinin mövqeyi tamamilə birmənalıdır. İsrail Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü hər zaman dəstəkləyir və bu ərazi bütövlüyü bərpa olunmadan regionda məsələnin həllinin mümkün olmadığını düşünür", - deyə bildirib. [3]

Ancaq qeyd etmək yerinə düşər ki, İsrailin dəstəyi yalnız bununla kifayətlənməyib. Ermənistanı dəstəkləyən Avropanın bir sıra dövlətləri Azərbaycana silah satılmasının əleyhinə olublar. Hətta bəzi mənbələrdə ABŞ tərəfindən İsrailə bununla bağlı təzyiq də olunduğu qeyd olunub, lakin İsrail öz növbəsində mövqeyindən geri çəkilməyib.

İki ölkə arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlıqda mühüm mərhələ 2012-ci ilin fevralında Azərbaycanın İsrailin zenit və raket hava hücumundan müdafiə sistemlərinin daxil olduğu 1,6 milyard ABŞ dolları dəyərində silah tədarükü sazişini imzalanması ilə başladı.

İsrail silahları, xüsusən də "Harop" pilotsuz təyyarələri bu müharibədə ermənilərin hücumlarının dəf edilməsində mühüm rol oynayıb. Sentyabrın 27-də başlayan müharibənin növbəti mərhələsində döyüşlərdə İsrail texnologiyası ilə istehsal olunan Azərbaycan məhsulları ilə yanaşı İsrail silahları da əsas rol oynayıb. Azərbaycanın döyüş meydanında uğur qazanmasının əsas səbəblərdən biri də İsrail və Türkiyə silah sistemlərinin inteqrasiyasını təşkil etmək olub.

"Bir çox ölkələrdən fərqli olaraq azərbaycanlılar heç vaxt yəhudilərə əcnəbi kimi baxmayıblar." "The Jerusalem Post" xəbər saytında öz məqaləsində Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin İsraildəki nümayəndəliyinin keçmiş direktoru, "İsraildə Azərbaycan Evi" qeyri-hökumət təşkilatının keçmiş icraçı direktoru və bu ilin sentyabrında uzun sürən xəstəlikdən sonra vəfat edən Azərbaycan sevər Arye Qut qeyd etmişdir. Azərbaycandan olan yəhudilər Azərbaycanla İsrail arasında iqtisadi və geosiyasi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün böyük işlər görmüşlər. Yəhudi xalqı Azərbaycanda heç vaxt təqiblərlə, təhqirlərlə, qırğınlarla və antisemitizmlə üzləşməyib. Məhz buna görə də yəhudi azərbaycanlılar Azərbaycanı sevir və İsraillə Azərbaycan arasında geosiyasi, iqtisadi və humanitar əməkdaşlığı daim təşviq edirlər. [4]

2020-ci ilin iyul ayında Azərbaycan Ermənistan dövlət sərhəddinin Tovuz istiqamətində Ermənistan tərəfindən törədilən təxribata qarşı dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar və Azərbaycanı sevənlər Ermənistan əleyhinə mitinqlər təşkil etmişlər. 1992-ci ildə təsis edilən Azərbaycan-İsrail mədəni əlaqələri cəmiyyəti olan AzİZ təşkilatı da öz növbəsində iyulun 17-də İsrailin Kiryat Bialik şəhərində yürüyüş keçirmiş, erməni, rus, ingilis və ibri dillərində Ermənistanın törətdiyi təxribatı pisləyən şüarlar səsləndirmiş, Ermənistanı təcavüzü dayandırmaq və işğal etdiyi torpaqları azad etməyə çağırmışlar. Avqust ayının 9-da isə Tel-Aviv-Yaffoda ilk dəfə olaraq İsrail dövlətində bütün Azərbayan sevənlərin və vətənpərvərlərin iştirak etdiyi "Ümum İsrail həmrəylik yürüyüşü" keçirilmişdir. İlk olaraq Yaffo şəhəri boyunca, sonra isə Erməni kilsəsi və Erməni Mədəniyyət Mərkəzinin önündə toplaşan yürüyüşçülər nümayişlərinin tamamilə dinc xarakter daşıdığını, hər hansı provokasiyalar törətmək niyyətində olmadıqlarını, tələblərinin Ermənistanın öz silahlı qüvvələrini Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlardan çıxarması olduğunu bildirirdilər.

Sentyabrın 27-si Ermənistan hərbi qüvvələrinin atəşkəsi pozması nəticəsində başlayan İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Amerika Birləşmiş Ştatları, Yəhudi Humanitar təşkilatı "Vaad L`Hatzolas Nidchei Yisroel" Ermənistanın Azərbaycan ordusunu və mülki əhalisini atəşə tutması nəticəsində Azərbaycan əsgərlərinin və günahsız vətəndaşlarının həlak olması faktorunu pisləyən bəyanatla çıxış etmişdir.

Noyabrın 6-da İsraildə, Prezident meşəsində, "Xocalı 613" bağında Azərbaycana dəstək aksiyası keçirilmişdi. Azərbaycanlıların və İsraildə olan digər icma nümayəndələrinin toplaşdığı "Xocalı-613" bağındakı mərkəzi meydana Azərbaycanın və İsrailin bayraqları, eləcə də Azərbaycanın torpaqlarının azad edilməsi uğrunda apardığı ədalətli mübarizəyə dəstək verən şüarların əks olunduğu plakatlar düzülmüşdür. Aksiyada AzİZ-in idarə heyətinin üzvü Yeganə Salman, Kiryat-Bialik şəhər merinin müavini Nyuma Raçevski, İsraildə və Azərbaycanda tanınmış ravvin Şmuel Siman-Tov, "AzİZ" Assosiasiyasının idarə heyətinin üzvü Rozaliya Rəhəmimova və Assosiasiyanın prezidenti Lev Spivak çıxış etmişlər. Çıxış edənlərin hər biri harada yaşamasından asılı olmayaraq qəlbinin, düşüncəsinin Azərbaycan xalqına yaxın olduğunu bildirib və Azərbaycana tezliklə qələbə arzulayıblar.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı başlatdığı İkinci Qarabağ müharibəsi günlərində Azərbaycan ordusunun sıralarında burada yaşayan bütün millətlərin nümayəndələri rəşadətlə döyüşüblər. Onların arasında elə ilk günlərdə orduya könüllü gedən çoxlu sayda azərbaycanlı yəhudilər də var idi. Eldar Zarbailov, David Sadiyev, Ömər Mirzəxanov, Daniyel Zarbailov 44 günlük müharibədə könüllü şəkildə vuruşmuş müharibə iştirakçıları olmuşlar.

Artilleriya qoşunlarında xidmət edən Eldar Zərbəliyev müharibə ilə bağlı xatirələrini bölüşərkən Cəbrayıl, Xocavənd istiqamətində döyüşüb irəlilədiklərini bildirmişdir. Eldar bildirir ki, "digər azərbaycanlılar müharibədə xidmətləri boyunca ona hər cür köməklik göstəriblər. Onlar əsl qardaş, əsl dost idilər. Biz düşmənə gücümüzü göstərdik. Vətən qarşısında borcumuzu yerinə yetirdik". Müharibədə iştirakı ilə bağlı fəxr eydiyini əlavə edən döyüşçümüz azadlıq müharibəsində iştirak etməkdən qürur duyduğunu da bildirmişdir. [7]

Piyada qüvvələrində xidmət edərək Cəbrayıl, Qubadlı, Füzuli, Zəngilan və Xocavəndin şəhər və kəndlərinin işğaldan azad edilməsində iştirak edən David Sədiyev isə: "Mən bilirdim ki, müharibədə iştirak etmək, bir yəhudi kimi müharibəyə qatılmaq və vətənim Azərbaycanı qorumaq mənim vətəndaşlıq borcumdur. Qələbə qazandığımız üçün çox şadam. Mən fəxr edirəm ki, şəxsən mən şiddətli döyüşlərdə iştirak etmişəm. Ən əsası yaxın dostlar, qardaşlar qazanmışam. Milliyyətindən, dinindən asılı olmayaraq bütün ordumuz, bütün əsgərlərimiz bir və mehriban idi. Çoxmillətli ordumuzun sıralarında əsl qardaşlıq hökm sürürdü" deyə bildirmişdir. [7]

Azərbaycan Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir. Azərbaycan çoxmillətli dövlətdir, burada bir çox millətlərin nümayəndələri kompakt yaşayır, hər biri də özünəməxsus maddi və mənəvi mədəniyyətini, dilini, tarixi yaddaşını və mentalitetini, etnik özünüdərkini və etnopsixologiyasını qoruyub saxlayır. Yəhudilərə gəlincə, onlar həmişə çətin anlarda öz vətənlərini - Azərbaycanı müdafiə etmək üçün ayağa qalxıblar, onun uğrunda vuruşublar, canlarını fəda ediblər. Bütün Azərbaycan xalqı öz qəhrəmanlarının, o cümlədən yəhudi millətinin nümayəndələrinin xatirəsini və adlarını xatırlayır və ehtiramla yad edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Albaniya, Keniya və İsraildə səfirlikləri açılacaq // https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_Albaniya_Keniya_ve_Israilde_sefirlikleri_achilacaq-2379085
2. Azerbaijan, key ally on Iran's border, eyes Israel embassy after 30 years // https://www.jpost.com/israel-news/article-721090
3. Aviqdor Liberman: "Haqq-ədalət Azərbaycanın tərəfindədir" // https://report.az/qarabag/aviqdor-liberman-haqq-edalet-azerbaycan-terefindedir/
4. Arye Gut, Why did Israel choose Azerbaijan?, SEPTEMBER 7, 2017 // https://www.jpost.com/Blogs/News-from-Arye-Gut/Why-did-Israel-choose
5. Brenda Shaffer , Israel's Role in the Second Armenia-Azerbaijan War and Its Implications for the Future , Feature Article September 9, 2022
6. Why Israel-Azerbaijan ties matter to the region – analysis // https://www.jpost.com/international/article-718904
7. Евреи — участники Карабахской войны поделились воспоминаниями // https://stmegi.com/posts/85879/evrei-uchastniki-karabakhskoy-voyny-podelilis-vospominaniyami/

ISRAELI-AZERBAIJANI POLITICAL-MILITARY COOPERATION DURING THE SECOND KARABAKH WAR

Cafarova Hamida Rovshan

Summary

Israel was one of the countries that supported Azerbaijan in the Second Karabakh War. In addition to interstate strategic cooperation, there is a large share of Azerbaijani Jews who moved from Azerbaijan and live in Israel in Israel's support for Azerbaijan. Azerbaijan's opening of an embassy in Israel will give further impetus to the development of existing relations between the two countries.

AVROPA TARİXİNDƏ ROMANTİZM CƏRƏYANIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

t.ü.f.d.Əfəndiyeva Vüsalə Elşad qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
vusala_83@yahoo.com

Açar sözlər: Romantizm, milli kimlik, Jan Jak Russo, Viktor Hüqo, Əli bəy Hüseynzadə

XVIII əsrin sonlarından etibarən formalaşmağa başlamış romantizm cərəyanı Avropa və dünya mədəniyyətinə öz təsirini göstərmişdir. Romantizmin əsas xarakterik xüsusiyyəti özündə azadlıq, sərbəstlik, eyni zamanda hislər, duyğular və mənəvi dəyərlərin vacibliyini ehtiva etməsi idi. Romantizm cərəyanının geniş yayıldığı dövrdə Avropa cəmiyyətində nostalji hislər baş qaldırmış, hər bir sahədə milli duyğular xüsusi önəm daşımışdır.

Romantizm cərəyanı Avropada uzun müddət hakim olan klassisizmə qarşı yaranmışdı. Bu dövrdə Avropada baş verən çaxnaşma, qarışıqlıq, müharibələrdən bezən insanlar əmin-amanlıq axtarışında olduqlarından onlara sabitlik vəd edən klassisizmə sığınmışdılar. Bu səbəbdən mütləq monarxiyların çoxluq təşkil etdiyi klassisizm dövründə burjuaziya və aristokratlar tərəfindən mühafizə olunan sənətkarlar cəmiyyətdə baş verən problemlərdən bəhs etmək əvəzinə, daha çox himayədarlarının arzu və istəklərinə uyğun əsərlər və nümunələr ərsəyə gətirirdilər.

Romantizm cərəyanı isə klassisizmin əksinə olaraq, özündə bir çox yeni düşüncələri əks etdirirdi. Fransız yazıçısı Ferdinand Brunetiere romantizmi "eqonun kəşfi" adlandırmışdır [5]. Romantizmdə insan duyğularına, xəyallarına əsas yer verilir, tarix, din, təbiət və milli dəyərlər xüsusi olaraq ön plana çəkilirdi. Romantiklər ağıl və məntiqin insanı təsir altında saxladığını qət edir, bunun əksinə olaraq, duyğu və xəyalları əsas götürərək hər şeyin sənətin mövzusu olduğu qənaətinə gəlirdilər. Təbiət onlar üçün ilham qaynağı hesab olunur, onu əsərlərində canlı və rəngli şəkildə təsvir edirdilər. Ədəbiyyatda yazıçı və şairlər öz xarakterlərini çəkinmədən aydın şəkildə ortaya qoymuşlar. Ziyalı və sənətkarların sosial rolu ön plana çıxdığından, onlar əsas qaydalara qarşı çıxıb daha rəngli və azadruhlu bir üsluba üstünlük vermişlər. "Romantizmin atası" olaraq tanınan Jan Jak Russo da öz yaradıcılığında hər zaman fərdiyyətçilik və təbiətin önəmini xüsusilə vurğulamışdır [4, 78]. Russonun 1762-ci ildə qələmə aldığı "Emil" və ya "Tərbiyə haqqında" əsəri bu dövrün əsas nümunələrindən biri sayılır. Əsərdə sənayeləşmə, urbanizasiya, texnologiya dövrünə rəğmən, təbiətən saf olan uşaq təsvir edilir.

Dünyəvi romantizmin ilkin ideyaları XVIII əsrdə Almaniyada meydana gəlmişdir. Burada romantizm ideyalarının yayılmasında görkəmli alman filosofları Şillinq və Şlegelin böyük rolu olmuşdur [7, 339]. Dünyəvi romantizmlə ortaq məna kəsb edən milli romantizm ideyalarının əsasında isə xalq və millət dururdu. Öz baxış tərzi, mənəviyyatı ilə xalq hər zaman milli-mənəvi dəyərlərin əsas istiqamətverici qüvvəsi hesab olunur. Məhz bu səbəbdən romantizm dövründə də cəmiyyətdə milli duyğuların əhəmiyyəti və xalqın öz milli kimlik şüurunu dərk etməsi aparıcı hal idi. Adından da göründüyü kimi, milli romantizm dövrü cəmiyyətdə bu tərz duyğuların güclənməsi, o cümlədən insanların öz milli mənsubiyyətlərinə xüsusi rəğbət bəsləyərək keçmiş tarixlərinə maraq salması ilə seçilir.

Romantizmin səciyyəvi xüsusiyyətləri arasında onun maarifçilik dövrünün birtərəfli rasionalizminə qarşı çıxması xüsusi diqqət çəkir [5, 31]. Məlumdur ki, XVIII əsrdə sosial-siyasi və sosial-iqtisadi proseslər Avropa dövlətlərinin həm dövlət, həm də millət kimi formalaşmasının tamamlanması ilə nəticələnmişdi. Burjua münasibətlərinin tədricən formalaşması və kapitalizmin inkişafı, eyni zamanda cəmiyyətdə bir sıra dəyişikliklərə səbəb olmuş, yeni məqsəd və ideyalar meydana çıxmışdı [1, 3-4]. Əsas qaynağı birbaşa elmlə bağlı olan bu ideyaların geniş yayılmış olduğu dövr maarifçilik dövrü kimi xarakterizə olunur. Maarifçilik dövründə başlıca istiqamət düşüncə və idrak yolu ilə gerçəkliyin mənimsənilməsi

hesab edilirdi [7, 305]. Bu dövrdə, həmçinin mədəniyyətin inkişafının yalnız elm vasitəsilə mümkünlüyünə inam artmışdı. Lakin maarifçilik dövrünün sonlarına yaxın romantizmin təsiri ilə Avropada bu fikirlər yavaş-yavaş öz aktuallığını itirməyə başlamışdı. Belə ki, romantizm dövründə artıq ağıl və bilikdən çox duyğu, hislər və xəyal gücü mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi ki, bu da romantizmin ən vacib xüsusiyyətləri sırasındadır. Qeyd edə bilərik ki, romantizm anlayışının kökləri, eyni zamanda inqilabi dəyişikliklərlə də əlaqədardır. XVIII əsrdə Fransada gedən proseslər öz növbəsində cəmiyyətdə milli romantizm ideyalarının yayılmasına təkan vermişdir. Məlumdur ki, 1789-1794-cü illər Fransa tarixində burjua inqilabı dövrü kimi tanınır [6, 19]. XVIII əsrin 80-ci illərində ölkənin vəziyyəti ağırlaşdığı zaman hakim olan feodal qaydaları və orta əsrlərdən qalma silki quruluşun ləğv edilməsi zəruri hal almışdı. Həmin dövrdə cəmiyyətdə başlıca məqsədlərdən biri və ən əsası insan hüquqlarının qorunmasına xidmət edən yeni konstitusiyanın qəbul olunması idi. Nəticə etibarilə, XVIII əsrin sonlarında yaşanan gərginlik və sıxıntılar uzun illər xalqın qəlbinin dərinliklərində gömülüb qalan azadlıq hislərini oyatmağa müvəffəq oldu. Fransadakı azadlıq şüarları romantizm dövründə Avropanın digər ölkələrinə də yayılmağa başlamışdı. Şimali Avropa ölkələri XIX əsrdə milli romantizm ideyalarından daha çox təsirlənməsi ilə seçilir. Sözügedən əsrin əvvəllərinədək regionda əsas güc sahibi Danimarka və İsveç Krallığı idi və bu iki krallığın hakim mövqeyi Norveç, Finlandiya kimi ölkələrin getdikcə zəifləyərək onların təsiri altına düşməsi ilə nəticələnmişdi [8, 186]. Danimarka və İsveç arasındakı konfliktlər, Napaleon müharibələrinin təsiri, həm də həmin dövrdə Skandinaviyada gedən çətin proseslər artıq mümkün vəziyyətin dəyişməsini şərtləndirmiş və burada milli romantizmin liberal düşüncələrinin formalaşması üçün zəmin yaratmışdı. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, yeni ideyaların sürətlə yayılmasının əsas səbəblərindən biri də inqilabın əsas nəticəsi olaraq qəbul olunmuş, insanların azad və təbii hüquqlarını təsdiq edən "İnsanın və vətəndaşın hüquqları haqqında bəyannamə" idi [6, 43]. Liberal düşüncə tərzinin məhsulu olan bəyannamənin müddəaları Avropa ölkələrində böyük rəğbət hissi yaratmışdı, ona görə də artıq milliyyətçilik prinsipi xüsusi anlam qazanmış və insanlar arasında yeniliklərə və demokratiyaya meyil artmışdı. Avropada baş verən dəyişikliklər, xalqın birliyi və milliyyətçilik ideyalarının sürətlə yayılması öz növbəsində azadlıq, demokratiya, ədalət kimi prinsiplərin ilkin məna kəsb etdiyi yeni bir dövrün başlanğıcının əsasını qoymuşdur. Bəs romantizm incəsənətini digər dövrlərin incəsənətindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlər nə idi? Bu suala cavab olaraq göstərə bilərik ki, romantizm dövründə rəssamların əsas hədəfi təbiət idi, elə ona görə də bu dövrə aid rəsm əsərlərində dağlar, dənizlər, eləcə də digər füsunkar təbiət mənzərələri ustalıqla təsvir olunurdu. Romantik rəssamlar hiss və emosiyalara xüsusi önəm verərək təbiətin həm görünən, həm də görünməyən tərəfləri ilə təsvir olunmalısından yana idilər. Romantizm dövrünün görkəmli filosoflarından biri olan Şillinq də dünya ruhunun mövcudluğunu təbiətdə görürdü. 1775-1854-cü illərdə yaşamış məşhur filosofun fikrincə, insan dünya ruhunu təbiətdə, həmçinin də öz içində axtarıb tapa bilərdi [7, 339].Musiqidə romantizm şübhəsiz ki, yeni melodik üslubun, zəngin harmoniyaların və klassik musiqi qəliblərinin daha azad və orijinal nümunələrlə əvəz olunduğu yeni bir dövrün başlanğıcı olmuşdur [7, 335]. Dünyaca məşhur sonataları, musiqi və romansları ilə romantik musiqinin yaradıcısı, klassik musiqidən romantik üsluba keçidin banisi Ludviq van Bethoven hesab olunur. Eyni zamanda, Frederik Şopen, Franz Liszt, Nikkolo Paqanini, Cüzeppe Verdi, Edvard Qriq kimi bir çox dahi musiqiçilər romantizm dövrünün ən görkəmli təmsilçilərindən olmuşlar. Romantizm cərəyanının öz təsirini ədəbiyyatda daha çox göstərdiyi əminliklə qeyd oluna bilər. Azadlıq ruhunun tərənnümü bu dövr ədəbiyyatının əsas xarakterik xüsusiyyətlərinə aiddir. XVIII əsrdə romantik ideyalar bu dövrdə yaşamış məşhur ingilis şairi Lord Bayronun (1788 -1824) şeirlərində özünü göstərirdi [10]. O, yazdığı şeirlərdə daim yüksək emosiyalar, eləcə də hiss və duyğuların təsvir olunmasına xüsusi önəm vermişdir. Şairin yazmış olduğu “Don Juan” və “Gözəllikdə gəzir o” kimi tanınmış əsərləri onun yaradıcılığında romantizmin ən əsas sənət

nümənələri hesab olunur. Romantizm cərəyanı, həmçinin Uilyam Bleyk, Perşi Bişi Şelli, Con Kits kimi görkəmli şairlərin və Meri Şelli, Ceyn Ostin, Valter Skott kimi yazıçıların da yaradıcılığından təsirsiz ötüşməmişdi [11, 2]. Romantizm ədəbiyyatından danışarkən fransız yazıçısı Viktor Hüqonun (1802-1882) adı xüsusilə qeyd olunmalıdır. Romantik yazıçı kimi o, 1827-ci ildə nəşr etdirdiyi Kromvell adlı dramı ilə məşhurlaşmışdı [12, 8]. V. Hüqo da romantizmin məğzini aydınlaşdırarkən bu şəkildə ifadə edirdi: "Romantizm incəsənətdə liberalizmdir. İncəsənətin azadlığı, cəmiyyətin azadlığı – ardıcıl, məntiqli düşünən ağılların yekdilliklə can atmalı olduqları ikiqat məqsəd məhz budur" [12, 36]. Qeyd edə bilərik ki, hər nə qədər dövlətlərin sərhədləri olsa da ədəbiyyat sərhəd tanımır, bu səbəbdən Avropada yayılan romantizm cərəyanı Azərbaycandan da yan keçməmişdir. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında romantizminin ilkin dövrü kimi xarakterizə olunur. Əli bəy Hüseynzadə, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid kimi bir çox dahi şəxsiyyətlər bu dövrdə öz baxış tərzləri və hadisələrə olan özünəməxsus münasibətləri ilə həmin dövrün ən əsas nümayəndələri hesab olunur. Azərbaycanlı romantiklər də romantizmin əsas ideyalarından çıxış edərək öz əsərlərində xarici və daxili aləm, təbiət, duyğuları ən gözəl şəkildə əks etdirməyə çalışırdılar. Bunu Abbas Səhhətin öz şeirlərində gözəllik və zərifliyə olan vurğunluğunu, A. Divanbəyoğlunun isə əsərlərində kənd həyatı və təbiətin təsviri ilə görmək mümkündür [3, 150]. Eyni zamanda milli romantizmin təsiri ilə ədəbiyyatda xalq yaradıcılığına maraq artmışdı. Bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi Abdulla Şaiqin "Dilimiz və ədəbiyyatımız" adlı məqaləsi, H. Cavid və A. Şaiqin birgə ərsəyə gətirdikləri 'Ədəbiyyat dərsləri" adlı kitablarında da öz əksini tapmışdır [2, 26]. Sözügedən dövrdə Azərbaycanda güclü vətənpərlik hisləri xalqın öz keçmişinə bağlılığı ilə xarakterizə olunurdu. Azərbaycan xalqı üçün təbii olaraq, millət anlayışı birbaşa türkçülüklə bağlı olduğundan romantiklər türkün şanlı tarixini unutmamaq və qoruyub saxlamaq üçün xalqı marifləndirməyə çalışırdılar. Və sonda qeyd edə bilərik ki, bu dövrdə Əli bəy Hüseynzadənin söyləmiş olduğu "Hürriyyət! O nə qədər qüvvətlidir ki, təkcə onun adının çəkilməsi ilə qəlbin dərinliyində şadlıq oyanır. Zehinləri, fikirləri, xəyalları bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını ülviyyata sövq edir." cümlələri böyük məna daşıyaraq, yüksək romantik hisləri özündə əks etdirir [9, 22].

Ədəbiyyat

1. Baxışov M. Ə. Fransanın yeni tarixi. Bakı-Şirvannəşr, 2009, 102 s.
2. Əhmədli B. Romantizm araşdırmalarına yeni baxış. Ədəbiyyat qəzeti, 23 sentyabr 2017, 30
3. Əliyev K. Romantizm və folklor. Bakı, "Elm", 160 s.
4. Gairdner W. Jean-Jacques Rousseau and the Romantic Roots of Modern Democracy. 1999, 12 p.
5. Hamilton P. The Oxford Handbook of European Romanticism. Oxford University Press. UK, 2016, 845 p.
6. Jones. P. M. French Revolution 1787-1804. Pearson Education. Great Britain, 2003, 170 p.
7. Qorder Y. Sofinin Dünyası. Qanun Nəşriyyatı. Bakı, 2016, 504 s.
8. Nordstrom B. J. Scandinavia since 1500. University of Minnesota Press. Minneapolis, London, 393 p.
9. Osmanlı V. Azərbaycan Romantizmi II cild. Bakı- "Elm", 2014, 449 s.
10. Osorio P. Z. Lord Byron. United Kingdom Books. 13 December 2015
11. Ray. A. J. Victor Hugo and the Romantic Movement. Boston University. Dissertations and Theses, 1921, 62 p.
12. Teymurova V. Romantizmin yaranması, Almaniya. "Elmi məqalə", 2014, http://yazar.in/yazi_romantizmin-yaranmasi-almaniya_1911.html

Summary

The presented paper describes the main features of Romaticism movement in European history. Romanticism emphasized intense human emotions and especially highlighted history,

religion, nature and national values. It was also a reaction against social and political norms of the Age of Enlightenment, 18th-century scientific rationalism and industrialism.

GƏNCƏ ŞƏDDADİLƏR DÖVLƏTİNİN SİYASİ MƏRKƏZİ KİMİ

Əhmədova Türkan Yusif qızı
Lənkəran Dövlət Universiteti doktorantı
turkan_ahm@mail.ru

Xülasə: *Dahi Nizami yurdu, karvan yollarının mərkəzində salınmış Gəncə şəhəri Azərbaycanın həm iqtisadi-siyasi, həm də coğrafi mövqeyinin əlverişli olmasına görə ən mühüm diyarlarından biridir.*

Şəhər uzun tarixi bir dövr ərzində formalaşmışdır. Orta əsrlərdə inkişaf etmiş şəhərlərdən biri olan Gəncənin, həmin ərazidə mövcud olan eyni adlı yaşayış məskəni əsasında yaranması haqqında məlumatlar vardır. VII-VIII əsrlərdə Gəncə zəngin bir şəhər kimi tanınmış, X əsrin II yarısından başlayaraq böyük bir şəhər kimi məşhurlaşmışdır.

Xilafətin zəifləməsi şəraitində Azərbaycanda bir neçə feodal dövlətlər yarandı. Bu dövlətlərdən biri olan Şəddadilər özlərinə paytaxt olaraq Gəncəni seçdilər. XI əsrin axırlarınadək Gəncə Şəddadilər dövlətinin tərkibində qalır.

Gəncə Şəddadilər dövləti Azərbaycanın Arran hissəsində əmələ gələrək əsasən Arran ərazisini, yəni Kür və Araz arasındakı ərazini əhatə etmişdir. Bir əsrdən artıq mövcud olmuş Gəncə Şəddadilər dövləti Azərbaycanın Şirvanşahlar və Rəvvadilər dövləti ilə yanaşı yaşamış, Azərbaycanın böyük bir ərazisini əhatə etmişdir.

Şəhər Bərdənin tənəzzülündən sonra daha da genişlənərək, iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəz kimi tərəqqi etməyə başlamış və Azərbaycanın mərkəzi şəhəri olmuşdur. Gəncənin siyasi bir mərkəzə çevrilməsi, buradan karvan-ticarət yolunun keçməsi şəhərin iqtisadi sahədə əhəmiyyətini daha da artırmışdı.

Açar sözlər: Siyasi mərkəz, paytaxt, mədəniyyət mərkəzi,I Fəzlun, Əbu-əl-Əsvar Şavur.
Keywords: Political center, capital, cultural center, Fazlun I, Abu-al-Aswar Shavur.

Giriş

Azərbaycanın ən qədim siyasi mərkəzlərindən biri Gəncə olmuşdur. Şəhərin yaranması haqqında fikirlər müxtəlif olsa da, X əsrdən artıq məşhurlaşması, mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsi ilə bağlı məlumatlar vardır. X əsrin II yarısında çox böyük əhəmiyyət kəsb edən şəhər, həm də siyasi cəhətdən də inkişaf etmişdi.

Məlum olduğu kimi, Ərəb xilafətinin zəifləməsi və dağılması nəticəsində Azərbaycanda bir çox feodal dövlətlər yarandı. Belə bir zamanda Şəddadilər sülaləsi Şimali Azərbaycan ərazisində məskən salaraq Gəncəni özlərinə siyasi mərkəz seçdilər.

Şəddadilər dövləti Arran, Naxçıvan, Sünik və Qafan ərazilərini əhatə edirdi. Mənbələrdən əldə olunan məlumatlara əsasən sülalənin hakimiyyəti dövründə (971-1075) şəhərdə çoxlu istehkamlar, saraylar, körpü və karvansaralar tikilmişdi. Şəddadilər Gəncədə öz adlarına pul zərb edirdilər. Görünür bu dövrdə Gəncədə zərbxana fəaliyyət göstərirdi.

Şəddadilər sülaləsinin banisi Məhəmməd ibn Şəddad olmuşdur. O, 951-ci ildə Dəbildə hakimiyyətə gələrək, 20 il hökmranlıq etmişdir. Onun üç oğlu – Mərzuban, Ləşkəri, Fəzl Gəncəyə gələrək Salari əmiri əl- Əzizi öldürüb, hakimiyyəti ələ alırlar. Beləliklə, ilk hökmdarı I Ləşkəri olan Gəncədə Şəddadi əmirliyi formalaşdı.

XI əsrin I yarısında Arran ruhaniləri dini idarəsi (Alban katakilosluğunu) da Bərdədən Gəncəyə köçürürülər. Gəncə həm inzibati, həm də dini paytaxt olur. Şəddadi I Fəzl (978-1031) və Şavurun (1048-1067) dövründə Gəncə sürətlə inkişaf edir. XI əsrin 40-cı illərində Gəncədə olmuş Qətran Təbrizi Gəncənin gözəlliyindən danışaraq yazmışdı: [2;səh-11]

I Fəzl 47 illik hakimiyyəti dövründə Şəddadilərin tanınması, Gəncənin tərəqqisi, əhatə dairəsini daha da genişləndirməsinə can atırdı. I Fəzlin hökmranlığı dövründə Gəncə ən güclü dövrlərini yaşamışdır. Onun uzun müddətli hakimiyyəti dövründə bir sıra böyük müharibələr və daxili ara müharibəsinin olmasına baxmayaraq, o, ölkənin daxili işi ilə məşğul olurdu. I Fəzl etdiyi müharibələrin əksəriyyətində qələbə çalmışdır. Onun dövləti feodal monarxiya tipli bir dövlət idi.

I Fəzl 1027-ci ildə Araz üzərində iri bir körpü tikdirdi. Ehtimala görə, körpü əvvəlcə taxtadan qurulubmuş, sonra isə daşdan və kərpicdən hörülüb. Çox güman, bu məşhur Xudafərin körpüsüdür. [3;səh-36]

Bizə qədər üzərində I Fəzlunun adı həkk olunmuş (404-cü il, hicri 1013/14-cü illər) gümüş pul gəlib çatmışdır. [4;səh-16]

1031-ci ildə I Fəzlin yerinə onun oğlu Əbu-Fəth Musa keçdi. Bundan 3 il sonra II Ləşkəri atasını öldürüb taxta sahib oldu. I Fəzldən sonra dövləti idarə edənlərlə bağlı məlumatlar azdır.

Şəddadilər dövlətinin ən şöhrətli çağları ilk öncə I Fəzlin adı ilə bağlı olsa da, yüksək inkişaf dövrü Əbu-əl-Əsvar Şavurun adı ilə bağlıdır. Onun dövründə alan tayfalarının və qonşu dövlətlərin basqınlarından qorunmaq üçün Gəncənin ətrafında xəndək qazdırıb hasar çəkdirmişdi.

Şəddadilər dövründə qala, saraylar, körpülər və karvansaraylar inşa edilmiş və burada pul kəsilməyə başlanmışdır. Şəhəri əhatə edən yeni və daha davamlı qala inşa edildi. 1063-cü ildə dəmirçi İbrahim məşhur Gəncə darvazalarını tikdi.[5]

Gəncə qalası, yaxud iç qala üçün düzəldilmiş dəmir darvazanın üzəri döymə üsulu ilə naxış və ornamentlərlə bəzədilmişdir. Kufi xətti ilə işlənilmiş kitabədə darvazanın Şavurun əmri ilə hazırlanması, ustanın adı, düzəldilmə tarixi ("... əməl dəmirçi İbrahim ibn Osman ibn Ənkəveyx 405-ci il") və s. göstərilmişdir. [1]

Əbüləsvar Şavur haqqında "Qabusnamə" müəllifi əmir Keykavus Ziyari olduqca qiymətli məlumatlar verir. O, Məkkədən qayıtdığı zaman Gəncəyə gəlmiş və bir neçə il Şavurun sarayında yaşamışdır. [7 ;səh-210]. "Qabusnamə" əsərinin müəllifinin yazdıqlarına görə Şavur əqilli və şücaətli bir hökmdar olmuşdur.

Şavurun Dvin və Gəncədə hakimiyyəti dövründə rumlular (bizanslar) ilə bir neçə dəfə toqquşması olmuşdu. Həmçinin, onun hakimiyyəti dövründə səlcuqlar Yaxın və Orta Şərqdə bir sıra qələbələr çalmış və geniş əraziləri ələ keçirmişdi.

Şavurun hökmdarlığı Cənubi Qafqazın Səlcuq Türk Sultanlığı tərəfindən işğal olunması dövrünə təsadüf edir. Səlcuqilər Cənubi Qafqaz ölkələrinin çoxunu özlərindən vassal asılılığında olan dövlətlərin mülkiyyətinə verirlər. Şəddadilərin vassal dövləti halına düşməsinə Şavurun daima Bizans imperatorluğu ilə apardığı müharibələr əsas olmuşdu. 1054-cü ildə Rəvvadi hökmdarı Vəhsudanı tabe edən Səlcuq Türk Sultanı Toğrul Gəncəyə gələndə Şəddadi hökmdarı Şavur da sultanın hakimiyyətini qəbul edib onun vassalına çevrildi. [6; səh-130]

Şəddadilərin Gəncədəki hakimiyyətinə son qoyulduqdan (1075) sonra, Alp Arslanın, sonra isə onun oğlu Məlikşahın məşhur sərkərdələrindən olan, Cənubi Qafqazın işğalında xüsusi fəaliyyət göstərən əmir Savtəkin Arranı, o cümlədən, iqta kimi ona verilmiş əl-Babı (Dərbəndi) tabelikdə və nəzarətdə saxlamaq üçün Gəncədə qərarlaşdı və bu şəhəri əsas bazaya çevirdi. [8;səh-86]

Ədəbiyyat

1. Azadlıq qəzeti, 11 mart 2011-ci il.
2. Gəncə (tarixi oçerk), Bakı, 1994, 152 səh.
3. İsayev Əhməd, Gəncə və gəncəlilər (roman-xronika), 596 səh.
4. M.M. Altman, Gəncə şəhərinin tarixi oçerki, Tovuz, 1991, 63 səh.

5. Mövqe qəzeti, 25-26 avqust 2011-ci il.
6.Rəcəbli Q. Azərbaycan tarixi (oçerklər), Bakı, 2013, 544 səh.
7.Şərifli M.X., IX əsrin ikinci yarısıı-XI əsrlərdə Azərb. feodal dövlətləri, Bakı,1978, 342 səh.
8.Vəlixanlı Nailə, Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, 2016-480 səh.

Summary

The city of Ganja, built in the birthplace of the great Nizami and the caravan routes, due to its favorable economic, political and geographical position, is one of the most important cities in Azerbaijan.

The city was formed over a long historical period. There is information about the creation of Ganja, one of the developed cities of the Middle Ages, based on the settlement of the same name that existed in this area. Ganja was known as a rich city in the 6th-8th centuries and became famous as a large city in the second half of the 10th century.

With the weakening of the Caliphate, several feudal states emerged in Azerbaijan. One of these states, the Shaddadids, chose Ganja as its capital. Until the end of the 11th century, Ganja remained part of the Shaddadi state.

The state of Ganja Shaddadids was formed in the Arran part of Azerbaijan and covered mainly the Arran territory, i.e. territory between Kura and Araz. The state of Ganja Shaddadi, which existed for more than a century, coexisted side by side with the state of the Shirvanshahs and Ravvadids of Azerbaijan and covered a large territory of Azerbaijan.

After the decline of Barda, the city expanded further, began to develop as an economic, political, and cultural center, and became the central city of Azerbaijan. The transformation of Ganja into a political center and the passage of a caravan and trade route from here increased the importance of the city in the economic sphere.

Uot 9(4794)

ARRAN MEMARLIĞININ MƏRKƏZİ ŞƏHƏRİNDƏ SƏNƏTİN İNKİŞAFINA DAİR

Əhmədova Türkan Yusif qızı
Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9797-2716
turkan_ahm@mail.ru

Xülasə: *Gəncə şəhəri tarixi əhəmiyyətinə görə Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri, ölkənin qərbində yer alan böyük sənaye və mədəniyyət mərkəzidir. Şəhər haqqında ərəb, fars, gürcü, rus və orta əsr Avropa müəlliflərinin əsərlərində rast gəlinir. Gəncə Azərbaycanın digər şəhərləri kimi əlverişli coğrafi mövqeyə, gözəl mənzərəyə sahib olan yaşayış məskəni olub tədricən şəhər kimi formalaşmışdır.*

X əsrin ortalarından şəhər iri siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzə çevrildi. Gəncənin siyasi mərkəzə çevrilməsi şəhərin iqtisadi həyatına da güclü təsir etdi. Atabəylər dövlətinin hakimiyyəti zamanı şəhərdə tikinti daha da genişləndi, Gəncə Arranın paytaxtına çevrildi. X-XI əsrlərdə Gəncə Arran memarlıq məktəbinin mərkəzlərindən biri idi. Bu memarlıq məktəbinin öyrənilməsində Gəncədə aparılan arxeoloji tədqiqatlar mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: inşaat texnikası, istehkamlar, arxeoloji qazıntılar, qəbir abidələri, müdafiə sistemi, memarlıq məktəbi.

Keywords: construction equipment, fortifications, archaeological excavations, grave monuments, defense system, school of architecture.

Orta əsr Azərbaycan şəhərləri Şərq memarlıq üslubunda olan karvansaralar, qəsrlər, məscidlər, minarələr, ictimai və dini binalar, yaşayış evlərindən və s. ibarət olan sıx tikintilərə malik idi. IX-X əsrlərə aid tikinti qalıqları şəhərlərin memarlıq və inşaat texnikasını araşdırmağa şərait yaradır.

Şamaxı, Bakı, Dərbənd, Qəbələ, Gəncə, Şəmkir, Beyləqan, Dəbil, Xaraba-Gilan və başqa şəhərlərdə aparılan qazıntılar şəhristanda, xüsusilə XI-XII əsrlərdə tikintilərin çoxluğundan, onların sıx yerləşməsindən xəbər verir.

Gəncə ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, burada mədəni təbəqələrin qalınlığı 3-5 m-ə çatır. Bu təbəqələrdə şəhərin qədim və orta əsrlər tarixini öyrənmək üçün zəngin arxeoloji materiallar vardır. Şəhərin bir çox qiymətli memarlıq abidələri və tikililəri olmuşdur ki, onlardan az bir qismi bizə gəlib çatmışdır.

Gəncə şəhərinin mədəniyyətinin öyrənilməsində maddi və yazılı mənbələrin böyük rolu var. Yazılı mənbələrin məlumatına görə XI-XII əsrlərdə Gəncədə təmtəraqlı saraylar, örtülü bazarlar, tacir və əyanların yaraşıqlı evləri var idi.

XII-XIII əsrlərdə Gəncə çox möhtəşəm istehkamlara, memarlıq abidələrinə malik bir şəhər olmuşdur. Bu istehkamların şəhərin xarici basqınlardan müdafiə olunmasında xüsusi əhəmiyyəti var idi. 1221-ci ildə monqollar Gəncəyə hücum etsələr də, buradakı istehkamlar və cəsur əhali şəhəri düşmən basqınından xilas edə bilmişdir.

Gəncə şəhəri ətrafındakı abidələrin, xüsusilə qəbir abidələrinin öyrənilməsi baxımından Y.Hummelin "Arxeoloji oçerklər" adlı əsərinin rolu da ayrıca qeyd edilməlidir. [2; səh-9]

Gəncə X əsrin ortalarında Salarilərin hakimiyyəti altında, daha sonra isə Şəddadilərin paytaxtı olmuşdur.

I Fəzlunun (895-1030) hökmranlığı dövründə Gəncə ən güclü dövrlərini yaşamışdır. Şəddadilər dövründə qala, saraylar, körpülər və karvansaraylar inşa edilmiş və burada pul kəsilməyə başlanmışdır. Şəhəri əhatə edən yeni və daha davamlı qala inşa edildi. 1063-cü ildə dəmirçi İbrahim məşhur Gəncə darvazalarını tikdi. [6]

Gəncə şəhərindən 6 kilometr şimal - qərbdə köhnə Gəncənin qala divarları, saraylar, daşdan, bişmiş və çiy kərpicdən tikilmiş bina qalıqları vardır. Bu xarabalar XII əsrə aiddir. Gəncədə IX əsrə aid olan Comərd Qəssab türbəsi 2004-cü ildə bərpa edilmişdir. Eyni zamanda, qədim şəhərin atributlarından olan qala divarları, Nizami Gəncəvinin türbəsi, xalqın mifoloji təfəkkürünü canlandıran «Şir və Günəş» abidəsi, «Ay ulduz» kompleksi, «Gəncənin gerbi», «Gəncə darvazaları» və s. kimi tarixi yadigarlar qurulub gələcək nəsillərin ərməğanına çevrilmişdir. [7;səh-55]

Gəncə memarlığında üstünlük təşkil edən elementlərdən ən qədimi möhrə inşaat texnikasıdır. Möhrə inşaat texnikası çiy kərpicin ixtirasına qədər və onunla paralel surətdə uzun müddət davam etmişdir. Şəhərin sahillərini bir-biri ilə birləşdirən çatmatağlı nəhəng körpülər isə ağ daşdan və çınqıldan tikilirdi. Gəncədə bişmiş kərpic istehsalı da geniş vüsət almışdır. Tikililərin divarları hər iki tərəfdən ağ torpaq və saman qarışıq palçıqla suvanıb. Gəncə yaxınlığında gəc yataqlarının olması, tikintidə gəcdən istifadə üçün böyük imkanlar yaradırdı.

Əslən Gəncəli olan arxeoloq-alim İsaq Cəfərzadə 1938-40 – cı illərdə qədim şəhərin ərazisində geniş miqyaslı qazıntı işi aparıb. Zəngin materialları diqqətlə araşdıraraq ilk dəfə olaraq qədim Gəncənin hüdudlarını müəyyən edib. Şəhərin plan-xəritəsini çəkib. Memarlıq quruluşunu, hörgü sistemini öyrənib, üç körpünün yerini dəqiqləşdirib. [3; səh-16]

Görkəmli ərəb səyyahı Abdullah ər-Rumi əl-Həməvinin (1179-1229) "Mucəm əl-buldan " (Ölkələrin əlifba sırası ilə siyahısı) adlı coğrafi lüğəti Arranı öyrənmək üçün əhəmiyyətli mənbədir.

"Mucəm əl-buldan" böyük kompilyativ əsərdir. Burada çoxu bizə gəlib çatmayan yüzdən artıq ilk mənbədən istifadə edilmişdir. Yaqut Azərbaycan və Arran tarixinə dair məlumatında əl-İstəxri, ibn əl- Fəqih və bir çox başqa müəlliflərin əsərlərindən material verir.

Özü də demək olar ki, hər yerdə hansı mənbədən istifadə etdiyini göstərir və başqa əsərlərdən götürdüyü materialı öz səyahətləri zamanı topladığı məlumatla tamamlayır. O öz materialını müvafiq ölkə, vilayət, şəhər və kəndlərin adlarına uyğun əlifba sırası ilə sistemə salmışdır. Yaqutun lüğətinin xüsusiyyəti burasındadır ki, müntəzəm olaraq, gətirdiyi coğrafi adların dürüst tələffüzünü müəyyən edir və beləliklə, toponimika cəhətdən düzgün nəticələr çıxarmağa imkan verir. [10; səh-30]

Orta əsrlərdə Azərbaycanın xalq yaradıcılığı həm arxitektura və bədii sənət, həm də poeziya və ədəbiyyat üzrə yüksək inkişaf eləmişdi. XI-XIII əsrlərdə sənət yalnız Zaqafqaziya ölkələrində deyil, həm də ön Şərqin hər yerində çiçəklənmişdi. Şərq isə o vaxt qərbdən çox yüksəkdə dururdu. Mədəniyyət inciləri bizə o vaxtın azərbaycanlı ustalarının əsas sənət növlərindən söhbət açmağa imkan verir. [1; səh-24]

Gəncə şəhərinin orta əsr müdafiə sistemində mühafizə qurğuları, istehkamlar çox vacib yer tutur. Bu günədək qalmış tikililər tarixşünaslıqda nisbətən yaxşı öyrənilib. Lakin adlarına təkcə mənbələrdə rast gəlinən istehkamlar zəif tədqiq edilib. XIII əsrdə (1213 və 1220-ci illərdə) iki dəfə Azərbaycana səyahət etmiş ərəb tarixçisi, səyyah Yaqut əl-Həməvi Gəncəni Arranın ən qədim istehkamlarından biri kimi adlandırmışdır. Onun "Ölkələr haqqında lüğət"ində Azərbaycan şəhərləri haqqında dəyərli məlumatlar yer alıb.

Gülüstan qalası Şərqi Gəncəbasarın müdafiə istehkamları içərisində olduqca əhəmiyyətə malikdir. Qala Murovdağın ətəyində, Şərqi Gəncəbasar ərazisindəki Goranboy rayonunun tərkibində, dəniz səviyyəsindən 1700 m yüksəklikdə yaylada yerləşir.

Şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsində yaşayış yerləri ilə yanaşı qəbir abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar da xüsusi rol oynayır. Bunlar içərisində kurqanlar, küp qəbirləri, torpaq qəbirləri Şərqi Gəncəbasarda kifayət qədərdir.

Dəfələrlə Azərbaycanda olmuş böyük türk səyyahı, coğrafiyaşünas Evliya Çələbi öz səyahətnaməsinə yurdumuzun iqtisadi həyatı, yaşayış məntəqələri, tarixi, xalqımızın adət-ənənələri, abidələrimiz haqqında olduqca maraqlı məlumatlar daxil etmişdi.

Səfəvi–Osmanlı müharibələri zamanı dəfələrlə əldən-ələ keçmiş qədim Gəncə bu zaman tənəzzülə uğramışdı. Lakin bununla belə, səyyahın yazdığına görə, altı min ev, çoxlu imarət, cərgə-cərgə dükanlar, abad bazar, hamamlar, çoxlu məscid və b. memarlıq abidələri olan «şəhər çoxlu bağları və üzümlükləri olan bir düzdə yerləşirdi». Evliya Çələbi yazır: «Gəncənin ipəyi hər yerdə məşhurdur». [5; səh-262]

Gəncə şəhəri haqqında ətraflı və daha dəqiq məlumatları tədqiqatçı Arif Məmmədovun "Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (tarixi arxeoloji tədqiqat)", "Gəncə və onun ətrafının tarixi arxeoloji tədqiqi (ən qədim zamanlardan XIX əsrə qədər)", "Qədim Gəncə (tarixi arxeoloji tədqiqat)" kitablarından əldə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Altman M.M., Gəncə şəhərinin tarixi oçerki, Tovuz, 1991, 63 səh
2. Məmmədov A. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat) , Bakı-1992-Elm, 205 səh.
3. İsayev Ə. Gəncə və gəncəlilər (roman-xronika), Bakı,2008, 596 səh.
4. Əhmədov F. Gəncənin tarix yaddaşı, Bakı, 1998, 196 səh.
5. Mahmudlu Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: 2012, 296 səh.
6. Mövqe qəzeti, 25-26 avqust 2011-ci il.
7. Dostiyev T. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri), Bakı,2016, 200 səh.
8. Yusifov M. "Azərbaycançılıq", Elm və Təhsil, Bakı, 2010, 132 səh.
9. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər), Bakı, 2007, 312 səh.
10. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 424 səh.

Summary

Ganja is the second largest city in Azerbaijan in its historical significance and the largest center in the west of the country. This city is found in the works of Arab, Persian, Georgian Russian, and medieval European authors. Ganja like other cities of Azerbaijan, has an advantageous geographical position with beautiful views, gradually forming a city.

Since the middle of the 10th century, the city has become a major political, economic and cultural center. The transformation of Ganja into a political center had a significant impact on the economic life of the city. During the reign of the state of Atabey, construction in the city was expanded, as a result of Ganja becoming the capital of Arran. In the X-XI centuries, Ganja was one of the Arran School of Architecture centers. Archaeological research in Ganja plays an important role in the study of this school of architecture.

ПОСЛЕДСТВИЯ 44-ДНЕВНОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ ДЛЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Алиева Фазиля Байрамовна, Ахмедова Эльвира Исмаил гызы
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Açar sözlər: Azərbaycan, müharibə, sənədlər, beynəlxalq, ərazi
Keywords: Azerbaijan, war, documents, international, territory

Реалистический скептицизм в отношении международного права и его укоренившаяся убежденность в том, что сильные поступают так, как хотят, а слабые страдают так, как и должны, успешно прошёл еще одно испытание в армяноазербайджанском конфликте. Многочисленные международные документы, включая якобы обязательные резолюции Совета Безопасности Организации Объединенных Наций (СБ ООН) и резолюции Генеральной Ассамблеи ООН, Европейского Парламента, Европейского суда по правам человека и т.д., последовательно игнорировались Республикой Армения. Полностью сопротивляясь требованиям этих документов, Армения насильно удерживала 20% азербайджанских территорий под оккупацией в течении 30 лет и грубо злоупотребляла мирными переговорами при посредничестве Минской группы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) [1, 3-4]. Азербайджан, напротив, активно участвовал в этих переговорах и надеялся на мирный прорыв. И правительство Азербайджана, и его общественность, на протяжении многих лет боролись за то, чтобы привлечь внимание международного сообщества к нарушенным правам более 700,000 азербайджанцев, которые были насильственно изгнаны из Карабахского региона вооруженными силами Армении. Ежегодно международными организациями принимался ряд новых документов, призывающих к деоккупации этих территорий; каждый год длинный список государств подтверждал свою поддержку территориальной целостности Азербайджана. Даже такие государства, как Франция, которая во время и после 44-дневной войны заняла явную антиазербайджанскую позицию, была среди тех, кто до войны заявлял о поддержке территориальной целостности Азербайджана. Все это абсолютно никак не повлияло на процесс. Армения продолжала медленно аннексировать оккупированные территории, строя новые дороги из Армении в Карабахский регион, усиливая военные укрепления и привлекая больше инвестиций со стороны армянской диаспоры. Такое пренебрежение международным правом и мирными переговорами со стороны Республики Армения возникло по ряду причин. Во-первых, будучи полноправным членом возглавляемой Россией Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) и получая значительную

военную поддержку со стороны своего главного союзника, России, Армения и ее лидеры, были уверены, что Азербайджан никогда не осмелится начать военное противостояние с Арменией из-за страха перед возможной ответной реакции России. Во-вторых, отсутствие международного давления на Армению с целью соблюдения международного права, в том числе резолюций СБ ООН, было важной причиной, по которой Ереван чувствовал, что имеет карт-бланш против Азербайджана. В ущерб международному правопорядку в целом, а также миру и безопасности на Южном Кавказе, международное сообщество никогда не демонстрировало решимости против незаконной деятельности Армении. Таким образом, руководство Армении надеялось, что статус-кво, возникший после Карабахской войны в начале 1990-х годов, останется неизменным в течение многих последующих десятилетий, а тем временем они сделают оккупацию необратимой. В годы, предшествовавшие 44-дневной войне, Армения не оставила никаких шансов на достижение какого-либо прорыва на переговорах. Объявив оккупированный Карабах частью Армении, заявив «Карабах - это Армения», Премьер-министр Армении Никол Пашинян свёл на нет все международные усилия по мирному урегулированию конфликта. Азербайджан никогда не проявлял наивности в отношении методов ведения международных отношений. Правительство страны было достаточно благоразумным, чтобы не класть все яйца в одну корзину. Наряду с активной работой в международных организациях, правительство Азербайджана выделяло значительную часть суммы из бюджета на модернизацию своих вооруженных сил. Начало 44-дневной войны произошло сразу после провала мирных усилий, в том числе многолетних переговоров при международном посредничестве. На этом фоне Азербайджан решительно отреагировал на провокацию Вооруженных сил Армении и 27 сентября 2020 года начал победоносную контрнаступательную операцию [2, 12-14]. Войнаположила конец конфликту и деоккупировала азербайджанские территории, которые Армения незаконно удерживала под своим контролем с начала 1990-х годов. Это был результат, за который Азербайджан долгие годы вел дипломатическую борьбу в рамках международных институтов. В то время как война, с одной стороны, ознаменовала торжество справедливости, а с другой стороны, военное разрешение конфликта, к сожалению, ознаменовало еще одно нарушение международного правопорядка. Придерживаясь положению о самообороне (Статья 51) Устава ООН, Азербайджан никогда не исключал военного решения конфликта с Арменией. Международное сообщество, как раз наоборот, последовательно настаивало на необходимости исключения этой вероятности из повестки дня и стремилось убедить стороны работать над достижением согласованного результата. США, Россия и Франция были ведущими членами (сопредседателями) международной миссии (то есть Минской группы ОБСЕ), созданной в 1990-х годах для координации мирного урегулирования конфликта [3, 82-83]. Эта ситуация сделала армяно-азербайджанский конфликт, в то же время, испытанием для многостороннего решения международных проблем. Представители трех стран-сопредседателей совершили бесчисленное количество визитов в конфликтующие страны, организовывали встречи на высшем уровне, предлагали различные формулы урегулирования, но практически ничего не добились в этом процессе. Их неудача была вызвана не только местными факторами, но и их нежеланием оказывать давление на оккупирующее государство с целью соблюдения норм международного права и вывода войск с международно признанных территорий своего соседа. На это повлияли и часто противоречащие друг другу геополитические интересы стран-сопредседателей в отношении региона. Фактически, по сравнению с другими территориальными конфликтами на постсоветском пространстве, армяно-азербайджанский конфликт имел больше шансов на решение при международном посредничестве. Другие конфликты по соседству, такие как вокруг

Крыма, Абхазии и Южной Осетии, имеют значительные геополитические корни, которые загоняют их в тупик, откуда вряд удастся выйдет в ближайшем будущем. В отличие от них, армяно-азербайджанский конфликт не имел геополитических корней и, следовательно, был шансом для Запада и России проверить свои возможности сотрудничества в процессе мирного разрешения территориальных конфликтов в регионе. Это создало бы очень многообещающий прецедент для будущего международных отношений и для регионов, затронутых конфликтам. Этот шанс, к сожалению, был упущен. Большие государства решили не отказываться от своих ограниченных интересов и геополитических программ ради выполнения общего дело ради справедливости и международного права. Не обращая внимания на голоса миллионов азербайджанцев, ставших жертвами незаконной оккупации Армении, и вместо этого предпочитая статус-кво, сложившийся после карабахской войны в начале 1990-х годов, великие державы направили довольно тревожный сигнал относительно международных миротворческих усилий. К сожалению, несмотря на ужасающие войны двадцатого века и новейшую историю, международное сообщество еще не приняло решительных мер по обеспечению соблюдения международного права и конвенций против посягательств тех государств, которые чувствуют себя достаточно могущественными, чтобы им противостоять.

Литература

1. “Xalq qəzeti” № 203 (29745) 23 sentyabr 2021-ci il.
2. Beynəlxalq Avrasiya mətbuat fondu BMT Sosial-İqtisadi Şurasının (ECOSOC) Əsas Məşvərətçi Statuslu üzvü, “İkinci Qarabağ müharibəsi başlama səbəbləri, yaratdığı fəsadlar və törədilən cinayətlər”, Bakı, 2020.
3. Akif Nağı “Qarabağ müharibəsi”. Qısa tarix, Bakı, 2014

Summary

The 44-day war has led to significant changes in the geopolitics of the South Caucasus, thus upsetting the usual balance of power in the region and creating new opportunities and challenges for regional peace and security. The war also affected other dimensions, including the region's economy, transport, communications, intra-regional integration, and so on. The immediate and potential consequences of the war for the region are widely studied by local and foreign observers. However, its implications for international relations in a broader context have not been sufficiently studied, although for a number of reasons they deserve closer attention, since this war may resonate in the future behavior of interstate relations, as well as, in similar cases, intrastate challenges. This article does not attempt to provide an extensive and in-depth analysis of the implications of the 44-Day War on international relations. Rather, it is an attempt to stimulate further research on the subject, and for this a brief overview of the events in question is provided. It argues that the failure of internationally mediated negotiations and the resulting outbreak of war marked another failure of the post-World War II international legal order and the multilateral solution of international problems. Military operations, including the use of modern technology such as combat drones, have changed the perception of modern warfare and forced many states to rethink their defensive strategies. This new situation and Azerbaijan's military success, despite significant pressure from some of the great powers, emboldened small states in their confrontation with larger states.

КРАТКИЙ ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

Əliyeva Lalə Yusif qızı, Abbasov Vüqar Dilqəm oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti

Ключевые слова: образование, педагог, студент, метод, самостоятельная деятельность

Açar sözlər: təhsil, müəllim, tələbə, metod, müstəqil fəaliyyət

Key words: education, teacher, student, method, independent activity

Образование в современном мире выглядит совсем не так, как раньше. Сейчас высокие технологии во многом определяют, чему и как мы учимся. В дальнейшем их влияние на образование будет только усиливаться. Поиск новых форм и приемов обучения в наше время-явление не только закономерное, но и необходимое, а в условиях гуманизации образования существующая теория и технология массового обучения должна быть направлена на формирование сильной личности, способной жить и работать в непрерывно меняющемся мире, способной смело разрабатывать свою стратегию поведения, т.е. личности саморазвивающейся и саморегулирующейся. Образовать человека-это значит помочь ему стать субъектом культуры, научить жизнетворчеству. Чтобы создать такое обучение, необходимо сменить позицию учителя; создать атмосферу «свободы учения», использовать методы стимулирующие активность обучаемого и его развитие. Позиция преподавателя это позиция консультанта и во многом психотерапевта, осуществляющего развивающую помощь.

В педагогике, в практике образования-отечественной и зарубежной – накоплен огромный арсенал форм обучения. Однако надо рассмотреть, в каких тенденциях будет развиваться их применение в перспективе, при переходе от индустриального к постиндустриальному обществу, обществу «образованных людей». Одним из серьезнейших недостатков системы нашего отечественного образования до сих пор остается неизживаемый «знаниевый подход» («знаниевая парадигма») – обучающийся по-прежнему рассматривается как бы в роли «копилки», в которой накапливаются знания, умения, навыки. Между тем учение необходимо рассматривать как активную деятельность обучающегося по самоизменению. Таким образом, принципиально новый подход ко всей постановке учебно-воспитательного процесса в современных социально-экономических условиях заключается в том, чтобы ответить на один вроде бы простой, но очень существенный вопрос: учащегося, студента, слушателя учат, или он учится? Ведь и общеобразовательная, и профессиональная школа длительное время, была ориентированна на обучение молодежи, которая в массе своей учиться не хотела – образование в обществе того времени было фактически не востребованным, мотивация к учению у школьников и студентов была низкой. Отсюда сложилась та ориентация учебно-воспитательного процесса, что педагог «тянет» учащегося, студента к знаниям. Он сначала должен его уговорить, чтобы тот слушал, затем все подробно объяснить и растолковать, а учащийся, студент, если соизволит, дома этот материал заучит. В современных социально-экономических условиях ситуация принципиально меняется. В рыночной экономике знания, квалификация становятся главным капиталом специалиста. Исчезают проблемы дисциплины и мотивации учащихся и студентов к учению - они сами хотят учиться. Во главу угла ставится самостоятельная работа обучающегося, самоорганизация его учебной деятельности. Учитель, преподаватель должен сориентироваться, направить учащегося, студента-вводными и обзорными лекциями, а затем «пропустить его вперед» для самостоятельной работы и время от времени консультировать, подправлять в его самостоятельном движении от незнания к знанию – посредством индивидуальных и групповых консультаций, организацией учебной работы в интерактивных формах, в малых группах и командах, игр и т.д.

Многие образовательные учреждения стали вводить некоторые новые элементы в свою деятельность, но практика преобразований столкнулась с серьезным противоречием между имеющейся потребностью в быстром развитии и неумением педагогов это делать. Чтобы научиться грамотно развивать учебное заведение, нужно свободно ориентироваться в таких понятиях, как «новое», «новшество», «инновация», «инновационный процесс», которые отнюдь не так просты и однозначны, как это может показаться на первый взгляд.

Какой бы современной не была методика изложения материала преподавателем, она не даст необходимого эффекта, если студенты будут заниматься без желания, без интереса. Если организовать обучение, не стремясь сделать его интересным, увлекательным, то используемые методы преподавателя материала могут оказаться не просто бесполезными, но и вредными, наносящим ущерб делу воспитания, делу подготовки подрастающего поколения к жизни.

Активность предусматривает интересное преподнесение материала, выделение нового, необычностью яркой эмоциональной окраской, высокой значимостью для будущей практической деятельности обучаемого, его самостоятельную работу на занятиях. Задача преподавателя организовать самостоятельную познавательную деятельность студентов, научить их самостоятельно добывать знания и применять полученные знания на практике. Активизируя студентов на каждом занятии, можно провести игру, соревнование, использовать интересный пример, шутку, игру-загадку. Обучающиеся особенно охотно играют в командные игры.

Активные методы поощряют обучение действиями (на практике), в которых обучаемый должен принять активное участие. Цель активных методов состоит в том, чтобы-сделать интересным процесс обучения; побороть скуку; обеспечить интенсивное вовлечение обучаемых в образовательный процесс; содействовать освоению новых учебных программ благодаря вовлечению обучаемого в различные виды деятельности; благодаря участию обучаемого в различных действиях обеспечивать использование новых знаний на практике.

Использование проблемных лекций, учебно-тематических конференций, дискуссий, олимпиад, профессиональных конкурсов, деловых игр, обсуждение видеоматериалов позволяет повысить дидактическую эффективность при обучении. Применение при изложении нового материала таблиц, технических средств обучения способствует усвоению содержания темы. По отзывам студентов, использования видеоматериалов и их обсуждениям позволяет сложную тему сделать доступной и интересной.

Всем университетам необходимо внедрять технические новшества, иначе образование, которое они предлагают, перестанет отвечать вызовам времени и потребностям студентов. Чтобы этого не произошло, необходимо развивать цифровое образование и интегрировать его с традиционным. Во всем мире этому уделяют огромное внимание: планируется, что расходы на цифровизацию образования к 2025 году составят минимум 350 миллиардов долларов. В дальнейшем эта цифра будет только расти.

Если говорить о самых современных средствах обучения на сегодняшний день, то наибольшую популярность среди них занимает геймификация-это использование игровой механики для построения образовательных процессов. Игры в любой своей форме повышают мотивацию студентов. А мотивированность-это залог успеха в обучении.

Обучающие подкасты сегодня-один из самых популярных инструментов современного образования. Также как и видеоролики, подкасты позволяют студенту учиться, когда и где ему удобно. Студенты могут слушать и записанные аудиолекции

своих собственных преподавателей, чтобы лучше разобраться в сложной теме или повторить пройденный материал перед экзаменом.

С 2020 года возрос спрос на онлайн-курсы, ведь их неоспоримое преимущество - это возможность изучать материал самостоятельно в оптимальном и корректируемом темпе, с комфортом для каждого отдельного ученика. Если раньше такое самостоятельное обучение вызывало много споров из-за сложности его оценивания, то сейчас эта проблема легко решаема с помощью инструментов онлайн-экзаменов и автоматизированного оценивания.

Поиск новых форм и приемов обучения в наше время и их использование на практике, позволяет в дальнейшем сделать лекции, практические занятия проблемнее, интенсивнее, поднять их теоретический уровень, стимулировать поисковую деятельность студентов, сформировать устойчивую мотивацию учения.

Литература

1. Я. Банасиковска. Значение активных методов преподования для повышения эффективности обучения. Вестник НГУЭУ. 2013
2. https://didacts.ru/termin/
3. loom.com.
4. https://lectera.com/ru

MÜASİR TƏDRİS METODLARINA QISA BAXIŞ

Əliyeva Lalə Yusif qızı, Abbasov Vüqar Dilqəm oğlu

Xülasə

Müasir dövrdə tədrisin yeni formalarını və üsullarını axtarmaq nəinki qanunauyğun, həm də zəruri hadisədir. Yeni tədris metodlarına əsasən təhsil alanın müstəqil işi, onun tədris fəaliyyətini özünün təşkil etməsi ön plana çıxır. Müəllim isə şagirdini, tələbəni istiqamətləndirməli, sonra isə müstəqil işləmək üçün «onu irəli buraxmalı», və lazım gəldikdə zaman-zaman məsləhət verməlidir. Bir çox təhsil müəssisələri öz fəaliyyətlərinə bəzi yeni elementlər daxil etməyə başlamışlar, lakin bu dəyişikliklər sürətli inkişaf ehtiyacı ilə müəllimlərin bunu edə bilməməsi arasında ciddi ziddiyyətlə üzləşir. Qeyd etmək vacibdir ki, müəllimin materialı hər nə qədər müasir metodologiyaya uyğun tərtib etməsindən asılı olmayaraq, əgər tələbələr istəksiz, maraqsız məşğul olsalar, lazım olan effekt əldə edilməyəcək. Müəllimin vəzifəsi tələbələrin müstəqil bilik fəaliyyətini təşkil etmək, onlara bilik əldə etməyi və əldə etdikləri bilikləri təcrübədə tətbiq etməyi öyrətməkdir. Hər dərsdə tələbələri aktivləşdirərək oyun, yarışma keçirmək, maraqlı nümunə və s. metodlardan istifadə edilməlidir. Müasir dövrümüzdə tədrisin yeni forma və üsullarının axtarışı və onlardan praktikada istifadə edilməsi tələbələrin axtarış fəaliyyətini stimullaşdırmağa, təlimin davamlı motivasiyasını formalaşdırmağa imkan verir.

A BRIEF OVERVIEW OF MODERN TEACHING METHODS

Aliyeva Lala Yusif, Abbasov Vugar Dilgam

Summary

The search for new forms and methods of teaching in our time is not only a natural phenomenon, but also necessary. According to new training methods, the independent work of the student, the organization of his educational activities, goes on the front line. The teacher must refer the student, the student, and then "let him go" to work on his own and advise from time to time. Many educational institutions have begun to introduce some new elements into their activities, but these changes face a serious contradiction between the need for rapid development and the inability of teachers to do so. It is important to note that no

matter how the author forms the material in accordance with the current methodology, if students engage without desire and interest, the desired effect will not be achieved. The task of the teacher is to organize independent educational activities of students, teach them to acquire knowledge and apply the knowledge gained in practice. In each lesson, you can activate students, conduct games, competitions, use interesting examples and other methods. The search and practical use of new forms and methods of training in our time allow us to stimulate the search activity of students, to form a stable motivation for learning.

I ŞAH İSMAYIL-ZAHİRƏDDİN BABUR ƏLAQƏLƏRİ VƏ HƏMİN ƏLAQƏLƏRİN GƏLƏCƏKDƏ QURULAN SƏFƏVİ-MOĞOL DÖVLƏTLƏRİNİN XARİCİ DİPLOMATİYASINA TƏSİRİ

Əlizadə Səbinə Qiyas qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
sabina.al1985@mail.ru

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, Böyük Moğollar ,I Şah İsmayıl, Zahirəddin Məhəmməd Babur, münasibətlər, xarici təhlükə.

Key words: Safavi state, Great Mughals, Shah Ismail I, Zahir-ud-din Muhammad Babur, realitions, external threat

Ayrı-ayrı dövlətlərin siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi tarixşünaslıq elminin əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir. Bu baxımdan Səfəvi dövləti və Moğol dövləti arasındakı münasibətləri tarixşünaslıq baxımından öyrənilməsi olduqca mühümdür. Çünki, bu münasibətlər Səfəvi dövlətinin xarici diplomatiyasının tərkib hissəsi kimi, digər dövlətlərlə münasibətinə, həmin dövrdə formalaşan siyasi vəziyyətə, ictimai münasibətlərə, xüsusən Səfəvilərin yeritdiyi dini siyasətə birbaşa təsiri olmuşdur. Xüsusən qeyd etmək yerinə düşər ki, Səfəvilərin Moğollara bəslədikləri münasibət digər dövlətlərlə mövcud olan əlaqələrdən olduqca fərqlənirdi. Xüsusən həmin dövr üçün əsas siyasi amilə çevrilən Osmanlı dövləti və Özbək dövləti olan Şeybanilərlə münasibətlər olduqca gərginləşmişdir. Demək olar ki, bütün İranı Xorasan istisna olmaqla, İraqı, Kürdüstanı, Kiçik Asiyanın əhəmiyyətli bir hissəsini, o cümlədən Diyarbəkiri və başqa əraziləri fəth edən şah I İsmayıl iki hərbi vəzifəni yerinə yetirmək iqtidarına sahiblənə bildi, hansı ki, XIV əsrdə onun xarici siyasətinin başlıca və əsas istiqamətinə çevrilmişdir. Onlardan- əvvəlcə ölkəsinin şərq təhlükəsini, sonra isə qərb sərhədindəki təhlükəni aradan qaldırmaq idi. Qeyd olunan bölgədən vəziyyətin mürəkkəbləşməsinə səbəb özbək dövlətinin hökmdarı Şeybani Məhəmməd xanın(1500-1510) həmin dövrdə sürətlə yüksəlişi idi. Teymurilərin hər iki qolunu 1500-dən 1506-a qədər olan dövr ərzində ləğv edən Şeybani xan bununla da Mərkəzi Asiyanın böyük ərazilərinə sahiblənmiş oldu.(sonuncu Teymuri Badi əz-zaman əvvəlcə I Şah İsmayılın, sonra isə Sultan II Bəyazidin himayəsi altında qaçdı. [5 s,50-52] Təkcə Xorasan üzərində deyil, həmçinin İran, İraq, Azərbaycan və digər torpaqlar üzərində Şeybani hökmdarının nəzarəti ələ almağa çalışması, sözsüz ki, Səfəvi hökmdarının ciddi narazılığına səbəb olmaya bilməzdi. Bu ziddiyyət I İsmayılın təhlükəli qonşusuna qarşı yürüşünə səbəb olur. Eyni zamanda xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi-Şeybani qarşıdurmasının əsas səbəbi hər iki hökmdarın apardığı güclü dini təbliğat idi. On ildən çox davam edən mübarizədə hər iki tərəfin əsas məqsədi Orta Asiya regionunda öz hökmranlığını bərqərar etmək, ənənəvi karvan yollarını öz nəzarətinə almaq və düşməni tam məhv etmək mümkün olmasa da bacardıqları qədər onu zəiflətmək idi.[4 s 269]

Özbək hökmdarı Məhəmməd Şeybani xana qarşı mübarizə gələcəkdə qurulan böyük imperiya yəni Böyük Moğol dövlətinin banisi Zahirəddin Baburla əlaqələrin formalaşmasına birbaşa təsiri olmuşdur. Belə ki, əvvəlcə kiçik bir vilayəti Fərqanədə Teymurilərin mülkünü idarə edən Zahirəddin Babur(1526 - 1530) özünün gələcək planlarının qarşısında ən böyük təhlükənin Şeybani təhlükəsi olduğunu nəzərə alaraq, Səfəvi xanədanlığı ilə əlaqələrini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Bu barədə bir çox tədqiqat əsərlərində geniş məlumatlar əldə etmək mümkündür. Belə ki, K.E.Bosvortun yazdığı kimi, hələ Fərqanədə olarkən Babur başa düşürdü ki, "Şeybani özbəklərinin artan qüdrətini nəzərə alaraq, onun orada qalmaq şansı yoxdur"[5, s.56]. Buna görə də, 1504-cü ildə Kabili ələ keçirən Babur Hindistana doğru irəliləməyə başladı. Amma bu Şeybani xanı Məhəmməd xanla labüd toqquşmanın qarşısını ala bilmədi, belə ki, özbəklər onun hakimiyyəti altında olan ərazilərə-Əfqanıstana və Şimali Hindistana yürüşlər təşkil etməyə başladılar, bu da Babur üçün real təhlükə idi. O. Əfəndiyevin fikrinə əsasən I İsmayıl və Babur arasında münasibətlər dini düşmənçiliyə əsaslanmırdı, çünki sonuncu şiəliyi qəbul etməyə meyilli idi. [6 s, 107-108] Bu hal bu fikri bir daha təsdiq edir ki, dini baxışlarda fərq olmasına baxmayaraq, iki ölkə arasındakı münasibətlər həmin dövrdə siyasi ziddiyyətlər nəticəsində baş verən qanlı toqquşmaları arxa plana çəkirdi.

E. Braun daha ətraflı hadisələr üzərində dayanıb, Səfəvilər və Moğollar arasındakı dostluq münasibətlərini müqayisəli şəkildə göstərmişdir. Belə ki, bu dostluq münasibətlərinə səbəb olan amil dekabrın 1-i 1510-cu ildə Mərv yaxınlığında I İsmayılın özbək xanı Məhəmməd xan üzərində qələbəsi və 10 ilə yaxın əsirlikdə qalan Baburun bacısı Xanzadə Bəyimin əsirlikdən azad edilməsi idi. Həm bacısının əsirlikdən azad edilməsi, eyni zamanda düşmənin yəni Şeybani xanının ölüm xəbəri ikitərəfli əlaqələrinin inkişafına təkan verdi.[5, 60-62] Şeybani xan 1507-ci ildə Heratı tutduqdan sonra Səfəvilər dövlətini hədələməyə başlayır, yəni Şah I İsmayılı ona tabe olmağa çağırır. Buna cavab olaraq, Şah I İsmayıl Xorasan üzərini yürüş təşkil edərək Mərv yaxınlığında Şeybani xan üzərində parlaq qələbə qazanır. Mərv qələbəsi nəticəsində Şah I İsmayıl Herat, Bəlx Mərv şəhərləri də daxil olmaqla, bütün Xorasan və Amudəryaya qədər ərazilərə sahiblənə bilir. Ələ keçən əsirlərin içərisində Baburun bacısı Xanzadə Bəyiminin olduğunu bilən Şah I İsmayıl ona ehtiramla yanaşır və xüsusi müşayətlə qardaşının yanına yola salır. Babur özü bu hadisə barədə belə yazır, "Mənə görə onunla çox yaxşı rəftar edirlər və lazımi ədəb-ərkanla mənim yanıma göndərirlər".[2,s.8] Mərv döyüşündə özbəklərin məğlubiyyəti çox böyük əks-səda doğurur və rəhbərlərini itirmiş özbəklər Türküstana doğru geri çəkilirlər. Məğlubiyyətdən sonra onlar arasında narazılıqlar da baş verdi belə ki, hələ sağlığında Şeybani xan oğlu Teymur Sultanı varis elan etsə də, hakimiyyəti ələ keçirən qardaşı Syunçi xan ələ keçirmişdi. Belə vəziyyət sözsüz Teymurilər üçün əlverişli idi, belə ki, Teymuri nəslində olan və daha çox Xan Mirzə adı ilə tanınan Sultan Üveys Sultan Hüseyn Bayqaradan sonra nəslin öndəri olan Babura məktub yazaraq baş vermiş hadisələri düzgün qiymətləndirməyi və bu hadisədən maksimal dərəcədə istifadə etməyi məsləhət görür. Belə ki, məktubda: "sən özün qüvvələrinin avanqardını Qunduza sarı yönəltsən, mən tezliklə sənlə birləşəcəyəm və qəti ümid edirəm ki, tezliklə öz irsi ərazilərimizi əldə edəcəyik"[1,s,25] Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Məvarənnəhrə yürüşün təşkil edilməsində Xan Mirzənin elə Babur qədər marağı vardı. Xan Mirzənin əsas düşməni olan Şeybanilərin zəiflədilməsi onun mövqeyini möhkəmləndirmək və yaxşılaşdırmaq cəhdini reallaşdıra bilərdi. Babur Səmərqəndi və Fərqanəni itirdikdən sonra bir neçə dəfə ata-baba yurdunu, öz qanuni mülklərini geri qaytarmağa cəhd etmişdir. Lakin onun bütün cəhdləri uğursuzluqla nəticələndiyindən mövcud vəziyyətdən istifadə etməyə bilməzdi. Xan Mirzənin məktubunu alan Babur dərhal yola düşür. Burada ona əmisi oğlu Xan Mirzə və Mərv məğlubiyyətindən sonra köçəri özbəklərdən ayrılan moğollar qarşılayır və onunla birləşirlər. Babur Qunduzda olarkən, bacısı Xanzadə Bəyim və Şah I İsmayılın onu müşayət etmək üçün ayırdığı dəstə də ora gəlir.[3,s 90] Babur çox yaxşı anlayırdı ki, Şeybanilər nə qədər

zəifləsələr də, o, təkbaşına qələbə qazana bilməyəcək. Buna görə də Səfəvilərlə əlaqə yaradaraq ittifaqa girmək onun üçün olduqca zəruri və vacib idi. Şah I İsmayılın bu dostcasına münasibəti isə onun özbəklərə qarşı asanlıqla ittifaq bağlamağa ümidləndirdiyindən Xan Mirzəni zəngin və bol hədiyyələrlə Səfəvi sarayına elçi göndərir. Səfəvi şahı onu olduqca xoş qarşılayır. Şah I İsmayılın ilk vaxtlar Baburla əlaqə, yəni birlik haqında ciddi fikri yox idi. Yuxarıda göstərildiyi kimi, özbəklərlə sülh bağlamaq imkanı hələ də qüvvədə qalırdı. Həmçinin Şah I İsmayıl tezliklə burada vəziyyəti qaydaya salaraq geri qayıtmaq niyyətində idi. Beləliklə, bu dövrdə birlik yaratmaq Səfəvi şahı üçün heç də əlverişli deyildi. Başçılarını itirmiş özbəklər şahın yanına gələrək, Ceyhun(Amudəya) sərhəd olmaqla sülh təklif edirlər. Sözsüz ki, bu təklif Səfəvi şahının maraqlarına tam uyğun gəlirdi. Həmin vaxt ərzində Hisar Şadmana sahiblənən Babur Səfəvi şahına bu qələbəsi haqqında xəbər verir və Məvarənnəhrdə onun hakimiyyətini tanımasını xahiş edir. Eyni zamanda ondan yardım istəyir, əvəzində isə Şah I İsmayılın adına xütbə oxudub, pul kəsdirməyi vəd edir. [6] Pakistan tarixçisi Riyazül İslam Hisar Şadmanın tutulmasının Səfəvi şahının yanında Baburun nüfuzunun yüksəldiyini və buna görə də özbəklərlə apardığı sülh danışıqlarını kəsərək ona yardım etmək qərarına gəldiyini düşünür.[1, s. 27-28] Əslində Şah İsmayıl özbəklərlə sülh müqaviləsinin möhkəm olacağına, Şeybanilərin Xorasanı itirilməsi ilə barışacaqlarına inanmırdı. Bu məqsədlə ölkənin şərq sərhədlərində özbəklərin deyil, hər zaman yəni əvvəllər dostluq münasibətində olduğu teymurilərin olması Səfəvilər üçün daha əlverişli idi. Beləliklə, Şah I İsmayıl arasında hərbi siyasi birlik sonucda reallaşmış olur. Yuxarıdakıları nəzərə alsaq, belə bir qənaətə gələ bilərik ki, bu hərbi ittifaq hər iki tərəf üçün olduqca əlverişli idi. Belə ki, Şah I İsmayıl Xorasanı əldə saxlamağa nail oldu, Babur vaxtilə itirmiş olduğu doğma ata-baba yurdunu geri qaytarmağa müvəffəq oldu, Xan Mirzə isə daha çox var -dövlət əldə etməyə nail olur. Nəzərə alsaq ki, bu vəziyyət Xan Mirzə üçün olduqca əlverişli idi, belə ki, Xan Mirzə sahib olduğu Bədəxşan mülkündə maddi gəliri çox aşağı idi. Hərbi-siyasi birliyə əsasən Səfəvi şahı özünün iki əmirini: Şahrux bəy Əfşarı və Əhməd bəy Sufioğlunun başçılığı ilə hərbi yardım göstərir. Nəticədə, Babur asanlıqla Səmərqənd taxtını ələ keçirmiş olur. Babur üzərinə götürdüyü öhdəliyə əsasən, Qızılbaş hökmdarı Şah I İsmayılın adına pul kəsdirir , xütbə oxudur. Buda sözsüz ki, sünni məzhəbinə xidmət edən Səmərqənd camaatının xoşuna gəlmir və onların narazılığına səbəb olur. Məvarənnəhrə yiyələnən Babur tezliklə Səfəvilərə qarşı münasibətini dəyişir, belə ki, Səfəvi şahının göndərdiyi iki əmiri hədiyyələrlə geri Səfəvi sarayına qaytarır. Mənbələrd qeyd olunduğu kimi: vəkil Nəcmi Saninin yenicə ora göndərilmiş eşikağası Məhəmmədcana kifayət qədər diqqətlə yanaşmaması," Baburun Məvarənnəhrə yiyələndikdən sonra məğrurlaşması, onda Səfəvilərə qaşı düşmənçilik və mövcud ittifaqı pozmaq istəməsi fikrindədir."[1] Beləliklə Məvarənnəhrə Nəcmi Saninin rəhbərliyi ilə hərbi dəstə göndərilir. Həmin vaxt Səmərqənddə ümumən Məvarənnəhrdə Teymurilərə yəni, Babura münasibət xeyli dəyişmişdir. Belə ki, əhalinin guya zorla şiə məzhəbini qəbul etdirələcəyini bəhanə gətirən narazı kütlə xüsusən, keçmiş özbək əmirləri Babura qarşı mübarizəyə qalxmışdılar.Termez aşırımı yanında görüşən Nəcmi Sani qüvvələri və Babur Məvarənnəhrə yeni yürüş təşkil edilməsi qərarına gəlirlər. Artıq bu zamana qədər Səfəvi sərkərdələri Baburun rəhbərliyi ilə xidmət göstərirdilərsə, indi vəziyyət tamamilə dəyişmişdi. Belə ki, artıq Babur Nəcmi Saniyə yüksək rütbəli Səfəvi məmuruna tabe olmaq məcburiyyətində qalır. Onların birgə Qərşi səfəri, əhaliyə qarşı törədilmiş cəza tədbirləri Məvarənnəhrdə heç də yaxşı qarşılanmır. Buna görə də bir az da Babura meyilli olan qüvvələr ondan üz döndərirlər. Daha sonra özbəklərə qarşı Qəcduvanda qarşılaşan Nəcmi Sani və Baburun birləşmiş qüvvələri bir-birindən ayrılır. Buna səbəb isə Nəcmi Sanini Babura qarşı kobud rəftarı idi. Döyüşdən əvvəl isə Hisar Şadmana çəkilən Babur ondan uzaqlaşmış olur. Ümumiyyətlə, Nəcmi Sani Şah I İsmayılın qəddar və bacarıqsız sərkərdəsi idi. Əslində Baburla Səfəvi şahının münasibətlərinin pozulmasında Nəcmi Saninin əli də vardı. Amma bir tərəfdən də xüsusən qeyd etmək yerinə düşər ki, Babur da öz növbəsində bir çox vaxtlarda verdiyi vədləri tam

yerinə yetirmirdi. Bu isə I İsmayıl və onun arasındakı ittifaqı pozmuş olurdu. Düzdür, bir çox mənbələrdə Qəcduvandan sonra əlaqələrin pozulduğu və münasibətlərin çox sonralar yenidən bərpa edildiyi yazılsa da, bu heç də həqiqəti əks etdirmirdi. Belə ki, bu münasibətlər pozula bilməzdi, çünki Moğollar üçün özbək təhlükəsi hələ də vardı. Ümumiyyətlə, Şah I İsmayıl və Babur birliyi uğursuzluqlarına baxmayaraq, ümumən türk dünyası üçün bir nümunədir desək, heç də yanılmarıq. Bunu hər iki türk sülaləsinin sonrakı dövrlərdəki əlaqələri, bir-birlərinə göndərdikləri məktubları tamlıqla sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Tarixi Rəşidi. Sitat Riyazül İslam-Tarixi revayeti İran o Hind
2. Kazi Zahireddin Muhammed Babur.Vekayi I cild Ankara 1987
3.Азимджанова С. Государства Бабура в Кабуле и в Индии Москва 1977
4.Босворт К.Э. перевод Мусульманские династии. Москва 1971
5.Фарзалиев А.М. Мамедова Р.М. Сефевиды и Великие Моголы В Мусульманской дипломатике. СПб 2004
6. Эфендиев О. А. Азербайджанское государства Сефевидов. Баку 1981

Summary

The studing of contacts between the Safavi state with the Great Mughal state will help to show with the greater degree of objectivity many problems of history of the international realations in the East countries of during the Middle Ages. In given clause the history of occurrence, of an alliance between a Shakh Ismail 1 and Babur is investigated. In this union each party had own interests. Afterwords historical event showed that frendship between this country lasted reqn of other rulers.

ERMƏNİSTANIN İŞĞALI NƏTİCƏSİNDƏ AZƏRBAYCANA VURULMUŞ MADDİ VƏ MƏNƏVİ ZİYAN, ONUN ÖDƏNİLMƏSİNİN TARİXİ VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Əsədova Turanə Bahəddin qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

Açar sözlər: işğalçı, maddi-mənəvi zərər, dəyər, münaqişə, hüquq, məqsəd.
Keywords: aggressor, material and moral damage, value, conflict, law, purpose.

"1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncamında qeyd edilir ki, erməni millətçiləri tərəfindən tarixin müxtəlif mərhələlərində mifik "Böyük Ermənistan" ideyasının gerçəkləşdirilməsi məqsədi ilə on minlərlə azərbaycanlı məhz etnik və dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, mədəniyyət abidələri, məscid və qəbiristanlıqlar yerlə-yeksan edilmişdir. Azərbaycan dövləti öz daxili siyasətində bütün abidələrin, tarixi irs örnəklərinin qorunması və mühafizəsi istiqamətində ən yüksək səviyyədə tədbirlər həyata keçirir [1.s.5].Maddi-mədəniyyət abidələrinin zənginliyi ilə seçilən Qarabağ bölgəsinin Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində orada İslam mədəniyyətinə aid olan bütün muzeylər, məscidlər, abidələr dağıdılıb. Təkcə İslam mədəniyyətinə aid abidələr deyil, digər abidələr də məhv edilib. İlk insan məskənlərindən olmuş məşhur Azıx və Tağlar mağaraları, Qaraköpək, Üzərliktəpə kurqanları hal-hazırda hərbi məqsədlər üçün istifadə edilərək qəsdən dağıdılır. Xocalı, Ağdam, Ağdərə, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarındakı kurqanlarla yanaşı, işğal olunmuş Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Füzuli rayonlarının ərazilərindəki

qəbiristanlıqlar, türbələr, məscidlər, məbədlər, Qafqaz Albaniyasına məxsus abidələr və digər milli abidələrimiz məhv edilir. Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş qədim Azərbaycan torpaqları olan Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlarda 13 dünya əhəmiyyətli (6 memarlıq və 7 arxeoloji), 292 ölkə əhəmiyyətli (119 memarlıq və 173 arxeoloji) və 330 yerli əhəmiyyətli (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ, park, monumental və xatirə abidələri, 15 dekorativ sənət nümunəsi) tarix və mədəniyyət abidələri qalmışdır. Bunlarla yanaşı, 40 mindən artıq eksponatın toplandığı 22 muzey, 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 808 klub, 4 teatr və 2 konsert salonu, 31 məscid, 9 tarixi saray, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 rəsm qalereyası, 85 musiqi məktəbi, 103200 ədəd mebel avadanlığı, 5640 musiqi aləti, 481 kinoqurğu, 20 ədəd kinokamera, 423 videomaqnitafon, 5920 dəst milli kişi və qadın geyimləri, 40 komplekt səsgücləndirici, 25 iri və 40 kiçik həcmli attraksion işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdır. [28.s,59]. Şuşanın işğal edilməsi nəticəsinda 8 muzey, 31 kitabxana, 17 klub, 8 mədəniyyət evi dağıdılmış, viran edilmişdir. Şuşa şəhərinin tarixi muzeyinin 5 minədək eksponatı, Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət muzeyinin Şuşa filialının, Dövlət Qarabağ Tarixi muzeyinin 1000-dək eksponatı, Azərbaycan professional musiqisinin banisi, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun (300-dən çox əşya), Azərbaycan vokal sənətinin əsasını qoymuş böyük müğənni BüIbülün (400-dək əşya), görkəmli musiqiçi və rəssam Mir Mövsüm Navabın (100-dən çox əşya) xatirə muzeylərinin, Ağdam tarix-diyarşünaslıq muzeyinin (2 mindən çox əşya), Qubadlı tarix-diyarşünaslıq muzeyinin (3 mindən çox əşya), Zəngilan tarix-diyarşünaslıq muzeyinin (6 minədək əşya) fondları qarət edilmişdir [21]. Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycana vurulmuş maddi və mənəvi zərər çox böyükdür. Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən hərbi işğalı ölkədə ağır humanitar böhran vəziyyətinin yaranması, çoxsaylı sosial-iqtisadi obyektlərin məhv edilməsi və ölkə iqtisadiyyatına ciddi ziyanların vurulması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının tarixi, maddi mədəniyyət abidələrinə də ağır zərər vurulmuşdur. Mədəni hüquqların və bütövlükdə mədəni irsin qorunması ölkəmizdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdəndir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası 1954-cü ildə Haaqa Konvensiyasına Birinci Protokola 1993-cü ildə və 2000-ci ildə İkinci Protokola qoşulub [9].Bu konvensiya hərbi münaqişələr zamanı hər bir dövlətin öz ərazisində və rəqib tərəfin ərazisində yerləşən mədəni dəyərlərin qorunması, arxitektura, incəsənət, tarixi abidələr, arxeoloji qazıntılar kimi daşınan və daşınmaz mədəni dəyərlərin müdafiə edilməsini iştirakçı dövlətlərin qarşısında vəzifə kimi qoyur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş vətəndaşların vəzifələrinin sırasında tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması ilə bağlı müddəaların olması, "Tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər bir şəxsin borcudur" ifadəsinin öz əksini tapması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, xalqın milli sərvəti olan tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, öyrənilməsi və onlardan istifadə ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi hər bir dövlətin, o cümlədən beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. 16 dekabr 1966-cı il tarixli "İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında" Beynəlxalq Pakt, 14 may 1954-cü il tarixli "Hərbi münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında" Haaqa Konvensiyası, 19 dekabr 1954-cü il tarixli Avropa Mədəniyyət Konvensiyası, 16 noyabr 1972-ci il tarixli YUNESKO-nun "Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında" Konvensiyası və digər beynəlxalq sənədlər tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, öyrənilməsi, onlardan istifadə və ümumilikdə insanların mədəni hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı müddəaları təsbit edir [13.s,2].

1988-ci ildən bəri Ermənistanın silahlı birləşmələri tərəfindən Azərbaycana qarşı törədilən soyqırımları, cinayətlər və deportasiyalar ilə bağlı Respublika Prokurorluğunda 3 istiqamətdə istintaq aparılır:

1. Xocalı, Meşəli, Qaradağlı və s. yaşayış məntəqələrində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayət əməlləri araşdırılır.

2. Ermənilər tərəfindən nəqliyyat vasitələrində, metrolarda və müxtəlif yerlərdə törədilmiş terror aktları ilə bağlı cinayət əmələri araşdırılır.

3. Əsir və girov götürülmüş insanlara qarşı törədilmiş cinayətlər araşdırılır.

Ədəbiyyat

1. http://www.ebooks.az/Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi PREZİDENT KİTABXANASI Dağlıq Qarabağ münaqişəsi.
2.Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının yekun Aktı. M., 1987.
3.http://supremecourt.gov.az/static/view/173 AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu;
4. ASE. Cild III. Bakı, 1979.
5. ASE. Cild IX. Bakı, 1986.
6. Azərbaycan: Müstəqillik və tarixi irs. Bakı 2001. 117s.

Summary

The problem of compensation for material and moral damage to Azerbaijan is one of the important aspects of the elimination of the consequences of the Armenian aggression and the settlement of the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh as a whole. There are certain forms of compensation in modern international law. These forms reflect, on the one hand, the obligation to fully compensate the damage, and, on the other hand, the methods of making such payment. Measures are being taken to determine the amount of material damage caused to the Azerbaijani state and citizens as a result of the Armenian occupation in accordance with international standards.

ZAQAFQAZİYANIN İLK MÜSƏLMAN-QIZ MƏKTƏBİ

Dosent əvəzi Əsədova Xanım
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Açar sözlər: Maarifçi, təhsil, xeyriyyəçi, məktəb
Keywords: Educator, education, philanthropist, school

XIX əsrin sonlarında millətinin xoşbəxtliyini məktəbdə görən Hacı Zeynalabdın Tağıyev Azərbaycanlıların böyük kütləsinin savadsız olduğunu yaxşı bilirdi. Elə bunun üçündə qız məktəbi açmaq fikrinə düşür.

Tamamilə savadsız olan Hacı savadsızlığın acısını duymuş və buna görə də vətən övladlarının, xüsusilə, kasıb, yetim oğlan və qızlarımızın təhsil almasına böyük qayğı göstərmişdi.[4, səh 39]

H.Tağıyevin qız məktəbini açmaq həvəsini görən H.B.Zərdabi 1896- cı ildə Bakı qubernatoruna məktubla müraciət edərək qız məktəbi açmaqdan ötrü vəsait ayırmağı xahiş etsədə rədd cavabı almışdı. Sonradan Tağıyev özü III Aleksandra müraciət etsə də, çar Hacının xahişini rədd edir. Çar III Aleksandr öləndən sonra II Nikolay taxta çıxır. Tacgüzarlıq mərasimində Hacı bir senatorun vasitəçiliyi ilə Nikolayın arvadı Aleksandra Fyodorovnaya çox bahalı hədiyyə çatdırır və eyni zamanda Bakıda qız məktəbi açmaq barədə təkrar xahişnamə göndərir və rica edir ki, rus-müsəlman qız məktəbinə çariçə Aleksandra Fyodorovnın adı verilsin. Eyni zamanda qız məktəbinin xərcini ödəmək üçün banka 150. 000 manat qoyur, bu da beş faizdən ildə 7500 manat gəlir götürəcəkdi və bununla məktəbin xərc-xəracatı artıqlamasilə ödəniləcəkdi.[2, səh 12].

1896-cı il aprelin 24-də Qafqaz təhsil dairəsi senator Yanovskiyə yazdığı məktubda rus müsəlman məktəbi açmaq üçün icazə verilməsini istəmiş, hətta məktubda məktəbin vəzifələrini belə göstərmişdi.Tağıyev Şahtaxtinskiyə yazdığı məktubda bildirmişdiki, biz

məktəbi elə yaratmalıyıq ki, müsəlmanca caamatı heç şübhəyə düşmədən bu tədbirə inansın və öz qızlarının bu məktəbə gəlmələrinə mane olmasınlar, qızlarını məktəbə özləri gətirsinlər. Ona görə də mən qəti fikirləşirəm ki, istər məktəbin tələbələri istərsə də məktəb rəisi və müəllimlər, onların hamısı müsəlman qızları olmalıdı. Çünki belə olmasa, heç kim öz qızını məktəbə verməzdi. Açılacaq bu məktəbdə Hacı hər bir şeyin Azərbaycana aid olacağını bildirirdi.[1, səh 20-21].

Xurafat dövrü olduğu üçün qız məktəbini açmaq üçün Hacı görkəmli din xadimlərini, ruhaniləri, evinə dəvət edib əhvalatı onlara danışır və məsələni mümkün qədər xoşluqla həll etmək istəyir. Çünki o zamanlar bütün əhali onlara daha çox inanırdılar. H.Z. Tağıyevin məktəb açmağa hazırlığı onun nizamnaməsini tətib edilməsilə başlanmışdır.Bu işdə ona H.B.Zərdabi və başqa azərbaycanlı ziyalılar yaxından kömək etmişdilər. Tağıyev bir çox Rusiya məktəblərinin nümunələri ilə tanış olmuş, onlardan istifadə edərək öz məktəbinə nizamnamə tərtib edənlərə məsləhətlər vermişdi.

Nəinki Zaqafqaziyada, həmçinin bütün Rusiya imperiyasında ilk müsəlman qız məktəbi olan bu məktəbin nizamnəsinə görə Bakı qadın rus- müsəlman məktəbi Qafqaz təhsil dairəsinin "Əsasnaməsi"nə tabe olmaqla yanaşı aşağıdakı qaydaları rəhbər tutur:

Bakıda açılan məktəb...Bakının 1-ci gildi sahibi tacir Hacı Zeynalabdin Tağıyevin kapitalı əasasında yaradılır və məqsədi müsəlman qızlara ibtidai təhsil verməkdir;

Məktəb Qafqaz təhsil dairəsi nəzdində olub yerli xalq məktəbləri direktorluğun da nəzdindədir.O, Qapalı tədris- tərbiyə ocağı olmaqla, oraya 7 yaşından az olmayan müsəlman qızlar qəbul olunurlar;

Məktəb öz proqramına görə Qafqaz tədris dairəsinin ibtidai məktəblərinə uyğundur. Sinif nəzdində müsəlman ailələrinin tələbinə uyğun olan əl və ev işləri üzrə də məşğələlər keçirilir;

Bu məktəbdə təhsil müddəti 4 ildir, sonuncu il əlavə sinif hesab olunur.

Məktəb əsasən aşağıdakı vəsait hesabına saxlanılmalı idi:

Məktəbin təsisşisi Hacı Zeynalabdın Tağıyevin ianəsi olan 125 min manat kapitaldan gələn faiz və öz hesabına təhsil alanların ödədikləri xərc.

Nizamnaməyə görə məktəbin hamilik şurasının fəxri hami- məktəbin təsisçisi H.Z.Tağıyev, Bakı şəhər rəisi, Quberniya qazısı, fəxri haminin arvadı, Bakı qadın məktəbinin rəisi, Bakı kişi gimnaziyasının direktoru Bakı Dövlət dumasının məsləhət gördüyü bir nəfər bakılı fəxri müsəlman, fəxri haminin seçdiyi Bakı şəhərinin bir kişi və bir qadın nümayəndəsi daxil olmalı idi.[1,25-26]

1901-ci ildə açılması üçün bütün tədbirlər görülsədə həmin ilin sentyabrında qızların çoxunun məktəbə (bir çoxlarının öz qızlarını məktəbə verməməsi səbəbindən) gəlməməsindən açmaq mümkün olmadı. Tağıyev Bakı camaatını Təzəpir məscidinə yığıb yenidən onlarla söhbət etdi. Nəhayət ki, oktyabrın 7-də məktəbi açmaq mümkün olur.

Məktəb açılandan sonra da çətinliklər olmuşdu. Belə ki türk dilini bilən müəllimlər çatışmırdı. H.Z.Tağıyev mərkəzdə çıxan qəzetlər vasitəsilə bütün müsəlman müəllimlərinə müraciət edərək onlardan kömək istəmişdi. Bu çağırışdan sonra Axalsıxda yaşayan müəllimə Hənifə Məlikova, Tambovda yaşayan milliyətcə tatar olan Rəhilə xanım Terequlova, Litvada yaşayan tatar müəllimə Məryəm xanım bu çağırışla Bakıya gəlir. Qız məktəbinin birinci müdirəsi Hənifə xanım Məlikova (Həsənbəy Zərdabinin arvadı) idi.

Məktəbə 58 qız qəbul edilmişdi; onlardan 35 nəfəri kasıb ailələrdən idi, təhsil haqqından azad edilmişdilər, geyim və yemək-içməklərinin xərcini Tağıyev ödəyəcəkdi. (Əvvəldən 20 nəfər kasıb qızın pulsuz götürülməsi nəzərdə tutulmuşdu, bu siyahıya 15 nəfərdə əlavə edir). 35 nəfərin pulsuz saxlanılmasından başqa, pansionatda qalmaq üçün 100 manat ödənilməli idi. 1901-ci ildə məktəbin açıldığı birinci ildə 50 nəfər qəbul etmək planlaşdırılmışdı. Lakin məktəbə daxil olmaq istəyənlərin sayı çox olduğundan əlavə 8 nəfərin qəbulunu həyata keçirirlər. Burada bütün Zaqafqaziyadan,hətta Şimali Qafqazdan,

Dağıstandan, Osetiyadan, Kabarda həmçinin Tatarıstanda müsəlman qızlar qəbul edilmişdi. Bu məktəb pansion və qapalı idi. Qızlara həftədə bir dəfə, cümə günləri səhər saat 10-dan 17-yə qədər evlərinə getməyə icazə verilirdi.

Məktəbdə dərslər 1901-ci ilsentyabrın 7-də başlanmışdı. Sentyabrın 9-daisə bayram edilir. Krımdan, Özbəkistandan, Peterburq və başqa yerlərdən çoxlu təbrik teleqramı gəlir. Peterburqdan senator Yankovski Tağıyevə yazırdı: "Sizin xərciniz və sizin səyiniz sayəsində açılan məktəbə müvəffəqiyyət arzulayırıq".

Məktəbin ilk məzunlarına Hacı Zeynalabdin özü bir nüsxə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş Quran, Sədinin "Gülüstan", Lev Tolstoyun, Puşkinin, Qoqolun, Lermontovun əsərlərindən nüsxələr, təzə libas və başqa hədiyyələr vermişdi. Bundan sonra hədiyyə vermək ənənəyə, adətə döndü. Sonralar İran Şahı yolüstü Bakıda olanda, arvadı qız məktəbinə gəlmiş, hər şagirdə qızıl zəncirdən asılmış bir qızıl onluq bağlamışdı.

Açılan bu məktəbdə təhsil alan qızların geyiminə, onların yeməyinə, dərsdən sonrakı boş vaxtlarını nece keçirmələrinə ciddi nəzarət edir. Sona xanımda tez- tez qızlar arasında olur, onların prablemləri ilə maraqlanırdı. Sona xanımın bilavəsitə rəhbərliyi altında məktəbin kollektivi teatr dərnəyi təşkil edirdi.

Yaxın və Orta şərqdə, bütün müsəlman aləmində avropasayağı birinci olan bu qız məktəbini qurtaran qızlar Azərbaycanın ilk və əsas qadın müəllim kadrları oldular. Onlardan məktəbi bitirəndən sonra təhsilini davam etdirib həkim, iqtisadçı, kitabxanaçı, rəssam, elmi işçi, professor, dossent olanlar da vardı.

Tağıyevin məktəbinin yetişdirmələrindən professor Sona xanım Axundzadə, Ümnisə Musabəyova, həkim S.Axundova, 1930- cu illərdə Azərbaycanın ədliyyə komissarı olmuş Ayna Sultanova kimi qadınlarımız olmuşdu.

Ümumiyyətlə, Tagıyevin himayəçiliyi ilə oxuyan, onun təqaüd verdiyi şəxslər sonralar öz ölkələrinin, xalqlarının görkəmli nümayəndələri olmuşdular. Nəriman Nərimanov, Məşədi Əzizbəyov, Əlimərdan bəy Topçubaşov,Qara bəy Qarabəyli, Behbud Ağa Cavanşir, Lütfəli bəy Behbudov, Mirzə Davud Hüseynov, Nəsib bəy Yusifbəyli, Mir Həsən Vəzirov, Xudadat bəy Məlik -Aslanov, R.Axundov, Şövkət Məmmədova və onlarca başqaları H.Z.Tağıyevin köməyi sayəsində təhsil almışlar.[3,səh 388-389]

Geniş və xeyirxah qəlbli yaşadığı ömrü Tağıyev Rusiya imperiyasında millətlərə fərq qoymadan maarif və mədəniyyət, bütün xeyriyyə işlərinə çox dəyərli xidmət göstərmişdi.

Tağıyevin böyük həvəslə açıdığı bu məktəb 1918-ci ilə qədər fəaliyyət göstərir. Sovet Rusiyasının burdakı nümayəndələri göstərdiyi pozuculuq fəaliyyətləri nəticəsində qızların təhsilinə və məktəbə gedib gəlmələrinə mane olurlar.1920- ci ildə XI Ordu tərəfindən işğal olunan ölkəmizdə H.Z.Tağıyev çox təəssüfki Azərbaycanın siyasi və sosial həyatından kənar edilir və aşdığı qız məktəbi isə öz fəaliyyətini dayandırmalı olur.

Ədəbiyyat

1. Mahmud İsmayıl, Marat İbrahimov "EL atası".Azərnəşir 1994.
2.Manaf Süleymanov. Azərb.milyonçuları: Hacı Zeynəlabdın Tağıyev. Bakı, Gənclik, 1996.
3.Azərb. Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası.II cilddə.IIcild." Lider Nəşriyyatı."Bakı -2005.
4. Əkram Bağırov.Hacı Zeynalabdin Tağıyev Öz Dövrünün Aynasında." Pergament"2020

Summary

In the article, Haji Zeynalabdin Taghiyev,a great philanthropist of his time,a millionaire.an educator,a representative of the Azerbaijanibourgeoisie,a greatlover of his people,and a person of high intelligence,talks about the opening of the Muslim geza school, which is one of the greatest measures he tookfor this school.The sacrifices he made for our people, for the education of people, willlive forever and willnot be forgotten.

YENİ ŞƏHƏR ƏSASNAMƏSİNİN YELİZAVETPOL QUBERNİYASINA ŞAMİL EDİLMƏSİ

Əsgərova Xəyalə İsrayıl qızı
0000-0002-0256-9984
Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Azərbaycan, Yelizavetpol, quberniya, şəhər, islahat
Key words: Azerbaijan, Yelizavetpol, governorate, city, reform

Zaqafqaziyanın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi prosesi yeni dövrün ən əsas geosiyasi transformasiyalarından biri idi. Zaqafqaziya birləşdirildikdən dərhal sonra Rusiya imperiyası burada inzibati-ərazi islahatı aparmaq və dəyişikliklər etmək istəyirdi. Zaqafqaziyada inzibati-ərazi çevrilmələrinin sonrakı gedişi bir neçə mərhələdə gedirdi.

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi ilə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini itirdi. Azərbaycan xalqı zorla iki hissəyə bölündü. Bu tarixi ədalətsizlik nəticəsində torpaqlarımız parçalandı və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna düşməyə məcbur oldu. İşğal nəticəsində Azərbaycan çar Rusiyası zadəganlarının və sənaye sahiblərinin xammal bazasına, rus tacirlərinin satış bazarına çevrildi. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iki hissəyə parçalanması və müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin itirilməsi ölkəmizin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və hüquqi həyatının bütün sferalarında olduğu kimi, idarəetmə sahəsində də nəzərə çarpan dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdu. Bu dəyişikliklər, hər şeydən əvvəl, Şimali Azərbaycan ərazisində Rusiya idarəçiliyinin və bu sahədəki mövcud qanunların tətbiqi ilə müşayət olunmuşdur. Rusiyanın daxili vilayətlərində və quberniya şəhərlərində bir çox illər ərzində müəyyən ictimai idarə formaları mövcud olsa da, Azərbaycanın quberniya şəhərlərinin təsərrüfatı XIX əsrin 80-ci illərinin sonunadək, qəza şəhərlərinin təsərrüfatı isə XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarınadək polis orqanları tərəfindən idarə edilmişdir. 1840-cı il islahatından sonra şəhərin idarə ounması işlərində deputatların iştirakının tətbiq edilməsi formal səciyyə daşıyır və əslində "seçilən şəxslər" adlanan bu adamların əsas funksiyası əhalinin üzərinə qoyulan müxtəlif vergiləri və töycüləri yığmaqdan, polis orqanlarının işində iştirak etməkdən ibarət olurdu. Qəza və şəhərlərin abadlaşdırılması, şəhər əhalisinin su ilə müntəəzəm surətdə təhciz edilməsi, səhiyyə və maarif işlərinin vəziyyəti poli və quberniya idarəçilik orqanlarını maraqlandırmırdı. Şəhər təsisatlarının asılılığı və qeyri-müstəqilliyi şəhər işlərinin tam durğunluğu ilə nəticələnmişdir.[1]

1870-ci il şəhər islahatı təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra Rusiya kapitalist münasibətlərinin inkişafı, şəhərlərin sürətli artımı, xüsusən də sənaye və ticarət mərkəzlərində şəhər həyatının mürəkkəbləşməsi ilə bağlı idi. Şəhər islahatının hazırlanması 8 ildən çox çəkdi. 1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməsi islahatın, çar məmurlarının da bəzən söylədikləri kimi, kəndlilərin maraq və mənafelərinə xidmət etdiyini deyil, çox hallarda bunun əksini göstərirdi. [2,237] Əsasnamənin 124-139-cu maddələri xüsusi olaraq bu "fərmanın" məzmununa həsr edilmişdi. [3] Bunların nəticəsində şəhər islahatı əvvəlki lahiyəyə nisbətən xeyli məhdud xarakter aldı. Şəhər əsasnaməsi 1872-ci il iyunun 16-da təsdiq olundu [4] Əvvəlcə o ancaq Rusiyanın daxili quberniyalarında tətbiq olundu. Cənubi Qafqazın digər rayonlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da bir çox şəhərlər xeyli böyüməsinə, əhalinin sayının artmasına baxmayaraq, polis idarələrinin ixtiyarında qalmaqda davam edirdi. XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda şəhər statusuna malik olan 10 şəhər vardı. Bunlar aşağıdakılar idi: Bakı, Şamaxı, Quba, Şuşa,Yelizavetpol, Lənkəran, Naxçıvan, Ordubad, Zaqatala, Nuxa.[6,276]16 iyun 1870-ci il şəhər islahatı burjua xarakterli islahat idi və islahat şəhərlərin idarə olunmasına ictimai qüvvələrin cəlb edilməsini nəzərdə tuturdu.

Bakı qubernatoru Kolyubyakin-yerli əhalinin kifayət qədər inkişaf etmədiyini bəhanə gətirərək, şəhərlərin idarəsini polisin əlində saxlamağı, şəhər dumalarını isə polisin yanında məşvərətçi orqan kimi yaratmağı təklif edirdi. Yelizavetpol qubernatoru da eyni bəhanə ilə şəhər təsərrüfatı işlərinin polis idarələri vasitəsilə idarə olunmasında, Nuxa və Şuşada o zaman fəaliyyət göstərən qaydanın saxlanılmasında təkid edirdi [7]Yelizavetpol qubernatoru da «yerli əhalinin geriliyi və inkişafdan son dərəcədə geri qalmasına» istinad edərək Şəhər Əsasnaməsinin quberniyada tətbiq edilməsinin «qəti əleyhinə olduğunu» sorğuya cavabında bildirmişdi və mövcud qaydanın, yəni şəhər təsərrüfatının polis idarəsi vasitəsilə idarə olunmasının saxlanılmasını lazım saymışdı. Yelizavetpol qubernatoru bunu həmçinin «əhalinin azsaylılığı» və şəhər rüsumlarının ağırlığı ilə izah edirdi.Dumalara seçkilərədə əmlak senzinin nəzərə alınması əhalinin aşağı təbəqələrinin burada iştirakını məhdudlaşdırırdı. Bundan başqa, seçilmiş deputatların yalnız 50%-i müsəlmanlardan ibarət ola bilərdi. Şəhər "özünüidarə" orqanları məhdud səlahiyyətlərə malik idilər. Şəhərlər haqqındakı islahat 1874-cü ildə məhdud şəkildə Bakı, Gəncə, şəki, Şuşa, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində həyata keçirilməyə başladı. Seçicilərin sayından asılı olaraq bələdiyyə üzvlərinin miqdarı 30-72 nəfər müəyyən edilirdi. Şəhər özünüidarəsinin vəzifəsi: abadlıq, maarif, səhiyyə, bazar, sənaye və s. məsə-lələrlə məşğul olmaq idi. [9]1870-ci ildə qəbul olunmuş şəhər "Əsasnamə"si yalnız 1878-ci ildə Bakıda təsdiq olundu. Şəhərlərin idarəsi sahəsində islahatın mahiyyəti ondan ibarət idi ki, əgər əvvəllər şəhər dumalarına seçgilərdə yalnız imtiyazlı silkə malik olanların iştirak etmək hüququ var idisə, yeni «Əsasnamə» fəhlə, qulluqçu və ziyalılara silk fərqi qoymadan vergi ödəyən hər kəsin seçkilərdə iştirak hüqu-qunu təmin edirdi. Yalnız qadınlar və 25 yaşma çatmamış kişilər seçkilərdə iştirak etmək hüququndan məhrum edilirdi. Lakin çar hökumətinin müstəmləkəçilik siyasəti şəhər dumalarının hüquqlarını son dərəcə məhdudlaşdırmışdı. Dumanın abadlıq, yanğına qarşı mühafizə, ticarət, sənaye, səhiyyə və maarifi himayə etməkdən savayı heç bir hüququ yox idi. Qubernatorun mövqeyi canişin tərəfindən bəyənildi. 1874-cü il 28 oktyabr tarixli fərman canişinin təkliflərini nəzərə alaraq, diyarın müxtəlif şəhərlərində özünüidarə orqanların tətbiq etməyin ardıcıllığlını təyin etməyi Qafqaz hakimiyyət orqanlarının ixtiyarına verdi. [9, 205]

Şəhər islahatı yuxarı dairələri təmin etmədiyi üçün 1892-ci ildə çar tərəfindən yeni şəhər əsasnaməsi təsdiq olundu. Bu əsasnamə Gəncə şəhərinə də şamil edilirdi.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, X.C. (2008). Bakı Universitetinin xəbərləri №3 Sosial-siyasi elimlər seriyası.
2. Сумбатзаде А.С. К вопросу об оценке исторического значения законодательного акта от 14 мая 1870 г. о так называемой «аграрной реформе» в Азербайджане, Армении и части Грузии.
3. Полное Собрание Законов Российской Империи.(1874).Собрание второе. т.45.,СПб.
4. Свод законов Российской империи (СЗРИ). СПб., (1876) т.2, ч.1, ст.ст. 1948-2108, Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр.2-ое, т.XLV, отд. первое. С-П.: (1874)
5. Протоколы заседаний совета Санкт-Петербургского уни верситета" (1872) № 4, СПб.,
6. Qəniyev H.Q. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinədək) (2019) Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı.
7. Рзаев, А.К. (1969).Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана. Б.,
8. XIX yüzilliyin sonları-XX yüzilliyin əvvəlləri (2005). Bakı "Elm"
9. Azərbaycan tarixi. (2007). Yeddi cilddə. IV cild (XIX əsr). Bakı. ―Elm‖.
10. Azərbaycan tarixi. (2010) Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı.

Summary

With the occupation of the northern lands of Azerbaijan by Russia, the people of Azerbaijan lost their state independence. The Azerbaijani people were forcibly divided into two parts. The urban reform of 1870 was associated with the development of Russian capitalist relations after the abolition of serfdom, the rapid growth of cities, especially the complexity of urban life in industrial and commercial centers. The governor of Yelizavetpol also stated in his response to the inquiry that he was "strongly against" the application of the City Regulations in the governorate, referring to the "backwardness of the local population and the extreme backwardness of development", and considered it necessary to maintain the existing rule, that is, the management of the city's economy through the police department. The governor of Yelizavetpol also explained this with the "small population" and heavy city taxes. Since the urban reform did not satisfy the upper circles, in 1892 a new urban charter was approved by the tsar. This statute also applied to the city of Ganja.

CƏNUBİ QAFQAZ REGİONUNUN TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Gülməliyeva Humay Adil qızı
Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, siyasi, iqtisadi, hərbi təhlükələr
Keywords: South Caucasus, political, economic, military threats

Məqalədə Cənubi Qafqaz regionunda mövcud olan çoxsaylı problemlər tədqiq olunmuşdur. Bunlara siyasi, iqtisadi, hərbi, vətəndaş cəmiyyəti, təhlükəsizlik problemləri daxildir. Həmin problemlərin yaranma səbəbləri və onların qarşısının alınması üçün irəli sürülən tövsiyələr məqalədə öz əksini tapmışdır. Bunun üçün ən əsası birgə, qarşılıqlı maraqlar inkişaf etdirilməli, regional münaqişələr öz həllini tapmalı və regional təhlükəsizlik sistemi formalaşdırılmalıdır.

Cənubi Qafqaz əlverişli geostrateji mövqeyi, zəngin təbii resurslara malik olması, nəqliyyat dəhlizlərinin üzərində yerləşməsi ilə daima diqqət mərkəzindədir. Bunun nəticəsidir ki, region hər zaman xarici aktorların maraq obyektində olmuşdur. Bununla belə Güney Qafqaz regionu çoxsaylı problemlərin olması ilə xarakterizə olunur. Həmin təhlükələri indi araşdıraq.

Cənubi Qafqaz regionunda təhlükəsizliyə təsir edən mövcud hədələr aşağıdakılardır [8].

1. Siyasi təhlükələr

a) Məhkəmə sisteminin müstəqilliyinin qənaətbəxş olmaması,
b) Korrupsiya,
c) Zəif idarəetmə,
d) Hərb üzərində zəif demokratik nəzarət,
e) Zəif sivil cəmiyyət.

2. Hərbi təhlükələr.

a) Həll edilməmiş münaqişələr,
b) Ölkələrin hərbiləşmə prosesinin sürətlənməsi,
c) Silahlara nəzarət rejimi mexanizmlərinin pozulması,
d) Rusiyanın regionda hərbi iştirakı.

3. İnsan və cəmiyyət təhlükəsizliyinə hədələr.

a) Sivil inteqrasiya çatışmazlığı,

b) Qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi,
c) Sosial qeyri-bərabərlik və ədalətsizlik,
d) Qeyri-qanuni miqrasiya və insan alveri,
e) Narkotik qaçaqmalçılığı,
4. İqtisadi təhlükələr.
a) Ermənistanın mühüm regional layihələrində iştirak etməməsi,
b) Sərvətin qeyri-bərabər bölgüsü,
c) Dutch Disease,
d) Yüksək texnologiya sferalarının zəif inkişafı,
e) Monopoliya və ədalətsiz rəqabət,
f) Rusiyanın vacib maliyyə institutlarını alma siyasəti,
g) Həll edilməmiş münaqişələrin mövcudluğu,
h) Bağlı sərhədlər və iqtisadi sanksiyalar,
i) Miqrant işçilər.
5. Enerji təhlükəsizliyi üçün hədələr.
a) Yerli generator sistemlərinin zəif inkişafı,
b) Enerji qiymətlərinin oynaması,
c) Rusiyanın resurslarından asılılıq,
d) Enerji təminatının təhlükəsizliyi məsələsi,
e) Yerli enerji sistemlərində natamam islahatlar,
f) Yenidən bərpa olunan enerji sektorunun inkişaf etməməsi.
6. Terror təhlükələri.
a) İnfrastrukturların təhlükəsizliyi,
b) Region ərazisindən nüvə materiallarının keçirilməsi,
c) Kiber terrorçuluğu.

Bu təhlükələrin qarşısının alınması üçün bir sıra tövsiyələr verə bilərik.

1. Siyasi təhlükələrə dair tövsiyələr.

✓ Sivil cəmiyyətin rolu yüksəldilməlidir. İctimai diplomatiyanın rolu artırılmalıdır. Milli azlıqların siyasi idarəetmədə iştirakına yol verilməlidir.

✓ Korrupsiyanın qarşısı alınmalı və maaşlar artırılmalıdır.

✓ Mərkəzsizləşdirmənin inkişafı ilə yaxşı idarəçiliyə nail olmaq lazımdır. Bununla daha çox əhali hökumətə çıxış əldə edə bilər və bu, daha effektiv idarəetmə sisteminin yaranmasına apara bilər.

2. Hərbi təhlükələrə dair tövsiyələr.

✓ Sülh proseslərinin bir qüvvə tərəfindən monopolizasiyasına son qoyulmalıdır.

✓ Cənubi Qafqaz ölkələrinin Avropa və Avro-Atlantik strukturlarına inteqrasiyası regional təhlükəsizliyə yardım edəcək. Çünki bununla onlar beynəlxalq terror, KQS yayılması və s. təhlükələrə qarşı mübarizədə daha güclü təcrübə əldə etmiş olacaqlar.

3. İnsan və cəmiyyət təhlükəsizliyinə qarşı hədələrə dair tövsiyələr.

✓ Yoxsul və varlılar arasında boşluğu aradan qaldırmaq üçün sosial proqramlar həyata keçirilməlidir.

✓ Orta təbəqənin güclənməsinə şərait yaradılmalıdır.

4. İqtisadi təhlükələrə dair tövsiyyələr.

✓ Birgə iqtisadi layihələr həyata keçirilməlidir.

✓ Aİ standartlarına uyğun olaraq iqtisadi qanunvericilik formalaşdırılmalıdır.

✓ Region ölkələri bir-birlərinin iqtisadiyyatlarına investisiyalar qoymalıdırlar.

✓ Regionların istehsal potensialı inkişaf etdirilməlidir.

5. Enerji təhlükəsizliyinə dair tövsiyələr.

✓ Bərpa olunan enerji sektorunun inkişafı üçün yüksək texnologiya və investisiya cəlb edilməlidir.

✓ Elektrik enerjisi sferasında regional əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir.

✓ Enerji effektivliyinin artırılması üçün qanuni, institusional, maliyyə mexanizmlərinin inkişafı təmin olunmalıdır.

6. Terror təhlükələrinə dair tövsiyyələr.

✓ Birgə regional anti-terror mərkəzi yaradılmalıdır[3,104-165].

Göründüyü kimi regionda mövcud olan problemlər Cənubi Qafqaz ölkələrinin inkişafına və ümumi təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına mane olur. Biz ümumiləşdirmə aparsaq belə bir formul tərtib edə bilərik. P (problem) = M (münaqişələr) +M (müdaxilə) + ZD (zəif dövlət). Yəni, əsasən regiondakı münaqişələr, xarici aktorların müdaxiləsi və region dövlətlərinin zəifliyi Cənubi Qafqazın zəifləməsinə aparıb çıxarır. Bunun qarşısını almaq üçün yuxarıda sadaladığımız tövsiyələri həyata keçirmək lazımdır.

Beləliklə, regiondakı problemlər:

✓ Çoxsaylı münaqişələrin mövcudluğu;

✓ Demokratiya, qanunun aliliyi, insan hüquqları, azad rəqabət, bazar iqtisadiyyatı sferasında çatışmazlıqlar;

✓ Xarici aktorların regiondakı maraqları və bu maraqların toqquşması.

Problemləri həll etmək üçün bunlar edilməlidir:

✓ Münaqişələr həll edilməlidir;

✓ Kollektiv təhlükəsizlik sistemi formalaşdırılmalıdır;

✓ Ümumi maraqlar inkişaf etdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Bekiarova N. South Caucasus as a region of strategic importance. International E-Journal of Advances in Social Sciences. Vol.5 İssue 14 2019 pp.1016-1025

2. Behrendt S., Kempe I. South Caucasus 2025: Scenarios for an uncertain future/https://ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/CAD-19-2-4.pdf

3. Buzan B., Waiver O. Regions and Powers: The structure of international security. Cambridge University Press. 2003 pp.1-564

4. Emerson M., Tocci N., Prokhorova E. A stability pact for the Caucasus in theory and practice – a supplementary note. Centre for European Policy Studies. Working document №152 Brussels 2000 pp.1-23

5. Champain P., Klein D., Mirimanova N. From war economies to peace economies in the South Caucasus. Economy and conflict research group of the South Caucasus 2004 pp.1-242

6. Garibov A. Friends and foes in the South Caucasus: Sources of divergent security policies and alliances in the region. EUCACIS online paper №9 Berlin 2019 pp.4-19

7. Mac Dougall J.C. Post-soviet strategic alignment: the weight of history in the South Caucasus Phd dissertation Georgetown University Washington 2009 pp.1-312

8. Wittich A., Maas A. Regional cooperation in the South Caucasus. Lessons for peacebuilding from economy and environment/https: //www. adelphi. de/de/system/ files/mediathek/ bilder/us_ 038_-_regional_cooperation_in_the_south_caucasus_1.pdf

SECURITY PROBLEMS IN THE SOUTH CAUCASUS AND THEIR SOLUTIONS

Gulmaliyeva Humay Adil

Summary

In the article, numerous problems existing in the South Caucasus region were studied. These include political, economic, military, civil society, and security issues. The causes of those problems and recommendations for their prevention are reflected in the article. For this, most importantly, joint and mutual interests should be developed, regional conflicts should be resolved and a regional security system should be formed.

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN ƏNƏNƏVİ SU TƏCHİZATI

Həsənov Elnur Lətif oğlu
AMEA Gəncə Bölməsi
lnurh273@gmail.com

Xülasə: *Elmi əsərdə ötən əsrin birinci yarısında Gəncə şəhərinin ənənəvi su təchizatı sisteminin bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Çoxsaylı arxiv sənədləri, yazılı mənbələr, ayrı-ayrı statistik məlumatlar, müxtəlif tədqiqatçıların əsərləri əsasında araşdırılan tarixi mərhələdə şəhərin infrastrukturunun mühüm cəhətləri öyrənilmişdir. Gəncə şəhərində su ilə təminatın ənənəvi formaları ilə yanaşı, texnoloji yeniliklərlə səciyyələnən növlərindən istifadəyə dair elmi məlumatlar verilmişdir.*

Açar sözlər: Gəncə, Azərbaycan, XX əsr, şəhər infrastrukturu, tarixi araşdırma, innovativ tədqiqat.

Key words: Ganja, Azerbaijan, XX century, urban infrastructure, historical study, innovative research.

Giriş

Gəncənin şəhərsalma quruluşuna daxil olan yaşıllıqların qoynuna aldığı nəhəng şəhər hələ XVII əsrdən etibarən (yəni şəhər müasir dövrdə yerləşdiyi əraziyə köçürüldükdən sonrakı tarixi mərhələdə) burada olmuş bütün səyyahları, xarici ölkələrdən gəlmiş qonaqları valeh etmişdir. Övliya Çələbi XVII əsrin ortalarında Gəncənin hər yerini bürümüş toxmaçarlıqlardan, çəkilliklərdən, abbat Avreli Filipp həmin əsrin sonlarında şəhərin xeyli hissəsini tutan bağlardan xəbər verir [3, s. 4; 9, s. 124-127].

N.Dubrovin də XIX əsrin əvvəllərində Gəncədə çoxsaylı meyvə və üzüm bağlarının olduğunu təsdiq edir. Gəncə qəzasında olan 4500 desyatinlik üzüm bağlarından 2400 desyatininin şəhərin sərhədləri çərçivəsində olması faktı da yuxarıda deyilənləri sübut edir. N.Florovski Gəncəni nəhəng bağ adlandıraraq, onun küçələrinin geniş surətdə təsvirini verərək bu cür qeyd etmişdir: "Şəhərin əksər küçələri boyunca çinarlar, bədmüşk, dranqı, pişpişə ağacları əkilmişdir. Onların sıx budaqları yolun hər iki tərəfində bir-birilərinə qovuşaraq tağ kimi küçələrin üstünü örtür, boğucu yay bürküsündə yaxşı kölgə yaradır. Bütün küçələrdən su arxı çəkilmişdir" [1, s. 29-32; 2, s. 11-14, 97-102].

Məxəzlər kifayət qədər geniş ərazisi olan şəhərin təxminən beş kvadrat verstliyinin yüz altmış beş böyük meyvə bağı, iyirmi yeddi tut bağı ilə tutulmasını qeyd etmişlər. Şəhristandankı Bala Bağman məhəlləsi Bayır şəhərdəki Böyük Bağman bölgəsi kimi toponimlər də Gəncənin zahiri görünüşü haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Doğrudur, XIX əsrin əvvəllərindən otuzuncu illərə kimi davam edən Rusiya-İran müharibələri nəticəsində şəhər bağları da xeyli zərər çəkmiş, on yeddi bağ tamamilə dağıdılmışdı. Amma XX əsrin 30-40-cı illərindən başlayaraq Gəncədə müxtəlif meyvə ağaclarının və üzüm tənəklərinin əkilməsi ildən-ilə artırılmağa başlamışdı. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bağlar və bəzək ağacları nəinki Bayır şəhərdə və şəhristanda, həmçinin İçqala və Narınqalada da xeyli sahəni əhatə edirdi. Şəhərdə yaşıllığın bolluğu bir də onunla şərtlənirdi ki, buradakı yaşayış evlərinin, demək olar ki, hamısı malikanə tipli idi. Malikanə tipli şəxsi mülklər hündür divarlarla hasara alınmış bağın içərisində ev-yaşayış binası formasında olurdu. Həm də şəxsi evləri dövrələyən hündür divarlar (ailə üzvlərinin naməhrəm gözündən iraq olması üçün) küçələrdə hava hərəkətinə mane olmurdu. Belə ki, şəhərin iqlim xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq küçələri hakim küləklər istiqamətində salırdılar. Bu isə hündür divarlar arasındakı durğun havanı hərəkətə gətirir, yoluxucu xəstəliklərin yaranma imkanını aradan qaldırırdı. Nahamvar sahədə yerləşən şəhərlərin əyrixətli və ensiz küçələrindən fərqli olaraq, Gəncə küçələri nisbətən geniş və düzxətli qurulmuşdur. Onlar radial istiqamətdə mərkəzdən – Şah Abbas meydanından uzaqlaşır, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə, məhəlli meydanlara doğru

uzanırdı. Gəncədə bağların şəhər ərazisinin xeyli hissəsini tutması bir də onunla sübut olunur ki, əhalinin sayı şəhərin sahəsinə nisbətən xeyli geridə qalırdı. Təbii ki, bağların bolluğu şəhərin iqlim havasının saf qalmasında, yay mövsümündə qızmar günəşin, qışda soyuq küləklərin qarşısını almaqda müstəsna rol oynayırdı [4, s. 34-50; 8, s. 94].

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Bu bağların suvarılması üçün Gəncədə mükəmməl suvarma sistemi qurulmuşdu. İstisnasız olaraq bütün küçələrə arxlar çəkilmişdi. Onların suyu ilə həm küçədəki ağaclar, həm də şəxsi həyətlərdəki bağçalar və xüsusi bağlar suvarılırdı. Suyun məhəllələr və ayrı-ayrı bölgələr arasında paylaşdırılması möhkəm dövlət nəzarətinə alınmışdı. İctimai mülkiyyət hesab olunan kanalların suyunu əhali tərəfindən seçilən cuvarlar bölüşdürür, sudan ictimai istifadə və bölgü prinsipini pozanlar ciddi cəzalandırılırdılar. XIX əsrin altmışıncı illərinə kimi hər il seçilən cuvarlar, onların bürokratik hakimiyyət orqanlarına tabe olduqdan sonra səlahiyyət müddətlərini üç ilə çatdırırdılar [2, s. 96-104; 5, s. 72-74].

Küçələrdəki arxlara su, Gəncə çayından şəhərə çəkilmiş on altı böyük arxdan və yaxınlıqdankı dağlardan çəkilmiş və ümumi sayı otuza qədər olan kəhrizlərdən götürülürdü. Sol sahildəki arxlar əsasən bunlardan ibarət olmuşdur - Kor arx, Qızıl Hacılı arxı, Xan arxı, Lemsə arxı, Bala Bağman arxı, Karxana arxı, Arazbar, Şatır arxı, Allahdad və Qara arx idi.

Gəncə şəhərinin sağ sahilindəki bağlar isə Xanlıqlar arxı, Ərəbli arxı, Çölək arxı, Topçu arxı, Şin arxı, Dinarac arxlarının suyu ilə suvarılırdı. Su tutumuna görə bunların içərisində Karxana arxı (0,240 m^3/san), Qızıl Hacılı (0,357 m^3/san), Xanlıqlar (0,368 m^3/san), Ərəbli (0,245 m^3/san), Xan arxı (0,372 m^3/san), Çölək arxı (0,490 m^3/san) xüsusilə fərqlənirdilər. Onlardan başqa Böyük Bağman bölgəsində və Quru Qobu yaxınlığındakı əkin yerlərini və bağları suvarmaq üçün Quşqara (və yaxud Qoşqar) çayından çəkilmiş Bəhrəmbəy (0,153 m^3/san) və Şahsevən (0,330 m^3/san) arxlarından da istifadə olunurdu. Şəhər daxilindəki kanallar üzərində 35 dəyirman, 30-a yaxın körpü mövcud idi [6, s. 32; 7, s. 61].

Nəticə

Ümumiyyətlə, geniş bir sahəni əhatə etmiş Gəncə şəhəri üçün arxların, kəhrizlərin, artezian quyularının suyu tam kifayət etmirdi. Çünki artıq XX əsrin birinci yarısında əhalisinin sayı daha da artan şəhərin tələbatı müvafiq olaraq artır, texniki cəhətdən daha təkmil su sistemlərinin istifadəyə verilməsinə başlanılırdı. Eyni zamanda, uzun müddətdən bəri şəhəri su ilə daha yaxşı təchiz etmək üçün yeraltı su kanalları şəbəkəsi – kəhriz sistemi yaradılmışdı. Gəncə düzünün qatlarında olan güclü qrunt su axınları Gəncə kəhrizlərinin mənbəyini təşkil edirdi. XIII əsr tarixçisi Zəkəriyyə Qəzvinin yazdığına görə erkən orta əsrlərdə Gəncə kəhrizlərinin əla keyfiyyətli suyu əhalinin tələbatını ödəyirdi. Şah Abbas Gəncəni indiki yerinə köçürdükdən sonra isə buraya ilk çəkilən kəhriz Məscid kəhrizi olmuşdu. Həmin kəhrizə xalq arasında Hacı Bağır kəhrizi də deyirmişlər. Yəqin ki, həmin adam kəhrizin çəkilməsinə rəhbərlik edən və ya onu maliyyələşdirən şəhər sakini olmuşdur. Bütövlükdə, Gəncə dairəsində iyirmi beş kəndin istifadə etdiyi 97 kəhriz olmuşdur ki, onlardan otuzu Gəncə şəhərinin ərazisində mövcud olmuşdur [2, s. 69-70, 98-100].

Müxtəlif dövrlərdə çəkilmiş bu kəhrizləri aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür (mötərizə daxilində onların XX yüzillikdəki məlum su sərfiyyatı göstəriciləri - debiti qeyd olunmuşdur):

Məscid kəhrizi (30 l/san), Cümə kəhrizi (25 l/san), Şaxsöyən kəhrizi (27 l/san), Ozan kəhrizi (20 l/san), Hacı Mirqasım kəhrizi (30 l/san), Hajı Hilal kəhrizi, Sadıllı (30 l/san), Zülülər (15 l/san), Hacı Qədimli (28 l/san), Cavad xan kəhrizi, Şərəfxanlı (37 l/san), Qaymaxlı (32 l/san), Qalalılar kəhrizi, Seyid kəhrizi (22 l/san), Cahar oğlu kəhrizi (20 l/san), Tat oğlunun kəhrizi (25 l/san), Arzumanlı (16 l/san), Abuzərbəyli (18 l/san), Hajammədli (26 l/san), Orta kəhriz (18 l/san), Şor kəhriz (20 l/san), Dəli Əli kəhrizi (15 l/san), Quru dərə kəhrizi (42 l/san), Comərd Qəssab kəhrizi (18 l/san), Xaraba yeri kəhrizi (75 l/san), Kərbalayı

Abış oğlunun kəhrizi, Kilsəkənd kəhrizi (20 l/san), Kilsə kəhrizi (7 l/san), Nanasov kəhrizi (12 l/san) [1-3].

Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, böyüklü-kiçikli arxlardan fərqli olaraq, kəhrizlərin suyu nisbətən saf və sağlam olub, eyni zamanda əhalini içməli su ilə də təmin edirdi. Cürdəklərdə, güyümlərdə kəhriz suyunu götürüb konusşəkilli su daşına tökürdülər. Daşın məsamələrindən süzülən su "ağ su" (çöküntüsüz) kimi təmiz, yemək və içmək üçün tamamilə məqbul hesab edilirdi. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cür daşlar daha çox maddi baxımdan imkanlı ailələrdə olurdu. Bazarda belə su daşları 3 manata satıldığından, hamının onu almağa maddi imkanı yox idi. Bundan əlavə, şəhərdə əlliyə qədər su quyusundan da istifadə olunurdu. Tədricən şəhərin su təsərrüfatı XX əsrin ikinci yarısından etibarən daha təkmil, texniki cəhətdən inkişaf etdirilmiş hidrotexniki qurğulardan istifadə edilməklə yenilənirdi [2, s. 97-104].

Ədəbiyyat

1. Altman M.M. Gəncə şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, 1991, 85 s.
2. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
3. Fətullayev Ş.S. Gəncə abidələri. Bakı: Elm, 1969. 100 s.
4. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum "Sociosféra-CZ" (Czech Republic), 2018. 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
5. Hasanov E.L. Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja. TSU-TI — The International Scientific Journal of Humanities, 2022, No 1(1), p. 71-74. DOI: https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov
6. Məmmədov F.H., XIX əsrdə Gəncə şəhərinin ərazisi, əhalisi və idarəsi (1868-ci ilə qədər). "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri" jurnalı, № 3, Bakı, 1976, s. 32.
7. Журнал «Кавказский вестник», № 6, Тбилиси, 1902, с. 61.
8. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX в. Ленинград, 1986, с. 94.
9. Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку: Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 1964. 254 с.

TRADITIONAL WATER SUPPLY SYSTEM OF GANJA CITY IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Hasanov Елнур Latиф оглы

Summary

In this scientific work were studied some basic characteristic features of the traditional water supply system of Ganja city in the first half of the XX century. Important aspects of the city's infrastructure have been investigated at the historical stage, which was researched on the basis of numerous archival documents, written sources, separate statistical data, works of various researchers. In addition to the traditional forms of water supply in Ganja city, scientific information is given on the use of types characterized by technological innovations.

AZƏRBAYCAN–TACİKİISTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

t.ü.f.d. Hüseynova Rimunə Zakir qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin
rumina.huseyn@mail.ru

Xülasə: *Azərbaycan üçün Mərkəzi Asiya bilavasitə qonşuluğumuzda yerləşən, ortaq dil, din, tarix və sivilizasiyanın daşıyıcıları olan xalqların yaşadığı əhəmiyyətli bir regiondur4 . Belə ki, regionun 5 dövlətindən dördü (Tacikistan istisna olmaqla) türkdilli dövlətlərdir ki, bu dövlətlərlə təkcə ikitərəfli deyil, həmçinin türkdilli ölkələrin müxtəlif inteqrasiya platformaları çərçivəsində də əməkdaşlıq edilir. Azərbaycanın region dövlətləri ilə ikitərəfli siyasi əlaqələri müxtəlif dövrlərdə enişli-yoxuşlu mərhələlərdən keçsə də, son dövrlər dövlət rəhbərlərinin artmaqda olan qarşılıqlı səfərləri, Azərbaycanın regional nüfuzunun güclənməsi və bir sıra regional layihələrin təşəbbüskarı və reallaşdırıcısı rolunda çıxış etməsi fonunda Azərbaycan–Mərkəzi Asiya münasibətlərində canlanma müşahidə edilir.*

Açar sözlər: Azərbaycan,Tacikistan,saziş, müqvilə,səfər,görüş,əlaqə.
Keywords: Azerbaijan, Tajikistan, agreement, contract, visit, meeting, contact.

Giriş.

Mərkəzi Asiya Avrasiyanın mərkəzində yerləşən, geosiyasi cəhətdən önəmli çəkiyə malik, təbii sərvətlərlə zəngin və bəşər tarixinin mühüm sivilizasiyalarına ev sahibliyi etmiş əhəmiyyətli bir regiondur. Xəzər vasitəsilə Azərbaycanla həmsərhəd olan Mərkəzi Asiya ölkəmiz üçün ortaq tarix, dil, din və ənənələrin daşıyıcısı olan xalqların yaşadığı, çoxsaylı azərbaycanlı diasporasına ev sahibliyi edən, ortaq enerji və nəqliyyat maraqlarını paylaşan region, həmçinin önəmli bazar və investisiya məkanı kimi əhəmiyyətlidir. Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə ilkin təmaslar və dövlətlər arasında ilk rəsmi sənədlərin imzalanması hələ bu ölkələrin öz müstəqilliyini elan etməsi prosesi tam başa çatmamışdan əvvəl reallaşmışdır. 1991- 1993-cü illərdə bütün Mərkəzi Asiya dövlətlərinə Azərbaycanı təmsil edən müxtəlif səviyyəli nümayəndə heyətlərinin səfərləri və region dövlətlərinin rəsmi şəxsləri ilə görüşləri baş tutmuş, bir çox istiqamətlərdə əməkdaşlığı nəzərdə tutan sənədlər imzalanmışdır.

Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında digərləri ilə müqayisədə ikitərəfli münasibətlərin nisbətən daha gec qurulduğu dövlət Tacikistandır. Azərbaycan və Tacikistan dövlət başçıları arasında ilk görüş 1997-ci ilə təsadüf edir. Belə ki, həmin ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin rəhbərlərinin VIII Zirvə görüşündə iştirak etmək üçün Tehranda səfərdə olarkən Tacikistan Prezidenti Emoməli Rəhmonla görüşmüşdür[1: 29.10.2014]. İlham Əliyevin Prezident seçilməsindən sonra da ikitərəfli münasibətlər yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. 2007-ci il martın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Tacikistana rəsmi səfər etmiş və Azərbaycanla Tacikistan arasında bir sıra sənədlər imzalanmışdır. Prezidentlər Azərbaycan Respublikası ilə Tacikistan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə, iki ölkə vətəndaşlarının qarşılıqlı vizasız gediş-gəlişi, investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması, ticari-iqtisadi, beynəlxalq avtomobil əlaqələri, dəmir yolu və hava nəqliyyatı, gömrük işləri, mədəniyyət və incəsənət sahələrində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında hökumətlərarası sazişlər daxil olmaqla 11 sənəd imzalanmışdır [2: 16.04.2007]. 2007-ci il avqustun 13-də Tacikistan Respublikasının Prezidenti Emoməli Rəhmon Azərbaycana rəsmi səfərə gəlmişdir. Səfər çərçivəsində prezidentlər Azərbaycan Respublikası və Tacikistan Respublikası arasında birgə bəyannamə imzalayıblar. Bundan əlavə, "Det.Al Metal DMCC" və "TALCO management Ltd" şirkətləri arasında çoxtərəfli əməkdaşlıq proqramı haqqında çərçivə sazişi, Ədliyyə nazirlikləri arasında, elm, texnika və texnologiya, rabitə və informasiyalaşdırma və təhsil sahələrində əməkdaşlıq və azad ticarət haqqında hökumətlərarası sazişlər daxil olmaqla 9 sənəd imzalanmışdır. 2012-ci ilin iyul ayında yenidən Azərbaycana rəsmi səfər edən Tacikistan Prezidenti Emoməli Rəhmon ilə

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev arasında növbəti mühüm görüş baş tutmuşdur. Görüşdə ikitərəfli, regional və beynəlxalq məsələlər barədə fikir mübadiləsi aparılmışdır. Səfər çərçivəsində iki dövlət arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafına verdiyi töhfəyə görə Emoməli Rəhmon Azərbaycan Prezidenti tərəfindən "Heydər Əliyev" ordeni, İlham Əliyev isə tacikistanlı həmkarı tərəfindən "İsmoili Somoni" ordeni ilə təltif edilmişdir [3: 12.07.2012]. Tacikistan dövlət başçısı həmçinin 2012- ci il 15-16 oktyabr tarixlərində İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının zirvə görüşü çərçivəsində iştirak etmək üçün Bakıda səfərdə olmuşdur [4: 18.09.2014]. Prezident İlham Əliyevin Tacikistana ikinici rəsmi səfəri 2014-cü il 15-16 oktyabr tarixlərinə tasadüf etmişdir [5: 15.10.2014]. Səfər zamanı prezidentlər tərəfindən "Azərbaycan Respublikası Prezidenti və Tacikistan Respublikası Prezidentinin Birgə Bəyannaməsi" də daxil olmaqla mülki müdafiə, fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması, səhiyyə və elm kimi sahələrdə əməkdaşlığı əhatə edən beş sənəd imzalanmışdır [6:16.10.2014]. Prezidentlərin mətbuat üçün birgə bəyanatında Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə toxunan Emoməli Rəhmon qeyd etmişdir ki, "Tacikistan müharibənin bütün dəhşətlərini görmüş bir ölkə kimi münaqişənin dinc yolla, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri əsasında həll edilməsindən ibarət prinsipial mövqeyin tərəfdarıdır" [7: 16.10.2014]. Səfər çərçivəsində həmçinin Düşənbədə Prezident İlham Əliyevə Tacikistan Milli Universitetinin Fəxri doktoru diplomu təqdim edilmişdir [8: 16.10.2014].

Nəticə:

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində böyük güclər və inkişaf etmiş ölkələrlə əlaqələr önəmli yer tutsa da, bilavasitə qonşuluğumuzda yerləşən ölkə və regionlarla əlaqələr Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan Mərkəzi Asiya regionu xüsusilə qeyd edilməlidir. Hazırda Azərbaycanla Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq uğurla inkişaf etməkdədir. Azərbaycanın artan nüfuzu, aktiv xarici siyasəti və yerləşdiyi regionda önəmli aktora çevrilməsi Mərkəzi Asiya ilə əlaqələrinə təsirsiz ötüşməmişdir. Digər sahələrlə yanaşı, hazırkı dövrdə Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə enerji və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq Azərbaycan üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan bütün tərəfdaş ölkələrlə münasibətlərin daha da genişləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü addımlar atır. "Xalq qəzeti", 29.102014. - http://www. xalqqazeti. com/az/news/politics/499517
2. Azərbaycan–Tacikistan münasibətləri. /"Heydər Əliyev İrsi" Beynəlxalq Elektron Kitabxana/ - http://lib.aliyev-heritage.org/az/1036626.html
3. Prezidentlərin ali ordenlərlə təltifolunma mərasimi keçirilib. /12.07.2012/ - http://www.aztv.az/readnews.php?lang=az&id=6036
4. İkitərəfli münasibətlər: Asiya, Tacikistan. /Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. /18.09.2014/ http://mfa.gov.az/files/file/Azerbaycan-Tacikistan munasibetleri 18.09.2014. pdf
5. İlham Əliyev Tacikistana rəsmi səfərə gəlib. /15.10.2014/ http://www. president. az/articles/13093
6. Azərbaycan–Tacikistan sənədləri imzalanıb. /16.10.2014/ - http:// www.president. az/ artic les/ 13098
7. Azərbaycan və Tacikistan prezidentlərinin mətbuat üçün bəyanatları /16.10.2014/ - http://www.president.az/articles/13194 İlham Əliyevə Tacikistan Milli Universitetinin Fəxri doktoru diplomu təqdim olunub. /16.10.2014/ - http://www.president.az/articles/13101

AZERBAIJAN-TAJIKISTAN RELATIONS

Huseynova Rimuna Zakir

Summary

For Azerbaijan, Central Asia is an important region inhabited by peoples living in our immediate neighborhood, who share a common language, religion, history and civilization. Thus, four countries in the region (excluding Tajikistan) are Turkic-speaking countries, with which they cooperate not only bilaterally, but also within the framework of various integration platforms of Turkic-speaking countries. Although Azerbaijan's political relations with the countries of the region have gone through ups and downs at different times, Azerbaijan-Central Asia relations have recently revived amid growing reciprocal visits by heads of state, strengthening Azerbaijan's regional prestige and acting as an initiator and implementer of number of regional projects.

ASTARA RAYONUNUN SIM KƏNDİNDƏ YENİ AŞKAR OLUNMUŞ QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏR HAQQINDA

t.ü.f.d. İmanov Elnur Müslüm oğlu
F.H.N.-Gəncə Regional Mərkəzi

Açar sözlər: qayaüstü təsvirlər, daş, mağara, incəsənət, petroqlif, ovçuluq, qaya
Keywords: rock carvings, stone, cave, art, petroglyphs, hunting, rock

Azərbaycan dünyada qədim qayaüstü təsvirlərin yayıldığı mühüm regionlardan biri hesab olunur. Cənubi qafqazda qayaüstü təsvir abidələri ilk dəfə ölkəmizdə ötən əsrin 30–cu illərində Qobustanda aşkar olunub [5, s. 55]. Sonra 60-70-ci illərdə Gəmiqayada, Kəlbəcərdə, Abşeronun müxtəlif ərazilərində aşkar olunub. Sevindirici haldır ki, qeyd olunan dörd abidə qurupuna beşincisi - yeni aşkar olunmuş Sım qayaüstü təsvirləri əlavə olunur.

Sım kəndi Astara rayonunda, Talış dağlarının ətəklərində, rayon mərkəzindən 45 km məsafədə, gözəl təbiətə malik ərazidir. Kəndin əlverişli iqlimi (yayı quraq keçən mülayim isti), şirin su ehtiyatı (hazırda kənddə 4 şəlalə, 100-ə yaxın bulaq var), zəngin bitki örtüyü (heyvandarlıq üçün bol ot ehtiyatı, relikt şabalıdyarpaq palıd, ipək akasiya, dəmirağac, azat, palıd, vələs, fıstıq, müxtəlif meyvə ağacları bitir) qədim zamanlardan insanların bu yerlərdə məskunlaşmasına imkan yaradıb. Sım kənd orta məktəbinin tarix müəllimi Zikrulla Həmzəyev kənd əhalisinin əsasən hevandarlıq, qismən də əkinçilik təsərrüfatı ilə məşğul olduğunu qeyd etmişdir. Ərazidə xeyli sayda daş qutu qəbirlər, kurqanlar, nekropollar, təbii mağaralar və yaşayış yerlərinin mövcudluğu təsadüfi deyil. Ötən son əsrlərdə rayonun Pensər, Təngərud, Şüvi, Telman və s. kəndlərinin ərazisində kurqanlar öyrənilmiş, aşkar olunmuş materaillar e. ə III minilliyin ortalarında bölgədə metallurgiyanın inkşafını təsdiq etmişdir. Astara rayonu ərazisindəki abidələrin əhəmiyyətli qrupunu yeni aşkar olunmuş qayaüstü təsvirlər – petroqliflər təşkil edir. Petroqliflər Sım kəndində onun ətrafındakı sal daşlarda, qayalıqlarda müxtəlif ölçülərdə və foкmalarda müşahidə olunur. Onlar daş və qayalara sərt alətlə cızma və oyma üsulu ilə həkk edilib. Məhz bu cür işlənmə texnikasına görə Qobustan təsvirləri ilə oxşarlıq təşkil edir.

Sım təsvirləri kəndin ərazisində və yaxınlğında Üte, Rəvənux, Seyid Əli və.s. yerlərdə aşkar olunub. Sal daşlar üzərində müxtəlif işarələr, insan təsvirləri, zoomorf rəsmlər, yalaqlar, oyuqlar aşkar edilmişdir. Təsvirlər qədim insanların adət ənənələrini, məişətini, təsərrüfatını, mədəniyyətini və dünyagörüşünü özündə əks etdirir. Bu baxımdan yeni aşkar olunmuş Sım qayaüstü təsvirlərini qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələri hesab etmək olar.

Sımdakı təsvirlərin əhəmiyyətli qrupunu heyvan rəsmləri təşkil edir. Rəvənux ərazisindəki mağarada aşkar edilmiş iri buynuzlu heyvan rəsmi bunlar arasında ən çox diqqətçəkəndir. İlk baxışdan marala bənzəsə də buynuzunda şaxələrin olmaması onun maral olmaması barədə fikir söyləməyə əsas verir. İri buynuzları qövs şəklində təsvir edilən heyvan profildən, tək xətlə, realistik üslubda ustalıqla həkk edilib. Burada heyvanın başı geriyə çevirilmiş vəziyyətdə verilib. Rəssamların belə ustalıqla təsvirlər yarada bilmələrindən görünür ki, onlar bu heyvanı uzun müddət müşahidə edə bilmiş, onun davranışına yaxından bələd olmuşlar. Bu təsvir həm də qədim insanların estetik zövqünün bariz nümunəsidir.

Sım təsvirləri kəndin ətrafındakı qayalıqlarda, dağların ətəklərinə bir qismi də şəxsi həyətyanı sahələrdə aşkar olunub. Belə təsvirlərdən biri də Üte ərazisində, kənd sakini Ruslan Əliyevin həyətyanı sahəsində aşkar edilmişdi. Buradakı daşın üzərində keçi sxematik, tək xəttlə təsvir olunmuşdur. Onun yanında müxtəlif istiqamətlərə uzadılmış xətlər, keçinin buynuzları üzərində isə ona perpendikulyar 11 ədəd kiçik ştrix xətlər verilmişdir. Bu xəttlərin ovsun və ya hansısa rituallarla əlaqəli olduğunu demək olar. Burada daşın bir hissəsi sındığından oradakı süjeti və digər təsvirləri tam aydınlaşdırmaq mümkün olmadı.

Keçilər qədim insanları ət, süd kimi zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin etmiş, onun dərisindən məişətdə geniş istifadə edilmişdir. Sonralar heç də təsadüfi deyildir ki, keçi kultu qədim insanların inanc sistemində əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Qədim dövrdə dünyanın bir çox xalqlarının mifologiyasında keçi xeyir bərkət, məhsuldarlıq rəmzi kimi göstərilmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Kiçik Qafqaz ərazisindəki Tunc dövrü qayaüstü təsvir abidələrində - Gəmiqayada, Kəlbəcərdə, Göyəm dağında, Zəngəzurda digər heyvanlarla müqaisədə keçi sayca çoxluq təşkil edir.

Bir neçə daşda müşahidə ounan dalğavari təsvirlər isə ilanı xatırladır. Daşların birində rəssam ilanın haça dilini də aydın həkk etmişdir. İlan təsvirlərinin bir çoxu qədim insanların heyvan kultu haqqındakı təsəvvürləri ilə bağlıdır. Azərbaycanın bir çox ərazilərində aşkar edilmiş bəzək əşyalarının, saxsı məmulatlarının bədii tərtibatında ilan obrazı geniş yer tutur. Bütün bunlar o dövrdə ilanlar haqqındkı dini ideyaların insanların dünyagörüşündə əhəmiyyətli yer tutması ilə bağlı olmuşdur. Dünyada bənzər dalğalı xətlərin yol və ya çay olduğunu da yazırlar.

Qayaüstü təvirlər hazırda Sım kəndində yaşayan şairə xanım Sımlı təxəllüsü ilə şeirlər yazan Aliyə Xalıqovanın yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. O, qayalardakı rəsmlərin gözəlliyindən ilhamlanaraq yazır:

Budur hər bir daş üstündə göz oxşayan şəkillər var
Təsdiqləyir lap qədimdən sənətkarlar yaşamışlar.
Elə bil ki, təsvir deyil, sanki hər an canlanarlar
Milyonları valeh edən maral buna şahid durar
Bilinməyir bu torpağın neçə əsr tarixi var...

Müəllif başqa bir şeirdə isə belə yazır:

Bu torpağın tarixini vərəqləsək sətir-sətir
Başdan başa sorğu sual, təsvirləri dilə gətir.
Hər bir daşı, hər naxışı ulullardan əmanətdir
Öz köksünə qərq eyləyib min bir adət, min ənənə
Zaman zaman yuvarlanıb, çətinliyə gərib sinə...

Sımdakı təsvirlərin bir çoxunun yanında yalaqlara rast gəlinir. Qeyd edək ki, bu cür yalaqlara Qobustanda da rast gəlinir. Müqaisə üçün deyək ki, belə yalaqların Gəmiqayada və Kəlbəcərdə olduğuna elmi ədəbiyyatda rast gəlinmir. Sımdakı yalaqların digər diqqətçəkən tərəfi isə onların yanında bəzən çoxsaylı oyuqların olmasıdır. Yeli əhali bu cür yalaqları

"şamdan" adlandırırlar. Onların qədim dövrdə əsasən qida ehtiyatı üçün istifadə olunduğu güman edilir.

Qayalarda müxtəlif rəsmlərin həkk edilməsi bir çox səbəblərlə bağlıdır. Dünyada petroqliflər məhəlli təqvimlər, ərazidə olan yolları, landşaf, coğrafi mövqe, inanc sistemi haqqında məlumatları özündə saxlayır [7, s156].

Təsvirlərin bir qisminin üzərinin mamırlarla örtülməsi, həmçinin atmosfer təsirlərindən aşınması onların aşkar edilib üzərinin köçürülməsində müəyyən qədər çətinliklər yaradır. Lakin bunlar abidənin əhəmiyyətini heç də azaltmır. Sım petroqliflərinin gələcəkdə daha ətraflı öyrənilməsi, Azərbaycan arxeologiyasının, incəsənət tarixinin bir qədər də zənginləşməsinə, bölgədə turizminin inkşafına öz tövhələrini verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov T.İ. Astarada 20 gün. Bakı 2009
2. Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə. Bakı 1979
3. Müseyibli N. Ə. Gəmiqaya. Bakı 2004
4. Rüstəmov C.N. Qobustan dünyası. Bakı 1994
5. İsmayılzadə Q.S. Arxeoloqun çöl gündəliyi. Bakı 2009
6. İsmayılov Q.S. Azərbaycanın yeni Qobustanı. "Elm və həyat" jurnalı . N 6 Bakı 1977
7. İmanov E.M. Petroqliflər, onların coğrafiyası və əhəmiyyəti. AMEA Naxçıvan bölməsi. Axtarışlar IV cild. N 2. Naxçıvan 2015
8. İmanov E.M Azərbaycanın Tunc dövrü petroqliflərində zoomorf təsvirlər (Kiçik Qafqaz materialları əsasında). Bakı 2021

Summary

The article is about the recently discovered rock paintings in the area of Sym village. Various animals, human drawings and symbols are depicted here on these rock paintings. These allow us to study the daily life, beliefs and economy of ancient people.

28 İLLİK HƏSRƏT ÇƏKƏN ŞUŞAMIZ

İsmayılova Aygün İslam qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
aygun.ismayilova.87@inbox.ru

Key words: Patriotic war, our national army, Shusha

Tariximizin incisi, mədəniyyətimizin beşiyi, saz- söz acağı olan Şuşa. Əsrarəngsiz təbiəti, təmiz havası, uca dağları əzəmətli, tarixi, qədim şəhərimiz. Azərbaycanın Qarabağın mənəvi paytaxtı olan inci şəhər.

Şuşa şəhərinin əsası 18-ci əsrin ortalarında Qarabağ xanlığı ərazisində qoyulmuşdur. Həmin dövrdə Qarabağ xanı olan Pənahəli xan, təhlükəsizlik məqsədi ilə əvvəlcə Bayat və Şahbulaq qalalarını tikdirsə də aramsız hücumlara qarşı bu qalaların müdafiə qabiliyyəti güclü olmur.

Lakin dəniz səviyyəsindən 1300-1600 m hündürlükdə yerləşən və 3 tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə edilmiş dağ yaylası bu tələblərə tam cavab verdiyindən Pənahəli xan şəhəri elə burda saldırır. [3]

İlk vaxtlar Şuşa adı ilə yanaşı şəhər, eləcə də qala xanın adı ilə Pənahabad da adlandırıldı. Xalq əfsanəsinə görə bu yerlərin havası büllur kimi saf və təmiz olduğu üçün onu Şuşa (şüşə) adlandırmışlar. [2]

Türk dilində Şuşa sözünün mənası "uc" yüksək olan "şiş" komponenti ilə izah edirlər. Şuşa şəhəri əksər tarixi hadisələrə şahidlik etmişdir. [2]

Müxtəlif qonşu dövlətlərin əksəriyyətinin maraq dairəsində olan Qarabağ əsrlərcə savaş, mübarizə meydanı olmuşdur. Pənahəli xanın oğlu İbrhaimxəlil xanın dövründə xanlıq daha da inkişaf etmiş, mühüm işlər görülmüşdür. Qacarlarla müharibə zamanı da Şuşalılar əzmlə müharibə aparırlar, sonda Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağa daxil olsa da Şuşada ona sui-qəsd təşkil edilir. İbrahim xanın dövründə həmçinin Şuşada aparılan tikinti-memarlıq işləri geniş vüsət alır, möhtəşəm abidələr meydana gəlir. 19-cu əsrin birinci yarısında Şuşaya şəhər statusu verilmişdir və 1843-cü ildə Şuşa şəhərinin gerbi təsdiq edilmişdir.19-cu əsrin başlanğıcı, həm də Qarabağda vəziyyətin dəyişməsi, ermənilərin ərazi iddialarına başlaması və bunun üçün fəal addımlara başlaması ilə əlaqədardır. [4]

1905-1906-cı illərdə ermənilərin Azərbaycan əhalisinə qarşı qətliamları Bakı, Tiflis kimi şəhərlərdən sonra Şuşada baş vermişdir. Lakin Şuşalıların əzmi nəticəsində onlar istəklərinə çata bilmirlər. 1918-1920-ci illərdə də ermənilər öz fitnəkarlıqlarından qalmayaraq dəfələrlə Şuşaya hücum etsələr də şəhər qəhrəmancasında müdafiə olunub. [3]

Sovet hakimiyyəti dövründə Şuşa şəhərinin inzibati quruluşu bir neçə dəfə dəyişikliyə uğrayıb. Şuşaya ən böyük zərbələrdən biri isə onun rayon statusundan məhrum edilməsi idi. Belə ki, 1963- cü ildə Şuşa rayonu ləğv edilərək Xankəndinin tərkibinə qatılmışdır. Bu vəziyyət 1956-cı ildə davam etmişdir. Azərbaycan hökümətinin tədbirləri və qərarları ilə əlaqədar olaraq Şuşa 1977- ci ildə tarixi – memarlıq qoruğuna çevrildi. [2]

Şuşa özünəməxsus, təbiətə malik bir təbiətə sahib olan bölgəmizdir. Ərazisi dağlıqdır, ən böyük zirvəsi Böyük Kirs dağdır, ərazi mineral bulaqlar (Turşsu, Şırlan), müxtəlif tikinti materialları ilə, yeraltı faydalı qazıntılarla zəngindir. Şəhərin kənarında qədim Daşaltı dərəsinin yaxınlığında yerləşən Cıdır düzü xüsusilə məşhurdur. Cıdır düzündən bir qədər aşağıda "qırx pilləkən" deyilən ilk pilləli yol Daşaltı çayına aparır. Şəhərdə Şuşa Vələsi, Qafqaz daş səhləbi, və Şuşanın incilərindən olan Xarıbülbülə rast gəlmək olar.

"Xarıbülbül" haqqında xalqımız arasında bir sıra rəvayətlər, əfsanələr vardır. Onlardan biri də Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağa ilə bağlıdır. Belə ki, Fətəli şah Qacar Qarabağ üçün qəribsevən xanımı Ağabəyim ağa üçün bir böyük bağ saldırır. Bu bağda Qarabağda, Şuşada bitən bütün ağacları, gülləri əkirlər, onların içərisindən bir tək Xarıbülbül bitməz yad torpaqda. Bu gül haqqında başqa rəvayətlər də vardır. Şuşada bazarbaşı deyilən yerdə Şytanbazara qədər uzanan üstüörtülü ticarət mərkəzi və şəhərin əsas küçəsi "Rastabazar" adlanırdı. Orta əsr şərq üslubunda zövqlə tikilmiş bu bazar həm də şəhərə xüsusi yaraşıq verirdi. Şuşada işğaldan qabaq 1 şəhər, 1 qəsəbə (Turşsu), 37 kənd olmuşdur. Şuşada Dövlət dram teatrı, Şuşa televiziyası, dövlət Qarabağ və Şuşa şəhəri tarixi muzeyi,Üzeyir Hacıbəyovun, Mir Möhsün Nəvvabın Bülbülün xatirə muzeyləri, Dövlət Rəsm qaleriyası, 4 texnikum, 2 institut filialı, 25 orta məktəb, 7 uşaq bağçası, 8 mədəniyyət evi, 31 kitabxana, 4 kinoteatr və başqa iaşə obyektləri, mədəni mərkəzlər fəaliyyət göstərmişdir. 19-cu əsrin sonu və 20-ci illərində Şuşa Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilmişdir. Şuşanı "Kiçik Paris", "Qafqazın sənət məbədi", "Azərbaycan musiqisinin beşiyi, Zaqafqaziyanın konservatoriyası adlandırırdılar. Lakin bu sənət beşiyimiz uzun illər yağı düşmən əlində qalmalı olur. 20-ci əsrin sonralarından başlayan Qarabağ müharibəsi Şuşadan da yan ötmür. Paytaxtımızın 373 km aralıdıqda yerləşən Şuşa şəhəri 1992-ci il 8 mayda Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilir. Gözəl Qarabağımız işğal edilir. Bizsiz qalır…

Lakin hamı bilirdi və inanırdı ki, elə bir gün gələcək haqq- ədalət yerini tapacaq, torpaqlarımız azad olunacaq, Qarabağımız öz övladlarını qarşılayacaq. Və o gün düz 28 ildən sonra gəldi. Müzəffər Azərbaycan ordusu 2020- ci il sentyabrın 27-dən başlayan uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində şəhərlərimizi, kəndlərimizi yağı düşmən tapdağından azad etdi . Noyabrın 8-i o gün Şuşa işğaldan azad edilən gündür. [1]

Azərbaycan əsgəri şanlı bayrağımızı ana yurdumuz, göz bəbəyimiz Şuşaya sancdı. Vətənimiz sevinir, xalqımızın üzü gülür. Bundan sonra çiçəklənən yurdumuzda birlikdə çalışmalı, mübarizə aparmalıyıq. Ədalət üçün sülh üçün gələcək nəsillərin firavan yaşaması üçün çalışmalıyıq. Bütün bacarıqlarmızı vətənimiz üçün sərf etməli, bu yurdu sənət, elm, ədəbiyyat məbədinə çevrilməliyik.

Ədəbiyyat

1. Həbibli İ. Şükürov K. Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa Bəyannaməsindək. Bakı, Elm, 2021, 904 s.
2. Hüseynov Y. R. Şuşa salnaməsi. Bakı, 2015, 152 səh.
3. Xəlilzadə F. Ruhumuzun ünvanı Şuşa. Bakı,2013, 368 səh.
4. Qacar Çingiz. Köhnə Şuşa. Bakı, Şərq və Qərb, 2019, 344 səh.

28 YEARS LONGING SHUSHA

Ismayilova Aygun Islam gizi

Summary

Shusha, the capital of the civilization of Azerbaijan, was founded in the middle of the 18th century by the Karabakh khan Panahali khan, information is given about the rich historical past, the fortress walls and the intelligentsia of Shushi. it was also shown that Shusha and a number of our territories were occupied by foreign patrons of the Armenian Armed Forces. At the end, the end of the Patriotic War was celebrated with a glorious victory.

5.

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN REGİONAL VƏ QLOBAL ƏHƏMİYYƏTİ

Kərimova Nəzrin Gündüz qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti

Açar sözlər: Zəngəzur, Azərbaycan, Ermənistan, Rusiya, Türkiyə

27 sentyabr 2020-ci il tarixində "Vətən müharibəsinin" başlaması və 44 gün davam edən mübarizədən sonra əldə olunan qələbənin nəticəsi olaraq uzun illər davam edən həsrətə son qoyuldu. Ali Baş Komandan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi və müzəffər ordumuzun yenilməz iradəsi ilə tarixi Azərbaycan torpaqları düşmən tapdağından azad edildi. Bu tarixi qələbə Azərbaycan və azad olunmuş torpaqlar üçün yeni imkanlar yaratmış oldu. Azad edilmiş torpaqlarda gedən intensiv yenidənqurma işləri, ağıllı şəhərlərin salınması, yeni dəhlizlərin açılması və onların gələcək fəaliyyəti Azərbaycanın inkişafda olan iqtisadiyyatından xəbər verir. Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafına və regional təhlükəsizliyə yol açacaq dəhlizlərədən biri də Zəngəzur dəhlizidir. Bu dəhliz Ermənistan İran sərhəddinin 43 kilometrini əhatə edir. Sovet İttifaqı dağılmazdan öncə isə bu dəhliz Azərbaycanı Naxçıvanla quru və dəmiryolu ilə birləşdirən yeganə vasitə idi. Bu dəhlizin dünya xəritəsində geniş ərazini əhatə etməməsinə baxmayaraq, geosiyasi cəhətdən, eyni zamanda regionda daşınmanı təmin edəcək vasitə kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bölgənin Ermənistan tərəfindən ələ keçirilməsi bütün bu imkanları məhdudlaşdırmışdı. "Vətən müharibəsində" əldə olunan qələbə bu dəhlizin açılmasını aktuallaşdırdı. Bu məsələ müharibədən sonra imzalanan atəşkəs bəyanatının 9-cu maddəsinə daxil edildi. Qeyd olunan maddədə Azərbaycanın qərb bölgəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasını birləşdirəcək nəqliyyat dəhlizinin inşası əks olunur [2]. Bu dəhlizin açılması regionda qarşılıqlı maraqları təmin edəcək və iqtisadi inkişafı sürətləndirəcək.

44 gün davam edən Vətən müharibəsi təkcə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmədi, eyni zamanda Cənubi Qafqazda 30 il ərzində dondurulmuş nəqliyyat və daşınma əlaqələrini bərpa etmiş oldu. Ermənistan isə birbaşa olaraq bu əlaqələrin təhlükəsizliyini təmin edəcək regional qüvvə olmalı idi. Noyabrda imzalanmış üçtərəfli bəyanatdan sonra yanvarın 11-ində tərəflər arasında Moskvada görüş baş tutdu [4]. Görüşdə əsas müzakirə obyekti regionda dəmiryol, avtomobil və digər nəqliyyat infrastrukturlarının bərpası idi. Bu Zəngəzur dəhlizinin yaradılması məsələsini daha da aktuallaşdırdı. Azərbaycan bu dəhlizin yaradılması və fəaliyyətində qətiyyətlidir. Bu eyni zamanda regionda davamlı sülhün bərpasını təmin edəcək. Zəngəzur dəhlizinin yaradılması Avroasiya regionunda nəqliyyat şəbəkəsinin inkişaf etməsinə və bununla da region dövlətlərinin ticari və iqtisadi gücünün artmasına təkan olacaq. Bu dəhliz vasitəsilə Türkiyə Azərbaycanla quru yolu vasitəsilə birbaşa əlaqəni təmin etmiş olacaq. Beləliklə, iki dövlət arasında qarşılıqlı ticari əlaqələr inkişaf edəcək. Rusiya üçün isə bu dəhliz ixrac olunan məhsulun Cənubi Qafqaza və ətraf regionlara rahat daşınmasını təmin edəcək. Rusiyadan gələn qatarlar Azərbaycan ərazisi vasitəsilə Zəngəzur dəhlizinə çatdırılacaq və bu dəhliz vasitəsilə Ermənistan, Türkiyə, İran və Cənubi Asiya ölkələrinə rahat daşınacaq. Eyni zamanda Türkiyə vasitəsilə Rusiya öz mallarını Yaxın Şərqə çatdırmış olacaq [4]. Bu dəhlizi Rusiya üçün vacib edən başqa bir səbəb də var. Rusiya Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Ermənistana birbaşa quru yol əldə etmiş olur. Gürcüstanla olan siyasi gərginlik səbəbindən Rusiya bu ərazidən daşınma vasitəsi kimi istifadə edə bilmirdi. Amma Zəngəzur dəhlizinin açılması Ermənistanla Rusiya arasındakı iqtisadi əlaqədəki maneəni aradan qaldıracaq. Zəngəzur dəhlizinin yaradılması xarici sərmayəçilərin diqqətini regiona yönəltmiş olacaq. Beləliklə, siyasi gərginlik səbəbindən regiondakı ticari əlaqələrdən kənarda qalan Ermənistan bu əlaqələrin yaranmasında birbaşa iştirakçı olacaq. Bu eyni zamanda Ermənistan iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olacaq. Zəngəzur dəhlizi Ermənistanın İranla dəmiryol vasitəsilə ticari əlaqəsinin yaranmasına səbəb olacaq. Bu dəhliz Ermənistanın iqtisadi cəhətdən güclənməsi və regionda sülhün bərpa edilməsi üçün əsas vasitədir. Buna baxmayaraq, Ermənistan bu dəhlizin açılmasını milli maraqlara zidd hesab edir və bu layihənin reallaşmasının qəti əleyhinədir. Bütün bunlar göstərir ki, Zəngəzur dəhlizinin yaranması və fəaliyyəti regionda iqtisadi gücün artmasına və siyasi sabitliyin yaranmasına səbəb olacaq.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev öz çıxışlarında Zəngəzur korridorunun əhəmiyyatini dəfələrlə vurğulamışdır. Bu çıxışlardan biri də 31 mart 2021-ci il tarixində Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının videokonfrans vasitəsilə keçirdiyi qeyri-rəsmi görüşdə oldu. Cənab İlham Əliyev Zəngəzur korridorunun Türk dövlətlərini nəqliyyat və kommunikasiya layihələri çərçivəsində birləşdirəcəyini bildirmişdi. O, bu korridorun Türk dünyası, eləcə də Ermənistan üçün yeni imkanlar yaradacağını vurğulamışdı. Hal-hazırda Ermənistanın Rusiya ilə dəmiryol əlaqəsi yoxdur. O, bu əlaqəni Azərbaycan vasitəsilə təmin edə bilər. Eyni zamanda, Ermənistanın İranla dəmiryol yol əlaqəsi yoxdur. Ermənistan bu əlaqəni Naxçıvan Muxtar Respublikası vasitəsilə həyata keçirə bilər. Naxçıvan Muxtar Respublikası vasitəsilə Azərbaycan Türkiyə ilə, Mərkəzi Asiya isə Avropa ilə birbaşa əlaqə yarada biləcəkdir. Zəngəzur korridoru Türkiyənin digər Türk dövlətləri ilə də əlaqəsini təmin edəcəkdir. Bu korridor eyni zamanda Çin və Avropa arasında ən qısa yolun yaranmasına şərait yaradacaqdır [5]. Beləliklə, yeni nəqliyyat korridoru yaranmış olur. Ən əsası isə bu korridor bütün Türk dünyası arasında quru yolu vasitəsilə maneəsiz əlaqəni təmin etmiş olacaqdır [1]. Bu korridorun yaxın gələcəkdə açılması Avroasiyada ticari əlaqənin genişlənməsinə və inkişafına səbəb olacaqdır. Beləliklə, Türk dövlətlərinin iqtisadiyyatında ölkə daxilindəki bütün hazır məhsul və xidmətlərin pul dəyəri 1.1 trilyon dollara qədər qalxacaqdır [3]. Artıq Azərbaycan qardaş dövlət Türkiyə ilə bu layihənin reallaşması üçün bir neçə mühim strateji addımlar atmışdır.

Ədəbiyyat

1.AZƏRTAC, 2021. Zangazur corridor to unite Turkic world: President Aliyev. https://azertag.az/en/xeber/Zangazur_corridor_to_unite_Turkic_world_President_Aliyev-1746581

2.AZƏRTAC, 2022. Significance of Zangazur Corridor for regional cooperation and future trajectory.https://azertag.az/en/xeber/Significance_of_Zangazur_Corridor_for_regional_cooperation_and_future_trajectory-2292857

3.Caspian News, 2021. Turkic states support opening of Zangazur corridor. https://caspiannews.com/news-detail/turkic-states-support-opening-of-zangazur-corridor-2021-11-15-0/

4.Center of Analysis of International Relations, 2022. Zangazur corridor will stimulate regional cooperation. https://aircenter.az/en/single/zangazur-corridor-will-stimulate-regional-cooperation-652

5.Daily Sabah, 2022. Opening of Zangezur corridor 'great political achievment': Envoy. https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/opening-of-zangezur-corridor-great-political-achievement-envoy

Summary

The second Karabakh War concluded the conflict between Azerbaijan and Armenia that was considered to be frozen for many years. The peace agreement was signed between these countries which were accompanied by Russia. The end of the war has opened new ways for economic negotiation and keeping sustainable peace in the region. On the other hand, the victory of Azerbaijan made the restoration of Zangazur corridor actual. The opening of this corridor will benefit all regional countries. Moreover, it will also draw attention of external powers to the region. Zangazur corridor will play great role in the transportation network system which will develop all regional actors' economic powers.

GÖYÇƏ GÖLÜ ƏTRAFININ ERKƏN TUNC DÖVRÜ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

Mehdiyeva Həqiqət Şəadət qızı
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
heqiqet.mehdiyeva.91@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Göyçə gölü ətrafının arxeoloji tədqiqi və bu tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş qazıntı materiallarından qeyd edilmişdir. Hətta Göyçə gölü ətrafındakı arxeoloji abidələr barəsində şərh edilmişdir. Burada mövcud olan qəbir abidələri, yaşayış yerləri araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: Göyçə gölü, qəbirlər, yaşayış yerləri, Şenqavit, Qərbi Azərbaycan.
Key words: Lake Goycha, graves, residences, Shengavit, western Azerbaijan.

Ararat vadisində Kür-Araz mədəniyyəti dövrü abidələrinin sayı 30-dan artıqdır. Onların içərisində Razdan çayının sol sahilində yerləşən 6 ha sahəni əhatə edən Şenqavit yaşayış yeri daha ətraflı tədqiq olunub. Onun 4 mədəni təbəqəsinin biri eneolit dövrünə aid olsa da, digər üç təbəqə erkən tunc dövrünü təmsil edir. Bütün təbəqələrdən diametri 5-7,5 m olan dairəvi quruluşlu yaşayış evləri və düzbucaqlı təsərrüfat tikililəri aşkar olunmuşdur.Yaşayış yerinin radiokarbon analizi nəticəsində 4020+ - 80 il tarixinə aid olduğu bildirilir. Kollektiv dəfnli qəbir abidələri erkən tunc dövrünün əvvəllərinə aid edilir [2,68-69].

Digər böyük ölçülü yaşayış yeri Möhrə-Blur 3,5 ha sahəni əhatə edir, 10 m mədəni təbəqəsinin alt horizontlarında erkən tunc dövrünə aid keramika, ayin əşyaları, obsidiandan düzəldilmiş alətlər əldə olunmuşdur. Onun yaxınlığındakı Norabats (Yengicə) və Craovit

abidələri uzunmüddətli məskənlərdən hesab olunur. II və III Şaqlama yaşayış yerləri isə Debed (Tona) çayının sahilində, Ayrım (Ayrım Polad) kəndi yaxınlığında yerləşir[1,57-59].

Qərbi Azərbaycanın Kür-Araz mədəniyyəti məskənlərinin əksəriyyəti onların yerləşmə mövqeyindən asılı olmayaraq, kiçik ölçülüdür və 5-6 ha qədər sahəni əhatə edir. Şenqavitlə yanaşı, nisbətən kiçik hesab olunan Şreş-Blur, Kül-Təpə, Mahal-təpə, Qara-təpə, Metsamor(Qəmərli), Araqats(Alagöz) yaşayış yerləri də müdafiə hasarları ilə əhatə olunmuşdur. Lakin bütün məskənlər, adətən, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli olan ərazilərdə salınmışdır. Məskənlərin bir çoxunda zəngin mədəni layların aşkar edilməsi onların oturaq xarakterindən xəbər verir. Erkən tunc dövründə təkcə məskənlərə bitişik sahələr deyil, xeyli aralı torpaqlar da əkin üçün istifadə olunmuşdur. Maldar təsərrüfatın genişlənməsi ilə əlaqədar dağlıq və yüksək dağətəyi rayonların məskunlaşması da başlanır[2,69]. III minilliyin ortalarında Ararat əhalisinin bir qismi Qeqam dağı istiqamətinə köçərək, dağlıq bölgələrdə yaşamağa başlayırlar. Bu isə Takavoranist, Kosi-Çoter, Qarni(Gərni), Kirgi, Cucevan, Ayrım (Ayrım Polad) və digər məskənlərin sakinlərinin maddi mədəniyyətində bənzərliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur[1,59]. Qarni(Gərni) yaşayış yeri Qeqam dağının ətəyində, dəniz səviyyəsindən 1400 m hündürlükdə, Elar yaşayış yeri və qəbir abidəsi isə İrəvandan şimalda yerləşmişdir, buradan da dairəvi evlər və 10 böyük ölçülü quyu aşkar olunmuşdur. Ehtimal ki, bu quyu taxıl saxlanılması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Buradan təsərrüfat quyusu ilə yanaşı müxtəlif növ buğda və arpa qalıqları olan taxıl anbarı, həmçinin çoxlu sayda gil, daş, sümük əşyalar və s. aşkar edilmişdir. Əmək alətləri toxalar, çaxmaqdaşı içlikləri, dənüyüdənlər, sürtkəclər, həvəngdəstələr və b. ilə təmsil olunub. Aşkar edilmiş osteoloji material əsasən ev heyvanlarının sümüklərindən ibarətdir [2,72].

Müdafiə xarakterli hasarların geniş yayılması son tunc dövrünə aid edilsə də, Axtamir, Müxənnət-təpə və Takavoranist yaşayış yerlərində də qeydə alınmışdır[2,97]. Erkən tunc dövrü abidələrinin metal məmulatı içərisində Şenqavitdən iki biz, bir neçə kiçik yastı düymələr, Qarnidən(Gərni) oraq, Karazdan külüng və iki xəncər tiyəsi, oraq, Elardan dörd ədəd xəncər tiyəsi tapılmışdır[2,116].

Bu dövrdə metalişləmənin izlərinə nisbətən az da olsa Şenqavit yaşayış yerində rast gəlinmişdir. Martirosyan qeyd edir ki, Ermənistan ərazisində nə əritmə sobaları, nə də metalişləmə ilə bağlı hər hansı qalıqlar tapılmamışdır[3,25].

1935-ci ildə Kirovakan (Böyük Qarakilsə) qəbristanlığından 4 saylı qəbirdən nizə qalıqları tapılmışdır. Qeyd edək ki, erkən tunc dövrü abidələrindən mis alətlərin qeydə alınması mümkün haldır. Buradan eyni zamanda saxsı qab nümunələri də aşkar olunmuşdur ki, oxşar qablar Lori-berd və Alaverdi rayonlarında da qeydə alınmışdır. Martirosyan Ermənistan ərazisində anoloji tapıntılar olmadığını bildirsə də, bu ərazilərin tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu etiraf etməkdənsə, mövcud məmulatı Gürcüstan ərazisinin maddi mədəniyyət nümunələri ilə müqayisə etməyə cəhd göstərir [3,31].

Şenqavit yaşayış yerindən sonra burada Elar abidəsinin olmasını xüsusi vurğulayaraq, təsərrüfat və sənətkarlığın sonrakı inkişafının məhz Elar yaşayış yerində davam etdiyini göstərməyə çalışır və bunun üçün B.B.Piotrovskiyə istinad etməklə fikrini əsaslandırmağa cəhd edir[4,36]. E.Lalayan tərəfindən qoyulan şurfa görə, buradan bir-birindən 1-2 m aralıda yerləşən təsərrüfat quyuları aşkar olunmuşdur. İribuynuzlu heyvanların sümük qalıqlarının azalması və xırdabuynuzluları üstünlük təşkil etməsi burada maldarlığın yarımköçmə forması aldığını göstərir ki, bununla da yaşayış yerinin sahəsi genişlənir[3,34]. Qayıqşəkilli dən daşlarının, həvəgdəstələrin, sümük bizlərin çox sayda tapılması burada maldar-əkinçi təsərrüfatlarının inkişafını göstərir. Erkən tunc dövrünə aid dən daşlarının eneolit dövrüdən daşlarındanmüəyyən qədər fərqləndiyiaydın şəkildə gözə çarpır. Belə ki, əgər eneolit dövründə dən daşlarının alt və üst hissələri əsasən qeyri-simmetrik formalarda təmsil olunduğu halda, erkən tunc dövründə bu cür alətlər artıq tam yetkin formalara malikdirlər. Onların alt hissələri bir qayda olaraq küncləri dairələşdirilmiş uzunsov düzbucaqlı, sürtgəcləri

isə qayışvari şəkildədirlər. Dən daşlarının məhz belə formaları məlum olduğu kimi, tunc dövrünün sonrakı inkişaf mərhələlərində də qalmışdır. 1927-ci ildə E.Bayburtyan tərəfindən qazıntılar davam etdirilərkən, buradan altı ədəd həvəngdəstə də tapılmışdır[3,35].

Kənd təsərrüfatı alətləri ilə yanaşı Elar yaşayış yerindən dulusçuluğun da mövcudluğunu göstərən tapıntılar qeydə alınmışdır. Qara anqoblu enli boğazlı küplər qulplu olub, texniki-morfoloji xüsusiyyətinə görə Şenqavit xarakterli hesab olunur, lakin onlardan fərqli olaraq ornamentsiz olub, basma dairəvi və ya çıxıntılı şəbəkə formalı bəzəklə naxışlanmışdır. Bu mərhələyə aid edilən keramika xaricdən qara, daxildən isə qırmızı rənglə boyanmışdır. Keramika məmulatında müəyyən dərəcədə öncəki keramikanın xüsusiyyətləri hiss olunsa da, keramika istehsalında yeniliklər də meydana çıxmışdır. Bu dövrə aid keramika küpə, kasa, çölmək və digər qabların parçalarından ibarətdir. Saxsı məmulatı içərisində müxtəlif qab altlıqlarına da rast gəlinir ki, onlar da bir neçə forma ilə təmsil olunur. Birinci tip altlıqlar iki kəsik konusun birləşməsini xatırladır. İkinci tip altlıqlar halqaşəkillidir. Bu tip altlıqlara Kür-Araz mədəniyyətinin üçüncü və dördüncü mərhələsində müxtəlif areallarda rastlanmışdır. Erkən tunc dövrünün son mərhələsi üçün xarakterik olan bu qablar bikonik formalı olması, ağız kənarının xaricə qatlanması, ağzının altında enli batıq zolağının olması və əvvəlki dövrlərdəki qulplardan fərqli olaraq tədricən yuxarıya doğru qaldırılaraq ağızla gövdəni birbaşa birləşdirən qulplarının olması ilə fərqlənirlər. Bu tip qablarda yarımşarşəkilli qulplar öz yerini halqaşəkilli qulplara vermiş, üzəri yaxşı hamarlanaraq, cilalanmış qablar ortaya çıxmışdır. Bu dövrdə keramika məmulatının istehsalı, onların funksiyası genişlənir. Onları aşağıdakı qruplara bölmək olar: təsərrüfat qabları, mətbəx əşyaları, ocaq qurğuları, incəsənət əşyaları. Bu dövrə aid kasaların qulplu və qulpsuz formaları məlumdur. Bu qabların spesifik cəhətləri gövdələrinin qabarıq, ağızlarının geniş olmasıdır. Ağızlarının formasına görə onları aşağıdakı bir neçə qrupa bölmək olar. Onlar arasında silindrik boğazlı kasalar, konusvari kasalar, ağzı xaricə doğru qatlanmış kasalar, boğma ağızlı kasalar üstünlük təşkil edir. Oxşar keramika nümunələri sonralar Tsovinar(Kolagirən), Armavir(Qurdqulu), Dvin, Qızıl Temir (Voskevaz) və Gexarot(Keşişkənd) ərazilərindən tapılmışdır. Maraqlıdır ki, Martirosyan belə naxışsız və ya az naxışlı keramika kompleksini İqdır (Türkiyə) "gil şəhərciyi" ilə əlaqələndirir [3,35].

Maraqlıdır ki, Martirosyan Elar xəncərlərini və tiyələrinin daha inkişaf etmiş variantının E.Resler tərəfindən Qarabağda, Arçadzor kəndi yaxınlığındakı Xaçınaget çayı sahilindəki kurqanlardan birindən tapıldığını da etiraf edir[3,38].

Ədəbiyyat

1. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ в IX-II тыс. до н. э. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 1993, 307 с.
2. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. (V-III тыс. до Н.Э.). Издательство «Наука» Ленинградское отделение Ленинград, 1970, 190 с.
3. Мартиросян.А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Издательство Академии Наук Армянской ССР, Ереван 1964, с 312.
4. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Ленинград: ЛГУ, 1949, 131 с.

EARLY BRONZE AGE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AROUND GOYCHA LAKE

Mehdiyeva Hagigat Shaadat

Summary

In the article, the archaeological research of the surroundings of Goycha Lake and the excavation materials obtained as a result of this research are mentioned. It has even been commented on the archaeological monuments around Goycha. The grave monuments and residences that exist here have been investigated.

AVROPA-QAFQAZ-ASİYA NƏQLİYYAT DƏHLİZİNİN "TRASEKA" PROQRAMININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ TARİXİ İPƏK YOLUNUN BƏRPASINA VƏSİLƏ VƏ YENİDƏN QURULMASINA BÖYÜK TÖVHƏDİR

Məhərrəmov Pərviz Sabir oğlu
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
Parvizmaherr@gmail.com

Açar sözlər:beynəlxalq,nəqliyyat, geosiyasi, TRASEKA, tərəfdaşlıq, Böyük İpək Yolu.
Key words: international,transport, geopolitical,TRACECA, partnership, The Silk Way.

XX əsrdə dünya iqtisadiyyatının dinamik inkişafında nəqliyyat sektorunun rolu olduqca böyükdür. Bugün nəqliyyat sektoru sürətlə inkişaf etmiş, əhəmiyyətli infrastruktur kimi formalaşmış və bütövlükdə iqtisadiyyatın ən aktual mövzusuna çevirilmişdir. Hər bir müstəqil dövlətin milli iqtisadiyyatının ən aparıcı infrastruktur sahələrindən biri də nəqliyyat kompleksi sahəsidir. Ümumiyyətlə, nəqliyyat sistemi istər ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin etibarlı təminatının yaradılmasında, istərsə də ölkənin ümumdaxili məhsulun (ÜDM) formalaşmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Dünya Bankının qiymətləndirmələrinə əsasən nəqliyyat kompleksi sektoru dünya üzrə ÜDM-in 3-5 faizini formalaşdırır ki, bunun da orta hesabla, 2-2,5 faizini dövlət investisiyaları təşkil edir. O cümlədən, dəmir yolu, avtomobil, dəniz, hava nəqliyyat növlərini əhatə edən nəqliyyat sistemi dünya iqtisadiyyatında mövcud iş yerlərinin 5- 8 faizini formalaşdırır. Bundan başqa, beynəlxalq nəqliyyat əlaqələri bir çox ölkələrin valyuta daxil olmalarında da əsas mənbələrdən birini təşkil edir.[4; 14]

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının sahib olduğu tranzit potensialı və ondan istifadəsinin uğurlu siyasəti nəticəsində ölkənin qeyri-neft sektoru sahəsinin inkişafına böyük təkan yaratmışdır. Ölkəmizin əsas nəqliyyat-yol kompleksinə avtomobil yolları, avtomobil nəqliyyatı, hava nəqliyyatı, dəmir yol nəqliyyatı və su nəqliyyatı daxildir. Nəqliyyatın hər bir növündə mövcud durumda inkişaf potensialı artmaqda davam etməkdədir.Buna səbəb Azərbaycanın ŞİMAL-CƏNUB və ŞƏRQ-QƏRB beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşməsi, əlverişli cografi mövqeyi və həyata keçirilən nəqliyyat infrastrukturu proqramları və layihələridir. [5] Nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsinin artırılması və onun gələcək perspektivləri dövlətin qarşısına qoyduğu əsas prinsiplərindədir. Gələcək inkişaf potensialını nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasını bölgənin geosiyasi cəhətdən ən əhəmiyyətli və perspektivli ölkəsi hesab edirlər. Ümumilikdə, geosiyasi xarakteristikasına - ərazisinin ölçülərinə, sərhədlərinin vəziyyəti və qonşularla münasibətlərinə, maddi və mənəvi resurslarından yararlanma əmsalı və s. görə də Azərbaycan Cənubi Qafqazın ən böyük və ən perspektivli dövləti hesab olunur. Avrasiyanın tam mərkəzində yerləşən Azərbaycan bugün Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazda gedən əsas proseslərin və transmilli maraqların mərkəzində dayanır. Azərbaycan qonşu Gürcüstanla birlikdə, Xəzər-Qara dənizləri arasındakı mühüm əhəmiyyətli Kontinental geosiyasi məkanının yəni: Türkmənistan və Qazaxıstanla birlikdə Avropa- Cənub-Şərqi Asiyanın; Rusiya və İranla birlikdə Şimal Cənub dəhlizinin; Şərqlə-Qərb arasındakı əksər transmilli nəqliyyat- kommunikasiya layihələrinin; NATO və KTMT kimi hərbi-strateji bloklaşmaların təmas xəttində yerləşir. [1;10-16]

Xəzərətrafı ölkələr içərisində ən əhəmiyyətli geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji mövqe məhz Azərbaycanın sahiblənməsinə əsas səbəb geoiqtisadi dəyərinə görə Ulu öndər Heydər Əliyevin 1994-cü ildə əsasını qoyduğu yeni neft strategiyası və digər transmilli enerji-nəqliyyat-kommunikasiya 16 layihələrin həyata keçirilməsi olmuşdur. Sözün həqiqi mənasında bu layihələr Azərbaycanı geoiqtisadi cəhətdən dünyanın aparıcı dövlətləri və şirkətləri üçün cəlbedici tərəfdaş etmişdir.[9] Ümumiyyətlə, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin iqtisadi fəaliyyətinin tranzit xüsusiyyəti kimi 3 növü vardır. 1.Tranzit dəhlizi(tranzit corridor) 2.Ticarət dəhlizi(trade corridor) 3.İnkisaf əsasli(development corridor) Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri məsafə olaraq ölkələr arasinda iqtisadi ticari

əlaqələrin genisləndirilməsində müstəsna rol oynayir.Magistral yollarla əhatə olunan nəqliyyat dəhlizlərində yüklərin sərnişinlərin ən sərfəli yollarla mənzil başına catdırılması beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin mövcudluğu ücün əsas amillərdən biridir. [1; 25-30] Cografi atlasi nəzər saldıqda ümumi olaraq əsas SİMAL-CƏNUB və ŞƏRQ-QƏRB beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri mövcuddur. Burada əsas Avropa-Qafqaz-Asiya(TRACECA) və digər nəqliyyat dəhlizləri olkələri iqtisadi cəhətdən bir-birinə bağlayır. Artıq bütün dünyaya məlumdur ki, İpək yolu strategiyası dövlət müstəqilliyimizin məhsulu, Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaq görən, uğurlu iqtisadi siyasətinin bir sonucudur. Məlumdur ki, müstəqilliyin ilk illərində yaranmış ağır sosial iqtisadi vəziyyət, nəqliyyat-iqtisadi blokadanın davam etməsi, keçmiş təsərrüfat əlaqələrinin qırılması, Avropa və Dünya bazarına çıxışın olmaması dövlət müstəqilliyimiz üçün ciddi təhlükə yaradırdı. Belə bir şəraitdə Avropa Komissiyasının müstəqillik əldə etmiş ölkələr üçün hazırladığı TRASEKA layihəsi və ölkə rəhbərliyinin bu layihəni qətiyyətlə dəstəkləməsi, dövlətçiliyimizin qorunması və onun iqtisadi və siyasi cəhətdən möhkəmləndirilməsi üçün hərtərəfli təkan verdi. Bundan başqa beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə əlaqələr ölkələr arasında rəqabət qabiliyyətliliyini artırır hansi ki, buda qlobal iqtisadi dövrdə hərtərəfli müsbət əhəmiyyətə malikdir. [7; 36] Dünya üzrə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri intensivliyinə və bölgüsünə görə aşağıdakı kimi təsnifatlandırılır: Avropa İttifaqı çərçivəsində (TRANSEUROPEAN NETWORK-Transport); PanAvropa tranzit koridorı sistemi (xüsusilə Mərkəzi və Şərqi Avropa daxil¬ olmaqla); Şərq-Qərb (Avropa-Qafqaz-Asiya—TRACECA); NAFTA çərçivəsində (Şimali Amerika, Meksika, Kanada); Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri. [2; 36-40]

TRASEKA-1993-cü ildən etibarət regionun tranzit funksiyasının gerçəkləsməsinə yönəldilən əsas proqramdır. Bu proqramın həyata keçirilməsində əsas məqsəd "Avrasiya koridoru" yaratmaqdan ibarətdir. İNOGATE əslində TRASEKA-nın bir qolu olmaqla enerji daşıyıcılarının Avropaya nəqlini həyata keçirəcək boru xətləri sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur (1997-ci ildən fəaliyyətdədir). TRASEKA beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi "Şərq-Qərb" Avropa və Mərkəzi Asiyanı birləşdirən, Qara dəniz, Qafqaz Respublika, Xəzər dənizi və Mərkəzi Asiyadan keçir. Bu marşrut ən az vaxt və material xərcləri ilə Mərkəzi Asiya respublikaları üçün qlobal bazar və Avropa limanlarına çıxışı təmin edir. Böyük İpək Yolunun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin-TRASEKA proqramının həyata keçirilməsi, Xəzərin enerji ehtiyatlarından birgə istifadəyə dair: Əsrin müqaviləsi (24 sentyabr 1994) Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihələrinin əsas məqsədi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin qorunması və regionda sülhün, sabitliyin möhkəmlənməsinə nail olmaq və iqtisadi inteqrasiya proseslərində daha fəal iştirak etməkdən ibarətdir. [3; 4] Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası ölkənin iqtisadi inkişafında həlledici rol oynayır. Bu istiqamətdə atılmış ilk addım 1993-cü ilin mayında Brüsseldə Avropa İttifaqı ilə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin nəqliyyat nazirləri arasında keçirilmiş görüş idi. Bu görüşdə Avropa-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üçün TRASEKA proqramının təklif edildi. Bu proqramın keçid dövrü şəraitində respublika üçün əhəmiyyətini göstərməklə, qeyd etmək lazımdır ki, resbublikaya göstərilən bütün texniki yardımların və köməyin əsas hissəsi TASİS xətti ilə həyata keçirilmişdir və bu proqram Aİ-nin Şərqi Avropa, Qafqaz və Orta Asiya ölkələri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələrinin ardıcıl inkişaf etdirilməsi üçün təmənnasız maliyyələşdirmə yolu ilə reallaşdırılmışdır. TRASEKA proqramı üzv ölkələrin siyasi və iqtisadi müstəqilliyini onların Avropa və dünya bazarlarına alternativ nəqliyyat marşrutları vasitəsilə çıxmaq imkanlarını genişləndirmək yolu ilə dəstəkləyir. Bu proqram regional əməkdaşlığın genişlənməsinə kömək edir, beynəlxalq maliyyə qurumlarının və özəl sərmayədarların yardımını təşiq edir. TRASEKA poqramının əsas məqsədi müasir nəqliyyat sistemi, infrastrukturlar və daşınma sistemləri yaradılmasıdan, bu sistemləri Transavropa şəbəkələri ilə birləşdirməkdən ibarədir.[7] Bu proqram Avropa İttifaqı komissiyasının fəal

köməyi sayəsində üzv ölkələrdə kommunikasiya obyektlərinin modernləşdirilməsini və tikintisini, müvafiq qanunvericilik aktlarının hazırlanmasını, gömrük və tarif siyasətlərinin təkmilləşdirilməsini, kadrlarin hazırlanmasını nəzərdə tutur. [8]

TRASEKA proqramının səmərəliliyinin artırılmasında Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan arasında tranzit daşımalarının tənzimlənməsi haqqında 1996-cı ilin may ayında imzalanmış Sərəxs sazişi mühüm rol oynayır. Bu saziş nəticəsində həm Transqafqaz dəhlizi vasitəsilə Avropa və Asiya arasında mal mübadiləsinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. TASİS proqramı çərçivəsində hazırlanan layihələr əsasən struktur islahatlarına, dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşdirilməsinə, infrastrukturun inkişafına və idarəetmənin yaxşılaşdırılmasına, telekommunikasiya sahələrinə, kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsinə yönəldilmişdir. TRASEKA proqramının inkişafında 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə keçirilən beynəlxalq konfransın böyük rolu olmuşdur. Konfransda 32 dövlət və 15 beynəlxalq təşkilatın nümayəndəliyi iştirak etmişdir. Konfransda Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişaf etdirilməsi üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında çoxtərəfli əsas saziş, beynəlxalq avtomobil nəqliyyatı, beynəlxalq dəmir yolu nəqliyyatı, beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi, gömrük proseduru və sənədlərin işlənməsi üzrə sazişə texniki əlavələr və sonda Bakı bəyannaməsi qəbul edilmişdir. [3;24] Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan, Ukrayna, Moldova, Bolqarıstan, Rumıniya və Türkiyə tərəfindən imzalanmış Əsas Sazişin məqsədi aşağıdakılardır: Avropa, Qafqaz, Asiya, Qara dəniz və Xəzər bölgələrində iqtisadi iqtisadi münasibətlərin, ticarət və nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi; beynəlxalq avtomobil, hava, su və dəmir yolnəqliyyatına çıxışa kömək edliməsi; yük və sərnişin daşımalarına, karbohidrogen məhsullarının nəqlinə yardım edilməsi; hərəkətin təhlükəsizliyinin, yüklərin bütövlüyünün və ətaf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi; nəqliyyat qanunvericiliklərinin uyğunlaşdırılması; nəqliyyat növləri arasında rəqabət üçün şərait yaradılması və s. daxildir. Beləliklə, Azərbaycanın geoiqtisadi mövqeyi ona həm Şərq-Qərb, həm də Şimal-Cənub əlaqələrində körpü kimi çıxış etməyə imkan verir.[6;16-30]

Qafqaz regionu dünyada strateji, geoiqtisadi, geosiyasi mövqeyinə görə əhəmiyyətli rola malikdir. Bu region Qərblə Şərq, Cənubla Şimal arasında körpü rolunu oynayır. Əslində regionun inkişafı istiqamətində mövcud potensial olduqca böyük və ölçüyə sığmazdır.Regiondakı mövcüd maneələri aradan qaldırmaq üçün isə yeganə çıxış yolu bu regionda yerləşən ölkələrin öz aralarında, eləcə də dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı genişləndirməkdir. Hal-hazırda reallaşmaqda olan bir sıra beynəlxalq layihələr region ölkələri ilə Şərq və Qərb ölkələri arasında əməkdaşlığa, böyük gələcəyi olan perspektivlərlə hesablanmışdır. Ölkəmiz TRASEKA beynəlxalq nəqliyyat dəhlizində uğurla iştirak etməklə, çoxqütblü nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsi formalaşdırmaqla həm iqtisadiyyatininkişafına nail olmaqdadır, həm də Qafqaz regionunda özünün geosiyasi mövqelərini daha da gücləndirməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev E. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Bakı 2009
2.Əliyev E. Beynəlxalq nəqliyyat daşımalarının konvension təsbiti. Bakı 2002
3.Əmrahov M. Böyük İpək Yolu. Bakı 2011
4.Hikmət Babaoğlu. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı 2009
5.Həsənov Ə. Azəbaycanın geosiyasəti. Bakı 2015
6.Hüseynova H. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində. Bakı 1998
7.Məmmədov Z. İqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru. Bakı 2002
8.Нэбизаде М. Фактор ТРАСЕКА и Великого Щелкового пути восстановлении территориальной целности Грузии. htpp: www.ca-c.org/journal/rus-04-2002/

Summary

Thesis is devoted to the Azerbaijan's transit potential and assessment of the position of international transit. Through analysis, it was revealed that a favorable geographical position in the East-West and North-South transport corridors in the center there is a great transit potential of Azerbaijan as a country. The thesis says that, in the Republic of Azerbaijan development of the transport sector is a necessary and important condition for further economic restructuring, improving the competitiveness of transport services in world markets and the integration of the country, in a dynamically changing system of international relations. Azerbaijan occupies one of the key provisions on the establishment of the shortest transport corridors in the Euro-Asian region, is a major transportation hub in a single transport system of Europe-Caucasus-Asia (TRACECA). Republic is the current transportation system,which includes rail, road, sea, air and pipeline transport.

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA RUSİYANIN XARİCİ SİYASƏTİ

Məmmədli Cavid Pənah
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə: *19-cu əsr Rusiya dövlətinin xarici siyasət tarixində mühüm mərhələ idi. Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətləri əsrlər boyu formalaşdı və yalnız 19-cu əsrdə layiqli şəkildə həyata keçirilə bildi. Bu dövrdə Rusiya dövlətinin xarici siyasətinin inkişafı sabit deyildi. Uğur və uğursuzluğun mərhələlərini bilirdi. Xarici siyasət bilavasitə avtokratiyanın daxili siyasəti və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı idi. Bu, xüsusilə Rusiyanın Avropa dövlətlərinə münasibətdə hərbi-texniki cəhətdən geri qalmasının səbəblərini açan və təhkimçilik hüququnun ləğvinin səbəblərindən biri olan Krım müharibəsi illərində özünü büruzə verdi. Digər tərəfdən, 19-cu əsrdə Rusiyanın apardığı müharibələr onun daxili tarixində bəzi hadisələrə təsir etdi. Buna görə də seçilmiş mövzu son dərəcə vacibdir. Bu işin məqsədi mövcud ədəbiyyat və mənbələr əsasında 19-cu əsrin ikinci yarısında Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini nəzərdən keçirməkdir. bütün dinamikasında.*

Açar sözlər: Rusiya, Uzaq Şərq, Mərkəzi Asiya, Balkanlar, Çin, Almaniya, Yaponiya

19-cu əsrin ikinci yarısında Rusiyanın xarici siyasətində üç əsas istiqaməti ayırd etmək olar:

1. Rusiyanın Avropa siyasəti: Krım müharibəsinin nəticələrinə yenidən baxılması uğrunda mübarizə, Rusiyanın Yaxın Şərq və Balkanlarda mövqelərinin möhkəmlənməsi.

2. Rusiya imperiyasının ərazi formalaşması prosesinin başa çatması: Orta Asiya və Uzaq Şərqin birləşməsi. Qafqazda müharibə.

3. Rusiyanın hərbi-siyasi blokların yaradılmasında iştirakı.

1856-cı ilin aprelindən istedadlı siyasətçi və diplomat Aleksandr Mixayloviç Qorçakov (1798-1883) Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə rəhbərlik etməyə başladı. Ağıllı, geniş təhsilli insan, fərasətli və çevik siyasətçi A.M. Qorçakov Rusiyanın öz milli maraqlarını müdafiə etmək üçün müstəsna hüququnu israr edərək, güclərin razılığını düşünürdü [1, 29-30]. II Aleksandrın dövründə Rusiyanın xarici siyasəti ilk növbədə Şərq məsələsinin həllinə yönəlmişdi. Krım müharibəsindəki məğlubiyyət Rusiyanın beynəlxalq nüfuzunu sarsıtdı və Balkanlarda hakim təsirini itirməsinə səbəb oldu. Qara dənizin zərərsizləşdirilməsi ölkənin cənub dəniz sərhədlərini müdafiəsiz etdi, Cənubun inkişafına mane oldu, xarici ticarətin genişlənməsinə mane oldu. Rus diplomatiyasının əsas vəzifəsi Paris müqaviləsinin maddələrinin ləğvi idi. Bunun üçün etibarlı müttəfiqlər lazımdır. İngiltərə Zaqafqaziya və Orta Asiyadakı rəqabətə görə Rusiyanın ən təhlükəli rəqibi olmaqda davam edirdi. Avstriya

özü Balkanlarda möhkəmlənməyə çalışırdı. Türkiyə öz siyasətində İngiltərəni rəhbər tutdu. Prussiya hələ də zəif idi. Ən çox Rusiya Aralıq dənizində İngiltərə ilə rəqabət aparan Fransa ilə yaxınlaşmada maraqlı idi [4, 1-5]. İlk növbədə Fransa ilə yaxınlaşmaq istəyən Qorçakov Rusiyanı beynəlxalq təcriddən çıxarmağa çalışırdı. 1859-cu ilin martında Fransa ilə Sardiniya arasında Avstriyaya qarşı müharibə başlayarsa, Rusiyanın xeyirxah neytrallığı haqqında rus-fransız müqaviləsi bağlandı. Lakin tezliklə Fransanın Rusiyanın Şərqdəki maraqlarını dəstəkləmək istəmədiyinə əmin olan Rusiya Prussiya ilə yaxınlaşmağa üz tutdu. 1863-cü ildə Prussiya ilə hərbi konvensiya bağlandı ki, bu da çar hökumətinin Polşa üsyanına qarşı mübarizəsini asanlaşdırdı. Rusiya Prussiya kansleri O.fon Bismarkın alman torpaqlarını birləşdirmək istəyini dəstəklədi. Bu diplomatik dəstək Prussiyaya Danimarka (1864), Avstriya (1866) və Fransa (1870-1871) ilə müharibələrdə qalib gəlməyə kömək etdi. Buna cavab olaraq Bismark Qara dənizin neytrallığının ləğvi məsələsində Rusiyanın tərəfini tutdu. Paris müqaviləsini imzalayan güclərin London konfransında Rusiya Qara dənizdə donanmanın saxlanmasına və Qara dəniz sahillərində hərbi arsenalların qurulmasına qoyulan qadağanın götürülməsinə nail oldu [8,15-19] . Bu andan etibarən 60-70-ci illərdə Rusiyanın Orta Asiyada uğurlu irəliləyişi nəticəsində kəskinləşən şərq məsələsi gündəmə gəlir. Rusiya iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən Orta Asiya ilə ticarət əlaqələri bu regionda daimi vətəndaş qarşıdurması ilə çətinləşirdi. İngilis diplomatiyasının Əfqanıstan əmiri vasitəsilə Kokand və Xivə xanlıqlarına təsir etmək cəhdləri Rusiya hökumətini narahat edirdi. 1864-cü ildə Orta Asiya xanlıqlarına qarşı həlledici hücum başladı. Yayda polkovniklərin dəstələri M.G. Çernyaeva və N.A. Verevkin şərqdən və şimaldan Kokand xanlığının ərazisinə daxil oldu [2,48-53]. Tezliklə Türküstan və Çimkənd şəhərləri tutuldu. İşğal olunmuş torpaqlardan hərbi qubernator general Çernyayevin rəhbərlik etdiyi Türküstan vilayəti yaradıldı. 1865-ci ilin iyununda Çernyayev öz təşəbbüsü ilə Orta Asiyanın ən böyük şəhəri olan Daşkəndə hücum etdi (pop. 100.000). 1866-cı ilin yazında Buxara əmirinə qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar başladı. 1867-ci ildə mərkəzi Daşkənd olan işğal olunmuş torpaqlarda Türküstan general-qubernatoru yaradıldı. 1868-ci ildə Türküstan general-qubernatoru K.P. Kaufman Kokand xanlığı ilə müqavilə bağladı və xanlığı Rusiyanın nəzarətinə verdi. Buxara əmiri 1868-ci ilin martında ruslara qarşı "müqəddəs müharibə" elan etdi, lakin məğlub oldu və iyun ayında alçaldıcı müqavilə imzalamağa məcbur oldu. Xivə sonuncu böyük xanlıq idi. Ancaq fəthinə başlamazdan əvvəl Rusiya hökuməti İngiltərə ilə gərginliyi azaltmaq üçün addımlar atdı. 1873-cü ildə uzun sürən danışıqlardan sonra Əfqanıstanın neytral zona kimi tanınması və Xivənin Rusiyanın "qayğısına" verilməsi haqqında rus-ingilis müqaviləsi bağlandı. 1873-cü ilin fevralında rus qoşunları Xivə xanlığına qarşı yürüşə başladılar. 1873-cü ilin mayında Xivə xanlığının paytaxtı mühasirəyə alınaraq təslim edildi, avqustda Xivə xanı sülh müqaviləsi imzaladı və Rusiyadan vassal asılılığını tanıdı. Kokanddakı üsyan (1875-1876) yatırıldıqdan sonra 1876-cı il fevralın 19-da Rusiya Kokandın Türküstan general-qubernatorluğunun tərkibinə daxil olduğunu elan etdi. Buxara və Xivə xanlıqları böyük ölçüdə azalaraq öz nominal müstəqilliklərini saxladılar [4,77-80]. 1878-1879-cu illərdə. İngiltərə Əfqanıstanı işğal etdi və onun üzərində protektorat qurdu. 1870-ci illərin sonlarında Rusiya türkmən tayfalarına qarşı hücuma keçdi. Şiddətli müqavimətlə qarşılaşan rus qoşunları geri çəkildi. 1880-ci ildə general M.D.Skobelevin-nin başçılığı ilə Türküstan çöllərinə yeni hərbi ekspedisiya başladı. 1881-ci ilin mayında uzunmüddətli və planlaşdırılmış hərbi əməliyyatlar nəticəsində mərkəzi Aşqabadda olmaqla Transxəzər bölgəsi təşkil edildi. Rusiya administrasiyası ilhaq edilmiş Orta Asiya dövlətlərində yerli adət-ənənələri nəzərə alaraq, hakimiyyəti yerli hökmdarların və ruhanilərin əlindən almadan, eyni zamanda kəndlilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla öz siyasətini aparırdı. Kölelik və qul ticarəti ləğv edildi. Rusiya qanunvericiliyi Orta Asiyaya da yayıldı. Ölkələrarası müharibələr dayandı. Pulsuz torpaqların olması Rusiyadan və digər qonşu ölkələrdən miqrant axınına səbəb oldu. Hər il buraya 50 minə yaxın insan gəlirdi. Pambıq əkinlərinin genişləndirilməsi və dəmir yollarının çəkilməsi

Orta Asiyanın digər bölgələrlə ticarət əlaqələrinə daxil olmasına kömək etdi. Qafqazda rus qoşunlarının irəliləməsi ilə getdikcə daha çox yeni bölgələr tabe edildi. 1864-cü ilə qədər Qərbi Qafqazda müqavimətin rəhbəri Məhəmməd Əmin mübarizəni davam etdirdi. Məğlubiyyət qaçılmaz olanda 400 min dağlı Türkiyəyə getdi. Rusiyadan gələn mühacirlər boşaldılmış torpaqlara köçdülər. 1873-cü ilin aprelində Rusiya-Almaniya hərbi-müdafiə konvensiyası bağlandı. Elə həmin il Rusiya və Avstriya-Macarıstan Almaniyanın da qoşulduğu siyasi konvensiya imzaladılar. "Üç imperatorun ittifaqı" belə yarandı. Tərəflər arasında ciddi ziddiyyətlərin olmasına baxmayaraq, "İttifaq" 70-ci illərdə beynəlxalq münasibətlərə ciddi təsir göstərmişdir. "İttifaq"ın bağlanması həm də Rusiyanın beynəlxalq təcriddən çıxması demək idi

[6, 18-22].

Berlin konqresi Rusiyada Almaniyanın mövqeyindən ən güclü narazılığa səbəb oldu. 1879-cu ildə Almaniyanın Rusiya idxalını məhdudlaşdırmaq üçün gördüyü tədbirlər (mal-qara idxalına qadağa, rus çörəyinə rüsumların tətbiqi) Bismarkın siyasətinə qarşı xalqın qəzəbini daha da gücləndirdi. Almaniya Avropada getdikcə daha çox çəki alırdı. Bismark Rusiyanı təhlükəli rəqib kimi görürdü. 7 oktyabr 1879-cu ildə Rusiyaya qarşı gizli Avstriya-Almaniya müqaviləsi bağlandı. Lakin Avropada qüvvələr balansını tarazlaşdıra bilən Fransa-Rusiya ittifaqı İngiltərə-Rusiya antaqonizmi ilə əngəllənmişdi. İngiltərə ilə mümkün hərbi toqquşma təhlükəsini nəzərə alan Rusiya Almaniyanın və onun müttəfiqi Avstriya-Macarıstanın neytrallığını təmin etməkdə maraqlı idi. 1879-cu ildən etibarən xarici siyasətə faktiki rəhbərlik Qorçakovdan fərqli olaraq almanyönümlü oriyentasiyaya sadiq qalan N.K. Girsə keçdi və O eyni zamanda Rusiya-Alman siyasi müqaviləsinin bağlanması ilə bağlı uzun müddət gizli danışıqlara başladı [3, 28-31] .

Rusiyanın Uzaq Şərq siyasəti bu bölgənin müstəmləkələşdirilməsi və Rusiya-Çin ticarətinin inkişafı ilə bağlı idi [1, 14-15]. 1858-ci il Ayqun müqaviləsi və torpaqların delimitasiyası haqqında 1860-cı il Pekin müqaviləsi dəniz və quru ticarəti haqqında müqavilələrlə tamamlandı. Yaponiya ilə münasibətlərdə 1855-ci il Şimoda müqaviləsinə əsasən Saxalinin "bölünməmiş" birgə mülkiyyəti problemi var idi. Yaponiya Saxalində fəal şəkildə məskunlaşdı. 25 aprel 1875-ci ildə Sankt-Peterburqda Rusiya və Yaponiya Saxalinin yapon hissəsinin müqabilində Kuril adalarının Yaponiyaya verilməsi haqqında müqavilə imzaladılar. Rusiyanın Uzaq Şərqdəki müstəmləkəçiliyi yavaş-yavaş davam etdi. Bu bölgə hakimiyyət baxımından həm coğrafi, həm də strateji baxımdan periferik mövqe tuturdu. Burada xarici siyasi fəallıq aşağı idi, qoşunların sayı cüzi idi. Sibir dəmir yolunun tikintisinə yalnız 1891-ci ildə başlanılıb. Bu arada Uzaq Şərq Yaponiya, İngiltərə və ABŞ-ın diqqətini getdikcə daha çox cəlb edirdi. İngilis və Amerika sənayeçiləri və tacirləri Şimal-Şərqi Asiya və Alyaskadakı rus mülklərinə nüfuz etməyə başladılar. Alyaskanın təbii ehtiyatlarının istismarı Rusiyaya yalnız itkilər gətirdi. Rusiya-Amerika şirkətinin 1,5 milyon kvadratmetr ərazinin iqtisadi inkişafı üçün kifayət qədər vəsaiti yox idi. Bu şərtləri nəzərə alaraq və ABŞ-la münasibətləri gücləndirmək istəyən Rusiya 11 milyon rubl müqabilində Amerikadakı mülklərini onlara satdı. (7 milyon 200 min dollar). Müqavilə 18 mart 1867-ci ildə Vaşinqtonda imzalandı. [16, 16-22].

Ədəbiyyat

1. Аблова Н.Е. Россия и русские в Маньчжурии в конце XIX — начале XX вв. // Русско-японская война 1904—1905. Взгляд через столетие: международный исторический сборник/ Под ред. О.Р.Айрапетова. — М. : Три квадрата, 2004 С. 183—213.
2. Айрапетов О.Р. «На сопках Маньчжурии» // Русско-японская война 1904—1905. Взгляд через столетие: международный исторический сборник/ Под ред. О.Р.Айрапетова. — М. : Три квадрата, 2004 С. 399.

3. Георгиев А.В. Царизм и российская дипломатия накануне Первой мировой войны // Вопросы истории, 1988. № 3. С. 58—73
4. Германова В.В. Вторжение Российской империи в Среднюю Азию (Заметки историографа на полях учебников по истории Узбекистана) // Центральная Азия в составе Российской империи...
5. Игнатьев А.В., Мелихов Г.В. Дальний Восток в планах и политике России. Происхождение русско-японской войны // История внешней политики. Конец XIX — начало XX века. М., 1997.
6. Кондратенко Р.В. Очерк морской политики России на Дальнем Востоке в конце XIX века // Новый часовой. 2004. № 15—16. С. 60; Болховитинов Н.Н. Русско-американские отношения и продажа Аляски: 1834—1867. М., 1990.
7. Кривошеев Ю.В., Дворниченко А.Ю. Изгнание науки: российская историография в 20-х — начале 30-х годов XX века // Отечественная история, 1994. № 3. С. 143—158.
8. ЛукояновИ.В. С.Ю. Витте и планы сооружения Сибирской железной дороги: к предыстории русско-японской войны // Новый часовой. 1997. № 5
Портсмутского мира (1878—1905 гг.) // Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802—2002. Т. 1. М., 2002.
10. Рыбачёнок И.С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в. // Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802—2002. Т. 1. М.: Олма пресс, 2002.
11. Рыбачёнок И.С. Дипломатическое ведомство и российская дипломатия от Берлинского конгресса до Портсмутского мира (1878—1905 гг.) // Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802—2002. Т. 1. М.: Олма пресс, 2002.
12. Симанский П.Н. События на Дальнем Востоке, предшествовавшие русско-японской войне 1891—1903гг.// Россия и Япония на заре XX столетия. — М.: АБРИЗО, 1994.
13. Dukes P. Late imperial Russia in the imperial world // Late imperial Russia. Problems and prospects. Essays in honour of R.B. McKean. Manchester and N.Y., 2005. P. 189—203.
14. Schimmelpenninck D. van der Oye. 1) Toward the Russian Sun: Russian Ideologies of Empire and the Path to War with Japan. De Kalb, Illinois, 2001; 2) The Russo-Japanese War // The Military History of Tsarist Russia. N.Y., 2002. P. 183—203.
16. Айрапетов О.Р. Внешняя политика Российской империи (1801—1914). М., 2006

Summary

The 19th century was an important milestone in the foreign policy history of the Russian state. The main directions of Russia's foreign policy took shape over the centuries and only in the 19th century were they able to get a decent implementation. The foreign policy development of the Russian state during this period was not stable. It knew the stages of success and failure. Foreign policy was directly connected with the domestic policy of the autocracy and with the socio-economic development of the country. This was especially evident during the years of the Crimean War, which revealed the reasons for the military-technical backwardness of Russia in relation to the European states and was one of the reasons for the abolition of serfdom. On the other hand, the wars waged by Russia in the 19th century affected some events in its internal history. Therefore, the chosen topic is extremely important. The purpose of this work is, on the basis of the available literature and sources, to consider the main directions of Russia's foreign policy in the second half of the 19th century. in all their dynamics.

FAŞİZMİN BEYNƏLXALQ FAKTORA ÇEVRİLMƏSİ

Mustafayeva Cəvahir Almaz qızı
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı

Xülasə: *Təqdim olunmuş məqalədə problemin aktuallığı öz əksini tapmışdır. Faşizm dünya xalqlarının tarixində dərin siyasi izlər qoymuş, həmçinin onların mənəvi həyatında da dəyişiklikləri ilə yaddaşlarda qalmışdır. Eyni zamanda faşistlər tərəfindən dövlət idarəçiliyində, iqtisadiyyatda edilmiş dəyişikliklər qeyd olunmuşdur.*

XX əsrin ümumdünya faciəli hadisələrindən biri də faşizmin meydana gəlməsidir.

Açar sözlər: xalq, inqilab, faşizm, rejim, dövlət, cəmiyyət, müharibə, güc, təşkilat.

Keywords: people, revolution, fascism, regime, state, society, war, power, organization.

Faşizm I Dünya müharibəsindən sonrakı inqilabi dəyişikliklərin alternatividir. O, bir sıra ölkələrdə burjua demokratiyasından siyasi irticaya keçmədir. Faşizm mühafizəkar ekstremizmin ən sağ variantıdır. O, Qərb ölkələrində başlıca ziddiyyətlərin inkişafının nəticəsi idi. Onun ideologiyasını irqçilik, millətçilik, sosial bərabərlik kimi populist prinsiplər təşkil edirdi. Faşistlər milli marağı siniflərin və fərdlərin marağından üstün tuturdular. Köhnə millətçilikdən və mühafizəkarlıqdan onları fərqləndirən əsas cəhət təkcə güclü dövlət ideyası deyil, cəmiyyətə tam yiyələnmiş totalitar dövlət yaratmaq idi.

Faşizmin ilk təşkilatları 1919-cu ildə Almaniyada və İtaliyada yaranmışdır. Almaniyada o, nasist, İtaliyada isə faşist adlandırılırdı [1, s.114].

İtaliya və Almaniyada liberalizm çox zəif olması, onların hər ikisinin I Dünya müharibəsinin yekunlarından narazı qalmaları faşist tipli təşkilatların meydana gəlməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Almaniya müharibədə məğlub olmuş ölkə idisə, İtaliya qalib dövlətlər sırasında məğlub ölkə idi [2, s.99]. O, müharibədən öz niyyətlərini həyata keçirmək, keçmiş arzusuna – İtaliya imperiyasının nüfuzunu bərpa etmək kimi məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edə bilməmişdi. Deməli, onların müharibədən sonrakı strateji niyyətləri üst-üstə düşümüşdü.

Almaniyada ilk faşist təşkilatı 1919-cu il yanvarın əvvəllərində "Alman fəhlə partiyası"(DAP) adı ilə Anton Dreksler tərəfindən yaradılmışdı. 1919-cu il yanvarın ortalarında o, "Alman nasional-sosialist fəhlə ittifaqı", 1920-ci ildə isə "Alman nasional-sosialist fəhlə partiyası" adlandırılmışdı. 1920-ci ildən onun sədri Adolf Hitler seçilmişdi. 1923-cü ilin noyabrında nasistlər Veymar respublikasına qarşı "milli inqilab", "piyvəxana qiyamı" təşkil etməyə cəhd göstərmişdilər. qiyam baş tutmamışdı. "Piyvəxana qiyamı"nın təşkilatçılarından biri kimi Hitler tutularaq 5 il həbsə məhkum edilmişdi [3, s.200].

O, həbsxanada "Mayn kampf"("Mənim mübarizəm") kitabını yazır. Kitab tarixə faşist təcavüzkarlığının proqram sənədi kimi daxil olmuşdur.

İtaliyada faşist təşkilatı 1919-cu ilin martında meydana gəlmişdir. Onu, vaxtilə İtaliya sosialist partiyasının üzvü və 1914-cü ildə həmin partiyadan qovulan Benito Mussolini yaratmışdı. Təşkilat əvəllər "Faşio di Kombatimento" ("mübarizə ittifaqı") adlanmış, 1919-cu ilin martından etibarən isə "Faşist mübarizə dəstələrinin ittifaqı" adlandırılmışdı. 1921-ci ilin noyabrından o, "Milli faşist partiyası" adlanmış, B.Mussolini onun ali rəhbəri (düçe) elan olunmuşdu[4, s.103].

Beləliklə, XX əsrin 20-ci illərinin əvvəli üçün Avropada müxtəlif adda eyni ideyalı və məramlı faşist partiyaları meydana gəlmişdi. Faşizm adı italyan "faşio" sözündən götürülmüşdür. Bu da, mənaca bağlama, dəst deməkdir. Bəziləri isə bu adın İtaliyada bitən elastik, sınmayan "fatsis" çubuğunun adından götürüldüyünü güman edirlər.

Faşizm adının hələ XIX əsrin sonunda Siciliyada yayılmış, embleması bitki gövdəsi dəsti olan "de-faşio" antifeodal kəndli hərəkatının adından götürüldüyü də ehtimal olunur [5, s.185]. Birinci mülahizə daha həqiqətə uyğundur.

20-ci illərin əvvəllərindən etibarən faşizm hərəkatı sürətlə inkişaf etməyə başladı. O, İtaliyada və Almaniyada daha güclü idi. 1920-ci ilin payızından İtaliyada faşizm sürətlə artdı. Artıq 1921-ci ilin axrı üçün onun sıralarında 320 min adamı birləşdirən 2200 bölməsi var idi. Onlar geniş terrorçuluqla məşğul olurdular [6, s.155-160]. 1920-ci ilin sonu-1921-ci ilin birinci yarısında zəhmətkeşlərin 726 təşkilatı faşist təşkilatlarının terroruna məruz qalmışdı. Hakim dairələr də faşistləri açıq və gizli şirniklendirirdilər. 1921-ci ilin mayında keçirilən parlament seçkiləri zamanı faşistlər hökumətin seçki siyahısına – "Milli bloka" daxil edilmişdilər. Hətta onlar parlamentdə 35 yer də almışdılar.

1929-1933-cü illərdə dünya iqtisadi böhranı faşizm hərəkatının inkişafında dönüş mərhələsi oldu. Faşist dövlətləri iqtisadi böhrandan çıxmaq yolunu iqtisadiyyatı hərbiləşdirməkdə gördülər.

İtaliyada faşist hökuməti hələ 1927-ci ildə elan etdiyi "korporativ dövlət" proqramını həyata keçirməyə başladı. 1930-1934-cü illər sözügedən proqramın həyata keçirilməsində mühüm mərhələ oldu. İqtisadiyyatın bütün sahələrinə müvafiq olaraq sahibkarları, həmkarlar ittifaqlarını və bütün zəhmətkeşləri öz sıralarında birləşdirən 22 korporasiya yaradıldı [7, s.258]. Korporativ sistemin yaradılması ölkə iqtisadiyyatına dövlət nəzarətini gücləndirilməyin səciyyəvi forması idi.

Mussolinin iqtisadi xətti güclü "dövlət-rəhbər" ideyasına əsaslanırdı. Bu ideya əsasında dövlət inhisar kompleksi yaradılmışdı.

30-cu illərdə İtaliyanın iqtisadi həyatında gedən proseslərdən biri də avtorgiyaya nail olmaq uğrunda mübarizə idi. Burada məqsəd ölkədə özünü təmin edən və iqtisadi cəhətdən müstəqil olan sistem yaratmaq idi. Bu məqsədlə 1937-ci ilin oktyabrında avtargiya üzrə Ali komissiya yaradıldı. Bütün sahələrin və iqtisadiyyatın texniki cəhətdən yenidənqurulması, istehsal və maliyyə üzərində ciddi nəzarət qoyulması, istehlakın, hərbiləşdirmənin nizama salınması tədbirləri həyata keçirildi.

Beləliklə, İtaliya faşizmin dünyada yayılmasında, onun beynəlxalq faktora çevrilməsində əməli addımlar atdı. O, faşizm hərəkatında italyan formasını ideallaşdırmağa başladı.

1929-1933-cü illərdə iqtisadi böhran zamanı çətinliklərdən istifadə edən Almaniya nasistləri də populist çıxışlar və vədlərlə kütlələri öz tərəflərinə çəkməyə başladılar. Bəzi tarix ədəbiyyatında göstərildiyi kimi, "böhran hakimiyyətə can atan Adolf Hitlerin ən yaxşı müttəfiqi oldu".

Hitlerin hakimiyyətə gəlməsində kommunistlərin və sosialistlərin də təqsiri var idi. Onlar nasistlərə qarşı vahid cəbhə yarada bilmədilər. bu da Hitlerin hakimiyyətə gətirilməsini asanlaşdırdı. Nasistlər, "qırmızı terror" adlandırdıqları "sol" qüvvələrə, xüsusən kommunistlərə qarşı sağ qüvvələrin cəbhəsini yarada bildilər.

Hitler və onun tərəfdarları nasist diktaturasının yaradılmasını Versal müqaviləsi buxovlarından xilas olmağın, böhrandan çıxmağın yeganə yolu hesab edirdilər. nasist təbliğatına uyan orta təbəqələr (sənətkarlar, kəndlilər, müharibə veteranları, işsizlər), iri kapitalın nüfuzlu dairələri nasistləri dəstəkləməyə başladılar. Demokratiyadan usanmış gənclər də nasistlərə tərəfdar çıxırdılar. Veymar respublikasından narazı olan sənayeçilər, bankirlər və hərbi bürokratik elita da nasistləri müdafiə edirdi.

Beləliklə, Almaniyada terrorçu, avtoritar nasist diktaturası bərqərar oldu. Cəmiyyətdə nasist partiyası rəhbər qüvvəyə çevrildi. Hakimiyyətə gəldikdən sonra ANSFP üzvlərinin sayı 850 mindən müharibənin sonuna 6 milyon nəfərə çatdı. Hitler partiyadaxili parçalanmalara son qoydu. Ona qarşı çıxan Ştrasser qardaşlarını, habelə şturmoviklərin komandiri Z.Remi və "sol qanadın" digər tərəfdarlarını tamam sıradan çıxardı. Bu nasizmin tarixinə "uzun bıçaqlar gecəsi" hadisəsi kimi daxil olmuşdur. Həmin gecə ANSFP daxilindəki müxalifət məhv edilmişdi [8, s.202].

İqtisadiyyata və mədəniyyətə rəhbərlik nasist diktaturasının əlində cəmləşdi. Sərt mərkəzləşmə yarandı. Təsərrüfat işini tənzim edən Baş Şura yaradıldı.

Beləliklə, faşizm nüfuzlu siyasi qüvvə olaraq beynəlxalq faktora çevrildi. Faşizmin beynəlxalq siyasi amilə çevrilməsi dünyada, xüsusən Avropada liberal-demokratizm və totalitar sosializm qüvvələrini narahat etməyə bilməzdi. Onların faşizmə qarşı vahid cəbhədə birləşməsi günün başlıca vəzifəsi olmuşdu. Ancaq bu mümkün olmadı.

Kommunist İnternasionalı (1919-1943) faşizmə qarşı fəhlələrin vahid cəbhəsini yaratmaq cəhdi göstərən ilk beynəlxalq təşkilat oldu. Kominternin VII konqresi (1935-ci il 25 iyul-20 avqust) faşizm əleyhinə vahid fəhlə cəbhəsi uğrunda mübarizə konqresi olmuşdu. O, faşizmə qarşı xalq cəbhəsi yaratmaq prinsiplərini işləyib hazırladı.

Faşizmə qarşı xalq cəbhəsi yaratmaq prinsipləri 1934-cü ildə Fransada həyata keçirilmişdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I-III cildlər. Bakı, 1996-1998. s.114.
2. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, V cild. Bakı, 2000. s.99.
3. Armaoğlu Fahir. 20 yüzyıl siyasi tarihi. I cild.Ankara, 1993. s.200.
4. Məmmədov İ.M., Hacıyeva A.H. 20-ci illərin siyasi tarixindən. Bakı, 1992. s.103.
5. Məmmədov İ., Məmmədov Ç. XX əsr: Ümumdünya-tarixi proseslər. Bakı, 2001. s.185.
6. Məmmədov İ., Məmmədov Ç. Siyasi tarix. Bakı, 2004. s.155-160.
7. Опитц Д.М. Фашизм и неофашизм. Москва, 1990. с.258.
8. Проэктор Д.М. Фашизм: Путь агрессии и гибели. Москва, 1989. с. 202.

THE TRANSFORMATION OF FASCISM INTO AN INTERNATIONAL FACTOR

Mustafayeva Cavahir Almaz

Summary

The relevance of the problem is reflected in the presented article. Fascism left deep political traces in the history of the peoples of the world, as well as the changes in their spiritual life. Ah the same time, the changes made by the fascists in state administration and economy were noted.

QARABAĞ MUĞAM- MUSİQİ SƏNƏTİ

Qarayeva Ləman Əhməd qızı, Rzayeva Tamilla Zahir qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Qarayevvusal38@gmail.com, Tamilla.rzazade47@gmail.com

Xülasə:*Muğam, Azərbaycan xalq musiqisi kimi öz kökü etibarilə Şərq musiqi mədəniyyətinin lap dərinliklərinə gedir. Muğam sənəti azərbaycanlılar tərəfindən milli özünüdərk və özünü eyniləşdirmənin əsasını təşkil edən başlıca mədəni dəyərlərdən biri kimi qavranılır.* ***Muğamın böyük himayədarı olan Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə bəşəriyyətin şifahi və qeyri-maddi irsinə dair şah əsərləri siyahısına daxil olunan bu sənətin qorunub saxlanılması və təbliği istiqamətində görülən işlər misilsizdir.***

Açar sözlər: Qarabağ, mədəniyyət, musiqi, incəsənət, muğam
Key words: Karabakh, culture, music, art, mugham.

Azərbaycanın zəngin musiqi sənəti çoxəsrlik inkişaf tarixinə malikdir. Bu musiqi haqqında ilk məlumatlar arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən bir sıra abidələrdən, Qobustan (e.ə. XVIII-III minilliklər) və Gəmiqaya (e.ə. III-I minilliklər) qaya rəsmlərindən alınmışdır.

"Kitabi Dədə Qorqud"da (VII əsr), Nizaminin, Füzulinin əsərlərində orta əsrlərin musiqi həyatı, musiqi janrları, musiqi alətləri barədə zəngin məlumat verilmişdir. Azərbaycanın Səfiəddin Urməvi (XIII əsr), Əbdülqadir Marağai (XIV əsr), Mirzəbəy (XVII əsr), Mir Möhsün Nəvvab (XIX əsr) kimi məşhur alimlərinin risalələrində orta əsr musiqi mədəniyyətinin, ifaçılığının yüksək inkişaf səviyyəsi açıqlanmış, Azərbaycan musiqisinin nəzəri problemləri işlənilmişdir. [1]

İlk yazılı ədəbi abidəmiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında musiqi ilə bağlı bir sıra parçaların mövcudluğu, dastan boyunca müxtəlif musiqi alətlərinin adlarının çəkilməsi musiqimizin qədimliyinə əyani sübutdur.

İlk yazılı musiqi risalələrimiz isə XIII əsrə aiddir. XIII-XV əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqin musiqi-nəzəri fikrinin inkişafı məhz Azərbaycanın iki böyük alimi və musiqiçisi Səfiəddin Urməvi (1217-1294) və Əbdülqadir Marağainin (1353-1435) adları ilə bağlıdır. Urməvinin yazdığı "Kitab əl-Ədvar" və "Şərəfiyyə" risalələri Azərbaycanda musiqi elminin əsasını qoymuş və onun gələcək inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. O, musiqi elminə "Sistemçilik" məktəbinin yaradıcısı kimi, tabulaturanın banisi kimi daxil olmuşdur. Urməvinin yaratdığı musiqi sistemi, not cədvəli o dövrün ən kamil not sistemi və tabulaturası idi.

XIX əsrdə Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, onun həmişə yüksək mədəni səviyyəyə malik olan Qarabağ bölgəsində də incəsənətin inkişafı xüsusi mərhələyə qədəm qoymuşdu.

Tarixən Azərbaycan incəsənətinə çoxlu xanəndələr, musiqi ifaçıları, bəstəkarlar, dirijorlar, teatr xadimləri, şair və yazıçılar bəxş etmiş Qarabağın musiqi mühiti zənginliklərlə dolu olmuşdur.

Dünyada bir neçə şəhər var ki, musiqi onun hər daşına, qalasına, ab-havasına hopmuşdur. Belə şəhərlərdən Avstriyanın Vyana, İtaliyanın Neapol, Azərbaycanın da Şuşa şəhəridir. Hətta xalq arasında məşhur kəlam var ki, "Şuşada körpələr bələkdə belə muğam üstündə ağlarlar". [1]

XIX əsrin ikinci yarısını Azərbaycanın, xüsusilə də Qarabağın mədəniyyətinin inkişaf və çiçəklənmə dövrü adlandırmaq olar. Bu illərdə Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları hesabına Azərbaycan dili elmi və ədəbi dil kimi daha geniş inkişaf tapdı. Qarabağda, Şuşada 1882-ci ildən etibarən teatr tamaşaları geniş şəkildə göstərilməyə başladı. Həmin tamaşaların fasilələrində tamaşaçılar üçün Qarabağın tanınmış xanəndələri və ifaçıları öz sənətlərini nümayiş etdirirdilər. Məşhur xanəndələrin və üçlüklərin (tar, kamança və xanəndə) tədricən səhnə mədəniyyətinə uyğunlaşması yeni inkişaf mərhələsini təmin edirdi. Musiqi məclislərini təşkil edən, dövrün məşhur musiqiçi-şair ziyalılarının, mesenatların muğamların inkişafında, onların yeni formalarının yaranmasında xüsusi səylərini qeyd etməmək olmaz. XIX əsrdə Qarabağda Xan qızı Natəvanın, Mir Möhsün Nəvvabın, məşhur xanəndə Hacı Hüsünün, Xarrat Qulunun, Şirvanda Mahmud Ağanın, Bakıda Mənsurovlar, Bakıxanovlar ailələrinin, məşhur tarzən Mirzə Fərəc Rzayevin öz evlərində keçirdikləri musiqi məclisləri Azərbaycanda muğam sənətinin yüksək inkişafını təmin etmişdir. Məşhur tarzənlər Mirzə Mənsur Mənsurovun, Əhməd, Məhəmmədrza Bakıxanov qardaşlarının və bir çox digəri bu məclislərdə iştirak etmişlər.[2]

XIX əsrdə Qarabağ incəsənətinin, xüsusilə də şer və musiqi məclislərinin inkişafında iki görkəmli şəxsin - Xurşud Banu Natəvanın və Mir Möhsün Nəvvabın böyük xidmətləri olmuşdur. Natəvan (1832-1897) həm Cavanşir nəslinin nümayəndəsi, həm şair, rəssam, həm də doğma diyarın incəsənətinin inkişafında fövqəladə xidmətləri olmuş ziyalı kimi yerli camaat arasında çox böyük nüfuza malik idi. O, dövrün mütərəqqi ziyalılarını, şair və musiqiçilərini şer və ədəbiyyat məclisi sayılan "Məclisi-üns" toplamağa müvəffəq olmuşdur. "Məclisi-üns"ün istirakçıları şer və sənətin inkişaf istiqamətləri, onun gündəlik qayğıları haqda fikir mübadilələri aparmaqla yanaşı, ədəbi irsin xalq kütləsi arasında geniş yayılmasına

çalışırdılar. Bu məclisdə Qarabağın şairlərindən Qasım bəy Zakir, Asi, Baki, Vəfa, Fəna, Şahin, Katib, Məxfi, Salar, Şəhid, Aşiq, Hadi, Asəf Lənbərani və başqaları iştirak edərdilər.

XIX əsr Qarabağın musiqi mədəniyyətinin təhlili göstərir ki, o, bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyətinin, xüsusən musiqi sənətinin inkişafında xüsusi bir mərhələdir. Şuşa –Xurşid banu Natəvanın, Mir Möhsün Nəvvabın, ifaçılardan Xarrat Qulunun, Hacı Hüsünün, Sadıqcanın, Məşədi İsinin, Əbdülbağı Zülalovun, Cabbar Qaryağdıoğlunun, Keçəçi oğlu Məmmədin, Məşədi Məmməd Fərzəliyevin, İslam Abdullayevin, Seyid Şuşinskinin, Bülbülün, Zülfi Adıgözəlovun, Xan Şuşinskinin, Rəşid Behbudovun, Məşədi Cəmil Əmirovun, Qurban Pirimovun, bəstəkarlardan Üzeyir Hacıbəyovun, Zülfüqar Hacıbəyovun, Fikrət Əmirovun, Niyazinin, Əfrasiyab Bədəlbəylinin, Soltan Hacıbəyovun, Əşrəf Abbasovun, Süleyman Ələsgərovun vətənidir. Bu hələ Şuşa musiqiçilərinin tam siyahısı deyil.[5]

XX yüzilliyin əvvəllərində ictimai-siyasi və mədəni yüksəliş şəraitində Ü.Hacıbəyov müasir Azərbaycan professional musiqi mədəniyyətinin əsasını qoydu və şifahi ənənəli milli sənətlə bəstəkar yaradıcılığının sintezini yaratdı. Bu da Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin fəal qarşılıqlı təsirinə səbəb oldmuşdu.

"Azərbaycanın zəngin mədəniyyətinin və tarixinin ən gözəl incilərindən olan muğam sənəti bizim milli sərvətimizdir. Muğam Azərbaycan xalqına xas olan ən gözəl xüsusiyyətlərin daşıyıcıdır", - deyən Mehriban xanımın "Torpağa, köklərə bağlılıq, vətənpərvərlik, milli ləyaqət hissi, qonaqpərvərlik, xeyirxahlıq, mərhəmət, emosional zənginlik - bütün bu hisslər muğam fəlsəfəsinin əsasındadır" qiyməti muğamın xalqımız üçün nə qədər əvəzsiz sərvət olduğunu xatırladır.

Müxtəlif dövrlərdə Qarabağda keçirilən musiqi festivalları və müsabiqələri yeni istedadların üzə çıxması və inkişafına təkan vermiş və muğam sənətinin dünyada tanıdılmasına şərait yaratmışdır. Buna misal olaraq 1987-ci ildə Şuşada keçirilən "Xarıbülbül" musiqi festivalını göstərmək olar. Uzun fasilədən sonra Qarabağın tacı olan Şuşada – Cıdır düzündə "Xarıbülbül" musiqi festivalı yenidən baş tutdu. 2021-ci il mayın 12-si və 13-də Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə baş tutan festivalda bir sıra ictimaiyyət və mədəniyyət xadimləri, Qarabağdan, o cümlədən Şuşadan olan tanınmış şəxslər iştirak etdilər. Müxtəlif xalqların incəsənət nümayəndələrinin "Xarıbülbül" musiqi festivalında iştirakı hər bir azərbaycanlıda böyük iftixar hissi yaradırdı. Festivalın azyaşlı iştirakçısı Kənan Bayramovun "Bayatı-Şiraz" muğamı üstə improvizəsi əsasında Abbas Səhhətin "Vətənimdir" qəzəlinin ifası Cıdır düzünə xüsusi bir səs-səda saldı. Beləcə, Cıdır düzü möhtəşəm musiqi sədalarına qərq oldu. Bu festivalın əks-sədası daim yaddaşlarda qalacaq. Çünki bu, tarixdir. Əbədi və silinməz, şərəfli tarix. Bu tarixi yazan və onun sevincini bizlərə yaşadan isə müzəffər ordumuz və Ali Baş Komandanımız, möhtərəm Prezident İlham Əliyevdir. Cənab Prezident Qarabağdakı tarixi Qələbədən sonra Azərbaycana daha bir töhfə - mədəniyyətimiz üçün Zəfər hesab olunan "Xarıbülbül" musiqi festivalını bəxş etdi.

Ədəbiyyat

1. Muğam ensiklopediyası [Mətn] /Heydər Əliyev Fondu; 2008, 215səh.
2. Milli musiqi alətləri Azərbaycan təsviri sənətində 2006, 84 səh.
3. Azərbaycan musiqi alətləri 2003, 183 səh.
4. Azərbaycan aşıq yaradıcılığı 2011, 684 səh.
5. Azərbaycan muğamları 2015, 96 səh.

Summary

Mugam, like Azerbaijani folk music, is rooted in the depths of oriental musical culture. The art of mugham is perceived by Azerbaijanis as one of the main cultural values that form the basis of national self-consciousness and self-identification. The work done on the initiative of Mehriban Aliyeva, the great patroness of mugham, to preserve and popularize

this art, included in the list of masterpieces of the oral and intangible heritage of mankind, is unprecedented.

SƏUDİYYƏ ƏRƏBİSTANININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ İRAN

Qurbanlı Kəmalə Məhəmməd qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
kamalaqurbanli@gmail.com

Açar sözlər: Səudiyyə Ərəbistanı, İran, Yaxın Şərq, siyasət, məzhəblərarası münasibət

Səudiyyə Ərəbistanı və İran arasındakı ikili münasibətlərin tarixi XX əsrin 20-ci illərindən etibarən başlayır. Tərəflər arasındakı münasibətlər əksər hallarda gərgin olmuşdur.

Hələ 1979-cu il İran islam inqilabına qədər ərəb-İsrail müharibləri baş verdiyi vaxtda ərəb ölkələri qərb dövlətlərinə neft satmaqdan imtina etdiyi halda İran yaranmış vəziyyətdən istifadə etmişdir.

1979-cu ildə İran İslam Respublikasının yaradılması region ölkələri ilə, xüsusilə Səudiyyə Ərəbistanı ilə gərginliyi daha da artırmışdır. Hər iki dövlət teokratik dövlətdir. Səudiyyə Ərəbistanında sünnilər əhalinin təxminən 90%-ni təşkil edir və sələfilik-vahhabilik əsasdır. İranda isə islamın şiə qolu-cəfərilik əsasdır və Səudiyyə Ərəbistanı İranı ölkədəki şiə azlıqları inqilaba səsləməkdə günahlandırır. Eynilə İran da Səudiyyə Ərəbistanının şiə azlıqların hüquqlarını pozduğunu iddia edir. [5]

İranda Pəhləvilərin hakimiyyəti dövründə Səudiyyə Ərəbistanı ilə münasibətlər ilk vaxtlarda normal olmuşdur. 1929-cu ildə tərəflər arasında dostluq sazişi imzalanmış, 1930-cu ildə kral Səud oğlu Feysəli İrana səfərə göndərmişdir. Amma 1943-cü ildə İrandan həcc ziyarətinə gələn bir adamın islamın müqəddəs məkanlarına hörmətsizlik etməsi ilə əlaqədar olaraq hökümət ona edam cəzası vermişdir. Bu hadisə Səudiyyə Ərəbistanı-İran münasibətlərində böhrana səbəb olmuşdur.

1950-ci illərdə tərəflər arasında münasibətlər normallaşmışdır. Həmçinin, müsəlman ölkələrinin regional problemləri öz aralarında həll edəcəklərinə qərar vermişdilər. Bundan başqa Misirdə Əbdül Nasirin hakimiyyətə gəlməsi, regionda yüksək statusa malik olması Səudiyyə Ərəbistanını narahat etmişdir. Bu da Səudiyyə Ərəbistanı ilə İranı yaxınlaşdırmışdır. Eyni zamanda İran hakimiyyəti də Əbdül Nasirin siyasəti nəticəsində Misirin çətin vəziyyətə düşməsi fikrində olmuşdur. Səudiyyə Ərəbistanının Misirdən fərqli siyasət yeritdiyini görüb onunla yaxınlaşmışdır. Hər iki dövlətin bu məsələyə münasibəti Yəmənə də təsir etmişdir.

İki dövlət arasındakı məzhəblərarası münasibət, dominant islam ölkəsi olmaq istəyi Suriya, İraq, Livan, Yəmən kimi ölkələrlə münasibətə də təsir etmişdir. [1; 3]

Bundan başqa, Səudiyyə Ərəbistanı ABŞ-la müttəfiq mövqedədir. İki ölkə hərbi-təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq edir. İran-ABŞ münasibətləri isə Pəhləvilər dövründən fərqli olaraq 1979-cu ildən etibarən gərgin olmuşdur. 1979-cu il inqilab zamanı İranlı inqilabçılar ABŞ prezidenti Cimmi Karterdən Məhəmmədrza şah Pəhləvini tələb edirdilər. Həmin vaxt iranlı inqilabçı tələbələr ABŞ-nin Tehrandakı səfirliyindən əksəriyyəti amerikalı olan nümayəndələri girov götürmüşdülər. Bu da yeni yaranan rejimlə ABŞ arasındakı münasibətə mənfi təsir edən başlıca səbəblərdən biri olmuşdur. [4]

Səudiyyə Ərəbistanı 1980-1988-ci illərdə İraq-İran müharibəsində İraqı dəstəkləmişdir. Səddam Hüseyn hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan İraq da Səudiyyə Ərəbistanı üçün rəqib ölkəyə çevrilmişdir. Lakin dövlət bu müharibədə əvvəlcə tərəfsiz olduğunu bildirsə də, sonradan

İraqı dəstəkləmişdir. Bu müharibə müddətində Səudiyyə Ərəbistanı Körfəz ölkələri və digər ərəb ölkələri ilə münasibətlərini inkişaf etdirmişdir. [3]

Səudiyyə Ərəbistanının İraq, Yəmən kimi dövlətlərin daxili problemlərində tərəfsiz qalmağı üstün tutmuşdur. Ona görə ki, İranın buradakı şiələri Səudiyyə Ərəbistanına qarşı qaldırmaq istəyinin qarşısını almağa çalışmışdır.

1990-cı illərin sonlarında KƏT-nin (Körfəz Əməkdaşlıq Təşkilatı) İrana müsbət münasibət göstərmişdir. Daha sonra İraqda baş verən hadisələr, ABŞ-nin İraqda Bəəs rejimini dağıtması və hakimiyyətə şiələrin gəlməsi İran üçün regionda rahatlıq yaratmışdır. Bütün bu baş verənlər Səudiyyə Ərəbistanını narahat etməyə başlamışdır. Bundan sonra 2004-cü ildən etibarən İranın Nüvə Enerji proqramlarının sayını artırması region ölkələrini, həmçinin Səudiyyə Ərəbistanı tərəfindən İranın təcrid edilməsi ilə nəticələnmişdir.

İran və Səudiyyə Ərəbistanı arasındakı gərginliklərdən biri də neft satışı ilə bağlıdır. 2015-ci ildə P5+1 ölkələri ilə İran arasında nüvə sazişi imzalandıqdan sonra neftə investisiyalar yatırılması iki ölkə arasında münasibəti yenidən gərginləşdirmişdir. Belə ki, 2016-cı ilin sonuna qədər Səudiyyə Ərəbistanı neftin qiymətini qalmaqla İran iqtisadiyyatına zərər vermyi planlamışdır. Hər iki ölkənin bir-birinə münasibətində neft məsələsi də ön sıradadır. 2020-ci ilin əvvəllərindən bütün dünyaya yayılna Koronavirus pandemiyası vəziyyəti daha da pisləşdirdi, qlobal neft tələbini aşağı saldı. Bununla belə, hər iki tərəf bu qlobal pandemiya problemi ilə bağlı birgə işləyə bilərdi. [2]

2022-ci il sentyabrında İranda Məhsa Əmini adlı 22 yaşlı qızın zorakılığa məruz qalaraq öldürülməsi ölkədə kütləvi etirazlara səbəb olmuşdur. Bununla da, İranda ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşmişdir. İranda sünni azlıqlardan olan din xadimlərindən biri də hakimiyyətin etirazçılarla düzgün davranmadını vurğulamışdır. İran hökuməti də bu məsələdə Səudiyyə Ərəbistanının etirazçılara dəstək verdiyini iddia etmiş, onu günahlandırmışdır.

Sonda qeyd etmək olar ki, Səudiyyə Ərəbistanı-İran arasındakı anlaşılmazlıqlar Yaxın Şərq regionunun təhlükəsizliyinə də mənfi təsir göstərən amillərdən biridir. Hər iki dövlət qarşılıqlı münasibətləri ilə regionda yeni problemlərin yaranmasına, ya da mövcud problemlərin həllinin çətinləşməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Ildus G.Ilishev. The Iran-Saudi Arabia Conflict and its Impact on the Organization of Islamic Cooperation. https://www.wilsoncenter.org/
2. Mohammad Reza Chitsazian. Great Powers and Iran-Saudi Relations. 25 p. http://irfajournal.csr.ir/
3. Saudi Arabia and Iran Beyond Conflictand Coexistance?LSE Middle East Centre Report. August 2018. 13p. https://eprints.lse.ac.uk
4. Shokrollah Kamari Majin. Evolution of Iran-Saudi Relations since 1979. 17 p. https://depotuw.ceon.pl/
5. Thomas G. Cardinali. The Sunni-Shia Political Struggle between Iran and Saudi Arabia. Volume 1. Issue 2. March 2013. 4p.

Summary

Bilateral relations between Saudi Arabia and Iran have always been tense. The establishment of the Islamic Republic of Iran in 1979 heightened tensions with neighboring countries, particularly Saudi Arabia. In the 1950s, the relations between the parties were normalized. Saudi Arabia supported Iraq in the Iran-Iraq war in 1980–88. One of the tensions between Iran and Saudi Arabia is related to oil sales. The issue of oil is also at the forefront of the two countries' relations. Iran blamed Saudi Arabia for the protests after Mahsa Amini's death.

ABRAHAM SAZİŞİNİN İMZALANMASI VƏ YENİ ƏMƏKDAŞLIQ PERSPEKTİVLƏRİ

Sadıqlı Harun Hacı oğlu
Azərbaycan Dillər Universiteti

Açar sözlər: İsrail, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Bəhreyn, saziş, əməkdaşlıq

I dünya müharibəsindən sonra Fələstin ərazisində yeni nizam formaladırılmışdı. Böyük Britaniyanın bu ərazidə mandat hüququ əldə etməsindən sonra yəhudi köçləri davam etmiş və yəhudi-ərəb qarşıdurmalarının sayı artımışdı. "Ağ kitablar"ın da nizamlanmasından sonra artıq II dünya müharibəsindən sonra Fələstində yarım milyondan çox yəhudi məskunlaşmışdı. 1947-ci ildə Böyük Britaniyanın mandatının başa çatmasının elan edilməsindən sonra Fələstinin bölüşdürülməsi məsələsi baş tutdu. 1948-ci ildə İsrail dövləti özünün müstəqilliyini elan etməsindən 1 gün sonra ərəblər ona müharibə elan etdi. Bunun ardınca isə 1956-cı ildə Sinay müharibəsi, 1967-ci ildə "Altıgünlük müharibə", 1973-cü ildə Yomp Kippur savaşı oldu. [1; 2]

Bu mərhələdən sonra bəzi ərəb ölkələri müharibənin alternativlərini nəzərdən keçirməyə başladılar və ilk bu addımı atan dövlət Misir oldu. ABŞ vasitəçiliyi ilə danışıqlara start verən Misir və İsrail Kemp-Deyvid razılşamasından sonra sülh müqaviləsi imzaladılar. Bundan sonra Misir ərəb ölkələrinin əksəriyyəti tərəfindən xəyanətdə ittiham olunsa da sülh yaratma prosesi qarşıdakı illərdə də davam etdi. 1994-cü ildə ABŞ vasitəçiliyi ilə sülh quruculuğu prosesinə qoşulan növbəti ölkə İordaniya Haşimilər Krallığı oldu. [1; 2]

1990-cı illərdə ABŞ vasitəçiliyi ilə Suriya ilə danışıqlar prosesi olsa da konkret nəticə əldə edilməmişdi. Benyamin Netanyahu rəhbərliyin ikinci dəfə hökümət qurulandan sonra isə sərt sağ siyasətin izlənilməsi ərəb dünyası ilə danışıqlar prosesini ikinci planda saxlamışdır. Yenidən dialoq mühitinin ortaya çıxması isə ABŞ prezidenti Donalt Trampın hakimiyyətinin sonlarına doğru təsadüf etmişdir. [1; 2]

Abraham sazişi adlandırılan bu razılaşmalar 2020-ci ilin oktyabr ayında rəsmi olaraq imzalanmışdır. Birləşmiş Ştatların prezidenti Donalt Trampın iştirakı ilə Ağ evdə baş tutan imza mərasimində Trampla yanaşı İsrailin baş naziri Benyamin Netanyahu, Bəhreynin Xarici İşlər naziri Abdullatif bin Rəşid əz-Zeyani və BƏƏ-nin Xarici İşlər naziri Abdullah bin Zayid Al Nahyan iştirak etmişdi. Donald Tramp düşünürdü ki, Bəhreyn, BƏƏ və İsrail arasındakı müqavilələr Orta Şərqdə hərtərəfli sülhün əsasını qoyacaq. İsrail və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri arasında razılaşma ilk olaraq 13 avqust tarixinə təsadüf etmişdi. Ardınca Bəhreyn də İsraili rəsmi olaraq tanıyacağını elan etmişdi. Mərakeş və Sudanın da iştirak etdiyi əlaqələrin normallaşdırılması sazişi on illərdir davam edən Fələstin münaqişəsi həll olunmadan diplomatik əlaqələr yaranmayacağına dair ərəb konsensusunu pozub. [5; 8]

İsrail, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Bəhreyn, Mərakeş və potensial olaraq Sudan arasında diplomatik münasibətləri normallaşdıran Abraham Sazişlərinin imzalanmasından iki il sonra münasibətlərin inkişafında irəliləyiş o qədər də aydın deyil. Proqnozlaşdırıldığı kimi, normallaşma prosesi İranın yaratdığı təhlükəsizlik təhdidinə dair ortaq narahatlıqları bölüşən İsrail, Bəhreyn və BƏƏ arasında müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar açıb, Misirin də bu sazişlərə birləşdirən Negev Forumunun təşkili ilə sonrakı mərhələdə əməkdaşlıq üçün əlavə imkanlar yaradır [7].

Amir Hayek İsrail Dövlətinin Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində (BƏƏ) ilk səfiri olmuşdu. Bu məlumatı o zaman İsrailin xarici işlər naziri Yair Lapid açıqlamışdı. Lapid bildirmişdi ki, Körfəzin ən mühüm ərəb ölkələrindən biri olan BƏƏ ilə diplomatik münasibətlərin tam bərpa olunması hər iki dövlətin maraqlarına xidmət edir. İsrailin BƏƏ-də ilk diplomatı İsrail Turizm Assosiasiyasının sədri idi. İyulun 14-də BƏƏ-nin İsrailə təyin olunmuş birinci səfiri Məhəmməd əl-Xacə də etimadnaməsini İsrail Prezidenti İsaak Hersoqa təqdim etmişdi. BƏƏ Körfəzin ərəb dövlətləri arasında Təl-Əvivdə diplomatik nümayəndəlik açan ilk ölkə olub.

İsrailin Nazirlər Kabineti Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri ilə münasibətlərin normallaşdırılmasına dair razılaşmanı təsdiqləyib. Həmçinin İsrail Mərakeşdəki diplomatik nümayəndəliyini yenidən açıb. 2000-ci ildə Əl-Aksa intifadasından sonra bağlanan diplomatik nümayəndəlik təqribən 20 il sonra yenidən Mərakeşdə yaşayan 3 minə yaxın yəhudiyə xidmət göstərə biləcək. Həmçinin artıq İsrailin Bəhreyndəki səfirliyi də fəaliyyətə başlayıb. Bəhreyn də İsrailə ilk səfirini təyin edib, yaxın aylarda səfirliyin tam əhatəli fəaliyyəti gözlənilir. Bundan əlavə İsrail BƏƏ-nin Dubay şəhərində konsulluğunu da açıb. [4; 6; 9]

Sazişin genişlənəcəyi gözlənilsə də bu proses inkişaf etmədi. Xüsusilə də Trampın seçkidə öz rəqibi Co Baydenə uduzması bu prosesin bir növ yarımçıq qalmasına gətirib çıxardı. Səudiyyə Ərəbistanı öz hava məkanını İsrail aviasiyasına açmasından savayı böyük əməkdaşlığa indiyə qədər müsbət rəy verməyib. İsraillə uzun müddət demək olar ki, əlaqələr saxlayan Oman və Qətər kimi körfəz ölkələri də indiyədək BƏƏ və Bəhreynin ardınca öz əlaqələrini rəsmiləşdirmək barədə açıq bəyanat verməyiblər. Həmçinin Fələstin məsələsi də bu prosesə öz təsirini göstərir. Düzdür bu razılaşmalardan sonra İsrailin Fələstinə qarşı daha ehtiyatlı siyasət yürüdəcəyinə ehtimal vermək olar, lakin son seçkidə sağ-mühafizəkar qüvvələrin parlament seçkisini birinci pillədə baş vurması bu ehtimalı da ikinci plana salır. [7].

Qırmızı dəniz sahillərində təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq Səudiyyə Ərəbistanının əməkdaşlığa maraqlı olduğunu göstərir. Lakin onlar prosesə Fələstin məsələsi tam həll olunmadan qoşulmaq istəmirlər. Ümumi mənada BƏƏ ilə İsrail arasında baş tutacaq potensial iqtisadi əlaqələr istisna olmaqla digər ölkələr hələ də real perspektivləri sanki görmürlər. Ərəb ölkələrində olan icmaların sülhə münasibətinə gəldikdə isə hələ də əksər insan İsraili ərəb dünyası üçün real hədə kimi görür. Son sorğulara nəzər yetirsək bu yanaşma sadəcə Mərakeşdə istisnadır. Bu ölkədə əhalinin cəmi 11 faizi İsraili real hədə kimi görür. [7].

BƏƏ və Bəhreyn İsrail ilə əlaqələri normallaşdırdıqdan bir il sonra ilk dəfə birgə hərbi dəniz təlimlər də keçirib. 2021-ci ilin noyabrında Süveyş kanalı vasitəsilə Aralıq dənizi ilə birləşən Qırmızı dənizdə beş günlük manevrlər təlimlərdə iştirak edən qüvvələr arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirmək məqsədi daşıyıb. İsrail, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Bəhreyn və ABŞ əvvəllər regionda gəmilərə hücumlar təşkil etməkdə ittiham edilən İranla bağlı narahatlıqlarını bölüşür. Qırmızı dəniz Səudiyyə Ərəbistanının rəhbərlik etdiyi koalisiyanın 2015-ci ildən bəri hökumət qüvvələri ilə birlikdə İranın dəstəklədiyi üsyançılara qarşı döyüşdüyü Yəmənlə həmsərhəddir. [3].

Ümumi mənada Abraham sazişlərinə təhlil etdikdə görürük ki, əsas məqamlardan biri Körfəzdə və Orta Şərq regionunda İran təhlükəsidir. Bundan əlavə ABŞ və Qərb nəhəngləri regionda müttəfiqlərinin əməkdaşlığına maraqlıdırlar. Bunu birgə baş tutan təlimlər, əvvəllər qapalı olan hava məkanlarından istifadəyə icazə verilməsi və diplomatik nümayəndəliklərin açılması nümunəsində görə bildik. Türkiyənin də artıq İsraillə münasibətlərini bərpa etməsi yaxın müddətdə Ortaq Şərq və Körfəz regionunda yeni siyasi və diplomatik cəhdlərindən olacağından xəbər verir. Həmçinin BƏƏ-nin yüksələn siyasi imici İsrail, Səudiyyə Ərəbistanı, İran və Türkiyə ilə yanaşı güclü aktor olacağından xəbər verir. Belə olan halda ABŞ-ın İran istisna olmaqla digər müttəfiqləri ilə davranışı maraqla gözlənilir.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov. R. İ., Axundova. N. Ç., Bağırova. A. R. Ərəb ölkəkərinin çağdaş tarixi. I hissə. "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı. Bakı, 2013.
2. İsmayılov. R. İ., Axundova. N. Ç., Bağırova. A. R. Asiya və Afrika ölkələrinin çağdaş tarixi: 1945-ci ildən sonrakı dövr. II kitab. Bakı. Adiloğlu, 2004
3. ABŞ: Körfəz ölkələri İsraillə ilk dəfə birgə hərbi dəniz təlimləri keçir - https://www.amerikaninsesi.org/a/ab%C5%9F-birl%C9%99%C5%9Fmi%C5%9F-%C9%99r%C9%99b-%C9%99mirlikl%C9%99ri-b%C9%99hreyn-israil-/6309317.html

4. Oqtay Bayramov. İsrail Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə ilk səfirini təyin edib - https://azertag.az/xeber/1838745
5. İsrail BƏƏ və Bəhreyn arasında münasibətlərin normallaşdırılmasına dair müqavilə imzalanıb - https://www.trt.net.tr/azerbaycan/dunya/2020/09/16/israil-b-v-b-hreyn-arasinda-munasib-tl-rin-normallasdirilmasina-dair-muqavil-imzalanib-1491476
6. İsrailin Nazirlər Kabineti Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri ilə münasibətlərin normallaşdırılmasına dair razılaşmanı təsdiqləyib - https://www.amerikaninsesi.org/a/israill
7. Gerald M. Feierstein, Yoel Guzansky. Two years on, what is the state of the Abraham Accords? 2022. - https://www.mei.edu/publications/two-years-what-state-abraham-accords
8. The Abraham Accords - https://www.state.gov/the-abraham-accords/
9. İsrail Fas'ta diplomatik temsilcilik açtı - https://www.dw.com/tr/i%CC%87srail-fasta-diplomatik-temsilcilik-a%C3%A7t%C4%B1/a-56353729

SIGNING OF THE ABRAHAM ACCORDS AND NEW PERSPECTIVES OF COOPERATION

Sadigli Harun Haci

Summary

In 2000, a step was taken to establish diplomatic ties between Arab countries and Israel called the Abraham Accord. The UAE, Bahrain, Morocco, and Sudan all participated in the process. The United States served as the mediator during this process. Later, a few embassies, consulates, and diplomatic missions were established. Here, developing cooperation against future Iranian threats is the fundamental objective of the parties. Although the Accord development has not yet yielded the anticipated outcomes, Saudi Arabia, Qatar, and Oman participation is also likely to happen soon.

İSRAİLDƏ YAŞAYAN AZƏRBAYCAN MƏNŞƏLİ YƏHUDİ DİASPORASI

Səfərova Günay Rəşad qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti

Açar sözlər: Azərbaycan, İsrail, diaspora, dağ yəhudiləri

Əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan Azərbaycanın İsrail ilə münasibətlərində, ölkələrarası əlaqələrin inkişafında və möhkəmlənməsində siyasi və iqtisadi maraqlar xüsusi rol oynayır.

Uzun illər Azərbaycanın İsraildə səfirliyinin olmaması bu ölkələrin siyasi və iqtisadi əlaqələrinin inkişafına heç bir mənfi təsir göstərməyib. Bununla belə, 31 oktyabr 2022-ci il tarixində İsrailin məşhur "The Jerusalem Post" qəzeti rəsmi "Twitter" səhifəsində Azərbaycanın İsraildə səfirlik açması haqqında məlumat paylaşmışdır [1]. Bu o deməkdir ki, bu istiqamətdə ciddi addımlar atılır və yaxın gələcəkdə Azərbaycanın İsraildə səfirliyinin açılması gözlənilir.

Azərbaycan və yəhudi xalqları arasında əsas körpü olan insani münasibətlər isə İsrail və Azərbaycan arasında əlaqələrin inkişafında və möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda yaşayan yəhudilər ilə yanaşı, İsraildə də Azərbaycandan olan və təxminən 70 min yəhudini əhatə edən böyük bir icma yaşayır.

Belə ki, İsraildə çox sayda Azərbaycandan gələn mühacirlər, xüsusilə də dağ yəhudiləri iki xalq arasında mühüm körpü rolunu oynayır. Onlar həmişə Azərbaycan haqqında müsbət fikirdədir və Azərbaycan ilə sıx əlaqə saxlayırlar. Qeyd edək ki, Azərbaycandakı yəhudi

icması da öz növbəsində hər zaman özünü evindəki kimi hiss edib, ölkəmizdə antisemitizm halları ilə qarşılaşmayıb, daima sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayıb. Bu da ölkəmizdəki tolerantlığın yüksək səviyyəsindən xəbər verir [4].

Hazırda İsrail və Azərbaycan arasında dostluq və etibarlı əməkdaşlıq münasibətləri dünyanın bir çox ölkələri üçün nümunə ola bilər. Ən çətin vaxtlarında bu iki ölkə hər zaman bir-birinə dəstək olmuş və ən əsası, İsrail dövləti Azərbaycanın ərazi bütövlüyü prinsipini daima dəstəkləmişdir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycandan İsrailə təxminən 50 minə yaxın azərbaycanlı köçmüşdür. Onlar bir çox mənbələrdə "İsrail azərbaycanlıları", "Azərbaycan icması", "Azərbaycan diasporu" kimi ifadə olunur. İsraildə Azərbaycan mənşəli yəhudi diasporası bir çox sferalarda fəal olmuş və özlərini cəmiyyətin bir çox sahələrində uğurla nümayiş etdirmişlər.

İsraildə Azərbaycan mənşəli yəhudi diasporasının fəaliyyəti və inkişafı istiqamətində önəmli rolu olan və Tel Avivdə təsis edilən "AzİZ" (İsrail-Azərbaycan Assosiasiyası) təşkilatının fəaliyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Assosiasiyanın 2007-ci il aprelin 12-də Tel Avivdə keçirilən Təsis Konqresi təxminən 30 min azərbaycanlı yəhudini birləşdirmiş və 408 nümayəndəni bir araya gətirmişdir. Qurultayda İsrail rəsmiləri, Türkiyənin bu ölkədəki səfiri Mehmet Tan, ABŞ, İsveçrə, Ukrayna, Rusiya, Moldova, Özbəkistan və digər ölkələrin yəhudi icmalarının rəhbərləri iştirak etmişdilər. Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri olan Nazim İbrahimov həmin tədbir iştirakçıları qarşısında çıxış edərək Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Assosiasiyasının yaradılmasını Azərbaycan diasporunun həyatında mühüm hadisə kimi qiymətləndirərək bunun iki ölkə və millət arasında əlaqələrin inkişafına böyük töhfə verəcəyini vurğulamışdı [2].

İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyası: "AzİZ" İsrailə "Böyük Aliya"nın[1] başlanmasından (1989-cu il) tam 18 il sonra yaradılmışdır. 2007-ci ilin aprelində Tel Avivdə təsis qurultayı keçirilən assosiasiyanın sədri isə Yosef Şaqal[2] seçilmişdir.

İsrailin və İsraildə yaşayan azərbaycanlıların ölkəmizə dəstəyi ikinci Qarabağ müharibəsində də özünü göstərdi. Bu istiqamətdə AzİZ təşkilatının xüsusi rolu və fəaliyyəti danılmazdır. Belə ki, bu təşkilatın təşkilatçılığı ilə İsraildə dəfələrlə Azərbaycana dəstək mitinqi keçirilmişdir. Onlardan biri də İsrailin Yerusəlim şəhərinin yaxınlığındakı Prezident meşəsinin "Xocalı 613" bağında 06.11.2020-ci il tarixində keçirilən dəstək mitinqi olmuşdur. Mitinqin keçirildiyi həmin meşə Milli Yəhudi Fondu KKL və Beynəlxalq İsrail-Azərbaycan Birliyi olan "AzİZ" tərəfindən 2015-ci ildə fevral ayında erməni millətçiləri tərəfindən vəhşicəsinə məhv edilmiş Azərbaycanın Xocalı şəhərinin günahsız qurbanlarının şərəfinə qurulmuşdur. Azərbaycandan olan mühacirlərin və digər İsrail icmaları nümayəndələrinin toplandığı "Xocalı – 613" meşəsindəki mərkəzi meydan Azərbaycan və İsrail bayraqları ilə, eləcə də Azərbaycanın öz əzəli və tarixi torpaqlarını azad etmək uğrunda apardığı haqlı mübarizəsini dəstəkləyən şüarlar yazılmış pankartlarla bəzədilmişdi [3].

Qeyd edək ki, istər aşkenazi yəhudilər, istərsə də Azərbaycandan mühacir olan dağ yəhudiləri arasında bir-birinə qarşılıqlı dəstək həmişə yüksək səviyyədə olmuşdur.

---

[1] "Aliya" sözünün hərfi mənası "qalxma, yüksəlmə, ucalma" deməkdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan yəhudilərin öz tarixi torpaqlarına köçünü ifadə etmək üçün istifadə olunan termindir. İsrail tarixində ilk dəfə olaraq 1882-ci ildə başlayan Aliyaların ümumilikdə 5 dalğası olmuşdur. "Böyük Aliya" 1989-1991-ci illərdə sovet yəhudilərinin İsrailə kütləvi repatriasiyasını ifadə edir.

[2] Yosef Şaqal 1990-cı illərə kimi Bakıda yaşamış və SSRİ dağıldıqdan sonra İsrailə köçmüş dağ yəhudisidir. O, İsrail televiziyasının 9-cu kanalında jurnalist kimi çalışmış, 28 mart, 2006-cı ildə "İsrail bizim evimizdir" partiyasından Knessetə deputat seçilmişdir.

Ədəbiyyat

1. The Jerusalem Post
https://twitter.com/Jerusalem_Post/status/1587079062731759617
2. Azerbaijan-Israel International Association Founded
https://azertag.az/en/xeber/AZERBAIJAN_ISRAEL_INTERNATIONAL_ASSOCIATION_FOUNDED-565963
3. В поддержку Азербайджана
https://www.aziznews.ru/news/aziz/6631-v-podderzhku-azerbaydzhana.html
4.(Galia Lindenstrauss, İsrail-Azərbaycan: məhdudiyyətlər qarşısında xüsusi münasibətlər)
https://strategicassessment.inss.org.il/wp-content/uploads/antq/f-214254682.pdf

Summary

The article explores the Azerbaijani Israelis and the Azerbaijani Diaspora in Israel. Azerbaijan is a Muslim majority country interested in developing bilateral strategic and economic relations with Israel. Even recently, Azerbaijan plans to open an embassy in Israel, one of its closest strategic partners. Political and economic interests play a special role in the relations between Azerbaijan and Israel, the development and strengthening of inter-country relations. The Azerbaijani community is very influential in Israel. The Azerbaijani Jewish community never suffered from anti-Semitism and has a great connection with Azerbaijan.

XXI ƏSRİN İPƏK YOLU ADLANDIRILAN LAYİHƏLƏR

Səfərova Çinarə Qabil qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə: *Avropa və Asiyanın kəsişdiyi bölgədə yerləşən Qafqaz və Orta Asiya ölkələri neft ehtiyatlarının 16% -ini özündə cəmləyir. Bir çox mütəxəssislər hesab edirlər ki, ötən əsrin sonlarında yaranan yeni geosiyasi şəraitdə Avropa İttifaqının bu bölgəyə diqqətinin yönəlməsinin əsas səbəbi məhz enerji amili olmuşdur. Məlum olduğu kimi, 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması Qafqazda bir geosiyasi güc boşluğu yaratmışdı Strateji məqsədləri reallışdırmaqdan ötrü Avropa İttifaqı bölgənin coğrafi məsafəsi səbəbindən yeni nəqliyyat siyasətinin hazırlanmasını və gerçəkləşdirilməsini zəruri edirdi.*

Açar sözlər: Qafqaz, Azərbaycan,Türkyə, Gürcüstan, nəqliyyat infrastrukturu

Giriş

Avropa İttifaqı bu niyyətini reallışdırmaqdan ötrü "XXI əsrin İpək Yolu" adlandırdığı TRACECA layihəsini irəli sürdü. İrəli sürülən bu layihə eyni zamanda İpək Yolu üzərindəki Şərq-Qərb ticarətini canlandırmaq məqsədi daşıyırdı [2]. Avropa İttifaqı Qafqaz və Orta Asiya respublikaları ilə münasibətləri inkişaf etdirməyin ən vacib şərtinin nəqliyyat imkanlarının yaradılması olduğunu başa düşərək, region ölkələri ilə münasibətlərində nəqliyyat infrastrukturunun inkişafını dəstəkləməyə daha çox diqqət yetirməyə çalışırdı. Yeni hədəflər siyasi inteqrasiyanı təmin etməklə yanaşı, xarici siyasətdə ciddi dəyişikliklər edən Avropa İttifaqına dünya siyasətində fəal rol oynamaq üçün strategiyalar hazırlamağa da təkan verməyə başladı. Belə ki, TRACECA proqramı "texniki yardım" çərçivəsində Avropa İttifaqı tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələrə təklif olunan xüsusi bir layihə oldu. Bu layihənin reallaşması ilə İpək yolunun əvvəlki əhəmiyyətinin geri qaytarılması, dünya iqtisadiyyatının inkişafına töhfə verilməsi nəzərdə tutulurdu. TRACECA layihəsi ümumiyyətlə, Müstəqil

Dövlətlər Birliyi ölkələrini Qafqaz və ya Qara dəniz yolu ilə Avropaya bağlamaq üçün Avropa İttifaqı tərəfindən yaradılan bir Şərq-Qərb dəhlizi kimi də xarakterizə edilə bilər.

Avropa İttifaqının TRACECA - Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi proqramı 1993-cü ilin may ayında Brüsseldə Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin ticarət və nəqliyyat nazirlərinin (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Türkmənistan) iştirakı ilə keçirilmiş konfransda irəli sürüldü. Konfrans iştirakçıları tərəfindən TRACECA texniki yardım proqramının icrasını nəzərdə tutan Brüssel bəyannaməsi qəbul edildi.Lakin keçirilən konfransda Türkiyənin üzvlüyü gündəliyə gəlmədi.Əsasən Qafqaz ölkələrinə çıxışın Gürcüstan əraisindən keçilməsi nəzərdə tutulurdu. Rusiya və Türkiyə isə irəli sürülən bu nəqliyyat dəhlizindən xaric edilmişdi. Ancaq Avropa İttifaqı TRACECA layihəsindən əvvəl bu bölgələrlə bağlı TACİS layihəsini irəli sürmüş və həyata keçirməyə başlamışdı. TACİS ümümi mənada texniki yardımlar üçün təsis edilmiş, hədəf ölkələr əsasən MDB üzvləri və Monqolustan müəyyənləşdirilmişdi. TRACECA isə daha çox nəqliyyat məsələlərinə diqqət yetirərək Qafqaz və Orta Asiya respublikalarını hədəf ölkələr olaraq müəyyənləşdirmişdi. Əslində məqsəd etibarı ilə diqqət yetirdikdə TRACECA və TACİS bir-birini tamamlayırdı. Sonrakı mərhələdə zəruri məsələlərdən biri layihələrin icrasında Türkiyənin iştirakı idi. 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakı şəhərində 9 ölkənin (Azərbaycan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Qırğızıstan, Moldova, Rumıniya, Türkiyə, Özbəkistan, Ukrayna) dövlət başçılarının, 13 beynəlxalq təşkilat və 32 dövlətdən nümayəndə heyətinin iştirak etdiyi Tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransda Türkiyənin iştrakı məsələsi öz həllini tapdı. Bu konfransda TRACECA Proqramı əsasında Avropa – Qafqaz – Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli saziş imzalandı. Eyni zamanda Bakı Bəyannaməsi qəbul edildi. TRACECA ilə bağlı razılaşmaya çoxtərəfli sazişə əsasən əvvəllər imza atmış 8 ölkədən əlavə, Türkiyə, Ukrayna, Moldova, Ruminya və Bolqarıstan da qoşuldu. Əsas çoxtərəfli sazişdə göstərilən müddəaları həyata keçirmək üçün hökumətlərarası komissiyanın yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Bundan əlavə Bakıda Daimi Katiblik quruldu [1]. Həmçinin hər bir ölkənin Daimi Katibliyə nümayəndə təyin etməsi barədə qərar qəbul edildi. Beləliklə, TRACECA layihəsi Türkiyənin və Gürcüstanın iştirak etdiyi vacib çoxtərəfli nəqliyyat layihələrindən biri oldu. Əsas Çoxtərəfli sazişdə nəzərdə tutulan bir çox məsələlər Türkiyənin Gürcüstan siyasətinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. İlk növbədə sazişdə Avropa-Qara dəniz-Qafqaz-Xəzər dənizi-Asiya xətti regionlararası geosiyasi oxu üzrə iqtisadi, ticarət və nəqliyyat əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu, Türkiyənin Gürcüstan və bu ölkə üzərindən Qafqaz və Mərkəzi Asiya bazarlarına çıxış məqsədinə uyğun idi. Sazişdə nəzərdə tutulan digər vacib bir məsələ avtomobil, hava və dəmiryolu, eləcə də ticarət gəmiçiliyi bazarlarına çıxışın asanlaşdırılması idi. Əslində Türkiyənin uzun illər ərzində yürütdüyü siyasətin prioritetlərində də bu var idi. Yük və sərnişinlərin, həmçinin karbohidrogen ehtiyyatlarının beynəlxalq daşımalarının inkişaf etdirilməsi, nəqliyyat təhlükəsizliyinin, ətraf mühitin mühafizəsi, müxtəlif nəqliyyat növləri arasında bərabər rəqabət şəraitinin yaradılması kimi məsələlər üzrə əməkdaşlığın nəzərdə tutulması isə həm Gürcüstanın, həm də Türkiyənin enerji və nəqliyyat dəhlizinə çevrilməklə bağlı perspektiv planlarına uyğun idi.

1998-ci ildə Bakıda imzalanan TRACECA proqramı tezliklə Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizi boyunca nəqliyyat sahəsində inkişafa yönəlmiş əməkdaşlıq formatı kimi qəbul edilməyə başladı və digər ölkələri də cəlb etdi. 1998-ci ildə proqrama Ukrayna və Moldova qatıldılar. TRACECA proqramı çərçivəsində 2000-ci ildə Gürcüstanda keçirilən iclasda Hökumətlərarası Komissiya (İKK) yaradıldı. Rumıniya, Bolqarıstan və Türkiyə 2000-ci ildə TRACECA-ya müraciət etdi və 2002-ci ildə rəsmi olaraq üzv qəbul olundular. TRACECA nəqliyyat dəhlizi Bolqarıstan, Rumıniya, Şərqi Avropa, Ukraynadan başlayaraq Türkiyəyə uzanır. Gürcüstanın Poti və Batumi limanlarından Qara dəniz yolu ilə Cənubi Qafqaz nəqliyyat şəbəkələri ilə bölgə quru yolu ilə Türkiyəyə bağlanır.2002-ci ilin dekabrında Barış

Tozar Türkiyə TRACECA Milli Katibi olaraq təyin olundu. 2003-cü ilin yanvar ayında bu ölkənin Nəqliyyat Nazirliyinin tərkibində TRACECA Milli Katiblik Ofisi quruldu [3,s.184]. Xarici İşlər Nazirliyinin dəstəyi ilə TRACECA Milli Katibliyinə dəmiryolları, quru nəqliyyat, dəniz müşavirliyi və Beynəlxalq Nəqliyyatçılar Birliyi (UND) kimi təşkilatlardan nümayəndələr təyin edildi. Türkiyə bütün TRACECA-ya üzv ölkələri əhatə edən və tranzit nəqliyyatın inkişafını əhatə etmək məqsədi daşıyan beş Texniki Yardım Layihəsindən də faydalandı, layihə ilə əlaqəli fəaliyyətlərdə fəal iştirak etdi.

Göründüyü kimi TRACECA Proqramı Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərinin nəqliyyat infrastrukturunun bərpasına yardım göstərilməsi, Avropa və Asiyanı birləşdirən ən qısa nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və bununla regionun Qərbə inteqrasiyası, həmçinin bu dövlətlərin iqtisadiyyatlarının dirçəldilməsinə və inkişafına yönəldilmiş Avropa İttifaqı proqramlarının reallaşdırılmasına xidmət edən etibarlı nəqliyyat sisteminin qurulması məqsədini daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Tarixi "İpək yolu"nun bərpası üzrə Beynəlxalq Bakı Konfransının qərarlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Normativ-hüquqi sənədlərin elektron bazası. -1998. URL: www.e-qanun.az/framework/3192

2. Gorshkov, T., Bagaturia, G. TRECECA- Restoration of Silk Road: [Electronic resource] // Japan Railway & Transport Review, -2001, 28 September. URL: www.jrtr.net/jrtr28/pdf/f50_gor.pdf

3.Üzümcü, A., Akdeniz, S. Yeni İpek Yolu: TRACECA ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi //Avrasya Etüdleri -2014, Yıl 45, №1, - s. 171-199., s. 184

Abstract

The Caucasus and Central Asian countries, located in the region where Europe and Asia intersect, contain 16% of oil reserves.Many experts believe that the energy factor was the main reason for the European Union's attention to this region in the new geopolitical conditions that emerged at the end of the last century. As is known, the collapse of the USSR in 1991 created a geopolitical power vacuum in the Caucasus Due to the geographical distance of the region, the European Union needed to prepare and implement a new transport policy in order to realize its strategic goals.

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ

Cabbarova Elnarə Oktay qızı
ADPU-nun Şəki filialı
el_cabbarova1980@mail.ru

Xülasə: *Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi Ümummilli lider, dahi Öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Tarixi zəfərimizin banisi, Möhtərəm prezidentimiz, ali baş komandan İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyev multikulturalizm siyasətini yeni tarixi şəraitdə inkişaf etdirərək onu ölkənin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsinə, əsas istiqamətinə çevirmişdir. Beləliklə də, ölkəmizdə multikulturalizm alternativi olmayan həyat tərzinə çevrilmiş, multikulturalizmin Azərbaycan modeli dünyaya bir örnək və nümunə olmuşdur.*

Açar sözlər: Ulu öndər Heydər Əliyev, Prezident İlham Əliyev, Azərbaycan, multikulturalizm, multikulturalizm siyasəti, tolerantlıq

Key words: Great leader Heydar Aliyev, President Ilham Aliyev, Azerbaijan, multiculturalism, multiculturalism policy, tolerance

Bu gün beynəlxalq, regional və ölkələr səviyyəsində ən çox müzakirə olunan mövzulardan biridə multikulturalizmdir. Zaman keçdikcə bu mövzu daha da aktuallaşır və bəşəriyyətin gələcəyi baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. İndi ölkələr, xalqlar, müxtəlif beynəlxalq qurumlar, dini təsisatlar, insanlar dərk edirlər ki, kütləvi qırğın silahlarının durmadan artdığı, dövri olaraq baş verən iqtisadi, maliyyə böhranı şəraitində mövcud olmaq, inkişaf etmək, sosial rifahı təmin etmək üçün yeganə yol əməkdaşlıqdır, mədəniyyətlərarası dialoqdur. Bu amillərin də təməli multikulturalizmə nail olmaq, onu yaşam tərzinə çevirmək ilə qoyulur. Multikultural cəmiyyət olmadan humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə mümkün deyil. Multikulturalizmdən imtina etmək, anlaşılmazlığa, ksenofobiyaya, qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə rəvac verən bir yoldur. Bu mənada multikulturalizm hər bir dövlət üçün həm milli, həm də ümumbəşəri məsələdir.

Hal-hazırki dövrdə multikultural həyat tərzini gündəlik yaşam fəlsəfəsinə çevirib həm daxili həmdə xarici siyasətində multikultural dəyərləri bütün sferalara uğurla tətbiq edərək, bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərlə dünya dövlətlərinə, o cümlədən bu sahədə tarixən öz zəngin təcrübəsi ilə tanınan Qərb ölkələrinə nümunə olan məhz Azərbaycan dövlətidir. Multikulturalizm və tolerantlıq anlayışı Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olub, bu gün də mövcuddur və möhkəmlənməkdədir. [1.s,11]. Azərbaycan multikulturalizminin əsas xüsusiyyəti onun etnik və ya dini çoxluğun dominantlığından, onun azlıq üzərində təsirindən, öz mədəniyyətinin və inancının təlqinindən deyil, tarixi ənənələrə söykənən ortaq birgə yaşayış prinsipləri üzərində formalaşması, Azərbaycan xalqlarının bərabərhüquqlu dialoqundan qaynaqlanmasıdır. Bu müxtəlifliyin tətbiqi və təbliği Azərbaycan dövlətinin tarixi missiyalarındandır. Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının yürütdüyü multikulturalizm siyasəti hazırda öz rasionallığını və demokratik prinsiplərə tam cavab verdiyini sübuta yetirmişdir.[2]

Məlumdur ki,tarixi inkişafdan keçərək formalaşmış çoxmədəniyyətli bir cəmiyyətin mövcudluğu və bu cəmiyyəti qoruyub saxlamaq üçün dövlətin siyasi iradəsinin mövcud olması əslində multikultiralizmin mövcud olmasına əsas verir. Ancaq bu siyasəti qoruyub saxlamaq üçün qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli və multikulturalizm siyasətinin hüquqi bazası formalaşdırılmalıdır. Buna misal olaraq, 1988-ci ildə Kanadanın hakim dairələri tərəfindən Kanadada "Multikulturalizm qanunu"nun qəbul edilməsini qeyd etmək olar.[3] Hansıki, cəmiyyətin siyasi birliyinin tam mühafizəsi şərti ilə, ölkə ərazisində təmsil olunan bütün etnik-mədəni müxtəlifliklərin hüquq və azadlıqlarının qorunmasına, inkişafına və əsl tərəqqisinə istiqamətlənmiş multikulturalizm siyasəti Kanadada öz bəhrəsini verərək ərazidə separatizm meyllərinin minimuma endirilməsinə, Kanadanın iqtisadi-mədəni və hərbi-siyasi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər sırasında qabaqcıl yerlərdən birini tutmasına səbəb olmuşdur. Ən əsası isə Kanada cəmiyyəti bütün sivil cəmiyyətlər içərisində əsl tolerantlıq etalonu kimi özünü təsdiq etmişdir. [4]

Azərbaycan Respublikasında isə məhz ulu Öndər, Müasir Azərbaycan Respublikasının memarı, Ümummilli lider Heydər Əliyev multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edərək, multikulturalizm siyasi modelinin assimilyasiya və izolyasiya kimi digər mümkün siyasi modellərdən üstün olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi."Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətəndiririk və qoruyub saxlayacağıq" deyən ulu Öndər bütün sonrakı siyası

fəaliyyətini bu sərvətin əbədi olması istiqamətinə yönəltdi. Əslində, Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi oldu. [5] O, etnik millətçiliyə alternativ kimi bütövlükdə Azərbaycan xalqının və cəmiyyətinin, eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin yüksəlişini şərtləndirən və multikulturalizmin əsas mənəvi bazası olan azərbaycançılıq prinsipini milli ideologiya kimi irəli sürdü. O qeyd etdi ki, etnik millətçilik, nəhayət etibarilə, etnik separatizmə, xalqlar arasında münaqişəyə gətirib çıxarır. Azərbaycançılıq ideologiyası isə dinindən, dilindən, irqindən asılı olmadan ölkədə yaşayan bütün vətəndaşları birləşdirir. "Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumık da, başqası da - bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır" deyən dahi Öndər Heydər Əliyevin bu sözləri hər zaman olduğu kimi bugündə öz aktuallığını saxlayir. Beləki, ölkədə yaşayan bütün xalqları onların hamısının eyni dərəcədə inandığı və hörmət etdiyi vahid ideologiya - azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında birləşdirmək siyasəti müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişafına və daxili sabitliyinə rəvac verir. [6]

Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçiriən siyasi istiqamət müasir mərhələdə ulu Öndərin layiqli davamçısı Tarixi zəfərimizin banisi, Möhtərəm Prezidentimiz, Ali baş komandan İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Multikulturalizmi Azərbaycan Respublikasmın dövlət siyasəti, xalqımızın həyat tərzi kirni dəyərləndirən Prezident İlham Əliyev bu siyasətin həyata keçirilməsində BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. O, daima ölkəmizin bu təşkilatlar tərəfmdən qəbul ediən milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı konvensiyalara qoşulmasının vacibliyini qeyd edir. Məhz bu siyasi xəttin nəticəsi kimi Azərbaycan Prezidentinin göstərişi ilə ölkəmizin 26 noyabr 2009-cu il tarixli qanunla "Mədəni özünüifadə formalarının müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair" UNESCO Konvensiyasına qoşulmasım göstərmək olar.

Ölkədəki multikultural durumu daha da möhkəmləndirmək məqsədilə davamlı olaraq Prezident İlham Əliyev tərəfindən mühüm addımlar atılır. Belə ki, 28 fevral 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi yaraılımışdır ki, bu müşavirliyin xidmətinin əsas məqsədi ölkəmizdə mövcud olan milli müxtəlifliyin qorunub saxlanması, ölkəmizdəki milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının dövlət təminatının, milli azlıqlarla bağlı dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkəmizdəki miltikultural mühitin öyrənilməsi və dünyada təbliği işinin aparılması, dövlətin din siyasətinin tənzimlənməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir.[7.s,53]

Multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanın dünyaya tolerantlıq nümunəsi olaraq daha geniş tanıdılmasının vacibliyi, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrdəki müxtəlif multikultural modellərə xas fəlsəfi, sosial, siyasi və digər aspektlərin Azərbaycan reallığında təhlili və təşviqinin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq Prezident İlham Əliyevin 15 may 2014cü il tarixli fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır.[8]

Həmçinin Prezidentin 11 yanvar 2016-cı il tarili sərəncamı ilə 2016-cı ilin Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan edilməsi Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinin bariz nümunəsidir. [9.s, 2]

Prezident İlham Əliyevin bu sahədə gördüyü işlər o qədər çox və əhatəlidirki saymaqla bitirmək mümkün deyil. Ən əsası məhz Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan və bugündə Möhrərəm prezidentimiz Ali baş komandan İlham Əliyev tərəfindən Respublikda uğurla həyata keçirilən multikulturalizm siyasətinin nəticəsidirki, 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın Milli Ordusunun sıralarında ölkəmizdə yaşayan müxtəlif xalqların yüzlərlə, minlərlə nümayəndələri - əsgər və zabitləri xidmət etmiş, Vətənin müdafiəsinə qalxmışlar. Onların hər biri ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpası naminə canlarından keçməyə hazır olduqlarını misilsiz şücaətləri ilə sübuta yetirmişlər. Azərbaycanın

ərazi bütövlüyü uğrunda canından keçmiş yüzlərlə şəhidin arasında müxtəlif xalqların övladları - aqarunovlar, yakovlevlər, polovinkolar, senyuşkinlər və başqaları kimi igid döyüşçülərimiz də vardır. Azərbaycan xalqı onların əziz xatirəsini əbədi yaşadacaq, heç zaman unutmayacaqdır. Prezident İlham Əliyevin sözləri ilə desək, "Vətən müharibəsində Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların böyük payı vardır. Vətən müharibəsi bir daha onu göstərdi ki, Azərbaycanda bütün xalqlar dostluq, qardaşlıq, həmrəylik şəraitində yaşayır və bu 44 günlük müharibə bir daha onu göstərdi ki, ölkəmizdə milli birlik, milli həmrəylik vardır".[10]

Beləliklə, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan unikal multikulturalizm siyasəti ölkəmizdə etnomədəni inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə güclü təkan vermiş, fərqli konfessiyalar və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı faydalı və bərabərhüquqlu dialoqun yaranmasına, ən əsası isə beynəlxalq arenada Azərbaycanın hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət kimi tanınmasına və hər keçən gün daha da çox inkişaf edərək güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. MULTİKULTURALİZM AZƏRBAYCANIN HƏYAT TƏRZİDİR BAKI – 2016.59S.
2."Avropada multikulturalizm niyə iflas oldu".https: //www/ yeniazerbaycan .com /Siyasete 31916.az.htmail
3."Multikulturalizm siyasətinin prinsipləri və Azərbaycan". http://www. anl. az/ down / meqale / hurriyyet / 2019/ noyabr/ 686480.htm
4."Multikulturalizmin Kanada modeli". https://multikultural.az/az/beynelxalq-senedler/979/
5."Heydər Əliyev və multikulturalizmin Azərbaycan modeli. "http:/ /economics. com. az/ index. php/ tedbirler/ yenilikl-r/ item/ 455
6.Ulu öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir. http: //www.anl.az/ down /meqale/ azerbaycan/2014/iyul/384752.htm
7.Azərbaycan Multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı 2017.416 səh.
8."Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı". https://multiculturalism.preslib.az/az_documents-9KSr MkvGuC.html
9.Azərb. multikulturalizmin əsas məkanlarından biridir. Metodik vəsait. Sumqayıt-2016. 24 s.
10."Azərbaycan multikulturalizmi: Müdrik siyasətin məntiqi nəticəsi" https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/92679

PRESIDENT ILHAM ALIYEV AND THE POLICY OF MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN

Jabbarova Elnara Oktay

Summary

The successful implementation of the multiculturalism policy of the Republic of Azerbaijan in modern times is connected with the name of the national leader, the worthy follower of the genius Leader Heydar Aliyev, the founder of our historical victory, our Honorable President, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev. President Ilham Aliyev developed the policy of multiculturalism in new historical conditions and turned it into an integral part of the country's domestic and foreign policy, the main direction. Thus, multiculturalism has become a way of life without an alternative in our country, and the Azerbaijani model of multiculturalism has become an example and an example to the world.

MİLLİ QÜRUR GÜNÜMÜZ – ZƏFƏR BAYRAMI

Bayramova Lamiyə İlyas qızı
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
utecalamiya@gmail.com

Xülasə: 10 noyabr Zəfər tariximiz və milli qürur günümüzdür. Bu Azərbaycanın tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Ərazi bütövlüyümüzü yenidən bərpa etdik və bütün dünyaya hansı gücə sahib olduğumuzu göstərdik. Müzəffər ordumuz və Ali Baş Komandan Cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında biz buna 28 il sonra nail olduq. Mənfur erməni ordusunu darmadağın etdik.

Açar sözlər: 10 noyabr, Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan ordusu, Zəfər yürüyüşü, qələbə, dəmir yumruq, Qarabağ, cəbhə boyu.

Giriş:

Haqq deyənlər haqq yolundan azdılar,
Tarix boyu sənə quyu qazdılar.
Oğulların şanlı tarix yazdılar,
Bu zəfərin mübaəkdir, ey vətən!

1918 – ci ildə humanistlik edərək, insan bilib, özümüzə qonşu etdiyimiz, bizim olan qədim Oğuz Yurdunda 29,8 ha ərazini könüllü olaraq gəlmə tayfalara verib dövlət qurumlarına əvəzsiz kömək etdiymiz ermənilər bütün bu yaxşılıqların və fədakarlıqların əvəzində arxalarında böyuk güclərin dayanmasından istifadə edərək, bizlərə qraşı sözün əsl mənasında bütöv bir millət olaraq qanlı qadalı səlib yürüyüşlərinə başladılar.

"Daşnaqsütun" partiyasının 1891 – ci ildə Tiblisidə keçirilən I – ci qurultayında ermənilər "Hər bir şəraitdə və istənilən yerdə türkü öldür və qisas al" şüarını irəli sürərək, bu şuarı özlərinin milli proqramı kimi qəbul etdilər.

XX əsrin əvvələrindən başlayaraq beynəlxalq aləmdə baş verən qlobal dəyişikliklərdən, arxalarında xristianlıq kimi böyük bir dini gücün dayanmasından istifadə edən ermənilər fürsəti qaçırmayıb dahada irəli getdilər. Ermənilər bütöv Türk dünyası, eləcədə Oğuz Türkü olan Azərbaycanlılara qarşı səlib yürüyüşünə, onların təbirincə desək "müqəddəs müharibəyə" başlayaraq qətl qarət və soyqrımı aktlarına ardıcıl icra etdilər.

XX əsrin sonunda bu bədnam tarix yerindən təkrar olundu. Erməni daşnaqları qiymətli daş-qaşlar və acı göz yaşları hesabına Sov.İKP.MK-nin Baş katibi M.S.Qorbaçovun və onun xanımı Raisa Maksimovnanın xeyir-duası və əməli köməyi nəticəsində 250000 nəfər Azəri-Türkünü öz əzəli torpaqlarından qovub çıxaraq Ermənistanı monoetnik və forpost bir dövlətə çevirdilər. Dağlıq Qarabağ Baş katibdən və onun xanımından bir ərmağan kimi qəbul etdilər. Dağlıq Qarabağ ətrafındakı yeddi rayonu da işğal etməklə bizlərdən düz bir milyonumuzu öz yurdumuzda köçkünə çevirdilər

Azərbaycan torpaqları hesabına özləri üçün dövlət qurmuş ermənilər. Bununla kifayətlənməyərək zaman – zaman Azərbaycan xalqına qarşı çoxsaylı soyqrımı aktlarını həyata keçirdilər. Onlar 1988 – 1993 – cü illərdə dahada irəli gedərək Azərbaycan xalqını bütövlükdə məhv etmək və bütün ərazilərimizi işğal etmək məqsədi ilə bizlərə qarşı yeni bir müharibəyə başladılar.

İşğal altında olan ərazilərdə bütün şəhər və kəndlərimiz, eləcə də tarixi və maddi mədəniyyət abidələrimiz, yer üzündən silindi, müqəddəs yerlərimiz murdarlandı. Azərbaycan ərazilərində ekoloji terror görünməmiş vüsət aldı.

200 il müddətində Erməni vandalları bizləri Türk və müsəlman olduğumuza, onları aclıqdan və fəlakətdən xilas edərək öz qonşuluğumuza qəbul etdiyimizə görə bizlərə, yəni öz xilaskarlarına qarşı soyqırımı siyasətindən əl çəkmədilər. Azərbaycan Türkünə qarşı sayı bilinməyən soyqırımı cinayətləri və insan ağlının və şüurunun dərk etməkdə aciz olduğu

minlərlə və bəlkədə yüz minlərlə terror aktı həyata keçirdilər. Bu soyqırımı cinayətlərinin ən bariz numunələrindən biri, 26 fevral 1992-ci ildə Xocalıda həyata keçirilən "Əsrin faciəsi oldu." Şəxsi heyəti əsasən ruslardan ibarət olan və Xankəndində yerləşən polkovnik-leytenant Zaviqarovun və erməni mayor Ohanüsyanın rəhbərliyi ilə çoxsaylı canlı qüvvənin və ağır texnikanın iştirakı ilə geceyarı dinc xocalılara qarşı səlib yürüyüşünə başladılar. Bu amansız soyqırımı nəticəsində 613 nəfər, o cümlədən 106 qadın 83 azyaşlı uşaq, 70 qoca qətlə yetirildi. 1000 dinc sakin güllə yarası aldı, 156 nəfər diri-diri yandırıldı, 8 ailə bütövlükdə məhv edildi, 230 ailədə isə valideyinlərdən biri, ata vəya ana öz həyatını itirdi. 1375 nəfər əsr götürüldü. Həmin əsrlərdə 1175 nəfəri geri qaytarılsada, 150 əsrin talehi indiyədək naməlum qalmışdır. 200 illik bu qovhaqovun sonuncu mərhələsi olan 1988-1993-cü illərdə qaçqın və köçkünlərin sayı bir milyon iki yüz min nəfərə çatdı. Bizləri türk tarixindən vəTürk sahəsindən birdəfəlik silmək üçün terroru və soyqırımı milli şüur və milli ideologiya səviyyəsində qaldırılmış ermənilər bu dəfə,27 sentyabr 2020-ci ildə bizlərə qarşı yenidən güclü və amansız total müharibəyə başladılar

2020 – ci ilin iyun ayında cəzasız qalmış ermənilər, daha da irəli gedərək yeni torpaqlar işğal etmək məqsədi ilə Azərbaycanın Qərb bölgəsində - Tovuz istiqamətində yenidən amansız hücuma başladılar, lakin qüdrətli Azərbaycan ordusu həmin istiqamətdə düşmənə güclü zərbə vuraraq onu ağır məğlubiyyətə düçar etdi.

Düşmən məğlubiyyətdən nəticə çıxarmaq əvəzinə 27 sentyabr 2020 – ci il tarixində demək olar ki, bütün cəbhə boyu Azərbaycan dövlətinə qarşı geniş miqyaslı hücum əməliyyatına başladı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı qüvvələrin Ali baş Komandanı Cənab İlham Əliyevin əmri ilə elə həmin gün qüdrətli Azərbaycan ordusu əkshücum əməliyyatına başladı. 44 gün davam edən bu müharibə tarixə qızıl hərflərlə həkk edildi. Bəşəriyyətin özünü tanıdığı ilk andan bu günümüzədək olan dövürdə baş vermiş 14500 müharibə icərisində II Qarabağ müharibəsi yeganə müharibə oldu ki, həmin 44 gündə ən ağır döyüş şəraitində belə heç bir Azərbaycan əsgəri və zabiti bir addımda olsun geri çəkilmədi. Bu müharibə indiyə qədər təxminən iyirmi milyard insan həlak olduğu müharibələrdən həmdə, onunla ferqləndi ki, bu müharibədən bir nəfərdə olsun azərbaycanlı hərbiçi fərarilik etmədi. Hansıki göstərilən dövrdə Ermənistanda on min nəfərdən çox fərari qeydə alındı. Qələbə möhtəşəm idi. Dünya bu müharibəni xüsusi diqqətlə izlədi. Azərbaycan əsgərinin və zabitinin gücünü və qüdrətini gördü. Dünya bizi və dövlətimizi tanıdı və qarşımızda baş əydi. Bu möhtəşəm qələbənin kökündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı quvvələrinin Ali Baş Komandanı Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qurulmuş güclü iqtisadiyyat, güclü iqtisadiyyatın əsasında formalaşmış, dünyada 5-ci nəsl ordusu adlandırılan və artıq dünyanın aparıcı dövlətlərindən hərbi dərsliklərinə daxil edilmiş güclü Azərbaycan Ordusunun döyüş taktikası, xalqın öz dövlətinin və Prezidentinin ətrafında sıx birləşməsi dururdu.

Nəhayət 2020-ci il 8 noyabr _Şuşanın azadlıq günü Azərbaycan tarixinə şanlı zəfər günü kimi yazıldı. Həmin gün ölkə prezidenti hərbi geyimdə Şəhidlər xiyabanından bu tarixi qələbəni xalqa çatdırdı.

Hərbi əməliyyatların bitməsi yeni quruculuq mərhələsinin başlanğıcıdır. İşğal altında olan ərazilərdə quruculuq işlərinin aparılması və əhalinin buraya köçürülməsi hazırda dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifədir. Qarabağda "Böyük Qayıdış "a nail olmaq üçün müxtəlif sahələrdə iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi dövrü başlanmışdır.

Vətən müharibəsinin zəfərlə başa çatmasında müxtəlif amillərin rolu olmuşdur.

Təbii cografi amillər. Qarabağda hərbi əməliyyatlar payızın əvvəlidə başladı. Bu dövrdə hava şəraitinin əlverişli olması (günəşli günlərin çox, yağıntıların az olması və s.) döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə müsbət təsir göstərdi.

Dağllıq ərazilərdə döyüş əməliyyatlarının aparılması əsasən relyef xüsusiyyətlərindən asılıdır. Dik yamaclar, dərin dərələr, sərt iqlim şəraiti döyüş tapşırığının dəqiq yerinə

yetirilməsi üçün maneələr yaradır. Qarabağ ərazisi mürəkkəb relyefə malikdir. Buraya Qarabağ sıra dağları, Qarabağ Vulkanik yaylası, Kür çayının sağ sahili boyu yerləşən Qarabağ düzü. Murovdağ sislsiləsinin cənub yamacı, həmçinin Kiçik Qafqazla Araz çayı arasında yerləşən düzənliklər daxildir. Belə şəraitdə qələbə qazanmaq üçün xüsusi döyüş hazırlığı tələb olunur. İkinci Qarabaq müharibəsində qələbənin əldə edilməsində dağlarda döyüş təcrübəsinin öyrənmiş xüsusi təyinatlı dəstələrin böyük rolu olmuşdur

Tarixə qızıl hərflərlə həkk edilmiş, artıq özüdə bir tarix olan 27 sentyabrda Azərbaycan ordusunun işğal altında olan torpaqlarımızı mənfur düşməndən azad etmək üçün başladıqları bu Zəfər yürüyüşü qısa bir zaman kəsiyində, cəmi 44 gündə xalqımızın və dövlətimizin misilsiz və tarixdə görülməmiş qələbəsi ilə başa çatdı.

Bu qələbənin kökündə möhtərəm Prezidentimiz, Müzəffər Ali Baş Komandanımız Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son 17 ildə ölkədə yaradılmış güclü iqtisadiyyat, xalq və dövlətin sarsılmaz birliyi, dünyadakı ən muasir silah və texnikanın Azərbaycan ordusunun istifadəsinə verilməsi, Azərbaycan əsgəri və zabitinin dünyanı heyrətdə qoyan cəsarətli qəhrəmanlığı dayanırdı.

Məğlub olmuş düşmən 10 noyabr 2020 – ci ildə aman istəyərək, üç tərəfli Bəyannamə öz imzasını qoydu. Düşmən son 200 ildə ilk dəfə öz məğlubiyyətini etiraf edərək, tərkisilah olundu.

Artıq 10 noyabr 2020 – ci ildən etibarən Azərbaycan dövləti Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə dinc quruculuq işlərinə başlanmışdır. Qısa bir zaman kəsiyində ərazilərimiz minalardan demək olar ki, tamamilə təmizlənmiş, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kommunikasiya xəttlərinin bərpası başa çatdırılmaq üzərədir. "Qayıdış" planına uyğun olaraq, dağıdılmış bütün kəndlərin və şəhərlərin baş planlarının hazırlanmasında xeyli irələyişlər əldə edilmişdir. Azad edilmiş ərazilərdə bütün sərhəd mühafizə xəttləri yüksək səviyyədə bərpa edilməklə, sərhəd qoşunlarının ixtiyarına verilmişdir. Uzun müddət düşmən işğalı altında qalmış ərazilərimizdə iqtisadiyyatın yenidən qurulması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. İnanırıq ki, dövlətimizin gücü və dost ölkələrin köməyi nəticəsində Qarabağımız və onun ətrafındakı rayonlar tezliklə yenidən qurularaq bütün bu ərazilər dünyanın ən inkişaf etmiş bölgələrindən birinə çevriləcəkdir.

Əgər düşmən Zəngəzur dəhlizində 10 noyabr Bəyannaməsinin tələblərinə riyayət etməsə və ya erməni silahlı birləşmələrinin qalıqları Azərbaycan ərazilərindən könüllü cıxıb getməsə, ermənilər öz əvvəlki ambisiyalarından əl çəkməsə "Dəmir yumruq" yenidən işə düşərək Ermənistan kimi bir dövləti yer üzündən tamamilə siləcəkdir. Bu bir aksiomadır.

Bəli 10 noyabr mübarək bir gündür 10 noyabr xalqımızın şanlı tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış bir səhifədir. 44 gün davam edən Vətən müharibəsindən xalq – ordu – dövlət birliyi nəticəsində əldə edilmiş bu qələbə təkcə Azərbaycanın deyil, bütün regionun inkişafı üçün yeni perspektivlər yaradır. Bu qələbədən sonar Azərbaycan regionun inkişafına xidmət edən layhələrin təşəbbüskarı rolunda çıxış edir, şərtlər və qaydalar müyəyyən edir. Özünün milli maraqları əsasında müstəqil xarici siyasət yürüdən Azərbaycan dünya birliyi tərəfindən etibarlı tərəfdaş kimi tanınır. 30 ilə yaxın müddət ərzində tarixi torpaqlarının iyirmi faizə qədərinin işğal altında olmasına, bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünlərinin olmasına baxmayaraq məqsədinə doğru irəliləyən Azərbaycan verdiyi sözə daim əməl etmiş, strateji hədəflərindən yayınmamışdır. Bu gün inkişaf etmiş Avropanın bir çox ölkələri özlərinin enerji tələbatlarının 30 faizə qədərini Azərbaycanın enerji resusları hesabına ödəyirlər. Deməli, Azərbaycan Şərqi Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsaslı rol oynayır. Bu baxımdan həmin ölkələr Azərbaycanla əməkdaşlıqda maraqlıdır.

Qarabağın işğaldan azad olunması Azərbaycanda bir çox mühüm iqtisadi, siyasi və sosial problemlərin həlli üçün açar rolunu oynayır.

Digər tərəfdən haqlı mübarizədə əldə etdiyimiz parlaq qələbə regionda yeni əməkdaşlıq formatlarının yaranmasına şərait yaradıb. Regionun inkişafı üçün böyük stimul yaradacaq əməkdaşlıq formatı eyni zamanda buradakı ölkələrin də iqtisadi inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Bu əməkdaşlıqdan faydalanacaq qonşu ölkələr – Rusiya və İran, eyni zamanda qardaş Türkiyə ilə həm üçtərəfli, həm də ikitərəfli formatda qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin qurulması və nəqliyyat – kommunikasiya dəhlizlərinin genişləndirilməsi artıq reallığa çevrilməkdədir. Yeni əməkdaşlıq amili həm tarixi – geosiyası baxımdan, həm də nəqliyyat – iqtisadi baxımdan böyük əhəmiyyət daşımaqla regional təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsidə xüsusi önəm daşıyır. Odur ki, Azərbaycanın əldə etdiyi böyük tarixi qələbə qonşu ölkələr üçün yeni strateji tərəfdaşlıq imkanları yaradır. Regionda yüksək nüfuz sahibi olan Türkiyə və Rusiyanın bir çox strateji məsələlərdə anlaşması, iqtisadi və investisiya xarakterli layihələrdə əməkdaşlıq etməsi regional təhlükəsizliyin təmin edilməsin də yüksək nəticənin əldə olunmasına imkan yaradır. Ehtimal olunan və real görünən də budur ki, regionda olan digər qonşu dövlətlər də bu əməkdaşlardan faydalanmaqla həm regional təhlükəsizliyin təmin olunmasına töhfə verəcək, həm də öz öllkələrinin iqtisadi tərəqqisinə nail olacaqlar.

Şanlı tarixində parlaq bir səhifə açan Azərbaycan keyfiyyət baxımından yeni bir inkişaf dövrünə qədəm qoyur. Cari ilin oktyabrın 6 – da Prezident İlham Əliyevin Praqaya səfəri, Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişel, Fransa Respublikasının Prezidenti Emmenuel Makron və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanla dördtərəfli görüşlərə, bu görüşdə əldə olunmuş nəticələr Azərbaycanın milli maraqlarının təmin olunması istiqamətində həyata keçirilmiş ardıcıl və qətiyyətli siyasətin növbəti böyük uğuru kimi qiymətləndirilə bilər. “Praqa görüşü”nün yekun bəyanatında Ermənistanın Azərbaycanın ərazı bütövlüyünü və Qarabağ üzərində Azərbaycanın hakimiyyətini tanıması öz əksini tapmışdır. Bəli bu Prezident İlham Əliyevin dəmir iradəsi və qətiyyəti sayəsində Azərbaycan reallığının dünya ictimayyəti tərəfindən qəbul edilməsidir.

Mövzunun aktuallığı:

Azərbaycan hər zaman mübariz oğul və qızlarının şücaətini yüksək qiymətləndirir, bütün şəhidlərimizin ruhuna ehtiram göstərir, xatirəsini uca tutur. Vətən müharibəsində qəhrəmancasına döyüşmüş, Azərbaycan Bayrağını işğaldan azad edilən torpaqlarımızda dalğalandırmış, ölkəmizin ərazi bütövlüyü yolunda canlarını fəda etmiş əsgər və zabitlərimizə, bütün şəhidlərimizə dərin ehtiramla yad edirik.

Tədqiqatın məqsədi:

Bu gün təkcə 55 milyonluq Azərbaycan xalqının deyil, qəlbi azadlıq və suverenlik istəyi ilə döyünən hər bir insanın bayramıdır. Dünyanın tərəqqipərvər ictimaiyyəti 44 gün xalqımızla birlikdə haqqın nahaq, düzün əyri, vətənpərvərliyin işğal, həqiqətin yalan üzərində Qələbəsini heyranlıqla seyr etdi, illərdən bizə miras qalmış qara ləkənin tariximizdən silinmə anını birnəfəsə izlədi və əldə olunan möhtəşəm nəticələrə ürəkdən sevindi. Vətən müharibəsinin davam etdiyi 44 gün ərzində şanlı ordumuz, qəhrəman əsgərlərimiz işğalçılara öz gücünü göstərdi. Biz məqsədimizə 30 il sonra nail olsaqda bu bizim üçün bütün dünyaya səs salan qələbə oldu.Mən böyük qürur hissi ilə Ulu öndərin sözlərindən ilham alaraq deyirəmki “ Mə fəxr edirəmki Azərbaycanlıyam! ”

Nəticə

Nəticə olaraq biz ərazi bütövlüyümüzü bərpa etmək üçün var gücümüzlü döyüşərək qalib gəldik.Ulu öndər Heydər Əliyevin sözlərinə istinadən deyirəmki “Mən fəxr edirəmki Azərbaycanlıyam”.Biz qalib dövlətik və bu gün Azərbaycan bayrağı-Azərbaycanın hər qarışında dalğalanır

Summary

As a result, we fought with all our strength to restore our territorial integrity and won. I quote the words of the national leader Heydar Aliyev and say, "I am proud to be an Azerbaijani."

YELİZAVETPOL QUBERNİYASININ SOSİAL- İQTİSADİ VƏZİYYƏTİ

Musayeva Şəfa Xasafət qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə şəhəri

Açar sözlər: quberniya, çarizm, müstəmləkə, məhkəmə, köçürülmə siyasəti, qəza, desyatin

Key words: governorship, tsarism, colonialism, court, resettlement policy, accident, desyatin

Xülasə

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra çarizm regionu mənimsəmək, onu vahid Rusiya inzibati-ərazi və iqtisadi sisteminə daxil etmək üçün diyarın ərazi quruluşunda və inzibati idarəçiliyində bir neçə mərhələdən ibarət dəyişikliklər həyata keçirdi. Bu dəyişikliklərin ümumi cəhəti regionun inzibati-siyasi sisteminin Rusiyadakı mövcud sistemə unifikasiyasından, uyğynlaşdırılmasından ibarət idi. Lakin regionun etnik, konfessional rəngarəngliyi və bir çox fərqli amillər səbəbindən bu vəzifə əslində imperiyanın 1917-ci ildə süqutuna qədər tam yerinə yetirilmədi. Qeyd olunanlar Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına da tam aid edilə bilər.

SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF YELIZAVETPOL GOVERNANCE

Summary

After occupying the South Caucasus at the beginning of the 19th century, tsarism carried out changes in the territorial structure and administrative management of the land in several stages in order to master the region and include it in the unified Russian administrative-territorial and economic system. The general aspect of these changes was the unification and adaptation of the administrative-political system of the region to the existing system in Russia. However, due to the ethnic and confessional diversity of the region and many different factors, this task was not actually completed until the fall of the empire in 1917. The above can be fully applied to Yelizavetpol (Ganja) governorate.

I Aleksandr tərəfindən təsdiq edilmiş "Qafqaz və Zaqafqaziyanın idarəçiliyinin dəyişdirilməsi haqqında" 9 dekabr 1867-ci il tarixli fərman inzibati islahatlarin hüquqi bazasını təşkil etdi. Həmin fərmanla Cənubi Qafqazın inzibati sistemində yeni quberniya - Yelizavetpol quberniyası təşkil olunurdu [2, s. 450]. Yeni yaradılmış quberniyanın tərkibinə Bakı quberniyasından Şuşa və Nuxa qəzaları, Tiflis quberniyasından Yelizavetpol qəzası, İrəvan quberniyasından ləğv edilmiş Ordubad qəzasının bir hissəsi (İndi Ermənistan Respublikasının tərkibində olan Meğri rayonu) verildi. 1883-cü ildə quberniya tərkibində həmçinin Qazax və Zəngəzur qəzaları da təşkil edildi. Yeni inzibati-ərazi vahidinin yaradılmasını və onun tərkibində əlavə qəzaların təşkilini Qafqaz administrasiyası müsəlman ərazilərinin genişliyi ucbatından onların idarə edilməsinin çətinliyi və onlara "xüsusi polis nəzarətinin" zəruriliyi ilə izah edirdi. [10, s. 49-51]. Diyar administrasiyası hesab edirdi ki, sahələrin (uçastokların) ləğvi və yerli inzibati-polis hakimiyyətinin qəza rəislərinin əlində cəmləşməsi də polis nəzarətinin zəifləməsinə səbəb olacaqdır. Bunu nəzərə alaraq 1873-cü ildə qəzaların yenidən bölünməsi və polis pristavlarının sayının artırılması haqqında qərar qəbul edildi. Həmin qərarla Yelizavetpol quberniyasının tərkibində daha üç qəza - Ərəş, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları yaradıldı. Beləliklə, Şimal Azərbaycanın ərazisi əsasən üç quberniyanın - Yelizavetpol quberniyasının, Bakı quberniyasının və İrəvan quberniyasının tərkibində birləşdirildi. Bu Azərbaycan xalqının milli-etnik birliyinin inkişafında mühüm rol oynasa da, onun ərazi identikliyinin formalaşmasına, Azərbaycan torpaqlarının siyasi-inzibati baxımdan vahidliyinə gətirib çıxarmadı. Cənubi Qafqazda yeni ərazi vahidləri yaradılarkən etnik-milli, tarixi və iqtisadi amillərin nəzərə alınmaması gələcəkdə regionun xalqları arasında

ərazi mənsubluğu ilə bağlı münaqişələrin yaranmasında müəyyən rol oynadı. Bu özünü xüsusən 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda mövcud olmuş müstəqil dövlətlər arasında ərazi münaqişələrinin mövcudluğunda göstərdi. [9,s. 156-157]

II Aleksandrın ölümündən (1881) sonra bütün imperiyanın ərazisində olduğu kimi Cənubi Qafqazda da idarəçilikdə mərkəzləşdirilmə meylləri daha ha qüvvətləndi. 1881-ci ildə Qafqaz canişinliyi ləğv edildi, diyarın idarə edilməsi üçün Qafqazda mülki hissə üzrə baş rəis vəzifəsi təsis edildi. Baş rəis həm də dairədəki ordunun komandanı idi [8,s. 151-153] . Quberniyaların idarə edilməsində də qismən dəyişiklik edildi. Sahələr ləğv edildikdən sonra bütün inzibati-polis hakimiyyəti qəza rəislərinin əlində cəmləşdirildi. Yelizavetpol şəhərində xüsusi şəhər polisinin yaradılması da məhz bu dövrə təsadüf edir. Quberniyanı bəzi narahat hissələrində, o cümlədən kəndli narazılıqlarının baş verdiyi yerlərdə (Ərəşdə, Samuxda) polis nəzarətini gücləndirmək üçün xüsusi pristavlıqlar da yaradılmışdı. Quberniyada hərbi-polis qaydalarının sərtləşdirilməsində polis aparatının gücləndirilməsi də xüsusi rol oynadı. XIX əsrin 80-90-cı illərində Yelizavetpol quberniyasının əksər sahələrində pristav vəzifəsi təsis edildi. Geniş inzibati-polis səlahiyyətlərinə malik pristavlar hətta nəzarət etdikləri ərazilərdə vergi yığımı ilə məşğul olur, ilkin istintaq işlərini həyata keçirirdi. Bununla yanaşı hakimiyyət narazı kəndliləri bir qədər sakitləşdirmək üçün kəndlərin idarə edilməsində müəyyən güzəştlərə də getməli olurdu . Bu istiqamətdə atılan addımlardan biri 1865-1866-ci illərdə Cənubi Qafqazın bir sıra quberniyalarında kənd cəmiyyətlərinin (сельские общества) yaradılması oldu. Lakin kənd cəmiyyətlərinin yaradılması haqqında əsasnamə Yelezavetpol quberniyasında daha gec - 1870-ci ildə tətbiq olunmağa başlandı. Quberniyada 325 kənd icması yaradıldı [1, s. 199]. Lakin Rusiyanin mərkəzi quberniyaları ilə müqayisədə Qafqazdakı kənd icmalarının səlahiyyətləri çox məhdud idi və onların fəaliyyəti ciddi nəzarət altında saxlanılırdı.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin 60-70-ci illərində Rusiyada həyata keçirilmiş islahatlar arasında müəyyən qədər mütərəqqiliyi ilə seçilən zemstvo (özünü idarəetmə) və şəhər islahatları oldu. Islahatın mahiyyətini yerli təsərrüfat, maarif, səhiyyə xidməti və digər məsələlərin zemstvo iclaslarına və onların seçdikləri idarələrin səlahiyyətlərinə verilməsi təşkil edirdi. Məhdud xarakterli mahiyyətinə baxmayaraq şəhər özünüidarə orqanları (bələdiyyələr) islahatı yalnız imperiyanın mərkəzi quberniyalarında həyata keçirildi, milli ucqarlarda, o cümlədən imperiyanın süqutuna qədər Azərbaycanda Bakı istisna olmaqla (orada da yalnız 1878-ci ildə) bələdiyyə idarəetməsi tətbiq edilmədi. Onların funksiyalarını milli ucqarlarda yenə də quberniya və qəza rəisləri yerinə yetirirdilər.

Şəhər islahatları da Cənubi Qafqazda yalnız Tiflis şəhərinə şamil edilirdi. Bu amil də həmin islahatın milli ayrı-seçkilik mahiyyət kəsb etdiyinin bariz nümunəsi idi. Quberniya ərazisində yalnız 1897-ci ildə Yelizavetpol şəhərində şəhər özünüidarəsi, Nuxa və Şuşa şəhərlərində isə sadələşdirilmiş ictimai idarələr tətbiq olundu.

Çar hakimiyyəti Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda şəhərlərin özünüidarə islahatını həyata keçirməkdən imtina edərkən əsas bəhanə kimi "yerli əhalinin buna kifayət qədər hazır olmaması və özünü idarə etmək üçün vərdişlərə malik olmaması" ilə əsaslandırır və buna görə də köhnə, inzibati-polis metodları ilə şəhərlərin idarə edilməsini təkid edirdi. Bu isə çarizmin milli-ayrı seçkilik siyasətinin, qeyri-rus xalqlarına ögey münasibətin parlaq təzahürü idi. Şəhər özünüidarə orqanlarını təşkilində və fəaliyyətində də milli bərabərsizlik özünü aydın göstərirdi. Bələdiyyələrə seçib-seçilmə zamanı açıq-aşkar milli və dini senz tətbiq olunurdu ki, bu yerli müsəlman əhalinin seçki hüququnun dövlət səviyyəsində pozulmasının, ona müstəmləkəçi münasibətin açıq təzahürü idi. Bu isə etnik cəhətdən rəngarəng bölgə olan Qafqazda milli əsasda narazılıqlar üçün münbit şərait yaradırdı.

Eyni hal kəndlərin idarə edilməsində də özünü göstərirdi. Cənubi Qafqazda kənd idarələri inzibati-polis orqanlarından tam asılı vəziyyətdə olub, kəndlilərin daha amansız istismarına xidmət edirdi. Kənd cəmiyyətləri haqqında canişinlik səviyyəsində qəbul edilmiş

qərarlar belə ayrı-seçkilik xarakteri daşıyırdı. Qafqaz canişininin 11 avqust 1865-ci il tarixdə təsdiq etdiyi "Tiflis və Kutaisi quberniyalarında kənd cəmiyyətləri haqqında Əsasnamə" və 1866-cı il 23 avqust tarix də təsdiq etdiyi "Bakı quberniyasında kənd cəmiyyətləri, onların ictimai idarəçiliyi və dövlət və ictimai mükəlləfiyyətlər haqqında Əsasnamə" Yelizavetpol quberniyasına şamil edilmirdi. Yalnız 1870-ci ildə sonuncu Əsasnamə Yelizavetpol quberniyasında, özü də yarımçıq şəkildə tətbiq olunmağa başlanıldı. Bütövlükdə Yelizavetpol quberniyasında 335 kənd cəmiyyəti yaradıldı [10, s.139]. Kənd cəmiyyətinin əsas orqanları kənd yığıncaqları və kəndxudalar idilər. Əsasnamələr onlara çox məhdud səlahiyyətlər verirdi [4, s. 43]. Kənd idarə orqanları və vəzifəli şəxslər seçkili olsalar da onlar yerli administrasiya tərəfindən təsdiq edilməli idilər. Kəndxudalar qəza rəisinin təqdimatı ilə qubernator tərəfindən təsdiq olunurdu. Kənd icmalarına nəzarəti isə barışıq (mirovoy) və polis müəssisələri həyata keçirirdilər. Hər hansı "etibarsızlıq" halına yol verildikdə kənd icmaları dərhal seçki hüququndan məhrum edilirdilər. Bununla yanaşı, kəndliləri bəylərin və ağaların məhkəmə və polis zülmündən azad etdiyinə, kənd vəzifəli şəxslərinin seçki əsasında müəyyənləşdirilməsini təmin etdiyinə görə kənd icmaları idarəçiliyinin tətbiqi öz-özlüyündə mütərəqqi xarakter daşıyırdı.

1864-cü ildən bütün Rusiya imperiyası ərazisində keçirilməyə başlayan məhkəmə islahatı da bütün milli ucqarlarda olduğu kimi Cənubi Qafqazda da tətbiqi yarımçıq səciyyə daşıyırdı. "Yerli əhalinin geridə qalmasını" bəhanə gətirən çar hakimiyyəti yeni məhkəmə qaydalarının tətbiqində bir sıra məhdudiyyətlər nəzərdə tuturdu: çarizmin süqutuna qədər Cənubi Qafqazda andlılar məhkəməsi (rusca: суд присяжных) tətbiq edilmədi, barışıq hakimləri (мировые судьи) seçilmir, canişin tərəfindən təyin edilirdilər və s. Cənubi Qafqazda həyata keçirilən məhkəmə islahatlarının digər bir çox məhdudiyyətləri də var idi [5, s. 184-186].

1866-cı il yanvarın 1-dən Cənubi Qafqazın quberniyalarında, o cümlədən Yelizavetpol quberniyasında yeni məhkəmə nizamnamələri tətbiq olunmağa başlandı, bir il sonra 1868-ci il fevralın 19-dan quberniya ərazisində yeni məhkəmə orqanları sistemi –Yelizavetpol dairə məhkəməsi, Yelizavetpol, Qazax, Nuxa, Şuşa və Zəngəzur barışıq şöbələri (rusca: мировые отделы) fəaliyyətə başladı. Yeni tətbiq olunan məhkəmə sistemi də açıq-aşkar müstəmləkəçi simasını saxlayırdı. Hakimlərin tərkibində azərbaycanlılar yox idi, məhkəmə icraatı xalqın başa düşmədiyi dildə - rus dilində aparılırdı. Məhkəmə islahatları kənd məhkəmələrinə ümumiyyətlə şamil edilmirdi, Yelizavetpol quberniyasında onların fəaliyyəti 1870-ci ildə qəbul edilmiş, yuxarıda adı çəkilmiş Kənd icmaları haqqında əsasnaməyə uyğun olaraq həyata keçirilirdi. [7, s. 187-188].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, IV cild, Bakı, Elm, 2000
2. Hacıbəyli Ü. Tarixi günümüz, "Azərbaycan" qəzeti, 1918-ci il, 7 dekabr
3. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı, Azərnəşr, 1991
4. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК): В 13 томах, Том II, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, Тифлис, 1868
5. Дубровин Н. Ф. Закавказье от 1803—1806 года, СПб., 1866
6. Евангулов Г.Г. Местная реформа на Кавказе [Электронный ресурс] СПб., Т-ва А.С.Суворина "Новое Время", 1914
7. Колониальная Политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Феодальные отношения и колониальный режим (часть I. 1827 – 1843; часть II. 1843 – 1868), Сост. : Н.Г.Богданова; Е.М. Притыкин, Ред. : И.Р.Петрушевский, Изд-во: Академия Наук СССР, Москва, Лениград, 1936
8. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX –начале XX веков, Азернешр, Баку, 1966
9. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления, В.В. Трепавлов.— М.: Славянский диалог, 1998, Электронный вариант, https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_000598088/
10. Николай барон. Отчет по главному управлению Наместника Кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом [Электронный ресурс]: 6 декабря 1862 - 6 декабря 1872, Тифлис: Типография главного управления наместника Кавказского, 1873

II BÖLMƏ
DƏQİQ VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ, İNFORMASİYA VƏ KOMMUNİKASİYA TEXNOLOGİYALARI, FİZİKA, KİMYA

EKOLOJİ BİLİKLƏRİN ELMİ-PEDAQOJİ ƏDƏBİYYATLARDA TƏHLİLİ

Baş müəllim Sadıqova Səbinə Oktay qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Açar sözlər: ekoloji tərbiyə, şagird, öyrənmə, öyrətmə, İKT

P.M. Qafarova və G.N. Sarıyeva "Biologiyanın tədrisində multimediya təqdimatları ilə ekoloji biliklərin öyrədilməsi məqaləsində "Ekologiyanın əsasları" bəhsində ekoloji biliklərin öyrədilməsi metodikası işlənilmişdir. Bu mövzuda ekoloji biliklərin tələbələrə necə öyrədilməsinin metodikası öz əksini tapmışdır. Belə metoddan orta məktəb müəllimləri də istifadə edə bilərlər. Müəllif biologiya dərslərində şagidlərdə ekoloji təfəkkürün inkişafı məqaləsində ibtidai sinif şagirdlərinə ekoloji anlayışların öyrədilməsi üzrə işin metodikasını vermişdir. Kiçik yaşlı uşaqlara təbiətdə bitki və heyvanların qorunması, onların insan həyatında əhəmiyyəti, bəzi ekoloji anlayışların öyrədilməsi haqqında sadə biliklər verilir. Müəllif I-IV sinif şagirdlərinə Azərbaycanın təbiət qoruqları haqqında və digər ekoloji biliklərin verilməsinin şagirdlərin tərbiyəsində və onların təfəkkürlərinin inkişafında mühüm əhəmiyyəti olduğunu iddia edir. P.M Qafarova "Biologiya dərslərində İKT-dən istifadə etməklə ekoloji anlayışların aşılanması məqaləsində [1] interaktiv təlim metodunun köməyilə ekoloji anlayışların öyrədilməsi yollarını açıqlayır. Məqalədə ətraf mühitin qorunması və təbiətin mühafizəsi ilə əlaqədar məzmun verilmir.Dosent H.M. Hacıyeva və S. Axundova "Gənc nəslin ekoloji təlim və tərbiyəsi" ilə əlaqədar məktəblilərə ekoloji bilik və tərbiyə verilməsini dövrün ən vacib problemi olduğunu qeyd edirlər. Lakin ətraf mühitin necə qorunması, hansı bitki və heyvanların mühafizə olunması ilə əlaqədar fikir bildirməmişlər. Müəlliflər həmçinin "Təbiətşünaslığın tədrisində ekoloji təfəkkürün inkişafı" məqaləsində ekoloji biliklərin məktəblilərə öyrədilməsinin onların təfəkkürlərinin inkişafına müsbət təsirinin aydınlaşdırmağa səy göstərmişlər. "*Ekoloji mədəniyyətin formalaşdı fasiləsiz olaraq ailədən, uşaq bağçalarından başlayaraq, orta məktəblərdə və nəhayət, ali məktəblərdə aparılmalıdır".[3.19]*

Araşdırmalar və elmi-metodik ədəbiyyatın təhlilindən aşağıdakı nəticələrə mümkündür:

1. Mövcud ədəbiyyatda və məqalələrdə ətraf mühitin qorunması ilə bağlı öz əksini tapmış fikirlər orta məktəb şagirdləri üçün nəzərdə tutulmamışdır, onların yaş və bilik səviyyəsinə uyğun deyildir;
2. Ətraf mühitin qorunması ilə əlaqədar xüsusi tədqiqat aparılmamışdır;
3. Metodik məqalələrdə ətraf mühitin qorunması ilə əlaqədar konkret məzmun verilmir;
4. Orta məktəb kurikulumunda və dərsliklərdə ətraf mühitin mühafizəsinə dair müəyyənləşdirilmiş məzmun xətləti bir qədər artırılmalıdır;
5. Biologiyanın tədrisi sahəsində orta məktəb müəllim və şagirdləri üçün ətraf mühitin qorunmasına dair əsaslı tədqiqat işləri aparılmalı və elmi-metodik vəsaitlər yazılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B. Məktəb təcrübəsini necə öyrənməli // Azərbaycan məktəbi, 1978, № 9, s 5
2. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür ideyaları, prinsipləri, problemləri // Azərbaycan məktəbi, 2000, № 3, s. 16
3. F.Sadıqov, G.Əliyeva, M.Abbasov "Ekoloji tərbiyənin entopedaqoji əsasları".s 181;19

Summer

Environmental education is a planned and organized influence on the young generation in order to nurture the attitude of caring for nature, to preserve and protect the environment and to inculcate relevant skills and cultural and moral habits in the young generation related to its social political and economic value.

TƏBİİ SƏRVƏTLƏR ÜZRƏ MƏSRƏFLƏRİN KAPİTALLAŞDIRMASI ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTUNUN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Mehdiyev Vüqar Muxtar oğlu, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı şəhəri

Açar sözlər: təbii sərvətlərin istismarı, məsrəflərin kapitallaşdırılması

Müasir dövrdə müəssisədə qeyri-maddi aktivlər və torpaq, tikili, avadanlıqlardan başqa, həm də təbii sərvətlərlə əlaqədar olan kapitallaşdırma əməliyyatları da baş verə bilər. Belə kapitallaşdırma əməliyyatlarının həm iqtisadi mahiyyəti, həm də mühasibat uçotunda əks etdirilməsi xüsusiyyətləri digər kapitallaşdırma əməliyyatlarına oxşar olsa da, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Müəssisədə mövcud olan uzunmüddətli aktivlər üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması məsələləri bir sıra iqtisadçı alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır [6; 7; 8]. Buna baxmayaraq, təbii sərvətlərlə əlaqədar olan kapitallaşdırma əməliyyatlarının uçotuna aid kifayət qədər tədqiqatlar aparılmamışdır. Ona görə də belə əməliyyatların mühasibat uçotunda əks etdirilməsi xüsusiyyətlərinin burada nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Təbii sərvətlərlə əlaqədar olan kapitallaşdırma əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydalarını araşdırmaq üçün, hər şeydən əvvəl, təbii sərvətlərin təsnifatına və onlar üzrə baş verə biləcək təsərrüfat əməliyyatlarının iqtisadi mahiyyətinə diqqət etmək lazımdır. Müəssisənin uzunmüddətli aktivlərinin tərkibində "təbii sərvətlər" qrupu mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlar üzrə inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu aktiv qrupunun müəssisənin mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatında digər aktiv qruplarından ayrıca şəkildə qeyd edilməsi təbii sərvətlərin müəssisənin özünün nəzarət etdiyi əmlakının tərkibinə daxil edilərək, onun mülkiyyətinə keçirilməsi, onlardan istifadə edilməklə gəlirlərin əldə edilməsi və müəyyən hesabat tarixlərində mövcudluğu haqqında informasiyaların əldə edilməsi məqsədlərini daşıyır. Təbii sərvətlər dedikdə, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində və insanların fərdi həyatında istifadə olunan təbiət elementləri başa düşülür. Onlar iki növə bölünür: tükənən təbii sərvətlər və tükənməyən təbii sərvətlər.

Müəssisənin iqtisadi fəaliyyətində təbii sərvətlər üzrə baş verən təsərrüfat əməliyyatları 3 qrupa bölünür: 1) təbii sərvətlərdən istifadə hüququnun əldə edilməsi əməliyyatları, 2) təbii sərvətlərin kəşfiyyatı və qiymətləndirilməsi əməliyyatları və 3) təbii sərvətlərin istismarı və istifadə edilməsi əməliyyatları.

Təbii sərvətlərdən istifadə hüququnun əldə edilməsi əməliyyatlarına müəssisə tərəfindən hər hansı təbii sərvət obyektinin gələcək təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edilməklə gəlirlərin əldə edilməsi prinsipinə əsaslanaraq, ona aid müxtəlif əsaslandırmaların işlənilməsi, sənədləşdirmə proseslərinin yerinə yetirilməsi, həmin təbii sərvət obyektindən istifadə edilməsinə icazə (lisenziya) vermək hüququna malik olan dövlət və idarəetmə orqanına müraciətin edilməsi, müvafiq rüsumların ödənilməsi və bunlarla əlaqədar olan digər xərclərin edilməsi kimi müxtəlif çeşidli təsərrüfat əməliyyatları aid edilir.

Müəssisə tərəfindən təbii sərvətlərdən istifadə hüququnun əldə edilməsi əməliyyatlarının təşkil edilməsi və onların uçotunun aparılmasına dair hər hansı bir konkret standart qaydalar yoxdur. Belə proseslərin ardıcıllıqla yerinə yetirilməsi üçün Azərbaycan

Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin müvafiq hüquqi və normativ sənədlərinin diqqətlə öyrənilərək, onlardan bu məqsədlər üçün istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Məsələn, təbii sərvətlərdən istifadə olunmasına dair lisenziyaların verilməsi məsələləri Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi haqqında Əsasnamədə öz əksini tapmışdır. Bu Əsasnamə 27 mart 2020-ci ildə təsdiq edilmişdir [2; s.2].

Təbii sərvətlərdən istifadə edilməsi sahəsində dövlət tənzimlənməsi və bununla əlaqədar olan bir sıra məsələlər Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərini təşkil edir. Hər hansı bir müəssisəyə və ya müəssisə yaratmadan fəaliyyət göstərən fiziki şəxsə təbii sərvətlərdən istifadə edilməsinə dair icazənin (lisenziyanın) verilməsi prosesləri "Lisenziyalar və icazələr haqqında" Azərbaycan Respublikasının 15 mart 2016-cı il tarixli Qanununun tələbləri əsasında təşkil edilir [1; s.2].

Təbii sərvətlər üzrə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının mühüm hissəsini onların kəşfiyyatı və qiymətləndirməsi əməliyyatları təşkil edir. Kəşfiyyat və qiymətləndirmə əməliyyatları həm bu sahədə fəaliyyət göstərən dövlət orqanları, həm də bunun üçün müvafiq icazəyə malik olan müəssisə tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Burada müəssisə tərəfindən yerinə yetirilən kəşfiyyat və qiymətləndirilmə əməliyyatlarından bəhs edilir. Belə əməliyyatlar mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatında "Təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və qiymətləndirilməsi" adlı 6№-li Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartının tələbləri əsasında əks etdirilir. Bu standartda "təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və qiymətləndirilməsi" anlayışının konkret məzmunu verilərək, müəssisədə mözcud olan kəşfiyyat və qiymətləndirmə aktivlərinin, həmçinin kəşfiyyat və qiymətləndirmə məsrəflərinin mahiyyəti göstərilir. Burada "təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və qiymətləndirilməsi" anlayışı belə verilmişdir: "kəşfiyyat və qiymətləndirmə aktivləri- müəssisənin uçot siyasətinə uyğun olaraq aktiv kimi tanınmış kəşfiyyat və qiymətləndirmə məsrəflərindən ibarətdir" [5; s.5]. Kəşfiyyat və qiymətləndirmə aktivlərinin, eləcə də müvafiq məsrəflərin hansı əsaslarla müəyyənləşdirilməsi müəssisənin uçot siyasəti ilə istiqamətləndirilir. Standartda göstərilir ki, müəssisə, hansı xərclərin kəşfiyyat və qiymətləndirmə aktivləri kimi tanınacağını istiqamətləndirə bilən uçot siyasəti müəyyənləşdirməklə, onu kifayət qədər uzun dövr ərzində tətbiq etməlidir. Bunu müəyyən edərkən müəssisə, konkret xərcin konkret olaraq hər hansı bir təbii ehtiyatın tapılması ilə nə dərəcədə əlaqəli ola biləcəyini nəzərə almalıdır. Uçot siyasəti ilə müəyyən edilmiş xərclər kəşfiyyat və qiymətləndirmə aktivlərinin ilkin dəyərinə daxil edilməlidir [4; s.3].

Təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və qiymətləndirilməsi sahəsində bir sıra təsərrüfat əməliyyatları baş berə bilər ki, onların də hər biri mühasibat uçotunda öz məzmununa və iqtisadi mahiyyətinə uyğun şəkildə əks etdirilməlidir. Burada mühüm məsələlərdən biri kəşfiyyat və qiymətləndirmə proseslərində istifadə olunan maşın, mexanizm və avadanlıqların uçotda necə əks etdirilməsi ilə bağlıdır. Bizim fikrimizcə, təbii sərvətlərin istifadə edilməsinin bütün mərhələlərində, həmçinin də kəşfiyyat və qiymətləndirmə işlərinin yerinə yetirilməsi proseslərində istifadə edilən maşın, mexanizm və avadanlıqların dəyərini uçotda torpaq, tikili və avadanlıqlar qrupunda, onlara hesablanmış amortizasiya ayırmalarının və bu proseslərdə baş vermiş dəyərsizləşdirmələrin dəyərini isə kəşfiyyat və qiymətləndirmə məsrəflərinin tərkibində əks etdirmək məqsədəuyğundur. Bu halda kəşfiyyat və qiymətləndirmə məsrəflərinin tərkibində əks etdirilmiş amortizasiya ayırmalarının cari xərclərə deyil, kapitallaşdırma məsrəflərinə aid edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bunlara misal olaraq, qazma işlərinin yerinə yetirilməsi proseslərinə aid olan əmək ödənişi məsrəflərini, müvafiq sosial sığorta ayırmalarını, burada istismar edilən tikililərə, maşın, mexanizm və avadanlıqlara hesablanlanmış amortizasiya ayırmalarını və digər əlaqədar əməliyyatları göstərmək olar.

Təbii sərvətlərin istismarı və istifadə edilməsi əməliyyatları onların kəşfiyyatı və qiymətləndirilməsindən sonra baş verən təsərrüfat əməliyyatlarıdır. Müəssisə təbii

sərvətlərdən istifadə edilməsinə dair lazım olan hüququ əldə etdikdən və zəruri kəşfiyyat işlərini yerinə yetirdikdən sonra təbii sərvət obyekti müəssisənin aktivi kimi tanınaraq, ilkin dəyərlə uçota alınır. Təbii sərvətlərin uçotu hər bir təbii sərvət obyekti üzrə ayrı-ayrılıqda aparılır ki, bu da hər bir obyektin ilkin dəyərinin müəyyən edilə bilməsi prinsipinə əsaslanır. Təbii sərvətlərlə bağlı olan kapitallaşdırma əməliyyatları hər bir təbii sərvət obyektinin ilkin dəyəfini formalaşdıran təsərrüfat əməliyyatlarının məcmusundan ibarətdir.

Konkret bir təbii sərvət obyekti üzrə kapitallaşdırılmış məsrəflərin müvafiq oyektin istismarından alınmış məhsulun maya dəyərinə təbii sərvətlərin tükənməsi alətinin vasitəsi ilə deyil, kapitallaşdırılmış məsrəflərin amortizasiyası alətinin vasitəsi ilə daxil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Təbii sərvətlərin tükənməsi onların istismarı nəticəsində azalma kimi başa düşülür. Belə azalma müəssisənin həm mühasibat uçotunda, həm də maliyyə hesabatında öz əksini tapmalıdır. "Maliyyə hesabatlarının təqdimatı" adlı 1№-li MUBS-nın tələblərinə uyğun olaraq, müəssisənin malik olduğu təbii sərvətlər maliyyə hesabatında hesabat tarixi vəziyyətinə mövcud olan qalıq dəyəri ilə əks olunmalıdır [3; s.9].

Beləliklə, aparılmış tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, müəssisənin təbii sərvətlərlə əlaqədar olan məsrəflərinin onun cari xərclərinə aid edilməyərək, kapitallaşdırılması məqsədəuyğundur. Müəssisədə mövcud olan təbii sərvət obyektlərinin mühasibat uçotunun düzgün təşkil edilməsi üçün ilk növbədə bu aktiv növlərinin iqtisadi mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri, sonra isə bu sahə üzrə müasir dövrdə fəaliyyətdə olan normativ və hüquqi baza, həmçinin də mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələbləri və əlaqədar müddəaları nəzərə alınır.

Ədəbiyyat

1. "Lisenziyalar və icazələr haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 15 mart 2016-cı il. https://e-qanun.az/framework/32627
2. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi haqqında Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 27 mart 975 nömrəli tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. http://eco.gov.az/az
3. "Maliyyə hesabatlarının təqdimatı" adlı 1№-li MUBS. https://maliyye.gov.az
4. "Uçot siyasəti, uçot qiymətləndirmələrində dəyişikliklər və səhvlər" adlı 8№-li MUBS. https://maliyye.gov.az
5. "Təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və qiymətləndirilməsi" adlı 6№-li MHBS. https://maliyye.gov.az
6. David Alexander, Christopher Nobes. Financial accounting. An international itroduction. Fifth edition. Pearson Education Limited, 2013, 508p.
7. Quliyev V., Fətullayev R., Kərimov A.. Beynəlxalq uçot və hesabata giriş (GAAP və İFRS əsasında). Bakı, "Nurlar" nəşriyyat poliqrafiya mərkəzi, 2011, 280s.
8. Michael Jones. Accounting. Third edition. University of Bristol, 2013, 740p.

SOME ISSUES OF ACCOUNTING FOR CAPITALIZED COSTS ON NATURAL RESOURCES

Summary

In the article, the economic nature of costs related to natural resources is explained, and some issues of their classification and reflection in accounting are investigated. It was noted here that there are not enough scientific studies on the accounting of business operations related to natural resources, as well as the capitalization operations related to them, and it was emphasized that there is a serious need for research in this area of accounting. The economic essence, content, characteristic features of the business transactions that may occur in this area and the rules of their reflection in the accounting are explained.

ADİ LAVANDANIN (LAVANDULA ANGUSTİFOLİA) BİOMORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ, FİTOKİMYƏVİ TƏRKİBİ VƏ TİBBİ ƏHƏMİYYƏTİ

Əlibəyli Xəyalə Şikar, A.e.ü.f.d., dosent Sadiqov Tofiq Müzəffər,
Abbasov Cavid Cabir, Quliyeva Günay Tofiq, Məstəliyeva Jalə Vüsal
Hüseynova Fəridə Rəhimbala
Dendrologiya İnstitutu, Bakı

Xülasə: Dendrologiya İnstitutunun təcrübə sahəsində Dalmazkimilər (*Lamiaceae* Lindl.) fəsiləsinin *Lavandula* L. – Lavanda cinsinə daxil olan *Lavandula angustifolia* L. – Adi lavanda növünün çiçəkləri toplanmış, laboratoriya şəraitində standartlara uyğun şəkildə qurudulmuşdur. Növün biomofoloji xüsusiyyətləri araşdırılmış, fitokimyəvi tərkibi, xalq və elmi təbabətdə istifadə imkanları haqqında ətraflı şərh verilmişdir. Tədqiq olunan Lavandula angustifolia L. – Adi lavanda növünün çiçəklərindən hidrodistillə üsulu ilə efir yağı alınmışdır. Alınan yağın komponent tərkibi "Kristal" M markalı qaz xromotoqrafiyasında öyrənilmişdir. Analizin nəticələrinə əsasən növün efir yağının tərkibində olan alfa-pinen, beta-pinen, carene-3, alfa-terpinen, 1,8-cineol (evkaliptol), qamma-terpinen, terpinolen, linaool, cariophyllene, terpinen-4-ol, citronellol, estragole, kamfen, geraniol, mirtenilacetate, citronellyl tiglate, geranyl tiglate maddələr aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: Lavandula angustifolia, efir yağı, xromotoqrafiya, ətriyyat

Giriş: Dendrologiya İnstitutunun təcrübə sahəsində Dalmazkimilər (*Lamiaceae* Lindl.) fəsiləsinin *Lavandula angustifolia* L. – Adi lavanda növünün çiçəkləri toplanmış, laboratoriya şəraitində standartlara uyğun şəkildə qurudulmuşdur. Növün biomofoloji xüsusiyyətləri araşdırılmış, fitokimyəvi tərkibi, xalq və elmi təbabətdə istifadə imkanları haqqında ətraflı şərh verilmişdir. Tədqiq olunan *Lavandula angustifolia* L. – Adi lavanda növünün çiçəklərindən hidrodistillə üsulu ilə efir yağı alınmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi Adi lavanda növünün biomorfoloji xüsusiyyətləri, efir yağlılığı, fitokimyəvi tərkibi və tibbi əhəmiyyətini öyrənməkdir.

Lavanda bitkisinin ən yüksək məhsuldar cinsi *Lavandula angustifolia* L.-dir. Fransa və İngiltərədə geniş şəkildə becərilir. Bu bitkinin çiçəkləri və yarpaqları kulinariyyada istifadə olunur. Lavandadan alınan efir yağı bakterisid xassəyə malikdir. Lavanda efir yağı daha çox kosmetika və parfümeriya sənayesində geniş istifadə olunur. Bundan əlavə, lavanda çiçəkləri xoş qoxusuna görə sakitləşdirici xüsusiyyətlərə malikdir.

Lavanda həmçinin yaxşı balverən bitki kimi ondan yüksək keyfiyyətli bal əldə edirlər.

Material və metodlar: *Lavandula angustifolia* – Adi Lavanda növünün çiçəklərindən hidrodistillə üsulu ilə alınmış efir yağının komponent tərkibi "Kristal" M markalı qaz xromotoqrafiyasında öyrənilmişdir.

Dünyanın əksər ölkələrində Adi lavanda növü əkilib becərilir. Bu bitkinin vətəni Aralıq dənizi sahilləri hesab olunur. Adi Lavanda çoxillik yarımkol bitkidir[1]. Kök sistemi saçaqlı, odunlaşmış, torpağın 2-4 m dərinliyinə gedir. Yerüstü hissəsi 40-60 sm hündürlükdə olur. Yarpaqları qarşı-qarşıya düzülmüş, oturaq, damarlı, kənarları aşağıya doğru əyilmiş, tükcüklərlə örtülmüş, 2-6 sm uzunluğunda, 0,2-0,6 sm enindədir[2]. Çiçəkləri ikicinslidir. Sünbül çiçək qrupunda toplanmışdır. Çiçək tacı mavi, açıq göy və ya bənövşəyi rəngli, gözəl ətirlidir[4]. Lavanda iyun ayının ortalarından başlayaraq 20-35 gün ərzində çiçəkləyir. Çiçəkləri çarpaz tozlanır. Lavanda həmişəyaşıl bitkidir. Onun yarpaq dəyişməsi hər iki ildən bir payızda nisbi sakitlik dövründə baş verir. Düzgün aqrotexniki qulluq göstərildiyində bitki 20-25 il məhsul verə bilir.

Adi lavanda bitkisinin bütün hissələrində efir yağı toplanır. Lakin çiçəklərində onun miqdarı daha çox 0,8 – 3,0% - ə qədərdir. Lavanda yağının əsas tərkib hissəsi linalil osefat (30-56%) və linalol (10-12%) hesab edilir[2].

Nəticə və müzakirələr:

Lavanda sağlamlıq üçün çox faydalı bitkilərdən biridir. Lavandadan alınan efir yağı tibbdə bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Orqanizmin infeksion xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırır. Antiseptik xüsusiyyəti sayəsində dəridə mikrob və infeksiyaların qarşısını almaq üçün kəsiklərə və yanıqlara, həmçinin milçək və həşərat dişləmələrinə qarşı tətbiq olunur. Bundan başqa qaraciyərə çox faydalıdır[3]. Qaraciyərin nizamlı işini təmin edir. Qaraciyər çatışmamazlığı, hepatit B və C viruslarının müalicəsində və qaraciyərin toksinlərdən təmizlənməsində də geniş istifadə olunur. Qoxusuyla insana dinclik və rahatlıq verən lavanda çayı və yağı olduqca faydalıdır. Lavandanın həm ətri, həm də çayı insanların əsəblərinə sakitləşdirici təsir göstərir.

Şəkil 1. Lavenda bitkisi

Bu bitki efir yağı ilə zəngin olduğundan havada müxtəlif virusları məhv edir və onların kütləvi yayılmasının qarşısını alır. Lavanda yağı saç dərisinə çəkildikdə saç tökülməsinin qarşısını alır[3].

Lavandadan alınan efir yağı təkcə tibb sahəsində deyil, kosmetologiya, aromaterapiya, parfümeriya sənayesində, kulinariyyada ədviyyat kimi geniş istifadə edilir.

Lavandula angustifolia – Adi Lavanda növünün çiçəkləri toplanaraq, laboratoriya şəraitində standartlara uyğun şəkildə qurudulmuşdur. Növün çiçəklərindən alınan yağın komponent tərkibi "Kristal" M markalı qaz xromotoqrafiyasında öyrənilmişdir. Nəticələr cədvəl 1 və diaqram 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1."Kristal" M markalı xromotoqrafiya cihazından əldə olunmuş nəticələr

Vaxt (dəqiqə)	Təyin olunmuş komponent	Sahəsi (%)
8.751	alfa-pinen	4.213
9.486	beta-pinen	2.830
9.771	carene-3	2.947
10.313	alfa-terpinen	3.193
10.475	1,8-cineol (evkaliptol)	37.109
11.121	qamma-terpinen	0.396
12.937	terpinolen	0.298
14.157	linaool	13.733
14.455	cariophyllene	17.352

15.147	terpinen-4-ol	3.340
15.310	citronellol	0.614
16.197	estragole	1.902
16.358	kamfen	4.297
16.935	geraniol	0.165
17.145	mirtenilacetate	0.163
19.947	citronellyl tiglate	0.337
20.791	geranyl tiglate	2.012

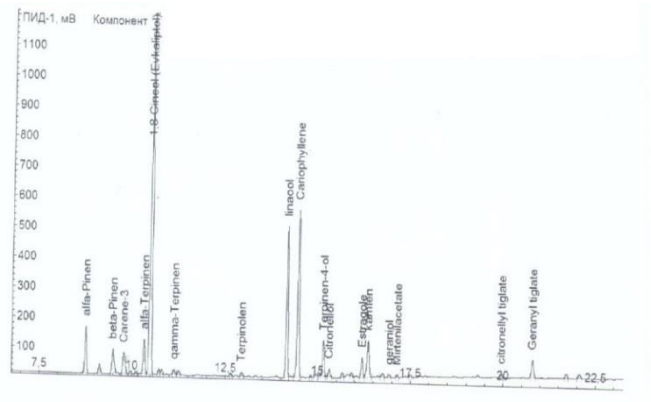

Diaqram 1.“Kristal” M markalı xromotoqrafiya cihazından əldə olunmuş nəticələr

Nəticə: apardığımız elmi-tədqiqatlar nəticəsində *Lavandula angustifolia* L. növünə Abşeron şəraitində aqrotexniki qulluq göstərildiyi zaman inkişafını normal keçirdiyi, becərilməsində xüsusi qayğıya ehtiyac olmadığı müəyyən olunmuşdur. Növün əsasən çiçəklərindən alınan efir yağının komponent tərkibi “Kristal” M markalı qaz xromotoqrafiyasında öyrənilmişdir. Analizin nəticələrinə əsasən, efir yağının tərkibində alfa-pinen, beta-pinen, carene-3, alfa-terpinen, 1,8-cineol (evkaliptol), qamma-terpinen, terpinolen, linaool, cariophyllene, terpinen-4-ol, citronellol, estragole, kamfen, geraniol, mirtenilacetate, citronellyl tiglate, geranyl tiglate maddələri aşkar edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Lavandula angustifolia L. növündən alınan efir yağı tibbdə, kosmetologiya sahəsində, aromaterapiyada, kulinariyada istifadə olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Efir yağlarının tərkibində olan bioloji aktiv maddələr insanlara psixoloji cəhətdən müsbət təsir göstərir. Belə ki, *Lavandula angustifolia* L. növündən alınan efir yağının istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Dəmirov İ. A., İslamova N.A., Kərimov C.B., Mahmudov R.M. Azərbaycanın müalicə əhəmiyyətli bitkiləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 176 s.
2.Hümbətov H.S., Xəlilov X.Q. Texniki Bitkilər. Bakı:Aytac, 2010, 415 s.
3.Rzayev Elman. Bəzi xəstəliklərin müalicəsində bitkilərin şəfaverici rolu. Bakı:Qanun, 2013, 132 s.
4.Şükürov E. İsmayıllı rayonu meşə bitkilərinin çöl bələdçi kitabı. Bakı: Avrasiya press, 2016, 305 s.

Abstract: The flowers of *Lavandula angustifolia* L. species belonging to *Lavandula* L. genus of *Lamiaceae* Lindl. family were collected in the experimental area of Dendrology Institute and dried according to standards in laboratory conditions. The biomorphological characteristics of the species were investigated, the phytochemical composition, the possibilities of use in folk and scientific medicine were detailed. Essential oil was obtained

from the flowers of the studied *Lavandula angustifolia* L. species by hydrodistillation. The component composition of the obtained oil was studied in "Crystal" M gas chromatography. Based on the results of the analysis, the substances alpha-pinene, beta-pinene, carene-3, alfa-terpinen, 8-cineole (eucalyptol), gamma-terpinene, terpinolene, linalool, caryophyllene, terpinen-4-ol, citronellol, estragole, kamfen, geraniol, myrtenyl acetate, citronellyl tiglate, geranyl tiglate contained in the essential oil of the species were found.

ARAN BÖLGƏSİNİN BƏZİ ALKOLOLOİDLİ BİTKİLƏRİNİN BİOLOJİ MÜXTƏLİFLİYİ

Abdullayeva Əfsanə Vasif qızı
Gəncə Dövlət, Gəncə şəhəri

Açar sözlər: Bozalaq, quşarmudu, yağtikan, qatırquyruğu, cığ, zirinc

Tədqiqat ərazisi Mingəçevir, Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir, Ucar ,Yevlax , Zərdab rayonlarını əhatə edir [3] Məqalədə bu rayonlarda yayılan bəzi alkoloidli bitkilər haqqında məlumat verilir[1,2,4]

Cardaria Desv. – Bozalaq cinsi

Aran bölgəsində alkoloid tərkibli 1 növlə təmsil olunmuşdur.

Cardaria draba (L.) Desv. (Lepidium draba L.) – Bozalaq.

Botaniki təsviri. Hündürlüyü 10-52 sm olan qısa tüklü, çoxillik bitkidir. Gövdəsi düz, dar kantlı, yuxarısı qalxanvari budaqlıdır. Daralaq saplaq əmələ gətirən kökyanı və aşağı gövdə yarpaqları lirayabənzər-lələkvari bölünmüşdür, yuxarı yarpaqları oturaq, oturacaqdan oxvaridir. Çiçəkqrupu sıx qalxanvaridir, kasayarpağı çılpaq, ləçəkləri 3 mm, ağdır. Buynuzcuq meyvələri uzun, üfüqi aralanmış ayaqcıqlar üstündə, uzunluğu 2,5-3,5 mm, enli, yumurtavari, oturacaqdan ürəkvari, tayları bir qədər köpmüş açılmayandır. Aprel-mayda çiçəkləyir, may-iyunda (iyulda) meyvə verir.

Mənşəyi və yayılması. Bozalaq kserofil coğrafi tipinin aralıq dənizi sinfinin aralıq dənizi qrupuna aiddir.

Aralıq dənizi, Balkan-Kiçik Asiya ölkələrində, Suriya, Fələstin, İran, Rusiya, Ukrayna, Orta Asiya və Qafqazda yayılmışdır.

Bozalaq Azərbaycanın bütün rayonlarında arandan orta dağ qurşağına kimi yayılır.

Ekoloji qrup və bitdiyi yerlər. Halomezokserofitdir, dağ-çəmən, psammofit-litoral və alaq bitkilik tiplərində rast gəlir. Əsasən əkinlər, bağlar, çəmənlər, dənizkənarı qumsallıqlar, baxımsız olan yerlər, torpaq töküntüləri, yol və su kənarlarında zolaqlar əmələ gətirir.

Kimyəvi tərkibi. Alkalloid, flavonoid, kumarin, karotin, C və E vitaminləri ilə zəngindir.

Sorbus l.- Quşarmudu cinsi

Aran bölgəsində bu cins alkoloid tərkibli növlə təmsil olunmuşdur.

Sorbus aucuparia L. (Sorbus caucasigena Kom.)- Adi quşarmudu (Böyük Qafqaz quşarmudu)

Botaniki təsviri. Hündürlüyü 6-8 (bəzən 15) m, gövdəsinin diametri 40 sm çatan ağac və ya hündür koldur.Gövdəsinin qabığı boz, hamar, qoca, ağaclarda çatlıtəhərdir. Tumurcuqları konus formalı, tünd rəngli, ağımtıl tüklüdür. Yarpaqları tənləkli, qısa ucu biz olan 11-19 yarpaqcıqdan ibarətdir. Orta yarpaqcıqların uzunluğu 4-8 sm, eni 0,8-3 sm qeyri-simmetrik yumurtavari-lansetvari, qıraqları yuxarı hissədə iti mişarvidir. Üstdən yaşıl, altdan bozumtul-mavitəhər rənglidir. Çiçəkqrupu çoxçiçəkli, qalxanvaridir, tüklənmiş, sonradan çılpaqlaşan budaqcıqların ucunda yerləşir. Çiçəkləri 10-15 mm, ağ, özünəməxsus kəskin iyə malikdir. Narıncı və sarımtıl rəngli yetişmiş meyvələri 7-11 mm, kürəvari, yumurtavari və ya

uzunsov yumurtavaridir, 2-4 (bəzən 8) ədəd uzunsov, ucu biz toxumu vardır. May-iyunda çiçəkləyir, avqust-sentyabrda meyvə verir.

Mənşəyi və yayılması. Adi quşarmudu qafqaz coğrafi tipinin qafqaz qrupuna aiddir.

Azərbaycanda Böyük Qafqazda və Kiçik Qafqazın şimal rayonlarında yuxarı meşə zolağından yuxarı dağ qurşağına kimi (dəniz səviyyəsindən 2300 m qədər) bitir.

Ekoloji qrup və bitdiyi yerlər. Kseromezofitdir, meşə və qaya töküntü bitkilik tiplərində rast gəlir. Meşə talaları, meşə kənarları, fıstıq meşələri və qayalarda tək-tək, ya da qrup şəklində rast gəlir.

Kimyəvi tərkibi. Adi quşarmudu flavonoid, steroid, C, P, B_2, E vitaminləri, piyli yağlar, aromatik və sianogen birləşmələr,aşı maddələri, fenolkarbon və üzvi turşular, karotinoidlər və antosianlarla zəngindir.**Alhagi Hill.- Yağtikan cinsi**

Bu cins Aran bölgəsində 1 növlə təmsil olunmuşdur.

Alhagi pseudalhagi (Bieb.) Fisch.-Adi yağtikan-Ordinary camels-thorn

Botaniki təsviri. Hündürlüyü 30-70 sm olan çoxillik bitkidir. Gövdəsi açılmış budaqlıdır, budaqları çılpaq, nazik, yaşıl rəngdədir, iti bucaq altında yuxarı yönəlmişdir. Aşağıdakı tikanları 1-2 sm uzunluqda bərk, digərləri yumşaq elastik, yayın sonlarında bir qədər bərkiyir və 2-3 sm çatır. Yarpaqlarının uzunluğu 5-28 mm, eni 1-8 mm, uzunsov lansetvari və ya oval formalıdır. Çiçəkləri, 3-8 sayda olmaqla, tikanların üstündə açılır, tacı çəhrayıdır. Paxlası çılpaq, əyri və ya düzdür, hərəsində 1-10 toxum vardır. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir və meyvə verir.

Mənşəyi və yayılması. Adi yağtikan kserofil coğrafi tipinin onasiya sinfinin kiçikasiya qrupuna aiddir.

Kiçik Asiya ölkələri, Rusiya, Orta Asiya və Qafqazda yayılmışdır.

Azərbaycanda Samur-Dəvəçi, Xəzəryanı və Kür-Araz ovalıqları, Abşeron, Kür düzənliyi, Qobustan, Böyük Qafqazın Quba massivində arandan orta dağ qurşağına kimi (dəniz səviyyəsindən 1800 m hündürlükdə) bitir.

Ekoloji qrup və bitdiyi yerlər. Kserofitdir, yarım-səhra və dağ-bozqır bitkilik tiplərində rast gəlir. Əsasən quru yamaclarda, qumsallıqlarda, əkinlərdə, yol kənarlarında və baxımsız (zibillik) olan yerlərdə seyrək şəkildə bitir.

Kimyəvi tərkibi. Steroid, aşı maddələri, kumarin, flavonoid, efir yağları, C, K, B_2 vitaminləri, karotin, alkaloid, antosian və üzvü turşularla zəngindir.

Equisetum arvense L.- Çöl qatırquyruğu

Botaniki təsviri. Hündürlüyü 15-30 (50) sm olan çoxillik ot bitkisidir. İki cür gövdə əmələ gətirir. İlkin olaraq yazda əmələ gələn meyvələyən gövdələri sadə, budaqsız, solğun qonur rənglidir, köbə şəklində birləşmiş yarpaq yataqları ilə əhatə olunmuşdur. Gövdənin zirvəsindəki silindrik formalı sünbüldə qatırquyruğunun törəyib artmasını təmin edən sporlar yetişir. Bitkinin şaquli istiqamətdə dərinə gedən qaratəhər rəngli kökü bir neçə təbəqədə yanlara inkişaf edərək, barsız zoğlar verir. Sonradan əmələ gələn digər gövdələr budaqvari-köbə şəklində birləşmiş uzun, yaşıl, iynəvari yarpaqlarla örtülmüşdür. Qurudulmuş bitkinin iyi yoxdur, rəngi bozumtul-yaşıl, dadı isə turştəhərdir. Sporlar mart-aprel aylarında yetişir.

Mənşəyi və yayılması. Çöl qatırquyruğu boreal coğrafi tipinin qolarktik sinfinin qolarktik-meşə qrupuna aiddir.

Şimal yarımkürəsinin mülayim iqlimli ərazilərində, o cümlədən Rusiya, Orta Asiya və Qafqazda, habelə Cənubi Afrikada yayılmışdır.

Azərbaycanda çöl qatırquyruğu Böyük Qafqazın Quba massivi, Kiçik Qafqazın şimal və cənub rayonları, Qobustan, Xəzəryanı və Kür-Araz ovalıqları, Kür düzənliyi və aran bölgəsində yay.ılmışdır.

Kimyəvi tərkibi. C vitamini, qlukozid, alkaloid, saponin, flavonoid, piyli yağlar, aşı və acı maddələr, eləcə də steroid, karotinoid və qətranlarla zəngindir.

Aran bölgəsində **Juncus L.** cins 2 növlə təmsil olunmuşdur.

Juncus acutus L.-İti cıq.

Botaniki təsviri. Hündürlüyü 30-100 sm və daha çox olan bozumtul-yaşıl rəngli, sıx çimli bitkidir. Çoxsaylı gövdələri yumru, özəklidir. Uzunluğu təxminən gövdəsinə bərabər olan silindrik formalı nazik yarpaqları, bərk, ucları isə iti tikanlıdır. Yanlardan çıxan qonur-mixəyi və ya mixəyi rəngli çiçəkqrupu sıxılmış oval şəkilli süpürgəvaridir.Budaqcıqların ucunda 2-5 çiçək yerləşir.

Mənşəyi və yayılması. İti cıq kserofil coğrafi tipinin Aralıq dənizi sinfinə və qrupuna aiddir.

Atlantik Avropa və Aralıq dənizi ölkələrində, Şimali İran və Qafqazda yayılmışdır.

Azərbaycanda iti cıq Abşeron, Samur-Dəvəçi, Kür-Araz və Lənkəran ovalıqlarında və Aran bölgəsiaranda bitir.

Ekoloji qrup və bitdiyi yerlər. Halomezofitdir, psammofit-litoral bitkilik tipində rast gəlir. Əsasən dəniz kənarı zolaqlarda, nəmli, şoran, qumsal yerlərdə çox vaxt edifikator rolunu oynayır.

Kimyəvi tərkibi. Alkoloidlərlə zəngindir.

Təsiri və tətbiqi. Xalq təbabətində tətbiq edilir. Diuretik təsirə malikdir, sidik kisəsi və qadın xəstəliklərində, eləcə də ishal zamanı istifadə olunur.

İstifadə olunan hissələri. Müalicə məqsədi ilə bitkinin çiçəkləri və meyvələri istifadə edilir.

Berberis L. – Zirinc cinsi

Aran bölgəsində cins alkoloid tərkibli 1 növlə təmsil olunmuşdur.

Aran bölgəsində **Berberis L. – Zirinc cinsi** alkoloidli 1 növlə təmsil olunmuşdur.

Berberis vulgaris L. – Adi zirinc.

Botaniki təsviri. Hündürlüyü 2,5 m olan tikanlı koldur, cavan budaqları sarı-qonur, köhnələri boz rəngdədir. Tikanları 2 sm qədər, yarpaqları nazik ellipsvari, kənarları barmaqlı-kiprikciklidir. Çiçək qrupu uzunluğu 6 sm-ə çatan çoxçiçəkli sallaq salxımdır. Meyvəsi al qırmızı, bəzən sarımtıl-qırmızı, 12 mm qədər uzunsov, turş giləmeyvədir. Aprel-iyun aylarında çiçəkləyir, iyun-sentyabr aylarında meyvə verir.

Mənşəyi və yayılması. Boreal coğrafi tipinin avropa sinfinin avropa-meşə qrupuna aiddir.

Orta Avropa, Aralıq dənizi, Balkan və Kiçik Asiya ölkələrində, İran, Əfqanıstan, Rusiya və Qafqazda yayılmışdır.

Adi zirinc Azərbaycanın bütün rayonlarında arandan orta dağ qurşağına kimi (dəniz səviyyəsindən 1800 m qədər) bitir.

Ekoloji qrup və bitdiyi yerlər. Mezokserofitdir, meşə-kol, sahilyanı bitkilik tiplərində rast gəlir. Əsasən meşə və meşə kənarlarında, kolluqlarda və çaylaqlarda, çaqıl daşlıqlarda bitir. Çox vaxt cəngəlliklər əmələ gətirir.

Kimyəvi tərkibi. Alkalloid, kumarin, flavonoid, C vitamini, piyli yağlar, steroid, aşı maddələri, antosian və karotinoidlərlə zəngindir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov E.M.Dərman bitkiləri.Bakı,2009,356 s.
2. Əsgərov A.Azərbaycanın bitki aləmi. Bakı: 2016,,443 s.
3. Paşayev N.Ə., Ağakişiyeva G.R. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası, III cild, Regional Coğrafiya, Bakı, 2015. səh 400
4. Флора Азербайджана. Т. I-VIII, Баку, 1950-1961.

BIOLOGICAL DIVERSITY OF SOME ALKALOIDAL PLANTS OF THE ARAN REGION

Abdullayeva A.V.
Ganja State University

The article provides information about some alkaloidal plants distributed in the Aran region.

ŞƏMKİR SU ANBARI ƏTRAFI MAMIRLARININ YAYILMA QANUNAUYĞUNLUQLARINA DAİR

Bağırova Ləman Asim qızı
Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə şəhəri

Açar sözlər: mamır,epifit,epilit,epiksil,epibriofit

Şəmkirçay su anbarı - 40°59′24″ şm. e. 45°59′26″ ş. u.yerləşir.Ümumi su tutumu 164,5 milyon kubmetr, faydalı həcmi isə 156,3 milyon kubmetrdir. Şəmkirçay su anbarı bəndinin nüvə hissəsindən hündürlüyü 196 metrdir.Su anbarının ətrafı meşə,çəmən,bozqır,dağ-kserofit bitkilərlə yanaşı mamırlarla da zəngindir.Mamıırların yayılmasıda müəyyən qanunauyğunluqlar mövcuddur.

Rütubətlə təminat mamırkimilərin həyatında ən əsas iqlim amillərindən biridir.Onların anatomik və morfoloji quruluşu, həmçinin həyat fəaliyyəti bitmə yerinin rütubətliliyindən asılıdır. Mamırların yaxşı inkişaf etmiş kök sistemi, kutikula və ötürücü borular sistemi olmadığından su və suda həll olmuş maddələr tallomun bütün səthilə udulur. Şəmkir su anbarı ətrafının mamırları 5 ekoloji qrupa ayırmışdır: kserofitlər, mezofitlər, kseromezofitlər, hiqrofitlər və hidrofitlər[1,2,3].

Kserofitlər. Bu qrupa quru gün düşən yamaclarda, su ilə tam təmin olunmayan növlər daxildir. Kserofitlər bozqır, səhra, yarımsəhra, dağların cənub yamaclarında, dağ, suxur və başqa günəşli yerlərdə bitir. Tortula ruralis, Tortula desertorum, *Tortula hirsuta Hedw., Amblystegiella jonfervoides (Brid.) Loeske.*, tipik kserofitlərdir.

Kseromezofitlər. Kserofitlərlə mezofitlər arasinda aralıq vəziyyətdə olan növlərdir. Bunlar meşədə, ağacların gövdə və budaqlarında, kölgəli yerdə, qaya daşların üzərində və başqa açıq quru yamaclarda bitir. *Encalypta streptocarpa, Desmatodon systilius, Barbula fallax* tipik kseromezofitlərdir.

Mezofitlər. Bu ekoloji qrupa kölgəli yerlərdə, kölgəli, zəif işıqlanan yarlərdə, suyu olan, lakin kifayət qədər su ilə təmin olunmayan növlər bitir. Mezofitlər əsasən enliyarpaqlı meşələrdə, rütubətli çılpaq qayalıqlarda, kölqəli yerlərdə, ağac və kolların gövdəsinin əsasında bitir. *Fissiden sexilis, Pohlia elongata, Brachythecium turgidum, Amblystegium varium* tipik mezofitlərdir.

Hiqrofitlər. Rütubətli yaş torpaqlarda, rütubətli çəmənlərdə kifayət qədər rütubətli olan çay sahilində bitir: *Hydrogonium ehrenbergii, Marchantia alpestris.*

Poykilokseromezofitlər. Şəmkir su anbarı hövzəsində spesifik yayılma yerləri məlumdur. *Andreaea rupestris Hedw.*- Hinaldağ silsiləsində (3250 m) sıldırım qayalıqlarda-daş süxurları üzərində, quru soyuq iqlimi olan açıq yerlərdə qeydə alınmışdır.

Poykilokserofitlər - Çiçəkli bitkilər kimi su tənzimləmə mexanizmi yoxdur. Lakin kriptobioz vəziyyətə düşərək, tez qurumanın qarşısı müəyyən dövr ərzində

qorunur. Arid ərazilər üçün səciyyəvi növdür. Rütubət çatışmamazlığına yüksək davamlılığı ilə fərqlənir. Yüksək həyatiliyi, rəqabətədavamlılığı ilə xarakterizə olunur. *Tortula ruralis* tipik poykilokserofit növdür.

Hidrofitlər - Su hövzələri və su sahili hövzələrdə bitir. *Bryum schleicheri, Fissidens karataviensis, Fissidens grandifrons* tipik hidrofitlərdir.

Coğrafi şəraitini əks etdirməklə bərabər, meşə və kol bitkiliyinin insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində məhv edilməsi, həmçinin növlərin geniş ekoloji diapozona malik olması ilə əlaqədardır. Bütövlükdə Şəmkir su anbarı ətrafı mürəkkəb ekoloji problemlər kompleksi ilə xarakterizə olunur.

Quşqaraçay vadisinin epifit mamırları hündürlük diapozonundan asılı olaraq qanunuauyğun yayılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, qurşaqların konkret ekoloji şəraiti növ tərkibinin xarakterini müəyyənləşdirir. Digər bitki qrupları kimi, dağ şəraitindəepifit mamırların yayılmasının öz spiesfik xüsusiyyətləri vardır.

Mamırların yayılmasında üzərində inkişaf etdiyi substrat da mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən hövzənin mamırları epifit, epilit, epigey, epiksil, epilit, epibriofitlərə ayrılır.

Aşağı qurşaqlarda iqlim mülayim-isti və rütubətlidağ massivlərində yayı mülayim-isti, qış quru və soyuq keçir. Subnival və nival qurşaqlar üçün tundra iqlimi səciyəvidir. *Pohlia annotina, Pohlia crudoide, Andrea rupestris, Polytrichum alpinum, p.strictum Dicranella cervibulata, Cynodontium strumiferum, Tortula subeclata, Grimmia anodon G. pulvinata, Trichostomum crispulum,Barbula acuta, B.convoluta və s* növlər məskunlasmışdır.

Floranın zənginliyi ekotopun müxtəlifliyi ilə sıx əlaqədardır. Silikat və əhəngsüxurları, müxtəlif yamaclı qayalıqlar, daş süxurları epilitlərin, meşə əmələ gətirən müxtəlif ağac cinsləri, kolluqlar, meyvə bağları, park və yaşıllıqlar hesabına epifitlərin növ tərkibi zənginləşir. Ərazinin coğrafi vəziyyəti də mühüm rol oynayır.

Məskənindən asılı olaraq mamırların bir neçə ekoloji qrupu var. Tədqiq olunan ərazi isə əsasən torpaqüstü mamırlarla zəngindir: Pleurozium schreberi, Polytrichum commune, P. formosum, Hylocomium splendens, Dicranum majus, D. elongatum, Aulacomnium palustre, A. turgidum. Ağacların və kolların gövdəsi üzərində, D.congestum, Drepanocladus uncinatus kimi mamırlara daha tez- tez rast gəlinir. Bu mamırlar açıq ərazilərdə yaşamağa uyğunlaşır.

Ədəbiyyat

1.Андреева Е. Н. Уникальный комплекс моховых сообществ Себежского национального парка // Природа Псковского края. Вып. 11. СПб., 2000. С. 3–8.

2.Игнатов М. С., Игнатова Е. А. Флора мхов средней части европейской России. Т. 2. Fontinaliaceae – Amblystegiaceae. М., 2004. С. 609–944.

3.Ignatov M. S. et al. Check-list of mosses of east Europe and North Asia // Arctoa. 2006. Vol. 15. P. 1–130

THE DISTRIBUTION PATTERNS OF MOSSES AROUND THE SHAMKIR RESERVOIR WERE EXPLAINED IN THE ARTICLE

Bağırova L.A.
Ganja State University

The distribution patterns of mosses around the Shamkir reservoir are described in the article.

GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN AQROFLORASI

Əzimova Aysel Məzahir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə şəhəri.

Açar sözlər: aqroflora, sərv.əncir, qarağat, gavalı, şaftalı

Bitki örtüyünün yayılmasından asılı olaraq Gəncə şəhəri bir neşə funksional zonaya ayrılmışdır:

1. Çoxmərtəbəli binalar və tikintilərin yerləşdiyi seliteb zonası.
2. Sənaye müəssisələri, dəmir yolu, şose yolu, zavod və fabriklərin yerləşdiyi texnogen zona.
3. Şəhər parkı və həyətyanı sahələri əhatə edən bağ park təsərrüfatı.
4. Qəbiristanlığın ətrafında olan sahələr, semeter zonalar.

Aşağıda əsasən I və III zonalarda becərilən ağac, kol və ot bitkiləri haqqında məlumat verilir [1,2,3].

Cins: *Cupressus* (Tourn.) L. – Sərv

C. sempervirens L.– Adi sərv: Gəncədə becərilir. Ağacdır. h= 25 m. III-IV aylarda toxum verir.

Cins: *Zea* L. – Qarğıdalı.

Z. mays L. – Qarğıdalı. Bostanlarda becərilir. Birillikdir. h= 1-3 m. VII-VIII aylarda meyvə verir.

Cins: *Morus* L. - Tut.

M. nigra L. – Qara tut, (xar tut) ,bütün Gəncədə yayılıbAğacdır. V-VI aylarda çiçəkləyir. Çökəklikdən dağətəyinə qədər, becərilir, bağlarda və yabanı halda meşələrdə bitir. Oduncağından musiqi alətləri hazırlanır. Meyvəsi təzə və quru halda yeyilir, sirop, sirkə mürəbbə hazırlanır. Yarpaqlarında 240-270 mq % "C" vitamini var. Balverəndir, yarpağından sarı rəng alınır.

M. alba L. – Ağ tut yayılıb: Kürətrafında. Ağac və ya koldur. IV-VI aylarda çiçəkləyib meyvə verir. Becərilir və çay ətrafı meşələrdə yabanı bitir. İpəkqurdunu yarpaqları ilə bəsləyirlər. Meyvələri təzə və quru halda həmçinin mürəbbə, sok, sirkə, sirop, jele, doşab, spirt hazırlamaq üçün istifadə edilir. Meyvəsində 24-33 % şəkər, alma turşusu, 10,5-40 mq % "C" vitamini, 1,5-4% limon turşusu, 24-33 % efir yağları var.

Cins: *Ficus* L. - Əncir.

F. carica L.– Əncir yayılıb: Kiçik Qafqazın Şimalında. Ağacdır. h=2-8 m. IV-V aylarda çiçəkləyir, VI-VII aylarda meyvə verir. Çökəklikdən dağətəyinə qədər- qayalarda, gilli yamaclarda və bağlarda olur. Meyvələrində 20-45 % şəkər var, təzə quru və bişirilmiş yeyilir. Mürəbbə və doşab alınır. Oduncağı tokar işlərində istifadə edilir.

Cins: *Spinacia* L. – Spanaq.

S. oleracea L. – Bostan spanaq, yayılıb: Gəncədə becərilir. Bir və ya ikiillik otdur. h=25-60 sm. V ayda çiçəkləyib meyvə verir. Tərkibində A, C, B_1, B_2, D, K vitaminləri, dəmir və fosfor var. 34 % zülal, 33% azotsuz maddələr, 4,5 % yağ var. Zülal zənginliyinə görə yalnız ətdən geri qalır. Raxitlər, qocalar və qanı az olanlar üçün əla qidadır.

Cins: *Amaranthus* L. – Pəncər.

A. caudatus L. – Quyruqlu pencər, yayılıb: Gəncədə. Becərilir. Birillik otdur. h= 23-75 sm. VII-X aylarda çiçəkləyib, meyvə verir. Gəncədə bağ və parklarda olur. Bəzək bitkisidir.

Cins: *Sinapis* L. – Xardal, istiot.

S. arvensis L.– Çöl xardal, yayılıb: Kürətrafı. Birillik otdur, h=30-110 sm. V-VI aylarda çiçəkləyir. VI-VII (VIII) aylarda meyvə verir. Çökəklikdən orta dağlıq zonaya qədər- əkinlərdə, qumluq yerlərdə, bostanlarda bitir. Bostan bitkisi kimi əkilir, istiot alınır. Balverən bitkidir.

Cins: *Ribes* L. –Qarağat.

R.rubrum L. (vulgare Lam.)- Adi qarağat . Koldur. h=1,5 m. Meyvələri qırmızıdır, turşməzə dadı var, təzə halda yeyilir, mürəbbə, jele, sinop və s. hazırlanır. Bağlarda becərilir.

Cins: *Cydonia* Mill. – Heyva.

C. oblonga M i l l. – Adi heyva yayılıb: Kiçik Qafqazın Qərbində. Ağac və ya koldur. h= 1,5-5 m. Çökəklikdən orta dağ qurşağına qədər- meşədə, meşə kənarında, kolluqda bitir. Xalq təbabətində meyvə və toxumundan istifadə edilir.

Cins: Pyrus L. - Armud.

P. caucasica Fed. – Qafqaz armud, yayılıb:Kiçik Qafqazın Qərbində.

Cins:Malus Mill. – Alma.

M. orientalis (Uglitzk.) Juz. – Şərq alma yayılıb: Kürətrafı. Ağacdır. h= 6-8 m. IV-V aylarda çiçəkləyir, VIII-X aylarda meyvə verir. Bütün meşəlik qurşaqda bitir.

Cins: *Prunus* L. – Gavalı.

P.divaricata Lebed. – Alça yayılıb: Kiçik Qafqazın Qərbində. Ağacdır. h= 6-8 (15) m. d= 40 sm. V-VI aylarda çiçəkləyir, VIII-IX aylarda meyvə verir. Yüksək meşəlik və dağlıq qurşaqda- meşə və meşə kənarında bitir.

Cins: Mespilus L.– Əzgil.

M. germanica L. – Qafqaz əzgili yayılıb: Kiçik Qafqazın Qərbində. Kol və ya ağacdır. h= (1,5) 3-4 (6) m. IV-V aylarda çiçəkləyir, X-XI aylarda meyvə verir. Çökəklikdən orta dağ qurşağına qədər- meşədə, meşə kənarında, kolluqda və açıq sahələrdə bitir.

Cins: Persica Mill. – Şaftalı.

P. vulgaris Mill.- Adi şaftalı ,bütün Gəncədə yayılıbBecərilir. Ağacdır. h= 5-6 m. d= 25-30 sm. III-IV aylarda çiçəkləyir, VII-IX aylarda meyvə verir. Becərilir. Meyvələrində C, B, A vitamini çoxdur. Yaxşı balverəndir.

Cins: *Robinia* L. – Ağ akasiya.

R. hispida L.- Bəzək akasiya yayılıb: Gəncədə. Becərilir. Koldur. h= 1,5-3,5 m. V-VI aylarda çiçəkləyir. Dekorativdir, becərilir.

Cins: *Phaseolus* L. – Lobya.

Ph. vulgaris L. – Adi lobya, Becərilir. Birillik otdur. h= 50-100 sm.

Cins: *Vigna Savi*. – İpək noxudu.

V.unguiculata (L.) Walp. (sinensis (L.) Endl.) – İpək noxudu, Becərilir. Birillikdir. h= 20 sm- 2 m.

Cins:*Vitis* L. – Üzüm.

V. vinifera L. – Mədəni üzüm Gəncə, Xanlarda becərilir. Kolşəkilli liandır. h= 20-30 (40) m. V-VI aylarda çiçəkləyir, VIII-IX aylarda meyvə verir. Becərilir. Meyvələri təzə, qurudulmuş və bişirilmiş yeyilir. Yarpağında 104-403 mq % C vitamini , 5 % aşı maddəsi var. Meyvəsi qanazlığı, mədə və böyrək xəstəliklərində xeyirlidir. Meyvəsində B_1 (1,0-3,0 qamm), B_2 (0,06 qamm) karotin (0,25-1,25 qamm), C (0,43-12,5 %) var. Müxtəlif çaxır sortları alınır. Toxumundan yağ alınır.

Cins: Apium L. – Kərəvüz.

A. graveolens L. – İyli kərəvüz yayılıb: Kürətrafında. Bir və ya ikiillik otdur. h= 30-60 sm. VI-VII aylarda çiçəkləyir, VII-VIII (IX) aylarda meyvə verir. Çökəklik və zibilli yerlərdə bitir. Yeyilən bitkidir. Ədviyyat kimi suplara qatılır. Yarpaq və köklərində A, B və C vitamini, efir yağları və s. var. Meyvəsində 2,5-3 % qoxulu yağ var, porfimeriyada işlədilir.

Cins: Petroselinum Hill. (H o f f m.) – Cəfəri.

P. crispum (M i l l.) N y m. – Qıvrım cəfəri. Becərilir. İkiillik otdur. h= 30-100 sm. V-VI (VII) aylarda çiçəkləyib, meyvə verir. Yaxşı ədviyyatdır, yüksək vitaminlidir. 28 q bitki 1 sutkalıq vitamin ehtiyacını ödəyir. Tərkibində 75-400 mq % C vitamini, 3,2 qamm karotin, meyvələrində 2-7 % efir yağları var. Meyvələri sidikqovucudur, fermakologiyanın müxtəlif sahələrində işlədilir, dərman bitkisidir.

Cins: Anethum L. – Şüyüd.
A. graveolens L. – İyli şüyüd. Becərilir.
Cins: *Diospyros* L. – Xurma, xurnik.
D. kaki L. f. – Yapon xurması, Gəncədə becərilir.
Cins: Syringa L. – Yasəmən.
S. vulgaris L. – Adi yasəmən, becərilir. Dekorativdir.
Cins: *Ocimum* L. – Reyhan.
O. basilicum L. – Adi reyhan; becərilir.
Cins: *Lycopersicon* M i l l. – Pomidor.
L. esculentum Mill. – Adi pomidor becərilir.
Cins: *Capsicum* L. – İstiot.
C. annuum L. – Birillik istiot becərilir.
Cins: *Antirrhinum* L. – Qurdağzı.
A. majus L. – İri qurdağzı; Dekorativdir, becərilir.
Cins: *Symphoricarpos* L. – Qaragilə.
Cins: *Cucumia* L. – Xiyar.
C. sativus L.–Adi xiyar: becərilir. Birillik otdur. (V) VI-X aylarda çiçəkləyib, meyvə verir.
Cins: *Cucurbita* L.– Bozanı, Qabaq.
C. moschata Duch. – Buğumlu bozanı: becərilir. Birillik otdur. VII-XI aylarda çiçəkləyib, meyvə verir. Xalq təbabətində meyvə və toxumlarından dərman kimi istifadə edilir.
Cins: *Helianthus* L. – Günəbaxan.
H. annuus L. – Adi günəbaxan: becərilir. Birillik otdur. h= 1-2 m. VII-VIII aylarda çiçəkləyir, VIII-X aylarda meyvə verir. Yağverən və yaxşı balverən bitkidir. Dekorativdir.
Cins: *Chrysanthemum* L. – Payızgülü.
Ch. indicum L. – Hind payızgülü: becərilir. Koldur. Park, bağ və evlərdə becərilir. Dekorativdir.

Ədəbiyyat

5. Qurbanov E.M.Ali bitkilər sistematikası,Bakı,2009,415 s.
6. Əsgərov A.Azərbaycanın bitki aləmi. Bakı: 2016,,443 s.
7. Флора Азербайджана. Т. I-VIII, Баку, 1950-1961.

AGROFLORA OF GANJA CITY

Azimova A.M.
Ganja State University

The article provides information about trees, shrubs and herbs cultivated in the parks and gardens of Ganja city.

ŞƏMKİR RAYONUNUN PAPAQLI GÖBƏLƏKLƏRİ (*Agaricales)*

İsgəndərova Nübar Araz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə şəhəri

Açar sözlər: papaqlı göbələklər, fəsilə,cins,növ
Şəmkir rayonu ərazisi üçün aşağıdakı papaqlı göbələklər müəyyənləşdirilmişdir**.**
Şampinion göbələklər fəsiləsi – Agaricaceae.

Fəsilənin 13 cinsi vardır. Lövhələri sərbəstdir, çox nadir halda bir-biri ilə birləşirlər. Fəsilənin nümayəndələri özünə məxsus örtüyə malikdirlər. Ayaqcıqda isə örtük halqavari formadadır. Sporları ağ və qara rəngdə olur. Meyvə cisimləri böyükdür, ayaqcığın uzunluğu 30, papaqcığın diametri isə 25 sm-ə bərabərdir. Şampinionların geniş yayılmış cinslərindən *Agaricus* və *Macrolepiota*-nı göstərmək olar. Bir çox ölkələrdə süni yolla *A.bisporus* növü becərilirx [**1-4**].

Meyvə cisimləri yumşaq və birillikdir. Papaqlı göbələklər əsasən lövhəşəkilli himenoforlarla xarakterizə olunur. Meyvə cisimləri mərkəz və ya yan ayaqcıq üzərində oturan, papaqşəkilli, ətli, şirəli olur. Bu göbələklər az yaşayırlar. Bəzilərinin meyvə cisimləri quru və dəri kimidir. Lövhəşəkilli himenoforlar əksəriyyətlə papağın altında, onun ayaqcıqla birləşən hissəsində radial düzülmüşdür. Əksər nümayəndələrdə onlar sadədir, lakin bəzilərində budaqlanır və ya anastomozlar əmələ gətirir. Himenoforların altında psevdoparenximadan təşkil olunmuş subhimenial qat yerləşir ki, burada bazidilər yaranır, lövhələrin mərkəzi hissəsini troma adlanan hiflər təşkil edir. Bəzi nümayəndələrdə onlar bir-biri ilə qarışır, bir qismi isə psevdoparenxima əmələ gətirir.

Papaqlı göbələklərin əksər nümayəndələri meşə torpaqlarında, çəmənliklərdə saprofit halda yaşayırlar. Burada mikoriza əmələ gətirən çoxlu miqdarda nümayəndələr vardır, parazitlər nisbətən azdır. Bəzilərinə qurumuş oduncaq üzərində təsadüf edilir. Papaqlı göbələklərin qov göbələklərinə nisbətən təsərrüfat əhəmiyyəti azdır. Lakin onların şpallar, direklər, taxtalara və s.-ni çürüdən növləri də məlumdur. Yeməli papaqlı göbələklər yalnız qida əhəmiyyətinə malikdir. Bu fəsiləyəö həmçinin bir çox zəhərli göbələklər də daxildir.

Papaqlı göbələklərin tipik nümayəndəsi şampinionlardır (*Agaricus və Psalliota*). Bu göbələklər peyinli torpaqlarda, yol kənarı, mal pəyəsi ətrafında və s. yerlərdə yayılmışdır.

Buraya yüksək keyfiyyətə malik yeməli göbələklər daxildir. Xüsusilə çöl şampinionu (*P.campestris*) yüksək kalorili qidadır.

Russula cinsinin bir sıra növləri yeməlidir; bəzən bunların qabığını soyub çiy yeyirlər. Yalnız kötüklərdə təsadüf olunan armillarianıpn növündən qida məqsədilə istifadə olunur. Amanita (*Amanita*) cinsinə çoxlu miqdarda zəhərli növlər daxildir. Onların papaqları üst tərəfdən zeytuni yaşımtıl, yaşımtıl-sarı və ya ağımtıl rəngdə olur. Rütubətli havada yapışqanlıdır. Lövhələri ağımtıl və ya yaşımtıl sarıdır. Ayaqcığın içərisi əvvəlcə dolu olur, sonra burada boşluq yaranır, üzərində örtüyün halqaya bənzər qalığı müşahidə olunur. Onun qaidəsini əhatə edən ümumi örtüyündə qalıq müşahidə edilir. Göbələk yeyildikdən bir neçə saat sonra zəhərlənmə meydana çıxır. Zəhərlənənlər çox çətin sağalırlar, zəhərlənmə çox vaxt ölümlə nəticələnir. Zəhərlənmə əlamətləri uzun müddət qalır.

Meyvə cisminin quruluşu, ümumi örtüyün olması, lövhələrin yerləşməsi, troma tipli hiflərə, himenoforun rəngi, sporun quruluş və rənginə görə papaqlı göbələklər sırası bir neçə fəsiləyə bölünür:

Ədəbiyyat məlumatları və çöl tədqiqat materiallarının işlənməsi nəticəsində Şəmkir rayonu üçün 24 papaqlı göbələk növü aşkar olunmuşdur. Aşağıda perspektiv əhəmiyyət kəsb edən bəzi papaqlı göbələklərin morfologiyası və yayılma qanunauyğunluqları haqqında məlumat verilir.

Ağ göbələk -*Boletus edulis Fr.* Papaqcıq 4-20 sm, bəzən daha böyük olub, əvvəlcə təxminən şarşəkilli, tam yetişdikdə isə yastıqvarıdır. Üst hissəsi hamar, bir qədər tüklüdür. Rəngi ətraf mühitdən, meşəni təşkil edən ağaclardan asılı olaraq şabalıdı, qonur, sarımtıl qo-nur, bəzən də qaraya çalan ola bilir. Göbələyə Eldar şamı Təbiət qoruğunun kseroifit meşələrində yay və payızda rast gəlinmişdir. Çox keyfiyyətli olub, təzə vaxtı, eləcə də qurudulmuş və sirkəyə qoyulmuş halda istifadə edilir. Yeməlidir.

Boletus impolitus Fr. /zərifsiz boletus P. 5-15 sm, qəhvəyi, hamar, quruduqda səthi bəzən çatlayır, məsamələr əvvəlcə sarı sonra yaşılvari sarıdır. A. 5-15/ 2-5 sm, sarımtıl qəhvəyi, bəzən biq qədər tünd ştrixlənmiş kimi görünəndir. Ləti sarı, bəzən karbon turşusu

qoxusunu verir. Palıd və fıstıq qarşılıqlı meşələrdə tək-tək rast gəlinir. Az tanılan yeməli göbələklərdəndir.

Boletus queletii Schulzer- keleboletusu. P. 10-12 sm, yastıqvari, mərkəzi şabalıdı qonur, kənarları oxralı, zeytunu əzdikdə tündləşir. B. Zeytunu-sarımtıl qonur, məsamələr qırmızı qonurdur, A. məxmərvari, yuxarısı narıncı, əsası qırmızı qonurdur. Sp. 12-13/5-6 mkm. Ləti sarı olub, kəsildikdə göyərir. Palıdlı meşələrdə, yay və payızda əmələ gəlir. Yeməlidir.

Boletus erythropus Fr. – Qırmızı ayaq boletu. P.5-20 sm diam., yastıqvari, nazik tüklü, azca selikli, tünd qəhvəyidir. H. sərbəst, qırmızı- çəhrayı, məsamələr qırmızıdır. A. 5-15/ 2-4 sm, yuxarısı sarı, əsasa getdikcə al qırmızı, nazikləşən, torcuqsuzdur. Sp. tozu zeytunudur. Sp. 10-15/ 4-5 mkm. Dadı acı deyil. Meşələrdə yay və payızda bitir. Yeməlidir.

Boletus luridus Shaeff.: Fr..- Palıdnan. P. 5-20 sm, tünd-qonur, şabalıdı, səthi nazik tüklüdür. Ləti sarı, kəsildikdə tez göyərir. B. zeytunu-sarı, məsamələr qırmızı və ya narıncıdır. A. 6-12/ 3-4 sm, yuxarısı narıncı, aşağısı qırmızımtıl, qırmızı torcuq naxışı bir qədər uzunsovdur. A. ləti sarımtıl, əsasda qırmızı, kəsdikdə tez göyərəndir. Sp. 9-17/ 5-7 mkm, yumurtavari- ellipsoidal, sarımtıl- zeytunudur. Palıdlı meşələrdə, yay və payızda rast gəlinir. Yeməlidir.

Boletus satanas Lenz- Şeytani boletus. P. 8-20 sm, quru, hamar, bəzən azca məxmərvari, ağımtıl, bozumtul, bəzən sarımtıl çalarlıdır. H.. sarımtıl, məsamələr xırda, sarı, sonra narıncı, qırmızı, zədələndikdə göyərəndir. A.6-10/ 3-6 sm, adətən kökyumrusuna oxşar, bəzən ortadan şişkin, parlaq qırmızı torcuqludur. Ləti ağımtıl, kəsildikdə havada maviləşən, A-ın əsasında qırmızıdır. Sp. 10-16/5-7 mkm, sarı- zeytunudur. İyi xoşa gələn deyildir. Qafqazın enliyarpaq meşələrində geniş yayıldığı üçün, bu növün bizim meşələrdə də bitməsini güman edirik. Zəhərlidir!

Boletus appendiculatus Schaeff.: -Çıxıntılı boletus. P. tünd-onur, 4-7 sm, yastıqvaridir. H. sarı, yetişmiş göbələklərdə zeytunu-sarı, kəsdikdə göyərəndir. A. 8-11/ 2-3 sm, əvvəlcə limon sarısı kimi, yetişdikdə qonur-oxralı, bütün A. sarı torcuğa malikdir. Ləti papaqcıqda sarımtıl-ağ, A.-da sarı, havada göyərəndir. Sp.12-13/ 4,5-5 mkm. İyi və dadı xoşa gələndir. Qarışıq meşələrdə tək-tək rast gəlinir. Yeməlidir.

Boletus regius Krombh.- Qəşəng boletus. P. 10-20 sm, açıq çəhrayı, yastıqvari, səthi keçəlidir. Ləti solğun-sarı, kəsildikdə göyərir. H.parlaq sarıdır. A. 9-12/3,5- 5 sm, sarı rəngində də torcuğa malikdir. Sporlar 10-15/3,5-5 mkm. Fıstıq və palıd meşələrində, yay və payızda əmələ gəlir. Yeməlidir.

Boletus calopus Per.: Fr- Gözəl ayaqlı boletus.P. 5-20 sm diam., yastıqvari, boz və ya oxralı-qəhvəyidir. H. sarı, məsamələr kiçik, bucaqlı, zədələndikdə yaşılvari- göy olur. A. 3-7/2-3 sm, əvvəlcə kökyumrusu, sonra düz olub, yuxarısı sarı, aşağısı qırmızıdır. Torcuq ağ, sonradan qırmızıdır. Ləti sarı, havada göyərəndir. Sp. 10-14/ 4-6 mkm, iyvaridir. Göbələyin dadı acı olduğuna görə yeməli deyildir. Qarışıq meşələrdə bitir.

Boletus edulis Bull.: Fr.- Ağ göbələk yeməli boletus. P. 5-20 sm, yastıqvari, səthi qırışıq və ya hamar, rütubətli havada selikləşən, quru mühitdə areollaşmayan, sarımtıl- qonur, şabalıdı, nadir halda oxralıdır. B. ağımtıl, köhnəldikdə zeytunu-sarıdır. A. 7-14/ 4-6 sm, əvvəlcə kök yumrusuna bənzər, sonralar yuxarı hissəsi uzanaraq silindrik, P. rəngində olur. Torcuq ağdır. Ləti ağ, xoş ətirlidir. Sp.13-15/5-6 mkm, iyvari və ya ellipsoidal, yaşılvari-sarıdır. Meşələrdə, yay və payızda, bəzən dəstə ilə bitir. Ən keyfiyyətli yeməli növlərdəndir.

Boletus aestivalis Paulet: Fr.:- Yay boletusu. P. 10-20 sm, səthi hamar, tünd qəhvəyi, sonralar açıqlaşaraq açıq oxralı, bəzən boz rəngli olur. Tam yetişdikdə, xüsusən quru havada səthi areollaşır. B. ağımtıl, köhnəldikdə zeytunu-sarıdır. A. ağımtıl torcuğa malik, ağımtıl-qəhvəyi, əsası kökümsovdur. Sp. 11-13/3,5-4,5 mkm. Yay aylarında Yalama (1990) və Lənkəran (2004) meşələrindən toplanmışdır. Yeməlidir.

Boletus betulicola (Vassilkov). Pilat et Dermek- Tozağacnan boletus. P. 10-25 sm, yastıqvari, səthi hamar, seliksiz, quru havada areollaşan, açıq oxra və ya bozumtul, cavan

fərdlərində bəzən ağımtıldır. B. ağ, iriləşdikcə saralır. A. 8-10/7-9 sm, kökyumrusuna bənzər olub, o biri yaxın formalar kimi dartılıb uzanır; açıq qəhvəyi, bəzən tamam ağ, aydın görünən torcuğa malikdir. Sp. 14-16/5-5,5 mkm. Ləti ağ, çox güclü göbələk iyli, şirin dadlıdır. Palıd qarışıqlı meşələrdən toplanmışdır. Bizim tozağaclı meşələrimiz bu mənada tədqiq edilərsə bu növün belə meşə birliyində də aşkar olunacağı guman olunur. Yeməlidir.

Leccinum griseum (Quel). Singer- Vələsnən, boz Leksin. P. 4-12 sm, yastıqvari, hamar, boz-qəhvəyi, azca seliklidir. Ləti selikli, kəsdikdə azca göyərəndir. B. ağımtıl, məsamələr kiçik, dairəvidir. A. 9-11/1-2 sm, kiçik qara pulcuqlara malik, boz və ya ağımtıldır. Sp. 10-12/4-7 mkm, iyvaridir. Vələs qarışıqlı meşələrdə, yay və payızda bitir. Yeməlidir.

Gyrodon lividus (Bull.: Fr) Opat.- Boz-bənövşəyi qirodon. P. 3-10 sm, düz-yastıqvari, hamar, quru, rütubətli havada yapışqanlı, sarı rəngindən qəhvəyiyədək müxtəlif çalarlıdır. B. ayaqcığa sürüşən, labirintvari, sarımtıl, sonra ağımtıldır. A. 3-9/ 0,5 -2 sm, hamsr, P. ilə həmrəngdir. Ləti kəsdikdə göyərir. Sp. 4-6/ 3-5 mkm, dairəvi- ellipsoidaldır. Qızılağaclı meşələrdə, payızda rast gəlinir. Cavan dövründə yeməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ахундов Т.М. Микофлора Нахичеванской АССР. Баку, 1979.
2. İbrahimov A. Mikologiya, Bakı, 2008
3. Mehdiyeva N. Mikologiya, 2004
4. Sadıqov A. Göbələklərin həyat tərsi. Azərb. təbiəti. Bakı, 1977.

THE MUSHROOM (AGARICALES) OF SHAMKIR REGION

İskenderova N. A.
Ganja State University

There is given information about mushrooms (agaricalesceae) of Shamkir region in this article.

GƏNCƏ ALÜMİNİUM ZAVODU ƏTRAFININ ŞİBYƏ FLORASINA DAİR

Məmmədova Müjgan Taleh qızı
Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə şəhəri

Açar sözlər: *şibyə, monitorinq, flora,*

Gəncə şəhəri Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olmaqla, Kiçik Qafqazın şimal-şərq tərəfində, Gəncə - Qazax düzündə, Gəncə çayın hər iki sahilində yerləşir. Gəncə şəhəri əhalisinə (Bakı və Sumqayıt şəhərlərindən sonra) və ərazisinə (Bakı və Naxçıvan şəhərlərindən sonra) görə Azərbaycanın 3-cü böyük şəhəridir. Ərazisi 0,11 min kv.km, əhalisinin sayı 323 min nəfərdir. Şəhər əhalisinin orta sıxlığı isə hər km^2-də 2936 nəfərdir. Dəniz səviyyəsindən 350 m hündürlükdə, en - $40^o41^1 06,51^{11}$N Şimal en dairəsi, Uzun $46^0 25^1,57,27^{11}$ E yerləşir.

Gəncə şəhəri respublikanın texnogen çirklənmə səviyyəsi yüksək olan, iri sənaye müəssisələri yerləşən şəhərlərindəndir. Sənaye müəssisələrinin, həmçinin mənzil kommunal təsərrüfatının istifadə olunmayan tullantıları şəhər mühitinə bərk, maye və qaz halında atılır və atmosferin, torpagın səthi, yeraltı suların çirklənməsinə səbəb olur.

Şibyələrin ətraf mühitin çirklənməsinin bioindikatoru kimi rolu böyükdür. Fiziki-kimyəvi metodlara nisbətən bioindikasiya metodu bəzi üstün cəhətlərə malikdir; Onlar qiymətli aparatura və cihazlara tələbkar deyil. Nəticələr orqanizmin həyati proseslərinə

müdaxilə edilmədən, fasiləsiz müşahidələrlə alınır. Eyni vaxta böyük ərazini xarakterizə etmək olur.

Şibyələrin havanın çirklənməsinə olan həssaslığı onların suyu yalnız substratdan deyil atmosferdə olan kimyəvi maddələr vasitəsilə daxil olur. Bəzi şibyələrin havada olan çirkləndiricilərinin qatılığının az miqdarda olmasından irəli gəlir. Başqaları isə əksinə yaşayış məntəqələrində antropogen şəraitdə yaşayırlar. Şibyələr vasitəsilə çirklənmə dərəcəsini müəyyənləşdirmək mümkündür [3,4].

Gəncə şəhər şibyələrinin öyrənilməsi nəticəsində məlum olmuşdur ki, onların miqdarı, yayılması, növ tərkibi şəhər daxilində qanunauyğun xarakter daşıyır və ərazinin ekoloji vəziyyəti, xüsusilə atmosferin çirklənmə dərəcəsi, istehsalın spesifikası, dövrülülüyü və intensivliyi ilə əlaqədardır. Şibyələr və şibyə sinuziyaları urboekosistemlərdə bitən güclü antropogen təsirlərə məruz qalmışdır.

Alınmış məlumata görə havada küküurd qazının orta illik konsentrasiyası haqqında mühakimə yeritmək mümkündür. Şibyələrin növ tərkiblərinə görə sadə testlərdən istifadə edilərək onun təmizlik səviyyəsini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Gəncə şəhərininin atmosferinə son illərdə 3737,5 ton çirkləndirici maddə atılıb.

Gəncə Alüminium zavodu istehsalat ərazisində böyük tullantılar əmələ gəlir. Bu tullantılar iki şlam meydanına yığılır. Birinci şlam meydanı ümumi sahə 159 ha olan iki sahədən ibarətdir. Bu sahələrdə müəssisə fəaliyyətə başladıqdan 21230000 ton alunit şlamı toplanmışdır. İndiki məqamda alunit xətti dayandırılmışdır. İkinci şlam meydanı ümumi sahəsi 82 ha-dır və burada 5000000 ton boksid tullantısı yerləşir. Əlverişsiz meteroliji şəraitdə bu şlam saahələrindən atmosfere toz şəklində böyük miqdarda təhlükəli maddələr qalxır. Tərkibində kimyəvi birləşmələr (Al_2O_3,Fe_2O_3,Na_2O,K_2O,SiO_2 və s.) olan bu maddələr böyük məsafələrə yayılaraq canlı orqanizmlərə, bitkilərə və s. çox böyük ziyan vurur.

Təcrübə müddətində hər bir ağacın gövdəsində rast gələn kol, yarpaq və qazmaqvari şibyələri qeydə alınmışdır. Sonradan havanın təmizlik səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün kol, yarpaq və qazmaqvari şibyələrin rast gəlmə səviyyəsi təyin edilmişdir

Ədəbiyyat məlumatları [1,2] və çöl tədqiqat materiallarının işlənməsi nəticəsində Gəncə Alüminium zavodu ətrafının şibyələrinin növ tərkibi tədqiq olunmuşdur. Aşkar olunmuşdur ki, tədqiq olunan urboekosistemlərinin lixenobiotası 10 fəsilə 10 cinsə aid 19 növdən ibarətdir. Gəncə Alüminium zavodu ətrafının şibyələri 1 saylı cədvəldə verilir.

Cədvəl 1.

Gəncə Alüminium zavodu ətrafının şibyələri

Fəsilə	**Cins**	**Növ**
Parmeliaceae	Evernia	*E.purnastri*
Lecanoraceae	Lecanora	*L.chlarotera* *L.varia* *L.pulicaris* *L.hagenii* *L.cyrtella*
Stereocailaceae	Lepraria	*L.incana*
Arthopyreniaceae	Leptorapis	*L.atomaria*
Arthopyreniaceae	Arthopyrenia	*A.puncitiformis*
Physciaceae	Physcia	*Ph.aioplia* *Ph.nigricans* *Ph.ciliata* *Ph.grisea*
Graphidaceae	Opegrapha	*O.rufescens* *O.varia*

Pyrenula	Eupyrenula	*E.leucoplaca*
Teloschistaceae	Xhantoria	*Xh.parietina* *Xh.candelaria*
Calicaceae	Buellia	*B.disciformis*

Antropogen yükün artması nəticəsində şibyələrin növmüxtəlifliyi, ayrı-ayrı növlərin proektiv örtüyü və lixenosinuziyalar azalır. Şibyə tallomu ilə örtülən ağacların təhlili göstərir ki, süni qruplaşmalarda şibyələrin miqdarı kəskin azalır.

Gəncə şəhər şibyə florasının xüsusiyyətləri həmin ərazinin formalaşma tarixi, botaniki coğrafı vəziyyəti, təbii komplekslərinin formasının spesifkliyi, hazirki ekoloji vəziyyəti ilə sıx əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. Алвердиева, С.М. Таксономический анализ лихенофлоры Азербайджана. / Известия НАНА.Биолог. науки. -Баку:"Элм", т. -2012, -с. 25-29.
2. Бархалов, Ш.О. /Флора лишайников Кавказа / Бархалов, Ш.О -Баку, 1983, 338
3. Новрузов, В.С., Ф.М. Исаева. Лишайники– Биоиндикаторы Атмосферного загрязнения Г. Гянджа(Азербайджан).// Аграрная Наука Москва,2017,с.2-4
4. Трасс Х.Х. Трансплантационные методы лихеноиндикации // Проблемы экологического мониторинга и моделирования экосистем. Л., 1985 б. Т. 8. С. 140-144.

REGARDING THE FLORA OF SHIBYA AROUND GANJA ALUMINUM PLANT

Mammadova M.T.
Ganja State University

The article provides information about the shibes around the Ganja Aluminum plant.

It was found that 19 species of sibiya belonging to 10 genera and 10 seasons are spread around the plant.

ŞUŞANIN ZƏNGİN FLORASI

Süleymanova Leyla Hidayət qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin

Xülasə

Şuşanın təbiəti, əsrarəngiz mənzərəsi, işğalçı Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən 30 ilə yaxın müddətdə şəhərə və şəhərətrafı yaşıllıqlara, meşəliklərə nə qədər ziyan vursalar da, yenə də möhtəşəmliyi ilə insanları heyran edir. Şuşanın dağları, bu yerlərin gözəlliyinə rəng qatan florası həyat mənbəyidir.Təbiətin yaşıl "ciyəri" adlandırılan bu meşələr, yaşıllıqlar quşların sığınacaq yeri, insanların mənalı istirahət guşəsi, qələm və fırça ustalarının ilham mənbəyidir.Bölgədəki 70-dən çox flora növü dünyanın, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitablarına salınıb. Şuşa da daxil olmaqla, işğaldan azad edilmiş Qarabağ ərazisində Qırmızı kitaba düşən 120-dək flora növündən məlumat yoxdur.Şuşada olan nadir bitki növlərinin yayılması,coğrafi və hündürlüklər üzrə paylanması, böyüməsi, anatomik quruluşları, bioloji, ekoloji və fitosenoloji xüsusiyyətləri, botaniki təsviri, istifadəsi haqqında araşdırma.

Açar sözlər: Giləmeyvəli qaraçöhrə, Qarabağ dağlaləsi, anatomik nəticələr, böyüməsi,coğrafi və hündürlük üzrə paylanması.

Ərazisinin 20 faizə qədəri meşə zolaqları ilə örtülən Şuşanın florası olduqca zəngindir. Sanki ana təbiət bu torpaqlardan heç nəyini əsirgəməyib, yeraltı sərvətləri tükənməz xəzinə olduğu kimi, yerüstü sərvətləri də canlı və zəngin təbiət muzeyidir.Bu ərazidə ən yüksək zirvə

2725 metr hündürlüyündə olan Qarabağ dağ silsiləsinə aid Böyük Kirs dağıdır. Keçəldağ aşırımı da Şuşa rayonunun inzibati ərazisinə daxildir. Burada müxtəlif növ bitki və ağaclar, Turşsu və Şırlan kimi keyfiyyətli mineral su mənbələri var. Bu meşələrdə dadlı meyvəsi olan alma, xüsusi qulluq tələb etməyən sulu və çox şirin armud tez boy atır. Bar gətirən əncir, zoğal, xoşagəlməz qoxusu olan yemişan, soyuğa davamlı qovaq, havanı zəhərli bakteriyalardan təmizləyən ardıc, qara rəngə çalan şam, ya küknar, süddən səkkiz dəfə qidalı, "gələcəyin çörəyi" adlandırılan qırmızımtıl fıstıq, gövdəsi düz və sarıya çalan çətirli bəzək ağacı göyrüş, palıd, vələs, çinar, qaraçöhrə, sərv, cökə, ağcaqayın, qarağat və digər ağaclarla zəngindir. Bu ərazidə meyvə ağaclarından başqa müalicə, qida əhəmiyyətli və vitaminlərlə zəngin göyəm, həmərsin, itburnu, qarağat, moruq və giləmeyvələr də geniş yayılıb. Bu ərazidə müxtəlif kol cinsləri, fındıq, alça, göyəm, əzgil, itburnu, ağcaqayın, eyni zamanda Şərq fıstığı, Qafqaz vələsi, İberiya palıdı da bitir və üstünlük təşkil edir. Dağların ətəklərində Şuşa vələsi, Qafqaz qaş səhləbi və ya xarıbülbülə rast gəlmək olar. Təbiətin Şuşa dağlarında yaratdığı bu möcüzə xarıbülbül adlanır. Qarabağın simvoluna çevrilən bu gülün üst tərəfi elə formadadır ki, sanki gülün üstünə bülbül qonub və oradaca donub qalıb. Bölgədə yetişən bu kimi bitki növlərindən 20-si Azərbaycan areallı endemik bitkilərdir. Bu endemik bitkilərin 7 növünə - Qarabağ tülpanı, Qarabağ güləvəri, Zəngilan gəvəni, Sağsağan gülxətmisi, Şuşa vələsi, Şuşa xaşası və Şuşa gəvəninə yalnız bu ərazidə rast gəlinir. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən olan Bəsitçay, Qaragöl dövlət təbiət qoruqları, Arazboyu, Laçın, Qubadlı və Daşaltı dövlət təbiət yasaqlıqlarında işğala qədərki dövrlərdə Qarabağın rəmzi olan xarıbülbüllə yanaşı, Şərq çinarı, Əkin şabalıdı, Şuşa vələsi, Vələsyarpaq azat, Giləmeyvəli qaraçöhrə və digər nadir ağac növləri qorunurdu.

Giləmeyvəli qaraçöhrə

Şuşa rayonu, Şuşaya yaxın olan Laçın, Xocalı rayonları və Talış dağlarında rast gəlinir.Taxus baccata hündürlüyü 20−28 m-ə qədər olan həmişəyaşıl qeyri-qətranlı gimnosperm ağacıdır, çox vaxt çoxlu gövdələrə və yayılmış, yuvarlaq və ya piramidal örtüyə malikdir. Köhnə budaqlardan və gövdələrdən, bəzən də nəcisdən yarpaqlı budaqlar çıxarmağa qadirdir. Kök sistemi geniş üfüqi kökləri olan dayazdır, tez-tez əhəngli substratlarda yerin üstündədir. Qabıq qırmızı-qəhvəyi, nazik, pulludur. Budaqlar uzun, bükülmüş vəziyyətdə deyil.(Şəkil.1). Budaqlar yaşıl və nizamsız olaraq bir-birini əvəz edir; qönçələr çox kiçik, tumurcuq pulcuqları tünd-qəhvəyi, yuvarlaqlaşdırılmış, hopdurulmuş və sıxılmışdır. Spiral şəklində bağlanmış, lakin yan tumurcuqlarda az-çox iki sıraya bükülmüş yarpaqlar 8 ilə qədər yaşaya bilər; 1–5 sm uzunluqda və 2–3 mm enində, paralel üzlü, qısa saplı, mukronat, yuxarıda tünd parlaq yaşıl, altında daha solğun və sarımtıl, iki solğun stomatifer zolaqlı; orta nahiyə hər iki tərəfdən qabarıqdır, kənarları əyilmiş, sapa bənzər əsasa doğru daralır. Normalda ikievli, nadir hallarda birevli; reproduktiv strukturlar yaşıl, əvvəlki yay böyüməsinin sonuna yaxın yarpaq axillərində əmələ gəlir. Kiçik konuslarda erkək hissələr (sadə strobilli) diametri 2-3 mm, hər biri 4-9 tozcuq-kisəsi olan 6-14 saplı peltat mikrosporofildən ibarətdir; strobili budaq uclarına yaxın 20-30-a qədər çoxluq təşkil edir. Dişi strukturlar (yumurtalıq braxiblastları) 1,5-2,0 mm uzunluqda, tək və ya cüt-cüt tumurcuqların alt tərəfində yarpaq axillərində, konus əmələ gətirməyən, bir neçə sivri pulcuqdan ibarət, ən yuxarısı münbit, tək yumurtalıq daşıyır. Toxum yumurtavari, hamar və parlaq, qəhvəyi-sarı, yetişmə zamanı 6–7 × 5 mm, sərt toxum qabığı ilə, qismən ətli qırmızı aril ilə əhatə olunmuş, adətən 9 × 7 mm, yetişmə zamanı toxumla birlikdə düşür, 'meyvə' birinci ildə yetişir.(Şəkil.2).70-dən çox sortu tanınır ,o cümlədən sütunvari İrlandiya Cuilcagh dağının yamacında, ilk dəfə Şimali İrlandiyada tapılıb. Taxus şimal mülayim bölgəsinə səpələnmiş təxminən yeddi yaxın növdən ibarət bir cinsdir. Morfoloji və kimyəvi xüsusiyyətlərdən fərqli növlərin kifayət qədər sıx əlaqəli olduğuna dair bəzi əlamətlər var ki, onlar T. baccata-nın coğrafi variasiyalarını təşkil edirlər. Həqiqətən də, T. baccata, T. brevifolia, T. cuspidata və T. floridana-nın öz odununun tərkib hissələrinin kimyəvi cəhətdən demək olar ki, fərqlənmədiyi

aşkar edilmişdir.Əksər növlərdə alkaloid taksol var və T. baccata sortları arasında morfoloji xüsusiyyətlərdə və kimyəvi xüsusiyyətlərdə (paklitaksel tərkibi) geniş variasiya tapsalar da, onlar müxtəlif növlər arasında taksonomik dəyərdə kifayət qədər fərqli növlərarası fərq aşkar etməmişlər. Beləliklə, onlar bir çox farmakoloji tədqiqatlarda istifadə olunan bitki materialının düzgün müəyyən edilməsini şübhə altına alırlar.Taxus baccata stressə dözümlü həyat strategiyasına malikdir,yavaş böyüyür, yavaş yetkinliyə çatır (təxminən 70 il), uzunömürlüdür (> 1000 il), kölgəyə dözümlüdür, lakin tam günəşə tab gətirə bilir; o, geniş torpaqlarda böyüyə bilər və çürüməyə davamlı güclü ağac istehsal edir.Okean iqlimlərində sıx dayaqlar əmələ gətirir, lakin kontinental iqlimlərdə getdikcə daha çox təcrid olunmuş alt mərtəbəli ağaca çevrilir.Bu həmişəyaşıl zəhərli ağac Britaniyada yerlidir, lakin İngiltərədə təbaşir və əhəngdaşı üzərində demək olar ki, təmiz meşəliklər əmələ gətirə bilər.

Şəkil.1

Şəkil.2

Coğrafi və hündürlük üzrə paylanması

Britaniyada Taxus baccata meşəlikləri demək olar ki, tamamilə Cənubi Daunların təbaşirləri ilə və daha az dərəcədə İngiltərənin cənub-şərqindəki Şimal Daunları ilə, xüsusən də quru vadilərin kənarları və dibi boyunca və yamaclarda yerləşir.Şimal-şərqdə Durham qraflığının Maqnezium əhəngdaşı, qərbdə Morecambe körfəzi ətrafındakı Karbonifer əhəngdaşı və cənub-qərb İrlandiyanın əhəngdaşlarında, xüsusən Killarney meşəliklərində nümunələr var .Fərdi ağaclar təbii olaraq meşələrdə və qayalıqlarda, o cümlədən dəniz qayalıqlarında, xüsusən neytral və qələvi torpaqlarda daha geniş yayılmışdır. Onlar Pennin adalarının cənub ucundakı Pik rayonunun əhəng daşında, Borrowdale-də, Kendal yaxınlığındakı Conzie Scar-da diqqət çəkir və İrlandiyanın qərbində və şimalında geniş yayılmışdır .Göründüyü kimi, yerli T. baccata fərdləri Perth və Argylldən (56° Ş.) Daxili Hebridlər və Orkneyə qədər tanınır, baxmayaraq ki,Şotlandiyadan olub-olmadığı müzakirə olunur.Xüsusilə kilsə həyətlərində yew ağaclarının geniş şəkildə əkilməsi ilə təbii paylama bulanıq olur və yerli və yad qeydləri ayırmaq faktiki olaraq mümkün deyil; lakin, Şəkil 3-də göstərilən hadisələr mövcud olanın ən yaxşısı haqqında məlumat verir. Taxus baccata şimaldan c-a qədər uzanır. Norveç və İsveçdə şərqdə Estoniya, Polşa, Xəzər dənizi və Türkiyə , cənubda Yunanıstana (Evboy, Tasos və Samothraki adaları daxil olmaqla), Şimali İspaniyada 63° şərqdə, Portuqaliya və Əlcəzairə. Böyük populyasiyalara Ukrayna, Polşa, Macarıstan, Slovakiya, Rumıniya və Qafqaz dağlarında rast gəlinir.Avropanın ən kontinental iqlim bölgələrində, həmçinin Rusiyanın şimal, cənub-şərq bölgələrində, Kritdə, Farer adalarında və İslandiyada yoxdur , Azor adalarında demək olar ki, yox olub. Taxus növlərinin, o cümlədən T. baccata-nın yayılması Şəkil 4-də verilmişdir. Britaniya adalarında T. baccata dəniz səviyyəsindən İngiltərə və Uelsdə 425 m hündürlükdə və Purple Mountain, Kerrydə 470 m-ə qədər böyüyür. Böyük Britaniya da daxil olmaqla, silsiləsinin şimalında T. baccata yalnız kifayət qədər alçaq hündürlüklərdə böyüyür, cənubda isə Qafqaz dağlarında dəniz səviyyəsindən bitməsinə baxmayaraq, ilk növbədə Aralıq dənizi regionunda yalnız yüksək dağlarda bitən dağ ağacıdır. 2050 m-ə qədər. Maksimum yüksəkliklər: cənub Slovakiya, 660–1000 m; Alp dağları, 1100–1400 m; İran, 1400 m; Türkiyə, 1400–1900 m; Pireneylər, 1400–1650 m; İspaniyanın cənubu, 1600–1900 m; Karpatlar, 1660 m; Sardiniya,

1700 m; Makedoniya, 1800 m; mərkəzi Yunanıstan, 1950 m; Şimali Afrika, 2000–2500 m və Qafqaz Dağları.

Şəkil.3

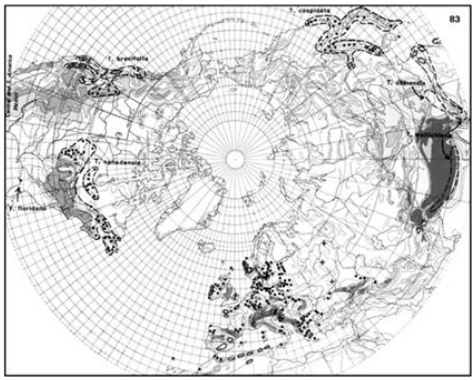

Şəkil.4

Böyüməsi

Cücərmə epigealdır. Toxumlarda yuxarıda stomata zolaqları olan 2 sm uzunluğa qədər yuvarlaq ucları olan iki kotiledon var .Kotiledonların üstündə üç-dörd əks cüt yarpaq əmələ gəlir, ardınca güclü bitkilərdə qönçənin ətrafında bir neçə alternativ yarpaq əmələ gəlir. Birinci mövsümün sonunda bitki adətən 2-8 sm hündürlüyə çatır. Birinci ildə bir neçə yan tərəfi olan güclü kök əmələ gəlir.Sonrakı 4-5 il ərzində böyümə yavaş, çox vaxt ildə 2,5 sm-dən azdır. İnkişafı Şəkil 5-də göstərilmişdir.

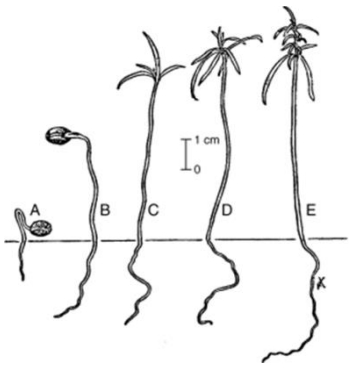

Şəkil.5

Qarabağ dağlaləsi

Qarabağ dağlaləsi (lat. *Tulipa karabachensis*) zanbaqkimilər fəsiləsinin dağlaləsi **cinsinə** aid bitki növüdür.Cənubi Zaqafqaziyanın nadir endemik növüdür. Şuşa (Şuşa ətrafında), Əsgəran (Topxana) və Hadrut (Domu, Tağ, Tuğ kəndləri ətrafında) rayonlarında yayılmışdır. Dəniz səviyyəsindən 1800 m hündürlüyə kimi daşlı-çınqıllı yamaclarda bitir. Tək-tək rast gəlir, bəzən də kiçik cəngəlliklər əmələ gətirir. Çoxillik ot bitkisidir. Soğanaq 1,5—2 sm diametrində qonur qınla örtülüdür. Qın daxilində tükcüklüdür. Gövdə 40—50 sm hündürlükdədir. Aşağı yarpaqlar enli, yuxarı dar—neştərşəkilli, uzundur. Çiçəkləri təkdir, sarı bəzən tünd—qırmızı, 3—4,5 sm uzunluğundadır. Çiçəkyanlığı yarpaqcıqları demək olar ki, bərabər, küt və ya aydın olmayan iti sonluqludur. Erkəkcik çiçəkyanlığından qısa, erkəkcik sapı sarı, tozcuqdan uzundur.(Şəkil 6-7).

Şəkil.6 Şəkil.7

Anatomik nəticələr

Kök- Kökün orta hissəsindən götürülmüş eninə kəsik aşağıdakı kimi müşahidə edilmişdir.(Şəkil.8). Epidermis demək olar ki, kvadrat hüceyrələrdən ibarətdir. Korteks 5-6 qatlıdır və parenximadan ibarətdir. Bu parenxima hüceyrələri nizamsız və ya oval və nazik divarlıdır. Bir qatlı endodermis 3 qalın divarlı hüceyrədən ibarətdir. Bu qalınlıqların istiqaməti korteks tərəfidir. Perisikl tək qatlı və nazik divarlıdır. Ksilem silsilələrinin sayı 4 və ya 5-dir və bunlar floemanın əksinədir. Damar silindrinin mərkəzi 3 metaksilemdən ibarətdir.

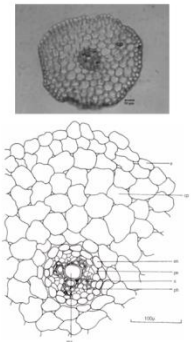

Gövdə- Gövdənin orta hissəsindən götürülmüş eninə kəsik aşağıdakı kimi müşahidə edilmişdir.(Şəkil.9). Epidermis kiçik orbikulyar hüceyrələrdən ibarətdir və nadir hallarda stomata malikdir. Korteks parenximadan və sklerenximadan ibarətdir. 4-5 qatlı parenxima oval və ya orbikulyar hüceyrələrdən ibarətdir və korteksin xarici tərəfində yerləşir. Sklerenxima 4-5 qatlıdır və korteksin daxili tərəfində yerləşir. Damar bağlamaları damar silindrində daha çoxdur.

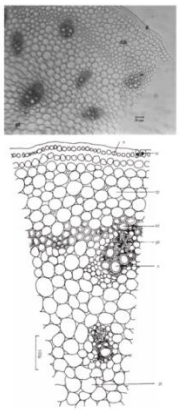

Şəkil.9

Yarpaq- Laminanın eninə kəsiyində və hər iki epidermisin orta zolaqlı səth preparatlarında aşağıdakı elementlər aşkar edilmişdir.(Şəkil.10). Eninə kəsişmədə yuxarı və aşağı epidermislər vahid, demək olar ki, kvadrat və orbikulyar hüceyrələrdən ibarətdir. Üst epidermisin hüceyrələri alt epidermisin hüceyrələrinə nisbətən daha böyükdür. Hər iki epidermis qalın bir kutikula ilə örtülmüşdür. Stomatalar hər iki tərəfin səthində olur, alt səthdə daha çox olur. Onlar eyni səviyyədə yerləşir və 4 qonşu hüceyrə ilə təmasdadırlar. Yarpaq izolateraldır. Temezofil 9-11 qatlı, oval və ya bir qədər uzanmış hüceyrələrdən ibarətdir. Damar bağlamaları mezofildə bir sıralı və müxtəlif ölçülüdür.

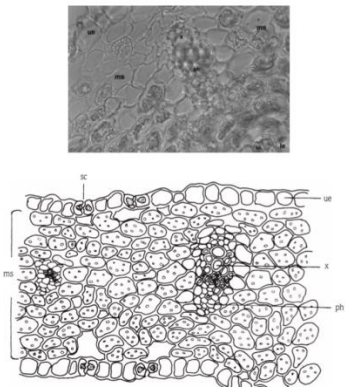

Şəkil.10

Nəticə

Beləliklə,aparılan tədqiqatlar əsasında belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, Şuşanın təbiəti, əsrarəngiz mənzərəsi, işğalçı Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən şəhərə və şəhərətrafı yaşıllıqlara, meşəliklərə nə qədər ziyan vursalar da, yenə də möhtəşəmliyi ilə insanları heyran edir.

Ədəbiyyat

1. https://www.azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/susanin-gozelliyine-gozellik-getiren-flora-ve-faunasi-1647117853
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Gil%C9%99meyv%C9%99li_qara%C3%A7%C3%B6hr%C9%99
3. Elşad Qurbanov. Ali bitkilərin sistematikası, Bakı, 2009
4. *Linnœi C.* Species Plantarum
5. Nurəddin Əliyev. Azərbaycanın dərman bitkiləri və fitoterapiya. Bakı, Elm, 1998
6. Eldar Şükürov.İsmayıllı rayonu meşə bitkilərinin bələdçi kitabı,Bakı 2016

7. Tofiq Məmmədov, Elman İsgəndər, Tariyel Talıbov. Azərbaycanın nadir ağac və kol bitkiləri. Bakı: Elm, 2014
8. https://besjournals.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1046/j.1365-2745.2003.00783.x
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraba%C4%9F_da%C4%9Flal%C9%99si
10. Azərbaycan florası,1952

О БИОРАЗНООБРАЗИИ ШУШИ

Сулейманова Лейла

В статье даются сведенья о анатомическом строении, распространении, экологии, биологии карабахского тюльпана, тисса ягодного, встречаемых в Шуше.

ВЛИЯНИЕ ТЕХНОГЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ПРОБЛЕМУ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Пирализаде С.С., Пашаева Е.К., Мехтиев Д.С.
Национальная Академия Авиации

В статье приводятся систематизированные результаты изучения проблемы, неуклонно продолжающегося обезлесения на фоне усиления влияния техногенной деятельности человека на биосферу и допущенных ошибок в разработке и внедрении лесоохранных технологий. Показаны изменения в динамике этого процесса, а также элементы их причинности.

Açar sözləri: ekoloji təhlükəsizlik, texnoloji fəaliyyəti, meşə yanğınları, monitorinq, meşələrin qırılması, məsafədən zondlama, proqnozlaşdırılması.
Key words: ecological safety, technogenic activity, forest fires, monitoring, deforestation, remote methods, forecasting.
Ключевые слова*: экологическая безопасность, техногенная деятельность, лесные пожары, мониторинг, обезлесение, дистанционные методы, прогнозирование.*

Дисбаланс потребления кислорода в мире является той центральной проблемой, которая должна сильно волновать человечество, поскольку это, с одной стороны, сигнал об изменении структуры и, стало быть, свойств и не восстановимом загрязнении окружающей, и, в первую очередь, водной и воздушной среды, а с другой стороны, резком снижении степени участия подстилающего слоя растительного покрова суши, основу которой составляют леса- лёгкие планеты. Процессы связанные с этим никем в мире не регламентируются и всё в большей степени проявляется неоправданно и неуклонно растущая техногенная деятельность в некоторых сферах жизни человека, которые в суммарном виде обладают значительным резонансным воздействием на окружающую природную среду [1,2]. В проявлении всех этих воздействий особая роль принадлежит лесам, деревьям и другим видам растительного покрова Земли некогда покрывающим свыше 60 млрд.га. её территории. Следует отметить, что объём лесной фитомассы составляет 85% его суммарного общемирового объёма.

Ниже в таблице приведены масштабы сокращения площадей лесов по континентам (данные ФАО) за последние десятилетия 20-го века

Данные по площади лесов и скорости их сокращения на континентах планеты

Континент	Площадь лесо-покрытия, млн.га	Лесистость континента, %	Скорость сокращения лесопокрытия, млн.га/год
Ю. Америка	990	34	5-10
Африка	730	7,5	2-4
Азия	600		*2-4*
С. Америка	580	31	0,04
Европа	150	30	0,012

Очень важно то, что в среднем 1 га леса в течение года выделяет 5-6 т кислорода, связывая для этого 6-7 т углекислого газа. Известен и тот факт, что 1 т сухой древесины образуется в процессе поглощения 1,5-1,8 т углекислого газа и высвобождении 1,1-1,9 т кислорода [3]. В настоящем леса ежегодно ассимилируют 30-35 млрд.т. углекислого газа и продуцируют 25-30 млрд.т. кислорода. Леса, являясь главенствующим фактором в регулировании газового состава атмосферного воздуха способны поглощать и другие вредные примеси атмосферного воздуха. К примеру, всего 1 т листьев в течение одного сезона может поглощать 50-70 кг сернистого газа, 40-50 кг хлора 15-20 г свинца. Вместе с тем в результате уничтожения лесов в атмосферу выбрасывается почти 6 млрд.т углекислого газа. В настоящее время площадь покрытия Земли лесами едва ли составляет 30% его поверхности. К концу XX века обезлесение планеты достигло 200 млн.га.

Аэрокосмическими методами спутниковой съемки установлено, что за 12 лет даже с учетом естественного прироста деградация преобладает и площадь лесных массивов сократилась ещё на 1,4 млн. км^2 и вследствие обезлесения не менее 25% углекислого газа не ассимилируясь поступает в атмосферу. В современном мире давно назрела острая необходимость в создании, развитии и совершенствовании новейших технологий охраны лесов и разработке кардинально отличных подходов ко всему комплексу работ, связанных с лесоразведением и лесным хозяйством [4].

Появившиеся новые возможности, использование дистанционных методов для изучения структуры природных территориальных комплексов, динамики происходящих в них процессов и явлений позволяют на основании разработки региональных систем оперативного мониторинга лесного хозяйства решать задачи оперативного слежения и прогнозирования условий конкретной пожарной обстановки лесов. Это служит упрощению принятия адекватных управленческих решений, как по проведению предупредительного характера противопожарных мероприятий, так и уменьшению причиняемого вреда, включая скорейшую эффективную ликвидацию последствий пожара. В Азербайджане, в особенности после 44-дневной победы над оккупантами, совершившими экоцид на глазах мировой общественности, для восстановления лесного хозяйства и решения ряда экологических проблем, предупреждения лесных пожаров необходимым условием является скорейшее заключение мира в регионе и определение границ, а также последующее поэтапное развитие космической программы и внедрение инноваций в республике. На конфликтных территориях в мире всегда совершается преступное уничтожение редчайших пород леса на что импортеры лесной продукции закрывают глаза. Частота лесных пожаров в год в настоящем исчисляется не тысячами, а сотнями тысяч и лишь малая доля их происходит за счёт самовозгорания - процесса низкотемпературного окисления дисперсных материалов. Существенна роль пористости и адсорбционной способности материала. Особенностью микробиологического самовозгорания является его развитие в материалах растительного происхождения в среде бактерий и грибов.

Большой интерес представляет проблема самовоспламенения, самовозгорания лесного покрова, которое также является одним из возможных видов лесных пожаров. Для научного предсказания спонтанного самовозгорания сложных многокомпонентных смесей представленных в различных лесных массивах, необходимо разработать более точную модель самовоспламенения. Это может позволить, учитывая особенности каждого вида лесного покрытия, соотношение его компонентов в многокомпонентных смесях, прогнозировать возможность их возгорания.Учеными предложен метод предсказания появления условий, способствующих самовозгоранию негомогенных, смесевых материалов на уровне анализа физических основ процесса возгорания, с точки зрения применения для этих целей средств дистанционного зондирования в качестве технической основы прогнозирования [5].

В разных странах в целях мониторинга, лесной фонд делится на ряд зон: наземного, авиационного, космического 1-го и 2-го уровней мониторинга. К последним относят приграничные зоны, а также территории значительно удаленные от городов, горные, лесотундровые территории где не проводится авиапатрулирование, а тушение пожаров осуществляется лишь при угрозе их распространения на охраняемые, населенные и засеянные территории. Целям улучшения экологической безопасности и, в частности, пожарной безопасности лесов служит подсистема оценки и прогноза пожарной опасности в лесах, предназначенная для оценки угрозы возникновения и развития самых различных по характеру лесных пожаров. В настоящее время уже свыше 80% территорий лесов мира охвачено космическими методами фиксирования и контроля лесных пожаров, информационное обеспечение которых построено на применении ГИС.

Литература

1. Г.М.Яськин. Экологическая безопасность техногенных систем. Учебное пособие. – Владивосток.:Издательство Дальневосточного университета. – 2008. – 72 с.
2. Г.П.Серов, С.Г.Серов. Техногенная и экологическая безопасность в практике деятельности предприятий.- М.:Ось-89. – 2009. - 511 с.
3. А.С.Астахов. Экологическая безопасность и эффективность природопользования. – М.: Издательство Москва горного университета. – 2008. – 322 с.
4. Г.Н.Коровин, С.А.Барталев. Интегрированная система мониторинга лесных пожаров // Лесное хозяйство. 1998.- №4. 45-48 с.
5. Д.С.Мехтиев. Актуальные аспекты экологического инжиниринга, Б.,2022, 435с.

TEXNOGEN FƏALİYYƏTİN EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMİNƏ TƏSİRİ

Pirəlizadə S.S., Paşayeva,E.K. Mehdiyev C.S.
Milli Aviasiya Akademiyası

Xülasə

Məqalədə insanın texnogen fəaliyyətinin biosferə təsirindən ardıcıl surətdə baş verən meşəsizləşmə prosesinə, meşə qorumada texnologiyaların işlənməsində buraxılan nöqsanlarla əlaqədar yaranan problemin tədqiqinin sistemləşdirilmiş nəticələri təqdim olunur. Bu prosesin dəyişmə dinamikası və əsas səbəbləri araşdırılır.

IMPACT OF MAN-MADE ACTIVITY ON ENVIRONMENTAL SAFETY PROBLEM

Piralizade S.S., Pashaeva E.K., Mekhtiyev J.S.
National Aviation Academy

Summary

The article presents the results of systematic study of the problems associated with the process of steadily continued deforestation on the background of the growing influence of

anthropogenic activities on the biosphere and human mistakes in designing and implementing forest protection technologies. The changes in the dynamics of this process, as well as elements of their cause.

METALLARDA KORROZİYA. KORROZİYANIN ZƏRƏRLƏRİ VƏ QARŞISININ ALINMASI YOLLARI

K.ü.f.d,dos. Rzayeva M.F, Əlizadə A.M.
Gəncə şəhəri, Gəncə Dövlət Universiteti

Korroziya(lat.corrosio)-ətraf mühitin təsiri ilə metalların öz-özünə dağılması prosesi korroziya adlanır.[1] Başqa sözlə desək korroziya,ətraf mühitdəki materiallar və maddələr arasındakı elektrokimyəvi reaksiyaların çox ümumi nəticəsidir.Korroziya prosesi təkcə metalın və ya metal ərintilərinin kimyəvi xassələrinə təsir etmir,həm də onların fiziki xassələrində və mexaniki davranışlarında dəyişikliklər yaradır.[2]Adətən hesab olunur ki, pas-daha doğrusu korroziya prosesi nəticəsində pas metalı "yeyir".Bu necə baş verir? Çox materiallar,məsələn alüminium havanın oksigeni ilə qarşılıqlı təsirdə olduqda sıx oksid təbəqəsi əmələ gəlir ki,bu da metalı korroziyadan qoruyur.Başqa sözlə,oksigen metalın səthinə təsir edə bilmir və zədələnmə baş vermir.bəzi materiallar isə belə təbəqə əmələ gətirə bilmir və ya bu təbəqə onlarda "deşik-deşik" alınır,zəif olur və oksigenin dağıdıcı təsirindən müdafiə edə bilmir.Havada oksigenin olması və onun nəmliyinin metala təsiri daha çox atmosfer təzyiqi,temperatur və bir çox digər faktorlardan asılıdır.Belə olduğundan kimyəvi reaksiyalara fiziki hadisələrdən təcrid olunmuş halda baxmaq mümkün deyil.[3] Korroziyanı sürətləndirən amillər:

1.Qalvanik cütü əmələ gətirən metallar gərginlik sırasında bir-birindən uzaq olduqda
2.Məhlulun turşuluğu və oksidləşdiricilərin qatılığı çox olduqda
3.Temperatur artdıqda
4.Metalda qarışıqlar çox olduqda
5.Məhlulda Cl,Br,SO4 ionları olduqda

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi qlobal və yerli mühitdə metal tərkibli avadanlıqların korroziyadan mühafizəsi aktual problemlərdən biridir.Bu problem daha çox neft sektorunun əsası olan neft və qaz hasilatı, nəqli və emalı zamanı polad avadanlıq və boru kəmərlərinin atmosfer korroziyasının təsirinə məruz qalması ilə bağlıdır.Eyni zamanda kənd təsərrüfatı texnikası və hərbi texnikanın istismar müddətindən daha çox konservasiya şəraitində saxlandığı nəzərə alınarsa, bu sferada intensiv korroziya proseslərini aydın görə bilirik.Korroziya prosesləri yaratdığı iqtisadi problemlərlə bərabər,planetimizin ekoloji faktorlarının da kəskin dəyişməsinə səbəb olur. Boruların, çənlərin, maşın hissələrinin, gəmilərin gövdələrinin, dəniz qurğularının və s.korroziyası hesabına xalq təsərrüfatına olduqca böyük ziyan vurulur.

By Anne Marie Helmenstine,Ph.D.

Updated on January 22,2020.

Hər il istehsal olunan metalların təxminən 15-20% istismardan çıxmış olur.Bir çox hallarda korroziya hesabına dolayı itkilər metalın birbaşa korroziyasından xeyli çox olur.Korroziyaya uğramış böyük istilik stansiyasının yenisi ilə əvəz olunması enerji sisteminə əsaslı dərəcədə ziyan vurur.Atmosfer korroziyasının maksimum geniş təsir dairəsinə malik olduğunu nəzərə alaraq bu sahədə daha intensiv tədqiqatlar aparılmaqdadır.Bu tədqiqat üsulları müxtəlif olsa da onlarda ümumi və əsas prinsip metalın səthinin atmosferlə təmasda olmasının qarşısını almaqdan ibarətdir.

Korroziyanın qarşısının alınması yolları:Sənaye məqsədləri üçün istifadə edilən müxtəlif mühəndislik materialları ətraf mühitin təsirlərindən qorunmağı tələb edir.Metalda korroziyadan qorunma mexanizmi buna əsaslanır:

-metal səthində yerli cütlərin əmələ gəlməsinin qarşısının alınması

-anod və ya katod reaksiyasının tormozlanması və ya ləngiməsi

1.Boya sistemi ilə korroziyadan qorunma:korroziyanın qarşısının alınmasının ən asan və ucuz yollarından biri boya, plastik və ya toz kimi maneə örtüklərindən istifadə etməkdir.Boyalar maye və ya toz halında olan maddələrdir və nazik təbəqələrdə tətbiq olunurlar.Örtüyün seçilməsi metalın işlədiyi şəraiti nəzərə almaqla müəyyən edilirMetal altlıqların qoruyucu hissə sistemləri ilə rənglənməsi korroziyadan qoruyucu rənglənmə adlanır.Korroziyadan qoruyucu rəngləmənin məqsədi metal substratı atmosferin korroziyasından,yəni pasdan qorumaq və səthə dizayn edilmiş görünüş və faktura verməkdir.Əgər örtük metalı qorumaqla bərabər ona xarici gözəllik də verirsə,belə örtüklər müdafiə-dekorativ örtüklər adlanır.Keçirici,bütöv və kifayət qədər qalın bir örtük ionların metal səthə daxil olmasının qarşısını alır.Atmosfer təzyiqinə qarşı istifadə edilən korroziyadan qoruyucu boyalar anod yerlərindən metal ionlarının həllini gecikdirən korroziyadan qoruyan piqmentlərdən ibarətdir.Qoruyucu boya sistemi substratdan, səthin hazırlanmasından və örtük üçün istifadə edilən boyaların birləşməsindən ibarətdir.Korroziyadan qoruyucu rəngləmə,keyfiyyətin tam olaraq qiymətləndirilməsinin mümkün olmadığı bir prosesdir.Buna görə də korroziyadan qoruyucu rəngləmə prosesinin diqqətlə planlaşdırılması,örtüyə təsir edən bütün parametrləri idarə edilməsi və izlənməsi olduqca vacibdir.[4]

2.Qalvanizasiya: korroziyanın qarşısının alınması üsulu poladın ərimiş sinkə batırılmasını nəzərdə tutur.Poladdakı dəmir sinklə reaksiyaya girərək qoruyucu funksiyanı yerinə yetirən sıx birləşdirilmiş örtük yaradır.Proses 250 ildən çoxdur ki,davam edir və bədii heykəllər,oyun meydançası avadanlıqları kimi əşyaların korroziyadan qorunması üçün istifadə olunur.Poladın sinkləmə prosesindən əldə etdiyi bir sıra üstünlüklər sayəsində- istifadəyə hazır olması,saxlanması az xərc tələb edir, digər qoruyuculardan daha uzun müddət davam edir, pasa davamlıdır və tam qorunma təmin edir.Sinklənmiş polad bir çox sənaye sahələrində geniş istifadə olunur.[5]

3.Elektrokimyəvi müdafiə.Bu metodun əsasında korroziya prosesinin anod və ya katod reaksiyalarının tormozlaşdırılması durur.Elektrokimyəvi müdafiə qorunan konstruksiyanın protektora,yəni daha mənfi elektrod potensialına malik metala birləşdirməklə,həmçinin xaricdən verilən cərəyanın hesabına meydana çıxan anod(anod müdafiəsi) və ya katod(katod müdafiəsi) polyarlaşması hesabına həyata keçirilir.Protektorla müdafiədə korroziyadan qorunacaq əşya potensialı metal əşyanın potensialından xeyli mənfi olan metala və ya ərintiyə birləşdirilir.Belə metallar və ərintilər protektorlar adlanır.protektor kimi alüminium, maqnezium və sink ərintilərindən istifadə olunur.

Katodik qoruma: elektrokimyəvi vasitələrlə qoruyur.Korroziyanın qarşısını almaq üçün metal səthindəki aktiv sahələr başqa bir mənbədən,adətən səthə və ya ona yaxın qalvanik anodlara qoşulmuş elektronları təmin etməklə passiv sahələrə çevrilir.Anodlar üçün istifadə olunan metallara alüminium, maqnezium və ya sink daxildir.Katodik mühafizə yüksək effektiv olsa da anodlar tez-tez yoxlanılmalı və ya dəyişdirilməlidir ki,bu da texniki xidmət

xərclərini artıra bilər.Onlar həmçinin əlavə edilmiş strukturun çəkisini artırır və yüksək müqavimətli mühitlərdə həmişə effektiv olmur.[6] Anodik müdafiəsində qorunan metal həll olma zamanı passiv pərdə ilə örtülür. Məsələn: 2Cr + 3H2O - 6e =Cr2O3 + 6H

4.Azan cərəyanlardan qorunma:Azan cərəyanla korroziyaya qarşı mübarizə aparmaq üçün birinci növbədə azan cərəyanı azaltmaq lazımdır.Bu baxımdan elektrikləşdirilmiş dəmir yollarında relslərin qovşaq hissələrində kontaktların keykiyyətini yüksəltmək,relslərlə torpaq arasında müqaviməti artırmaq lazım gəlir.

Nəticə: korroziya, korroziyaya təsir edən amillər, korroziyanın zərərləri və qarşısının alınması üsulları ilə tanış olduqdan sonra korroziyanın hansı mühitdə və necə yarandığını öyrənmək üçün apardığımız təcrübə işi ilə tanış olaq:

Təcrübə üçün ehtiyacımız olan maddələr:tərkibində dəmir olan mismarlar,distillə edilmiş su,yemək yağı,sulu CaCl2,tıxaclı sınaq boruları,stəkan,pipet,qaşıq şüşə,çubuq,xörək duzu(NaCl).

İşin gedişi:tərkibində dəmir olan mismarları 4 sınaq şüşəsinə qoyuruq.

1-ci sınaq borusuna bir az distillə edilmiş su əlavə edirik.

2-ci sınaq borusuna bir az xörək duzu ilə suyu tökürük.

3-cü sınaq borusuna təzə qaynadılmış distillə edilmiş su əlavə edirik(tərkibində havadan daha az həll olunmuş qazlar var) və bir az yemək yağı əlavə edirik.Yağ təbəqəsi sınaq borusundakı havanın suda həll olunmasının qarşısını alacaq.

4-cü sınaq borusuna havada olan su buxarını udacaq kalsium xlorid əlavə edirik. Sınaq borularını tıxaclarla bağlayıb,bir neçə gün kənara qoyduq.Əgər sınaq borularının içindəkiləri yoxlasaq,1-ci və 2-ci borularda müəyyən dəyişikliklər görəcəyik.Mismar hava və su ilə təmasda olduğu üçün onlar pasla örtülmüşdür.Lakin 3-cü və 4-cü sınaq borularında pas əmələ gəlmədi.3-cü sınaq borusunda mismar su ilə təmasda idi,1-ci sınaq şüşəsində isə su yox idi.

Təcrübənin nəticəsi:deməli paslanmanın baş verməsi üçün hava və su lazımdır.Su reaksiyada katalizator kimi çıxış edir.Duzun əlavə edilməsi isə paslanmanı sürətləndirir.

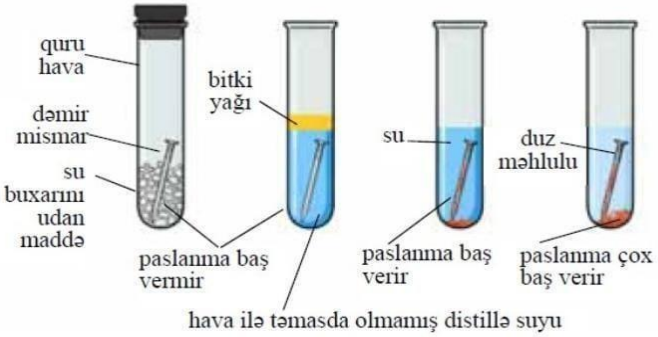

Ədəbiyyat

1.Ə.A.Əlbəndov,E.M.Mövsümov 2014 [522;542;545]

2.James.G.Speight PhD,DSC,Oil and Gas Corrosion.Prevention 2014.[17]

3.TQDK-“Abituriyent”-2016 [399]

4.2013,Teknos Oy(Second Edition) [9;10]

5. https://eoncoat.com/how-to-prevent-internal-pipeline-corrosion/

6. https://www.thoughtco.com/corrosion-prevention-2340000

Summary

İnteraction of corrosion material with the environment the presence of air and watan important factor for the occurrence of corrosion.Water acts as a catalyst in the reaction.The purpose of this article is to study the mechanism of corrosion processes in metals,the damage caused by corrosion and the development of ways to combat these damage.

RADİOAKTİVLOK, RADİOAKTİVLİYİN QARŞISININ ALINMA ÜSULLARI

K.ü.f.d, dos. Rzayeva M.F., Cəfərova A.R
Gəncə şəhər,Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər; Radioaktivlik,şüalanma, radioaktiv elementlər, radiasiya .

Təbii radioaktivlik; Dövri sistemdə Bi-dan (Z=83) sonra yerləşən bütün elementlər radioaktivdir. Təbii elementlərin öz-özünə parçalanma hadisəsi radioaktivlik adlanır.

Təbii radioaktivlik fransız alimləri A.Bekkerel(1896) ,M.Kuri və Pyer Kuri (1898) tərəfindən kəşf edilmişdir.[1] Öz özünə radioaktiv parçalanmalar içərisində ən geniş yayılanı alfa,betta (),Betta(+),və qamma şüalanmadır. Alfa parçalanma;. Bu parçalanma zamanı nüvənin yükü 2,atom kütləsi 4 vahid azalır. Bu zaman element özündən 2 xana solda yerləşən elementə çevrilir. Betta (mənfi),Betta(+) parçalanma; Nüvədə uyğun olaraq neytron protona,proton neytrona çevrilməsi hesabına baş verir. İmpuls momentinin saxlanması üçün uyğun olaraq elektron(e–)və pozitronla(e+) yanaşı neytirino da ayrılır. Neytirino və antineytrinonun sükunət kütlələri sıfır olub,bir birindən ancaq spinə görə fərqlənirlər. Betta (-) parçalanmada element dövri sistemdə özündən bir xanə sağda,Betta(+) parçalanmada isə bir xanım solda yerləşən elementə çevrilir

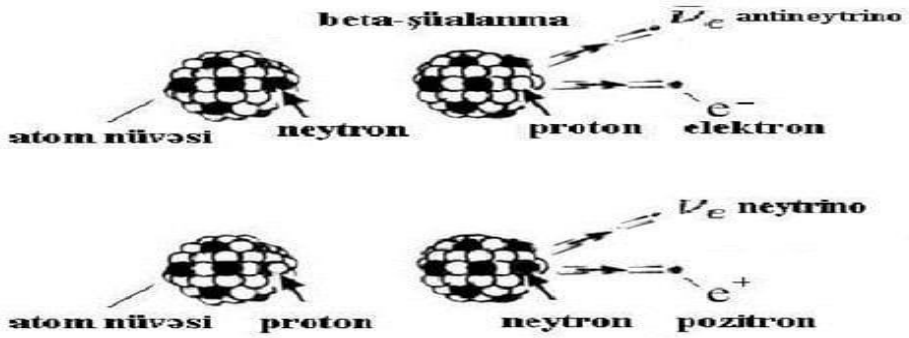

Qamma şüalanma. Bu hadisənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki,nüvəyə yaxın elektron təbəqələrinin birindən (məs.,K -təbəqəsindən) elektron nüvə tərəfindən tutularaq protonuun neytrona çevrilməsinə səbəb olur və element özündən bir xanə solda yerləşən elementə çevrilir.

Ağır radioaktiv element nüvələrinin öz -özünə iki element (nadir hallarda üç,dörd) nüvələrinə bölünməsi spontan bölünmə adlanır. Spontan bölünmə neytronların ayrılması ilə baş verir. $^{92}U^{232}$, $^{92}U^{238}$,$^{90}Th^{230}$,$^{90}Th^{232}$ və.s spontan bölünmə xassəsinə malikdirlər. Spontan bölünmə saniyənin hissələrindən tutmuş, milyard və daha çox illəri əhatə edən geniş zaman müddətlərində davam edə bilər.

Hal-hazırda dövri sistemin hər bir elementinin radioaktiv izotopunun suni yolla almaq mümkündür. Suni radioaktivliyi ilk dəfə 1934-cü ildə İrem və Frederik Jolio-Kyürilər kəşf etmişlər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Bismutdan sonra gələn bütün elementlər radioaktivdirlər. Radioaktiv elementlər haqqında ümumi məlumat.

Təbii ehtiyatları:Yer kürəsində uranın faizlə kütlə payı $4\cdot10^{-4}$%,Th $8\cdot10^{-3}$%. Protaktinium təbiətdə cüzi miqdarda yayılmışdır.[366]

Mineralları:UO2-uratin,UO2,0-2,6- nasturan, Ca(UO2)2(VO4)2•nH2O-tüyonamit, K2(UO2)2(VO4)2•nH2O (n=1- 3)kariotit,və s mineralları var.Filizlərdə cəmi 0,5% faydalı mineral olur. Torium üçün monosit LnPO4 əsas mineral kimi sayılır.

Alınması: Zənginləşdirilmişdir uran oksidləri,və toriumfosfat saxlayan fikirlərdən uran və torium almaq üçün,onları MnO2 və H2SO4 ilə işləyirlər:

UO3+H2SO4=UO2SO4+H2O

$Th_3(PO_4)_4+6H_2SO_4=3Th(SO_4)_2+4H_3PO_4$

$UO_2+MnO_2+H_2SO_4=UO_2SO_4+MnSO_4+H_2O$.

Təmiz uran almaq üçün kalsium və ya maqnezium termik reduksiya üsulundan istifadə edirlər:

$UF_4+2Ca=2CaF_2+U$.

Toriumu eyni üsullarla yəni ThF_4-ün kalsiumtermik reduksiyası və ya ThF_4 və $K[ThF_5]$ 750800°C temperaturda elektrolizi ilə almaq olar. Toriumu yodid üsulu ilə təmizləyirlər.

Plotonium, nüvə reaksiyalarında iranın neytronlarla bombardmanı nəticəsində alınır.[367]

Xassələri;The,Po,U gümüşü -ağ rəngli bərk maddələrdir. Havada tezliklə oksid və nitritdən ibarət nazik tünd təbəqə ilə örtülürlər. Onların bəzi xassələri aşağıdakılardır.

Th ərimə temperaturu=1750°C, qaynama temperaturu yoxdur,sıxlığı 11,72q/sm³.

U ərimə temperaturu=1132°C, qaynama temperaturu=3820°C,sıxlıq 19,05 q/sm³.

Pu ərimə temperaturu=639,5, qaynama temperaturu=3235°C,sıxlıq 19,80q/ sm³.

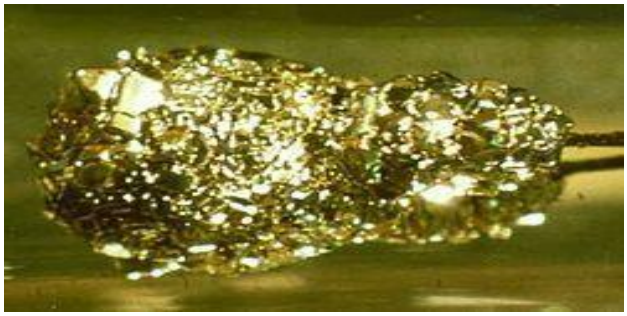

Th birləşmələrdə+2,+3,+4 oksidləşmə dərəcəsi göstərir. Uran birləşmələrdə+4,+4 oksidləşmə dərəcəsi göstərir.Pu isə birləşmələrdə+3-dın +7 -yə qədər olan bütün oksidləşmə dərəcələri göstərir.[3]

Radioaktiv çirklənmə; Radioaktiv çirklənmə nüvə partlayışının digər faktorlarından fərqli olaraq ,insanları və ərazini uzun müddət öz təsiri altında saxlayır. Radioaktiv çirklənmənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də odur ki,onu nə iyinə,nə də dadına görə təyin etmək mümkün deyil. Onu ancaq xüsusi doza ölçən cihazların köməyi ilə təyin etmək olur.

Radioaktiv çirklənmənin əsas mənbəyi -nüvə partlayışının bölünən hissələridir. Nüvə bölünməsi prosesində böyük miqdarda müxtəlif maddələrin mürəkkəb qarışığı əmələ gəlir. Bu qarışıqlar Mendeleyevin dövri sisteminin orta hissəsində yerləşən 35 kimyəvi elementin 200 izotopunu özündə birləşdirir.[6]

Radioaktiv çirklənmənin mənbəyini bölünən nüvə hissəcikləri və radioaktiv enerji təşkil edir. Nüvə partlayışı zamanı çoxlu radioaktiv enerji təşkil edir. Nüvə partlayışı zamanı çoxlu radioaktiv maddələr yaranır və bu maddələr yerə çökərək ərazinin zəhərlənməsinə səbəb olur. Nüvə partlayışı baş verəndən sonrakı anlardan radioaktiv zərrəciklər odlu kürənin tərkibində olur. Odlu kürə buxara və tüstüyə bürünərək hündürə qalxır və bir neçə saniyədən sonra topa buludlara çevrilir. Hündürə qalxan hava axınları yerdən toz torpağı göyə qaldırır və onları radioaktiv buludla birlikdə aparır. Yuxarı qalxan toz torpaq radioaktivləşir. İri toz buludlarının bir hissəsi bilavasitə partlayış yerində yerə çökür,qalan hissəsi isə buludun tərkibində qalıb hava axınları vasitəsi ilə partlayış mərkəzindən yüzlərlə km.məsafələrə aparılır. Radioaktiv zəhərlənmənin dərəcəsi ilk növbədə partlayışın gücündən və növündən asılıdır. Bundan əlavə partlayışdan sonra keçən müddətdən partlayış mərkəzinə qədər olan məsafədən , metroloji şəraitdən, küləyin istiqamətindən və yerin relyefindən asılı olur.

Yerin radioaktiv çirklənməsi radiasiya səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və R/saatla, Zivert/San. Ölçülür. Radiasiya səviyyəsi -insanın həmin ərazidə bir saat qaldığı müddət ərzində aldığı şüalanma dozasını göstərir. Radiasiya səviyyəsi 0,5R/saat və ondan çox olan

yerlər zəhərlənmiş ərazilər sayılır. Yerin radioaktiv zəhərlənməsinin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, radioaktiv maddələrin təbii surətdə parçalanması nəticəsində radiasiyanın səviyyəsi aşağı düşür. Vaxt 7 dəfə artdıqca radiasiya səviyyəsi 10 dəfə azalır.

1895-ci il ərzində Alman fiziki Roentgen təsadüfən süni radiasiya kəşf etdi. Tədqiqatçı X şüalarının vakuum borusunun içərisində elektronların toqquşması nəticəsində elektromaqnit dalğaları olduğunu aşkar etdi.Suni radioaktiv izotoplar müxtəlif atomların neytron bombardmanından istehsal olunur.

Radioaktiv çirklənmənin səbəbləri; Radioaktiv çirklənmə, ümumiyyətlə radioaktiv elementlərin düzgün işlənməməsi səbəbindən fərqli mənbələrdən qaynaqlana bilər.

Nüvə sınaqları; Əsasən hərbi silahların inkişafı üçün müxtəlif eksperimental nüvə silahlarının partladılmasından bəhs olunur. Nüvə partlayışları quyu qazmaq, yanacaq çıxarmaq və ya bəzi infrastruktur yaratmaq üçün də həyata keçirilib.[7]

Uran mədəni;Uran planetin müxtəlif ərazilərindəki təbii yataqlarda olan bir elementdir. Bu material nüvə elektrik stansiyalarında enerji istehsal etmək üçün xammal kimi geniş istifadə olunur. Bu uran yataqları istismar edildikdə, radioaktiv qalıq elementlər əmələ gəlir. İstehsal olan tullantı toplandıqları yerə səpələnir. İstehsal olunan tullantılar canlılar üçün çox zərərli olan miqdarda qan a şüası yaradır. Ayrıca yüksək səviyyədə radon istehsal olunur və yeraltı suyun altındakı su mənbələrinin yuyulma yolu ilə çirklənməsi baş verə bilər.[3]

Radioaktiv çirklənmənin nəticələri; İonlaşdırıcı radiasiya insanlara ölümcül zərər verə bilər. Bu radioaktiv izotopların hüceyrələri təşkil edən DNT- nin quruluşuna ziyan vurması səbəbindən baş verir. Mutasiyalar irsi qüsurlara və ya xəstəliklərə səbəb ola biləcək müxtəlif genetik anormallıq kara səbəb ola bilər. On görə də ən çox görülən xəstəliklər arasında xərçəng, xüsusilə də tiroid xərçəngi var. [5]

Qarşısının alınması; Radioaktiv çirklənmə meydana gəldikdən sonra onu idarə etmək çox çətindir. Buna görə də səylər profilaktikaya yönəlməlidir. Radioaktiv tullantıların idarə olunması əsas profilaktika formalarından biridir. Bunlar, işləyən insanların çirklənməməsi üçün təhlükəsizlik qaydalarına riayət edilməklə tənzimlənməlidir. Radioaktiv tullantılar digər materiallardan ayrılmalı və daha asan işləmə bilməsi üçün həcmini azaltmağa çalışın. Bəzi hallarda,bu tullantılar daha çox manipulyasiya edilə bilən qatı formalara çevrilməlidir. Daha sonra ətraf mühiti çirləndirməmək üçün radioaktiv tullantılar uyğun qablara qoyulmalıdır[.4]

Müalicə; Radioaktiv çirklənmə əlamətlərini azaltmaq üçün atıla bilən bəzi addımlar var. Bunlara qan köçürülməsi, immunitet sisteminin inkişafı və ya sümük iliyi nəqli daxildir. Ancaq insan bədənindən radioaktivliyi çıxarmaq çox çətin olduğu üçün bu müalicələr palliativdir.

Xirosima və Naqasaki (Yaponiya). Albert Eynşteynin araşdırmalarına əsasən 20- ci əsrin 40- və illərində nüvə bombaları hazırlanmağa başladı. Bu necə silahları ABŞ tərəfindən ikinci Dünya Müharibəsi dövründə istifadə edildi. 6 avqust 1945-ci ildə,uran ilə zənginləşdirilmiş bomba Xirosima şəhəri üzərində partladı. Bu, təxminən 300.00°C istilik dalğası və böyük bir qamma şüası meydana gətirdi.

Çernobil(Ukrayna); Bu, tarixin ən ciddi nüvə qəzalarından biri hesab olunur. 26 aprel 1986-cı ildə bir nüvə stansiyasında baş verdi.INeS-də 7- ci səviyyədədir. Bu partlayış zamanı 200 tondan çox radioaktiv maddə atmosferə yayıldı.

Ədəbiyyat

1.Ə.A.Əlbəndov ,E.M.Mövsümov Ümumi və qeyri-üzvi kimya [52;53;54;55]
2.T.M.İlyaslı ,J.M.Seyfullayeva Elementlər kimyası [366;367;368;369]
3.Ə.B. Əliyev Qeyri -üzvi kimya [335-356]
4.https://az.m.wikipedia.org/wiki/Radioaktiv_%C3%A7irkl%C9%99nm%C9%99.
5.Greenpeace International (2006)Çernobil fəlakəti,insan sağlamlığı üçün nəticələri. [20]
6.Hazırda G(2018) Radioaktiv çirklənmə: ümumi. Ətraf mühitə bütüncül yanaşma 8:[48-65]

7.Perez B(2015) Təbii radioaktiv elementlər səbəbindən ətraf mühitin çirklənməsi. Fizika dərəcəsinə layiq görülmək üçün tezis. Elm və Mühəndislik fakültəsi,Pontifica Universidad Católica fel Perú. Lima Perú.[80]

Summary

Radioactivity is the property of the stable atomic nucleus of radioactive decay to change by suddenly giving off energy. “Radioactive” substances, the spread of rays such as alpha, beta and gamma, or any electromagnetic radiation spread in space, are all elements called radiation. The causes of radioactive pollution include nuclear tests, uranium mines, medical activities, etc. As a result, living nature, humans it is very harmful to the body. In order to prevent radioactive pollution, the management of radioactive waste is one of the main preventive measures. The separation of this waste from others and the reduction of its volume belong to those preventive measures.

KÜTLƏVİ İNFORMASİYA VASİTƏLƏRİNİN REKLAMLARIN SÜRƏTLİ İNKİŞAFINDA MÖVQEYİ. ŞUŞA MUSİQİSİNİN DÜNYADA TANINMASINDA KİV-LƏRİN ROLU

Piriyeva Tükəz Nadir qızı
ADU
tukezpiriyeva@mail.ru

Açar sözlər: KİV reklam, texnologiya , inkişaf , brend
Key words: Mass Media, advertissement, technologie, developpement, brend.

Mən burada reklama komersiya nöqteyi tərəfdən deyil, məhz didaktik nöqteyi nəzərdən yanaşmışam. Belə ki, reklama təkcə leksiikoqrafik tərif vermək bu mənaya kifayət qədər informasiya vermir. Belə ki , bu gün reklam həqiqi mədəniyyət, həqiqi incəsənət və həqiqi sənətdir.

Reklam insan həyatının bütün sahələrinə daxil olub və əlbəttə demək olar ki, ona xarici dil vasitələrinin səhifələrində rast gəlinir və buna görə də reklamın tərifinə mən didaktik-nöqteyi nəzərdən yanaşdım.

Reklamlardan yazılı, şifahi, audio və video material kimi istifadə etmək olar.Və bu da xarici dil dərslərində hərəkətverici rolu oynayan didaktik dayaq tərifini verməyə imkan verir.

Reklamın tipləri və funksiyaları.

Reklamın bir neçə forması var. Onun yazılı formasına qəzet, jurnal səhifələrində, məcmuələrdə, broşüralarda, sloqanlarda və s. rast gəlinir.

Onu radioda, televiziyada, kinoda, internetdə eşitmək və görmək olar. Reklamın həm yazılı

həm də şifahi növü var.[1]

Reklam poetik təxəyyülün məhsuludur və həqiqi təxəyyül nəzəriyyə formasına çevrilir. [1]

Bəs nə üçün reklam xarici dil dərslərində istifadə olunur?

Ilk növbədə xarici dil vasitəsilə reklamın tanışlığı birbaşa bədi mətnlərdən, qammatikadan, leksikadan, yaxuda da fonetikadan başlamır. Bu tanışlıq ilk növbədə şəkillərin təqdimatından başlayır , hansı ki , televizora baxarkən, filmi izləyərkən və nəqliyyatda rast gələrkən tanış olur.

Reklam eyni zamanda qeyri-iradi hərəkətverici bir sənəd kimi xarici dil dərslərində bir neçə tip fəaliyyət növlərini təklif edir. Reklamlar - ünsiyyət forması olub,məqsədi nişan aldığı hədəfin (istehlakçı,istifadə hüququ olan,müştəri,seçici və. s) diqqətini cəlb etmək, hər

hansı bir məhsulu almağa,hər hansı bir siyasi şəxsi seçməyə,enerjiyə qənaət etməyə və s.təhrik etmək, yəni qızışdırmaqdır. Xatırlatmaq özü belə reklamdır, məsələn, bir müəsissənin, maqazinin və yenə başqa bir firmanın markasının adını belə dəyişik salmadan, qatıb-qarışdırmadan avtomatik reklam edərək xatırlatmaq-reklamdır.

Reklam –"ictimailəşdirmək" və ya "ictimailəşmiş əşyanın vəziyyəti barədə", yeni,müasir bir məna almışdır ki, hər hansı bir məhsulu, müəsissəni,ictimaiyyətə tanıtdırmaq üçün istifadə olunan üsullar birliyi adlanır.

"Nə elm, nə incəsənət" Reklam - təcrübəyə əsaslanan və elə geniş istifadə olunan texnikadır ki, iqtisadiyyatdan,sosiologiyadan və psixologiyadan aldığı təcrübə ilə öz duyğularını test edir. Əgər o reklamdırsa onun ilk məqsədi şərikinin axtardığı deyil, ilk növbədə bir mesajı çatdırmaqdır (təhrik etmək,hərəkətə gətirmək vəs.)

Müasir cəmiyyətlərdə reklamı təbliğat vasitəsinə, təbliğat hadisəsinə bənzədirlər. Cəmiyyətdə o yeni məhsulları və ya texniki yeniliklərin mübadiləsini və yayılmasını sürətləndirir və çox vacib iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi ölkələrdə zəhərli və sağlamlıq üçün təhlükəli məhsulların reklam edilməsi qadağandır (məsələn tütün, spirtli içgilər)

Reklamların tarixinə, 1891-ci ildə Henri-dö Tuluz –"Moulin Rouge"affiişasına nəzər salsaq Müasir reklamlardan necə fərqləndiyini görürük.

Moulin rouge-Konser

Moulin rouge- Bal

Moulin rouge-hər axşam

Reklamların tarixini yeniliklə təyin etmək çətindir.

2) 1628-ci ildə Théofast Röno bir görüş ünvan bürosu yaradır ki, onun da xidməti müxtəlif məzmunlu elanlar yaymaq imiş.

3)1745-ci ilə qədər elanların və reklamların yeganə forması mühüm siyasi xəbərlər çap edilmiş yayılan vərəqlər və divara vurulan kağızlar idi. XIX əsrdə isə sənaye inqilabı zamanı, texniki proqres nəticəsində reklamlardan çoxlu mətbuat vasitələri ilə istifadə olunmağa imkan yarandı. 16 iyun 1836-cı ildə Emil de Jerardin ilk dəfə öz qəzetində "La Presse"ticarətlə əlaqəli elanlar verməyə başladı, qiymətlərin aşağı salınması, rentabilliyi uyğunlaşdırmaq, əlverişli etmək vəs.

Bu inqilabi formula o saat yayıldı. Və beləcə mətbuat reklamı yarandı.

1898-ci ildə Parisdə ilk reklam filmi Lumière qardaşlarının ixtira etdikləri kamera projektorun istifadə olunması sayəsində çəkildi.

1920-ci ildə radioda,1968-ci ildə televeziyada reklamlar verilməyə başladı.

İdman reklamlarının həyata keçirilməsi filmlər istehsal edən cəmiyyətlərin, afişa və ya broşüralar çap edənlərin işidir.

Reklam işlərinin müdafiəsi və köməyi çoxşaxəlidir. Hələ qədim işarələrdən mağazadan tutmuş bayrağa qədər, internetdən televizora kimi, afişa işləri, radioda səsləndirmə, broşüralar, şəhər daşınan, daşınmaz əmlaka kimi, yazılı mətbuat vasitələri, kiçik elanlar, satış yerlərində (şəhərin küçə və meydanlarında) qurulmuş televizor ekranları, monitorlar, mobil reklamlar, hava yollarına aid reklamlar filmlərdə və teleseriallarda məhsulların reklam edilməsi və s. yeni nəslin başa düşdüyü bir sistemi: insan-maşın inkişaf etmiş vasitələr.

Reklam işlərinə kömək sahələrini iki böyük kateqoriyaya bölürlər: Kütləvi informasiya vasitələri ilə edilən reklamlar və kütləvi informasiya vasitələrindən xaricdə edilən reklamlar.

İdman reklam işlərində çox müsbət rol oynayır. Həmçinin idman işlərinin reklamlarda istifadəsi. Reklamçılar ən çox kütləvi informasiya vasitələrində böyük idman hadisələrindən çox geniş istifadə edirlər. Bir sözlə reklam məlumatlandırıcı rolunu oynayır.

Reklam mövzu obyekti seçilmişkən onu da qeyd etmək mütləqdir ki, hər bir ölkə öz brendi ilə seçilir. Biri kino sahəsinə görə, biri musiqisinə görə, bir başqası turizm sahəsinə görə və s. Bizim ölkəmiz də bir çox sahələrə görə, eləcə də musiqisinə görə seçilir, dünyada həm də Muğamına görə brend sayılır. Konfransın məhz Şuşa ilinə həsr olunması, həm də

ölkəmizin musiqi sahəsində brend olması onu deməyə əsas verir ki, Qafqazın mədəniyyət paytaxtı, Konservatoriyası, Xan Şuşinski, Bülbül, Üzeyr Hacıbəyov kimi bir çox dahi musiqiçilərin vətəni sayılan, Azərbaycanın nadir incilərindən olan, qəhrəmanlıq simvolu olması ilə seçilən Şuşa dünyada həm də musiqi brendi sayılır.

Prezidentimizin 5 yanvar 2022-ci ildə sərəncamına əsasən 2022-ci ilin Şuşa ili elan olunması Azərbaycan xalqı və tariximiz üçün çox əhəmiyyətlidir. Şəhidlərimizin misilsiz qəhramanlıqları və göstərdikləri şücaətləri sayəsində Şuşa işğaldan azad olundu. Allah şəhidlərimizə rəhmət eləsin! Ruhları qarşısında baş əyirik! Bu gün də Şuşada və işğaldan azad olunan digər rayon və şəhərlərimizdə sürətlə yenidənqurma və bərpa işləri gedir. [4]

Ədəbiyyat

1. MOIRAND Sophie Communication écrite et apprentissage initial in BERTOCCHINI Paola, COSTANZO Edvige Manuel d'auto formation A l'usage des professeurs de langue. Ed.HACHETTE. Paris.1996.Page121
2. TAGLIANTE Christine *La classe de langue*. Ed.CLE Intornational Paris. 2001.
3. REY Bernard. Les compétences transversales en question. «ESF éditeur 2 édition, Paris 1998
4. https://portal.azertag.az/az/node/4229
5. https://tarixinstitutu.az/page/99/shusha

Resume

It can be concluded that advertisements and slogans are widely used in foreign language classes, starting with the presentation of images and then continuing to audio and video materials. This in its turn leads learners to develop both written and spoken language skills, and become more familiar with new words and expressions.

From a didactic point of view the study of advertising texts is aimed at the development of language skills. The article also speaks about national music of Shusha, especially Garabagh Mugham as a brend composition in the world.

ARAZ ÇAYININ SU NÜMUNƏLƏRİNDƏ BƏZİ ANİONLARIN TƏYİNİ

k.e.d., prof. Hacıyeva Sevinc Rafik qızı, k.e.d., prof. Şəmilov Nazim Telman oğlu, k.e.n., dos. Əliyeva Təranə İbrahim qızı, doktorant Nəbiyeva Mədinə Abdulxanovna
Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Araz çayı, anionlar, su nümunəsi, titrimetrik metod, spektrofotometrik metod, fiziki-kimyəvi parametrlər, pH

Analizin aparılma qaydası

200 ml-lik konusvari kolbaya 50 ml nümunə tökülmüşdür, üzərinə 5-10 q H^+ formalı KU-2 qətranı əlavə edilmişdir. Kolba 20 dəqiqə müddətində çalxalayıçı qurğuda çalxalanmışdır. Sonra həmin nümunədən avtopipetlə 5ml başqa kolbaya yerləşdirib üzərinə 15ml spirt əlavə edilmişdir. İndiqator olaraq bir qədər ditizon–benzoy (yaşılı-göy rəng alınana kimi) əlavə edilir, alınan göy rəngli məhlul 0,02N $Pb(NO_3)_2$ məhlulu ilə titrlənmişdir. Titrlənmə məhlulun göy rəngi itməyən çəhrayi rəngə çevrilənə qədər davam edib. Araz çayının su nümunəsində 451 mq/l sulfat ionu tapılmışdır.

Araz çayının su nümunəsində həmçinin nitrat ionu spektrometrik metod ilə təyin edilmişdir. İSO 7890-3 beynəlxalq standartı üzrə metodika səth, yeraltı və içməli, təyini üçün nəzərdə tutulur. Metod nitratların sulfosalisil turşusu ilə əmələ gətirdiyi sarı rəngli kompleks birləşmənin spektrometrik təyinindən ibarətdir. Nitratların optiki sıxlığı λ= 415 nm dalğa

uzunluğunda 10mm –lik küvetlərdə distillə suyuna nisbətən ölçülür. Optiki sıxlıqla nitratların miqdarı arasındakı xətti asılılıq 0,2-20 mqN/l diapazonunda dəyişən qatılıqlar üçün qüvvədə qalır.

Nitratlar qeyri-sabit olduqları ücün nümunə götürülən kimi analiz başlamalıdır. Saxsı qablara yerləşdirilmiş 10 ml, yaxud nitratların miqdarı çox olduqda durulaşdırılaraq 10 ml-ə çatdırılmış nümunənin həçminin üzərinə 1 ml 0,5% - li Na- salisilat məhlulu və 8-10 damçı seqnet duzu tökülür, su hamamına qoyularaq qurudulur, soyuduqdan sonra, saxsı qablara 1 ml H_2SO_4(qatı) əlavə olunur və saxsı qab şüşə çubuqla mükəmməl qarışdırılır, sonra 10 dəqiqə saxlanılır, üzərinə 15 ml distillə suyu və sonra 7ml NaOH əlavə edilir. Alınan məhlul saxsı qabdan 50 ml-lik ölçu kolbasına keçirilir. Distillə suyu ilə saxsı qab bir neçə dəfə yaxalanır və kolbaya əlavə olunur, sonra distillə suyu ilə xəttədək çatdırılır. Məhlulun optiki sıxlığı 10 dəqiqə ərzində spektrometrdə λ=415 nm dalğa uzunluğunda 10mm –lik küvetdə distillə suyuna nisbətən ölçülür. Araz çayının su nümunəsində 0,4 mq/l nitrat ionu tapılmışdır.

Araz çayının su nümunəsində həmçinin nitritləri təyin etmək üçün Qriss reaktivi ilə spektrometrik metoddan istifadə olunmuşdur. Onun üstünlüyü asan tapılan reaktivlərdən istifadə olunmasıdır. Metod nitritlərin ilkin aromatik aminlərlə intensiv boyanmış diazobirləşmələr əmələ gətirməsinə əsaslanır. Əmələ gəlmiş diazobirləşmələrin optiki sıxlığı λ=536 nm (v= 18600 sm^{-1}) dalğa uzunluğunda ölçülür. Məhlulun optiki sıxlığının nitritlərin qatılığından xətti asılılığı 0,007-0,350 mqN/l arasında qüvvədə qalır.

Nümunədən 50 ml, yaxud 50 ml – ə distillə suyu ilə çatdırılmış nümunənin az həcmi, 100ml – lik konusvari kolbaya yerləşdirilib, üzərinə 0,1q quru Qriss reaktivi (bıçağın ucunda), yaxud 2,5 ml Qriss reaktivinin məhlulu əlavə edilmişdir. 40 dəqiqədən sonra məhlulun optiki sıxlığı spektrofotometrdə (λ=540nm), distillə suyuna nisbətən qalınlığı 10 mm olan küvetdə ölçülmüşdür. Nitritlərin miqdarı NO_2^- mq/l dərəcəli qrafikdən tapılır. Nitrit ionlarının miqdarı 0,03 mq/l-ə bərabərdir [3].

Araz çayının su nümunəsində ammoniom ionunu təyin etmək üçün Nessler reaktivinin iştirakı ilə spektrometrik metoddan istifadə olunmuşdur. Səth sularında ammonium ionları üçün YVQH (yol verilən qatılıq həddi) 0,5 mq/l təşkil edir. Ammonium ionlarının və nitritlərin miqdarının artması adətən su hövzəsinin təzəlikcə çirkləndiyini, nitratların artması isə nisbətən çoxdankı çirklənməni aşkar edir. DÜST 4192-82 standartı üzrə hidrokimyəvi tədqiqatlar zamanı ammonium ionlarının miqdarının təyini üçün Nessler reaktivinin iştirakı ilə spektrometrik üsül geniş yayılmışdır. Bu metodla təbii, yağıntı və içməli suların tərkibində olan ammonyak və ammonium ionlarının cəmi miqdarını təyin etmək olur. Metod mürəkkəb deyil, tez və kifayət qədər dəqiq nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Təbii su nümunəsindən 50 ml (yaxud 50 ml-ə qədər durulaşdırılmış nümunənin az həcmi) Nessler silindrinə yerləşdirib, üzərinə 1 ml seqnet duzunun (çaxır turşusunun kalium-natrium duzununun) 50%-li məhlulu əlavə edilib, qarışdırılmışdır. Sonra 1 ml Nessler reaktivi tökülərək yenə qarışdırılmışdır. Eyni zamanda, 50 ml ammonium ionlarından azad edilmiş distillə, yaxud bidistillə suyunun üzərinə yuxarıda qeyd olunan qaydada reaktivlər əlavə olunur və məhlul "boş" nümunə adlanır. 10 dəqiqədən sonra məhlulların 440 nm dalğa uzunluğunda "boş" nümunəyə qarşı spektrometr cihazı vasitəsilə optiki sıxlığı ölçülür və dərəcəli qrafikdən qatılıqları təyin edilir[4]**.** Ammonium ionlarının miqdarı 0,1 mq/l-ə bərabərdir.

Ədəbiyyat

1. Su axınlarından nümunələrin götürülməsi üzrə qaydalar. 603.3-2011.
2. Təbii sularda sulfatların təyini. AZS-751.11-2013.
3.S.R.Hacıyeva, N.T.Şəmilov, T.İ.Əliyeva, A.A.Səmədova Ekoloji monitorinqdən praktikum // dərs vəsaiti, Bakı, 2019, "ULU", 135s.
4. Прохоров В.К. Методы анализа природных и сточных вод.// М.: Наука, 1997, с. 171-176.

Summary

The amount of some anions and physico-chemical parameters were determined in the water samples of the Araz river taken from the territory of Sabirabad district. The pH, turbidity, electrical conductivity, amount of total dissolved salts, total hardness and alkalinity of the water samples were determined.

The water samples of the Araz river taken from the territory of Sabirabad district were taken in glass containers. Water samples were taken in glass containers with a volume of 100-500 ml and immediately analyzed [1]. The samples were filtered through filter paper. The first 10-20 ml of filtered samples were discarded. Subsequent filtered samples were collected in a clean container for immediate analysis. The pH of the sample is 7.35. The amount of total dissolved salts is 1475 mg/l. The total concentration is equal to 11.4 mg.eq./l. As a result of the analysis, it was determined that the total alkalinity is equal to 2.86 mmol/l, and the electrical conductivity is equal to 2280 µS/cm.

Sulfate ion in the taken water samples was determined by titrimetric method. This method is based on titration of sulfates by means of lead or barium ions in the presence of sensitive metal indicators. This method is intended for waters containing sulfate ions higher than 10 mg SO_4^{2-}/l. The method makes it possible to carry out the analysis without dilution even when the amount of sulfates exceeds 60-300 mg SO_4^{2-}/l. The method is based on the formation of $PbSO_4$ precipitate, which is poorly soluble in water, during the interaction of sulfate ions with lead salts [2].

MÜXTƏLİF TEMPERATURLARIN ŞİMALI-2 ƏRAZİSİNDƏ OLAN ÇAY ALABALIQLARININ BÖYÜMƏSİNƏ TƏSİRLƏRİ

Quliyeva Nərminə Arturovna, Məmmədova Aynur Fazil, Məmmədova Gülcənnət Şakir, Tağıyeva Sevinc Rafiq, Məmmədzadə Aysun Elburus, Rəhimova Sevil Elsevər
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı

Açar sözlər: göy qurşağı alabalığı, sabit temperatur, qısamüddətli temperatur dalğalanmaları, böyümə, tənəffüs sürəti, qidaya çevrilmə səmərəliliyi

Verilmiş tədqiqatda göstərilmişdir ki, cavan çay alabalığının böyüməsi üçün yuxarı suboptimal temperatur zonasında qısamüddətli dövri temperatur dalğalanmaları balıqların böyüməsinə və enerjisinə əlverişli təsir göstərir.

Dəyişən temperatur rejimində böyümə sürətinin artması, böyümə üçün optimal olan daimi istilik rejimi ilə müqayisədə alabalıq qızartmasının enerji və istehsal göstəricilərində yaxşılaşma müşahidə olunur.

Ərzaq çevrilməsinin səmərəliliyi artır, çəki artımı vahidi üçün oksigen istehlakı azalır. Dəyişən temperatur şəraitində müşahidə edilən göy qurşağı alabalığının həyat fəaliyyətinin və energetikasının optimallaşdırılması ekoloji optimal anlayışın daha da müzakirəsi və aydınlaşdırılmasının zəruriliyini göstərir [1].

Azərbaycan Respublikası ərazisində Xəzər dənizində olan balıqların əksəriyyəti kürü tökmək üçün çaylara qalxır, lakin su anbarlarının tikintisi ilə əlaqədar balıqlar çaylara daxil ola bilmir və kürü tökmək üçün lazımi məsafəni üzə bilmir. Məlum olduğu kimi, nərə balıqlarının sayının azalmasına qida ehtiyatının azalması, eləcə də ilin müxtəlif dövrlərində qeyri-qanuni balıq ovu təsir göstərmişdir. Balıqların populyasiyasının azalmasında Xəzər dənizinin neftlə çirklənməsi də rol oynamışdır, neft qalıqları dənizin dibinə çökdüyündən bir

çox balıq növləri tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.Ona görə də Xəzər dənizində bəzi balıq növlərinin populyasiyası kəskin şəkildə azalmışdır.

Alabalıq yaşadığı suyun keyfiyyət tərkibinə çox həssasdır, kimyadan istifadə edərək istənilən üsulla təmizləndikdən sonra suyun saflığını müəyyən etmək üçün bu amil dünyada yaxşı istifadə olunur [2].

Nəticədə, suyun keyfiyyəti yüksək deyilsə, ona buraxılan alabalıq ən qısa müddətdə ölür. Azərbaycan Respublikası ərazisində alabalıq çox vaxt Xaçmaz rayonu kimi rayonların xüsusi su anbarlarında və balıqçılıq təsərrüfatlarında yetişdirilir.

Bildiyiniz kimi, alabalıqların heç də bütün növləri çaylarda yaşamır, bəziləri dənizlərdə yaşayır.

Quruluşuna görə alabalığın gövdəsi yana doğru yastılaşmış, pulcuqlarının rəngi çox dəyişir, qarnı ağımtıl-boz, bəzən mis parıltılı olur. Alabalığın rəngi növün yaşayış yerinin dərinliyindən və yediyi qidadan asılıdır. Təbiətdə böyüyən çay alabalığının ölçüsü onun böyüdüyü çayın ölçüsündən asılıdır. Orta hesabla balığın uzunluğu 25 - 35 sm, çəkisi 300 - 500 q-a çatır.Süni su anbarlarında daha böyük nümunələr yetişdirilə bilər, 1,5 - 2 kq-a qədər. Onlar bu çəkiyə 2 illik həyatda çatırlar. Bildiyiniz kimi, dəniz alabalığı çay alabalığından daha böyükdür [3,4].

Material və metod: Şimalı-2 kəndi ərazisindəki Nabranda son 10 ildə balıq yetişdirilən hovuzdan çəki ilə çay forelinin balaları əldə edilib. Təcrübələrə başlamazdan əvvəl balıqlar akvarium şəraitində 15-16°C temperaturda və suyun 100% oksigenlə doymuş vəziyyətdə saxlanılmış, balıqlara gündə iki dəfə (səhər və axşam) yem verilmişdir; bu qidalanma tezliyi sabit bir temperaturda və doymuş pəhrizdə alabalıq böyüməsi üçün optimaldır. Bütün təcrübələr iki nüsxədə 20 L akvariumda aparılmışdır.

Birinci təcrübədə müxtəlif çəkidə olan balaca çay alabalıqlarında böyümənin statik temperatur optimalını müəyyən etmək üçün onun 15, 17, 19 və 21°C sabit temperaturlarda böyümə sürətini öyrəndik. Akvariumlarda 10 nümunə əkilmişdir.

İki həftə davam edən ikinci təcrübədə yuxarı suboptimal temperatur zonasının sərhədləri aydınlaşdırıldı. Orta çəkisi 6,3 q olan alabalıq balığı (hər akvariumda 4 nümunə) 17, 19, 21 və 23°C sabit temperaturda yetişdirilmişdir. Balıqlar ayrı-ayrılıqda etiketləndi.

Akvariumlarda suyun sabit temperaturu ± 0,5°C dəqiqliklə temperatur tənzimləyicilərindən istifadə etməklə saxlanılmışdır. Məcburi aerasiya səbəbindən suda oksigen miqdarı 90-95% doyma səviyyəsində saxlanıldı. Hər gün hər akvariumdakı suyun həcminin üçdə biri eyni temperaturda təzə su ilə əvəz edilmişdir [5,6].

Şəkil 1. Şimali-2 zonasında 17-19 °C də yetişdirilmiş Farel balığı

Şəkil 2. Şimali-2 zonasında 20-25°C də yetişdirilmiş Farel balığı

Artım üçün qidadan istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün yem əmsalı təcrübə zamanı istehlak edilən qida kütləsinin balığın çəki artımına nisbəti kimi hesablanmışdır. 1 q alabalıq bədən çəkisinin böyüməsi üçün oksigen istehlakının dəyəri də hesablanmışdır.

Nəticələrinin müzakirəsi: Tədqiqatlarımız göstərir ki, həm optimal, həm də yuxarı suboptimal dəyərlər zonasında qısamüddətli dövri temperatur dalğalanmaları gənc çay alabalığının böyüməsinə və enerjisinə faydalı təsir göstərir. Dəyişən istilik rejimlərində böyümə sürətində və qida çevrilməsinin səmərəliliyində artım, böyümə üçün optimal olan daimi istilik rejimi ilə müqayisədə alabalıq qızartmasının enerji və istehsal göstəricilərində yaxşılaşma müşahidə olunur. Beləliklə, temperaturun balıq həyatının müxtəlif aspektlərinə təsirini qiymətləndirərkən sabit temperatura alışmış heyvanlar üzərində əldə edilən nəticələr təbii şəraitə birbaşa uyğunlaşa bilmir, çünki göstəricilər ekoloji cəhətdən daha real dəyişən temperatur rejimlərində müşahidə edilənlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Bununla əlaqədar olaraq, su heyvanlarına münasibətdə optimal temperaturun təyini zamanı statik və dinamik temperatur optimalı anlayışlarının ayrılması təklif olunur. Dəyişən istilik rejimlərində müşahidə olunan balıqların həyat fəaliyyətinin və enerjisinin optimallaşdırılması onu deməyə imkan verir ki, ekoloji norma olan temperatur şəraitinin statikliyidir.

Cədvəl 1. Su temperaturasından asılı olaraq kütlənin dəyişməsi

Temperatur °C	Kütlənin artması qr.	
	Birinci təcrübə	İkinci təcrübə
17	3.1	2.87
	3.06	2.77
19	2.97	2.55
	2.93	2.34
21	2.03	2.00
	1.97	1.96
23	1.87	.176
	1.75	1.73
25	1.3	1.11
	1.23	1.07

Ədəbiyyat

1. Tate R.W., Laneaster D.L., Lite D.F. 2007. Assessment of thermal stratification within stream pools as a mechanism to provide refugia for native trout in hot, arid rangelands // Environ. Monit. Assess. V. 124. № 1–3. P. 289–300.
2. Thomas R.E., Gharrett J.A., Carls M.G. et al. 1986. Effects of fluctuating temperature on mortality, stress and energy reserves of juvenile coho salmon // Trans. Amer. Fish. Soc. V. 115. № 1. P.52–59.
3. vTreader R.W., Houston A.H. 1983. Heat tolerance and resis- tance in juvenile rainbow trout acclimated to diurnally cy- cling temperatures // Comp. Biochem. Physiol. V. 75A.№ 2. P. 153–155.
4. Watanabe Y. 1992. Effect of diel temperature alterations on specific growth of red sea bream // Oceanis. V. 18. № 1. P. 133–140.
5. Wurtsbaugh W.A., Davis G.E. 1977. Effects of temperature and ration level on the growth and food conversion efficien- cy of Salmo gairdneri, Richardson // J. Fish. Biol. V. 11. № 2. P. 87–98.
6. Zllick B.W. 2004. Density and biomass of redband trout relative to stream shading and temperature in southwestern Idaho //West. N. Amer. Natur. V. 64. № 1. P. 18–26.

Summary

It is shown that short-term periodic temperature fluctuations in the Khachmaz region on the territory of the Shimali-2 village in the pools for breeding river trout within the upper suboptimal temperature zone for the growth of juvenile river trout have a beneficial effect on the growth and energy of fish. Thus, the increase in the mass of fish at different temperatures has been studied (17,19,21,23,25), the efficiency of food conversion increases, and the oxygen consumption per unit weight gain decreases. Optimization of vital activity and energetics of rainbow trout, observed in variable temperature conditions, indicates the need for further discussion and clarification of the concept of ecological optimum. An organoleptic analysis of grown fish was also carried out.

SOL-GEL COMBUSTION SYNTHESIS OF Cu, Mn, Fe OXIDE COMPOSITIONS AND THE INVESTIGATION OF THEIR ACTIVITY IN THE OXIDATION REACTION OF CARBON MONOXIDE

Azimova Gunel Ramiz gizi

The Institute of Catalysis and Inorganic Chemistry of the Ministry of Science and Education, Baku.

Abstract: Copper, manganese and iron-containing oxide catalysts have been synthesized by sol -gel technology with combustion. It was used citric acid, glycine, urea as a fuel and studied their activity in the oxidation of carbon monoxide to dioxide. The obtained samples were characterized by the methods of X-ray powder diffraction, infrared spectroscopy and the texture characteristics of these samples was determined by measuring the specific surface area. It was determined that, all synthesized samples are mixtures of iron oxides Fe_2O_3, copper CuO, copper ferrite $CuFe_2O_4$ and the nature of the organic reagent affects the catalytic activity of the synthesized catalysts. It was found that, the most catalytically active sample was obtained using urea as a "fuel" and the specific surface area was about 25 m^2/g, but the least specific surface area was 5.8 m^2/g using glycine.

Keywords: sol-gel combustion method, copper oxide, iron oxide, manganese oxide, citric acid, glycine, urea, catalytic activity.

Oxide compositions were prepared by sol-gel combustion method. Copper-manganese-iron oxide composition is a mixed-spinel crystal structure. Copper-manganese ferrite has

become one of the most widely studied magnetic materials. This is due to the applicability and nature of copper-manganese ferrite [1]. Sol-gel combustion method has been widely used for synthesis of spinel ferrite nanoparticles. The structural and magnetic properties of spinel ferrite are more important to the synthesis parameters [2]. There are many advantages of sol-gel combustion method. So that homogeneity, composition control, particle size can be well achieved by sol–gel combustion method [3, 6, 7]. Also, sol-gel combustion method is a simple and cost-effective method [4, 8].

As you know, at the moment, the increasement of carbon monoxide in the atmosphere causes to serious problems. One of the effective methods for removing carbon monoxide is catalytic oxidation. The catalysts containing manganese, platinum group metals are used for the oxidation of carbon monoxide into carbon dioxide [9-10]. This work presents the results of a study of the effect of organic compounds and structure of synthesized iron-, copper containing oxide composites on their texture and catalytic activity in the oxidation of carbon monoxide to dioxide.

Copper-manganese ferrite was synthesized by sol-gel technology with combustion. Copper nitrate $Cu(NO_3)_2 \cdot 6H_2O$, manganese nitrate $Mn(NO_3)_2 \cdot 4H_2O$, ferric nitrate $Fe(NO_3)_3 \cdot 9H_2O$ have been used as starting materials for preparation of copper-manganese ferrite. Citric acid, glycine, urea were taken as a fuel. Firstly, metal nitrates were dissolved in minimum amount of mixture solution of deionised water and after organic reagent was dissolved in a separate dish, finally four solutions are mixed in another dish. Also, a small amount of ammonia was added to the solution in order to modify the pH value to about 8 [5]. Then solution was stirred on a magnetic stirrer heated for 1 hour. Continuously, after they were heated in a drying cabinet and at a temperature of 175-550^{0}C combustion occurred.

X-ray powder diffraction of the catalytic systems was carried out on a Bruker D 2Phazer automatic diffractometer with a CuKα radiation source. X-ray phase analyse showed that, is obtained 3 different phases there. In addition to copper ferrite, copper oxide, iron oxide. Their content in the sample depends on the initial ratio of the metals. IR spectra was recorded on FTIR Alfa from Bruker. The IR spectrum in the range from 400 to 1100 cm^{-1} contains absorption bands at 436.07; 473.61; 546,86; 692,87; 951,16 cm^{-1}, caused by the lattice vibrations of the M-O and M-OH –bonds.

To carry out catalytic experiments, the obtained powders of copper-manganese-iron-containing oxide systems in an amount of 1g were mixed with a binder - alumogel, molded into granules, air dried, further heat treatment was carried out in a drying cabinet and a muffle furnace at temperatures of 135 and 500°C, respectively. CO oxidation was carried out by the flow method at a CO: air ratio = 1: (3-5), a space velocity of 6000-12000 h^{-1}. The analysis was carried out on a ЛХМ gas chromatograph (Russia), in two columns with CaA sorbents and poropak Q.

The results of studying the catalytic activity of iron-copper-containing oxide systems with different ratios of metals prepared by the sol-gel method using organic reagents - citric acid, glycine and urea, showed that the nature of the organic reagent in all the studied examples affects to the activity of the catalyst. Fig. 1 shows the dependences of the oxidation of CO to CO_2 on samples of iron-, copper-containing oxides with different ratios of metals and organic reagents. Fig.1 shows that, the complete oxidation of carbon monoxide occurs at various temperatures. Also, we can see from the graph that organic reagents affect to catalytic activity [11].

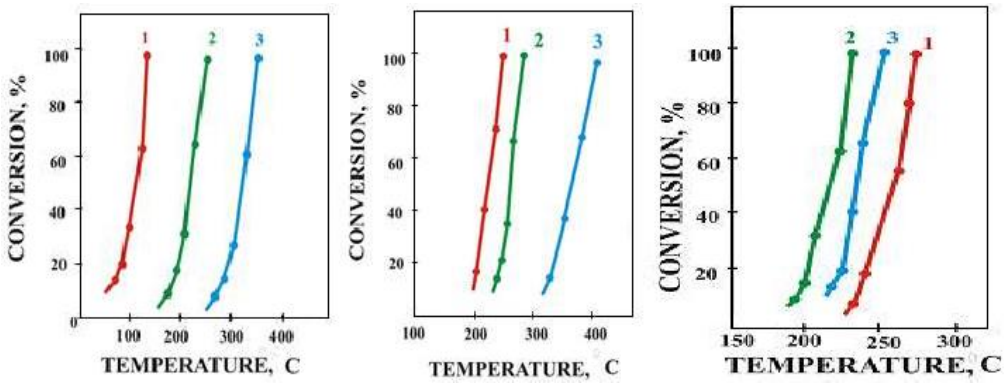

a) b) c)

Fig. 1. Temperature dependence of the conversion of carbon monoxide on iron-copper-containing oxide samples with the ratio Cu:Fe = 1:1 (a), 1:2 (b), 2:1 (c), prepared by the sol-gel method with auto-combustionwith the participation of urea (1), citric acid (2) and glycine (3).

References

[1] Xiaoguang Pan, Aimin Sun, Yingqiang Han, Wei Zhang, Xiqian Zhao. Journal of Materials Science: Materials in Electronics, 2019, 080074

[2] V.R.Bhagwat, Mangesh V. Khedkar, Govind Kulkarni, Prashant B Kharat and K. M. Jadhav. AIP Conference Proceedings, 2020, 2265, 030085

[3] Danks A.E., Hall S.R., Schnepp. Z. // The evolution of 'sol–gel' chemistry as a technique for materials synthesis. Mater. Horiz. 2016, 3, -pp. 91-112

[4] Sharma R, Bansal S, Singhal S. Tailoring the photo-Fenton activity of spinel ferrites (MFe2O4) by incorporating different cations (M= Cu, Zn, Ni and Co) in the structure., 2015, RSC Adv 5:6006–6018

[5] Kaufmann Junior C. G et al. Materials Science and Engineering, 2019, 659, -pp. 1-5.

[6] Nicolae Rezlescu, Elena Rezlescu, Paul Dorin Popa, Corneliu Doroftei, Maria Ignat. Some nano grained ferrites and perovskites for catalytic combustion of acetone at low temperature. Ceramics international, 2015, 41, -pp. 4430-4437.

[7] Cao J. L., Wang Y., Yu X. L., Wang S. R, Wu S. H., Yuan Z. Y. Appl. Catal. B: Environ. 2008, 79, -pp. 26–34.

[8] Sudarshan D Tapsale, KM Jadhav, DV Mane and SG Patil. Synthesis of metal spinel type of ferrite and used as a catalysts in organic reactions. The Pharma Innovation Journal**.** 2018, 7, no.1, -pp. 215-217.

[9] Xanthopoulou G.G., Novikov V.A., Knysh Y.A., Amosov A.P. Nanocatalysts for lowtemperature oxidation of CO: Review. Eurasian Chem. Technol. J. Rev. 2015,17, -pp. 17-32.

[10] Venkata D.B.C. Dasireddy, Jignesh Valand, BlažLikozar. PROX reaction of CO in $H_2/H_2O/CO_2$ Water–Gas Shift (WGS) feedstocks over Cu–Mn/Al_2O_3 and Cu–Ni/Al_2O_3 catalysts for fuel cell applications. Renewable Energy, 2018, 116, -pp. 75-87.

[11] S.M. Zulfugarova, G.R. Azimova, Z.F. Aleskerova, R.J. Qasimov, M.A. Bayramov, E.H.Ismailov, D.B. Tagiyev. Effect of preparation method of iron-, copper- containing oxide catalysts on their activity in the reaction of oxidation of carbonmonoxide to carbon dioxide. Chemical Problems, 2022, 20, no.1, -pp. 82-94

TÜKƏNMİŞ QALMAZ QAZ-KONDENSAT YATAĞININ QAZ ANBARI KİMİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

doktorant Səmədov Yunis Rasim oğlu
ADNSU, Bakı, Azərbaycan

Xülasə

The Galmaz field is formed by brachyanticlinal folds from the northwest to the southeast. The structure is divided into separate blocks by tectonic faults, and the blocks are not connected to each other. In the geological section of the Galmaz field, Production series, Agcagil, Absheron and IV period sediments are involved. As a result of exploration work, gas layers were identified in the Absheron, Agcagil floors, as well as in the I, II, III horizons of the Production series, and oil layers in the IV horizon. The I, II and III horizons of the productive layer of the III tectonic block are used as gas reservoirs. Gas storage also plays an important role in the energy supply of our country.

Açar sözlər: Qaz anbarı, Qalmaz, neft-qaz, Abşeron, Ağcagil

Təbii qaz, neft yataqları, qaz anbarları ölkəmizin enerji təminatında mühümdür, bu baxımdan Qalmaz qaz anbarı da vacib rola malikdir. Qaz ehtiyatları yer altında üç müxtəlif sahədə saxlanıla bilər.[2,2]

1. Tükənmiş qaz-neft yataqlarında
2. Yeraltı mineral su hövzələrində
3. Duz təbəqələrində (duz günbəzləri və s.) [2,2]

Yeraltı qaz anbarları əsasən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilir.

1. Qaz fasilələrinə qarşı sığortalanmaq məqsədi ilə
2. Boru kəmərlərində qaz axınını balanslaşdırmaq məqsədi ilə
3. Hasilatı tənzimləmək məqsədi ilə
4. Qiymət volatilliyini azaltmaq məqsədi ilə [2,3]

Şəkil 1: Azərbaycanda Qaradağ və Qalmaz qaz anbarlarının yerləşmə sahəsi[3]

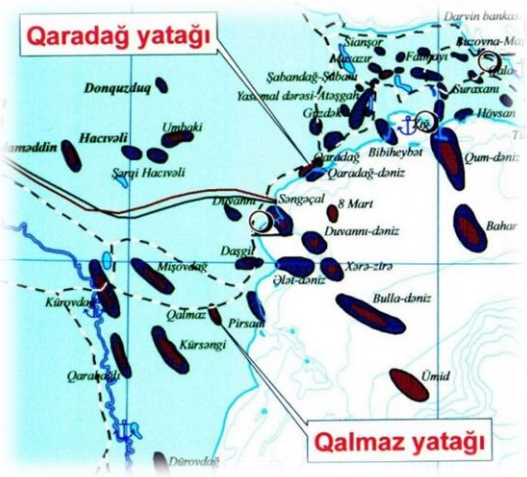

1960-cı illərin sonu SSRİ Nazirlər Soveti ölkədə qaz təchizatı probleminin aktuallığını nəzərə alaraq bir neçə regionda, o cümlədən Azərbaycanda qaz anbarlarının yaradılması haqqında qərar qəbul edir. Yeraltı qaz anbarları iqtisadi, texnoloji, mövsümi və s. zəruriyyətdən yaradılır ki, bu da öz növbəsində respublikanın qaz tələbatının ödənilməsində önəmli yer tutur. Bu anbarların yaradılmasını böyük həcmlərə malik, tükənmiş qaz-kondensat yataqlarının bazasında həyata keçirmək nəzərdə tutulurdu. Elə bu məqsədlə də SSRİ Qaz Sənayesi Nazirinin müavini M.Y.Siderenkonun tapşırığı və onun 08 İyul 1970-ci il tarixli AC-710 saylı məktubuna əsasən respublikamızda Qalmaz neft-qaz yatağında Yeraltı Qaz Anbarının yaradılması haqqında ilkin texniki layihə hazırlanmışdır.[3]

Qalmaz yatağı – Bakı şəhərindən 100 km cənub-qərbdə, Aşağı-Kür çökəkliyinin şimal-şərqində yerləşir. Qalmaz yatağı şimal-qərbdən, cənub-şərqə doğru uzanan, braxiantiklinal formaya malik olan strukturdur. Struktur tektonik qırılmalarla ayrı-ayrı bloklara bölünür və blokların bir-birilə əlaqəsi yoxdur.[1]

1958-ci ildə Qalmaz yatağının istismarına başlanmış və 1975-ci ilə qədər 4.0 mln. m^3 səmt qazı, 3449 mln. m3 təbii qaz, 97 min ton neft çıxarılmışdır. 1975-ci ildə Azərbaycan SSRİ Nazirlər sovetinin qərarı ilə yatağın şimal-qərb hissəsi "Azəriqaznəql" İB-nin balansına verilmiş və burada qaz anbarı yaradılmışdır.[3]

1976-cı ildən Qalmaz YQA-nın dövrü istismarına başlanmışdır.

Geoloji kəsilişində MQ, Ağcagil, Abşeron, və IV dövr çöküntüləri iştirak edir. Kəşfiyyat işləri nəticəsində Abşeron, Ağcagil mərtəbələrində, həmçinin MQ-ın I,II horizontlarında qaz layları, IV horizontda isə neft layları müəyyən edilmişdir.[3]

Əsas istismar obyekti 87% I tektonik blok hesab olunur. I tektonik blok daha çox qaz ehtiyatlarına malikdir. I tektonik blok üzrə əsas işlənmə obyektləri Abşeron, Ağcagil mərtəbələri, məhsuldar qatın I və II horizontlarıdır. I horizont daha geniş qaz-maye konturuna və böyük qaz resursuna malikdir. III tektonik blok üzrə məhsuldar qatın I,II və III horizontları qaz anbarı kimi istifadə olunur.Anbarın ümumi sahəsi 975 hektardır. Bufer qaz həcmi 710 mln. m^3-dir.[3]

Şəkil 2: Qalmaz yatağının struktur xəritəsi MQ I horizontunun tavanına görə[3]

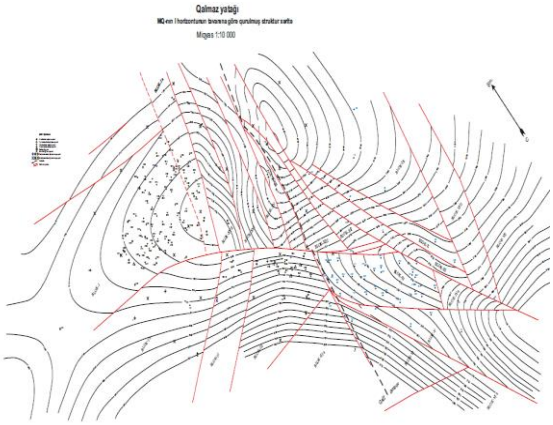

Qalmaz təbii qaz anbarının həcminin daha da genişləndirilməsi planlaşdırılır. . Bu işlər daxilində Qalmaz yatağına əlavə 0,5 mlrd. m^3 qazın (ümumilikdə 1,5 mlrd m^3 qazın) vurulması nəzərdə tutulur. [1]

Qaz anbarının həcminin artırılması üçün yeni quyuların qazılması, mövcud quyularda qaz vurulması və götürülməsi zamanı təzyiq fərqlərinin mümkün qədər minimallaşdırılması üçün 2 sıralı nasos kompressor quyularının bir sıralı nasos kompressor borularına keçid edilməsi. Hal-hazırda qaz anbarı üçün I və III bloklardan istifadə edilir ki, bunun üçün digər bloklardan istifadə edilməsi üçün kəşfiyyat, tədqiqat işləri aparılması və mümkün olduğu təqdirdə digər bloklarda yeni quyuların qazılması təklif edilir. [3]

Ədəbiyyat

1. https://apa.az/az/energy-and-industry/azerbaycanin-yeralti-qaz-anbarlari-95-doldurulub-ekskluziv-729813
2. Axundzadə E. Enerji təhlükəsizliyi baxımından yeraltı qaz anbarlarının strateji əhəmiyyəti. Bakı, 2021, 5 səh.
3. Konfidensial şirkət materialları

NEFT YAĞLARININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ İSTİFADƏSİNƏ QOYULAN TƏLƏBLƏR

Hüseynli Atlas Maarif qızı, fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı
atlashuseynli@yahoo.com

Abstract

The article presents the suitability for use of hydrotreated oils obtained during the process of hydrogen purification of Avtol 8 and Avtol 15 oils. In addition, the requirements for the use of oils are explained in detail, the contaminants in the oils are grouped. We have examined whether the hydrotreated oils from the oil refinery No. 501 are suitable for use. Based on the results, it is also possible to assess the environmental impact of the waste generated during the technological process at the hydrogen treatment plant.

Keywords: Petroleum distillates, hydrogen purification, oil, lubricants, environment
Açar sözlər: Neft distillatları, hidrogenlə təmizləmə,yağ,sürtkü yağları,ətraf mühit

Yağ bir-birinə nisbətən hərəkət edən, sürtünmə və aşınmanı azaldan iki səth arasında ayırıcı təbəqə əmələ gətirən bərk, maye və ya qaz halında olan elementdir. Yağ dedikdə ağlımıza axıcı məhlul gəlsə də, qrafit kimi bərk yağlar və sabun əsaslı yağ kimi plastik əmələ gətirən yağlar da var.

Bir-birinə sürtünən bərk səthlərdə ayırıcı təbəqə əmələ gətirərək bərk səthləri bir-birindən ayrı saxlayan və sürtünmənin təsirini azaldan, nəticədə sürtünmə yaranaraq aşınmanın və istiliyin qarşısını alan, möhürləməni, enerji ötürülməsini asanlaşdıran maddələrə "yağ" və ya "sürtkü" deyilir.

Sürtkü yağları deformasiyaya uğramayan materialların təmas səthlərində, daşıyıcı elementlərdə, bir-biri ilə təmasda olan səthlər arasında (mühərrik hissələri, dişlilər, transmissiyalar) ayırıcı təbəqə yaratmaq üçün istifadə olunur.

Bundan əlavə, yağlar metal səthlərin sürtünməsi nəticəsində əmələ gələn bərk hissəcikləri təmizləyir. Mineral yağlar, mühərrikin yağlanması, hidravlika sistemlərin yağlanması, dişlilərin yağlanması, metal kəsmə əməliyyatları kimi bir çox sahədə istifadə olunur. Yağlar hər bir cihaz üçün unikaldır. Cihazların iş prinsipi, iş şəraiti, iş məqsədi və mühərrik hissəsinin müxtəlif olması yağların da müxtəlifliyinə səbəb olur [1].

Yağlar emal qurğusundan təmizlənmə qurğularına göndərilir.Bu quğularda yağ tərkibində olan oksigenli, azotlu və kükürdlü birləşmələrdən təmizlənir, istifadəyə verilməzdən əvvəl tərkibi laboratoriya şəraitində öyrənilir və tələb olunan göstəricilər: alışma temperaturu, sıxlığı, özlülük indeksi, rəngi, turşuluğu, özlülüyü, lazımi səviyyədə olarsa əmtəə çənlərinə yollanılır. Orada istifadə məqsədindən asılı olaraq tərkibinə məqsədli aşqarlar qatılaraq istifadəyə göndərilir.

Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunun 501 saylı qurğusunda hidrogenlə təmizlənmiş Avtol 8 və Avtol 15 yağlarının üzərində apardığımız tədqiqata əsasən yağlar hidrotəmizlənmədən sonra aşağıdakı göstəricələrə sahib olarsa əmtəə çənlərinə göndərilir (Cədvəl 1/2).

Bu analizlər xammal üzərində bir dəfə ,hirogenlə təmizlənmiş məhsul üzərində hər 4 saatda bir 3-4 dəfə aparılmalıdır.

Avtol 8 (Qazoyl) və Avtol 15 (Ağır neft) yağları neftin ilkin emalı prosesində mazotdan alınan yağlardır. Avtol 8 xammalından 501 saylı hidotəmizlənmə qurğusunda M12B və Silindr-11 yağları əldə olunur.Hansı ki, bu yağlar uyğun olaraq dizellə işləyən avtomobillərin mühərriklərini və buxar paylayıcı maşınların silindirlərini yağlamaq üçün istifadə olunur. Bəzən komponent kimi Avtol 15-ə qatılaraq da istifadə edilir [2, 43-87].

Cədvəl 1.

Göstəricilər Məhsul	Alışma temperaturu	Sıxlıq	Özlülük	Rəng/ sent	Turşuluq	Özlülük indeksi
Xammal	221	9106	10,45	7.5	0,74	52
Hidrotəmizlənmiş	217	9052	9,22	2.5	0,02	51
Hidrotəmizlənmiş	215	9052	9,42	2.5	0,02	51

V axın Avtol 8 yağının laboratoriya göstəriciləri

Hidrotəmizləmədən alınan Avtol 15 yağı AK15 markası adı altında Bakı avtotraktor yağı kimi istifadəyə veilir.Bu da həmçinin Avtol 8-ə komponent kimi qarışdırılır.

Cədvəl 2.

Göstəricilər Məhsul	Alışma temperaturu	Sıxlıq	Özlülük	Rəng/ sent	Turşuluq	Özlülük indeksi
Xammal	243	9210	16,31	7.5	0,72	54
Hidrotəmizlənmiş	233	9160	14,58	3.5	0,04	55
Hidrotəmizlənmiş	241	9160	15,20	3.5	0,04	54
Hidrotəmizlənmiş	241	9127	15,32	3.5	0,04	54

V axın Avtol 15 yağının laboratoriya göstəriciləri

Təmizlənmiş yağlar sürtkü yağından gözlənilən sürtkü funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Bu gün dəyişiklik dövrləri uzun olan yüksək temperaturda performansını itirməyən, sürtkü xüsusiyyətlərini və güc ötürmə xüsusiyyətlərini saxlaya bilən yağlar arzu edilir. Neft emalı zavodunda təmizlənmiş yağda gözlənilən bütün bu xassələri tapmaq mümkün deyil. Bu məqsədlə yağ istehsalçıları tərəfindən yağlara müxtəlif aşqarlar əlavə edilir. "Yağlara bəzi arzuolunan xassələri vermək, mövcud xassələrini yaxşılaşdırmaq, bəzi arzuolunmaz xassələri minimuma endirmək və ya aradan qaldırmaq üçün istifadə olunan maddələrə aşqarlar deyilir."

Yağda tam həll olması, müxtəlif nisbətlərdə istifadə oluna bilməsi, yağlama sistemlərinin iş temperaturlarında pozulmaması aşqarların ən mühüm xüsusiyyətləridir. Əsas yağın xassələrini deqradasiyadan və müxtəlif kimyəvi təsirlərdən qorumaq, yağla birlikdə və yağın öz işini görə bilmədiyi hallarda mühərriki qorumaq, yağa yeni fiziki xassələr vermək aşqarın vəzifəsidir [2].

Azərbaycanda da həmçinin yağların təmizlənməsi prosesi nəticəsində alınan yağlara da istifadədən öncə aşqarlar əlavə olunur. Tədqiqatımız nəticəsində əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunun 501 saylı qurğusunda hidrogenlə təmizlənmiş Avtol 8 və Avtol 15 yağlarına istifadədən öncə aşağıdakı aşqarlar qatılır:

- Lubrizol-S-400. Turşuluğu azaltmaq məqsədilə əlavə olunan qələvi tərkibli aşqardır.

- Viskoples-2670. Özlülük indeksini artırmaq üçün əlavə olunur.
- PMS-200A. Köpük əlehinə əlavə olunur.
- Viskoples-16203/66. Donma əlehinə əlavə olunur.

Aparılan təqdiqat işinin nəticləri haqqında aşağıdakı izahları vermək olar:

Neft yağ distillatlarının hidrogenlə təmizlənməsi texnoloji prosesində formalaşan əsas yağ nümunələrinin tərkibində həll olmuş ekotoksikant maddələrin hər birinin 3-5 dəqiqə ərzində buxarlanması, ətraf mühitə atılması miqdarı dərəcəsi laboratoriyada xüsusi yağ tərkibinin təyini cihazları vasitəsilə ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Hidrotəmizləmə prosesində alınan yağların tərkibində olan üzvi və qeyri-üzvi uçucu birləşmələrin alınmasının səbəbləri və tərəfimizdən ilkin olaraq təsnifatı verilmişdir.

Texnoloji ədəbiyyatlarda ekoloji və sanitar İVQH normaları üzrə verilən məlumatlara əsaslanaraq aparılan təqdiqat zamanı Avtol 8 və Avtol 15 nümunələrinin tərkibində olan uçucu toksiki maddələrin normalara uyğun olmasına baxmayaraq onların hər biri ətraf mühitin ekoloji çirklənməsinə səbəb olur.

Məlum olduğu kimi dünyanın hətta neft sənayesi inkişaf etmiş ölkələrində neft emalı sənayesində formalaşan tullantıların təmizləyici qurğularının əksəriyyəti açıq səthə malik olduqlarına görə həmin qurğulardan atmosferə müxtəlif tərkibli uçucu birləşmələr atılır [3, 67].

Buna görə də neft sənayesində formalaşan İTS-in,qaz halında toksiki maddələrin və bərk tullantılaın ekoloji normalarda təmizlənməsinə baxmayaraq bu tullantıların tərkibində neft sularının asılı maddələrinin, fenol tipli birləşmələrin olması və həmçinin yuxarıda müəyyənləşdirdiyimiz uçucu ekotoksikant maddələr ilə əlaqədar olaraq bir hissəsinin ətraf mühitə buraxılması nəticəsində ekosferdə mənfi ekoloji təsirlər göstərir

Bununla bərabər həmin tullantıların tərkibində qalan zərərli maddələrin buxarlanması atmosfer hava mühitinin və həmçinin litosferin ekoloji çirklənməsi mənbəyinə çevrilir [4,175-234].

Heydər Əliyev adına NEZ-in 501 saylı qurğusunda neft yağları və həmçinin digər neft distillatlarının hidrogenlə təmizlənməsi proseslərinin hər birində formalaşan qaz,maye,bərk tullantılarının hər birinin nümunələrinin götürülməsi müxtəlif çevik,ekspress metodlarla tərkiblərinin analizlərinin aparılması tərəfimizdən proqramlaşdırılmışdır.

Həmin qurğuda formalaşan müxtəlif növ tullantıların tərkibində olan ekotoksikant maddələrin müəyyənləşdirilməsinə əsasən aparılan texnoloji proseslərin xammalın tərkibindən asılı olaraq ətraf mühitə ekoloji təsirinin qiymətləndirilməsini elmi əsaslı hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. http://web.hitit.edu.tr/dersnotlari/ibrahimbilici_04.05.2015_8O5A.pdf
2. Heydər Əliyev adına NEZ-in 501 saylı qurğusunun (hidrotəmizləmə qurğusu) texnoloji reqlamenti.
3. Neft emalının ekoloji problemləri: Moskva: RUDN Universiteti, 2010.
4. Kirpatovski İ.P. Təbiətin qorunması. Neft emalı və neft-kimya sənayesi işçiləri üçün təlimat kitabçası. Moskva, "Kimya" nəşriyyatı, 1980.

ИССЛЕДОВАНИЕ СВОЙСТВ НАПОЛНЕННОЙ ПОЛИМЕРНОЙ КОМПОЗИЦИИ

доцент Алиева Гюльнара Ариф, асисстент Гулиева Нармина Артуровна, Гаджилы Шамиль Шахин, Рагимова Фирангиз Рафаил
gulnaraaliyeva@mail.ru, narmina.guliyeva@asoiu.edu.az, shamilhacili00@gmail.com, firengizrehimova@gmail.com
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности, г. Баку

Ключевые слова: ПЭВП, ракушечник, капиллярный вискозиметр, эффективная вязкость, напряжение и скорость сдвига, предел прочности при разрыве, относительное удлинение, остаточная деформация, степень набухания

Annotation

The presented work is devoted to the preparation of a composite material based on a thermoplastic polymer filled with a mineral filler. To obtain a composite polymer material as a matrix, we used high-density polyethylene (PEVP) and construction stone waste - finely dispersed shellac. Taking into account the peculiarities of solid-phase thermomechanical filling of materials of different chemical nature, the process was carried out on a laboratory capillary viscometer at a temperature of 190-195^{0}C during 5 minutes in a wide range of stresses (τ) and shear rate ($\dot{\gamma}$). To confirm the receipt of a homogeneous system, we studied the rheological characteristics of the composition. The homogeneity of the obtained systems is proved by the non-Newtonian character of the flow of the systems. The rectilinear nature of the dependence of the shear rate on the shear stress, as well as monotonous changes in the effective viscosity of the filled polymer mixtures from the amount of the introduced filler indicate a more homogeneous structure of the obtained systems. Next, we investigated some properties of filled polymer compositions, such as hardness, ultimate strength at break, relative elongation, residual deformation, as well as the degree of swelling in aggressive environments.

Развитие современной техники требует новых конструкционных материалов, превосходящих по своим прочностным, упругим и другим свойствам традиционные. К числу наиболее интересных и перспективных относятся полимерные материалы, и в первую очередь наполненные. Конструкционные полимерные материалы применяются практически во всех отраслях промышленности, причем их используют в тех случаях, когда ни один другой материал не отвечает все более возрастающим требованиям новой техники. Основным классом материалов, удовлетворяющих жестким, часто противоречивым друг другу требованиям, таким как обеспечение минимальной массы конструкций, максимальной прочности, жесткости, надежности, долговечности при работе в тяжелых условиях нагружения, при высоких температурах и в агрессивных средах являются композиционные материалы. В настоящее время полимеры и композиционные материалы на их основе серьезно потеснили такие основные конструкционные материалы, как железобетон, металл, дерево. Возможности полимерных материалов чрезвычайно широки благодаря многообразию полимеров и наполнителей, неисчерпаемой вариабельности составов композитов на их основе и методов их модификации. Развитие технологии композиционных полимерных материалов в настоящее время определяется научными исследованиями в области полимерного материаловедения, поскольку проблема взаимодействия наполнителей и матриц весьма многогранна. В последнее время повышенный интерес у исследователей вызывает возможность регулирования свойств термопластов наполнителями различной природы и строения. Известно, что для получения композиционных материалов с улучшенными

свойствами в состав полимерных композиционных материалов вводят различные наполнители, так как наполненные полимерные композиционные материалы обладают высокой механической прочностью. Наполнители вводят в полимеры с целью создания новых полимерных материалов с комплексом ценных эксплуатационных свойств, улучшения технологических свойств и перерабатываемости, удешевления материалов, утилизации отходов и решения экологических задач, получения декоративных эффектов. Установлено, что наряду с природными наполнителями заметное влияние на состав композиций оказывают форма и размеры его частиц. В большинстве случаев выявлено, что они оказывают определенное воздействие на прочностные характеристики композиционных материалов. Целью данной работы является получение композиционного материала на основе термопластичного полимера, наполненного минеральным наполнителем. Для получения композиционного полимерного материал в качестве матрицы наш выбор был остановлен на полиэтилене высокой плотности (ПЭВП), а как наполнитель был использован мелкодисперсный ракушечник - разновидность известняка (пористая осадочная горная порода средней твердости, сформовавшаяся из останков морских организмов, дробленых или целых раковин, панцирей, моллюсков). Использованный нами ракушечник, являющийся отходом производства камня (пос.Гюздек) плотностью 2680 кг/м^3, был измельчен до мукообразного состоянии на лабораторной мельнице. При приготовлении композиционного материала (для лучшей совместимости исходных компонентов) в состав композиции, помимо ПЭВП и наполнителя, был введен в малом количестве тройной этилен-пропиленовый каучук (СКЭПТ). Процесс получения наполненной композиции проводили термомеханическим способом на капиллярном вискозиметре (ИИРТ-1) при температуре 190-195^{0}С в течении 5 минут в широком диапазоне напряжений (τ) и скорости сдвига ($\dot{\gamma}$). Были приготовлены композиции ПЭВП:наполнитель в различных соотношениях исходных компонентов – 2-10 масс.ч. наполнителя на 100 масс.ч. ПЭВП. Составы и шифр полимерных композиций, полученных на основе ПЭВП и мелкодисперсного ракушечника представлены в таблице 1.

Таблица 1. Состав и шифр подготовленных композиций

№	Название компонентов	Шифр композиции				
		1	2	3	4	5
1	ПЭВП, масс.ч.	100	100	100	100	100
2	Ракушечник, масс.ч.	2	4	6	8	10

Особенности технологии получения термопластичных полимерных композитов связаны с трудностью равномерного распределения и диспергирования наполнителя по всему объему полимерной матрицы. Для подтверждения получения гомогенной (однородной) системы нами были изучены реологические характеристики полученной полимерной композиции. Известно, что из способов оценки диспергируемости наполнителей наиболее точны реологические методы. Влияние наполнителя на вязкость полимерных систем определяется концентрацией и диспергируемостью. Наименьшая вязкость всегда является показателем оптимального диспергирования [1-3]. Как было сказано раньше, исследование текучести полимерной композиции ПЭВП:ракушечник проводили при температуре 190-195ºС, на приборе ИИРЕ-1 стандартным капилляром с диаметром 2,095мм, длиною 8мм. Полученные результаты по течению полученных композиций обрабатывали по известной методике Г.В.Виноградова [4]. Полученные результаты представлены по вышеуказанной методике в логарифмических координатах (табл.2, рис.1).

Таблица 2. Реологические показатели полимерной композиции ПЭВП:ракушечник

Состав смеси, масс.ч.		Расход экструдата, $см^3/с$	$\lg \tau$, Па	$\lg \dot{\gamma}$, $с^{-1}$	$\lg \eta_э$, Па·с	ПТР, г/10 мин
ПЭВП	Ракушечник					
100	2	$14,5 \cdot 10^{-6}$	5,073	3,21	1,626	4,462
100	4	$11,9 \cdot 10^{-6}$	5,073	3,16	1,676	4,250
100	6	$9,65 \cdot 10^{-6}$	5,073	3,02	1,716	3,920
100	8	$9,04 \cdot 10^{-6}$	5,073	2,75	1,746	3,736
100	10	$8,54 \cdot 10^{-6}$	5,073	2,12	1,816	3,159

Как видно из данных таблицы, с увеличением в составе полимерного композиции количества наполнителя эффективная вязкость смеси увеличивается и, следовательно, уменьшается расход экструдата и скорость деформации сдвига. ПТР расплавов полимерных композиций согласуются с вышеуказанными данными.

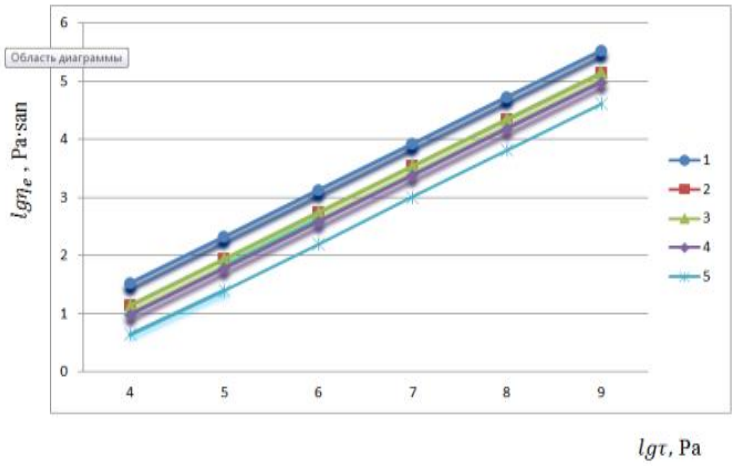

Рис.1. Зависимость скорости сдвига наполненных композиций от напряжения сдвига

Как видно из рисунка 1 однородность полученных систем доказана неньютоновским характером течения систем. Прямолинейный характер зависимости скорости сдвига от значения напряжения сдвига и монотонные изменения эффективной вязкости наполненных композиций от количества введенного наполнителя, указывают на более однородную структуру указанных систем. Далее нами были исследованы некоторые свойства наполненных полимерных систем, такие как твердость, предел прочности при разрыве, относительное удлинение, остаточная деформация, а также степень набухаемости в агрессивных средах. Твердость полученных нами наполненных систем определяли с помощью прибора ТМ-2, для этого были взяты 3 образца от каждой наполненной системы и для определения средней степени твердости измерение проводили в 3 точках. Определение предела прочности на разрыв проводили на разрывной машине, определением отношения усилия на разрыв к площади поперечного сечения образцов. Полученные результаты приведены в таблице 2.

Таблица 2. Показатели предела прочности, относительного удлинения, остаточной деформации, а также твердости наполненных композиций

Состав наполненной композиции, масс.ч.		Предел прочности при разрыве кг/мм^2	Относительное удлинение, мм	Остаточная деформация, %	Твердость (по ТМ-2)
ПЭВП	Ракушечник				
98	2	0,86	610	516	67
96	4	0,78	570	385	69,8
94	6	0,67	70	97	70,3
92	8	0,63	27	18	71,7
90	10	0,61	35	8	72,4

Нами также исследована набухаемость наполненных полимерных систем в различных агрессивных средах. В качестве объекта исследований были использованы - кислая, щелочная, соленая среды, а также морская вода. Полученные результаты приведены в таблице 3.

Таблица 3. Степень набухания наполненных композиций

Состав композиции, масс.ч.		Степень набухания образцов в течении 24 часов, %			
ПЭВП	Ракушечник	Кислая среда	Щелочная среда	Соленая среда	Морская вода
98	2	1,69	1,78	1,65	1,81
96	4	1,78	1,57	1,74	1,61
94	6	1,62	1,79	1,61	1,75
92	8	1,56	1,72	1,63	1,67
90	10	1,49	1,77	1,47	1,74

Литература

1. G.Aliyeva, N.Quliyeva, A.Ismayilova. Study of composite properties om the basis of filled high density polyethylene. 10th Rostocker International Conference: “Technical Thermodynamics: Thermophysical Properties and Energy Systems”. September 9th-10th, 2021. İnstitute of Technical Thermodynamics. University of Rostock, Germany. THERMAM 2021, p.23
2. Əliyeva G.A., Məmmədov A.Ə. Biotullantilarla doldurulmuş polimer kompozisiyalarin reoloji xassələrinin tədqiqi. “Elmi əsərlər” elmi-texniki jurnal. ATU, 2018, N4, s.68-74
3. Aliyeva G.A., Ismayilova A.A. Studying the properties of composite materials based on high density polyethylene. Журнал «Образование и наука в России и за рубежом», 2022, № 1, с.83-88
4. Виноградов Г.В., Малкин А.Я. Реология полимеров. М.: Химия, 1977, 438с.

СУЛЬФОКАТИОНИТЫ НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ ПОЛИСТИРОЛА МОДИФИЦИРОВАННЫХ БУТИЛКАУЧУКОМ

доцент Алиева Гюльнара Ариф, Рагимова Фирангиз Рафаил,
Оруджева Хиджран Дагбеи, Велиев Вагиф Махмуд
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности, г. Баку

Ключевые слова: отходы полистирола, бутилкаучук марки БК-2045, механохимическая модификация, сульфирование, сульфокатиониты, статическая и динамическая обменная емкость

Abstract

In this work, the process of studying the mechanochemical modification of polystyrene waste (ОПС) with high molecular weight butyl rubber and its preparation based on the modified composition of ion exchange materials is dedicated. Waste polystyrene and butyl rubber are mixed in the calculated amount on a laboratory capillary mixer. The effects of various factors of the extrusion process and the amount of BK on the properties of the modified OPS were investigated. The influence of the amount and molecular mass of BK on the properties of OPS was investigated. The rheological properties of the melt of the modified composition were studied. Further, based on the modified system, sulfonation with concentrated sulfuric acid was obtained with satisfactory performance.

В связи с увеличением потребления стирольных пластиков растет и количество отходов, использование которых является экономически и экологически целесообразным с учетом возрастания стоимости сырья и уменьшения его ресурсов. Во многих случаях вторичное сырье можно использовать для замены первичных материалов. Отходы полистирола накапливаются в виде вышедших из употребления изделий из полистирола и его сополимеров, а также в виде промышленных (технологических) отходов полистирола общего назначения, ударопрочного ПС (УПС) и его сополимеров. Отходы полистирола и его сополимеров почти не перерабатываются в естественных условиях. Природа не в силах за короткий промежуток времени создать механизм разложения веществ, созданных человеком, и, следовательно, чтобы не загромождать окружающую среду мусором важна утилизация отходов производства и использованных изделий. Экспериментальные работы, проведенные нами, были направлены на получение композиционного материала с улучшенными характеристиками на основе промышленных отходов полистирола. В качестве сырья мы остановили выбор на отходах, полученных в результате производства одноразовых стаканчиков методом вакуумформования. Технологические отходы полистирола по своим физико-механическим и технологическим свойствам не отличаются от первичного сырья. Эти отходы являются возвратными и в основном используются на тех предприятиях, где они образуются. Их можно добавлять к первичному полистиролу или использовать в качестве самостоятельного сырья при производстве различных изделий. Значительное количество технологических отходов (до 50%) образуется в процессе переработки полистирольных пластиков литьем под давлением, экструзией и вакуумформованием, возврат которых в технологические процессы переработки позволяет значительно повысить эффективность использования полимерных материалов и создавать безотходные производства в промышленности

переработки пластмасс. *Вторичная переработка полимеров — относительно простая задача, если их структура практически не изменилась и сохранилась ни во время изготовления, ни во время первичного использования и не было значительной деструкции. Известно, что процесс деструкции, следствием которого могут быть структурные и морфологические изменения, вызванные уменьшением молекулярной массы, образованием разветвлений, различных функциональных групп и т. п., приводит к существенному ухудшению всех физических свойств.* Если вторичные материалы, сохранившие свои свойства, могут быть использованы в тех же приложениях, что первичные полимеры, то вторичные материалы с пониженными свойствами можно использовать только в специфических приложениях. Поэтому при механической повторной переработке полимеров задача заключается в том, чтобы избежать дальнейшей деструкции в ходе технологического процесса, то есть избежать ухудшения свойств конечного материала. Этого можно достичь правильным выбором условий переработки, введением различных модификаторов и т.д. [1-3]. Поэтому нами были проведены исследовательские работы для изучения изменений свойств отходов полистирола (ОПС) введением в состав макромолекулы небольшого количества модификатора. С целью усиления полимерного каркаса ОПС был модифицирован бутилкаучуком (БК). Модификацию проводили на лабораторном капиллярном вискозиметре (ИИРТ-1). Были выбраны оптимальные условия переработки: температура 180-190°С, продолжительность 3-5 минут. Были исследованы влияния различных факторов процесса экструзии и количества БК на свойства модифицированных отходов полистирола после экструзии. При экструзии полимер находится в расплавленном вязко-текучем состоянии. При сдвиговой деформации к нему можно применять температурно-временную суперпозицию, т.е. изменение скорости деформации можно заменить изменением температуры. Поэтому в наших исследованиях как основным фактором экструзии было рассмотрено изменение температуры и кратности смещения. Для выбора эффективного количества бутилкаучука, исследовано влияние количества и молекулярной массы БК на свойства ОПС. Уменьшение средней молекулярной массы БК до $0{,}3\cdot10^5$ приводит к снижению прочности ОПС при растяжении и увеличению оптимального содержания БК в полимере. Увеличение средней молекулярной массы бутилкаучука до $0{,}5\cdot10^5$ способствует уменьшению содержания его в ОПС до 0,5%, однако, из-за высокой вязкости среды, распределение БК и ОПС затрудняется и точность показателей прочности полимера уменьшается. Поэтому оптимальная средняя молекулярная масса бутилкаучука выбрана $0{,}45\cdot10^5$ и лучшие показатели физико-механических характеристик модифицированного ОПС наблюдаются при содержании в смеси 0,5-1,0%(масс) БК. Увеличиваются показатели $\sigma_р$ – 45-50%; $\varepsilon_р$ – 2 раза; $\sigma_{изг.}$ – 30%; ударная прочность 2,5 раза. Сохранение показателей средней молекулярной массы и прочности при растяжении при трехкратной экструзии полистирола объясняется усиливающей ролью БК и, в связи с этим торможением процессов деструкции ОПС. В присутствии БК увеличивается термостойкость полимерной композиции. Увеличение прочности композиционного материала объясняется взаимодействием между ОПС и бутилкаучуком, т.е. образованием привитого- и блок сополимера. Изучено влияние содержания БК на комплекс реологических свойств полистирола. Реологические свойства систем исследованы методом капиллярной вискозиметрии на приборе ИИРТ-1 при температуре 180-190ºС в широком диапазоне напряжений (τ) и скоростей сдвига ($\dot{\gamma}$) в соответствии с ГСТ 11645-65. Температура была выбрана исходя из практических соображений переработки смесей пластиков с каучуками в производственных условиях, диапазон напряжения сдвига составлял $2\div6\cdot10^5$ Па. Учитывая входовые

поправки, а также величину степени аномалии эффективной вязкости расплавов полимерных смесей, были рассмотрены смеси ОПС:БК в соотношении равном 95:5, 96:4, 97:3, 98:2, 99:1. Полученные результаты показали, что характер вязкого течения смесей во всех случаях неньютоновский, т.е. они характеризуются степенью аномалии вязкости $n = d(lg\bar{\gamma})/\mathrm{d}(\lg\tau)$. Значения эффективной вязкости систем были подсчитаны при одной постоянной величине напряжения сдвига. Полученные результаты эффективной вязкости ($\eta_э$) приведены в таблице 1. Как видно из данных таблицы полученная зависимость представляет собой обратно пропорциональную зависимость эффективной вязкости от количества модификатора, т.е. от количества бутилкаучука в полимерной смеси.

Таблица 1. Значения эффективной вязкости расплавов систем ОПС:БК

Состав смеси, % (масс.)		Расход экструдата, $см^3/с$	$\lg \tau$, Па	$\lg \dot{\gamma}$, $с^{-1}$	$\lg \eta_э$, Па·с
ОПС	БК				
99	1	$8{,}06\cdot10^{-6}$	5	4,19	0,883
98	2	$7{,}91\cdot10^{-6}$	5	4,12	0,953
97	3	$7{,}45\cdot10^{-6}$	5	3,94	1,133
96	4	$7{,}13\cdot10^{-6}$	5	3,65	1,163
95	5	$6{,}96\cdot10^{-6}$	5	3,50	1,173

Модифицированные смеси отходов полистирола с бутилкаучуком в виде шнурков охлаждали в воде и гранулировали. Полученные гранулы, размером 3-5мм, сушили при температуре 50-60°С в течение 5-10 минут. Далее гранулы модифицированного полистирола подвергались сульфированию для получения сульфокатионитов. Сульфокатиониты на основе сополимера на основе отходов полистирола и бутилкаучука были получены сульфированием набухших образцов модифицированных сополимеров в дихлорэтане. Сульфирование проводили концентрированной серной кислотой в присутствии катализатора - безводного $AlCI_3$ при температуре 40-50^{0}С в течении 4 часов. После окончания реакции сульфированный продукт переносили на стеклянный фильтр и промывали серной кислотой с постепенным уменьшением концентрации кислоты от 75% до 5%. Затем сульфированный продукт промывали дистиллированной водой до нейтральной реакции и оставляли в дистиллированной воде на 24 часа. Промытые таким образом гранулы сульфокатионитов фильтровали и сушили на воздухе, а затем в вакуум-шкафу до постоянной массы. Были изучены основные физико-механические показатели синтезированных сульфокатионитов, такие как статическая и динамическая обменная емкость по NaOH и $CaCI_2$ (СОЕ и ДОЕ), коэффициент набухания и механическая прочность. Характеристики синтезированных сульфокатионитов приведены в таблице 2.

Таблица 2. Физико-механические характеристики сульфокатионитов

№	Сульфокатионит на основе, % (масс.)		$К_{наб}$ в воде	СОЕ по NaOH, мг-экв/г	СОЕ по $CaCI_2$, мг-экв/ г	ДОЕ по $CaCI_2$, мг-экв/г	Механическая прочность после 10 часов встряхивания, %
	ОПС	БК					
1	Промышленный сульфокатионит КУ-2		1,03	5,1	4,8	0,65÷0,85	90
2	99	1	1,10	4,9	4,6	0,74	96

3	98	2	1,13	7,6	7,9	0,81	98
4	97	3	1,12	6.8	6,3	0,79	98
5	96	4	1,09	6,8	6,1	0,79	98
6	95	5	1,09	6,3	5,9	0,75	98

Как видно из данных таблицы, у сульфокатионитов, полученных на основе модифицированных смесей отходов полистирола обменные показатели имеют улучшенные результаты по сравнению с промышленным сульфокатионитом КУ-2. Так, у сульфокатионитов полученных на основе полимерной смеси ОПС:БК (содержание БК 2%(масс.)) показатели СОЕ 7,6 мг-экв/г и 7,9 мг-экв/г (соответственно по $NaOH$ и $CaC\ell_2$). Показатели ДОЕ сульфокатионитов (0,81 мг-экв/г по $CaC\ell_2$) согласуются с показателями СОЕ являются наилучшими и превышают соответствующие показатели КУ-2-8.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Нами была проведена механохимическая модификация отходов полистирола бутилкаучуком, взятым в различных соотношениях. Механохимическую модификацию проводили на лабораторном капиллярном вискозиметре (ИИРТ-1) при температуре 180-190^{0}С при различных напряжениях сдвига. В зависимости от молекулярной массы бутилкаучука были получены композиции с различными физико-механическими свойствами. Также было изучено влияние содержания бутилкаучука на комплекс реологических свойств отходов полистирола. Полученные результаты показали, что характер вязкого течения во всех композициях является неньютоновским. Далее на основе полученных полимерных композиций методом сульфокатионирования в серной кислоте были получены сульфокатиониты с удовлетворительными свойствами, такими как статическая и динамическая обменная емкость, коэффициент набухания, механическая прочность и др.

Литература

1. Г.А.Алиева. Пути утилизации полимерных отходов. «Ekoenergetika» Elmi-texniki jurnal. Bakı, 2012, № 1, с.67-70
2. Алиева Г.А., Рагимова Ф.Р. Исследование реологических свойства отходов полистирола. “Müasir təbiət və iqtisad elmlərinin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi konfrans. 03-04 may 2019. GDU. Gəncə. 2019. I-ci hissə. s.203-205
3. Алиева Г.А., Билалов Я.М., Шахмалиев А.М. и др. Сульфокатиониты на основе легированного полистирола // Химия и нефтехимия, Баку, 2001, №2(7), с.42-46

KİMYA KURSU ÜZRƏ DƏRSDƏNKƏNAR MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ HƏRBİ BİLİKLƏRİN VERİLMƏSİ

Qurbanov Abbas Aftandil oğlu

Açar sözlər: hərbi, tələbə, vətənpərvərlik
Ключевые слова: военный, студент, патриотизм

Kimya kursu üzrə orta, ali və pedaqoji məktəblərdə çağırışa qədər yaşlı, həm də çağırış yaşlı gənclərdə aşağıdakı istiqamətlərdə hərbi vətənpərvərlik işi aparılması məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Kimya kursunun imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərdə və tələbələrdə hərbi vətənpərvərlik hissləri aşılanmasına nail olmaq;

2. Sinifdənxaric tədbirlər zamanı gənclərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi aşılayan iş üsullarından və formalarından istifadə etmək;

3. Müharibə veteranları, Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanları, Şəhid ailələrinin üzvləri ilə görüşlər keçirmək;

4. Azərbaycan xalqının döyüşlərdə igidlik, şücaət, fədəkarlıq və qəhramanlıq göstərmiş qəhraman oğullarına həsr olunmuş kinofilmlərə baxış təşkil etmək, kitab müzakirələri, disputlar və oxucu konfransları keçirmək;

5. Hərbi təmayüllü və hərbi məzmunlu dərnəklərdə, kimya axşamlarında, kimya viktorinalarında, mülki müdafiə qərargahlarında və hərbi hissələrə ekskursiyaların təşkilində tələbələrin iştirakının təmin olunması üçün, kimya fənninin tədrisində kurslararası əlaqədən səmərəli istifadə edilməsinə diqqət yetirilməsi, xüsusilə hərbi məqsədlər üçün istifadə edilən zəhərli maddələr kimyası, radiasiya, partlayıcı maddələr kimyası, müdafiə kimyası, hərbi hazırlıq, mülki müdafiə və başqa kurslarla əlaqəyə lazımınca əhəmiyyət verilməlidir;

6. Hərbidə istifadə edilən kimyəvi maddələrin öyrədilməsini aşağıdakı istiqamətlərdə aparılması daha məqsədə müvafiqdir:

Pirotexnikada hərbi məqsədlər üçün istifadə edilən partlayıcı maddələrin qarşılıqlı əlaqəli şəkildə öyrədilməsi (nitratlı, partlayıcı maddələr);

Kimyəvi silah şəklində zəhərli döyüş maddələri kimi istifadə edilən kimyəvi maddələrin öyrədilməsi (döyüş zəhərli birləşmələri);

Atom, neytron, istilik-nüvə silahlarının təsiredici amillərindən fərdi və kütləvi mühafizə qaydalarının öyrədilməsi (atom və hidrogen bombaları);

Aparılmış müşahidələr və qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrədilməsi göstərir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin və pedaqoji universitetlərdə tələbələrin kimya kursu üzrə təşkil edilən dərsdənkənar məşğələlərdə hərbidə istifadə olunan kimyəvi maddələrlə tanışlığı, onların bilik dairələrini genişləndirər və vətənpərvərlər kimi yetişmələrinə şərait yaradar.

Orta ümumtəhsil məktəblərində dərsdənkənar məşğələlərin, o cümlədən ekskursiyaların səmərəli təşkili sahəsində bir sıra maraqlı elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır.

Ekskursiyaların mövzusunun əvvəlcədən müəyyənləşdirməsi, planlaşdırılması, obyektin seçilməsi, onun səmərə və keyfiyyətini aşılayan ekskursiyalar çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

“Gəncə şəhərindəki “N” saylı hərbi hissədə əsgərlərin texniki və taktiki hazırlığı ilə tanışlıq” mövzusunda X-XI sinif şagirdləri olan çağırışaqədər yaşlı oğlanların ekskursiyanın əvvəlcədən plan və marşrutu tərtib edilməli, hərbi hissənin komandanlığı və məktəb direktoru ilə razılaşdırılmalıdır. Ekskursiya zamanı qarşıya qoyulan məqsədlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. “N” saylı hərbi hissədə Vətənin gənc müdafiəçilərinin texniki və taktiki hazırlığı, şəraiti və həyatı ilə tanışlıq;

2. Hərbi hissədə kimyəvi silahın təsiredici amillərinə qarşı müdafiənin təşkili, tibbi mühafizə və onun vasitələri ilə tanış olmaq;

3. Hərbi hissədə kimya xidmətinin strukturu, vəzifələri və avadanlığı ilə tanışlıq;

4. Hərbi hissədə zəhərli texniki maddələrin saxlanma qaydaları ilə tanışlıq;

5. Kütləvi qırğın silahlarının təsiredici amillərdən müdafiə vasitələri və qaydaları ilə şagirdlərin tanış edilməsi;

6. Hərbi hissədə təhlükəsizlik qaydaları ilə tanışlıq.

Ekskursiya keçirilən zaman hərbi hissədən təyin olunan zabit şagirdlərə ekskursiyanın gündəliyində olan məsələlər barədə lazım bilinən, məxfiliyi olmayan məlumatlar verir. Məsləhət bilindikdə şagirdlər ekskursiyanın yekununa dair hesabat yazıb müəllimə təhvil verirlər.

Xalqımızın sərkərdəsi cənab İlham Əliyevin apardığı siyasət nəticəsində "Azərbaycan xalqı" bir yumruq kimi birləşərək 44 günlük "Vətən müharibəsi"ndə erməni vandallarını darmadağın edərək torpaqlarımızı azad etdilər.

Müharibə şəraitində yaşadığımız bir dövrdə, gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi təhsil müəssisələrinin qarşısında duran ümdə məsələlərindən biridir. Bu məsəLənin həllində dərsdənkənar məşğələlərdən səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. İ.C.Alverdiyev "Pedaqoji universitetlərdə kimya tədrisində hərbi biliklərin verilməsi". Bakı -2008, monoqrafiya
2. İ.C.Alverdiyev "Pedaqoji universitetlərdə qeyri-üzvi və üzvi kimya fənlərinin tədrisi prosesində tələbələrə hərbi biliklərin öyrədilməsi yolları". Bakı -2000

ПРЕПОДАВАНИЯ ВОЕННЫХ ЗНАНИЙ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ХИМИИ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УНИВЕРСИТЕТАХ

Резюме

В статье разработана учебная методика связи неорганической химии с радиационной химией; органической химии с химией ядовитых веществ; органической и неорганической химии с химией взрывчатых веществ. В связи с этим была разработана методика чтения лекций, использованная в учебном процессе.

GERMANİUM VƏ SİLİSİUM ƏSASLI YENİ MATERİALLARIN HAZIRLANMASINDA ÜZVİ REAQENTLƏR VƏ LİQANDLARIN TƏTBİQİ

k.ü.f.d.Kəsəmənli Xəyalə Hamlet qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər:germanium, silisium, piridin, liqand
Keywords: germanium, silicon, pyridine, ligand

Son illər karbonun ağır analoqları olan – germanium və silisium optiki və yarımkeçirici xassələrinə görə material hazırlanma sənayesində böyük maraq doğurur. Bundan əlavə, infraqırmızı optiki liflər və cihazlar, fotoelektrik sistemlər və yarımkeçirici elektronika kimi bu elementlər günəş enerjisi sənayesində, həmçinin yeni nəsil litium-ion batareyalarında anod materiallar kimi də istifadə olunurlar. Belə materialların tətbiqi hazırda istifadə olunan qrafitli batareyalarla müqayisədə litium-ion batareyalarının tutumunu 5-10 dəfə artırır [1].

Müasir üzvi kimyanın aktual vəzifəsi ekoloji cəhətdən təmiz və resurslara qənaət edən texnologiyaya keçiddir. Yaşıl kimya və mühəndislik təcrübəsi təkcə dünyada ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına kömək etmir, həm də əksər hallarda iqtisadi cəhətdən səmərəlidir və bir çox müsbət sosial nəticələrə malikdir.

Yaşıl kimyanın əsas prinsiplərindən biri, ətraf mühit və insanlar üçün toksik, təhlükəli və davamsız olan birləşmələrdən qorumaqdır. Eyni zamanda, silisium və germaniumun nanohissəciklərini və materiallarını əldə etmək üçün bu gün istifadə olunan üsullar onların halogen törəmələrinin (korroziyaya uğrayan, zəhərli, uçucu və asanlıqla hidroliz olunan) istifadəsini tələb edir, bu da eksperimental texnikanı xeyli çətinləşdirir və miqyasının artırılmasında aşkar çətinliklər yaradır.

Beləliklə, germanium və silisium əsaslı materialların və nanohissəciklərin alınması üçün yeni, sadə, ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və iqtisadi cəhətdən əlverişli üsulların işlənib hazırlanması, müasir yaşıl kimya texnologiyası üçün böyük əhəmiyyəti var. Germanium əsaslı

nanomateriallar optoelektronika, yarımkeçiricilər elektronikası, infraqırmızı fotonika və s. sahələrdə də geniş tətbiq olunur [3]. İstənilən praktik tətbiq üçün germanium mənbəyi kimi, kimyəvi cəhətdən inert 3D polimer olan qeyri-toksik birləşmə germanium dioksid GeO_2 hesab edilir. Daha çox transformasiyaya başlamaq üçün sonuncunun polimer matrisi kimyəvi cəhətdən "sökülməlidir". Bu, adətən, germanium nanohissəciklərinin əmələ gəlməsinə səbəb olan nukleofil əvəzlənmə, eləcə də elektroreduksiya reaksiyalarının aparılması üçün uyğun olan GeO_2-ni $GeCl_4$-ə çevirməklə həyata keçirilir. Halogensiz üsulların işlənməsi üçün alternativ üsullardan biri GeO_2-nin məqsədli məhsullara çevrilməsi aromatik 1,2-diollarladır (katexollar) ki, bu zaman germaniumun tetra- və hiperkoordinasiya olunmuş törəmələri əmələ gəlir. Nəticədə, üzvi həlledicilərdə həll olunan, lakin kifayət qədər kimyəvi cəhətdən təsirsiz olan sabit məhsullar əmələ gəlir ki, bu da onların sabitliyinin və təhlükəsizliyinin əks tərəfidir. Bu maneəni aradan qaldırmaq üçün koordinasiya sferasına redoks-aktiv liqandın katexolat törəməsini, o cümlədən elektrokimyəvi reduksiyaya əsaslanan piridin törəmələrini əlavə etməklə aradan götürmək olar. Bu işdə, metalloidin koordinasiya sferasına daxil olması ilə, elektron qəbul edən və onu koordinasion molekulda "kilidləyən" redoks-mediator kimi özünü göstərə bilməsi tədqiq olunmuşdur [2].

Tədqiqat işində 3,5-di-üçlü-butilkatexol və sianoəvəzli piridinlər əsasında belə komplekslərin alınması imkanları tədqiq olunmuş və onların elektrokimyəvi aktivləşdirməyə yararlılığı qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatın birinci mərhələsində germaniumun 3,5-di-üçlü-butilkatexolat kompleksləri, germanium oksidi, 3,5-di-üçlü-butilkatexolat və müxtəlif N-donor liqandların 1:2:2 nisbətlərində toluol/H_2O qarışığında sintez edilmişdir. 4-siano və 3-sianopiridinli komplekslər kristallaşmadan sonra yüksək çıxımla (89% и 79%) toluoldan alınmışlar (sxem 1). Alınmış komplekslər element analizi, İQ, NMR-spektroskopiyası və kütlə-spektroskopiyası üsulları ilə tədqiq olunmuşdur. 4-sianopiridinlə kompleksin molekulyar quruluşu rentgen quruluş analizi ilə tədqiq olunmuşdur (şəkil 1).

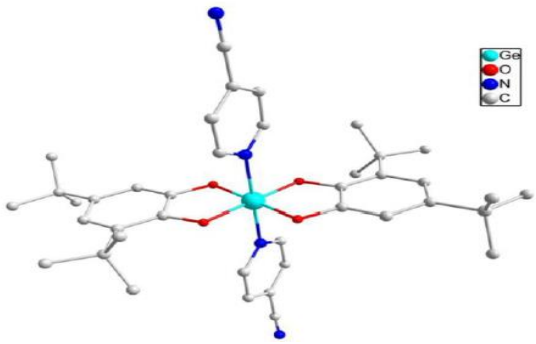

Şəkil 1. Germaniumun 3,5-di-üçlü-butilkatexolat kompleksinin 4-sianopiridinlə molekulyar quruluşu

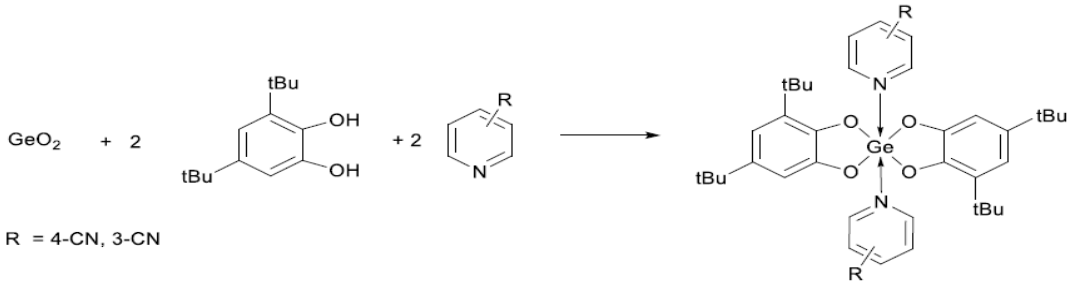

Sxem 1.

Müəyyən olunmuşdur ki, 4-siano və 3-sianopiridin komplekslər CH_2Cl_2/0,1 M Bu_4NBF_4 (T=293 K) və ya toluolda/1Mbu_4NBF_4 (T=313 K) elektrokimyəvi reduksiya olunur.

Beləliklə, germanium-bis-katexolatın reduksiya olunmayan törəmələrinə piridin liqandının daxil olması, oxşar kompleksləri aktivləşdirməyə kömək edir. Belə yanaşma halogensiz proseslərdə Ge elementinin konversiyası üçün və digər sahələrdə istifadə oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, piridinin törəmələri zəhərli deyil və yüksək bioloji xassələr göstərən birləşmələr şəklində canlı aləmdə geniş yayılmışdır.

Həmçinin silikofil reagentlərin- azotsaxlayan heterotsikllərin duzları (piridin, xinolin, fenantrolin) və tetraflüorbor turşusunun iştirakilə susuz mühitdə silisiumun elektrokimyəvi yolla aşınması da öyrənilmişdir. Sintez olunmuş duzların təmizliyi və tərkibi element analizi və NMR spektroskopiya üsulu ilə tədqiq edilmişdir. Bu duzlar da istifadə və saxlanma üçün təhlükəsiz və davamlıdırlar.

Ədəbiyyat

1. A.A. Vishtorskaya, E.A. Saverina, / Assessing Ge-132 as anantioxidant in organic and water-containing media // *Journal of Organometallic Chemistry*, 2018, 858, 8-13, doi: 10.1016/j.jorganchem.2018.01.004.
2. Химия элементоорганических соединений / Под ред. Р.А. Черкасова. Казань: Казан. ун-т, 1992. Ч. 1. 130 с.; 1993. Ч. 2. 81 с
3. E. Saverina, K. Mitina, D. Zinchenko, I. Krylova, V. Pechennikov, M.Syroeshkin, V. Jouikov, M. Egorov / Green approach to preparation of germanium //Russian-French Workshop on hyper- and hypocoordinated compounds of the group 14 elements: Aug. 28th–30th 2017, Moscow, Russia:

APPLICATION OF ORGANIC REAGENTS AND LIGANDS IN THE PREPARATION OF NEW GERMANIUM AND SILICON BASED MATERIALS

Ph.D in Chemistry Kasamanli Khayala Hamlet

Summary

In recent years, germanium and silicon, which are heavy analogs of carbon, have attracted great interest in the material development industry due to their optical and semiconducting properties. In addition, these elements are used in the solar energy industry as well as anode materials in next-generation lithium-ion batteries, such as infrared optical fibers and devices, photovoltaic systems and semiconductor electronics. The application of such materials increases the capacity of lithium-ion batteries by 5-10 times compared to currently used graphite batteries.

III BÖLMƏ

FİLOLOGİYA, TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN MÜASİR PROBLEMLƏRİ, PEDAQOGİKA

NAZİM HİKMƏTİN YARADICILIĞINDA RƏSSAMLIQ

Abdullazadə Lalə F.
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə: *Həyatı daha çox ayrılıqlarla zəngin olan, vəfatından sonra tək illərlə həsrətində olduğu Türkiyədə deyil dünyada məşhurlaşan, şeirlərinə musiqilər bəslənən, barəsində kitablar yazılan Nazim Hikmətin ömür kitabının 120 ci il dönümü "Bakıya gəldim, dünyalar mənim oldu" dediyi Bakıda , Azərbaycanda da xüsusi qeyd edilir. "İnsanların bəzisi otların, bəziləri balıqların çeşidini bilir, mən ayrılıqların" deyən Nazim Hikmətin yaradıcılığında tək şeir deyil rəssamlıq bacarığının da öz yeri var. Populyar inancın və ya məlum olanın əksinə olaraq, Nazım Hikmətin rəssamlığa meyli uzun illər keçirdiyi Çankırı və Bursa həbsxanalarında özü üçün yaratdığı əyləncədən deyil, yaxınlığı ilə bağlı bir növ irsiyyətdən qaynaqlanmış olmalıdır. Anası Cəlilə xanımdan keçən rəssamlığını İstanbul İstintaq Təcridxanası və Ankara Mərkəzi Komandirlik Həbsxanasında həbsdə olarkən çəkdiyi daha çox portret rəsmləri, kiçik rəsmlər, qeydlər, əllə düzəltdiyi qoz qutuları, üzük qələmi, şeir səhifələrinə çəkdiyi naxışları Çankırıda və Bursa həbsxanalarında da davam etdirmişdir. Maraqlıdır ki, Nazim Hikmətin rəssamlıq qabiliyyətinin həbsxanalardakı palataların qapalı mühitində yatan insanların adətən məhbus əhval-ruhiyyəsi ilə məşğul olduqları bir hobbi olmadığı, ancaq yaradıcılıqdan qaynaqlandığı görülür.*

Açar sözlər: yaradıcılıq, rəsm, tablo, əsər, vakf
Key words: creativity, painting, tableau, work, foundation

Həyatı daha çox ayrılıqlarla zəngin olan, vəfatından sonra tək illərlə həsrətində olduğu Türkiyədə deyil dünyada məşhurlaşan, şeirlərinə musiqilər bəstələnən, barəsində kitablar yazılan Nazim Hikmətin ömür kitabının 120-ci il dönümü "Bakıya gəldim, dünyalar mənim oldu" dediyi Bakıda , Azərbaycanda da xüsusi qeyd edilir. "İnsanların bəzisi otların, bəziləri balıqların çeşidini bilir, mən ayrılıqların" deyən Nazim Hikmətin yaradıcılığında tək şeir deyil rəssamlıq bacarığının da öz yeri var. Populyar inancın və ya məlum olanın əksinə olaraq, Nazım Hikmətin rəssamlığa meyli uzun illər keçirdiyi Çankırı və Bursa həbsxanalarında özü üçün yaratdığı əyləncədən deyil, yaxınlığı ilə bağlı bir növ irsiyyətdən qaynaqlanmış olmalıdır. Anası Cəlilə xanımdan keçən rəssamlığını İstanbul İstintaq Təcridxanası və Ankara Mərkəzi Komandirlik Həbsxanasında həbsdə olarkən çəkdiyi daha çox portret rəsmləri, kiçik rəsmlər, qeydlər, əllə düzəltdiyi qoz qutuları, üzük qələmi, şeir səhifələrinə çəkdiyi naxışları Çankırıda və Bursa həbsxanalarında da davam etdirmişdir. Maraqlıdır ki, Nazim Hikmətin rəssamlıq qabiliyyətinin həbsxanalardakı palataların qapalı mühitində yatan insanların adətən məhbus əhval-ruhiyyəsi ilə məşğul olduqları bir hobbi olmadığı, ancaq yaradıcılıqdan qaynaqlandığı görülür. Şübhəsiz ki, bu məlumatları sonradan ustadla eyni həbsxanada yatan Orxan Kamal da öz gündəliyində qeyd etmişdi: "Digər məhbuslar da rəsm çəkərkən onu seyr etməkdən, ağ daşın üzərinə suluboya ilə lalələr çəkərkən daim onu izləməkdən həzz alır". Xüsusi ilə gündəlikdə qeyd olunanlara əsasən: " Rəsm edərkən fit çalması, rəsmin "nazik" hissələrinə gəldikdə isə fiti ağırlaşdırması" Nazimin bu işi zövqlə yerinə yetirdiyinin göstəricisi olmalıdır. Nazim Hikmətin gen xəritəsinə baxdıqda şarimizin

soy ağacının rəssam, şair, yazar, siyasətçi olduğu görülür. Atası Mustafa Celalettin Paşa (əsl adı Konstantin Borcenski) mühəndislik fakültəsini bitirərək paşalığa qədər yüksələrək xəritə və rəsm ustası olub. 2018-ci ildə Parisdə vəfat edən Nazimin Münəvvər xanımdan tək övladı Mehmet Nazim da rəssam idi. Nazimin bacısı qızı Ayşə Yaltırım nənəsi Cəlilə xanımdan dərs alıb, 10-dan çox sərgi keçirib. Yaltırımın oğlu Murat Germen memarlıq fotoqraflığı ilə tanınır.

1950-ci ildə Nazım Hikmət həbsxanada aclıq aksiyası keçirərkən daşıdığı lövhənin üzərinə "Nazım Hikmətin anası rəssam Cəlilə" yazaraq özünü bu şəkildə təqdim edirdi. Memet Fuat vurğulayır ki, Nazim "anasını təqlid edərək" rəsm çəkməyə başlamış ola bilər. Nazim Hikmət həbsxanada boş durmayıb, dostu Kemal Tahirə görə 1943-1950 ci illər arasında ən dəyərli əsərlərini hazırlayır. Kamerasında "Memo" adlı kanareyka saxlayır.Rəssamlığa marağı anası rəssam Cəlilə xanımdan miras qalan Nazim dostu Kamal Tahirə yazdığı məktubda deyir:

Görürsən, mən uzun-uzun, yağlı boya, akvarel, mürəkkəb, karandaş, kətan, faner, kağız üzərində rəsm çəkirəm. Yəni qocaldıqca dayanmayan vərdişim, yəni özümü bir şeyə verəndə batağa düşmürəm, bu dəfə rəsmdə özünü göstərdi, çəkə bilməyəndə az qala xəstələnirəm". [1]

Nazim Hikmət həbsxanada olarkən dostu Kamal Tahirə yazdığı məktubunda bildirirdi: "Biz burada sərgiyə hazırlaşırıq. Standlarımız İstanbulda açılacaq Yerli Mallar Sərgisinə də mal göndərəcik. Bu münasibətlə, ixtiraçısı şəxsən özümə məxsus olan və adını birlikdə işlədiyimiz ustanın kəndinin adını daşıyan Kaymakçıköy Kumaş dediyim yarım ipək, yarı iplikli nazik köynək də bu münasibətlə dünyanı görəcək. Burada onlar hələ də toxunurlarsa, çırpınırdılar. İpəyin vətəni olan Bursanın ipək ustaları isə heyrətə gəldilər. Zarafat edirəm, həqiqətən də qorxunc ipək icad etdim. Mən saf ipəyi təmiz pambıqla qarışdırdım və təri udmaq baxımından da faydalı olan demokratik bir ipək çıxardım. Prinsip həmişə doğrudur: nə edildiyini biləndən sonra ona yeni bir şey əlavə edilməlidir ki, bunda bilik, həzz və ağıl əl-ələ verməlidir. Yeni ixtiramdan sanki təzə şeir yazmış kimi sevinirəm"(1). Göründüyü kimi Nazim Hikmət həbsxanada olanda belə elm,bilik, yaradıcılıq yolundan dönmədi. Nazım Hikmətin Pirəyə məktublar əsərində yazılır: Bu dövrdə Nazım Hikmət pul qazanmaq üçün tərcümə işlərindən imtina etmədi. Film altyazıları, dialoqlar, operalar, nağıllar, tərcümələr. Maddi qayğılarla girdiyi bu əsərlərdə yaradıcılığını göstərir; məsələn, Laurence Olivier-in Henry V-nin altyazılarını tərcümə etmək, Şekspiri ölçmək üçün tərcümə etmək. Bu tərcümələr arasında Tolstoyun müəllifliyinə ən çox töhfə verən "Hərb və Sülh" əsəridir. O, həm tərcümə, həm də Tolstoyun romançılığı üzərində düşünmək fürsəti tapır. Pirayeyə yazdığı məktubda deyir: Sizə və sırf sizin üçün çox şadam ki, mən Tolstoyu tərcümə etmişəm.Tərcümə işi ürəyimcə gedir, Tolstoyun tərcüməsindən çox faydalandığımı deyə bilərəm. Yalnız bu şəkildə, tərcümə vasitəsilə mən Tolstoyu bütün böyüklüyünü, dahiliyini və uşaqlığını anladım. Mən həmişə sizin sayənizdə və sizin üçün çox şey öyrənmişəm.26 fevral 1943-cü il" [2]. Əsərdən götürülmüş parçadan da aydın olur ki, Nazim Hikmət həyatındakı çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün öz beyin məhsulundan istifadə etsə də, eyni zamanda qazandığı yeniliklərlə özünü kamilləşdirirdi. Yuxarıda qeyd edilən əsəsrin 335 ci səhfəsində yazılır: "Nazim anasını təqlid edərək rəsm çəkməyə başlamışdı.Cəlilə xanımın çəkdiyi rəsm varlı bir qadının uzanmaq üçün seçdiyi hobbi deyil, ehtiras idi. Onun evini tərk edərək rəssam olmaq üçün Parisə getdiyi deyilirdi. Kadıköydə yaşayanda Nazım, anam və mən hərdən onun yanına gedirdik. Otaqları onun çəkdiyi rəsmlərlə dolu idi. Onun evi sözün əsl mənasında rəssamın evi idi. Rəssamlıqdan başqa heç nə düşünmədiyi aydın idi. O, tək yaşayırdı, lakin həmişə çox bəzəkli idi. O, gözəlliyə meyilli insan kimi tanınırdı. Nazım üzünü çox boyadığı üçün əsəbiləşir, deyirlər:"İndi hamısını silməsən, mən gedirəm" deyə qapıya tərəf gedəcəkdi.Celile Xanım boyalarını silmək üçün bizdən ayrılanda anam dedi ki, "Nazım, niyə belə edirsən, o, rəssamdır, üzünü rəsm kimi çəkir, niyə başa düşmürsən!" pıçıldadı. İşin hara aparacağı mənə də maraqlı idi... Nazimin rəsm çəkdiyini ilk dəfə Mithat Paşa malikanəsində yaşayanda

görmüşdüm. Ancaq bunlar yağlı boya və ya pastel rəsmlər deyildi. Kömürləmi, ya yumşaq karandaşlamı, bilmirəm, evdə hamının başı yandan olub. Bilirsən, əyləncə məkanlarında rəssamlar var, sənin şəklini müəyyən pula çəkirlər, onlar kimi... Həmin gün Adnan Qardaş qonaq otağındakı şöminenin qabağına rəsm lövhəsini qoyub özünə yer düzəltdi və biz növbə ilə onun qarşısında oturduq. O da ona oxşayırdı. Vedat Başar həmişə olduğu kimi işin ortasında idi. "Nazım, ac qalmazsan" deyərək yarmarkada tövlə açsa, gündə nə qədər pul qazanacağını hesablayırdı. Fikirləşdim ki, o rəsmlər yoxa çıxıb. İllər sonra bir gün Maslakdakı Adam Nəşriyyatında oturarkən AnaBritannicada işləyən Rasih Nuri İlerin oğlu əlində ikisi ilə yuxarı qalxdı: "Atam bunları ikinci əl kitab mağazasından tapıb alıb, sizə göstərmək istədim..."Onlar Vedat Başar və Leman xalanın şəkilləri idi. Çox təəccübləndim... Necə oldu ki, ikinci əl kitab satanların əlinə keçdilər?

Vedat Başar, Fifinin əri Fəhamət xala. Leman xala isə Fifinin əziz dostudur və mən ona "xala" deyirdim. Kadıköydə mənzildə olduğumuz zaman bizimlə yaşayırdı və tez-tez Mithat Paşa malikanəsinə gəlib gecələyirdi. Kim bilir, digər şəkillər harda idi, kim tərəfindən idi? Nənəm, Fifi, anam, Səlma xalam, Adnan Qardaş, mən, evdə kim idisə, hamımız növbə ilə Nazimin qarşısında oturmuşduq. O gündən Nazimin başqa rəsmini görməyi xatırlamıram. Və kitab oxuyarkən üz qabığına, üz qabığının içərisinə, kənarlarına qələmlə rəsm çəkirdi. Adətən gəmi, yelkənli qayıq, çiçək, əl, göz rəsmləri, qorxulu üzlər...Onun rəsmə olan həvəsi İstanbul İstintaq Təcridxanasında başlayıb və Çankırı Həbsxanasında partlayıb.Yağlı boya, quaş, pastel, karandaş...Həbsxananın içindən görüntülər, məhbusların, Pirayenin, özünün portretləri...Daha sonra Bursa Həbsxanasında ara-sıra şiddətlənərək davam etdi.Düşünürəm ki, bu, onun üçün rahatlaşdırıcı, diqqəti yayındıran bir axtarış idi.Bu, "Bu günlərdə özümü tamamilə rəsm çəkməyə vermişəm" demək kimi bir şey olardı, qalan hər şeyi tərk etdim.Deyilənə görə, Balaban istedadını hiss edib alətlərini ona təqdim etdikdən sonra rəsm çəkməyib, amma bir gün aclıq aksiyası zamanı Üsküdar Paşakapısı Həbsxanasına getdiyimdə qohumunu tanıdığı üçün necə xoşbəxt olduğunu söylədi. , Mehmet Ali Aybar."Birlikdə şəkil çəkirik, o, məndən daha yaxşı rəssamdır" dedi. Bilmirəm, o, həbsdən çıxandan sonra Türkiyədə, yoxsa Sovet İttifaqında rəsm çəkib." (3). Biz artıq gələcəyin böyük insanın şairliklə yanaşı gözəl rəssamlıq qabiliyyətinin haradan gəldiyini, kimdən miras olduğunu gətirdiyimiz bu ixtibasla daha yaxşı ayırd edə bilərik.Uşaq yaşlarından şəkil çəkməyə böyük marağı olan Nazimin ən çox çəkdiyi şəkil poçtalyon rəsmi idi. O, böyüyəndə poçtalyon olmaq istəyirdi. Deyirdi ki, poçtalyon ev-ev gəzir, insanlara xoş xəbərlər gətirir. Böyüdükcə poçtalyon olmağı unutdu. Amma rəssamlıqdan ayrılmadı. Xüsusən həbsxana illərində bir sıra tablolar çəkdi. Böyük sənətkar əlbəttə bilmirdi ki, gün gələcək həmin tablolar onun sevimli İstanbulunda sərgilənəcək, xalqın rəğbətini qazanacaq. Nazim Hikmət həbsxanada ikən anası Ayişə Cəlilə Nazim Hikmətin portretini yaratmışdı. Şairin ən çox çəkdiyi portretlər onun həyat yoldaşı Pirayə xanıma aid idi. Bundan başqa, Nazim Hikmətin Bursa cəza evində həbsxananı təsvir edən əsərləri də sərgilərdə nümayiş etdirilib. 2001-ci ilin yanvar ayında Pirayənin oğlu məşhur ədəbiyyatşünas Mehmet Fuad "Nazim Hikmət. Portretlər" kitabını oxucuların ixtiyarına verdi. Bu kitab Nazimin 100 illiyi ərəfəsində nazimsevərlərə bir ərməğan oldu. Mehmet Fuad bu kitabında Nazim Hikmətin Çankırı və Bursa həbsxanalarında yağlı boya ilə, akvarellə, kömürlə çəkdiyi tablolardan söz açır. Maraqlı faktlardan biri də odur ki, şair məhbəsdə ikən sonralar Türkiyənin məşhur rəssamı olmuş İbrahim Balabana öz boyalarını və fırçalarını hədiyyə etmişdi. İbrahim Balaban da Nazimi həmişə şükranlıqla yad edir, böyük sənətkara minnətdarlığını bildirirdi. Mehmet Fuadın kitabında Nazim Hikmətin çəkdiyi portretlərlə yanaşı onun əl işlərindən nümunələrin-müxtəlif mücrülərin, çantaların, üzük və digər əşyaların fotoları da verilib. Həm Ayişə Cəlilənin, həm də Nazim Hikmətin rəsm əsərləri sonralar auksionlara da çıxarılıb.

Nazim Hikmət haqqında bir çox tədqiqat işləri aparılıb, kitablar nəşr edilib. Nəinki Azərbaycanda, Türkiyədə, dünyanın bir çox başqa ölkələrində də Nazim Hikmətin şeirləri işıq

üzü görür, haqqında əsərlər yazılır. Azərbaycanda və Rusiyada Nazim Hikmətin ilk tədqiqatçısı həmyerlimiz, uzun illər Moskvada yaşayan Əkbər Babayev olub. Əkbər Babayev "Nazim Hikmət" adlı fundamental bir kitabın müəllifidir. Eyni zamanda o, Nazim əsərlərinin tərcüməçisi idi. Nazim Hikmətin Bolqarıstanda çap olunmuş 8 cildliyinin tərtibçisi və redaktoruydu. Bu çoxcildliyə "Ön söz"ü də Əkbər Babayev yazmışdı. Bu gün Əkbər Babayev həyatda yoxdur. Onu Moskvada əvəz edən məşhur türkşünas Tofiq Məliklidir. Tofiq Məlikli filologiya elmləri doktorudur, Moskva Universitetinin professorudur. O da Nazim Hikmət vurğunudur. 2010-cu ildə Moskvada Tofiq Məliklinin "Nazim Hikmət. Poeziya və poetika" kitabı nəşr olunub. Kitabda XX əsrin türk ədəbiyyatı fonunda Nazim Hikmətin bir şair kimi yaratdıqlarına nəzər salınır, şeirlərinin tarixçəsi, poetik dəyəri açıqlanır. Bu dəyərli tədqiqat işinin ən maraqlı fəsillərindən biri Nazim Hikmətin 1951-1963-cü illərə qədərki həyatının əksi olan hissəsidir. Zahirən N.Hikmətin Moskva həyatı çox dəbdəbəli görünürdü. Amma əslində Nazim Hikmət zindandan çıxıb zindana düşmüşdü. Kitabda müəllif yazır ki, Nazim Hikmət 1951-ci ildə Sovet İttifaqına gəldikdən az sonra Berlinə, gənclər festivalında iştirak etmək üçün gedir. Bu səfər boyu hər yerdə onu gizli agent müşayiət edir. Bu agent 1951-ci il avqust ayının 27-də Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə, xarici əlaqələr komissiyasının sədri olan V.Q.Qriqoryana Nazim Hikmətin Berlin fəaliyyəti haqqında ətraflı hesabat verir. Agent hesabatda yazır ki, festivalda doqquz türk iştirak edirdi. Nazim Hikmət onlarla tez-tez görüşür, söhbətləşirdi, mən yaxınlaşanda söhbətlərinin mövzusunu dəyişirdilər. Hiss edirdim ki, mənim çıxıb getməyimi istəyirlər. Nazim Suriya, İsrail və Fransa nümayəndə heyətlərinin başçıları ilə və festival iştirakçıları ilə də görüşür, onlarla ancaq fransız dilində danışırdı. Şairin Bolqarıstan səfəri haqqında da V.Q.Qriqoryana hesabat verilmişdi və bu hesabatlar o vaxt Stalinə qədər gedib çatmışdı. Tofiq Məliklinin kitabının bu hissəsində Nazim Hikmətin "İvan İvanıç varmıydı, yoxmuydu" pyesinin taleyi haqqında da məlumat verilib. Məlumatda Sovetlərdə bürokratizmin mövcudluğunu əks etdirən və onu ifşa edən bu pyesin repertuardan çıxarılması, şairin təqiblərə məruz qalması konkret faktlarla göstərilir. Tofiq Məlikli kitabını bu sözlərlə bitirir: "Nazim Hikmət 3 iyun 1963-cü ildə Moskvada dünyasını dəyişdi. Ona həsr olunmuş məqalədə görkəmli rus şairi Yevgeni Yevtuşenko Nazim Hikmətin dünya mədəniyyəti tarixindəki yerini dəqiq ifadə edərək yazmışdı: "Nazim Hikmətin tarixdə oynadığı rol əvvəlcədən müəyyənləşmişdi. O, bu rolu dahiyanə şəkildə yerinə yetirdi." Bəli, Nazim Hikmət təkcə öz xalqının, öz ölkəsinin deyil, bütün dünyanın mədəniyyət tarixində əbədiyaşayacaq ölməz bir simadır. Bu gün 120 yaşlı Nazim Hikmət yaşamaqda davam edir. Onu yaşadanlar dünyanın hər yerində, xüsusən Türkiyədə və Azərbaycandadır. N.Hikmət Türkiyədə şairin adını daşıyan Kültür Və Sanat Vakfının fəaliyyətində, şairin bacısı Samiyə xanımın ardıcılları Rutkay Əziz, Kiymet Coşkun, Tarik Akan kimi fədakar nazimsevərlərin, Vala Nüreddin, Mehmet Fuad, Müjde Gezen, Ruhi Su, Sumeyra, Zülfü Livaneli, Cem Karaca və başqa elm və sənət adamlarının yaratdıqları əsərlərdə əbədiləşib. Nazim, bugün Azərbaycanda xalq yazıçısı Anarın, xalq artisti, bəstəkar Arif Məlikovun, heykəltəraş Münəvvər Rzayevanın, nazimşünaslardan Əkbər Babayevin, Tofiq Məliklinin, Nəcəfi Nəcəfovun, Qadir İsmayılın, Tofiq Abdinin, Azər Abdullanın, Rəşid Quliyevin, Aytən Babayevanın və başqa tədqiqatçıların ə Sevinirlər ki, Nazim Hikmət yaşayır, bütün dünyada tanınır. Hətta bir tədqiqatçı Amerikada və İngiltərədə 1930-cu illərdən bəri Nazim Hikmət haqqında yazılanları bir yerə toplayıb kitab çıxarıb. Fransalı rejissor şairin həyatından bəhs edən bir tamaşanı səhnədə canlandırıb. Sevinirlər ki, Müjdət Gezen adlı bir türk, bir nazimsevər çinar ağacına lövhə yapışdırıb, üstündə də yazıb: "Nazim Hikmət burada uyuyur."(Nazim Hikmət vəsiyyət etmişdi ki, öləndə məni Anadoluda dəfn edin. Başım üstündə bir çinar olursa, daş-maş da istəməz.)" Müjdət Gezen bir kitab da nəşr etdirib, adını qoyub "Cizgilərlə Nazim Hikmət". Bugün Türkiyədə Nazim Hikməti yaşadan bir qurum var. Bu qurumun adı Nazim Hikmət Kültür və Sanat Vakfıdır. Nazim Hikmət vakfı şairin bacısı mərhum Samiyə Yaltırım tərəfindən 1991-ci ildə yaradılıb. Nazimin vəfatından sonra Samiyə

xanım Bakıya gəlmişdi. Anarla, Arif Məlikovla, Əkrəm Əylisli ilə və başqa sənət xadimlərimiz ilə görüşmüşdü.

Ədəbiyyat

1. Nazım Hikmət, Mapushanedən Kamal Tahirə məktublar. Adam Nəşrləri, 5-ci nəşr, 1993. s.350
2. Nazım Hikmət, Pirəyə məktublar. Göndərən Memet Fuat. Nâzım Hikmət, Həyatı, Mənəvi Quruluşu, Davranışları, Müzakirələri, Dünyagörüşü, Poeziyasının İnkişafı. Adam Nəşrləri, 5-ci nəşr, 2006, səh. 318.
3. Nazım Hikmət, Pirəyə məktublar. Göndərən Memet Fuat. Nâzım Hikmət, Həyatı, Mənəvi Quruluşu, Davranışları, Müzakirələri, Dünyagörüşü, Poeziyasının İnkişafı. Adam Nəşrləri, 5-ci nəşr, 2006, səh. 335.

Summary

The 120th anniversary of the life book of Nazim Hikmet, whose life was full of more separations, became famous not only in Turkey, where he longed for years after his death, but also in the world, his poems were inspired by music, and books were written about him, is being specially celebrated in Baku and Azerbaijan, where he said, "I came to Baku, the world became mine." "Some people know the types of herbs, some know the types of fish, I know the differences," said Nazim Hikmet, not only poetry, but also painting skills have their place. Contrary to popular belief or what is known, Nazim Hikmet's penchant for painting must have come from some kind of heredity related to his closeness, not from the entertainment he created for himself in the Çankırı and Bursa prisons where he spent many years. He continued his painting, passed on from his mother Jalila Khanum, while he was incarcerated in Istanbul Detention Center and Ankara Central Command Prison. He painted more portraits, small paintings, notes, hand-made nut boxes, a ring pen, and patterns he drew on poetry pages in Çankırı and Bursa prisons. It is interesting that Nazim Hikmet's artistic ability is not a hobby that people who sleep in the closed environment of wards in prisons usually engage in with a prisoner's mood, but it stems from creativity.

MÜASİR HƏYATDA XARİCİ DİLİN ROLU

Balakişiyeva Vəfa Tofiq qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
vbalakiiyeva@bk.ru

Xülasə: *İngilis dili həmişəkindən daha çox məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu, iqtisadi modernləşmə və sənaye inkişafı ilə sıx bağlıdır. Şirkətlər işçilər öz işləri üçün bir-biri ilə rəqabət edərkən müştərilər üçün şiddətlə rəqabət aparır, Tələbənin peşəkar dil mühitinə daxil olması, şübhəsiz ki, intensivləşməyə öz töhfəsini verir. İngilis dili elmi, texniki xüsusiyyətləri xüsusi ilə zəngindir. Xarici dillər, xüsusilə bu xüsusi sözlərin bir çoxu beynəlxalq sözlər ilə əlaqəlidir. Şagirdlərin "Xarici dil" fənninə marağını tərbiyə etmək və onları formalaşdırmaq üçün müəllim şagirdlərin motivasiya sahəsinə müdaxilə etməməli , onu idarə etməyi öyrənməlidir. Müəllim davamlı formalaşdırmaq problemini düşünməlidir tələbələr arasında motivasiya onların fəaliyyətinin əsas vəzifələrindən biri kimi vacib əhəmiyyətli rol oynayır.*

Açıq sözlər: anlaşılmaz dünyasına qərq olmaq, xarici dil dərslərinin unikal inkişafı, Öz biznesini idarə edən insanlar, Xarici dilin tədrisi prosesi, Xarici dilin öyrənilməsi, Xarici dil bilməklə karyera nərdivanını yüksəldə biləcəyin.

Keywords: plunge into an incomprehensible world, a unique development of foreign language courses, People who run their own business, The process of learning a foreign language, Learning a foreign language, Knowing a foreign language will help you in your career.

Ключевые слова: окунуться в непостижимый мир, уникальная разработка курсов иностранных языков, Люди, которые занимаются собственным бизнесом, Процесс обучения иностранному языку, Изучение иностранного языка, Знание иностранного языка поможет вам в карьере.

Müasir dünyada xarici dil öyrənmək müasir, uğurlu insanın ən vacib komponentlərindən biridir. Ən azı bir xarici dil bilmək insanın dünyagörüşünü genişləndirir, başqa xalqın mədəniyyətini, adət-ənənələrini öyrənməyə imkan verir. Görünür, hər bir insan biznesdə uğurlu olmaq istər. Və bu halda, yenə də xarici dil bilmək çox faydalı ola bilər. Birincisi, bu əlavə bilikdir, ikincisi, işəgötürənlər xarici dildə danışan mütəxəssisi işə götürməyə daha həvəslidirlər. Əsas məqam sirli və anlaşılmaz dünyasına qərq olmaq imkanıdır, bu, insanlarla, fərqli dünyagörüşü və mentalitet təbəqəsi ilə ünsiyyət qurmaq imkanıdır.

Ünsiyyətin beynəlxalq ekvivalenti kimi ingilis dilini öyrənmək adi haldır. Amma bu, digər xarici dilləri öyrənməyin əhəmiyyətini azaltmır. Ola bilsin, kimsə qəzəblənəcək və hər kəsin xarici dil öyrənə bilməyəcəyini söyləyəcək. Bəli! Təəssüf ki, hər bir cəmiyyətin qabiliyyəti parlaq fərdi, kiminsə dəqiq elmlərə meyli, kiminsə daha humanist düşüncəsi var. Ancaq təbii ki, hər bir insanın qabiliyyətləri var və çətin ki, kimsə bu faktla razılaşmasın. Ən əsası bu qabiliyyətləri inkişaf etdirmək, qidalandırmaq və gücləndirməkdir. Bu gün xarici dilləri öyrənmək üçün çox sayda yol var. Sizə fərdi yanaşma və xarici dil dərslərinin unikal inkişafı təklif oluna bilər. Əlbəttə ki, sonsuz məlumat axınında təkbaşına hərəkət etmək çox çətin ola bilər. Müasir texnikanın təklif etdiyi hər şeydən seçim etmək olduqca çətin ola bilər. Bununla belə, dil öyrənməyin daha standart üsulları var - bu, ingilis dili kurslarına getməkdir, bu, ixtisaslaşmış təhsil müəssisələrinə baş çəkməkdir və nəhayət, bunlar repetitorla dərslərdir. Xarici dil öyrənmək istəyən hər kəs ən çox bəyəndiyi dili öyrənmək üçün ən sərfəli və ən yaxşı variantı seçə bilər. Düzdür, bəzən həqiqətən seçim etmək lazım deyil və bəzi obyektiv səbəblərə görə müəyyən bir dili öyrənmək lazımdır, yəni ki, müəyyən bir ölkəyə getmək və ya şərtlərdən birinin olduğu bir növ işdə işləmək istəyi ola bilər. Hal-hazırda ingilis dili həyatın müxtəlif sahələrində mühüm rol oynayır. Bu həm əyləncə sahəsinə, həm də təhsilə, səyahətə və peşəkar fəaliyyətə aiddir. Deməyə ehtiyac yoxdur ki, biznes qurmaq üçün korporativ ingilis dilini bilmək imkanlarınızı genişləndirmək, kəşf edilməmiş yolları kəşf etmək və yeni işgüzar əlaqələr qurmaq üçün bir yoldur. Öz biznesini idarə edən insanlar niyə ingilis dilini bilməlidirlər? Bir çox peşənin xarici dillərlə birbaşa əlaqəsi var, praktiki olaraq heç bir məhdudiyyət yoxdur. Peşə ikinci dildə danışmaq üçün məcburi bacarıq tələb etməsə belə, belə bilik işçinin özü üçün hələ də vacib ola bilər, çünki onlar yalnız şəhərinizdə və ölkənizdə deyil, həm də əldə edilə bilən vakansiyaların seçimini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. xaricdə [2]. Çoxları üçün bu, peşəkar məqsədlərinə çatmaq və hətta öz biznesini qurmaq yolunda böyük bir addımdır. Xarici dil bilməklə karyera nərdivanını yüksəldə biləcəyinizi başa düşürsünüz, dil bilikləri ilə edə biləcəyiniz hər şeyi təsəvvür edə bilərsiniz, hara baş çəkə bilərsiniz, nəyə cəhd edə bilərsiniz və nəyə gələ bilərsiniz, danışa, yaza bilərsiniz. İşgüzar İngilis dili sadəcə müsahibə və CV yazmaqdan daha çox şeydir. Biznes axınına daxil olanda təqdimatlar etməli, danışıqlar aparmalı, telefon zənglərinə cavab verməli, rəsmi məktublar yazmalı və işgüzar yazışmalar aparmalı, müqavilələr bağlamalı və s. İş dilinin başqa bir spesifik xüsusiyyəti peşəkar bilik səviyyəsidir, o zaman təkcə terminin adını bilmək deyil, həm də onu başa düşmək və düzgün istifadə etmək lazımdır. Anlayışların təhrif olunmuş

təfsirinin qarşısını almaq üçün işgüzar ingilis dilini bilavasitə iş yerində və ya dar bir ixtisasla bağlı təhsil zamanı öyrənməyə dəyər [4]. Xarici dilin öyrənilməsi dünyanın linqvistik mənzərəsinin və fərdin təfəkkürünün dəyişməsi ilə birbaşa bağlıdır. Başqa bir dildə danışan insanı ibtidai səviyyədə başa düşmək üçün xarici dil kursu boyunca qrammatika və lüğətlə yanaşı öyrəndiyimiz və qəbul etdiyimiz mədəni və dini xüsusiyyətləri də nəzərə almaq lazımdır [1]. Və ola bilsin ki, danışıq ingiliscəsinin ilkin səviyyəsini bilmək salam demək, oteldə nömrə bron etmək, restoranda nahar etmək üçün kifayətdir. Ancaq beynəlxalq bir şirkətin işçisi, biznes-məşqçi, gələcək sahibkarsınızsa, hər gün peşəkar fəaliyyətinizdə "yad" sözlərin istifadəsi ilə məşğul olmalı olacaqsınız. Xarici dil mənşəli sözlərə təchizat, idarəetmə sahəsində, reklam kampaniyasının hazırlanmasında, çeşidin zəruri xüsusiyyətlərinin göstərilməsində, mühasibat uçotunun metodologiyasının öyrənilməsində və sənaye və ticarət müəssisələrinin təcrübəsində rast gəlinir. Xüsusilə ingilis dilini bilmək məhsulların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində, ekspertizanın aparılmasında, tədarük olunan məhsulların yazılı xarakteristikasının tərtibində mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3]. Bu ixtisasın tədrisi prosesində tələbələrin zəruri iqtisadi terminlərdən istifadə və şərh etməkdə çətinlik çəkdiyi məlumdur. “Əmtəəşünaslıq və istehlak mallarının keyfiyyətinin ekspertizası” ixtisası üzrə müəllimlər gələcək peşəyə yiyələnmək üçün biliklərin mənimsənilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə öyrənilmiş terminlərin təkrarlanması və peşəkar terminləri ehtiva edən lüğətlərin tərtibi üzrə işlər aparırlar ki, bu da onların bilik səviyyəsini artırır.

Xarici dilin tədrisi prosesi

İngilis dili həmişəkindən daha çox məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu, iqtisadi modernləşmə və sənaye inkişafı ilə sıx bağlıdır. Şirkətlər işçilər öz işləri üçün bir-biri ilə rəqabət edərkən müştərilər üçün şiddətlə rəqabət aparır, Tələbənin peşəkar dil mühitinə daxil olması, şübhəsiz ki, intensivləşməyə öz töhfəsini verir. İngilis dili elmi, texniki xüsusiyyətləri xüsusi ilə zəngindir. Xarici dillər, xüsusilə bu xüsusi sözlərin bir çoxu beynəlxalq sözlər ilə əlaqəlidir.

Şagirdlərin “Xarici dil” fənninə marağını tərbiyə etmək və onları formalaşdırmaq üçün müəllim şagirdlərin motivasiya sahəsinə müdaxilə etməməli , onu idarə etməyi öyrənməlidir.

Müəllim davamlı formalaşdırmaq problemini düşünməlidir tələbələr arasında motivasiya onların fəaliyyətinin əsas vəzifələrindən biri kimi vacib əhəmiyyətli rol oynayır.

Beynəlxalq konsaltinq şirkətlərinə gəlincə, bunlar ilk növbədə sözdə olanlardır.

Bu şirkətlərdə üç və ya dörd dil bilmək heç kəsi təəccübləndirməyəcək: firmaların hər birində işçilərin ingilis, alman, fransız və rus dillərində təhsil aldığı dil mərkəzləri var . Başqa ölkələrdən olan mütəxəssislərin hansı qrupu ilə işləməsindən asılı olaraq. Bəzi vəzifələrə namizədlərdən yazılı biliklərə malik olmaları tələb olunur. Bununla belə, xarici dilə yiyələnmə ehtiyacı hələ də çox sual altındadır. Çoxlu sayda dil bilməyən universitet tələbələri bir çox tələbə xarici dilin zəruri olduğuna inanır. Xarici dil müasir mütəxəssislərin ormalaşmasında mühüm rol oynayır, və bilik peşə hazırlığının zəruri hissəsinə çevrilib. Müasir cəmiyyətin yüksək tələblərinə cavab vermək - təkcə öz sahənizdə peşəkar olmaq deyil peşələri, həm də xarici dildə sərbəst danışa bilməsidir.

Xarici dilin tədrisi tarixi.

Xarici dillərin tədrisinin tarixi əsrlərə gedib çıxır. Bu təhsil sahəsi 19-cu əsrin sonlarından, məlum ictimai-tarixi proseslərlə əlaqədar olaraq, bir və ya bir neçə xarici dil bilən çoxlu sayda insana ehtiyac yarandığı zaman xüsusilə sürətlə inkişaf etməyə başladı. Məhz bu dövrdə (19-cu əsrin sonu - 20-ci əsrin əvvəlləri) pedaqoji elmin müstəqil sahəsi - xarici dillərin tədrisi psixologiyası formalaşdı. Xarici dillərin tədrisi metodlarının tarixinə dair əsərlərdə aşağıdakı əsas metod qrupları fərqləndirilir:

1. Tərcümə edilmiş (qrammatika və leksik mövzular)
2. birbaşa və təbii üsul və onların modifikasiyaları;
3. qarışıq üsullar;

4. şüurlu-müqayisəli və şüurlu-praktik üsullar;
5. kommunikativ üsullar.

Beləki, Tərcümə metodunun məqsədi şagirdlərə oxumağı öyrətmək olubYəni tərcümə də yeni materialın izahı və mənimsənilməsinin əsas yolu kimi xarici dilin lüğət və qrammatikasını öyrətmək məqsədinə cavab verib. Beləliklə, xarici dilin tədrisi praktikasında dil sistemi 20-ci əsrin ilk onilliklərinə qədər qlobal öyrənmə obyekti kimi qəbul edilib. Bir sıra iqtisadi, siyasi və sosial səbəblər vurğunun dil sistemindən öyrənmənin əsas obyekti kimi nitq fəaliyyətinə, insanın xarici dildə nitq davranışına keçməsini müəyyən edilib. Bir əsrdən çox hakim olan "birbaşa" üsul və ya "idarəçilik üsulu" qrammatik tərcümə metodunu əvəz etdi. Bu metodun əsas müddəaları hələ də əksər Qərb məktəblərində və xarici dil kurslarında təhsilin qurulduğu əsasdır.

Artıq XIX əsrin sonlarında. təbii metodun nümayəndələri, daha sonra isə birbaşa təlim metodunun nümayəndələri olan M.Berlitz və F.Quinin əsərlərində yeni təlim metodları nümayiş olunmuş və başqa praktik məqsəd qarşıya qoyulmuşdur. İndi əsas tədris metodu tərcümə deyil, şifahi nitq nümunəsini , onu təqlid etmək və yadda saxlamaqdır. Xarici dildə nitq praktikası, nitq hərəkətləri (əsas öyrənmə obyekti kimi) ən aydın şəkildə ən böyük dilçi alim, dilçilikdə strukturalizmin banisi L.Blumfildin konsepsiyasında özünü göstərmişdir: "Dil bilikləri ilə biliklər arasında heç bir əlaqə yoxdur. Dil bilmək sual bilik deyil... Dil biliyi təcrübə məsələsidir... Dildə bacarıq hər şeydir, bilik isə heç nədir". Eyni zamanda (1920-ci illərdən başlayaraq) psixologiya hadisələrin konseptual və semantik aspektlərinə getdikcə daha çox diqqət yetirməyə başladı. Müvafiq olaraq, xarici dillərin tədrisi metodologiyasında əsas diqqət öyrənməni şərtləndirən daxili amillərə keçir; Bunlardan təfəkkürün fəal işinə, və semantik konyukturanın inkişafına yönələn və əsaslanan üsullar daha çox mövcuddur. Xarici dillərin tədrisinin xarici psixologiyasının diqqət mərkəzində nitq hərəkətlərinin formalaşması davam etsə də, onların başa düşülməsi tələbi getdikcə daha çox tərəfdar tapır. Bunun əksinə olaraq, şüurlu kodun mənimsənilməsi nəzəriyyəsinə görə, dilin mənimsənilməsi, ilk növbədə, bu qanunauyğunluqların şüurlu öyrənilməsi və təhlili yolu ilə ikinci dilin fonoloji, qrammatik və leksik nümunələri üzərində şüurlu nəzarətin əldə edilməsi prosesidir. Bu nəzəriyyə tələbələrin xarici dilin strukturlarını başa düşməsini bu strukturları idarə etmək bacarığından daha vacib hesab edir, çünki hesab edilir ki, əgər tələbə dilin strukturları ilə kifayət qədər tanışdırsa, əməliyyat bacarıqları avtomatik olaraq inkişaf etdirilir. Xarici dillərin tədrisinin müasir təcrübəsində yaranmış vəziyyəti təhlil edən C.Kerroll "psixoloji və psixolinqvistik nəzəriyyənin müasir nailiyyətləri işığında xarici dillərin tədrisinin mövcud nəzəriyyələrini dərindən yenidən nəzərdən keçirməyə" çağırır. C.Kerroll, P.Pimsler, U.Rivers və başqa müəlliflərin bir sıra əsərlərində on ildən artıqdır ki, insanın nitq davranışından öyrənmənin istiqamətini tələbənin şəxsiyyətinə çevirmək, öyrənmənin zərurətinə çevrilməsi məsələsi qaldırılır.

Xarici dilin həyatımızda rolu

Xarici dilin həyatımızda istifadəsi ilə bağlı çoxlu istinad ədəbiyyatını oxuduqdan sonra öyrəndim ki, dünyada 1,5 milyard insan ingilis dilində danışır və daha bir milyard insan onu öyrənir. Bu gün ingilis dili üçüncü ən çox danışılan dildir, ondan sonra Çin və İspan dili gəlir. İngilis dilini ikinci dil kimi istifadə edənlərin sayına görə Hindistan və Çin öndədir. İngilis dilini bilmək, bəlkə də bütün dünya sizi başa düşəcək , bu da dilin əhəmiyyətinin tərkib hissəsini göstərir. Xarici dil həyatımızın bir çox sahələrində istifadə olunur: Turizm, səyahət.

İngilis dili beynəlxalq ünsiyyət dilidir. Əgər səyahət etməyi sevirsinizsə, o zaman ingilis dilini bilmək sizə demək olar ki, istənilən ölkədə sərbəst ünsiyyət qurmağa və məlumat işarələrini çətinlik çəkmədən oxumağa imkan verəcək.

Biznes, karyera

İngilis dili biznes dilidir və siz bunu bilməlisiniz:

- beynəlxalq bazara çıxmaq istəyən iş adamları;

- beynəlxalq şirkətlərdə işləmək;
- məşğulluqda, çünki bu gün bir çox şirkətlər xarici poçtla sıx əməkdaşlıq edir.

Ədəbyyat

1.https://www.stud24.ru/foreign-language/rol-inostrannogo-yazyka/319597-959060-page3.html
2.Полякова, С.Г. Деловой английский язык в современном социально-экономическом пространстве / С.Г. Полякова // Вестник Брянского государственного университета. - 2009. - № 3.
3. Слепович В.С. Деловой английский. - Минск: ТетраСистемс, 2010.
4. Поддубная, Е. В., Белоусова А. С. Роль английского языка в различных сферах: торговле, экономике, индустрии, бизнесе, спорте// Молодой-ученый.-2017.-№7
5.Новикова, Е.Н. Деловой английский в контексте современных тенденций развития бизнеса / Е.Н. Новикова и др. - М.: Дело АНХ, 2010. 6. Артемов В.А. Психология обучения иностранному языку, М.; Просвещение, 1969
7. Ауэрбах Т.Д. Зачем и как изучать иностранный язык, М.; Знание,1961
8. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранному языку. М.; Просвещение, 1965.
9. Богоявленский Д.Н. Психология усвоения орфографии, М. Просвещение, 1966.
10. Вопросы теории и методики преподавания иностранного языка (сб. стат

РОЛЬ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОЙ ЖИЗНИ

Балакишиева Вафа Тофиг кызы

Резюме

Английский используется для большего количества целей, чем когда-либо. Он тесно связан с экономической модернизацией и промышленным развитием. Компании жестко конкурируют за клиентов, в то время как сотрудники конкурируют друг с другом за свои рабочие места, вхождение Студента в профессиональную языковую среду, безусловно, способствует интенсификации. Английский язык богат научными и техническими особенностями. Иностранные языки, особенно многие из этих специальных слов, родственны интернациональным словам. Чтобы воспитать интерес учащихся к предмету «Иностранный язык» и сформировать их, преподаватель должен не вмешиваться в мотивационное поле учащихся, а должен научиться его контролировать. Преподаватель должен задуматься над проблемой непрерывного формирования Мотивация у учащихся играет важную роль как одна из основных задач их деятельности.

THE ROLE OF A FOREIGN LANGUAGE IN MODERN LIFE

Balakishiyeva Vefa Tofiq kyzy

Summary

English is used for more purposes than ever. It is closely related to economic modernization and industrial development. Companies compete fiercely for customers while employees compete with each other for their jobs, Student's entry into a professional language environment certainly contributes to the intensification. The English language is rich in scientific and technical features. Foreign languages, especially many of these special words, are related to international words. In order to educate students' interest in the subject of "Foreign language" and to form them, the teacher should not interfere in the motivation field

of students, but should learn to control it. The teacher should think about the problem of continuous formation. Motivation among students plays an important role as one of the main tasks of their activit

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN TÜRKİYƏDƏ ELMİ-ƏDƏBİ VƏ SİYASİ FƏALİYYƏTLƏRİ

Əhmədli Vüqar İlqar oğlu
AMEA Gəncə Bölməsinin
ahmedli9420@gmail.com

Dilsizlərin dili, karların qulağı, korların gözü.
Əliabbas Muznib

Açar Sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, Azərbaycan, Türkiyə, Şuşa

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan və Türkiyə, həmçinin türk xalqları arasında mənəvi, siyasi bir körpünün sarsılmaz təməllərini qoyan və bununla da adını türk xalqlarının əbədiyyət tarixinə yazdıran ədib və siyasətçidir.

Çar Rusiyasının təqiblərindən qaçaraq İstanbula gedən Əhməd Ağaoğlu burada, Parisdə yaşadığı müddətdə tanıdığı Əhmət Rza və Dr. Nazim ilə görüşür və onların köməyi ilə ilk işində çalışmağa başlıyır. Osmanlıda ilk işi vəqif məktəblərində müfəttişlik olur. Qısa davam eden bu işindən sonra 1909-cu ilin ortalarında Süleymaniye Kitabxanasına müdir təyin edilir. 1909-cu il oktyabr ayında isə İstanbul Darülfünunda Rusca və Türk-Moğol Tarixi dərsləri verir.

İstanbula gəldikdən sonra növbəti illərdə Pan-Türkizmi bayraqlaşdıracaq olan "Birlik və Tərəqqi" partiyası arasına daxil olur. Hətta bir çıxışında ittihatçı olmanın ilk şərti kimi türkçü olmağı göstərir. Ağaoğlu bir yazısında ''Mən bir ittihatçıyam. Bu siyasi məzhəbimi ölüncəyə qədər qoruyacağıma söz verirəm'' deyə bildirir.

Əhməd bəy Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün yaxın dostu, silahdaşı, onun apardığı İstiqal savaşının fəal müdafiəçilərindən biri olub. Cümhuriyyətin ilk illərində onun yüksək dövlət vəzifəsinə təyin olunmasında bu münasibət mühüm rol oynayıb. Atatürk köhnə silahdaşı Əhməd bəyin xətrini daim əziz tutub, "Bu qafa yalnız bir türkdə ola bilər"– deyib və ona böyük dəyər verib.

Əhməd bəy Ağaoğlu Türkiyədə özünün ciddi fəaliyyəti nəticəsində çox keçmədən türkçülük hərəkatının liderlərindən biri kimi tanınır, mətbuat orqanlarında çıxış edir, "Tərcümani-həqiqət" qəzetinin redaktoru olur.

Əhməd bəy Ağaoğlunun Türkiyəyə mühacirət edərək ədəbi-elmi və siyasi fəaliyyətini orada davam etdirmək məcburiyyətində qalmasının səbəbini öz xatirələrində belə əsaslandırır: "Şiddətli təqib edilənlər arasında idim. İş elə bir dərəcəyə gəlmişdi ki, artıq daha izzəti-nəfsimin deyil, ailəmin də sakitliyi və salamatlığı təhlükə altına düşmüşdü. 1908-ci ildə Türkiyədə tanıdığım bəzi şəxslər iş başına gəlmişdilər. Digər tərəfdən Qafqaz canişini vəzifəsinə təyin olunan Vorontsov-Daşkov məni necə olursa-olsun, həbs etdirib sürgünə göndərməyə qərar vermişdi. Bunu öyrənən kimi mən dərhal qaçmağa qərar verdim". Qeyd edək ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun siyasi qovğaların ən mürəkkəb bir dövründə Azərbaycanı tərk etməsi ölkənin ziyalılarını son dərəcə sarsıtmışdı. Əliabbas Muznib bu hadisə ilə bağlı yazırdı: "...Onun getməsi Qafqaz əhalisini başsız, böyüksüz buraxmaq kimidir. Çünki o, dilsizlərin dili, karların qulağı, korların gözü idi...".

Bolşeviklər tərəfindən Azərbaycanın işğalından sonra Əhməd bəy Ağaoğlu Türkiyəyə qayıtmağa məcbur oldu. Türkiyəyə qayıdan kimi yenidən siyasi fəaliyyətini qardaş ölkədə bərpa edən Əhməd bəy yaşayış yeri kimi özünə Ankaranı seçdi. O, Türkiyədə jurnalistlik və siyasi fəaliyyətini davam etdirərək, Türkiyə Respublikasının qurulmasına öz töhfəsini verdi. Onun siyasi fəaliyyəti və böyük təcrübəsi ilə yaxından maraqlanan Atatürk Ağaoğlunu özünə köməkçi götürdü. Həmin dövrdə Ağaoğlu Ankara Mətbuat Bürosunun direktoru və "Hakimiyyəti-milliyə" qəzetinin baş redaktoru vəzifələrində işlədi. O, Türkiyə parlamentinin iki dəfə deputatı seçildi və fəaliyyətini Türkiyə cümhuriyyətinin daha da möhkəmlənməsinə həsr etdi. Türkiyə parlamentinin üzvü kimi dəfələrlə əsarətdə olan türklərin problemlərini müzakirəyə çıxardı və beynəlxalq aləmin diqqətini bu məsələyə cəlb etdi. Atatürk əsarətdə olan türklərlə bağlı müntəzəm olaraq Ağaoğlu ilə məsləhətləşər və onun bu məsələyə münasibətdə rəyini hökmən nəzərə alardı. Onlar həm də ailəvi dost idilər.

Çar hökumətinin xüsusi xidmət orqanları Ağaoğlunu Türkiyədə də izləməkdə davam edirdi. Rus çarı onun Rusiyada yaşayan müsəlmanları öz əleyhinə qaldıracağından ehtiyat edirdi. Ona görə də Rusiyada Ağaoğlu ilə həmfikir adamlar dərhal həbs edilərək sürgünlərə göndərilirdi. I Dünya müharibəsi illərində Ağaoğlu çar Rusiyasının əsarəti altında yaşayan müsəlmanların azad edilməsinə çalışırdı. Bu məqsədlə də o, əsarət altında yaşayan müsəlmanların azadlığa çıxmasına köməklik göstərilməsi üçün 1916-cı il mayın 18-də ABŞ Prezidenti Vudro Vilsona ünvanlanan müraciəti imzalamışdı. Eyni zamanda o, çar Rusiyasının əsarəti altında yaşayan xalqların azadlığı məsələsini daim beynəlxalq aləmin diqqət mərkəzində saxlamağa çalışırdı. Bu məqsədlə də o, 1916-cı il iyun ayının 27-29-da Lozannada keçirilən III Millətlər Birliyinin işində türk-tatar heyətinin tərkibində iştirak etmiş və orada dünya xalqlarını əsarət altında inləyən Rusiya müsəlmanlarına yardıma çağırmışdı.

"Türk Ocağı" türk milli hərəkatının aparıcı siması olan Ağaoğlu bu hərəkatın prezidenti seçilir. Türk Ocağı'nın qurulma məqsədini isə bele açıqlayır. ''Türk xalqının milli təhsili, sosyal və iqtisadi səviyyəsini yüksəltmək və beləcə Türk dili irqinin mükəmməliyə qovuşturmaq''. Bu dövrdə Əhməd bəyin türkçülük ideyaları onun fəaliyyətinin əsas istiqamətinə çevrilir". Ağaoğlu həmin dövrdə türk millətini xilas etməyin yeganə yolunu türkçülük və islamın sintezində gördüyünü yazırdı. O, Qərbin Osmanlını parçalamaq və məhv etmək üçün xain planlar qurduğunu və bu müstəvidə də ərəb millətçiliyini körüklədiyinə diqqəti cəlb edərək uzaqgörənliklə yazırdı ki, Osmanlının məhvi ərəblərin ingilis əsarəti altına düşməsinə gətirib çıxaracaq. Bu isə onlara yaxşı heç nə vəd etmir. Ona görə də Ağaoğlu Qərbə qarşı ərəb-islam və türk-islam sintezini çıxarmağın və bu əsasda da islami həmrəylik nümayiş etdirilməsinin vacibliyini vurğulayırdı.

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, ötən əsrin 20-30-cu illəri Əhməd bəy Ağaoğlu üçün yaradıcılıq baxımından daha zəngin və uğurlu olub. Bu dövrdə onun "Üç mədəniyyət", "Hindistan və İngiltərə", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Dövlət və fərd", "Türk təşkilati-əsasiyyəsi", "Türk hüquq tarixi" və başqa əsərləri nəşr olunub.

Osmanlıda məqalə yayımladığı qəzeteler və jurnallar: 1. *Hikmət* (İstanbul,1910-1911); 2. *Sirat-ı Müstəqim* (İstanbul, 1908-1911); 3. *Le Jeune Turc* (İstanbul, Fransızca, 1909-1914); 4. *Türk Yurdu* (İstanbul, 1911-); 5. *Tərcüman-i Həqiqət*; 6. *Xalqa Doğru* (1913-1914); 7. *İslam Məcmuası* (İstanbul, 1914); 8. *Ataş*; 9. *İstanbul*; 10. *Hilal* (İstanbul, Fransızca, 1917).

Milli Mübarizə dönəmi və Türkiyə Cumhuriyyətində məqalə yayımladığı qəzet və jurnallar: 1. *Hakimiyet-i Milliyə* (Ankara, 1922-1923); 2. *Cumhuriyyət* (Ankara, 1923-1933); 3. *Son Posta*; 4. *Vətən*; 5. *Mədəniyyət Həftəsi*; 6. *Axın* (İstanbul, 1933); 7. *İqdam* (İstanbul, 1938).

Ədəbiyyat

1. Əhməd Dilqəm, "Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri, Bakı, Çapar Yayınları, 2019, s. 26-40.
2. Əhməd Dilqəm, Bir İldən Yüz İlə, Teass Press, Bakı, 2018, s. [228]

3. Əhməd Dilqəm, Muhacirlərin Dönüşü, Teass Press, Bakı, 2017, s.[131]
4. Əhməd Dilqəm, Muhacirlərin Mirası, Çapar Yayınları, Bakı, 2017, s.[60]
5. Quliyev Vilayət, Atatürk və Əhməd Ağaoğlu, Qanun Nəşriyyat, Bakı, 2020, s.[192]
6. Quliyev Vilayət, "Şair, hökmdarın hüzurundasan...", "Atatürk və Əhməd Ağaoğlu, "525-c qəzet" 02. 12. 2012.

Summary

In our article, we will talk about Ahmet Ağaoğlu from Shusha, who devoted his life to the political and literary events of both Azerbaijan and Turkey.

ŞƏXSLƏRLƏ BAĞLI SRUKTUR-SEMANTİK LAKUNALAR

Əliyeva Günel Mübariz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər: lakuna**,** konsept, semantik, struktur, təfəkkür
Key words: lacunae, concept, semantic, structure, thinking

Lakunalar dildə çoxaspektli bir kateqoriyadır. Buna görə də lakunaların bir çox növlərinin mövcudluğu mütəxəssislərdə təəccüb doğurmur. Lakunaların bir qismi də onların insan amili ilə bağlı olan növlərindən ibarətdir. İnsan amili ilə bağlı olan lakunalarda fərdi psixologiyaların təsiri aparıcı xətt təşkil edir. Bundan əlavə insana dair xarakter xüsusiyyətlərdə onların dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi, münasibəti və duyğuları, habelə cəmiyyətdəki mövqeyi də mühüm yer tutur. İnsan amili mürəkkəb psixofizioloji keyfiyyətlərə malik olduğu üçün insan və şəxsiyyətlə bağlı lakunalar da rəngarəng və müxtəlifsistemlidir. İnsan və şəxsiyyət amili ilə bağlı olan lakunarlığın başqa-başqa dillərlə müqayisəsi ilə müxtəlifyönümlü anlayışların mövcudluğu müşahidə edilir. Aydındır ki, ayrı-ayrı dillərdə mövcud olan şəxsiyyətlə bağlı lakunarlıqlar bir qayda olaraq həmin dil istifadəçilərinin maraq dairəsində olmur. Lakin müqayisə aparıldıqda müxtəlif çeşidlilik məsələsi diqqəti cəlb edir. Dünya dillərinin mədəniyyətlərarası inteqrasiyasının genişləndiyi və qloballaşmanın böyük bir vüsət aldığı indiki mərhələdə müxtəlif məzmunlu mətnlərin tərcüməsinə, kinofilmlərin səsləndirilməsinə böyük ehtiyac yaranır. Eyni zamanda xarici dillərin öyrənilməsi və tədrisi işində insanla bağlı lakunarlığın qarşılığının düzgün ekvivalentlərlə verilməsi anlaşma və kommunikasiya baxımından mühüm bir əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, mürəkkəb insan xarakterinə aid olan lakunaların araşdırılması və onların müvafiq məqamlarda tətbiq olunması mütəxəssislərin daimi diqqət mərkəzində olan bir məsələyə çevrilmişdir. Bu sahədə tədqiqat aparan N.İ.Jinkin, L.S.Vıqotski, A.R.Luriya, İ.N.Qorelov, A.A.Leontyev, A.A.Zalevskya və başqaları insan psixofiziologiyasının dil problemləri ilə əlaqədar olaraq belə qərara gəlmişlər ki, insan düşüncəsi və qavrayışları heç də həmişə verbal kodlaşdırmaya malik olmamışdır. İnsan psixologiyasının hər hansı dil vasitəsi ilə canlandırılması dillərin özünəməxsus funksionallığı ilə bağlı olur [58, s.26-38; 59, s.160; 41, s.37-36; 46, s. 197; 78, s.186; 75, s.214; 60, s.205]. İnsanın idrak prosesində təfəkkür universal xarakter daşıyır. Yəni insan qavrayışı və qavrayışın idrak vasitəsi ilə təfəkkürə çevrilməsi prosesi ümumi xarakter daşıyır. Lakin insanlarda təfəkkür tərzi fərdidir. Fərdi olduğu üçün də hər bir şəxsin xarakterində insan amili üçün ümumi, fərdlər üçün xüsusi keyfiyyətlər formalaşır. Bunlar isə hər bir dildə özünəməxsus kodlaşma mexanizmi üzrə konkretləşir. Başqa sözlə, universal kodlaşma sistemi dil işarələri ilə özünün real təsdiqini tapır. Dildə isə hər hansı qavrayışlarla bağlı olan işarələr səsli və ya daxili kommunikasiya üsullarına malik olur.

Ətraf aləmin çoxşaxəli qavrayışları insan təfəkküründə özünəməxsus obrazlaşma yaradılmasına səbəb olur. Müasir dilçilikdə insan təfəkkürü və düşüncəsi ilə qavrayış problemi "Konsept" termini ilə ifadə olunur. Konsept termin özündə hər hansı sözün ümumi anlayışına və məntiq sahəsinə aid olan daxil məna rəngarəngliklərini əhatə edir. Konseptə aid olan məna çoxluqları müxtəliftipli leksik vahidlər vasitəsi ilə ifadə olunur. Müasir dilçilikdə konseptlərin ayrı-ayrı dillərdə ifadə edilməsinə görə üç müxtəlif təfəkkür obrazlaşdırıcılığı müşahidə edilir. *Birincisi təqdimat* prosesindən ibarətdir. Təqdimatda əşya və hadisələrin ümumiləşdirilmiş əyani-hissiyyat, qavrayış obrazlaşdırılmasından ibarətdir. Hissiyyat obrazlaşdırılması vasitəsi ilə insan təfəkküründə obyektin əlamət nominasiyaları qavranılır. Məsələn *titrəyiş* sözündə bədənin lərzəyə gəlməsi, əsməsi, hansısa qorxudan, həyəcandan silkələnməsi, *qaranquş* sözündə qısaqanadlı, iti uçan, kəskin hərəkətli quş təsəvvürü yaranır. *Ana* konsepti üzrə insan təfəkküründə mehribanlıq, həlimlik, qayğıkeşlik, övladsevərlik, ailə

birliyinin dayağı olan bir anlayış canlanır. *Ata* konsepti isə özündə himayəçilik, ailə gəlirinin təminatçısı, tərbiyəçi, övladların dayağı anlayışlarını özündə cəmləşdirir. Ata və ana ilə bağlı anlayışlarda ailə vəhdəti ümumi, universal xarakter daşımaqla yanaşı xüsusi, fərqləndirici keyfiyyətlərə də malik olur. Məsələn, hər hansı cəmiyyətdəki ailələrdə təminatlılıq, tərbiyəvilik, vəhdət problemləri başqalarından fərqlidir. Eyni zamanda, ayrı-ayrı xalqlarda ailə ilə bağlı ənənələr arasında fərqlər də mövcuddur. Məsələn, Azərbaycanlı ailələrdə övladlara olan qayğı daimilikdir. Başqa xalqlarda isə ailə qayğıkeşliyi müəyyən yaş həddindən sonra dəyişməyə meyilli ola bilər.

İnsana məxsus təfəkkür obrazlaşdırıcılığının ikinci *qismi* psixoloji fəaliyyətlə bağlıdır. Elmi ədəbiyyatda belə psixoloji fəaliyyət *geştaet* termini ilə ifadə olunur. *Geştaet* abstrakt leksikanın semantik məzmununu özündə əks etdirir. Məsələn, susmaq sözünün semantik mühiti insanın boş otaqda dodaqları sıxılmış vəziyyətdə ifadəli baxışlarla sakit dayanması təsəvvürünü yaradır. Məişət sözü təfəkkürdə mətbəx həyatı, qab yumaq, yemək bişirmək, otağı yığışdırmaq kimi təəssürat yaradır.

Təfəkkür obrazlaşdırıcılığının üçüncü qismi psixoloji anlayışla bağlıdır.

Ətraf aləmə məxsus əşya və hadisələrin insan təfəkküründə qavrayışı ilə anlayışlar konkretləşir, dəqiqləşir və aydınlaşır. Bunun nəticəsi olaraq insan təfəkküründə nisbi olsa da belə yaxşı ilə pis, xeyirli ilə zərərli, böyük ilə kiçik və digər bu kimi konstrastiv keyfiyyətli anlayışlar canlandırılır. Obrazlaşdırıcı psixologiya təsəvvürü təfəkkürdə bir çox ayrı-ayrı anlayışları bilavasitə insanla, şəxsiyyətlə, insanın şəxsi keyfiyyətləri ilə bağlı konseptlərin yaranmasına da təsir edir. Burada da ümumi və universal olan əlamətlə yanaşı fərdi keyfiyyətlər barədəki təsəvvürlər konkretləşmiş olur. Belə ki, məsələn, *yaxşı adam* təsəvvürü hamı tərəfindən eyni şəkildə qavranılmır. Eyni qayda üzrə, *pis adam* təsəvvürü hər kəsdə eyni təəssüratla qarşılanmır. Kim üçünsə *yaxşı adam* təsəvvürü başqasında pis adam təəssüratı ilə qarşılana bilər. Deməli təfəkkür prosesində konstrastiv mənalı konseptlər heç də həmişə daimi deyildir. Yaxud bunun kimi *zalım* konsepti daim zalım kimi təəssürat yaratmır. *Zalım* sözünün semantikasında ümumi olan təsəvvür bundan ibarətdir ki, zalım şəxs zülm edəndir, haqlını haqsız, haqsızı haqlı kimi qəbul edəndir, başqalarına məxsus olanı mənimsəyəndir, xeyirxahlıq əməlini bilməyəndir. Zalımın əlidən gələn ancaq zülmdür, istibdaddır, qəsbkarlıqdır və s.

Zalımdan daha zalım olan və zalıma zülm edən şəxs isə zalımı cəzasına çatdırdığına görə məzlumun xeyirxahına çevrilir. İnsan təfəkküründə məhz belə kontrastlar özünün subyektiv qavrayışı ilə fərqləndirilir. Hər bir dildə insanla, onun dünyagörüşü və psixologiyası ilə bağlı bir çox konseptlər formalaşmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilində *kimsə səhv edir, kimsə yıxılır, kimsə həyəcanlanır, mütəəssir olur, kimsə köçür, kimsə ödəyir, kimsə təkrarlayır* kimi ifadələr işlənir. Rus dilində bu cür ifadələrə məxsus konseptlər lakunarlıqla səciyyələnir. Yəni həmin ifadələr bir qayda olaraq konkret leksik ifadə vasitəsi ilə yox, qrammatik-sintaktik üsulla deyilişi üstünlük təşkil edir. Məsələn, *tot kto oşibaetsə* (səhvedən), *tot, kto padaet* (yıxılan), *tot, kto perejivaet* (həyəcanlanan), *tot, kto peremehaetsə* (köçən, yerdəyişən), *tot, kto platit* (ödəyən, ödəyici), *tot, kto povtorəet* (təkraredən, təkrarçı) və s. İngilis dilində də oxşar lakunalar vardır ki, *-er* suffiksi ilə işlənir: "Who is the speaker at the round table?" – "Kto tot çleovek, kotorıy qovorit u kruqloqo stola" [165].

İnsanla, onun xarakteri ilə bağlı bir çox daxili konseptlər də mövcuddur ki, onların ifadəsində qrammatik yolla yerinə yetirilir. Məsələn, rus dilində *sçastlivıy çelovek- sçastlivçik, sçastliveü, veselıy çelovek- veselçok, zloy çelovek- zlodey, zlöka, truslivıy çelovek- trus* qarşılıqları olduğu halda *dovolnıy çelovek, priətnıy çelovek, qrustnıy çelovek, oqorçennıy çelovek* kimi ifadələrin leksik qarşılığı olmadığından onlar lakuna kimi təsəvvür yaradır [165]. Göründüyü kimi, insanla, şəxslə onun dünyagörüşü, həyat fəaliyyəti və xarakteri ilə bağlı olan konseptlər geniş olduğu kimi, lakunarlıq məsələləri də çoxcəhətli, çoxaspektli və çoxşaxəlidir.

Qeyd edək ki, yuxarıda verilən leksik lakunalardan əlavə Azərbaycan, rus, ingilis dillərində şəxslərlə bağlı struktur-semantik lakunaları da fərqləndirmək lazımdır. Əgər əsas dildə söz şəklində nominasiya alan anlayış müqayisə edilən dildə birbaşa qarşılığa malik deyilsə, eyni sem tərkibinə malik müstəqil söz birləşməsi ilə ifadə edilibsə struktur-semantik lakunalar müşahidə edilir. V.L.Muravyov rus və fransız dillərinin struktur-semantik lakunalarına dair nümunələr göstərərək qeyd edərir ki, "*rus dilindəki bir çox mürəkkəb sözlər, məsələn «odno» şəkilçisi ilə düzələn sözlər fransızlar üçün mütləq lakunadır, məsələn: odnokursnik, odnolöb, odnokaşnik, odnoselğçanin, odnopolçanin və*s." [84, s.96; s.8].

V.L.Muravyova rus və fransız dillərinin milli rəngi məzmunlarına təsir edəcək qədər güclü olan və ona müvafiq gələn sözdən başqa dil üçün lakuna yaradan anlayışlara dair nümunə gətirir. Bu baxımdan fikrimizcə, ən maraqlı nümunələrdən biri *chansonnier* sözüdü. O qeyd edir ki, "*fransız dilində chansonnier sözü Fransanın artistic kabarelərində öz satiric mahnılarını ifa edən şair və bəstəkarı bildirir. Bu söz çətin ki, rus dilindəki "kupletist" sözü ilə tam eyniyyət təşkil edib, ona ekvivalent olsun. Dediyimiz fransız sözünün ifadə etdiyi anlayış, rus dilində leksik cəhətdən möhkəmlənmiş ifadə vasitəsinə malik deyil və deməli, "chansonnier" ruslar üçün mütləq etnoqrafik lakunadır*" [84, s.96; s.30].

Təbii ki, etnoqrafik lakunaların mövcud olması qarşılıqlı şəkildə anlaşmaya mane olur, lakin tamamilə istisna etmir. Amma normal kommunikasiya həyata keçirmək üçün müəyyən dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini, məişətini, əxlaqını dərindən bilmək zəruridir.

Azərbaycan, ingilis və rus dillərində şəxslərlə bağlı konkret struktur-semantik lakunalara dair konkret nümunələri gözdən keçirək:

Azərbaycan dili	İngilis dili	Rus dili
saqqallı adam	a bearded man	Borodaç
Yaxşı adam, xoşxasiyyət adam, ürəyiyumşaq adam	a kind person	Dobrək
kitab həvəskarı	a lover of books	Kniqolöb
eynəkli adam, eynək taxan adam	a person who wears glasses	Oçkarik
yol yoldaşı	a fellow-traveller	Poputçik

çox ağıllı adam (kəllə, kəlləli adam)	a very clever person	Umniüa
yekəbığ adam, lopabığ adam	a mustached man	Usaç
az danışan adam	a short spoken person	Molçun
yarımçıq oxumuş adam	half-taught person, half-trained person	Nedouçka

zirək adam, diribaş adam, bacarıqlı Adam	a sharp fellow	Lovkaç

Ədəbiyyat

1. Boas F.Kwakiutl. Grammar with a glossary of the suffixes. New York. 1974.
Clark Herbert, Clark Eve. Psychology and Language: An introduction
2. to psycholinguistics. New York. 1977.
3. Menachem Dagut. Hebrew English Translation: A linguistic analysis of some semantic problems. Haifa, 1978. s. 89.
4. Davidson Donald. What metaphor s mean //Reference, truth and reality//Boston. 1980.
5. Denisova Schmidt Elena. Transcultural Studies in a Russian context (Sanchez, Yvette and Brühwiler, Clauda Franziska-Tronsculturalism and business in the BRIC States; A Handbook-Routledge, 2015. s. 95-102.
6. Karlotto O. Die Bedeutung des Wortes. Leipzig. 1900.
7. Fawcett Peter. Translation and Language: Linguistics Theories explained.Manchester, uk, St.Jerome publishing. 1977.

STRUCTURAL-SEMANTIC LACUNAE RELATED TO INDIVIDUALS

Aliyeva Gunel Mubariz

Summary

Lacunae are a multifaceted category in language. Therefore, the existence of many types of lacunae does not surprise experts. In the gaps related to the human factor, the influence of individual psychology is the leading line. In addition, their worldview, cultural level, attitude and emotions, as well as their position in society, play an important role in the character traits of a person. By comparing the lacunarity related to the human and personality factor with other languages, the existence of diverse concepts is observed. Therefore, the examination of the lacunae related to the complex human character and their application at appropriate moments has become a matter of constant attention of experts.

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN TÜRKÇÜLÜK DÜŞÜNCƏSİNİN FORMALAŞMASINDA ŞUŞA-PARİS MƏRHƏLƏSİ

f.ü.f.d. Əliyeva Aygün İlham qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Şuşa 270, Əhməd bəy Ağaoğlu imzası Paris qəzetlərində, Ceyms Darmstater, Ernst Renan, türkçülük düşüncəsi, Ziya Göyalp,Yusif Akçura, Cəlal Sehir,Vilayət Quliyev

Ölkəmizin mənəviyyat və mədəniyyət beşiyi olan Şuşanın işğaldan azad olunmasından sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2022-ci ilin“Şuşa ili“ elan edilməsi bu tarixi şəhərə, onun Azərbaycan tarixindəki rolu və yerinin öyrənilməsinə həm ölkəmizdə,həm də beynəlxalq aləmdə diqqət xeyli artırmışdır.Şuşa şəhəri və burada dünyaya göz açmış tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı aparılan yeni araşdırmalar bu şəhərin həm Azərbaycana, həm də bütün türk dünyasına verdiyi töhvələri bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirir.

Əsası Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan Şuşanın mövcudluq tarixi cəmi 270 il olsa da bu şəhər Azərbaycan türkün qədim və müasir mədəniyyətinin ən yaxşı nümunələrini öz qoynunda yaratmış və yaşatmışdır. Şuşa mədəniyyət mühitinin yetirməsi olan Üzeyir bəy Hacıbəyli həm türk dünyasında,həm də bütün Yaxın və Orta Şərqdə ilk operanın müəllifidir. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin görkəmli nümayəndələri

Qasımbəy Zakir, Qarabağın sonuncu xanı Mehdiqulu xanın qızı Natəvan, Nəcəf bəy Vəzirov, Mir Möhsün Nəvvab, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev Şuşanın yetirmələridir.

Şuşa həm də böyük türkçülük düşüncəsinin yaradıcılarından olan Əhməd bəy Ağaoğlunun vətənidir. 1869-cu ildə Şuşada doğulmuş Əhməd bəy Ağaoğlu türk xalqlarını vahid ideya ətafında birləşdirən türkçülük düşüncəsinin formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində böyük türkçülər Ziya Göyalpla, Yusif Akçura və Cəlal Sehirlə birgə müstəsna xidmətlər göstərmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində ən mükəmməl mənbə onun öz əsərləri, xüsusilə də "Mən kiməm", "Sərbəst insanlar ölkəsində", Üç mədəniyyət", "Sərbəst firqə xatirələri", "Bizim millətçilər", nüfuzlu Paris qəzetlərində dərc etdirdiyi onlarla məqalələri, oğlu Səməd Ağaoğlunun "Babamın arkadaşları" kitabı olsa da, professor Vilayət Quliyevin "Ağaoğlular", "Atatürk və Əhməd Ağaoğlu" kitabları bu düşüncə adamının qiymətli irsinin öyrənilməsindəki rolu xüsusi qeyd olunmalıdır.

Şuşa, Tiflis, Peterburq, Paris, Bakı və Ankara ilə bağlı olan yaradıcılığının bu mənbələr əsasında araşdırılması və təhlili göstərir ki, Əhməd bəy Ağaoğlu türkçülük düşüncələrinə "iranlılıq" və "rusçuluqdan" keçərək gəlmişdir. Babası İbrahim dövrünün tanınmış ilahiyyat alimlərindən olmuşdur. Atası Mirzə Həsən və əmisi Mirzə Məhəmməd ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiklərindən Əhmədə də xüsusi müəllimlərlə ərəb və fars dillərini öyrədiblər. Lakin Əhməd mədrəsə təhsili yox, anası və dayısının təkidi ilə Şuşada, daha sonra isə Tiflis rus gimnaziyalarında təhsil alır. Məhz bu mühütin təsiri onu təhsil almaq üçün Peterburqa gətirir.

Lakin Peterburqdakı uğursuzluq onun təhsilini Paris Sarbonna universiteti nəzdindəki hüquq məktəbində davam etdirməsinə səbəb olur. Ə.Ağaoğlu Parisdə Ceyms Darmstater, Ernst Renan, Şefer və Barbiye de Meynar kimi alimlər, "La Nouvelle Revue" dərgisinin sahibi Cülyetta Adamla tanış olur. Görkəmli ilahiyyat tarixçisi Ernest Renan 1891-ci ilin fevralında Əhməd bəyi "La Nouvelle Revue" jurnalının sahibi xanım Jülyetta Adama təqdim edərək yazırdı:"Sevgili madam! Bizim bölümdə dərs alan və mənə cənab Jeyms Darmstater tərəfindən tövsiyə olunan çox dəyərli iranlı gənci – Əhməd bəy Ağayevi Sizə təqdim edir, onun "La Nouvelle Revue" ilə əməkdaşlığa cəlb olunmasını məqsədəuyğun sayıram. Cənab Ağayev məcmuənizə öz ölkəsi haqqında çox dəyərli araşdırmalar təqdim edə bilər" [1.s.24-25]. Qarabağ xanlığının tanınmış ailələrindən birinin təmsilçisi, Rusiya imperiyasının təbəəsi Əhməd bəy Ağayevin "iranlı gənc" kimi qələmə verilməsinin səbəbi həmin dövrdə Fransada İran ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, ümumiyyətlə Şərq mövzusuna və islam dininə göstərilən maraqa bağlı olmuşdur.Biz belə bir marağı Viktor Hüqonun və Lamartinin də yaradıcılığında da görürük. Hətta Hüqonun yazdığı və xristianlıqdan belə üstün qiymətləndirdiyi islam dininə və Məhəmməd peyğəmbərə həsr olunmuş"Məhəmməd Peyğəmbər"poeması fransız ədəbi mühitində bu mövzuya nə qədər əhəmiyyət verildiyini göstərir.

Fransız ədəbiyyatında şərq mövzularının araşdırılmasına dair apardığım tədqiqatlar göstərir ki, Avropada,xüsusilə Fransada Şərq mövzularına olan marağın bir səbəbi qədim şərq mədəniyyətinin öyrənilməsidirsə, başqa daha bir səbəb bu mədəniyyətin bir qolu olan şiə təriqətli İran fars mədəniyyətini islamın mühafizəçisi və Avropanı fəth etmiş sünni təriqətli Osmanlı imperiyasına qarşı qoymaq, türkçülüyə qarşı olan qərəzçilik və düşmən mövqeyi ilə bağlıdır. Əksər fransız ziyalıları çox vaxt islamdakı bu təriqətlər arası mübarizəni qızışdırmaq mövqeyinə xidmət etmişdir. Təəsssüf ki,bu zərərli tendensiya Qərbdə bu gün də davam etməkdədir. Başa düşmək olar ki, Əhməd bəyin "iranlı gənc"kimi təqdim olunması onun "La Nouvelle Revue", "La Revue bleue politique et literaire", "Journal des debats" kimi nüfuzlu Paris qəzetlərinin ideoloji istiqamətlərinə və onun İranla bağlı yazılar vermək üçün kifayət qədər bilikli olması ilə bərabər, eyni zamanda belə bir təqdimat onun fransız ədəbi və ictimai-sosial mühitində yer ala bilməsi üçün mümkün yeganə şans olması ilə əlaqədardır.

1891-1893-cü illərdə “La Nouvelle Revue” məcmuəsində müəllifin “Fars cəmiyyəti” ümumi başlığı altında “Əhməd bəy Ağayev” imzası ilə yeddi məqaləsi çap olunmuşdu. Həmin yazılar aşağıdakılar idi: “Fars qadınları” (“La Femme persane”, 1891, mart-aprel), “Ruhanilər” (“La Clerge”, 1891), “Din və dini sektalar” (“La Religion et les sectes religieuses”, 1891, noyabr-dekabr), “Teatr və onun özəllikləri” (“La theatre et ses fetes” ,1892, iyul-avqust), “Xalq təhsili və ədəbiyyat” (“La instruction publique et la literature”, 1892, noyabr-dekabr), “Fars hökuməti və farslarda dövlətçilik duyğusu” (“Le Gourvernment de la Perse et l`etat d`esprit des persans”, 1893, sentyabr-oktyabr), “Avropalılar Farsistanda” (“Les Europeens en Perse”, 1893, noyabr-dekabr). “La Nouvelle Revue” və “Journal des Debats” məcmuələri ilə bir sırada Əhməd bəy “La Revue bleue politique et litteraire” qəzetində də iştirak edirdi. Burada onun “Müsəlman dünyası” adlı yazısı (1894, № 50) çap olunmuşdu [1.s.20]

Ernst Renanın “Fars tezisləri”, “İslam və din”, Darmstaterin “Hörmüzd və Əhrimən: fars tarixinə və ədəbiyyatına baxış”əsərlərinin təsirinin duyulduğu ilk məqalələrində Əhməd bəy Ağayev müəyyən dərəcədə İran vətənpərvəri kimi çıxış edirdi. Çünki həmin dövrdə Avropa, ilk növbədə isə ingilis və fransız şərqşünaslığı əsasən İran və ərəb tədqiqatlarına üstünlük verirdi. Digər tərəfdən o, türk ədəbi dil ənənələri ilə müqayisədə İranın tarixini və ədəbiyyatını daha yaxşı bilirdi. Əhməd bəy ara-sıra müəyyən tənqidi fikirlər səsləndirməsinə baxmayaraq bütünlükdə İranı Avropa qarşısında müdafiə etməyə, Ada Holli Şisslerin yazdığı kimi, “bu ölkənin yaxasını bəzi məsuliyyətlərdən qurtarmağa” meyl göstərmişdi. Hətta həmin məsuliyyət payının müəyyən hissəsini türklərin üzərinə yıxmaqdan da çəkinməmişdi. Məsələn, İranda qadınlarının vəziyyətindən bəhs edən ilk məqaləsində o, zərif cinsə təzyiqin İran mədəniyyətinə türklərin vasitəsi ilə daxil olması fikrini müdafiə edir, qədim İran mədəniyyətinin tənəzzülə uğramasında “türk izləri” axtarırdı.[1.s.26]

Bununla belə Ə. Ağaoğlu yazılarında hər nə qədər İranlı kimi görünsə də həyatının Paris dövründə milliyyət düşüncəsi onun dünya görüşünün mərkəzində yer almağa başlayır. Onun“İranlı” kimi getdiyi Parisdən türkçü kimi dönməsi, “gənc türklər” hərəkatının üzvləri ilə hələ Parisdə sıx təmas qurması ilə bağlıdır.Vətənə qayıtdıqdan sonra onun türkçülük ideyasının aparıcı simalarından birinə çevrilməsi “iranlılığın” onun həyatında ötəri mərhələ olduğunu göstərir. Əhməd bəy”Bizim millətçilər”məqaləsində yazırdı ki, ”Millətçilik özü-özlüyündə hörmətə layiq, hətta möhtəşəm bir hadisədir, çünki o, xalqların həyatında bir zərurətdir. Mən hətta düşünürəm ki, bəşəriyyətin təkamülü tarixində millətçilik dindən sonra insan ruhunun ikinci böyük mərhələsidir. Həqiqi, sonunadək özünə sadiq qalan millətçi,özününkünü müdafiə edərkən,başqasınınkı üzərində hər hansı zülmü də rədd etməlidir [2]

Türk yazarı Özcan Ufukun yazdığı kimi, Ə.Ağaoğlu Türkiyədə milliyyətçi hərəkatın gəlişməsində birinci dərəcədə təsirli olmuş adamlar arasında yer alan, bununla birlikdə hərəkatın yerli üzvlərindən fərqliliklərilə diqqətçəkən bir ziyalı kimi tanınır [2.s.2]

Bu illərdə yazdığı məqalələrində Ə.Ağaoğlu şərq toplumlarındakı çöküşün səbəbini fərdin inkişaf etməməsində, İran və Türkiyənin despot rejimlərlə idarə edilməsində görürdü.

Əhməd bəy qadınların geriliyini və istifadə olunan əlifbanı müsəlman dünyasının iki əsas düşməni və sağalmaz yarası sayırdı. O, "İslama görə və islamiyyətdə qadın" əsərində qeyd edirdi ki:”yalnız azad, müstəqil düşüncəyə malik ana və övrət olduğu halda, müsəlman qadını, öz sosial funksiyalarını məqsədyönlü tərzdə həyata keçirə bilər; yalnız bu şərtlə o, öz övladlarında xarakter və iradə tərbiyə edib, ictimai həyat üçün vacib olan hiss və düşüncələri tətbiq etməyə qadirdir[4].

Ə.Ağaoğlu Parisdən sonrakı fəaliyyətinin Azərbaycan və Türkiyə ilə bağlı mərhələsində yazdığı kitab və məqalələrdə onun türkçülük, milli təssübkeşlik düşüncələrinin daha da inkişaf etdiyinin şahidi oluruq. 1905-ci ildən başlayaraq Bakıda rəhbərlik etdiyi “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərində, Tiflisdə çıxan “Kafkaz”dərgisində türk və rus dillərində dərc olunan

məqalələrdə onu Azərbaycanı rus şovinizminin qərəzli hücumlarından qorumaq, azadlıq və mübarizə düşüncələrini təbliğ etmək missiyasını çəkinmədən öz üzərinə götürdüyü açıq görsənir.Erməni terrorizminə qarşı mübarizə məqsədilə yaratdığı "Difai"təşkilatı göstərdi ki o,təkcə sözlə yox, həm də konkret fəaliyyəti ilə həmişə öz mövqeyinə sadiq qalmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Əhməd bəyin vəfatı münasibəti ilə yazdığı məqalədə deyirdi: "Ziya Gokalp, Yusuf Akgura kimi turkluk carayanin məşhur simalari ila yanaşi, Agaoglu Əhmad ismini Turk dunyasinda bilmayan bir fikir adami yoxdur.... Əhmad bəyin şaxsinda biz tiirk təfəkkür va tahririnin çox canli və həyəcanli bir simasmi va Avropa qazetçiliyinin Şərqdəki çox güclü bir niimayəndəsini, Yaxin Şərqdəki tarixi avropalilaşma hərəkatının samimi ideoloqunu itirdik!"[5]

Ədəbiyyat

1. Quliyev V. Ağaoğlular, 525-ci qəzet.- 2011.- 28 may
2. Özcan Ufuk. Ahmet Ağaoğlu ve rol değişikliği: yüzyıl Dönümünde Batıcı bir Aydın, İstanbul, Donkişot Yayınevi, 2002; https://az.wikiquote.org/ wiki/% C6%8Fhm% C9%99d _b% C4%9Flu
3.://525.az/news/127220-ehmed-bey-agaoglu-men-kimem-xalq-yazicisi-anari yazisi.10.11.20
4.AğaoğluƏ.https://www.wikiwand.com/az/%C6%8Fhm%C9%99d_b%C9%99y_A%C4%9F ao%C4%
5.Quliyev V. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Əhməd Ağaoğlu haqqında.Xalq Cümhuriyyəti-100 http://www.anl.az/down/meqale/525/2018/mart/581124.htm . "Halk" qazeti, may 1939

SHUSHA-PARIS PERIOD IN THE FORMATION OF AHMAD BEYAGAOGLU'STURKICZMTHOUGHT

Aliyeva Aygun İlham

Summary

Following liberation of Shusha city, which is the cradle of spirituality and culture of our country, the announcement of 2022 as the "Year of Shusha" by the order of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. IlhamAliyevdrew a lot of attention to this historical city, to the study of its role and place in the history of Azerbaijan, both in our country and in the international world.

The new research conducted on Shushacity and the historical personalities who was born here once again demonstrates to the whole world the contributions of this city to Azerbaijan and the entire Turkic world.

Although Shusha city, which was founded by Karabakh Khan Panahali Khan, has existed for only 270 years, this city has created and preserved the best examples of the ancient and modern culture of Azerbaijani Turks - literature, music, architecture.

Shusha is also the homeland of AhmedbeyAgaoglu, one of the founders of the great Turanism thought.

The article researches the formation of AhamedbeyAgaoglu'sTurkizm thought and hisShusha-Paris period.

SİNONİMLƏRİN MƏNA ÇALARLILIĞI VƏ ÜSLUBİ RƏNGARƏNGLİYİ

f.ü.f.d.Əliyeva Kəmalə
Gəncə Dövlət Universiteti
Orcid id: 0000-0001-7092-7547
Ekrq1991@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə ingilis dilində sinonimlərdən və onların leksik semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibinin əksər hissəsini sinonimlər təşkil edir. Sinonimlərin dildə yaranma üsulları, onların dilçilikdə rolu məsələlərinə toxunulmuş və bu haqda məlumat verilmişdir.Verilən məqalədə həmçinin, sinonimlərin leksik və semantik cəhətdən bölgü və təsnifatı araşdırılmışdır. Sözlər arasında semantik oxşarlığın müəyyən edilməsi sinonimlik anlayışının tədqiqində mühüm rol oynayır. İngilis dilində sinonimlirin yaranma xüsusiyyətləri, inkişaf yolları və leksikosemantik mənaları aydınlaşdırılır. Müəlliflər bu sahədə tədqiqatlar aparmış, sinonimlərə müxtəlif misallar, xüsusən də ədəbi ədəbiyyatda işlənən sinonimlərdən nümunələr vermişlər.Sinonimiya dairəsi, sinonimlərin etimologiyası, üslubi sinonimlərin yaranma imkanları məqalədə təhlil edilmişdir.*

Açar sözlər: Sinonimlər, leksik-semantik xüsusiyyət, dilçilik, dilin lüğət tərkibi, sinonimlərin təsnifatı

Key words: Synonyms, lexical-semantic feature, linguistics, vocabulary component of the language, classification of synonyms

Sinonimiyanın tədqiqinə XII əsrdən diqqət yetirilməyə başlanılmışdır. 1718-ci ildə fransız alimi Gerard "Zestesse de la lengua francoise" adlı kitabında oxşar mənalı sözləri də tədqiq etmişdir. XIX əsrin sonlarında isə nitq mədəniyyətinin, şifahi və yazılı nitqin inkişafı ilə əlaqədar, sinonimlərin fərqli əlamətlərinə maraq artmışdır. İngilis dilində sinonimlərin lüğətləri 18-ci əsrdən başlayaraq nəşr olundu və Rogetin 1852-ci ildə müasir tezaurus ixtirası sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi probleminə daha çox diqqət yetirdi. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq isə sinonimlik anlayışı H.Suit, O.Yespersen, Z.S.Hərris, N.Homski, U.L.Çeyfin,G. Stern, H. A. Trebl and G.H. Vallins kimi bir çox qərb və ingilis dilçilərinin əsərlərində öz əksini tapmağa başlamışdır.

İngilis dilində sinonimlərin cümlədə işlənilməsi cümlənin və ya fikrin emosionallığını, təsir gücünü artırır və lazımsız təkrarlardan uzaqlaşdırır. Ümumiyyətlə, sinonimləri iki əsas növə bölmək olar: mütləq sinonimlər (absolute synonyms) və nisbi sinonimlər (loose or relative synonyms) [4]. Bununla belə və [5]kimi tanınmış alimlər tərəfindən üçüncü təsnifat - 'məna sinonimləri' - müzakirə edilmişdir. Mütləq sinonimlər heç bir aspekt dəyişmədən istənilən kontekstdə bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn: Everybody, everyone- əvəzlikləri[4]. Aşağıdakı cümlələrdə nümunələrə baxaq:

Everybody has the right to freedom of expression.

Everyone has the right to freedom of expression.

Hər iki cümləni- Hər kəsin özünü ifadə azadlığı hüququ var- kimi tərcümə edə bilərik.

Nisbi sinonimlər isə eyni məfhumu ifadə edir, lakin siqnifikatına görə qismən fərqli məna çalarlığına malik olur və mətndə bir-birini əvəz edə bilmir[5]. Bu növün bir nümunəsini belə təqdim edək:

“Obtain” və “acquire” sözü hər ikisi eyni "almaq", “əldə etmək” mənasındadır, lakin onlar bir-birini əvəz edə bilməzlər. Ian obtained/acquired three diplomas. Ian obtained permission to land. Ian acquired a British accent. [5]

Sinonim sözlərə nitq hissələrindən ən çox isim, sifət, fel və zərflərdə təsadüf edilir.

Sinonimlər iki tipə bölünür: lüğəvi sinonimlər, qrammatik sinonimlər. lüğəvi sinonimlərin də iki növü var: leksik sinonimlər, frazeoloji sinonimlər. Dildə formaca müxtəlif,

mənaca bir- birinə çox yaxın olan sözlərə leksik sinonimlər, yaxud sinonim sözlər deyilir. [6]. Bunu bədii ədəbiyyatdan verilmiş aşağıdakı bir neçə misalda nəzərdən keçirək:

*Çağladı **arzumuz, diləyimiz** də*
Divarın yanında biz dövrə vurduq.
Min nəğmə coşsa da ürəyimizdə,
Susduq, bir dəqiqə sükutla durduq. [7]
N. Xəzri

Bu misallardakı arzu, dilək sözləri sinonimlərdir. Ingilis dilində " wish" və "desire" isimləri bu konteksə uyğundur. Bunlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Buna görə də həmin sözlərin hər biri ifadə etdiyi ümumi- ortaqlı anlayışı müxtəlif cəhətdən açmağa xidmət edir.

Sinonimlərin başlıca əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Ortaqlı, yaxud ümumiləşmiş məna əsasında birləşmək sinonimlərin əsas əlamətdir. Məsələn, a brave man- a hero (igid- qəhrəman) sözlərinin sinonimliyinə fikir verək. Bu sözlər heç şeydən qorxmayan- ümumiləşmiş məna əsasında mərkəzləşmişlər.

Həmin ortaqlı məna olmasa idi, göstərilən sözlərin sinonimliyi mümkün ola bilməzdi. Buna görə də ümumiləşmiş- ortaqlı məna sinonimliyini təşkil edir.

2. Sinonimlərin digər əlaməti onları təşkil edən sözlərin məna çalarlığı və üslubi rəngarəngliyinə görə bir- birindən fərqlənməsi ilə əlaqədardır. Elə buna görə də sinonim olan sözlərdə əgər məna eyniliyi olsa, üslubi fərq, üslubi bərabərlik olsa məna çalarlığı, yaxud da hər iki cəhətdən fərq olur.

Leksik sinonimlər məna çalarlığı, emosional rəngi, məntiqi əlaməti və üslubi xüsusiyyətlərinə görə təsnif edildikdə onların iki növü olduğu aydın olur.

Üslubi sinonimlər. Üslubi rəngarəngliyə görə fərqlənən sinonimlərə üslubi sinonimlər deyilir. İfadə olunan fikirdə obyektə münasibətlə əlaqədar lüğəvi sinonimlər iki cür olur. Bunlardan birincisi, obyektə mənfi münasibəti ifadə etmək üçün istifadə olunan sinonimlərdir; məsələn, baş əvəzinə kələ-təpə, getmək əvəzinə itilmək, yaşamaq əvəzinə gün keçirmək, danışmaq əvəzinə dəm vurmaq və s. Dildəki bu qrupsinonimlər **kakofemizm** adlanır. Ikincisi, obyektə müsbət münasibət, yəni hörmət, ehtiram üçün işlənən sinonimlərdir; məsələn," ölmək" feli "died" əvəzinə "passed away" və "qovulmaq" feli "fired" əvəzinə

"Let go" işlədilməsi. Bu cür sinonimik münasibətə **evfemizm** deyilir.

Dildə sinonimləri fərqləndirməyə xüsusi fikir verilməlidir. Buna görə də mətn içərisində təsadüfi olaraq sinonimlik yaradan sözlə leksik sinonimi qarşılaşdırmaq qadağandır. Leksik sinonim istər ayrılıqda, istərsə də mətn içərisində işlənərkən öz sinonimliyini saxlayır. Lakin mətndən irəli gələn sinonimlər çox zaman bu və ya başqa təsadüfdə sinonimlik yaradır və həmin vəziyyətdən kənara çıxan kimi onun sinonimliyi itir.

Dilin lüğət tərkibində mənaca bir- birinin tam eynini təşkil edən sözlər də vardır. Məsələn, aktiv və fəal sözlərini götürək. İngilis dilində bunların nə məna, nə də üslubi cəhətdən fərqi yoxdur. Belə sözlər leksik dubletlər adlanır.

Leksik dublet təşkil edən sözlərin birini hər zaman digərinin əvəzinə işlətmək olur. Belə halda nə məna nə də üslubi çatışmazlıq yaranır. [7]

Leksik dubletlərin əhəmiyyəti ancaq ondan ibarətdir ki, bunlar nitqdə forma etibarı ilə eyni sözləri təkrar etməmək üçün imkan yaradır. Lakin məna etibarı ilə leksik dubletlərdən istifadə dildə faydalı deyildir. Çünki, bunlar nitqdə ağırlaşdırır.

Müasir ingilis ədəbi dilində leksik dubletlər bir o qədər də çox deyildir. Tarixi faktlar göstərir ki, dildə vaxtilə mövcud olan leksik dubletlərin çoxu tədricən öz qüvvəsini itirmişdir. Şübhəsiz ki, müasir ingilis dilindəki leksik dubletlərin də bu və ya digər üzvü müəyyən dövrdən sonra istifadədən düşəcəkdir.

Sinonimik cərgə. Bu və ya başqa sinonimi təşkil edən müxtəlif sözlərin məcmuyu sinonimik cərgə adlanır. Sinonimi əmələ gətirən sözlərin hər biri bərabərhüquqlu üzv sayılır. Hər sinonimik cərgədə bir əsas söz olur. Bu söz dilçilikdə *dominant* adlanır.

İngilis dilində sinonimik cərgələr sözlərin miqdarına görə çox müxtəlifdir; Məsələn, iki sözlü: Allow – Permit = icazə, Broad —Wide = geniş; üç sözlü: Aim - Goal/ Purpose = hədəf, məqsəd. İngilis dilində bunlardan başqa, daha çox sözlü sinonim cərgələr də vardır.

Sinonimlərin əmələ gəlməsi dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirən yollardan biridir. Çünki yeni sinonim yaradılması ilə dilin lüğət tərkibi daha da genişlənir və zənginləşir. Dildəki sinonimlər, əsasən, insan düşüncəsini inkişafı ilə əlaqədar yaranır. Belə ki, insan kainatı, oradakı varlıqları daha dərindən və bütün incəliyi ilə tədqiq etdikcə, öyrəndikcə sinonim sözlər də çoxalır.

Ədəbiyyat

1. Saydaliyeva Gavharxon Avazovna, 2Xakimova Laziza Yusupovna, European Journal of Molecular & Clinical Medicine ISSN 2515-8260 Volume 7, Issue 11, 2020 262 WORD CHOICE AND SYNONYMY IN CONTEXT
2. Давлетбаева Д.Н. LECTURES ON ENGLISH LEXICOLOGY Курс лекций по лексикологии английского языка для студентов факультетов иностранных языков Казань, 2010
3. Murphy, M. L.2003. Semantic relations and the lexicon. Cambridge, UK:Cambridge Univ. Press.
4. Kearns, K.2006. Lexical Semantics. In B. Aarts & A. McMahon (Eds.), The Handbook of English Linguistics (pp. 692-723). Oxford, United Kingdom: Blackwell Publishing
5. Murphy, M. L.2010. Lexical meaning. Cambridge, United Kingdom: Cambridge Universit Press
6. A. Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008.

Summary

The article deals with synonyms in English and their lexical-semantic features. It is known that major part of the component of the language vocabulary is synonyms. The methods of formation of synonyms in the language and their role in linguistics were touched upon and information was given in the article. Furthermore, the lexical and semantic division and classification of synonyms were studied. Determining the semantic similarity between words plays an important role in the study of the concept of synonymy. The article clarifies the characteristics of formation, development ways and lexical-semantic meanings of synonyms. The authors conducted research in this field and gave various examples of synonyms, especially examples of synonyms used in literature. The scope of synonymy, the etymology of synonyms, and the means of formation of stylistic synonyms were also analyzed in the article.

ŞUŞA – TARİXİ KİMLİYİMİZ

f.ü.f.d.Həsənova Aidə Ədib qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Şuşa, Qarabağ, Cıdır düzü, İsa bulağı, Turşsu
Keywords: Shusha, Karabakh, Chydyr plain, İsa spring, Turshsu

Şuşa əsl Azərbaycan şəhəridir. Çünki burada Azərbaycan ruhu hiss olunur. Memarlıq abidələri, bulaqlar, – baxmayaraq ki, ermənilər o bulaqların naxışlarını dəyişmişdilər, yazıları da silmişdilər, – amma yenə də burada hər tərəf, necə deyərlər, Azərbaycan mədəniyyəti ilə qaynayır. Biz əbədi qayıtmışıq, burada əbədi yaşayacağıq. Demişəm ki, Şuşa dünyanın ən gözəl şəhərinə çevriləcək. Təkcə Şuşa yox, azad edilmiş bütün başqa şəhərlər.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Təbiəti dillərə dastandır Susanın. Səfalı yaylaqları, füsunkar Cıdır düzü, soyuq, xeyirli, dumduru İsa bulağı, Turşsuyu Şuşanı bütün dünyaya tanıtdırıb. Cıdır düzü Şuşanın daha yüksək hissəsindədir. Cıdır düzü Daşaltı çayının iki yüz metr aşağısından axan Daşaltı dərəsinə baxır. Cıdır düzünün kənarındakı cığır Xan mağarasına doğru güdir. İsa bulağı Azərbaycan təbiətinin nadir incilərindən biridir.Əsrarəngiz təbiət amili, saf, dupduru bulaqlar bu yerlərin şöhrətini daha da artırırdı. Bu diyarın ən məşhur bulağı olan İsa bulağını isə çoxları Şuşanın rəmzi hesab edirlər.

Şuşa həm də mədəniyyətimizin incisidir. Azərbaycanın mədəniyyət beşiyidir, Pənahəli xanın mirasıdır, Qarabağın baş tacıdır, Qafqazın sənət məbədidir, xalqın qürur yeridir, tariximizin rəngarəngliyinin sübutudur, dünya səviyyəli ziyalılarımızın həyata atdığı ilk addımların məskənidir. Ulu öndər Heydər Əliyev Şuşanın Azərbaycan üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bildirərək deyib: "...Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə, onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıbdır. Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətənini, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir".

Qarabağın incisi, Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi olan Şuşa ölkəmizin qədim tarixini özündə yaşadır. Bu şəhər milli mədəniyyətimizin mərkəzi, poeziyamızın və musiqimizin beşiyidir. Əbəs yerə Şuşanı Qarabağın döyünən qəlbi adlandırmırlar. Milli memarlıq üslubu ilə seçilən, orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsi adlandırılan Şuşa şərqlilərə məxsus arxitekturası ilə fərqlənib. Azərbaycanın alınmaz qalası, mədəniyyət məbədi olan bu qədim şəhər özü boyda tarixi abidədir.

Şuşa həm də bir çox görkəmli sənətkarların, musiqiçi, memar, rəssam və ədiblərin, dünya mədəniyyət xəzinəsinə böyük töhfələr vermiş şəxsiyyətlərin yetişdiyi bir yerdir. Qarabağın bu dilbər guşəsi Azərbaycan tarixinə Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Firudin bəy Köçərli, Haşım bəy Vəzirov, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi şəxsiyyətlər bəxş edib.

"Şərqin konservatoriyası", muğamımızın beşiyi adlanan bu şəhər Cabbar Qaryağdıoğlu, Qurban Pirimov, Üzeyir Hacıbəyli, Bülbül, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Rəşid Behbudov, Niyazi, Fikrət Əmirov, Süleyman Ələsgərov kimi incəsənət xadimlərinin vətəni olub. Məşhur müğənniləri dinləmək və ya ifaçılıq dərsi almaq üçün hər yerdən bura musiqi həvəskarları axışıb gəlirdilər. Lakin bu şəhər təkcə musiqiçiləri ilə şöhrət qazanmamışdır.

Xarı bülbülün vətəni olan Şuşa bütün gözəlliyi ilə fərqləndiyindən tarixboyu yağıların göz dikdiyi məkana çevrilib.

Ruhları şad olsun! Müqəddəs şəhər gəlmə hayların murdar nəfəsindən həmişəlik təmizlənib. Bu məram uğrunda qan tökülüb, şəhidlər verib.

Təbii ki, Şuşa uğrunda mübarizədə seçilən taktika dünya hərb tarixinə yazılası bir hadisədir. Şuşa əməliyyatı hərb tarixində tamamilə yeni bir dönəmdir. Təbii ki, bütün bunlar ilk növbədə hərbçilərimizin peşəkarlığından, Şuşa əməliyyatına başçılıq edən hərbi rəhbərliyin yüksək döyüş taktikası seçməsindən və hər şeyin başında isə vətənpərvərlik hissi dayandığından xəbər verir. Şuşaya hücum edərək onu düşmən əsarətindən qurtaran oğullar bilirdilər ki, doğma torpaq uğrunda, müqəddəs iş üçün vuruşurlar. Şuşanı işğaldan azad edən oğullarımızın gücü, iradəsi, vətənpərvərliyi, daxili inamı, torpağımızı düşməndən azad etmək uğrundakı qüsursuz mübarizəsidir. Azərbaycan əsgəri Şuşanı öz ürəyinin təpəri, içindəki böyük Vətən sevgisinin işığı ilə düşməndən aldı, kökləndiyi güclü mənəvi-ruhi əhvalı ilə düşmənə qələbə çaldı.

9 noyabr 2020-ci ildə isə II Qarabağ Müharibəsi zamanı Şuşa işğaldan azad edildi. Lakin bu gözəl torpağı azad etmək heç də asan başa gəlmədi. Dünyaya səs salmış II Qarabağ müharibəsində Şuşanın azad edilməsi hər kəsi heyran etdi. Çünki Şuşa topla-tüfənglə, tankla deyil Azərbaycan oğullarının cəsarəti, mərdliyi sayəsində düşmən tapdağından qurtuldu. Əlbəyaxa döyüşlə igidlərimiz bu torpağı canları, qanları bahasına geri aldılar. Şuşanın geri qaytarılması xəbəri ölkədə böyük coşqu və sevinclə qeyd olundu, insanlar meydanlara axışaraq bu zəfəri böyük təntənə ilə qeyd etdi.

Azad edildikdən sonra sürətli şəkildə bu ərazilərin yenidən dirçəldilməsinə çalışıldı. Hətta ilk Muğam festivalı da Şuşada baş tutaraq dünyaya səs saldı. Festivalda Azərbaycanın ən güclü səsə malik sənətkarları çıxış etdi. Şuşada bugün binaların tikilməsi, xəstəxanaların yaradılması, yolların çəkilməsi, insanların yaşaması üçün vacib olan bütün abadlıq, təmir-tikinti işləri görülür. Tək Azərbaycandan deyil digər ölkələrdən də işçi qüvvəsi axın-axın gələrək gözəl Şuşamızı əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq üçün canla-başla çalışırlar.

Prezident İlham Əliyev Şuşanın tarixi kimliyini bir daha özünə qaytardı.

"Böyük fəxarət və qürur hissi ilə bəyan edirəm ki, Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! Şuşa bizimdir!.. İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür!.. Bu tarixi bir gündə Azərbaycan xalqına bu müjdəni vermək mənim həyatımda bəlkə də ən xoşbəxt günlərimdən biridir.

Əziz Şuşa, sən azadsan!

Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!

Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!"

Şuşanın bərpası, dirçəldilməsi, tarixi simasının qaytarılması Qarabağın döyünən ürəyinin, regionun mədəniyyət mərkəzinin yenidən dirçəldilməsi demək olacaq. Bu həm də milli qururumuzun, mənliyimizin, mədəniyyətimizin, incəsənətimizin, tariximizin bərpa edilməsi, yenidən yüksəliş mərhələsinə daxil olmasıdır. Bu mənada Prezident İlham Əliyevin Şuşanı Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan etməsi olduqca mühüm qərardır.

Dövlət rəhbəri bu şəhəri mədəniyyətimizin paytaxtı elan etməklə Şuşanın tarixi kimliyini bir daha özünə qaytardı. Bu qədim şəhərimizin dəyərini, qiymətini bütün dünyaya bir daha bəyan edərək mesaj verdi. Dünya Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtının öz sahiblərinə qaytarıldıqdan sonra necə möhtəşəm şəkildə dəyişiləcəyini görəcək. Azərbaycan bu torpaqlara yenidən həyat qaytaracaq, dağıdılmış şəhərlərə ruh və can verəcək.

SHUSHA IS OUR HISTORISAL IDENTITY

Hasanova Aida Adib

Summary

The restoration, resurrection, return of the historical symbol of Shusha will mean the revival of the beaten heart of Karabakh, the cultural center of the region. This is also the fact

that our national pride, our essence, our culture, our art, our history have recovered, have entered the ascent stage again. In this sense, the proclamation of Shusha as the capital of Azerbaijani culture by President İlham Aliyev is a rather important decision.

QANADLI SÖZLƏR VƏ ONLARIN BƏDİİ MƏTNDƏ İŞLƏDİLMƏSİ

Hüseynova Afina Şakir qızı
Bakı Slavyan Universiteti
affa.huseynova@gmail.com

Xülasə: *Mətndə metaforanın realizə edilməsi üçün söz birləşməsi və cümlələr lazım olur [1, 81] ki, bunların da arasında "qanadlı sözlər" adlandırılan ifadələrin xüsusi çəkisi qeyd olunmalıdır.*

Müəyyən bir yazılı mətndən, natiqlərin nitqlərindən tarixi hadisələrlə bağlı əh-valatlardan yayılmış söz birləşmələri və cümlələrə qanadlı sözlər deyilir. Cümlə şəklində formalaşan qanadlı sözlərin strukturu sadə, ölçüsü maksimum dərəcədə qısa olur.

Açar sözlər: dilçilik, sabit birləşmələr, frazeoloji birləşmələr, sintaktik birləşmələr, frazeologizmlər

Keywords: linguistics, free phrases, phraseological phrases, syntactic phrases, phraseologism

Mətndə metaforanın realizə edilməsi üçün söz birləşməsi və cümlələr lazım olur [1, 81] ki, bunların da arasında "qanadlı sözlər" adlandırılan ifadələrin xüsusi çəkisi qeyd olunmalıdır.

Müəyyən bir yazılı mətndən, natiqlərin nitqlərindən tarixi hadisələrlə bağlı əh-valatlardan yayılmış söz birləşmələri və cümlələrə qanadlı sözlər deyilir. Cümlə şəklində formalaşan qanadlı sözlərin strukturu sadə, ölçüsü maksimum dərəcədə qısa olur.

Qanadlı sözlərin böyük bir qismi hikmətamiz o!ub, məcaziləşir. Onların başqa sintaktik sabit birləşmələrdan əsas fərqi bundadır ki, yayıldığı mənbə ilə əlaqələndirilir və hansısa bir müəllifə istinad edilir, ancaq mətndə işlədildikdə bir qayda olaraq müxtəlif xatırlanmır; qanadlı sözlərin ilkin mənbə ilə əlaqəsi mətnə əlavə edilmiş izahatda açıqlanır. Məsələn, F.Skott Fitsceraldın bir hekayəsində işlədilmiş "Remember, you are always welcome here", he said - cümləsindəki keep the home fires burning ifadəsi haqqında qeyd edilir ki, o, birinci dünya müharibəsi dövründə yayılıb məşhurlaşan aşağıdakı nəğmədən qanadlı söz kimi götürülmüşdür:

"Keep the home fires burning while your hearts are yearning,
Though your lads are far away, they dream of home.
There's silver lining through the dark clouds shinning:
Turn the dark cloud inside out, till the boys come home.” [2,273].

Vaxtılə hər bir frazeoloji ifadəni "qanadlı sözlər" adlandırırdılar. Bu ifadənin özünün tarixi Homer dövrünə gedib çıxır "iliada" və "Odisscya"da "qanadlı sözlər" ifadəsi bir neçə yerdə işlənmişdir. N.Aşher təsəvvürünə görə, frazeoloji vahidlər danışanın ağzından birbaşa dinləyənin qulağına "uçurmuş". Həmin ifadə filoloqlar tə-rəfindən əxz edilmiş və 1864-cü ildə ilk dəfə alman alimi Georq Büxmanın "Gellügelte Worte" kitabının adında əks olunmuşdur. O vaxtdan bir çox ölkələrdə sabit birləşmələri özündə əhatə edən "Qanadlı sözlər" kitabları nəşr olunmuşdur [3,9].

Sonralar toplanmış faktlar üzərində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində “qanadlı sözlər" anlayışı ümumi "frazeoloji vahid" anlayışından fərqləndirilmiş və kon-kretləşdirilmişdir.

Azərbaycan dilçilik elmində bu terminin uzun illər həm də "hikmətli sözlər" an-layışına müvafiq tutulduğu məlumdur. Hazırda isə bu terminlər də fərqləndirilir. Bunun əsas səbəbi onunla bağlıdır ki, qanadlı sözlərin heç də hamısında hikmətəmiz fikir ifadə olunmur. Hikmətli sözlərə yalnız məzmununda hikmətli bir fikir olan qanadlı sözlər aid edilir. Beləliklə, qanadlı sözlərin məzmunundan və strukturundan çıxış etməklə onları frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji vəhdətlər, idiomlar, zərbi-məsəllər kimi anlayışlar altında, eləcə da hətta atalar sözü səviyyəsində işlədilməyə layiq hikmətli sözlər arasında paylaşdırmaq mümkündür.

Dilçilik terminləri lüğətinda qanadlı sözlərin görkəmli ictimai xadimlərin nitqin-dən seçilmiş ifadələr, bədii ədəbiyyatdan götürülmüş sitatlar və s. olduğu, onların müəyyən ədəbi və ya tarixi mənbələrdən dilə keçdiyi və burada özünəməxsus ifadəlilik xüsusiyyəti sayəsində geniş yayıldığı göstərilir [1, 157-158]. Beləliklə, Məlum olur ki, qanadlı sözlər müəllifli sabit sintaktik birləşmə, cümlə şəklində qanadlı sözlər isə müəllifli atalar sözüdür.

Qanadlı sözlərin bir çoxunda məcaziləşmə müşahidə olunsa da, ümumülikdə onlarda daha çox bədiilik, obrazlılıq. ifadəlilik özünə yer almış olur. Qanadlı sözlərin bir qrupu hikmətli sözlər sinfinə aid cdilir və bu baxımdan belə vahidlər atalar sözlərinə maxsimum dərəcədə yaxın olur. Məsələn, müq. et:

Bir çox hallarda struktur baxımından qanadlı sözlərin cümlə şəkilində olan növlərində hikmətli fikir söylənilir. Gönünür, belə cümlələrdə bitmiş fikrin ifadə edilməsi buna yol açır.

Qanadlı sözlərin özünəməxsus əlamətlərindən biri də budur ki, onların böyük bir hissəsi hansısa bir şəxsi, faktı, hadisəni, obyekti obrazlı şəkildə adlandırmağa xidmət edir. Nominativ funksiyalı bu cür vahidlər dildə konkret onomastik vahidin sinonimi kimi tanınır. Bu zaman hər hansı bir xalqın tarixi inkişaf prosesində topladığı bədii təcrübəyə istinad olunur. Bela qanadlı sözlər dildə ümumiləşmir, yalnız xüsusi isim kimi işlədilir.

Ədəbiyyat

1. Qasımov H. Qanadlı sözlər, Bakı. 1961,75 s.
2. De Beangrahde R., Dressier W. Introduction to Text Linguistics. Longman, 1981,270p.
3. Ashcr N. Discourse Structure and the Logic of Conversation (Электро-Ресурс) - Pragmatics-Semantics Interface 1999 /papers/ DSLC p.

Summary

In order to realize the metaphor in the text,word combinations and sentences are necessary, [1, 81]among which the special weight of expressions called “winged words”should be noted.

Phrases and sentences spread from a certain written text,speakers speeches,and anecdotes about historical events are called winged words.The structure of winged words formed in the form of a sentence is simple,and its size is as short as possible.

NATƏVAN YARADICILIĞININ FİKİR QAYNAQLARI

İskəndərov Vüsal Vaqif oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: M*əqalədə XIX əsr Azərbaycan poeziyasında Füzuli ənənələrindən bəhrələnərək möhtəşəm sənət əsərləri yaradan Xan qızı Natəvanın qələmindən çıxan qəzəllərin parallel xüsusiyyələri müqayisəyə cəlb olunub. Eyni zamanda Natəvanın yaradıcılıq özünəməxsusluğuna diqqət yetirlmişdir. Həmçinin məqalədə sələfindən fərqli olaraq şairənin daxili qafiyədən istifadə etmə bacarığı, misralarındakı poetik yük mənalandırılmışdır.*

Məqalədə şairənin klassik ədəbiyyatda geniş yayılmış bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə məharəti də təhlilə cəlb olunub. Həmçinin Natəvanın qəzəllərində yeri gəldikcə bədii sual, xitab və nidaların işlənmə məqamına da diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: Natəvan, qəzəl,ənənə,ədəbiyyat,paralel
Key words: Natavan, ghazals, traditions, literature, parallel

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində qəzəl janrının inkişafında müstəsna xidmətləri olan sənətkarlardan biri də Xurşudbanu Natəvandır.Natəvanın qəzəlləri üslub,dil,bədii təsvir və ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. "Azərbaycan ədəbiyyatını əgər bir gülüstana bənzətmək lazım gələrsə, Natəvan bu gülüstan içində özünəməxsus zərif ətiri ilə insanı sərməst edən bir bənövşədir. Buna görədir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin altı böyük siması arasında onun da heykəli əzəmətlə yüksəldi".[1,1-2]

Xan qızı xeyirxahlığı,Qarabağın ictimai,ədəbi həyatında əvəzsiz rolu ilə bərabər istedadı ilə də dövrünün böyük sənətkarları ilə bir sırada dayanmağa layiqdir. Heç şübhəsiz,sənətkarın incə lirizmi,dərin məzmunu ilə ürəkləri fəth edən yaradıcılığı üçün əsas mənbə Azərbaycan şifahi xalq yaradıclığı,təbiəti kimi zəngin Qarabağ folkloru olmuşdur.Aşiqanə məzmunlu qəzəllər,təbiətə həsr edilmiş lirik parçalar,şəxsi həyatındakı məhrumiyyətlərdən qaynaqlanan hüzn dolu şeirlər,eləcə də müasirlərinə həsr etdiyi digər əsərlər Natəvanın klassik ədəbiyyatla bağlılığını,ruh-düşüncə yaxınlığını təsdiq edir.Natəvan yaradıcılığında,xüsusilə, Füzuli təsiri aydın duyulmaqdadır.Hər iki sənətkarın yaradıcılığında apardığımız bəzi paralellərə münasibət bildirən M.Quluzadə yazır: "Xurşidbanu Natəvan bədii əsərlərinin əksəriyyətini klassik sənətkarların, xüsusilə Məhəmməd Füzulinin ədəbi təsiri ilə yazmışdır. Şairin qəmli, kədərli həyatı, çəkdiyi möhnətlər, keçirdiyi iztirablar, könül narahatlığı onu ruhən Füzuliyə yaxınlaşdırmışdır. Ustadın qəzəllərində Natəvan özünün ürək tərcümanını, qəlb duyğularının ifadəsini görmüş, buna görə əsərlərində həmişə Füzuli şeirinin poetik xüsusiyyətlərindən, bədii leksikasından, təsvir və ifadə vasitələrindən gen-bol bəhrələnmiş, bəzən hətta müəyyən hissələri təkrar etmişdi".[4,394-395]

Füzulinin "Leyli və Məcnun"poemasında Leyli İbn Səlama ərə verilendən sonra Məcnunun ona göndərdiyi məktubda oxuyuruq:

Ey əhdə vəfası olmayan yar!
Əğyarıma gül olan, mənə xar!

Natəvan ədəbi müəllimindən təsirlənərək bu inciklik,narazılıq,şikayət dolu sözləri yeni biçimdə,yeni rəngdə təqdim edir:

Ey dust, yararmı böylə iqrar?
Yar olduğum idi, oldum əğyar,

Yenə həmin epizodda Məcnunun dilindən deyilir:

Aya nə idi bu bivəfalıq?
Biganələr ilə aşinalıq?
Məndən idi möhnətü məlalın,
Xoş oldu ola onunla halın?
Mən əhdü vəfayə aldanırdım,
Əhdində vəfa ola, sanırdım,
…Gül qönçəliyində xar iləndir,
Açılsa bir özgə yar iləndir.

Natəvan da bu biganəlik,hüzn dolu misraları sanki xalq dilinə bir az da yaxınlaşdıraraq təbii,canlı ünsiyyət dilinə çevirir:

Sən qeyrilər ilə üns tutdun,
Bilməm niyə yarını unutdun?
Sən qeyr ilə həmzəbanü yekdil,
Əmma, mənə ruzgar müşkil.

Biganəlik etmə, aşinayəm,
Dərgahinə kəmtərin gədayəm. [5,128]

Professor Z.Əsgərli yazır: "Füzulinin ədəbi təsiri Natəvanın məhəbbət şeirlərində daha güclüdür. Dahi sələfinin ənənələrini davam etdirən Natəvan məhəbbəti yüksək bəşəri hiss, insanı ucaldan əxlaqi keyfiyyət kimi qiymətləndirir. Onun vəsf etdiyi məhəbbət insanlara sədaqət, vəfa, etibar, inam hissləri aşılayır. Şairin səmimi məhəbbətlə sevən lirik qəhrəmanı səciyyəvi xüsusiyyətləri baxımından füzuli qəzəllərində təsvir olunan aşiqi xatırladır".[2] "Leyli və Məcnun" poemasında oxuyuruq:

Vəfa hər kimsədən kim, istədim, ondan cəfa gördüm,
Kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm.
Mənə göstərdi gərdun, tirə bəxtim kövbəkin yüz gez,
Məni-bədbəxt ona hərgah kim, baxdım, qara gördüm.

Natəvanda:

O gündən könlümü zənciri-eşqə mübtəla gördüm,
Günüm bədlə keçdi,bəxtimi daim qara gördüm. [3,90]

Füzulinin "gördüyün könlüm"rədifli məşhur qəzəlinə ustadcasına cavab verən Natəvan bir daha böyük sənətkar olduğunu sübut edir:

Füzuli yazır:

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördügün könlüm.
Diyari-hicrdə seyli-sitəmdən oldu xərab,
Qamu hünərlərə ustad gördüyün könlüm.
Füzuli, eylədi ahəngi-eyşxaneyi-Rum,
Əsiri-möhnəti-Bəğdad gördügün könlüm .[3,35]

Füzuli şeirinə ona yaraşan tərzdə cavab verən Natəvan daxili qafiyələrdən də məharətlə istifadə edir:

Yenə ya rəb, nə qəmgindir mənim bu şad olan könlüm,
Rumuzi-eşqdən agah olub, ustad olan könlüm.
Niyə peymanədən keçdin, niyə zəncirdən qaçdın?
Nədəndir çöllərə düşdün, mənim bərbad olan könlüm?
Baxın bu Natəvan zarə, günü bəxtim kimi qarə,
Gəzər Məcnuntək avarə, mənim naşad olan könlüm. [3,218]

Füzulinin "Leyli və Məcnun "qəzəlindən verilmiş qəzəlindən bir beytə nəzər salaq:

Məhvəşimdən, dustlar, dövran cüda istər məni,
Düşmənimdir, hiç bilmən netmişəm dövran ilə.

Natəvan bu beytdən ustalıqla bəhrələnmişdir:

Dövrü dönmüş dövr dövran etmədi kamımca ah!
Düşmənimdir, bilməzəm kim netmişəm dövranə mən.

Füzuli yazır:

Tənimdə zəxmi-tiğin çeşmi-xunəfşanə bənzətdim,
Oxun kim, səf-səf ətrafındadır, müjganə bənzətdim. .[3,78]

(Tənimdə qılınc yarasını qanlı gözə bənzətdim,bədənimdəki yaranın ətrafında cərgə ilə batan oxları isə müjganə,yəni kirpiklərə bənzətdim).

Və ya:

Sökülmüş köksümü kim, doludur qəmzən xəyalilə,
Həramilər yatağ mənzili-viranə bənzətdim.

(Sökük köksüm ki,qəmzənin xəyalı ilə doludur,onu həramilərin yatağına,yəni viranə qalmış bir mənzilə bənzətdim).

Natəvan yazır:

O müjgani-siyəhnovkin xədəngi-yarə bənzətdim.

Xətadır çeşmi-məstin ahuyi-tatarə bənzətdim.
Gözün mərdümləri sərməst olub tökmək dilər qanı
Düzübdür hər tərəf peykan əcəb xunxara bənzətdim. .[5,91]
(Göz bəbəkləri qan içməyə hazır dayanıb və hər tərəfində peykanlar düzübdür,xunxara-qaniçənə bənzəyir).
Görüb tərfi-binaguşunda çin-çin zulfi-mişkini,
O gənci-şayəgan üstə yatan şahmara bənzətdim.
Füzuli yazır:
Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi-qafil,
Füzuli, eşq zövqün, zövqi-eşqi var olandan sor.[3,121]
Natəvan yazır:
Səlamət əhli nə bilsin nədir məlaməti-eşq?
El içrə şöhrəti-eşq ilə dastan mən idim. [5,21]
Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasında Leyli öz hüquqsuzluğundan şikayətlənir:
Sən kimi yox əldə ixtiyarım.
Natəvan:
Əlimdə ixtiyarım yox.
Füzulinin sənət,söz bulağından su içən digər sənətkarlar kimi Natəvan da yeri gəldikcə ustaddan layiqincə faydalanmış,klassik irsimizi daha da zənginləşdirmişlər.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev İ. M.Hüseyn. Ədəbiyyat qəzeti. 2009, 2 oktyabr . s.1-2
2. Əsgərli Z. Bir daha Natəvan haqqında. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi. Ədəbi tənqid. 16.02.2016 . http://www.azyb.az/index.php/criticism/post/36
3. Füzuli M.Əsərləri.6 cilddə.Bakı,2005
4. Quluzadə M.Füzulinin lirikası. Bakı,1965
5. Xurşidbanu Natəvan.Əsərləri.Bakı,2004.

TEACHER OF THE DEPARTMENT OF AZERBAIJANI AND WORLD LITERATURE

Isgandarov Vusal Vagif

Summary

The article compares the parallel characteristics of the ghazals written by Natavan, the daughter of the khan, who created great works of art based on Fuzuli's traditions in the poetry of Azerbaijan in the 19th century. At the same time, attention was paid to Natavan's creative uniqueness. Also, in contrast to her predecessor, the poetess' ability to use internal rhyme and the poetic load in her verses are explained in the article.

In the article, the poetess' skill in using the artistic description and means of expression, which are widespread in classical literature, is also included in the analysis. In Natavan's ghazals, attention has also been paid to the development of artistic questions, addresses and exclamations.

FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN TƏSNİFATI MƏSƏLƏSİ

Kərimova Nərgiz Elçin qızı
Xəzər Universitetinin dissertantı

Açar sözlər: frazeologiya, frazeoloji vahid, təsnifat, feli frazeoloji vahid
Key words: phraseology, phraseological unit, classification, verbal phraseological unit

Dilçilyin bir sahəsi olan frazeologiya daim inkişafda olaraq tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar nəticəsində yeni problemlər yaranır, indiyə qədər öyrənilən suallara aydınlıq gətirilir və ya yenidən işıqlandırılır. Subyektin mərkəzi vahidinin müəyyən edilməsi, onun mahiyyəti, mənası və s. haqqında dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. Bəzi aspektlər hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir. Məsələn: frazeologiyanın müqayisəli tədqiqi, frazeologiya və kontekst, frazeologiyanın tərcümə səviyyələri və s. Ayrı-ayrı dillərin frazeologiyası sahəsində elmi nailiyyətlər onda müxtəlif universalların mövcudluğunu aşkar etməyə əsas verir və bununla da ümumi frazeologiyanın hadisələrini ayırmaq mümkün olur.

Frazeoloji vahidlərin təsnifatı məsələsi frazeologiyanın müstəqil dilçilik intizamı kimi yarandığı dövrdə də əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Müəyyən xüsusiyyətlərə əsaslanaraq və müəyyən prinsiplərə sadiq qalaraq, dilçilər frazeoloji vahidlərin müxtəlif təsnifatlarını təklif etmişlər.

Zamanla Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji vahidlər müxtəlif cür təsnif edilmişdir. Türk dillərinin frazeologiyasına dair geniş tədqiqat işləri aparan dilçi alim M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidlərin müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bir neçə bölməsinin olduğunu qeyd edir: 1) tutumuna (təsir dairəsinə) görə frazeoloji vahidlərin növləri; 2) tərbiyə prinsiplərinə görə frazeoloji vahidlərin növləri; 3) frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə növləri; 4) semantik birləşmə prinsipinə görə frazeoloji vahidlərin növləri; 5) leksik tərkibinə görə frazeoloji vahidlərin növləri; 6) ifadə və üslub xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji vahidlərin növləri [9, 46-47].

Bu istiqamətdə f.e.d. N.Vəliyevanın araşdırmaları da diqqəti cəlb edir. O, müəllifi olduğu monoqrafiyada bütün frazeoloji birləşmələri feili və ismi frazeoloji vahidlərə ayırır. Frazeoloji ifadədə feil çox vaxt mərkəzi komponent rolunu oynayır. Nominal frazeoloji vahidlər müxtəlif mənalara malikdir, onların əksəriyyəti müxtəlif sintaktik əlaqələr əsasında iki, bəziləri üç və ya dörd sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Onların bəzilərini komponentlərin sintaktik əlaqəsinə, başqa sözlə desək, qrammatik xüsusiyyətinə görə bir neçə növə bölmək olar. Onların bəzilərini belə xüsusiyyətlərə görə qrup təşkil etmədikləri üçün təsnif etmək olmaz. N.Vəliyevanın qənaətinə əsasən, müasir Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji birləşmələr, frazeoloji sifətlər və frazeoloji məsdərlər, müasir ingilis dilində isə frazeoloji məsdərlər, frazeoloji gerundlar və frazeoloji feli sifətlər, eləcə də onların komponentləri mövcuddur. [11, 850]

İdiomların təsnifatından danışan A.Hacıyeva, E.Nəcəfov və A.Cəfərov onları beş əsas qrupa ayırırlar:

1) Köhnə adət-ənənələri ifadə edən frazeoloji vahidlər: *to be on one's high horse ("təkəbbürlü olmaq", "быть высокомерным"), to win one's spurs ("ad qazanmaq", "сделать имя"), to throw down the glove ("çağırış etmək", "бросать вызов");*

2) Xüsusi adlardan ibarət frazeoloji vahidlər: *before one could say Jack Robinson ("bir göz qırpımında", "в мгновение ока"), to be marked for Coventry ("tənhalığa məhkum olmaq", "обреченный на одиночество");*

3) Bəzi ifadələrin başqa dillərdən tərcüməsi nəticəsində yaranan frazeoloji vahidlər: *to make two ends meet ("çətinliklə dolanmaq", "сводить концы с концами")* fransızca "*Joindre les deux bouts*" ifadəsinin tərcüməsidir. *A bolt from the blue ("gözlənilməz sürpriz" (adətən xoşagəlməz sürpriz)* almanca "*Blitz aus blauem Himmel*" ifadəsinin tərcüməsindən gəlir;

4) Obrazlı işlənmə nəticəsində yaranan frazeoloji vahidlər: *to sow one's wild oats ("gənclik əyləncələrinə aludə olmaq", "отдаваться увлечениям юности, остепеняться"), a wet blanket ("başqasının kefini pozan adam", "зануда"), to put (get) one's monkey up ("qəzəbləndirmək", "рассердить")*;

5) Semantik yükü güclü olan və bütövün mənasını anlamaq üçün komponentlərinin leksik mənasından asılı olmayan frazeoloji vahidlər: *to pull (draw) somebody's leg ("ələ salmaq; "издеваться, дурачить"), down to the ground ("bütün varlığı ilə", "во всех отношениях")* [7, 63].

Gənc tədqiqatçı Rəşidə Ağayeva feli frazeoloji vahidlər qrupunu altı tematik qruplara ayırır:

1) şəxsin hərəkətini, fəaliyyətini və mövqeyini ifadə edən frazeoloji vahidlər. Məsələn, *to meet somebody half way – kiməsə qarşı getmək, kimisə müdafiə etmək, onunla razılaşmaq; идти против кого-то, защищать кого-то, соглашаться с ним*;

2) heyvanların keyfiyyətləri ilə bağlı feili frazeoloji vahidlər.Məsələn: *to be smb's true dog – kiminsə sədaqətli iti olmaq, быть чьей-то верной собакой; to bleed like a pig – qanı axmaq, qan içində olmaq; истекать кровью;*

3) dənizçiliklə bağlı feili frazeoloji vahidlər. Məsələn: *to trim oneəs sails to the wind – burnunu küləyə tərəf tutmaq; расправить паруса по ветру*;

4) hərbi işlərlə bağlı feili frazeoloji vahidlər. Məsələn: *to rule the roast – rəhbərlik etmək; руководить*

5) incəsənət və mədəniyyətlə bağlı feili frazeoloji vahidlər. Məsələn: *to take the lead – birinci skripkada çalmaq; взять на себя инициативу*;

6) daşla bağlı feili frazeoloji vahidlər. Məsələn: *to ask for bread and be given a stone – çörək istəyib daş almaq; (по)просить хлеба, а получить камень* [Этимология: библ. Matthew VII, 9] [1]

Ukraynalı tədqiqatçı J.Krasnobaeva-Çernaya bu sahədə mövcud olan hadisələri ümumiləşdirərək, frazeoloji vahidlərin təsnifatı üçün aşağıdakı sistemləri müəyyən edir:

1) frazeoloji vahidlərin semantik təsnifatı;
2) frazeoloji vahidlərin semantik-qrammatik təsnifatı;
3) frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təsnifatı;
4) frazeoloji vahidlərin struktur təsnifatı;
5) frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi təsnifatı;
6) frazeoloji vahidlərin genetik təsnifatı;
7) frazeoloji vahidlərin koqnitiv-genetik təsnifatı;
8) frazeoloji vahidlərin ideoqrafik təsnifatı;
9) frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinə yenidən baxılması baxımından təsnifatı;
10) frazeoloji vahidlərin törəmə əsasına görə təsnifatı;
11) frazeoloji vahidlərin tərcümə təsnifatı;
12) frazeoloji vahidlərin istifadə sahəsinə görə təsnifatı;
13) frazeoloji vahidlərin leksik tərkibinə görə təsnifatı;
14) frazeoloji vahidlərin funksional təsnifatı;
15) frazeoloji tətbiq üsuluna görə frazeoloji vahidlərin təsnifatı;
16) frazeoloji vahidlərin mühitə görə təsnifatı [8, 156–157]

O.A.Titova ingilis dilində qiymətləndirmə xarakterli FV-antroponimlərə həsr olunmuş tədqiqat işində insanın xarici və daxili keyfiyyətlərinin ekstralinqvistik parametrlərinə əsaslanaraq, frazeoloji vahidləri aşağıdakı qruplara ayırmağı təklif edir:

- xarici və yaş xüsusiyyətlərinin nümayəndələri;
- sosial-iqtisadi vəziyyət;
- peşəkar mənsubiyyət;
- etnik mənsubiyyət və yaşayış yeri.

O.A.Titova həmçinin iddia edir ki, psixoloji meyarı əsas götürərək nümayəndələri ayırd etmək olar:

- əqli xüsusiyyətlər;
- psixoloji xüsusiyyətlər;

- əxlaqi xüsusiyyətlər [10, 3].

M.O.Yunusova frazeoloji vahidləri aşağıdakı qruplara ayırmağı təklif edir: 1) birinci dərəcəli frazeoloji vahidlər – mənası komponentlərindən alınmayan, bütövlükdə qavranılan, metaforik mahiyyətini itirmiş frazeoloji vahidlər və idiomlar; 2) ikinci dərəcəli frazeoloji vahidlər - termin-ibarələr; 3) III dərəcəli frazeoloji vahidlər - frazeoloji predikatlar və fraza feillər; 4) IV dərəcəli frazeoloji vahidlər – klişelər və giriş konstruksiyaları [12, 55].

Fraza feillər xarici dilçilərdən fərqli olaraq, yerli dilçilər tərəfindən dilin frazeologiyasına daxil edilmir. Bununla belə, fraza feillərin mənası biliklərin təsbiti, təcrübənin ötürülməsi və lazımsız detallar olmadan informasiyanın yayımı prosesi kimi də görünə bilər. [3]

Tanınmış Amerika dilçisi Çarlz Fillmor koqnitiv dilçilik nöqteyi-nəzərindən ingilis idiomlarını frazeoloji təkrarlanma dərəcəsinə görə üç kateqoriyaya və ayrı-ayrı seqmentlərə bölür: *unfamiliar pieces unfamiliarly arranged (atalar sözləri), familiar pieces unfamiliarly arranged (frazeoloji vahidlər), familiar pieces familiarly arranged (frazeoloji ifadələr)* [5, 236].

S.Qrencer və M.Pakot frazeoloji materialı nəzərdən keçirərkən klassik və distributiv yanaşmaların kombinasiyasını təklif edir və funksional şərait əsasında frazeoloji vahidlərin tipologiyasını işləyib hazırlayırlar. Onlar nominativ funksiya ilə səciyyələnən frazeoloji vahidlərin birinci sinfinə aid olan vahidləri (deyimlər, bənzətmələr, fraza feillər və s.) aid edirlər. İkinci sinif frazeoloji vahidlər sintaktik funksiyanı yerinə yetirir (məsələn, mürəkkəb ön sözlər və bağlayıcılar). Üçüncü sinfin funksiyası sırf kommunikativ xarakter daşıyır, özündə atalar sözləri və məsəlləri, nitq klişelərini, şüarları, məşhur ifadələri və s. cəmləyir [6, 42-45]. Oxşar təsnifatı G.Burger [4], A.M.Baranov və D.O.Dobrovolski də təklif edirlər [2, 9].

Belə ki, frazeoloji vahidlərin yerli və xarici təsnifatlarının təhlili zamanı məlum olmuşdur ki, onların fərqləndirilməsinin əsasını semantik bölünmə/bölünməzlik, eləcə də struktur dayanıqlığı/dəyişkənlik meyarları təşkil edir. Həmçinin frazeoloji vahidlərin müxtəlif meyarlar əsasında təsnifatına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Lakin elm aləmində hələ də frazeoloji vahidlərin təsnifatı üçün vahid bir prinsip müəyyən edilməmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva, R. Frazeologizmlərin formalaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolu: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / - Bakı, 2016. -135 s.
2. Баранов, А.Н. Аспекти теории фразеологии / А.Н.Баранов, Д.О.Добровольский. – Москва: Знак, - 2008. - 656 с.
3. Белозёрова, Е.Ю. Когнитивный аспект анализа современных фразеологических единиц английского языка. // - Москва, Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin), - 2020. № 05 (211), - с. 80-87.
4. Burger, H. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen / H. Burger. - Berlin: Erich Schmidt, - 1998.
5. Croft, W. Cognitive Linguistics / William Croft, Alan D. Cruse. – New York: Cambridge University Press, - 2004. – 374 p.
6. Granger, S. Disentangling the phraseological web. Phraseology: an interdisciplinary perspective / S.Granger, M. Paquot. - Amsterdam: John Benjamins Publishing Co., - 2008. - p.27–51
7. Hajiyeva, A. English Phraseology / A. Hajiyeva, E. Najafov, A. Jafarov. - Baku, - 2009. - 228 p.
8. Краснобаєва-Чорна Ж. Терміносистема фразеології: структура та складники термінологічної мікросистеми «фразеокласифікація». Лінгвістичні студії. 2013. Вип. 26. С. 156–163.

9. Mirzəliyeva, M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri / M.Mirzəliyeva. - Bakı, - 1995. - 146 s.
10. Титова, О.А. Фразеологизмы-антропономинанты оценочного характера в современном английском языке: / дис. канд. филол. Наук / – Москва, 2011. – с., 223.
11. Vəliyeva, N. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili / N.Vəliyeva. - Bakı, Avropa nəşriyyatı, - 2008. - 862 s.
12. Юнусова М. О. Фразеологизмы в научных текстах на английском языке [Электронный ресурс] / Актуальные вопросы филологических наук: материалы IV Междунар. науч. конф. - Казань: Бук, 2016. -с. 54-57.
URL: https://moluch.ru/conf/phil/archive/232/11152/

Summary

Nowadays a number of approaches to the classification of phraseological units have been developed in linguistics. But scientists have not yet developed a single principle for the classification of phraseological units. As the review of dissertations shows, PhDs are currently attracting the attention of an increasing number of researchers based on various theoretical approaches. The study of phraseological units continues to be carried out within the framework of the comparative-historical and systemic-structural paradigms, which are often referred to as "traditional", along with this, cognitive, linguo-culturological and comparative-comparative directions are being actively developed.

ŞUŞA – TARİXİMİZ BU GÜNÜMÜZ!

Kərimova Leyla Azad
AMEA Gəncə Bölməsi
leynanu@gmail.com

Açar sözlər: mədəniyyət, tarix, zəfər, işğal, qala, abidə, mühasirə, şəhər

Azərbaycanın dilbər güşələrindən olan Şuşa haqqında çox yazılıb, Xan Şuşinskinin səsini qoynunda saxlayan başı qarlı, vüqarlı dağlarının əzəmətindən söz açılıb. Şərq ölkələrinin mədəniyyət mərkəzlərindən olan, milli memarlıq uslubu ilə seçilən, orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsi adlandırılan mədəniyyətimizə , ədəbiyyatımıza , incənəsətimizə bəxş etdiyi tarixi şəxsiyyətləri ilə seçilən, muğamımızın beşiyi sayılan, Azərbaycan tarixinə Qasım bəy Zakir, Xurşidbanı Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Firudin bəy Köçərli, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi şəxsiyyətlər yetirən Qarabağın dilbər guşəsi olan Şuşa fərqlənir. Azərbaycanın alınmaz qalası, mədəniyyət məbədi olan bu qədim şəhər özü boyda tarixi abidədir.

Şuşa Qarabağın incisi, Azərbaycanın qəlbidir.

Tarixin müxtəlif dönəmlərində xaqanlara təslim olmayan Şuşa qalası aylarla mühasirədə saxlanılsa da bu cənnətməkan diyarı fəth etmək heç kimə nəsib olmamışdır. Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana məktub göndərərək Şuşanın təslim edilməsini tələb edir. Müdafiə olunan, inadlı müqavimət göstərən Şuşa isə təslim olmur. A.M.Qacar İbrahimxəlil xanı qorxutmaq üçün Seyid Məhəmməd Şirazi imzası ilə ona bir məktub ünvanlayır. Məktubda yazılmışdı:

Fələyin mancanağından bəla daşları yağır,
Sən isə əbləhcəsinə şüşə içərisində oturmusan.

İbrahimxəlil xan məktubu alan kimi M.P.Vaqifə cavab məktubu yazmağı tapşırır. M.P.Vaqif cavab məktubunu belə misralarla ifadə edir:

Məni qoruyan mənim tanıdığımdırsa

Şüşəni daşın içərisində də salamat saxlayar- deyən Qarabağ xanın vəziri, şair Molla Pənah Vaqif hələ o dövrdə Şuşanın alınmaz qala olduğunu söyləmişdir.

Mir Mehdi Xəzanin "Kitabi-tarixi Qarabağ" əsərində göstərir ki, A.M.Qacar bu kəlamı oxuyan kimi qəzəblənmiş, Şuşanı ələ keçirmək, ona qarşı çıxanları cəzalandırmaq üçün bütün gücünü sərf edəcəyinə and içmişdir.(6, 117)

Məhəmməd şah Qacar Şuşanı 33 gün mühasirədə saxlamış, Şuşanı ələ keçirə bilmədiyi üçün ordusunu geri çəkmişdir.

Fəlakəti o zaman azadlığa buraxılmış və canlı təəssürat altında olub, öz gələcəyi üçün kədərlənən Molla Pənahın dostu Vidadi təxəllüslü Molla Vəliyə yazdığı bir məktubda çox gözəl təsvir edilmişdir. Bizim hələ indi də məşhur olan xalq şairlərindən biri üçün xarakterik olan aşağıdakı şeirdə həmin tarixi hadisə öz əksini tapmışdır:

Ey Vidadi, gərdişi-dövrani-kəcrəftarə bax!
Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax!
Əhli-zülmü necə bərbad eylədi bir ləhzədə,
Hökmü adil padişahi-qadirü qəhharə bax!
Sübh söndü şəb ki, xəlqə qiblə idi bir çıraq,
Gecəki iqbalı gör, gündüzdəki idbarə bax!
Taci-zərdən ta ki, ayrıldı dimaği-pürqürur,
Payimal oldu təpiklərdə səri-sərdarə bax. (1, 197)

Qarabağımız, səfalı Şuşamızdan bəhs edərkən tarixə də bir nəzər salmaq lazımdır.

Qarabağ xanlığının əsası Cavanşir tayfasının başçısı Pənahəli xan (1748-1763) tərəfindən qoyulmuşdu. Pənahəli xan vaxtilə Nadir şahın sərkərdələrindən biri olmuşdu.

Məhəmmədhəsən xan Qacar Mazandaran İraqı və Azərbaycan tərəflərdə özünü müstəqil elan etdikdən sonra Pənahəli xan və ətrafındakılar Şahbulaq qalasında qala bilmirlər, düşünməyə başladılar.

Qarabağ xanlığnın məruz qaldığı aramsız hüçumlar nəticəsində Pənahəli xan daha etibarlı, daha əlverişli və düşmən hüçumu üçün əlçatmaz olan yeni paytaxt-qala tikdirməyə məcbur qaldı. Bunu üçün toplanmış məşvərət məclisində Pənahəli xan əyanlara müraciətlə demişdi: " Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daim açıq olmalı və mahallarla rabitəmiz, əlaqəmiz bir an belə kəsilməməlidir."

Məlik Şahnəzər bəyin bəbləcdiliyi ilə Şuşa qalasını tikməyə qərarına gəldilər. Xanın bir neçə nəfər bilici və məlumatlı adamı gedib, qalanın yerini və ətrafını yoxladı. Qalanın içində iki-üç bulaqdan başqa axar su yox idi. Bu bulaqların suyu isə qala camaatına kifayət etməzdi. Ona görə, güman gələn yerlərdə quyu qazıb, müəyyən elədilər ki, buranın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümükündür. O quyularadan su çıxandan sonra Şuşa şəhərinin (1750) binası qoyuldu.1754-cü ildə Şahbulaq qalasının sakinləri olan bütün rəyyətlər, əyanlar, məliklərin, mülazimlərin, ellərin və bir para kəndxudalarının ailələrini köçürüb bu qalanın içində yerləşdirildi. (3, 137).

Pənahəli xanın dövründə Şuşa müdafiə qalası tikildi. Şahbulaq qalası cəmi üç-dörd il ərzində Qarabağ xanlığının paytaxtı oldu.

Bundan sonra Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı oldu. Pənahəli xanın adı ilə Pənahabad adlanan Şuşa inkişaf edərək Azərbaycanın siyasi və iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrildi.(4,103-105).

Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanla, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycanı daimi qorunması saxlanılması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcadadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədəir.

Şuşa qalası Pənahəli xanın müharibələr zamanı əhalinin sığınıb müdafiə olunması üçün daha etibarlı, üç tərəfi keçilməz sıldırım qayalarla əhatə olunmuş əlçatmaz dağ yaylasında yeni bir qala ucaltmaq qərarı ilə inşa olunub. Həmin qalaya əvvəlcə öz banisinin adı ilə "Pənahabad" adı verilib.(3, 130)

Feodal ara müharibələri dövründə qala dəfələrlə ağır sınaqlarla üzləşdi. Bu qalaya hücum edən Məhəmməd Həsən xan Qacar, Fətəli xan Əfşar, Ağa Məhəmməd şah Qacar onu ala bilməyiblər.

Bəzi mənbələrə görə, "Şuşa" sözü Azərbaycanda skiflərə məxsus olduğu ehtimal olunur. Sözdə birinci "ş" səsi sonrakı "s" səsini öz məxrəcinə salmışdır (assimilyasiya) və "Şuşa" deyimi alınıb. Mənbələrdə Şuşa şəhərinin adı türk tayfaları və türk sözləri ilə izah olunur. Şiş qayalarla əhatə oluduğu üçün bəzən "Şişə" də deyilib. Tədqiqatların bəziləri isə Şuşa sözünü türk dilində mənasını "uc", "yüksək" olan "şiş" komponenti ilə əlaqələndirirlər. Bəzi tədqiqatçılar da Şuşa adının qədim türk sərkərdəsi Şunun (e. ə. 344-334) - Makedoniyalı İsgəndərlə vuruşan səxsin tikdirdiyi "Su" qalası ilə eyniliyini, Şumer (şu+er) adı ilə səsləşdiyini qeyd ediblər.(5, 15)

Mənbələrin tədqiqi göstərir ki, " Şuşa " sözünün tarixi kökü onun təhrif olunmuş " Şuşi" sözündən əmələ gəlməsi haqqında mülahizə yürütməyimizə əsas verir. " Şuşa " sözünün etimologiyası göstərir ki, həmin mahal və şəhərə verilən bu ad Qarabağda olduğu kimi, onun təbii vəziyyəti ilə bağlı olub.

Müxtəlif lüğət kitabları və ensiklopediyalarda " şuşi" sözü qədim fars dilində düzənlik sahədə ucalan hündürlük, qabarıq yer, daşlı-qayalı təpə, piramida, məzar üzərində ucalan başdaşı mənalarda izah edilib.(2, 12)

Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox , bütün azərbaycanlılar üçün , vətənini , millətini sevən hər bir insan üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qala, abidədir.

Qarabağ Azərbaycan təbiətinin nadir gözəlliklərindəndir. Azərbaycan xalqının maddi və mədəni irsini, qədim adət və ənənələrini özündə əks etdirən füsunkar bir diyardır. Sərt dağlar , sıx meşələrlə əhatə olunan bu diyarın paytaxtı Şuşa şəhərinin ərazisi zəngin və şanlı tarixi keçmişə malikdir. Şuşa şəhərinin ətrafındakı qədim yaşayış yerlərin, o cümlədən məşhur Cıdır düzündəki Şuşa mağarası bu yerlərin Azərbaycan ərazisində ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğunu sübut edir.

Yazar Əhməd bəy Cavanşir " Qarabağnamə" də-Qarabağı, xüsusilə Şuşanı belə tərənnüm etmişdir: "Dumanlı havada şəhərin hər hansı bir yerindən şimala, şimal-şərqə və şimal-qərbə nəzər salan adam belə gözəl bir mənzərədən valeh olar: burula-burula qalxan dumanlar və qara buludlar gah Qarabağ dağlarının qara zirvələrini və ağaran Qafqaz dağlarını dövr eyləyərək onların başına dolanır və onlara toxunub dağılır, gah da bir anlığa onların qabağını örtür. Bu gözəl mənzərə Krım yarımadasına gəmidən tamaşa etmiş olan bir müşahidəçiyə onun gördüyü mənzərəni xatırladır.

Fırtınalı gündə daim köpüklənib coşan ağ ləpələr sanki gəmini öz ağuşunda sıxıb əzmək istəyirmiş kimi, gah üfüqü görməyə imkan vermir, gah da gəmini göylərə qaldırır və Ayıdağ, Çatırdağ və Krım yarımadasının başqa zirvələri göz önündə canlanır. Şimal-şərq tərəfdəki qayalı dağlar öz kənar çıxıntı və bürcləri ilə taclı başını qürurla yüksəldən əfsanəvi nəhəngləri xatırladır. Cənub-şərq tərəfdən Şuşanı hər iki tərəfdən hündürlüyü 200 sajendən çox və eni 100 sajenə qədər olan sıldırım qayalı dərə əhatə edir. Ağa Məhəmməd xan ... Şuşanı tutmaq fikrində olduğu bu dərənin üstündə gözəl bir bürc var idi. Bu bürc şəhərin o biri tərəfində olan qaya üzərində, ətrafında bir cığır belə olmayan yuva kimi görünür.

Qayanın eninə dağılmış olan hissəsi vaxtilə bu qalaya yol olduğunu sübut etsə də, bizim şuşalılar iddia edirlər ki, onu devlər və pərilər tikmiş və burada saysız-hesabsız xəzinə gizlədilmişdir. Buna görə də həmin dərə Xəzinə qayası adlanır. Həmin bürcdən aşağıda sanki qayaya yapışmış bir qəsr vardır; oradakı kahadan soyuq bir bulaq axır. Bu qəsr vaxtilə ən qorxulu zamanlarda əhalinin etibarlı sığınacaq yeri olmuşdur. Dərənin o biri tərəfində, çayın

lap üstündə tövlə xarabalıqları görünür; yuxarıda, qəsrin qarşısında isə hasara alınmış və indiyədək içərisinə ayaq dəyməmiş bir kaha vardır ki, bu da Şahnəzər kahası adı ilə məşhurdur.” (1, 194-195).

Bəli Şuşa inzibati yerinə və tarixi mövqeyinə görə, təbiətinin səfalı olmasına görə istər keçmiş , istər bu gün xariçi düşmənlərin “ sahib olmaq” arzusu olub.

Artıq 28 il idi ki, dağların başı qara buludlu, meşələri dumanlı olan Şuşa da, qürbətdə olan, səsi kəsilən sarı bülbül kimi sirdaşı xarı bülbülün də boynu bükük idi. Şuşa şuşalılarsız qalmışdı.

Cıdır düzü namərdlərin tapdağı altında idi. Erməni vandalizminin qurbanı olan, düşmən gülləsindən “yaralanan” Bülbülün, Üzeyirin, Natəvanın heykəlləri doğma vətəninə qayıdan gününü gözləyirdi.

O gün gəldi. Bütün ərazilərimiz, Şuşa da əsarətdən qurtuldu. Yenə qonaqlı-qaralı Cıdır düzü igidlərin məskəninə çevriləcək. Doğmalarının nəfəsinə həsrət qalan Xarı bülbül əsrarəngiz gözəlliyi ilə hamını valeh edəcək. Bu bütün dünya azərbaycanlılarının arzusudur.

Ədəbiyyat

1.Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağnamə. I kitab.Bakı, 2006, səh 190-195, 197.
2.Fazil Qaraoğlu. Bakı xəbər, 2017, səh 12.
3.Yaqub Mahmudov. Azərbaycan tarixi. Dərslik, səh 103-105.
4.Yaqub Mahmudov. Qarabağ. Bakı, Təhsil, 2005, səh 10-15.
5.Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağnamə. I kitab. Bakı, 2006,səh 130-132, 137.
6. Mir Mehdi Xəzani. Əsərləri. (Tərtib edənlər N.Quliyev, R. Kərimov), Bakı, 1989, səh 117.

SHUSHA – OUR HİSTORY OUR TODAY

Kerimova Leyla Azad

Resume

Much has been written about the charming corner of Azerbaijan Shusha, much has been told about the greatness of the snowy, proud mountains, in the midst of which the voice of Khan Shushinsky is kept. The most beautiful corner of Karabakh, Shusha, stands out as one of the centers of oriental culture, with a special national type of architecture, called a valuable center of urban planning art of the Middle Ages, being considered the cradle of mugham, famous for historical figures such as Gasim bey Zakir, Khurshud banu Natavan, Yusif Vezir Chemenzemenli, Firudin bey Kocherli, Ahmed bey Agaoglu. The impregnable fortress of Azerbaijan, this ancient city, which is a temple of culture, a historical monument of great magnitude.

Shusha the pearl of Karabakh, the heart of Azerbaijan.

ŞUŞA NƏFƏSLİ AZƏRBAYCAN DİLİ

f.ü.f.d.Məmmədova Mehriban Oktay qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Şuşa,dövlət dili, etnoqrafiya**,** terminoloji leksika, ədəbi məktəb
Key words: Shusha, state language, ethnography, terminological lexicon, literary school

44 günlük Vətən müharibəsindəki tarixi zəfərimizdən, qələbəmizdən sonar azad, məğrur Şuşanı görmək nə xoş bizlərə! Şuşanın əzəməti, sındırıla bilməyən qüruru tarix boyu tərənnüm və vəsf ediləcək. Xalqımızın tarix yaddaşına çevrilmiş, mədəniyyətimizin rəmzi olmuş Şuşa Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları ilə Azərbaycan mədəniyyətinin

paytaxtı və 2022-ci il ölkəmizdə "Şuşa ili" elan olunmuşdur. "Şuşa ili" ilə bağlı sərəncamda deyilir: "Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır. Bənzərsiz tarixi görkəmini və formalaşdırdığı özünəməxsus mühiti həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazmışdır". [1,2] Bəli, bu gün biz bu səhifələri qürurla vərəqləyir, elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində böyük xidmətləri olmuş insanları xatırlayırıq. Azərbaycan elminin, hərb tarixinin, səhiyyənin, mədəniyyətin, musiqinin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada Şuşadan pərvazlanan, onun havasını udan insanlar öz sözlərini deməmiş olsunlar. Xan qızı Natəvan, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və onlarla dahi şəxsiyyətlərin bu gün ruhu şaddır.

Dövlət dilimiz Azərbaycan dilinin formalaşmasında, zənginləşməsində, saflığının qorunub saxlanmasında Şuşa mühitinin böyük rolu olmuşdur. XVIII əsrin ikinci yarısı Azərbaycan mədəniyyətinin bir sıra sahələr üzrə sürətlə inkişaf etdiyini göstərən faktlarla zəngindir. Həmin dövrdə yaşayan şairlərin, alimlərin bizə gəlib çatmış əsərlərini, eləcə də tarixi abidələri – memarlıq və rəsm əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bütün bu faktlar XVIII əsrdə Azərbaycan xalqının ədəbi dil və mədəniyyət sahəsində inkişafını əks etdirir. Ona görə də bu mərhələdə terminologiyanın inkişafının öyrənilməsi Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi baxımından əhəmiyyətlidir. Çünki yazılı ədəbi dilin üslub qolları dil sistemini leksik səviyyədə bir sıra yeniliklərlə zənginləşdirərək dövrün tələbinə uyğun səviyyəyə yüksəlmişdir. XVIII əsrdən başlayaraq xalq ədəbiyyatı – bayatı və qoşmalar, nağıl və dastanlar inkişaf etməyə başlamışdır. Məhz buna görə də əvvəllər dildə olan çətin analşılan anlayışlar, terminlər arxaikləşməyə başlamışdır. Xalq üslub xəttinin Vaqif poeziyasında zirvədə dayanması dövrün tələblərindən irəli gəlirdi. Vaqif poeziyasının terminoloji leksikasında ümumişləklik məqamı özünü mühafizə edir. Vaqifin yaradıcılığında məişətlə bağlı etnoqrafik səciyyəli, sırf terminoloji mənada işlənən vahidlər üstünlük təşkil edir. N. Cəfərov da Vaqif poeziyasının terminoloji leksikasının araşdırılmasının, heç olmasa, iki cəhətdən faydalı olduğunu nqeyd edir: "...birincisi, yeni ədəbi məktəb yaratmış şairin filoloji baxışlarını bir daha "bərpa etmək" üçün, ikincisi, terminoloji vahidlərin konkret dövrdə ədəb i- bədii söz mühitindəki funksional xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq üşün" [3,55]

Şuşa nəfəsli Vaqif həqiqətən də ədəbi-bədii təfəkkürün milli əsasda inkişafını mütləqləşdirdi, onun yaradıcılığı ilə folklor üslubu klassik üslubun nüfuzunu sındırıb aparıcı mövqeyə çıxdı. Ancaq qoşmalar və bayatılardan fərqli olaraq qəzəllərində, müxəmməslərində müstəzadlarında alınma terminlər az işlənir, onun dilində sadələşir. Fəlsəfi mənada işlənən "cahan mülkü", "cənnəti dünya", "cəmiyyət hüri", "mahi-təbanə" anlayışları xalq dilinə yaxınlaşdırılır. Vaqifin dilində predmetə, hadisəyə mcərrəd şəkildə baxılmır, idrak həmin predmetə, həmin hadisəyə onu hiss edən tərəfindən daxil olur. Məsələn,

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim....

F. Köçərli yazır: "Şair hər nə vücuda gətiribsə, öz ana dilimizin tərz və şivəsində gətiribdir. Onun əsasında istemal olunan türk və türkləşmiş fars və ərəb sözləri elə məharətlə nəzmə çəkilibdir ki, ...şübhəsiz, bu, Vaqifin milli şairliyinə dəlalət edir". [7,190]

Bəzən Vaqif poeziyasında bir şox terminlər öz terminoloji məzmunundan təcrid olunur. Məsələn, "qafiyə" termini iki mənada işlənir: birinci, "misra sonundakı sözlərin fonetik uyğunluğu", "şeir" mənasında, həm də "qafiyə" termini "qoşma" termini ilə sinonim kimi işlənir.

*Bir **qafiyə** qayır, göndər ol yara,*
Bəlkə dərdimizə dəvalar olsun.
Oxuyub Vaqifin həm əvvəlindən
*Şirin **qafiyəsindən,** şux qəzəlindən.*

Göstərilən nümunələrdə *qafiyə* sözü şeir və qoşma mənasında işlənmişdir. Vaqif yaradıcılığında işlənən terminlər geniş üslubi imkana malikdir və onlar kontekstin mətn anlayışını aydınlaşdırmağa xidmət edir. N. Cəfərovun dediyi kimi, "ümumiyyətlə, Vaqifin dili ədəbi-bədii təfəkkürün inkişaf məntiqini müəyyən edir, - XX əsrin 30-cu illərində müasir ədəbi-bədii dil bilavasitə Vaqifin ifadə təcrübəsi əsasında formalaşır, şairin dilinin perspektivliyi təsdiq olunur." [4,406]

Həqiqətən də, Vaqif yaradıcılığında belə bir təkamül gedişi, əlbəttə, milli əsaslarla ədəbi dilin inkişaf prosesinin təbii nəticəsidir.

Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin inkişafında XIX əsrin birinci yarısı mühüm mərhələ kimi qeyd olunur. Tarixin ən yaxşı mədəni ənənələrini qoruyub saxlayan Azərbaycan mədəniyyəti maarif, elm, ədəbiyyat sahələrində yeni nailiyyətlərlə zənginləşdi. Getdikcə Azərbaycan dilinin nüfuzu artmağa başladı. Azərbaycan dilində məktəblər aşılmağa başladı. XIX əsrin ortalarında nəsrlə yazılmış elmi əsərlərin artması elmin inkişafında aparıcı olmuşdur. Ədəbi dilimizin hələ XVII-XVIII əsrlərdə başlanan normallaşma prosesi XIX əsrdə daha da genişləndi. Elmi biliklər inkişaf etməyə başladı. Bu inkişaf dilin lüğət tərkibində daha aydın şəkildə özünü göstərdi. Dilin lüğət tərkibində ərəb-fars sözlərinin təsiri azalmağa başladı. XX əsrə qədər yazıb yaradan alimlər, yazışılar. Ictimai xadimlər öz əsərləri ilə xalqa xidmət edərək Azərbaycan elmi dilinin terminologiyasını da inkişaf etdirmişlər. A. Əlizadə yazır: "Azərbaycanda elmin inkişafı, ana dilində elmi, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərsliklərin çap edilib yayılması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir." [5,4]

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan dilinin inkişafında, lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rolu olan Üzeyir Hacıbəyovu yada salmaq yerinə düşər. Ü. Hacıbəyov XX əsrin alovlu publisisti, opera sənətinin banisi və klassik yaradıcısı, müsiqi nəzəriyyəçisi, görkəmli bəstəkar, ədib və lüğətçi kimi tanınmışdır. Ədib mətbuat və ədəbiyyat aləminə xalqın maarif və mədəniyyətə böyük ehtiyac olduğu bir dövrdə gəlmişdir. O, bu sahədə bütün varlığı ilə çalışmış, xalqın tərəqqisi və mədəniləşməsi yolunda şox işlər görmüşdür. Ü. Hacıbəyovun fəaliyyəti elə bir dövrə təsadüf etmişdi ki, müxtəlif sahələrə aid yeni söz, termin və ifadələr yaranırdı. Bu dəyişiklik təkcə mətbuatda deyil, xalqın həyat və məişətində baş verirdi. Baş verən dəyişikliklərlə bağlı yeni anlayışlar yaranırdı. Bunlar isə yeni sölər və ifadələr yaranmasını tələb edirdi. O dövrdə ictimai-siyasi həyatla bağlı mətbuatda xeyli əcnəbi sözlər işlədilmişdir. Bu sözlərin mənası oxuculara yad idi. O əcnəbi sözlərin mənasını və işlədilməsini bilmək, ana dilinin incəliklərinə yiyələnmək üçün bir vasitəyə ehtiyac duyulurdu.belə bir vasitə lüğət idi. Ü. Hacıbəyov lüğətə əcnəbi sözlərin və ana dilini kamil öyrənmək işində, xalqın tərəqqisində, maariflənməsində mühüm rolu olan bir vasitə kimi baxırdı. Müəllif yazırdı: "Bunlar öz lisanlarını kamilən öyrənmək üçün qəzetlərdən müstəfid olmaq istədikdə qamuş və lüğət kitabçalarını toşid etməlidirlər." [6,144]

Ü. Hacıbəyov rus və Avropa dillərindən alınıb mətbuatda və dilimizdə işlənən alınma terminlərin mənasını başa düşmək, təhsil alanların, dil öyrənənlərin kamil öyrənməsi məqsədi ilə "Mətbuatda müstəməl siyasi-hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türk-rusi və rusi-türk lüğəti"ni hazırlamışdır. Bu lüğət məzmununa və sözlüyün aktuallığına görə əvvəlki lüğətlərdən fərqlənirdi. XX əsrin əvvəllərində dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər çoxalmağa başladı. Bu cəhətdən Ü. Hacıbəyovun 1907-ci ildə ibtidai məktəblərin aşağı sinifləri üçün yazdığı hesab dərsliyi diqqəti cəlb edir. "Hesab məsələləri" kitabında müəllif çalışmışdır ki, çətin anlaşılan ərəb-fars sözlərinin əvəzinə Azərbaycan sözləri işlədilsin. Bu məqsədlə dərslikdə ərəb terminlərinin yanında onun azərbaycanca mənası verilmişdi. Ü. Hacıbəyovun istər tərtib etdiyi lüğət, istərsə də "Hesab məsələləri"əsəri dövrün tələbinə cavab verən qiymətli bir əsərdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Sərəncamı Bakı şəhəri, 07 may 2021-ci il.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci ilin "Şuşa ili" elan edilməsi haqqında Sərəncamı. Bakı şəhəri, 05 yanvar 2022-ci il.
3. Cəfərov N. M. P. Vaqifin terminoloji leksikası. Terminologiya məsələləri. Bakı. Elm, 1990, səh.55.
4. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, Azərbaycan Atattürk mərkəzi, 2002, s. 406.
5. Əlizadə A. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı, 1996, səh.4.
6. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. B., "Yazıçı", 1985, səh. 144.
7. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı.I c. Bakı "Elm", 1978, səh 190.

SHUSHA-BREATHED AZERBAIJANI LANGUAGE

Mammadova Mehriban Oktay's

Summary

Thanks to the bravery of our soldiers united around the iron fist, we were also lucky to see Shusha, which is our source of pride, free and proud. The environment of Shusha played a great role in the formation, enrichment and preservation of the native Azerbaijani language. The people who came from Shusha and breathed its air - Khan gizi Natavan, Molla Panah Vagif, Gasim bey Zakir, Uzeyir bey Hajibeyov, Najaf bey Vazirov, Abdurrahim bey Hagverdiyev and dozens of geniuses, are the object of research in the field of science and culture of Azerbaijan. The article looks at the activities of poets, scientists, who lived and created in the environment of Shusha in the formation and enrichment of the Azerbaijani language.

FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA İŞLƏNƏN FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK BAXIMDAN TƏSNİFATI

Məmmədova Nəzrin Sahib qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Frazeoloji vahidlər dünya dillərində, o cümlədən də Fransız və Azərbaycan dillərində dilin mövcud lüğət fondunun universal leksik qatını təşkil edir. Hər iki xalqın nağıllarında frazeoloji vahidlər insanın fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün prosesləri-hissi, fiziki, mənəvi, etnokulturoloji və s. özündə birləşdirir. Fransız və Azərbaycan nağıllarında yüzlərlə müxtəlif sayda, müxtəlif tematikada frazeoloji vahidlər müşahidə edilir. Onların hər iki xalqın nağıllarında işlənmə intensivliyi də müxtəlifdir.*

Məqalədə məhz bu frazeoloji vahidlərin leksik-semantik təsnifatı geniş araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, Fransız, Azərbaycan, leksik, semantik, təsnifat
Keywords: phraseological units, French, Azerbaijani, lexical, semantic, classification

Fransız və Azərbaycan nağıllarında işlənən frazeologiya rəngarəngliyi və leksik-semantik zənginliyi ilə fərqlənir. Topladığımız nümunələr arasında xeyli çoxmənalı frazeoloji vahidlər, frazeoloji sinonimlər, frazeoloji variantlar, frazeoloji antonimlər, qeydə alınıb.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər tədqiq etdiyimiz nağıllarda o qədər də çox deyildir. Biz yalnız bir neçə nümunə əldə edə bilmişik:

Fransız dilində: prendre congé – bu ifadənin iki mənası var: 1. çıxıb getmək; 2. məzuniyyətə çıxmaq. Fransız nağıllarında bu frazeoloji vahid yalnız birinci mənada işlənir: *"Elles prennent congé du roi, et les voilà toutes quatre en chemin".* ("Finette Cendron". M-me d'Aulnoy). Müasir fransız dilində bu frazeoloji vahid hər iki mənada işlədilir.

Azərbaycan dilində: ürək vermək – 1.sevmək: *"Mən onunla əhd-peyman eləmişəm ki, bir özgəsinə ürək verməyim".* ("Şəms-Qəmər".); 2. cəsarətlənmək: "Odunçunun arvadı əvvəl qorxdu, istəmədi alıb içə. Sonra özünə ürək verib, dərvişin tüpürcəyini alıb içdi"("Qaraqaşın nağılı"). [1,68]

-ürəyi getmək –1.huşunu itirmək: *" Vəzirin ürəyi gedib bir tərəfə yıxıldı, arvadın ürəyi gedib o biri tərəfə yıxıldı".* ("Nardan qızın nağılı"); *"Şah Dəşküvar ta bayaq ürəyi gedib…"* ("Simanın nağılı") 2.kimisə çox istəmək: *"Qibleyi-aləm, bir qız nədir ki, ondan ötəri ürəyin gedir"*("Əzazil padşah").

-ayaq tutmaq – 1.yeriməyə başlamaq: *"Uşaq iki ayında ayaq tutdu"*("Kəl Həsənin nağılı".); 2.ayaqlaşmaq: "*Mən sənnən ayaq tutaram"*("Məlik Duçar".)

Frazeoloji sinonimlər

Fransız və Azərbaycan nağıllarında frazeoloji sinonimlər az deyildir. Onlar iki müstəqil frazeoloji vahid arasında olan cüzi məna çalarlarını dəqiqləşdirməyə xidmət etməklə yanaşı, sözün semantik nüvəsinin genişlənməsinə yardımçı olurlar.Məsələn, fransız dilində "chasser du coeur" – "ürəyindən qovmaq" deməkdir: *"Madame, vos appas ont chassé de son cœur le tendre souvenir de sa première ardeur"*("Babiole". M-me d'Aulnoy). Bu ifadənin sinonimi "éloigner du cœur" – "ürəyindən uzaqlaşdırmaq" mənasına malikdir: *"En effet, ce jeune prince, qui voulait éloigner de son cœur une idée qu'il croyait chimérique"* ("La biche au bois". M-me d'Aulnoy.).

Bu iki ifadə bir semantik nüvəyə malikdir – "ürəyindən çıxarmaq". Lakin "chasser du coeur" semantik cəhətdən daha kəskin, daha sərtdir. Burda müəyyən qətiyyətlik çaları var "ürəyindən tam çıxarmaq, bu fikrə birdə qayıtmamaq". Bu ifadənin sinonimi olan "éloigner du cœur" frazeoloji vahidin semantikasında bu qətiyyətlik yoxdur, "uzaqlaşdırmaq, bu haqda düşünməmək" deməkdir.

Digər misallarda da, məna çalarları frazeoloji sinonimləri cüzi də olsa, bir-birindən fərqləndirir:

-percer le coeur - ürəyini deşmək: *"Chargé du trait qui lui perce le coeur..."* ("La Marquise de Salusses ou la patience de Griseldis". Ch.Perrault.)

-blesser le coeur - ürəyini yaralamaq: *"Et qui, le coeur percé d'une douleur amère..."* ("La Marquise de Salusses ou la patience de Griseldis". Ch.Perrault.)); *"Sachez, poursuivit-il, que l'aimable personne que vous croyez m'avoir blessé le coeur, est ma fille…"*("La Marquise de Salusses ou la patience de Griseldis". Ch.Perrault.).

"Percer le coeur" – "ürəyini deşib tam yararsız vəziyyətə salmaq" mənasına malikdir, "blesser le coeur" – "yaralamaq", burda ürəyin sağalmasına sanki bir güman var.

Azərbaycan nağıllarında da frazeoloji sinonimlərə rast gəlmək olar. Məsələn:

-şeytana papaq tikmək: *"Tədbir, tədbir axırda günlərin birində böyük bir yaylaq tikdirdi, gözəl, həm də hiyləgərlikdə də şeytana papaq tikən qızını da aparıb qoydu ora"*("Ağ quş").

-şeytana namaz qıldırmaq : *"Xanım, o pul ki, var, şeytana namaz qıldırır"*("Dərzi şagirdi Əhməd".).

Bu iki ifadə hiyləgərliyin meyarı kimi çıxış edir.Demək olar ki, hər ikisi eyni semantikaya malikdir, lakin "şeytana namaz qıldırmaq" ifadəsi mənaca daha ekspressivdir.

Frazeoloji variantlar

Frazeoloji variant bu və ya digər ifadənin leksik ya qrammatik tərkibinin əvəzolunması yolu ilə düzəlir. Burada frazeoloji sinonimlərdə müşahidə olunan məna çalarları yoxdur. Fransız və Azərbaycan nağıllarında işlənən frazeoloji vahidlərin iki cür variantına rast gəlmək olar:

1.Leksik variantlar:

Fransız dilində: se prendre/ se mettre à pleurer –- ağlamağa başlamaq: *"Dans cette détresse, elle se prit à pleurer amèrement et à regretter le château de féerie"*("Gracieuse et Percinet". Mme d'Aulnoy.) ; *"Là-dessus elle se mit à pleurer si amèrement que quelque chose de moins sensible qu'un amant en aurait été touché"*("Gracieuse et Percinet". Mme d'Aulnoy.).

Azərbaycan dilində: -ürəyi yuxalmaq/ yumuşalmaq – təsirlənmək: *"Hatəm kişinin ürəyi yuxaldı"*(«Əvvəli elə, axırı belə»); *"Bir müddət keçdi, ata ürəyiydi, padşahın ürəyi yumşaldı"* («Şəms-Qəmər»).

-baş alıb/götürüb getmək – çıxıb getmək: *"Üç-dörd il bundan qabaq, nə bilim hara baş alıb çıxıb gedib"*("Çantiq"); *"Baş götür bir müddət vilayətindən çıx, get"*("Taxta qılınc").

-bir ürəkdən min ürəyə vurulmaq - min ürəkdən bir ürəyə - ilk baxışdan sevmək: *"Bir ürəkdən min ürəyə padşahın qızı buna vuruldu"* ("Hambal Əhməd"); *"Qız min ürəkdən bir ürəyə vuruldu oğlana"* ("Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi").

-başdan aşmaq /aşıb-daşmaq: çox olmaq: *"Bu padşahın dövləti-malı, cah-calalı başdan aşmışdı"* ("Qırx qönçə xanım");*"Bunun dövləti, məmləkəti, əsgəri, ləşkəri, xəzinələri hər şeyi başdan aşıb-daşırdı* ("Qırx qönçə xanım").

2.Qrammatik variantlar:

Fransız dilində:

-Il était une fois / il y avait une fois – bir dəfə: *"Il était une fois une petite fille si vive et si enjouée que tous les habitants de son village l'aimaient"*("Le Petit Chaperon Rouge". Ch.Perrault.); *"Il y avait une fois la fille d'un roi qui était si belle qu'il n'y avait rien de si beau au monde"* ("La Belle aux cheveux d'or". M-me d'Aulnoy).

-le coeur serré / cœur se serrer – ürəyi sıxılmış/ ürəyi sıxılmaq: *"Un soir que ces enfants étaient couchés, et que le Bûcheron était auprès du feu avec sa femme, il lui dit, le coeur serré de douleur…"* ("Le Petit Poucet". Ch. Perrault.); *"Désirée sentit alors une douleur sans pareille ; son cœur se serra, elle s'évanouit"*("La biche au bois". M-me d'Aulnoy).

- dans le fond du cœur / au fond du cœur – ürəyində: *"Mais la Belle aux cheveux d'or, qu'aimait Avenant dans le fond de son cœur, n'était heureuse que quand elle le voyait"*("La Belle aux cheveux d'or". M-me d'Aulnoy.); *"La reine la regardait attentivement, pour pénétrer jusqu'au fond de son cœur ce qui s'y passait"* ("L'oiseau bleu". M-me d'Aulnoy).[2, 53]

Azərbaycan dilində:

-ağzı açıq qalmaq / ağzı açıla qalmaq – təəcüblənmək: *"Tacirin ağzı lap açıq qalmışdı".* ("Vəfalı at".);*"Bu işə camaatın hamısının ağzı açıla qalmışdı"*("Üçbığ kosa".).

Frazeoloji antonimlər:

-söz almaq-söz vermək: *"Rəmmaldan söz alıb, sirri saxladı"* ("Simanın nağılı"). *"Tez ol işini qurtar, sabah tezdən iş yiyəsi gələcək, söz vermişəm"*("Dərzi şagirdi Əhməd").[3,42]

-kar eləmək - kar eləməmək: *"Söz daşa kar eləyirdi ki, ona kar eləmirdi".* ("Əvvəli elə, axırı belə".);

-özündən getmək - özünə gəlmək*: "Qarı o qədər ağladı ki, özündən gedib yıxıldı yerə. Haçandan haçana özünə gəldi."* ("Nuşapəri xanım").

-*cəhənnəmə vasil etmək* - cəhənnəmə vasil olmaq: *"Soltan İbrahimin əlindən alıb, vəziri cəhənnəmə vasil elədi"*("Soltan İbrahim"); *"Padşah gördü ki, gedən pəhləvanların ikisi*

cəhənnəmə vasil oldu" ("Əmiraslanın nağılı"). Misallardan göründüyü kimi, frazeoloji antonimlər bir birinə zidd olan mənaları ifadə edir.

N.Seyidəliyev frazeoloji antonimlərin dildə məhdud olmasından yazır və hesab edir ki, "bunlar çox vaxt bir cümlə tərkibində mənanı açıqlayır, ya da dalbadal gələn cümlələrdə hadisələrin gedişində əlaqə yaradır". Misal qismində alim "Qaçaq Nəbi" dastanından Nəbinin dediyi cümləni gətirir: *"Mən səni göydə axtarırdım, yerdə əlimə düşübsən".* Digər misal: "*Yerin altını da bilir, üstünü də".*[4,178] N.Seyidəliyev bu misalı frazeoloji antonim hesab edir. Biz alimin bu fikri ilə razı deyilik və onun gətirdiyi misalı antonim tərkibli frazeoloji vahidlər sırasına daxil edə bilərik. Bu tipli frazeoloji vahidlərin tərkibində antonim sözlər var, lakin onlar frazeoloji antonim hesab oluna bilməz.

Antonim tərkibli frazeoloji vahidlər sırasına aşağıdaki frazeoloji vahidləri daxil etmək olar: -yerə-göyə sığmamaq – həddindən artıq çox*: "Vəzirə o qədər xələt verdilər ki, yerə-göyə sığmadı"* ("Şirzad").

-göydə axtarırdım, yerdə əlimə düşdü - üzün müddət görmədiyin insanla görüşəndə deyilir: *"Ey Tapdıq, mən səni göydə axtarırdım, yaxşı ki, yerdə əlimə düşmüsən"*("Tapdıq").

-artıq-əskik danışmaq – çox danışmaq, lazım olmayan şeyləri demək: *"Nənə artıq-əskik danışma, get nişanlını gətir"* ("Şah Abbas və üç bacı").

-nə ağ dindi, nə qara: *"Daha Tacir Yusif nə ağ dindi, nə qara"*("İmam").

- nə gecəsi var, nə gündüzü: *"Gün xanımın nə gecəsi gecə idi, nə gündüzü gündüz"* ("Tapdıq").

- yerin altını da bilmək, üstünü də: *"Qız gördü abid yerin altını da bilir üstünü də".* ("Moltanı padşahın nağılı").

Bu frazeoloji vahidlər daha çox ekspressivlik yaratmaq üçün işlədilir. İfadədə əks məna ilə təkrarlanan hissə onun məzmunu daha da şiddətləndirir, birinci hissəyə sanki dəstək verir. Fransız nağıllarında belə hal ilə rastlaşmamışıq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, / Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
2. Aulnoy (Marie-Catherine Le Jumel de Barneville, comtesse d') 1785 (1re éd. 1697). *Le Cabinet des fées*, Amsterdam, Paris. Classiques Garnier Numérique
3. Azərbaycan nağılları:5 cilddə, Tərtib edənlər:Ə.Cəfərli, S.Əhliman Bakı: Şərq-Qərb, 2004
4. Seyidəliyev N.F. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Elm. dok. dis., Bakı, 2007
5. Nağıllar. Toplayıb tərtib edənlər: O.Əliyev, R.Xəlilov. Bakı: Yazıçı, 1994

CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS USED IN FRENCH AND AZERBAIJANI FAIRY TALES FROM THE LEXICAL-SEMANTIC POINT OF VIEW

Mammadova Nazrin Sahib

Summary

Phraseological units form the universal lexical layer of the existing vocabulary of the language in world languages, including French and Azerbaijani languages. In the tales of both nations, phraseological units include all processes related to human activity - emotional, physical, spiritual, ethnocultural, etc. In French and Azerbaijani fairy tales, there are hundreds of phraseological units of various themes. The intensity of their development in the tales of both peoples is also different.

In the article, the lexical-semantic classification of these phraseological units was involved in extensive research.

MÜXTƏLİF MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR HAQQINDA

Məmmədova Xanım Rafiq qızı
ADİU-nun nəzdində Sosial-İqtisadi Kollec

Açar sözlər: Müasir Azərbaycan dili, toponim, Qubadlı
Key words: Modern Azerbaijan language, toponyms, Gubadlı

Həyatımız boyu doğulduğumuz andan etibarən müxtəlif coğrafi adlar bizi müşayiət edir. Biz yaşadığımız müəyyən şəhər,rayon, kənd və qəsəbədə yerlərin hər birinin öz adı var.

Məlum olduğu kimi, toponimika dilçilik elminin sahələrindən biri sayılır. Bununla belə, məsələyə dərindən və əməli şəkildə yanaşdıqda toponimikanı üç elmin: tarix, coğrafiya və dilçiliyin qovşağı olan bir elm sahəsi kimi qəbul etmək daha məqsədəuyğun olardı. Belə ki, toponimikanın başlıca obyekti toponimik vahidlərdir ki, onlar da ilk növbədə xalqın tarixinə, mədəniyyətinə, folkloruna aid qaynaqlarda qeydə alınmışdır. Bu mənada toponimlərin, eləcə də oykonimlərin öyrənilməsi xalqın tarixi, yayılma arealı, düşüncə sistemi, həyata baxışı, dünyagörüşü, sosial vəziyyəti ilə bağlı bir sıra məsələlərin düzgün və elmi əsaslarla həlli üçün yardımçı olur.

Müasir dövrdə toponimlərin adları dilçilər, coğrafiyaçılar, tarixçilər tərəfindən müxtəlif əlamətlərə görə təsnif olunur. Bütün toponimlər hər bir xalqın tarixi, dili, təfəkkürü, məşğuliyyəti barədə zəngin məlumat verir.

Toponimləri üç müxtəlif qrupa ayırmaq olar:

1) ən qədim toponimlər;
2) qədim toponimlər;
3) yeni toponimlər.

"Toponimiya" sözü iki yunan sözündəndir: topos – yer və onyma – ad. Bu elmi intizam onomastikanın bir qoludur. Toponimika dilçilik, coğrafiya və tarixi bir elmdir. Yunan dilindən hərfi tərcümədə toponim "Yerin adı", yəni coğrafi obyektin adı: qitə, dağ və okean, dəniz və ölkə, şəhər və küçə, təbii obyektlər və s.

Tarix elmi üçün toponimlərlə hər hansı coğrafi obyekti adlandırmaq asan deyil. Onun xəritəsində özünəməxsus mənşəyi, linqvistik mənşəyi və mənası olan tarixi izlərdir.

Toponimlər hər bir xalqın milli və mənəvi sərvətidir. Hər bir toponim ictimai məhsuldur.

Toponimlər Dilçilik elmində tədqiq olunur və hər hansı bir toponimin yaranma tarixini bilmək isə bizi həmin dövrdə xalqımızın yaşayış tərzi, adət-ənənəsi, psixologiyası, milli təfəkkürü və s. haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Coğrafi adlar sözdür, bütün sözlər kimi coğrafi adlar da dil qanunlarına tabedir, toponimlər də dil qanunlarından istifadə edilərək dildə verilir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki leksik vahidlər mənşəyinə görə müxtəlifdir. Bu sözlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəli olsa da, başqa dillərə mənsub olan sözlər də çoxdur. Bunun başlıca səbəbi tarix boyu xalqımızın bir sıra xalqlarla yaratdığı siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlər, eyni zamanda qonşuluq əlaqələridir.Azərbaycan ərazisində lap qədimdən bu günə kimi bir sıra xalqlar yaşamış və təbii ki, yaşayış yerlərini öz dillərinin sözləri ilə adlandırmışdır.

Son illərdə Azərbaycan onomastikasının sırf dilçilik aspektində tədqiqi baxımından mühüm işlər görülmüşdür.

Azərbaycanda toponimika sahəsində A.Qurbanov, A.Axundov, Q.Məşədiyev, V.Əliyev, Z.Xasiyev, M.Adilov, A.Paşa, T.Əhmədov, M.Çobanov, N.Məmmədov, R.Əliyeva, A.Bağırov və digər tədqiqatçılar müxtəlif elmi əsərlər yazmışlar.

Hər bir ərazidəki toponimlərin məcmusu onun toponimiyasını təşkil edir. Azərbaycan toponimiyasının əsas fondunu Azərbaycan (türk) mənşəli adlar təşkil edir, lakin müxtəlif mənşəli toponimlərdə çoxluq təşkil edir.Məsələn, hun, bolqar, suvar, xəzər, qıpçaq, oğuz-

səlcuq və monqol qaydalarının, habelə İran, ərəb və s. xalq adları ilə bağlı toponim layları aşkara çıxarılmışdır.

Azərbaycanın V-X əsr hadisələrini təsvir edən XVII əsr abidələri sırasına daxil edilən "Tarixi-Derbend X-XI vekov", Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.A.Bakıxanovun "Gülüstani-Irəm" külli miqdarda toponim və antroponimlərin tərkibində qeydə alınmış, onlardan bir çoxları haqqında tarixi-etnoqrafik məlumatlar verilmişdir. məsələn:xəzər, Xəzəriyyə, türk, çağatay, Dəşti-Qıpçaq, Xəzər-Kaspidənizi, Şabran, avarlar, Avaristan, maskat, Xunzax, Suvarqalası, Muğanvə s.

Əziz Ələkbərli Ermənistanda türkmənşəli toponimlərin müxtəlif prinsiplər əsasında dəyişdirilməsini faktlar əsasında şərhetmişdir. «Qədim türk-oğuz yurdu – Ermənistan» əsərində müəllif türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsinin aşağıdakı səkkiz prinsipini qeydə almışdır:

1)sovet ideologiyasının təbliğatı bəhanəsi;

2)erməni millətindən olan tarixi şəxsiyyətlərin adını əbədiləşdirmək bəhanəsi (Kəvər-YeniBəyazid-Abovyan);

3)hərfi tərcümə (Daşqala - Karaberd);

4)bəzi adlardakı «böyük», «kiçik», «yuxarı», «aşağı» sözlərinin ermənileşdirilməsi (Böyük Ayrım-MedzAyrum);

5)bəzi adlardakı «kənd» sözünün ermənileşdirilməsi (Lalakənd-Lalıgyuğ); 6)erməni tələffüzünə uyğunlaşdırma (Həkəri-Akori);

7)qədim tarixi adın müasir azərbaycanlı adı ilə dəyişdirilməsi (Haqqıxlı-SəmədVurğun);

8)tarixi adı itirmək üçün onun bir neçə dəfə dəyişdirilməsi (Hacıqara-Makodaşen-Lernapat).

(2, 5-6).

Qədim Mannadakı toponimlər onun Azərbaycan dövləti olduğunu sübut edir. V.V.Bartold, İ.M.Dyakonov, O.T.Molçanov, Y.Yusifov, E.Qrantovski, Qiyasəddin Qeybullayev və başqa tədqiqatçılar Mannadakı bir çox toponimlərin mənasını açmışlar. Q.Qeybullayev yazır: "Manna tarixindən yazmış bütün tədqiqatçılar Assur və Urartu mənbələrində çəkilmiş Manna toponimlərinin bir hissəsinin Qədim Şərqdillərində olmadığını söyləyərək, izahını verə bilməmiş və onları "qədimyerliadlar" adlandıraraq üstündən keçmişlər(3-136).

Dildə işlənən bütün toponimlər bədii üslubu zənginləşdirən vasitə kimi çıxış edir.Tarixi boyu hər bir xalqın formalaşmasının bütün mərhələlərində iştirak edən toponimlərin müxtəlif dillərin fonunda müqayisə olunur.

Toponimlərin kommunikativ funksiyası isə bir tərəfdən cəmiyyətin sosial və tarixi inkişafına söykənirsə, digər tərəfdən obyekti müəyyənləşdirmək və adlandırmaq, onun fiziki coğrafi əlamətlərini əks etdirmək, hətta bəzi hallarda xarakterizə etmək kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir.

Azərbaycana köçmüş ərəb tayfaları Azərbaycan onomastikasında geniş əks olunmuşdur. Azərbaycanın Göyçay, Quba, Lənkəran, Gəncə, Zəngəzur qəzalarında mövcud olmuş –Ərəb Əbdülkərim, Ərəb Mehdibəy (Göyçay qəzası), Ərəb Bəbirxanlı, Ərəb Qardaşbəyli, Ərəb Baloğlan, və s. bir çox kənd adları ərəblərin bu ərazilərdə yaşamış olduqlarını bir daha sübut edir.

Surxay qalası – Göyçay rayonunun Ərəbcəbirli kəndi ərazisində inşa tarixi XII-XIV və XVIII əsrlərə aid edilən Surxay qalası vardır. (4-138)

Qeyd edək ki Surxay, Azərbaycan tarixinə müxtəlif əsrlərdə yaşamış şəxslərin adı kimi düşmüşdür. RespublikamızdaSurxayxanadlanandağvardır.

Məzrə – Cəbrayıl, İmişli, Qubadlı, QubavəNaxçıvan MR-nın Ordubad rayonlarında qeydə alınmış oykonimdir. Məzrə toponimi arxaik apelyativli ərəb mənşəli məzrə sözündən yaranıb, "şumyeri", "əkin üçün yararlı yer, tarla", habelə "əkin yerləri əsasında yaranan məntəqə, oba, kiçik yaşayış məntəqəsi" mənalarını ifadə edir.

Azərbaycan toponimlərinin də müəyyən hissəsi ərəb alınmaları əsasında yaranmışdır. Belə toponimlərə Qubadlı ərazisində də rast gəlinir. Bunlardan əksəriyyətinin tərkibi dini rütbələri bildirən sözlərdən təşkil olunmuşdur.Qubadlı rayonunda bir neçə toponimin tərkibində dini rütbələri ifadə edən sözlər yer almışdır.

Mirlər. Dondarlı inzibati ərazi vahidliyində, mərkəzdən 33 km uzaqlıqda, Dondarlı, Qazyan, Çərəli, Diləli Müskənli, Saray kəndləri ilə qonşuluqda yerləşən kənddir. Yerli sakinlərə görə, kənd Mir İbrahim adlı mötəbər bir şəxsin şərəfinə Mirlər adlandırılmışdır. Həmin şəxsin XIX əsrdə Cənubi Azərbaycandan gəldiyi, peyğəmbər nəslindən olduğu güman edilir.Mir titulu yəhudilər və kürdlər tərəfindən də "başçı, rəhbər, idarəçi" anlamında istifadə edilir.

Mollu. Qubadlı rayonu ərazisində Yuxarı Mollu və Aşağı Mollu kəndləri də vardır, bu kəndlər eyni adı daşıyan inzibati ərazi vahidliyində yerləşir. Bünövrəsi qoyulan Aşağı Mollu kəndi XVI−XVII əsrlərdə İranın Mollu kəndindən köçüb gələn ailələr tərəfindən salınmışdır. XVIII−XIX əsrlərdə həmin ailələrin bir qismi Yuxarı Mollu kəndində yurd salmış və iki kəndi bir-birindən fərqləndirmək üçün Yuxarı və Aşağı komponentləri əlavə edilmişdir.

Bu adlar hazırda bir sıra toponimlərdə əks olunmaqdadır. Zənnimizcə, tilalo və temiranlarla müskənlilərin ittifaqı məhz bu prosesdə yaranmış, nəticədə, Diləli Müskənli və Teymur Müskənli adlı iki qol meydana gəlmiş və onların adları Qubadlı ərazisindəki eyni adlı toponimlərdə mühafizə olunmuşdur.

Göründüyü kimi, çox olmasa da, ərəb mənşəli yer adlarına da rast gəlinir ki, bunların əksəriyyəti şəxs adları, etnonimlər və müxtəlif apelyativlərdən yaranmış toponimlərdir.

Ədəbiyyat

1.Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Qərb-Şərq, 2007, 2 cilddə, II cild, s.304

2.Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu- Ermənistan. – Bakı: Sabah, 1994. -208s.

3.Əliyeva R. Azərbaycan toponimləri. –Bakı: Qanun, 2002. - 136s.

4.Tapdıqoğlu N. Göyçay rayonu və onun toponimiyası. Bakı: Təhsil NPM, 2004, s.246

5.Rüstəmov Ə. Zəngəzurun Türkmənşəli toponimləri və onun Türkiyə paralelləri.

Summary

The title of the subject is called "About toponyms of different origins". Toponyms are given from three different groups, how they were formed. Examples of toponyms of Arabic origin in the regions of Azerbaijan are given.

Some place names in Azerbaijan were formed on the basis of Arabic borrowings. Such place names are also found in Gubadli

REKLAM DİSKURSUNDA YENİ TENDENSİYA

Musayeva Elzanə Məmməd qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
elzane1990@protonmail.com

Açar sözlər: reklam, diskurs, sosial reklam, reklam mətni, yeni trend
Key words: advertising, discourse, social advertising, advertising text, new trend.

Dilçilərin fikrincə, linqvistik tədqiqatlar baxımından ən maraqlı olanı reklam mətni, xüsusən də reklam şüarıdır. Məsələn, R.K. Minyar-Beloruçev qeyd edir ki, məhz reklam olunan obyekt haqqında əsas məlumatları daşıyan və ən böyük emosional və kommunikativ

oriyentasiyaya malik olan şüar reklam şüarıdır [3]. Üstəlik, "intensiv konsentrasiyalı təsir məqsədi daşıyan reklam bütün dil səviyyələrində zəngin ifadə vasitələrindən istifadə edir" [1, s. 64].

Son illər dünyanı cənginə almış COVİD19 pandemiyası dönəmində hakim dairələr tərərfindən cəmiyyət üçün tətbiq edilən yeni qaydaların təsir adirəsi reklam mətnlərində də müşahidə edilməyə başlamışdır. Belə ki, reklamların ən geniş təqdimat məkanı olan televiziya ekranlarında daha çox gigiyenik təmizləyici vasitələr, virus əleyhinə preparatlar və ya tibb ocaqları, post-COVİD sindromuna qarşı müalicə metodları və ya tibbi personal reklam edilir.

Koronavirus pandemiyası bütün bəşəriyyət üçün əsl problemə çevrildi. Bu çətin dönəmdə sosial reklam əhalinin idarə edilməsinin ən mühüm vasitələrindən bir oldu. Dilin inandırıcı funksiyasını tam ölçüdə dərk edən sosial reklam şüarları auditoriyanı müəyyən davranışın zəruriliyinə inandırmaq üçün ona mətn təsirinin bütün imkanlarını toplamışdır. Şüarlarda bu təhlükəli dövrdə lazımi davranışlar üçün aydın alqoritmlər müəyyən edilmişdir: evdə qalın, əllərinizi daha tez-tez yuyun, məsafə saxlayın, maska taxın, özünüzün və yaxınlarınızın qayğısına qalın, panikaya düşməyin və s.

Şifahi formasiyalar hər bir insanın daxili münasibətlərini zehni səviyyədə yenidən konfiqurasiya etməyə çalışır. Bütün bunlara geniş ifadəli vasitələrin palitrası, onların bir-birinə qarışması və dilin bütün səviyyələrində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində əldə edilir. Qapanma dövründə yayımlanan rekalmlarda qapanma prinsiplərinə əməl edilməsi ön planda dayanan məsələlər sırasında idi. Bu baxımdan məşhur idman brendi olan Nike şirkətinin İnstaqram social şəbəkəsi üzərindən yayımladığı reklam mətni diqqəti xüsusilə çəkir: "If you ever dreamed of playing for millions around the world, now is your chance. Play inside, play for the world" — Əgər sən milyon insan üçün yarışmaq istəyirsənsə, bu sənin şansındır. Evdə məşq et — bütün dünya üçün yarış (tərcümənin müəllifindir). Bu reklam mətni ekspressiya ilə doludur, o, auditoriyanı yalnız idmanla məşğöul olmağa sövq etmir, həm də bir çoxlarının uzun müddət etmədiyi bir hərəkəti etməyə — evdə məşq etməyə dəvət edir.

Pandemiya dönəmində Budweiser şirkıəti tərəfindən hazırlanan video-çarxda COVİD19 pandemiyasına qarşı mübarizə ilə bağlı olaraq bütün dünya üzrə təxirə salınmış idman yarışları, olimpiadalar, festivalların haqqında məlumat verilir. Bu video-çarxın hazırlanmasında maraqlı taktika sərgilənərək Warriors, Magic, Blues, Yankees, Giants və Angels kimi məşhur idman komandalarının heyət üzvləri təcili yardım əməkdaşları obrazında canlandırılırlar. Reklam çarxının sonunda isə belə bir reklam sloqanı səsləndirilir: "This season, we are all One Team" — Bu mövsümdə hamımız Vahid Komandayıq. Bu cümlə ilə hamının bu çətin mübarizədə bir olmasına çağırış edilir və "One Team" (vahid komanda) söz birləşməsi baş hərflərlə yazılaraq əlavə ekspressiyaya xidmət edir.

Coca-Cola şirkətinin reklam bannerlərində də bu pandemiyanın izi və təsiri hiss edilir. Məsələn, "Məsafə saxla: Özünü və yaxınlarını qoru" prinsiöini təbliğ etmək məqsədi ilə Coca-Cola şirkətinin reklamlarında şirkətin adının yazılışında hərflərin intervalla yazılması müşahidə edilir: C o c a-C o l a. Burada şüaur isə belə səslənir: "Staying apart is the best way to stay united" — Aralı dayanmaq vahid olmağın ən gözəl yoludur [Новикова, О.Н., Калугина Ю.В. COVID-19 в контексте современного состояния исследования дискурса о пандемии // Вестник Башкирского университета, 2020. Т. 25. № 2. С. 376-381.]. Bu reklam şüarında təkrardan istifadə edilməsinin şahidi oluruq. Bununla da reklamçılar diqqəti pandemiya prinsipləri üzərində cəmlədikdən sonra alıcının nəzərini məhsula yönəltmiş olurlar. Bu kimi priyomlardan reklam sahəsində geniş istifadə edilir. Məsələn, "Fast Food for Fast Times" — Tez yemək tez bir zaman üçün (Burger King), "We make it easy, you make it beautiful" — Biz bunu asanlaşdırdıq, siz isə gözəlləşdirdiniz (Avon).

Azərbaycan dilli məkanda yaranmış reklamlarda yuxarıda qeyd edilən yeni tendensiya müşahidə edilməkdədir. Məsələn, sosial xarakterli reklamlarda daha çox tanınmış idman və

incəsənət xadimlərinin iştirakından istifadə edilməklə ictimaiyyətə pandemiya dünəmindəki düzgün davranış və gigiyenaya riayət etmək qaydarı aşılanır. Bu tendensiya Türkiyə Cümhuriyyətinin tele-məkanlarında da geniş müşahidə edilir.

Bir çox hallarda dilimizdə işlədilən vahid sual formalarında və ya ifadələrində cüzi dəyişiklik etməklə söz oyunu müşahidə edilir ki, bu da ekspressivliyə xidmət edən üsullardan biri kimi dəyərləndirilə bilər. Məsələn, içməli suya qənaət edilməsi məqsədi ilə hazırlanmış sosial reklam video-çarxında "Axı niyə?" sualı "Axır niyə?" şəklində səsləndirilərək suyun israf edilməsinə diqqəti yönəltmək məqsədi ilə istifadə edilir.

Reklam sahəsində müşahidə edilən yeni tendensiyalardan biri də "yeni // yenilənmiş" sözlərinin istifadə edilməsidir. Belə ki, artıq istehlak bazarında mövcud olan hər hansı bir məhsulun daha da təkmilləşdirilmiş versiyasının alıcı kütləsinə təqdimatı zamanı ona marağı artırmaq, satış bazarında alıcılığı yüksəltmək məqsədi ilə "yeni // yenilənmiş" sözlərindən istifadə edilir. Məsələn, "Yenil formul ilə daha təsirli: parlaq, kəpəksiz və sakitləşmiş baş dərisi" (Head&Shoulders); "Mən ağartmanın yeni adıyam" (Blend-a-med) və s.

Tarixi dəyişkənlik, institusional diskursun əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi, mədəni dəyərlər, münasibət və ritorik gözləntilər sahəsində cəmiyyətdə baş verən aktual dəyişiklikləri əks etdirən reklam diskursunun inkişaf edən məzmununda aydın şəkildə görünür. Kommersiya məqsədli reklam diskursundan fərqli olaraq, sosial reklam diskursunda reklam mətninin praqmatik məqsədini gizlətmək metodundan daha az istifadə olunur. Bu texnika, adətən, mesajın dekodlanması və təfsiri zamanı diqqət mərkəzini onun konseptual sisteminin dəyişdirilməsi prosesindən köçürməklə, alıcının əks-təklif reaksiyalarını minimuma endirməyə yönəldilir [2, s. 185; 6, s. 141]. Sosial reklam mətnində praqmatik məqsəd aydın şəkildə izlənilir ki, bu da linqvistik ifadənin açıq vasitələrindən istifadə etməklə həyata keçirilir. Sosial reklam diskursu elə qurulur ki, mesajın təfsiri xüsusi intellektual səylər tələb etmir və qarşıya qoyulan praqmatik vəzifələrə uyğun baş verir.

Sosial reklam diskursunun qurulmasının mühüm komponentlərindən biri milli-mədəni məzmundur, belə ki, bu tip diskurs konkret milli-mədəni birliyə və ya onun müəyyən təbəqələrinə aid olan məsələlərə yönəldilmiş olur. Sosial reklamın əsas məqsədi milli-mədəni cəmiyyət üzvlərinin inzibati-hüquqi tədbirlərlə həlli mümkün olmayan sosial problemlərə qarşı mübarizədə fəaliyyətinə nəzarət etmək və səfərbər etməkdir [5].

Pandemiya dönəmində Azərbaycanda da sosial reklam yeni bir inkişaf məərhələsinə qədəm qoyaraq daha böyük əhəmiyyət kəsb etdi və geniş yayıldı. Azərbaycan mediası tərəfindən yayılan sosial reklamlar iki növ məzmunu əhatə edir: virusa qarşı mübarizəyə töhfə verən həkimlərin, alimlərin və əhalinin digər təbəqələrinin məlumatlandırılması və təbliği.

Bütün dünyada pandemiya zamanı sosial reklamın rolu əvəzsizdir. 2020-ci ildə sosial reklam diskursunun əsas funksiyaları arasında emotiv (resipientin emosional sferasına təsir) qorxu ilə əlaqəli emosional stressin aradan qaldırılması, yaxınları üçün qorxu, tanımadığı bir vəziyyətdən yaranan məyusluq, qeyri-müəyyənlik kimi funksiyalar var idi. İqtisadiyyatda, siyasətdə, səhiyyədə, gündəlik davranışda və s.-də kəskin dəyişikliklər; ölkədə və dünyada koronavirusla bağlı vəziyyət, habelə xəstəliyin qarşısının alınması və onunla mübarizə tədbirləri, konkret vəziyyətdə davranış nümunələri haqqında aktual faktların təqdim edilməsini nəzərdə tutan məlumatlandırma funksiyası; pandemiya zamanı cəmiyyət üzvlərinin davranışlarını idarə etməyə imkan verən tənzimləmə funksiyası, mənəvi dəyərlərə, bu halda infeksiya ilə ilk qarşılaşan cəmiyyət üzvlərinə qarşılıqlı yardımın və minnətdarlığın dəyərinə, yəni tibb işçiləri və könüllülərin cəlb edilməsinə təşviq etmə funksiyası.

Pandemiya dönəmində dünyanın müxtəlif ölkələrində yeni bir dalğa ilə canlanan sosial reklam diskursunda əks olunan mövzular təxminən eynidir: ailə dəyərləri (yaşlı nəslə diqqət və qayğı, evdə rahatlıq yaratmaq, birlikdə vaxt keçirmək, özünüzə və yaxınlarınıza vaxt ayırmaq üçün unikal imkan), həyat tərzinizi yenidən nəzərdən keçirmək (o cümlədən karyera seçimi), şəxsi təmasların əhəmiyyəti insanlarla və üz-üzə ünsiyyət", büdcənin daha qənaətli və

mənalı bölüşdürülməsi imkanı (özünüzün edə biləcəyiniz bir işə pul sərf etməyin mənasızlığını dərk etmək), sağlam həyat tərzi.

Ədəbiyyat

1. Добросклонская, Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов (опыт исследования современной английской медиаречи). М.: Едиториал УРСС, 2000. 320 с.
2. Лепехин Н. Н., Протанская Е. С. Суггестология в контексте культурогенеза как научное направление // Верхневолжский филологический вестник. 2018. № 4. С. 186-194. DOI: 10.24411/24999679-2018-10214.
3. Миньяр-Белоручев, Р.К. Как стать переводчиком? М.: Готика, 1999. 176 с.
4. Новикова, О.Н., Калугина Ю.В. COVID-19 в контексте современного состояния исследования дискурса о пандемии // Вестник Башкирского университета, 2020. Т. 25. № 2. С. 376-381.
5. Умеренкова А. В. Рекламный текст как средство формирования национальной идентичности. Теория языка и межкультурная коммуникация. 2016. № 4 (23).С.114-120.
6. Чанышева З. З. Суггестивный эффект знаков лингвокультуры в медиакоммуникации // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. 2012. Т. 1. № 3. С. 140-147.

NEW TRENDS IN ADVERTISING DISCOURSE

Musayeva Elzana Mammad

Summary

The article is devoted to reflecting the important events that have taken place in the world community in recent years in the process of preparing advertising texts, and the innovations observed in the new wave of social advertising, formed under the dictation of these events. The article analyzes for the first time the graphic and lexical innovations introduced by the COVID19 pandemic into advertising texts. An analysis of these new trends observed in advertising discourse determines the relevance of the article. In the course of the study, descriptive, descriptive and comparative methods of analysis of linguistics were used. Translation of advertising texts in foreign languages is also provided. At the end, the scientific results obtained during the study are reflected. The article may be of particular importance for those who are engaged in the design of advertising text in practice, and for those who conduct research in the field of sociolinguistics, psycholinguistics, and linguoculturology.

SEMANTIC CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Hacıyeva Səbinə Mübriz
Gəncə Dövlət Universiteti

Annatation: *The article deals with the semantic classification of parts of speech Taking into consideration mainly the degree of idiomaticity phraseological units may be classified into three big groups. This classification was first suggested by Acad. V.V. Vinogradov. These groups are:*

– *phraseological fusions,*
– *phraseological unities,*
– phraseological collocations, or habitual collocations.

Phraseological fusions are completely non-motivated word-groups, such as red tape- "bureaucratic methods"; heavy father-"serious or solemn part in a theatrical play"; kick the bucket-"die" and the like. The meaning of the components has no connections whatsoever, at

least synchronically, with the meaning of the whole group. Idiomaticity is, as a rule, combined with complete stability of the lexical components and the grammatical structure of the fusion.

Key words: phraseology, idiom, history ,figurative meaning
Açar sözlər: frazelogiya, idiom, məcazi məna
Ключевые слова: *фразеология, фразеологизм, метофорическое значение*

Phraseological unities are partially non-motivated as their meaning can usually be perceived through the metaphoric meaning of the whole phraseological unit. For example, ***to show one's teeth, to wash one's dirty linen in public*** if interpreted as semantically motivated through the combined lexical meaning of the component words would naturally lead one to understand these in their literal meaning. The metaphoric meaning of the whole unit, however, readily suggests ***'take a threatening tone'*** *or* ***'show an intention to injure'*** for show one's teeth and ***'discuss or make public one's quarrels'*** for wash one's dirty linen in public. Professor A.I. Smirnitsky offered a classification system for English phraseological units which is interesting as an attempt to combine the structural and the semantic principles. Phraseological units in this classification system are grouped according to the number and semantic significance of their constituent parts. Accordingly two large groups are established:[2, 78p]

A. one-summit units, which have one meaningful constituent: *to give up, to make out, to be tired, to be surprised;*

B. two-summit and multi-summit units which have two or more meaningful constituents: *black art, first night, common sense, to fish in troubled waters.*

Within each of these large groups the phraseological units are classified according to the category of parts of speech of the summit constituent. So, one-summit units are subdivided into: a) verbal-adverbial units equivalent to verbs in which the semantic and the grammatical centres coincide in the first constituent *(to give up);*b) units equivalent to verbs which have their semantic centre in the second constituent and their grammatical centre in the first *(to be tired);*c) prepositional-substantive units equivalent either to adverbs or to copulas and having their semantic centre in the substantive constituent and no grammatical centre *(by /wait by means of).* Professor Smirnitsky also distinguished proper phraseological units which, in his classification system, are units with non-figurative meanings, and idioms, that is, units with transferred meanings based on a metaphor.

Professor Koonin, the leading Russian authority on English phraseology, pointed out certain inconsistencies in this classification system. First of all, the subdivision into phraseological units (as non-idiomatic units) and idioms contradicts the leading criterion of a phraseological unit suggested by Professor Smirnitsky: it should be idiomatic.Professor Koonin also objects to the inclusion of such word-groups as *black art, best man, first night* in phraseology as all these word-groups are not characterized by a transferred meaning. It is also pointed out that verbs with post-positions (e. g. *give up)* are included in the classification but their status as phraseological units is not supported by any convincing argument.Unlke Koonin N. N. Amosova's approach is ***contextological.*** She defines phraseological units as units of fixed context. ***Fixed context*** is defined as a context characterized by a specific and unchanging sequence of definite lexical components and a peculiar semantic relationship between them. Units of fixed context are subdivided into ***phrasemes*** *and* ***idioms.*** Phrasemes are always binary: one component has a phraseologically bound meaning, the other serves as the determining context *(small talk, small hours, small change).* In idioms the new meaning is created by the whole, though every element may have its original meaning weakened or even completely lost: *in the nick of time* (at the exact moment). Idioms may be ***motivated*** *or* ***demotivated.*** A motivated idiom is homonymous to a free phrase, but this

phrase is used figuratively: *take the bull by the horns* (to face dangers without fear). *In the nick of time* is demotivated, because the word *nick* is obsolete. Both phrasemes and idioms may *be* ***movable (changeable)*** *or* ***immovable.***

A.V. Koonin's *c**lassification*** is based on the functions the units fulfill in speech. The classification is based on the combined structural-semantic principle and it also considers the quotient of stability of phraseological units. Phraseological units are subdivided into the following four classes according to their function in communication determined by their structural-semantic characteristics.

a)***Nominative phraseological units*** are represented by word-groups, including the ones with one meaningful word, and coordinative phrases of the type *wear and tear, well and good.* The first class also includes word-groups with a predicative structure, such as *as the crow flies,* and, also, predicative phrases of the type *see how the land lies, ships that pass in the night.*

*b)**Nominative-communicative phraseological units*** include word-groups of the type *to break the ice - the ice is broken,* that is, verbal word-groups which are transformed into a sentence when the verb is used in the Passive Voice.

*C)**Communicative phraseological units*** are represented by proverbs and sayings. These four classes are divided into sub-groups according to the type of structure of the phraseological unit. The sub-groups include further rubrics representing types of structural-semantic meanings according to the kind of relations between the constituents and to either full or partial transference of meaning. The classification system includes a considerable number of subtypes and gradations and objectively reflects the wealth of types of phraseological units existing in the language.Formal classification distinguishes the following set expressions*: nominal phrases*: *the root of the trouble;* verbal phrases: *put one's best foot forward;* adjectival phrases: *as good as gold; red as a cherry;* adverbial phrases: *from head to foot;* prepositional phrases: *in the course of;* conjunctional phrases: *as long as, on the other hand;* interjectional phrases: *Well, I never!*

A stereotyped sentence also introduced into speech as a ready-made formula may be illustrated by *Never say die!* – never give up, hope, *take your time* – do not hurry. This classification takes into consideration not only the type of component parts but also the functioning of the whole, thus, *tooth and nail* is not a nominal but an adverbial unit, because it serves to modify a verb (e.g. *fight tooth and nail).*Within each of these classes a further subdivision is as follows:

a) Set expressions functioning like nouns: N+N: *maiden name* – the surname of a woman before she was married; *brains trust* – a committee of experts; N's+N: *cat's paw* – one who is used for the convenience of a cleverer and stronger person; Ns' N: *ladies' man* – one who makes special effort to charm or please women; N+prp+N: *the arm of the law; skeleton in the cupboard* N+A: *knight errant* – the phrase is today applied to any chivalrous man ready to help and prodtect oppressed and helpless people , N+and+N: *lord and master* – husband; *all the world and his wife;*

b) Set expressions functioning like verbs:V+N: *take advantage;*V +and+V: *pick and choose,* V + (one's)+N+(prp): *snap one's fingers at;*V + one+N: *give one the bird* — to fire sb;V + subordinate clause: *see how the land lies* – to discover the state of affairs;. *c) Set expressions functioning like adjectives*: A+and+A: *high and mighty;*(as)+A+as+N: *as old as the hills, as mad as a hatter:*

d) Set expressions functioning like adverbs: N+N: *tooth and nail;* prp + N: *by heart, ocourse;* adv + prp + N: *once in a blue moon;* prp+N+or+N: *by hook or by crook;* cj+clause: *before one can say Jack Robinson.*

e***) Set expressions functioning like interjections*****:** These are often structured as imperative sentences: *Bless (one's) soul! God bless me! Hang it (all)!* Semantic stylistic

features contracting set expressions into units of fixed context are **simile, contrast, metaphor** and **synonymy,** cf: *as old as the hills and older than the hills* (simile); *from beginning to end, for love or money, more or less, sooner or later* (contrast); a *lame duck, a pack of lies, arms race, to swallow the pill, in a nutshell* (metaphor); *by leaps and bounds, proud and haughty* (synonymy). [3. 56] A few more combinations of different features in the same phrase are: *as good as gold, as pleased as Punch, as fit as a fiddle* (alliteration, simile); *now or never* (alliteration and contrast). More rarely there is an intentional pun: *as cross as two sticks* (very angry). This play upon words makes the phrase jocular. There are, of course, other cases when set expressions lose their metaphorical picturesqueness, having preserved some fossilized words and phrases, the meaning of which is no longer correctly understood. For instance, the expression *buy a pig in a poke* may be still used, although *poke* "bag" (cf. pouch, pocket) does not occur in other contexts. Expressions taken from obsolete sports and occupations may survive in their new figurative meaning. In these cases the euphonic qualities of the expression are even more important. A muscular and irreducible phrase is also memorable. The muscular feeling is of special importance in slogans and battle cries. *Saint George and the Dragon for Merrie England,* the medieval battle cry, was a rhythmic unit to which a man on a horse could swing his sword. The modern *Scholarships not battleships!* can be conveniently scanned by a marching crowd.

References

1. Amosova N.N. Fundamentals of English phraseology. -L; LGU, 1963. -208 p.
2. Arnold I.V. Lexicology of modern English. Textbook / - 2 nd ed., Pererab. - M.: FLINT: Science, 2012. - 376 p
3. Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika: Ucheb. dlya in-tov i fak. inostr. yaz. G'A.V. Kunin. -M: Vo'ssh. shk. Dubna: Izd. tsentr "Feniks", 1996.-380 s.
4. V. Teliya, N. Bragina, E. Oparina, I. Sandomirskaya. Phraseology as a language of culture: its role in the representation of a collective mentality in Cowie (ed.) 1998.-55 p.
5. Kunin A.V. Phraseology of modern English. Moscow:International Relations, 1996, 183 p.

FRAZELOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SEMANTİK TƏSNİFATI

Hacıyeva Səbinə Mübariz

Məqalədə frazeloji birləşmələrin təsnifatından bəhs edilir.Frazeoloji vahidləri təsnif edərkən idiomatiklik dərəcəsini nəzərə alaraq üç böyük qrupa bölmək olar. Bu təsnifatı ilk dəfə akad. V.V. Vinoqradov irəli sürmüşdür. Bu qruplar bunlardır: - frazeoloji birləşmələr, - frazeoloji birliklər; – idiomatik ifadələr.Frazeoloji birləşmələr tamamilə motivsiz söz qruplarıdır, məsələn, bürokratik üsullar; ağır ata - "teatr tamaşasında ciddi və ya təntənəli hissə"; vedrəni təpiklə vurmaq - "ölmək" və s. Komponentlərin mənasının bütün qrupun mənası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, İdiomatiklik, bir qayda olaraq, leksik komponentlərin tam sabitliyi və birləşmənin qrammatik quruluşu ilə birləşir.

"YENİ ŞEİR" ƏDƏBİ CƏRƏYANININ 1940-CI İLLƏR MƏRHƏLƏSİ

f.ü.f.d.Məmmədzadə Cavanşir Nadir oğlu
Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: ictimai-siyasi vəziyyət, yeni fars şeiri, ədəbi tənqid, forma, məzmun, novatorluq.

1940-cı illərdə İranın daxili və xarici siyasət strategiyasındakı dəyişikliklər bütün çətinliklərə rəğmən ölkədə ictimai atmosferi canlandırdı. Vaxtilə xalqın əlindən zorla alınmış bir çox demokratik hüquq və azadlıqlar ona qaytarıldı. Demokratikləşməyə doğru irəliləyən İranda otuz il sonra sanki Məşrutə abu-havası yaşandı. Vətənpərvər ziyalıların mütərəqqi qüvvələrin önünə keçməsilə qısa müddətdə məmləkətdə onlarla ictimai-siyasi təşkilat, dərnək və cəmiyyətlər, müxtəlif qəzet və jurnallar təsis olundu. Mətbuat və ədəbiyyat üzərindəki senzura aradan qaldırıldı. Böyük təsir rıçaqlarına malik, xalqın haqq işində ona hər cür dəstək nümayiş etdirən "توفیق" ("Müvəffəqiyyət"), "رزم" ("Döyüş"), "مردم" ("Camaat"), "به سوی آینده" ("Gələcəyə doğru"), "روزگار نو" ("Yeni dövran"), "بابا شمل" ("Baba Şəməl"), "شیوه" ("Üslub") kimi mətbu orqanların sayı və nəşri kütləviləşdi. Mütərəqqi ziyalıların bütün azadixah və vətənpərvər toplumu bir araya gətirməsi, onları vahid amal ətrafında birləşməyə sövq etməsi irticaya qarşı xalq cəbhəsinin formalaşmasına, İranda demokratik hüquq və azadlıqlar, milli özünüidarəetmə naminə mübarizə ruhunun təzələnməsinə və vüsətlənməsinə imkan verdi.

1930-cu illərdən sonra yaranmış əlverişli ictimai-siyasi durum ədəbi mühitin dirçəlişinə və rövnəqlənməsinə münasib şərait yaratdı. II Dünya müharibəsi zamanında fars poeziyası yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Dünyanın məşhur şair və yazıçılarının əsərlərinin fars dilinə tərcümə olunması, elmi, ədəbi-tənqidi və publisistik yazıların yer aldığı "نامهٔ مردم" ("Camaatın məktubu"), "سخن" ("Söz"), "پیام نو" ("Yeni xəbər") və "جهان نو" ("Yeni dünya") jurnallarının nəşri modern fars ədəbiyyatının inkişafına da öz əhəmiyyətli töhfəsini verdi. 1940-cı illərdə ictimai-siyasi məzmunlu əsərlərin üstünlük təşkil etdiyi realist poeziyaya coşqun-inqilabi pafos, mübariz və tənqidi ruh hakim kəsildi. Dövrün real mənzərəsi yüksək poetik ehtirasla satirik planda açıq-aşkar təsvir olunurdu. Vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoyan şairlər öz əsərlərilə daxildə və xaricdə cərəyan edən hadisələrə müdaxilə edir, Məşrutə şeirindəki tək kəskin tənqidi nitqlər söyləyirdilər. Cəmiyyətdə siyasi və sosial problemlərin ədalətli və düzgün tərzdə öz həllini tapması üçün tələbkarlıq və həmrəylik nümayiş olunurdu. Ə.Lahuti, M.Əfraştə, E.Təbəri, J.Soltani, Q.Yəzdanbəxş, N.Amoli, P.Ələvi, S.Behbehani, M.Rəbbani, Ş.Elami və başqaları əsərlərində imperialistlərin müstəmləkəçilik siyasəti və onun fəsadları, İranın acıncaqlı iqtisadi-siyasi vəziyyəti, sosial çətinliklər məngənəsində inildəyən, ağır həyat tərzi sürən xalqın ac-yalavac və düşkün halı, məzlumların şiddətli istismarı qınaq hədəfinə çevrilirdi. Şairlər vəziyyətdən xilas yolunu fəal mübarizədə görür, sükuta qapılmış xalqı əsrin bəlası olan imperializmə və irticaya qarşı ayağa qalxmağa səsləyir, ona barışmazlıq və intiqam hissi təlqin olunurdu. Bundan əlavə, 1940-cı illərdə fars şeirinin coğrafi sərhədləri genişlənir, beynəlxalq mövzulara, müharibə və sülhə, xalqların dostluq və həmrəyliyinə dair çoxsaylı mütərəqqi əsərlər həsr edilir. Dövrün xəlqi poeziyasında sosialist fikirlərin yayılması səciyyəvi hal alır. Artıq şairlər dünyada törənən hadisələri İranla əlaqəli şəkildə şeirin predmetinə çevirir. Poeziyanın mündəricatı təkcə realist deyil, eləcə də romantik və simvolik üslubda yazılmış əsərlərlə zənginləşirdi.

İran ədəbi məkanına toxumları səpilmiş "شعر نو" ("Yeni şeir") ədəbi cərəyanının 1940-cı illərdən püxtələşmə mərhələsi başlanır. Bu dövrdə yeni poeziya ədəbiyyatda kök bağlayır və pöhrələnir. Şair N.Yuşic "azad əruz" barədə nəzəri düşüncələrini "Qarğa", "Simurq" və "Mehtab gülü" şeirləri üzərində təcrübədən keçirir. Lakin onun "Yeni şeir" nəzəriyyəsinin bir çox müddəaları ədəbi ictimaət arasında mübahisə mövzusu olur, yeni fars şeirinin poetikasına dair fikir çəkişmələri səngimir. P.N.Xanlərinin başçılıq etdiyi "سنتگرایان جدید" ("Yeni ənənəçilər") ədəbiyyatda yeniliyi məqbul sayır, müasir poeziyanın mövzu, dil və obraz xüsusiyyətləri ilə razılaşsalar da, qəlib, vəzn və qafiyə sisteminə dair müddəaları birmənalı qəbul etmirdilər. Vəzn və qafiyə nizamını fars şeiri üçün vacib sayan "Yeni ənənəçilər" iranlıların zehn və qulağında ölçüdən xali olan kəlamın şeir kimi qarşılanmayacağı qənaətində idilər. Onlar fars şeirində müxtəlif şöbə və qolları olan çoxsaylı vəzn və bəhrlərin mövcudluğu müqabilində vəznsiz, o cümlədən "sınmış" və ya "azad şeir"lərə ehtiyacın olmadığına təkid edir, klassik poetikanın imkanlarından yeni zəminə uyğun istifadəni üstün

bilirdilər. Əməldə bunu sübut etmək üçün öz əsərlərini dübeyti və müstəzad qəlibində tökürdülər. Novatorluğu, əsasən, "köhnə əhval və amilləri ifadə etməkdən ötrü yeni təbir və bəyan tərzi axtarmaqdan ibarət olan" [1, 139] bu istiqamətin nümayəndələri P.N.Xanləri, F.Təvəlləli, G.Gilani, F.Moşiri, N.Naderpur, H.Ebtehac və b. idi. Novator sənətkar N.Yuşic "üslubiyyat aləmində bütün üslublara bələd olanların yaşamaq üslubuna bələd olmamasına və ölülərin dili ilə danışmasına təəssüflənirdi" [4, 267]. "Yeni ənənəçilər"in yeni poeziyaya dair baxışları P.N.Xanlərinin "Fars şeirinin vəzni", "Şeir və sənət" əsərlərində öz dolğun nəzəri ifadəsini tapmışdı. Həqiqətən də ədəbi fəaliyyətlərində klassik şeirin forma və üslubu ilə "Nima şeiri"nin dil və obraz sisteminin sintezini əks etdirmiş "Yeni ənənəçilər"i tənqidçi Ş.Ləngərudi klassik şeirlə yeni şeir arasında körpü hesab edir [4, 268]. Qeyd edək ki, lirik əsərlərlə gündəmdə qalmış M.Bahar, M.Şəhriyar, R.Moəyyeri, R.Azərəxşi, M.Həmidi, E.Xorasani və digərlərinin yaradıcılığında ənənəvi klassik istiqamət öz mövqeyini mühafizə edirdi.

1943-cü ildə "Camaatın məktubu" dərgisində E.Təbərinin təşəbbüsü və müqəddiməsi ilə işıq üzü görən N.Yuşicin "امید پلید" ("Alçaq ümid") şeiri M.Cəvaheri, J.Soltani, N.Amoli, Q.Yəzdanbəxş, Ş.Elami kimi yenilik həvəsilə çağlayanların diqqətini özünə çəkdi. İranın elitar ədəbi qüvvələrini öz ətrafına toplamış, əvvəllər öz səhifələrində sərbəst şeirlərə yer verməyən klassikyönümlü "Söz" jurnalında 1940-cı ilin iyulunda Londonda təhsil alan G.Gilaninin tam Nima üslubunda olmasa da müasir bəhri-təvil formasında yazılmış "باران" ("Yağış") və P.N.Xanlərinin "یغمای شب" ("Gecənin qarəti") əsərləri çap edilir. Nima üslubunda ilk toplu 1945-ci ilin sonlarında M.Şeybani tərəfindən nəşr olunur. İran Xalq Partiyasının təşəbbüsü ilə işıq üzü görmüş, 1935-1939-cu illərin məhsulu olan 35 şeirdən ibarət "جرّقه"("Qığılcım") məcmuəsini ədəbi ictimaiyyətə "Yeni xəbər" jurnalında S.Nəfisi təqdim edir. Təqribən eyni vaxtda "Yeni dövran" jurnalının ardıcıl saylarında G.Gilaninin "Şer-e nou" üslubunda "برگ" ("Yarpaq") və "خانهٔ تار" ("Qaranlıq ev") şeirləri çap olunur. Qeyd edək ki, hələ 1942-ci ildə "ای اختر سپید" ("Ey ağ ulduz") şeirini Nima stilində yazan T.Rüfətin şagirdlərindən olan təbrizli şair H.Sahirin altı il sonra "اشعار جدید" ("Yeni şeirlər") məcmuəsindəki əsərlərinin böyük əksəriyyəti sərbəst şeir formasında qələmə alınmışdı.

25 iyun 1946-cı ildə Tehranda "İran-SSRİ Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti"nin təşkilatçılığı ilə beynəlxalq səviyyədə ölkənin ən görkəmli aparıcı simalarının qatıldığı İran yazıçılarının ilk və son qurultayı keçirilir. Qurultay fars ədəbiyyatının müasir durumunun təhlili, qarşıda duran məqsəd və vəzifələrin qiymətləndirilməsi, gələcək inkişaf imkanlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından olduqca mühüm və əhəmiyyətli idi. Yazıçıların konqresi "Nima şeiri"nin mötəbər kürsüdən əyani surətdə geniş ictimaət önünə çıxarılmasına münasib imkan yaratdı. Qurultayda iştirak edən N.Yuşic "Ey insanlar", "Bir ana və bir oğul", "Qoruğun gecəsi", M.Cəvaheri "Zülmət", "Əzab", "Acı gülüş", M.Şeybani "İran" və F.Təvəlləli "İnqilabın sabahı" şeirlərini yeni müstəvidə təqdim etdilər. "جهان نو" jurnalının ilk "Nima şeiri" Ə.Zərrinkubun "چوپان عاشق" ("Aşiq çoban") və "Söz" dərgisində dərc olunmuş F.Təvəlləlinin "مریم" ("Məryəm") əsərləri mühafizəkar modernistlərin böyük marağına səbəb oldu. Məhz 1946-cı ildən mühafizəkar romantik şeir zirvəyə yüksəlir [4, 299].

İran alimi Ə.Dəstqeybin fikrincə, ancaq Nimanın "təsvir və tərkiblər" sahəsindəki novatorluğunu əxz etmiş F.Təvəlləli öz növbəsində H.Ebtehac, N.Naderpur, F.Moşiri, F.Fərruxzad, N.Rəhmani, M.Eslami, M.Zöhəri, H.Hünərməndi və b. lirik şairlərin yaradıcılığına təsir göstərmişdi [1, 134]. Gənc şairlər F.Təvəlləlinin poeziyasının timsalında "Yeni şeir"in özəllikləri ilə təkcə sözdə deyil, təcrübədə də tanış oldular. Sonralar bu təsir nəticəsində G.Gilani, N.Naderpur, F.Moşiri və b. "Yeni ənənəçilər"in sıralarını tərk edərək "Şer-e nou"nun cəbhəsinə qoşuldular. M.Şeybani, M.Cəvaheri və F.Təvəlləli Nima ədəbi məktəbinin ilk pionerləri və məzunları oldular. Ş.Pərtounun "Dəniz qızı", "Səməndər" və "Jinus" mənsur şeir toplularının, "Xalqın dərgisi" və "Yeni dünya" jurnallarında P.Daryuşun tərtibatçılığı ilə "Yeni şeir nümunələri" müntəxəbatının çapı 1940-cı illərin ikinci yarısının ən

mühüm ədəbi-tarixi hadisələrindən idi.

1947-ci ildə gənc şair Ə.Şamlunun nəzm və nəsrdən ibarət "آهنگ های فراموش شده" (“Unudulmuş nəğmələr”) toplusu çap olunur. İran folkloru ilə yaxından səsləşən şeirlər klassik və “azad şeir” üslublarında nəzmə çəkilmişdi. İlk dəfə məcmuədə “ağ şeir” formasında vəznsiz və qafiyəsiz əsərlər də yer almışdı. Ədəbi fəaliyyətində fars şeirinin həm klassik, həm də müasir cinahından, eyni zamanda dünya ədəbiyyatının nailiyyətlərindən geniş şəkildə bəhrələnmiş Ə.Şamlu yeni poeziyaya yaradıcı münasibət bəsləməsilə diqqət çəkirdi. Onun yaradıcılığına M.Həmidi, P.N.Xanləri və M.Şəhriyarın güclü təsiri vardı. Ə.Şamlu kimi N.Yuşicdən təsirlənmiş S.Sepehrinin bir il sonra “Yeni dünya” jurnalında yer almış "زندگی" (“Həyat”), "جزیرۀ طلایی" (“Qızılı ada”), "شمع بالین" (“Yastıq şamı”) kimi ilk şeirləri N.Yuşicin “Solğun əhvalat”ını xatırladırdı. “Nima şeiri” istiqamətində bədii fəaliyyətlə məşğul olan Ə.Şamlu və S.Sepehri həmin cərəyan daxilində yeniliklər axtarmağa və öz üslublarını yaratmağa çalışırdılar. Həmin ədiblər poetik axtarışlarının sərhədlərini genişləndirmək, qədim ədəbi ənənələrə yaradıcı yanaşmaqla öz lirik dünyalarını vücuda gətirmək əzmində və qənaətində idilər. Onlar Nima “Yeni şeir”inin trayektoriyasından kənara çıxmış ilk şairlərdən hesab edilirdi. Məhz buna görə də tənqidçi İ.N.Əla S.Sepehri və Ə.Şamlunu “Nima şeiri”nin “جویندگان” (“Axtaranlar”) qrupuna aid etmişdir [1, 139]. Getdikcə "خروس جنگی" (“Döyüş xoruzu”), "جام جم" (“Cam-e cəm”) və s. populyar jurnallarda modern şeirlərin dərci çoxalırdı.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov B.M. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq. Bakı: Elm, 1975, 338 s.
2. Məmmədzadə C.N. İranda “Yeni şeir”in formalaşmasında Nima Yuşicin rolu // – BDU İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi, 2016. № 25, s. 303-318.
3. شفیعی کدکنی م. ادوار شعر فارسی: از مشروطیت تا سقوط سلطنت. تهران: سخن، ۱۳۸۰، ۱۷۵ ص.
4. لنگرودی ش. تاریخ تحلیلی شعر نو (۱۳۴۹-۱۳۴۱): [در۴ جلد]. تهران: مرکز، ج. ۱،۱۳۷۰، ۶۴۹ ص.
5. مشاعره / گردآورندگان ر. هاشم، ش. نیازی. مسکو: پروگرس، ۱۹۶۷. ۲۸۳ ص.

THE 1940`S STAGE OF THE "NEW POETRY" LITERARY STREAM

Mammadzada Javanshir Nadir

Summary

The favorable socio-political situation in Iran in the 1940`s created suitable conditions for the revival and development of the literary environment. During World War II, Persian poetry entered a new stage of development. Realist poetry dominated by works with socio-political content was dominated by exuberant revolutionary pathos, militant and critical spirit. In the 1940s, the geographical boundaries of Persian poetry expanded, many progressive works were dedicated to international themes, war and peace, friendship and solidarity of nations. The "New poetry" literary stream began its maturation phase in the 1940s. Many propositions of poet Nima Yushij's "New Poetry" theory are the subject of debate among the literary community.

HƏR YETƏN GÖZƏLƏ GÖZƏL DEMƏRƏM, YAXUD GÖZƏLLİK SÜJETYARADICI BƏDİİ-ESTETİK KATEQORİYA KİMİ

f.ü.f.d. Mövlamova Mehriban Oqtay qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
m.movlamova@gmail.com

Açar sözlər: gözəllik, estetika, obraz, arxetip, müqayisə

Gözəllik bədii ədəbiyyatın yaranmasında bilavasitə qüvvəyə malik estetik kateqoriyadır. "Gözəllik- gerçəkliyin idrakının xüsusi forması, estetik idealın ifadəsidir" [4, s.165]. Bədii-estetik kateqoriya kimi onu əsərlərdəki mövqeyinə görə bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür.

1. Qadınların xarici görünüşünün təsvirinə həsr olunmuş lirik nümunələr;
2. Süjet xəttinin birbaşa obrazın xarici görünüşü ətrafında qurulduğu bədii nümunələr.
3. Gözəlliyin modifikasiyasının aparıcı olduğu bədii əsərlər

Lirikanın incəsənət obyekti kimi qadın, əsrlərdən bəri hüsnü-camalı ilə yaradılan nümunələrin baş obrazı kimi diqqət çəkir. Ədəbiyyatımızda "Kitabi- Dədə Qorqud"da qoşa badam sığmayan dar ağızlım", "qurulu yaya bənzər çatma qaşlım", "Küz almasına bənzəyən al yanaqlım" və s. şəklində rast gəldiyimiz gözəllik streotipləri uzun zaman dəyişməz qalmış və klassik ədəbiyyatda da eyni epitet və təşbehlər təkrarlanmışdır.

Nay ki, əsli saz ola sazını naya bənzədəm,
Kirpügi ilə qaşını ox ilə yaya bənzədəm [2, s.58].
Yaxud,
Şol püstədəhanın xəbərin bildi Nəsimi,
Şirinlərə şol tüngi-şəkərdən xəbər eylə! [3, s.42]

Klassik ədəbiyyatda daha çox statik vəziyyətdə təsvir olunan gözəl xalq şeir üslubuna doğru irəlilədikcə canlanır. Vaqif qoşmasında qaşı, gözü, dəhanı tərifl ənən gözəlin bir də şirin söz-söhbəti diqqət çəkir. Vaqif lirikasında gözəlliyin harmoniya, qrasiya, simmetriya, tamlıq kimi modifikasiyaları təsvir olunan obrazın estetik siluetinin çizilməsində aparıcı rola malikdir.

Əvvəl gözəllərdə gərəkdir çağlıq,
Ondan sonra ola sadəlik, ağlıq,
Nə ağzında yaşamaq, nə üzdə yaylıq,
Çirkinlik üzünü bürüyəndədir [7].

Aşıq Ələsgər qələmində gözəlin inkişafı daha dinamik təsir bağışlayır.

Huşum çaşdı, düşdüm olmaz oyuna,
Yetmədim gözəlin əsli-soyuna,
Aşıq oldum simasına, boyuna,
Hayıf ki, kamalda dərin görmədim [1, s.51].

Aşıq gözəlin əsl gözəl olmasında "kamal və camal" paralelini ümdə xüsusiyyət kimi qeyd edir. Danışan, deyən-gülən, küsən gözəl onun üçün daha cəlbedicidir. Klassik gözəllik streotiplərinə əlavə olunan bu cizgilər yaradılan gözəl obrazının psixoloji xarakteristikasını açmağa yardımcı olur. Sözügedən hal estetikada kalokaqatiya adlanır. Kalokaqatiya – [yunanca kalos gözəl, aqhatos – yaxşı, mənəviyyatca kamil] antik yunan estetikasının başlıca meyarı olub daxili və xarici gözəlliyin vəhdətini ifadə edir. Bu prinsip Antik ədəbiyyatda olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında da gözəlliyin estetikasından danışarkən aparıcı prinsipi kimi diqqət çəkir. Azərbaycan aşıq poeziyasında gözəllik streotipləri həmin dövr Azərbaycan estetik düşüncəsinin birbaşa təzahürü olub özündə XVII -XX əsrin əvvəlləri üçün populyar olan gözəllik streotiplərini ehtiva edir:

Nə uzun, nə gödək, münasib gərək,
Ağzı, burnu nazik, dodaq kip gərək,
Əndam büllur, bədən güldən saf gərək,
Baxtın vura, bu nişanda qız ola [1, s.67].

Gözəl və gözəllik anlayışının dixatomik qarşılığı çirkin və eybəcərlikdir ki, bu da bədii əsərlərdə gözəlliklə paralel sujetyaradıcı bir kateqoriya kimi qarşımıza çıxır. Dünya ədəbiyyatında "Paris Notrdam kilsəsi" əsərinin qəhrəmanı Kvazimoda çirkinliyin əbədi simvolu olaraq qalır. Xarakterin xarici görünüşlə əkslik təşkil etməsi məsələsi sujetyaratmada daim aktual mövzu kimi ədiblərə xidmət etmişdir. Dünya ədəbiyyatında Umberto Eko özünün "Gözəlliyin tarixi" və "Çirkinliyin tarixi" əsərlərində gözəlliyin ilkin köklərindən, müxtəlif zaman kəsiklərində gözəlliyə verilən öncəliklərdən, gözəlliyin əksi kimi qəbul olunan çirkinliyin hər zaman şərin əsasında dayanıb dayanmaması məsələlərini izah etməyə cəhd etmişdir. Eko çirkinliyi gözəlliyin əksi yox davamı kimi qiymətləndirir. Umberto Eko iddia edir ki: "Streotiplər bizim qavrayışımızı məhdudlaşdırdığına görə biz gözəl-çirkin arasında fərq qoyuruq" [5, s.143]. "Çirkinlik necə də gözəldir" tezisi Eko yaradıcılığının ümumi ruhu üçün xarakterikdir.

Müstəqil sujetyaratma vasitəsi kimi "gözəllik və çirkinlik" Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundzadənin nəşr olunmuş külliyyatına salınmayan ərəb dilində qələmə aldığı bir hekayəsində, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin "Şahqulunun xeyir işi", İlyas Əfəndiyevin "Daş hasar" və s. əsərlərdə sözügedən motiv sujetin əsas istiqamətini təşkil edir. Sadalanan əsərlərdə gözəllik və çirkinliyin dixotomikliyi əsas götürülərək sujetləşdirilmişdir. Məsələn Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin "Şahqulunun xeyri işi" hekayəsi dünya şifahi mətnlərində məşhur olan gözəl qızı göstərib sonra çirkinin ərə verilməsi motivinə fokuslanmışdır. Yaxud Mirzə Fətəli Axundzadənin şafil məzhəbinin banisi Məhəmməd ibn İdris əş-Şafiinin həyatı ilə bağlı olan hekayəsində gözəlliyin insanın daxili aləmi ilə bağlı olması məsələsi qabardılır. Qeyd edək ki, bu hekayə ədəbiyyat qəzetinin 2012-ci il 23 iyun tarixli nömrəsində çap olunmuşdur. Bədii nümunə "insanın ağlı, ədəbi və elmi zahiri gözəlliyi ilə bağlı deyil" ideyası üzərində qurulmuşdur. Adı verilmiş əsərlərdən İlyas Əfəndiyevin "Daş hasar" hekayəsində Həsən obrazı da çirkinliyi ilə yadda qalır. Hekayənin aparıcı xətti çirkin oğlan və gözəl qız klişesi üzərində qurulmuşdur.

Maraqlı olan məqamlardan biri də budur ki, gözəlliyin çirkinliyə dönüşməsi yaxud əks prosesin izlənməsi sadəcə obrazlara aid edilməklə məhdudlaşdırıla bilməz. Gözəllik və eybəcərliyin dialektikası hadisə və əşyalara aid edilə bilər. Nümunə olaraq Balzakın "Pyeretta" povestində bahalı əşyalar əvvəl gözəl görünsələr də sonradan ikrah hissi doğura bilirlər. Eyni hadisənin əksini də yəni eybəcərliyin gözəlliyə çevrilməsi də ədəbiyyatın üçün olduqca məhsuldar motivlər sırasında verilə bilər. İlyas Əfəndiyevin "Müqəddəs yalan" əsərinin baş qəhrəmanın söylədiyi "yalan" eybəcər bir xüsusiyyət olsa da nəticəsində gözəlliyə fokuslandığı üçün onu çirkinlik yox gözəllik təzahürü kimi qəbul edə bilərik.

Tədqiqatımızın nəticəsi kimi qeyd edilməlidir ki, istər gözəlliyin təsviri, istərsə də təsvirin gözəlliyi incəsənətin qnaseologiyası olan estetikanın və incəsənətə daxil olan ədəbiyyatın aparıcı şərh üsullu kimi diqqət çəkmişdir. İnsanla birlikdə dünyaya gələn gözəllik hər zaman eyni olsa da ona olan münasibət və onun streotipləri fərqli müstəvilərdə təqdim olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 400 səh.
2. Bürhanəddin Q. Divan. Bakı: 2005, 728 səh
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. I cild.Bakı, "Lider nəşriyyat",2004, 336 s.
4. Şahhüseynova S. Estetika. Dərslik. Bakı: 2015, 324 səh.
5. Umberto Eko və Postmodernizm fəlsəfəsi. Bakı: "Qanun", 2012, 204 səh.
6. Yuriy Borev. Estetika. Bakı: Təhsil, 2010, 256 səh.

Internet resurslar

7. http://www.anl.az/down/meqale/525/2017/iyun/546532.htm
8. http://www.azyb.az/index.php/criticism/post/33

Summary

The article deals with the artistic and aesthetic essence of beauty, which is one of the main categories of aesthetics, and the reflection of beauty modifications in literature. The search is devoted to the property of beauty in plot creation in literature. Stereotypes of beauty and the dialectical unity of beauty and ugliness in works written in different periods of Azerbaijani literature are the main objectives of the study.

UOT9/47.924

AZƏRBAYCANIN ƏZƏLİ, ƏBƏDİ VƏ AYRILMAZ TƏRKİB HİSSƏSİ OLAN QARABAĞ ƏRAZİSİNDƏ YAŞAMIŞ TAYFALAR HAQQINDA

dosent Qasımova Samirə Əliağa qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
samira.qasimova82@mail.ru

Xülasə: *Azərbaycanın əzəli, əbədi və ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ ərazisi antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın qədim dövlətlərindən olan Albaniyanın Ulti və Arsax vilayətlərinin ərazisini təşkil edirdi. Türk tayfaları Qarabağda əzəldən yaşamış, bu torpaqların ilkin sakinləri və sahibləri olmuşlar. Bu faktlar elmi əsasla, toponimlərin dili ilə də təsdiq olunur. Qədim qarabağlılar yüzilliklər boyu Azərbaycan xalqının etnomənəvi sərvətinin yaradılmasmda bilavasitə iştirak etmiş, maddi-mədəniyyət nümunələrilə yanaşı, yüzlərlə, minlərlə türk mənşəli toponimləri onlar yaratmış, milli mənəviyyatımızı zənginləşdirmişlər.*

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Qarabağ, qədim türklər, etnik tərkib, yazılı qaynaqlar.
Key words: Caucasian Albania, Karabakh, ancient turks, ethnic composition, written sources.

Azərbaycanın əzəli, əbədi və ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ ərazisi antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın qədim dövlətlərindən Albaniyanın Ulti və Arsax vilayətlərinin ərazisini təşkil edirdi. Qafqaz Albaniyasının ərazisi 170 milyonluq yaşı olan Böyük Qafqaz dağlarının şimal-şərq ətəklərindən (Çola, Dərbənd daxil olmaqla) kiçik Qafqaz dağları, Araz çayına, Qabırlı (İori) çayından Xəzər dənizinə qədər uzanrdı. Mil-Muğan düzənləri də onun tərkibində idi. Tarixçi alimlərimizdən Tofiq Məmmədov, Kəmal Əliyev, Qasım Hacıyev, Vaqif Piriyev və başqaları göstərirlər ki, sözü gedən qüdrətli Albaniya dövləti 12 əyalətdən və iki vilayətdən (nahanq və havar) ibarət idi. Kaspiana, Arsak, (Ərsak), Uti, Girdiman, Kambisena, Sakasena (bəzən Şakaşena), Sünik (Sisikan), Kabalaka (Qəbələ), Şəki, Əcəri (Eceri, HeceriUcar), Lpina, Çola. Onlardan ilk 6 əyalət Kür çayının sağ sahilində, digər 6 əyalət isə onun sol sahilində yerləşirdi. Sadalanan əyalətlərdən Kaspiananın bir hissəsi, Arsak, Uti, Sakasena, Sunik və Girdiman tarixi Qarabağın torpaqlarında qərar tutmuşdu. Beləliklə, Aran və Dağlıq Qarabağ vahid şəkildə hələ çox-çox qədim zamanlardan Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olmuşdur [6,12].

Tarixçi alim Tofiq Mustafazadə "Qarabağ xanlığı" əsərində göstərir ki, Albanyianın Kür çayından cənubdakı ərazisi "nəhəng" adlandırılan dörd iri vilayətə - Arsax, Uti, Paytakaran və Sünik vilayətlərinə bölünürdü. Paytakaran (mənbələrdə onu Kaspiana, bəzən də Balasakan adlandırırlar) Mil və Muğan düzlərinin -cənubundan başlayaraq Xəzər dənizinə qədər uzanan ərazini əhatə edirdi. Sünik (Sisakan) Albaniyanın cənub-qərb hissəsində Arsaxdan cənub-qərbdə yerləşirdi, indiki Zəngəzuru və ondan qərbdəki əraziləri əhatə edirdi.

Uti (Otena) Paytakarandan qərbdə, Arsaxdan şimalda İberiya sərhəddinə qədər uzanan bir ərazini əhatə edirdi [7,22].

Tarixi Qarabağın dağlıq hissəsi miladın 3-cü yüzilliyindən Arsak adlanır və o Qafqaz Albaniyasının iqtisadi-siyasi, mədəni həyatında fəal iştirakına, əhəmiyyətinə görə ən qüdrətli əyalətlərindən biri sayılırdı. Onun ərazisi indiki Qarabağın dağlıq ərazisini (Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan bölgələrinin bir hissəsi) və ətraf dağ bölgələrini, Mil, Qarqar düzlərini, Qarqar çayının müəyyən hövzəsini əhatə edirdi. Alban dövlətinin süqutundan sonra patriarxlığın mərkəzi Arsaxa keçir. Mənbələrdə Arsax "möhkəmləndirilmiş vilayət", "möhkəm ölkə" adlanırdı [1, 14]. Tarixçi alim Qiyasəddin Qeybullayev Albaniyanın dağlıq bölgəsinin bir hissəsinin adı Yuxarı Qarabağın türkcə-dağlıq ərazi, yüksəklik sözü və sak etnonimindən olmasını göstərir [4,143].

Eramızın 1-ci minilliyinə və ondan əvvəlki yüzilliklərə aid tarixi mənbələrdə Kür çayından cənubdakı ərazidə Kaspiana, Arsak (Arsax da yazılır), Sünik, Uti, Sakasena və s. vilayətlər, əyalətlər) yalnız alban, kaspi, sak, qarqar, uti, soda (savdey) və s. tayfalarının adlarına rast gəlinir. Bu tayfalar əsas etibarilə qədim Qarabağ torpaqlarında məskunlaşmışdılar [6, 14].

Qafqaz Albaniyasının tarixi Qarabağ bölgəsində yaşayan qədim aborigen tayfalarından biri utilər idi. Onların məskunlaşdığı Uti əyaləti (qədim yunan mənbələrində Otena), Kür çayınm sağ sahilində yerləşərək şərqdə Balasakanla (sonra Paytakaran, Biləqan və nəhayət Beyləqan şəklində gəlib bizə çatmışdır), cənubda Arsakla - indiki Yuxan (dağlıq) Qarabağ bölgəsi - (qədim yunan mənbələrində Orxistena), qərbdə Albaniyanın İveriya (Gürcüstan) ilə sərhədlərinə qədər uzanırdı. Uti əyalətində məskunlaşmış qədim tayfalardan əfsanəvi alban çan Aranın nəslindən olan utilər, qarqarlar, savdeylər, qismən də kaspilər və sonrakı yüzilliklərdə buraya axın etmiş türkdilli saklar, hunlar, kəngərlər, xəzərlər onun əhalisinin etnik tərkibini təşkil edirdi [6,51].

Tarixi Arsakda məskunlaşmış "ən qədim tayfalarından biri" (Strabon) - qarqarlar, əsasən üç ərazidə; Albaniyada (onun Arsak və digər bölgələrində), Urmiya ətrafında və Şimali Qafqazda yaşayırdılar. Qafqaz dağları (A.A.Bakıxanovun təbrincə desək), qoynunda "mələk və divlər" yaşayan əfsanəvi Qaf dağıdır) Albaniyanı şimalda Sarmat düzənliyindən ayırırdı. Sarmatda yaşayan döyüşkən tayfalar sarmatlar - amazonkalar adlamrdı. Tədqiqatçı K.V.Trever yazılı qaynaqları araşdırarkən qarqarlar tayfasının Qafqaz Albaniyasının ən qədim yerli tayfalarından biri olduğunu qeyd edərək, onları indiki Qarabağın düzən hissələrində yerləşdirir. Beləliklə, ilkin orta yazılı qaynaqların məlumatlarının və tədqiqatçılarının əsərlərinin araşdırılması göstərir ki, qədim yerli qarqar tayfaları Qarqar düzündə (indiki Dağlıq Qarabağ), Kür çayının cənubunda, Qarqar çayı hövzəsində, şimal-qərbi Albaniyada-indiki Qəbələ rayonu ərazisində məskunlaşıb yaşayırdılar [5, 65].

Albanlar Qafqaz Albaniyasının torpaqlarında əzəldən yaşamış aborigen, avtoxton tayfa olub ölkənin həyatında, dövlətin idarə olunmasmda aparıcı rola malik idi. Albanlar həm Kür çayından şimalda, həm də Kür-Araz ovalığınında əzəldən məskunlaşmış vahid türkdilli etnik birlik olmuşdur. Qədim sak türk tayfaları Albaniyanın Aran və dağlıq hissəsində yaşamışlar. Odur ki, düzən və dağlıq ərazidə məskunlaşmış saklar müvafiq olaraq Balasakan - "düzən saklan" və Artsak "dağ saklan" adlanmışlar [6,49].

Albaniyanın VII-X əsrlərə aid toponimləri əsasında erkən orta əsrlərdə Qarabağda peçenek adlı türk tayfasının da yaşadığı müəyyən edilir. Maraqlısı odur ki, peçeneklərin Cənubi Rus çöllərində (X əsrə aid mənbədə qeyd olunmuş) Qarabaq, Qapan, Göyərçi və Çur tayfalarının adlarını əks etdirən toponimlər erkən orta əsrlərdə Albaniyada və Ermənistanda vardı. XIV əsrdən məlum olan-Qarabağ toponimi məhz peçeneklərin Qarabağ tayfasının adını əks etdirir [4,152].

"Tarixin atası" sayılan Herodotun yazdığına görə m.ö. VII-ci yüzillikdə kaspilər Şimali Qafqaz çöllərindən axın etmiş Sak tayfaları tərəfindən sıxışdınlmış, indiki Qarabağ və Gəncə-

Qazax düzənliklərində qalmışlar. Qədim mənbələrdən məlum olur ki, kasipilərin bir hissəsi - Qafqaz Albaniyası və Atropatena arasmda olan ərazidə məskunlaşmış Azərbaycan xalqının bu ölkələrdəki iki qədim soykökünü birləşdirən yeganə tayfa idi [6,16]. Qədim Qarabağın etnik tərkibinə Sode və Sodaklar adlı türk mənşəli tayfalar da daxildir. Qədim albanlara məxsus sadak türk ailələri Arsakda Albaniyanm Gürcüstanla sərhəd bölgələrində, həm də qərbi Azərbaycanda yaşamışlar. Dondarlar mənşəcə ən qədim türk mənşəli tayfalardan sayılır və onlann Albaniyada, o cümlədən Qarabağda məskun olmalanna bu ərazidə mövcud toponimlər də dəlalət edir [6, 32]. Bundan əlavə tarixi Qarabağ torpaqlarında hələ qədim dövrlərdə məskunlaşmış türk tayfalarından aranlar, hunlar, xəzərlər, oğuzları və s. göstərmək olar.

Nadir şahın dövründə Qarabağ əyalətində əhalinin etnik tərkibində baş vermiş dəyişikliklər "Qarabağnamələr"də təsviri səpkidə öz əksini tapmışdır. Bu barədə Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Nadir şah "Qazax və Borçalı ellərini öz xanları ilə bərabər Gürcüstan əmirlərinə və uca mərtəbəli valinin hökmünə tabe etdi. Cavanşir, Otuziki və Kəbirlidən ibarət olan Qarabağ elləri haqqında da, icrası vacib olan fərman çıxdı ki, onları köçürüb Xorasanın Sərəxs torpağına aparsınlar... Xəmsə məliklərinə də əmr verdi ki, özünüzü tam azad sayın". Nadir şahın əmrinə əsasən həyata keçirilmiş məcburi köçürmələr Qarabağ bölgəsi əhalisinin etnik tərkibinə qısa müddətə və qismən də olsa, öz təsirini göstərmişdi. Ancaq Qarabağ xanlığı meydana gəldikdən və onun qonşu dövlət qurumları ilə apardığı uğurlu savaşlardan sonra xanlığın əhalisinin etnik tərkibi, salnamədə qeyd olunduğu kimi, bura köçən yeni ellərin hesabına tam dəyişir. Belə ki, Naxçıvandan Kəngərli eli, Borçalıdan Dəmirçihəsənli və Cinlilərinin eli köçüb. Qarabağda yerləşməsi etnik strukturun güclü şəkildə türk-müsəlman əhalisinin xeyrinə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Dövrün sinxron salnamələrində hərbi-siyasi proseslərdəki miqrasiyalarla yanaşı Qarabağda lap qədim dövrlərdən yaşayan yerli əhali haqqında bir-birini tamamlayan və ya təkrarlayan materiallar az deyildir. Mirzə Adıgözəl bəy "Qarabağ vilayətinin əsl elatı, kənd əhalisindən başqa Cavanşir, Otuziki və Kəbirlilərdir" dedikdə, sözsüz ki, burada o, "kənd əhalisi" adlandırdığı türkmüsəlmanların oturaq əkinçilər olmasını nəzərdə tutur ki, bu da heç bir şübhə doğura bilməz. Ona görə ki, onun əsərində albanlardan ibarət olan qeyri-müsəlmanlar haqqında ayrıca bəhs edilir. Adları qeyd olunan ellərlə yanaşı, salnamədə Qarabağda məskun olan Qaraqoyunlu obasının da adı çəkilmişdir ki, onların, yəni qaraqoyunluların Qaramanlı və Alpout ellərinin əski çağlardan Qarabağın yerli əhalisi olması bəlli bir həqiqətdir. F.Sümər haqlı olaraq yazır ki, bu gün Quzey Azərbaycanda, xüsusilə Gəncə və Bərdə bölgələrindəki Qaraman və Qaramanlı yer adları bu oymağa aid xatirələrdir. Pənah xanın Bayat, Şahbulaq və Şuşa qalalarını inşa etdirməsi və xanlıq dövründəki hərbi-siyasi hadisələr demoqrafik proseslərə təsirsiz qalmamışdır. Belə ki, bu sayaq irimiqyaslı və çoxsaylı tikinti bərpa işləri əhali artımı və hərbisiyasi hadisələr isə bir qayda olaraq məcburi miqrasiyalarla müşayiət olunur. Məsələn, Bayat qalası inşa olunduqda, Mirzə Camalın yazdığı kimi, bura Təbriz və Ərdəbil vilayətlərindən xeyli rəiyyət və sənətkar ailələri ilə gəlib yerləşmişdilər [3, 101-102].

Bütövlükdə, müxtəlif dövrlərin mənbələrinə tarixi, arxeoloji, maddi materiallara, mədəniyyət abidələrinə, dil-linqvistik, toponimik araşdırmalara, elmi-tədqiqat nəticələrinə və analitik təhlillərə əsasianaraq demək olar ki, qədim tarixi Kaspiana, Balasakan (Paytakaran), Sakasena (Şakaşena), Sisakan, Arsak, Uti - bir sözlə, tarixi Qarabağın Aran və Dağlıq ərazilərində albanlar, kaspilər, utilər, saklar, qarqarlar, savdeylər, qardman və digər yerii-köklü avtoxton tayfalar, miladdan çox-çox öncə və sonra bu cazibədar yerlərə axın etmiş, qədim kimmer, sak, skif davamçıları, peçeneqlər, kəngərlər, hunlar, çullar, tərtərlər, quşçular, baharlılar və onlarla digər türk mənşəli tayfalar əcdadlarının tarixi vətəninə qayıtmaqla yerli əhalini daha da güclü və qüdrətli etmişlər [6,79].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı. "Elm". 2007. 608 səh.

2. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: sosial iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı: "Təhsil", 2007, 254 səh.
3. Hüseynov Y. R. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı: "Şuşa" nəşriyyatı, 2012. 248 s.
4.Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərnəşr. 1994. 248 səh
5.Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, Təhsil, 2006.400 səh.
6.Məmmədov A.B. Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri.Bakı: Mütərcim,2008,480 s
7. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, "Sabah", 2009, 333 səh

ABOUT THE TRIBES THAT LIVED IN THE TERRITORY OF KARABAKH WHICH IS AN ANCIENT AND INSEPERATABLE PART OF AZERBAIJAN

Qasimova Samira Aliaga

Summary

The territory of Karabakh, which is an ancient, eternal and inseparable part of Azerbaijan, formed the territory of the Uti and Arsakh provinces of Albania, one of the ancient states of Azerbaijan, in antiquity and the early Middle Ages. Turkic tribes have lived in Karabakh since time immemorial, they were the original inhabitants and owners of these lands. The ancient Karabaghs have directly participated in the creation of the ethno-spiritual wealth of the Azerbaijani people for centuries. Along with material and cultural examples, they created hundreds and thousands of toponyms of Turkish origin and enriched our national spirituality.

DÜNYANIN DİNİ MƏNZƏRƏSİNİN TƏSVİRİNDƏ LİNQVİSTİK VƏ QEYRI-LİNQVİSTİK VASİTƏLƏRİN ROLU

Nuriyeva Aysel Yusif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Açar sözlər: dünyagörüşü, dil, linqvistik vasitələr, qeyri-linqvistik vasitələr, dünyanın dini mənzərəsi

Key Words: worldview, language, linguistic means, non-linguistic menas, religious picture of the world

Həyatımız boyunca aldığımız qərarlarda dünyagörüşlərimizin təsiri böyükdür. Dünyagörüşü fərdin reallıq və onun bu reallıq daxilindəki mövcudluğu haqqında olan subyektiv inanc və fərziyyələridir. İnsanın dünyagörüşü bilavasitə onun idrak, motivasiya, davranışına, dünya və digər insanlarla münasibətlərinə təsir göstərir.

Dünyanın mənzərəsi dünyagörüşünün müəyyən bir tarixi dövrdəki sabit formasıdır. Yəni bu dünyagörüşünün müəyyən zaman intervalındakı, müəyyən bir dövrdəki vəziyyətidir. Dünyanın mənzərəsi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif sosial qruplar üçün vacib olmuşdur. Quruluş baxımından mürəkkəbdir və bir çox müxtəlif bilik və ideyaların birləşməsindən ibarətdir.

Dünya mənzərəsi konsepti ilk dəfə Kant tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, özünün "Mühakimə tənqidi" əsərində dünya və onun işçərisindəki əşyaların real aləmdəki əksi ilə dünyagörüşlərində mövcud olan əksini bir-birindən fərqləndirir. Bu isə özlüyündə dünyaya fərqli bir baxış deməkdir [1].

Bir çox insanlar üçün din onların reallıqları şərh etdikləri və həyatlarına məna qatan dünya ilə bağlı mühim inanclarının toplusudur. Həyat haqqında ən vacib suallara cavab verən dini dünyagörüşü gözlənilməz hadisələr, məqsədlər, motiv və emosiyalar da daxil olmaqla, mənlik və dünya haqqındakı sadə inanclarla yanaşı, bir çox psixoloji proseslərə də təsir

göstərir [3, 641-663]. Məsələn, bir çox dini inanc ölümdən sonra nə baş verəcəyinə dair vacib ekzistensial sual ilə bağlı insanlara əminlik hissi aşılayır [6, 84-94].

Qədim dövrlərdən bəri dünyanın hər yerində insanlar dünya ilə bağlı təcrübələrini dini prizmadan ona yanaşaraq artırmışdırlar [4]. Bununla belə, bütün insanların sahib olduğu, aydın şəkildə müəyyən edilmiş və vahid dini dünyagörüşü hələ də mövcud deyildir.

Dünyanın dini mənzərəsi insanların dini təcrübəsini ümumiləşdirir və onun diqqət mərkəzində gündəlik empirizm (təcrübə) ilə ölümdən sonrakı həyat arasında olan əlaqə durur. Dini düşüncələrin əsasını isə dünyəvi və səmavi, bəşəri və ilahi olanlar təşkil edir. Bundan başqa, ölümdən sonrakı həyat (axirət dünyası) insanların həm fiziki, həm də mənəvi varlığını müəyyən edir. Dünyanın dini mənzərəsinin əsasında Allahın (Tanrının) ən yüksək həqiqi reallıq kimi təsviri durur. Dünyanın dini mənzərəsi Allahın yaratdığı dünyanın iyerarxik nizamını və insanın Allahla münasibətindən asılı olaraq dünyadakı yerini təsvir edir.

Bu günə qədər din və dilin vəhdətinə dair bir çox araşdırmalar edilmişdir. Bəzi alimlər dil və dini mədəniyyətin fərqli, lakin mükim komponentləri hesab edirlər. Tilliçə görə, dil və din mədəniyyətlərin formalaşması üçün ilkin şərtlərdir [5, 407-408].

Dilə din vasitəsilə daxil olan sözlərin həmin dildə işlədilməsi hər bir millətin mentalitetində özünəməxsus bir haldır. Din ona inanılan ölkənin mədəniyyətini formalaşdırır, həmin ölkənin insanlarının şüur və mənəvi aləmində mühim yer tutur. Dil və din hər bir xalqın tarixində eyni zamanda inkişaf edən, o xalqın mahiyyətini, xarakterini, mənəvi mədəniyyətini formalaşdıran əsas amillərdir. Pişqadam və başqaları, din və dil arasındakı əlaqəni göstərmək üçün mədəniyyət və dil sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn "cultuling" ("cultu" mədəniyyət mənasını verən "culture", "ling" isə dilçilik mənasını verən "linguistics" sözlərinin qısaltmalarının birləşimidir) anlayışından istifadə etmişdirlər. Bu anlayış onu göstərir ki, dini ideyalar mədəni memlər (mədəniyyət daxilində təqlid yolu ilə ötürülən fikir, davranış və üslüblar) kimi mətnlər, atalar sözləri, deyimlər, ədəbiyyat və s. vasitəsilə sonrakı nəsillərə ötürülə bilər [2, 17-34]. Ona görə də, bir xalqın tarix boyu öyrəndiyi və istifadə etdiyi dillər arasındakı əlaqə "maraqlı və dəyərli mühakimələr yürütməyə, çoxlu söz və dil hadisələrinin yaranmasına, frazeoloji birləşmələrin, atalar sözləri və deyimlərin tərkib hissələrinin formalaşmasına və s. yol açmışdır. Eyni şəkildə, hər hansı bir xalqın tarix boyunca inandığı dinlər də həmin xalqın müasir xüsusiyyətlərini formalaşdırır və dil şüuruna mühim təsir göstərir.

Dilin insanların dünyanı necə gördüyü və dərk etdiyini müəyyən edib-edə bilməməsi məsələsi isə həmişə müzakirə obyekti olmuşdur. Əgər dilin belə bir funksiyası vardırsa, dünyada mövcud olan təxminən 7000 dildən məhz hansının buna qabil olduğu başqa bir müzakirə səbəbidir. Bəlkə də bir deyil, bir çox dil bunu etmək iqtidarındadır. Çünki bəzilərinin fikrincə, dünyada elə dillər mövcuddur ki, onlar dünyanı necə gördüyümüzü müəyyənləşdirmək iqtidarındadırlar. Başqa bir qrup isə bu fikirlə razılaşmır və iddia edir ki, bizim dünyanı necə dərk etməyimizi xüsusi bir dil deyil, ümumbəşəri dil, idrak dili və ya koqnitiv mövqemiz müəyyən edir. Ancaq, sözsüz ki, tək bir dilin birdən çox dünya mənzərəsini təsvir edə bildiyini deyənlər sayca daha çoxdur. Elə həmin qrup insanlar həm də dünya mənzərələrinin təkcə dil ilə deyil, fəlsəfi, dini və elmi bilik və idealarla da əlaqəli olduğu fikrindədirlər.

Bu da öz növbəsində, dünya mənzərələrinin qeyri-linqvistik yollarla ifadə edilib - edilə bilməməsi məsələsini qaldırmışdır. Belə bir halın mümkünlüyü isə göstərir ki, dünya mənzərələri dildən ayrı götürülməlidir və bu da öz növbəsində, dünya mənzərələrininn qeyri-linqvistik üsullar vasitəsilə nəzərdən keçirilməsi ehtimalına işıq tutmuş və alimlərin bu və ya digər dünya mənzərələri ilə bağlı fikir ayrılıqlarına düşmələrinə səbəb olmuşdur.

Dinin məzmununun ifadə edilməsi üçün də həm linqvistik, həm də qeyri-linqvistik üsullardan istifadə edilir. Bu üsullara təbii dillər, musiqi, heykəltəraşlıq, poeziya, rituallar, adətlər və s. daxildir.

Dinlərin təfsiri zamanı təkcə təbii dillərdən deyil, həm də başqa "dillərdən", yəni başqa semantik kodlardan, digər ünsiyyət vasitələrindən istifadə edilir. Bu kodlardan biri İncəsənətdir. Elə din yoxdur ki, həmin dinlə bağlı ayin, meditasiya, qiraətlər və s. zamanı musiqi və ritmlərdən istifadə edilməsin. Bundan əlavə, dini icraatlar zamanı memarlıq, heykəltəraşlıq, abstrakt və ya obrazlı bəzəklər, müxtəlif rəsm üsullarından istifadə edilir. Başqa bir misal isə poeziya və ya dildən metaforik istifadədir. Bildiyimiz kimi, ritmik tərkibinə görə şeirdən müqəddəs mətnlər, rituallar və dualarda çox istifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. Kant I (1790) Critik der Urteilskraft. Lagarde und Friederich, Berlin;
2. Pishghadam, R., Ebrahimi, Sh., & Derakhshan, A. (2020). Cultuling analysis: A new methodology for discovering cultural memes. International Journal of Society, Culture & Language, 8(2);
3. Silberman, I. (2005). Religion as a meaning system: Implications for the new millennium. Journal of Social Issues, 61;
4. Smart, N. (1989). The world's religions. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
5. Tillich P. (1959)Theology of culture, by. Theology Today, 16 (3);
6. Vail, K. E., III, Rothschild, Z. K., Weise, D. R., Solomon, S., Pyszczynski, T., & Greenberg, J. (2010). A terror management analysis of the psychological functions of religion. Personality and Social Psychology Review, 14.

THE ROLE OF LINGUISTIC AND NON-LINGUISTIC MEANS IN THE DESCRIPTION OF THE RELIGIOUS PICTURE OF THE WORLD

Nuruyeva Aysel Yusif

Summary

For many people, religion is an important belief through which they comprehend and interpret the realities around them.

A religious worldview summarizes people's religious experience and focuses on the relationship between everyday experience and the afterlife.

In the religious worldview, faith is more important than evidence and argument. Religion doesn't invite people to think and draw conclusions, but to believe, live and value.

Many studies have been done on the unity of religion and language. Some scholars consider language and religion as different but important components of culture.

Religious ideas and religious worldviews can be described with the help of linguistic and non-linguistic ways. It means, religious thoughts and religious worldviews can be passed on to subsequent generations through imitation like ideas, behaviors and styles that are transmitted within a culture and through texts, proverbs, sayings, literature, etc.

БЕЛОРУСИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: СФЕРА «ЧЕЛОВЕК»

доцент Гадимова Джамиля Аллахверан гызы
Бакинский Славянский Университет

Ключевые слова: белорусский язык, наименование лиц, сфера «человек».

В современном русском языке иноязычная лексика довольно разнообразна, различающиеся происхождением, особенностями номинативного значения, сферой и частотой употребления. Большой интерес представляет иноязычная лексика славянского происхождения в русском языке. В рамках данной статьи мы рассматриваем белорусизмы, связанные со сферой «человек».

Термин белорусизм используется для обозначения белорусского языкового элемента, принадлежащего системе белорусского языка, который употребляется в текстах на русском языке. К белорусизмам исследователи относят: слова белорусского языка, не имеющие полностью совпадающих по форме и содержанию соответствий в русском языке; слова белорусского языка, имеющие соответствующие по форме и содержанию слова на русском языке (слова русского языка имеют иную стилистическую окраску, либо принадлежат к областной лексике); слова белорусского языка, имеющие соответствия по форме в русском языке при несовпадении объема значений [2].

Лексика, обозначающая явления и предметы инонациональной действительности, чаще всего встречается в языке переводов произведений художественной литературы на русский язык, что способствует формированию национального фона произведения. «В литературном произведении инонациональный языковой элемент выступает прежде всего как элемент художественной формы, инонациональной культуры, средство ее выражения, поэтому в данном случае речь идет не только о двуязычной, но и бикультурной ситуации» [1].

Булорусизмы, входящие в сферу «человек», мы распределили по следующим группам:

1. Наименования лица по роду занятия, характеру деятельности, должности, званию;
2. Оценочное наименование лица;
3. Наименования лица по степени родства;
4. Наименование лица по внешним или внутренним характеристикам.

В первую группу входят такие белорусизмы как *абшарнік* <помещик, владеющий большими земельными наделами>, *аднаасобніцтва* <единоличное хозяйствование>, *біскул* <высшее духовное звание служителя католической церкви>, *балогол* – <ломовой извозчик>, *вапельнік* <рабочий по обжигу извести>, *ваўначос* <чесальщик шерсти>, *грабарства* <занятие, промысел землекопа>, *дапытнік* <человек, проводящий допрос>, *дарэктар* <домашний учитель>, *дудар* <музыкант, играющий на дуде>, *кавальства* <кузнечное дело, занятие кузнеца>, *камінарства* <ремесло трубочиста>, *каморніцтва* <землемерное дело>, *кафляр* <специалист, изготавливающий кафельную плитку>, *кутнік* <обедневший безземельный крестьянин, снимающий для житья часть комнаты>, *леснікоўства* <работа, занятие лесника>, *маршалак* <предводитель дворянства>, *мулярства* <ремесло, занятие каменщика>, *навуковец* <человек, занимающийся наукой>, *пісарчук* <помощник писаря>, *паплаўнічы* <полевой сторож>, *пахатуха* <сельская разносчица новостей по хатам>, *пачатковец* <тот, кто начинает заниматься какой-либо деятельностью>, *плытніцтва* <лесосплавное дело>, *пробашч* <католический священник, возглавляющий приход>, *прыганяты* <приказчик, приставленный для надсмотра за работой крестьян>, *разьбярства* <резьба по дереву>, рамізнік <извозчик наемного экипажа>, *сальнік* <торговец салом>, *солтыс* <сельский староста в Западной Беларуси>, *старостоўства* <должность и занятие старосты>, *страхарства* <ремесло, занятие кровельщика, кроющего крыши соломой>, *фальварковец* <житель или владелец фольварка>, *шляхцюк* < молодой шляхтич>.

Вторую группу составляют белорусизмы, имеющие эмоционально-экспрессивную окраску: *банкарт* <внебрачный ребенок>, галамоўза <плюгавый человек>, *гняўко*

<гневливый человек>, *зверыядавец* <название врага с жестким, звериным нравом>, *зломак* <слабый, надорвавшийся на работе человек>, *мітуслівец* <суетливый человек>, *нікчэмнік* <никчемный, ничтожный человек>, *неахайнік* <неаккуратный, необязательный, небрежный человек>, *недавярак* <человек, не верящий во что-либо, кому-либо>, *нездаляка* <тот, кто не отличается крепким здоровьем, физически слабый>, *нядбалец* <нерадивый, халатный человек>, *пакідзішча* <покинутый, оставленный кем-либо человек>, *панаваты* <человек с претензиями на барские манеры, барский образ жизни>, *папіхач* <человек, вызывающий к себе презрение, которым помыкают, командуют>, *прадажнік* <человек, продавшийся за обещание, вознаграждение>, *рызыкант* <дерзкий человек, готовый идти на риск>, *фацэт* <человек комического внешнего вида, поведения>. В этих словах обнаруживаем отрицательную оценочность белорусского наименования. Для белорусизмов *бацькавіч* <похожий на отца, унаследовавший его лучшие качества>, *весялуха* <женщина веселого характера>, *даліктун* <деликатный человек>, *клапатун* <заботливый человек>, *руплівец* <прилежный, рачительный, старательный человек>, *сумленнік* <честный, совестливый человек> характерна положительная оценочность.

Третья группа представлена наименованиями лиц по родству: *бандароўна* <дочь бондаря>, *дзедзіц* <наследник дедовского имения, поместья, двора; владелец имения, полученного в наследство от предков>, *дзядзіна* <жена дяди>, дзякоўна <дочь дьякона>, *зяцёўства* <статус женатого человека по отношению к теще>, *каваліха* <жена кузнеца>, *леснічоўна* <дочь лесника>, *млынароўна* <дочь мельника>, *пісароўна* <дочь писаря>, *сямейнік* <член семьи>, *ткачоўна* <дочь ткача>.

В четвертую группу отнесены слова *бездзетуха* <бездетная женщина>, бяседнік <участник застолья, званый гость>, *віжун* <человек, выведывающий, тайно выслеживающий что-либо, кого-либо>, *вясельнік* <участник свадебного обряда>, *гуляка* <ловкий танцор>, *дзяцюк* <молодой парень>, *дружка* <подружка невесты в свадебном обряде>, *заможнік* <зажиточный, состоятельный человек>, *замужка* <замужняя женщина>, *кабета* <замужняя женщина>, *местачковец* <житель местечка>, *павятовец* <житель уезда>, *палок* <меткий стрелок>, *пасялковец* <житель поселка>, *плечавень* <плечистый человек>, *пятнастоўка* <пятнадцатилетняя девочка>, *самотнік* <человек, находящийся в состоянии одиночества>.

Таким образом, анализ материала позволяет утверждать, что *человек* в наименованиях лиц предстает во всем многообразии присущих ему качеств и свойств, установившихся с реальным миром, и эта группа слов весьма разнообразна по семантическим особенностям. Подобные единицы встречаются в переводах произведений белорусской художественной литературы на русский язык с целью создания национального колорита, а также в роли экспрессивно-оценочных средств.

Литература

1. Гируцкий А.А. Белорусско-русский художественный билингвизм: типология и история, языковые процессы. Минск, 1990, с. 4

2. Махонь С.В. Белорусские языковые элементы в переводах одинаковых художественных текстов // Вопросы лингвистики. – 1996. – № 1. – С. 73–78.

3. Русско-белорусский словарь. Под ред. А.А.Лукашанца. Т. 1 -3. Минск, Белорусская Энциклопедия им.Петруся Бровки, 2012.

4. Шкраба І.Р. Самабытные слова: Слоўнік беларускай безэквівалентай лексікі (у рускамоўнымдачыненні). Мінск, Беларуская Энцыклапедыя, 1994, 223 с.

Summary

In modern Russian, foreign language vocabulary is quite diverse. It differs in origin, features of the nominative meaning, scope and frequency of use. Of great interest is the foreign language vocabulary of Slavic origin in the Russian language. In this article we consider Belarusian words related to the sphere of "man".

Belarusian words included in the sphere of "man", we have divided into the following groups:

1. Names of a person by occupation, nature of activity, position, title;
2. Evaluation name of the person;
3. Names of a person by extent of relationship;
4. The name of the person according to external or internal characteristics.

The analysis of the material allows us to assert that a person in the names of persons appears in all the diversity of his inherent qualities and properties established with the real world, and this group of words is very diverse in semantic features. Similar units are found in translations of works of Belarusian fiction into Russian in order to create a national flavor, as well as in the role of expressive and evaluative means.

HÜQUQİ SƏNƏDLƏRDƏ TERMİNLƏRİN TƏRCÜMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Quliyeva Gülər Aslan qızı
Bakı Slavyan Universiteti

Açar sözlər*:* tərcümə, nəzəriyyə, hüquqi sənədlər, termin

Hüquqi tərcümə, hüquqi sahədə məsələn, hüquqi proseslərdə və ya hüquqi sənədlərlə işlənilən zaman tətbiq olunan bir tərcümə sahəsidir. Hüquqi tərcüməçi yalnız dil deyil, həm də hüquq sahəsində biliyə də malik olmalıdır. Dövlətin mülki hüququnun dair dərin biliyə sahib olmaq hüquqi tərcümə üçün əsasdır. Bir çox hüquqi tərcüməçilər hüquqi sənədlərlə işləmək və müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün bu sahədə ixtisaslaşmış olur. Bu sahə üzrə təhsil almış mütəxəssislər məhkəmə prosesində və ya daşınmaz əmlakın alınması zamanı lazımi yardımı göstərirlər. Bir çox hüquqi mətnlər, vətəndaşların hüquq və vəzifələrinin dəqiq izahını tələb edir. Mənbə mətnində verilən hüquq və öhdəliklərin, tərcümə mətnində dəqiq bir şəkildə çatdırılması çox vacibdir. Buna görə də, hüquqi tərcüməçi ən azı iki əsas sahədə səlahiyyətli olmalıdır: mənbə və hədəf dilindəki əsas hüquqi məlumatlar da daxil olduğu müqayisəli qanunda; xüsusi terminologiyanı bilməyin mühim olduğu hüquqi mətnlərin tərtib edilməsi üslubunda.

Beləliklə, hüquqi tərcüməçinin əsas vəzifəsi funksional mətn yaratmaqdır. Lakin eyni zamanda tərcüməçi mətni, sənədi çevirdiyi zaman yaradıcı və əsl söz sahibi ola bilməlidir. Hər bir hüquqi sistem öz lüğətinə malikdir. Nəticə olaraq, tərcüməçinin işi mənbə dilində sözün kontekstə uyğun olan tam mənasının axtarmaqdır. Hər halda, düzgün sözün istifadəsi tərcüməçinin texniki bacarıqlarından asılıdır. Hüquqi tərcümədə beynəlxalq hüquq, dəniz hüququ vergi qanunu, mülkiyyət hüquqları, sığorta qanunvericiliyi cinayət qanunu, korporativ hüquq sahələrindəki terminologiyalardan tez-tez istifadə olunur. Buna görə də tərcüməçinin bu terminləri bilməsi yaxud da az da olsa bir anlayışı olması əsas tələblərdən biridir.

Hüquqi tərcümə ən çətin tərcümə növlərindən biri olaraq tanınır. Ən sadə halda maddələri, müqavilələri, razılaşmaları əhatə edir. Hüquqi tərcümədə hər zaman mütəxəssis diqqətinə ehtiyac duyulur. Bu, onunla əlaqədardır ki, qanun mədəniyyətlə bağlı olur və tərcüməçidən də hər iki dilin –mənbə və hədəf dilin mədəniyyətlərini mükəmməl bilmək tələb olunur. Tərcümə agentliklərinin bir çoxunda belə bir işin öhdəsindən gəlmək üçün hüquqi sahə üzrə mütəxəssis olan şəxsin yardımından istifadə olunur. Bu ona görədir ki, bir

haşiyəylə hər hansı bir səhvin baş verə biləcəyini vurğulamaq çətindir. Misal üçün müqavilədə müəyyən bir hissənin səhv tərcümə olunması, fəlakətli nəticələrə səbəb ola bilər. Hüquq sahəsiylə bağlı hər hansı bir mətni tərcümə edərkən tərcüməçi aşağıdakılara diqqət etməlidir:

Mənbə dilin hüquqi sistemi onun mədəniyyətinə uyğun olaraq formalaşdırılır və bütün bunlar da hüquqi dildə də əks olunur. Bənzər şəkildə hədəf dildəki mətn də başqa bir hüquqi sistemlə və dillə tanış olan bir şəxs tərəfindən oxunulur.

Hüquqi tərcümələr məhkəmələrdə, inzibati tribunalarda və istənilən hüquqi proseslərin həyata keçirildiyi yerlərdə (Misal üçün polis bölməsində istintaqda), konfranslardakı yazılı bəyanatlarda və andiçmə mərasiminin keçirildiyi istənilən yerdə istifadə olunur. Hüquqi tərcümədə sinxron tərcümə vasitəsiylə bir və ya daha çox iştirakçının nitqini elektron vasitələrin köməyilə tərcümə edildiyi halda, ardıcıl tərcümədən isə şahidlərin ifadələrini digərinə ötürmək üçün istifadə olunur.

Peşəkar tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmək üçün, məxsusi sahə üzrə yetərli bilik və təcrübə tələb olunur. Tərcüməçi müxtəlif materiallarla işləməyi bacarmalıdır. Materialın hüquqi, marketinq və vebsayt olmasından asılı olaraq tərcüməçinin işi də fərqli olur. Sənədin növündən asılı olaraq, tərcüməçidən bu sahə üzrə məxsusi biliyə, dəqiq və etibarlı məlumata , lazımi söz ehtiyyatına sahib olmaq tələb olunur.

Hüquqi sənədlərə gəlincə isə, bu materialların tərcüməsi daha məşəqqətlidir. Çünki hər bir ölkənin özünəməxsus hüquqi sistemi və qanunları var. Peşəkar tərcüməçi bu müxtəlifliklərdən xəbərdar olub, meydana çıxan problemləri aradan qaldırmalıdır. Hüquqi sənədlərə təsis sənədləri, nizamnamələr, məhkəmə sənədləri, müqavilələr, razılaşmalar, hesablar, patentlər, qanunlar, beynəlxalq standartlar, səfirliklərin sənədləri, tender sənədləri, hüquqi sahəyə aid elmi işlər və s. aiddir. Hüquqi sənədlərdə hər bir söz əhəmiyyətlidir. Buna görə də, tərcümədə orijinal sənədin mənası xırdalıqlarına qədər saxlanmalıdır. Bu cür mətnlərin əsas özəlliyi - profil terminologiyasının aktiv istifadəsidir ki, bu da tərcüməyə müəyyən texniki mürəkkəblik qazandırır. Məhz buna görə hüquqi sənədlərin tərcüməsi həmin sahədə təcrübəsi olan mütəxəssis tərcüməçilər tərəfindən yerinə yetirilməlidir.

Mütəxəssis-tərcüməçilər illərlə hüquq sahəsinə aid qlossari toplayır, yəni hüquqi terminlərin dəqiq və adekvat ifadə şəklini öyrənərək işlərində tətbiq edirlər.

Dilin lüğət tərkibində davamlı olaraq dəyişmə, artma və zənginləşmə prosesi gedir. Dilin hər formasına məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlər leksik vahidlərin seçilməsinə əsas verir.

Terminlər inkşaf etmiş elm və texnologiyanın tələblərinə cavab verən hər müasir dilin leksik vahidlərinin böyük əksəriyyətini təşkil edir. Terminlər həmişə birmənalı, aydın və müstəqil məzmuna malik olur, onlar asan yolla yaranan və tez bir zaman müddətində hamı tərəfindən qəbul edilən leksik vahidlərdir. Terminlər, əsasən elmi üslubda işlənir.

Ədəbiyyat

1.Q.H.Bayramov. Tərcümə sənəti. Bakı. 2008.
2.Tərcümə sənəti. Bakı. Elm, 1990.
3.Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1984.
4.İbrahimova.A. Çoxdilli terminoloji lüğətlər və onların tərtibi prinsipləri, 2002 [16, 18].

Summary

Legal translation is a field of translation applied in the legal field, for example in legal proceedings or when dealing with legal documents. A legal translator must have not only language but also legal knowledge. Having an in-depth knowledge of the civil law of the country is essential for legal translation. Many legal translators specialize in this field to work with legal documents and meet the needs of clients.

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ SİNONİMLƏRİN ROLU

Quliyeva Səmayə Akif qızı
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

Xülasə: *The research and systematization of synonyms based on concrete materials of different systematic languages remains one of the urgent issues of modern linguistics. Because phraseology and synonyms have a great place and importance in stylistics. Semasiology studies the relationship of synonyms to each other at the semiotic level. Despite conducting sufficient research in semasiology, the role and function of synonyms in the field of text creation, as well as synonymous phraseological combinations and synonymous proverbs, have not been sufficiently studied.The research and systematization of synonyms based on concrete materials of different systematic languages remains one of the urgent issues of modern linguistics. The purpose of our research work is to study the stylistic, grammatical and semasiological aspects of synonym ordering in English, to systematize scientific analyzes of synonyms by linguists of Azerbaijan and English, as well as other countries, and to give a general picture of synonyms in English.*

Açar sözlər: stylistics, syntactic unit, classification, lexicology, language units

Frazeologiya və sinonimlər təkcə semasiologiya və leksikologiyada deyil, eyni zamanda üslubiyyatın da tədqiqat obyektidir. Çünki frazeologiya və sinonimlərin üslubiyyatda yeri və əhəmiyyəti böyükdür. Semasiologiyada yetərincə tədqiqatların aparılmasına rəğmən, sinonimlərin mətnyaratma sahəsində rolu və funksiyası və eyni zamanda sinonim frazeoloji birləşmələr və sinonim atalar sözləri yetərincə öyrənilməmişdir. Müxtəlif sistemli dillərin konkret materialları əsasında sinonimlərin araşdırılması və sistemləşdirilməsi müasir dilçiliyin aktual məsələlərindən olaraq qalmaqdadır. Tədqiqat işimizin məqsədi İngilis dilində olan sinonim sıralamanın üslubi, qrammatik və semasioloji cəhətlərini araşdırmaq, sinonimlər haqqında istər Azərbaycan və istərsə də İngilis, habelə digər ölkələrin dilçilərinin elmi təhlillərini sistemləşdirərək İngilis dilində olan sinonimlər haqqında ümumi bir mənzərə verməkdən ibarətdir. Araşdırma zamanı əsas təsviri-tipoloji, müqayisəli, komponent təhlili və analitik təhlil metodlarından istifadə edərək tədqiqatımızı yerinə yetirəcəyik.

Qeyd etməliyik ki, sinonim olan sözlər eyni mənanı ifadə etsə idi, onda həmin sözləri eyni mətn daxilində işlətmək mümkün olmazdı. Hər hansı bir dildə olan sinonimlərdən bəhs edərkən onların mütləq və nisbi olmasını nəzərə almaq lazımdır. [2,146] Sinonimləri əsasən aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1.Sinonim olan sözlərdən biri və ya bir neçəsi sadə və düzəltmə olur: to ask-to interrogate; rich-wealthy və s.

2.Sinonim olan sözlərdən biri ədəbi dildən, o biri dialekt və şivələrdən gəlir.

3.Sinonim olan sözlərdən biri həmin dilin öz sözü, o biri və ya hər ikisi başqa dillərdən gəlir: to beg-to beseech.[2, 148-149]

Sinonimlər haqqında ən geniş məlumatı və təsnifatı verən tədqiqatçılardan biri, Rus tədqiqatçısı alim V.Vinoqradov olmuşdur. O ,sinonimləri üç qrupa -üslubi, ideoqrafik və mütləq sinonimlərə ayırmışdır. [4, 151]

1. İdeoqrafik sinonimlər. Tədqiqatçıya görə, ideoqrafik sinonimlər eyni anlayışı ifadə edən, lakin məna çalarları baxımından fərqlənən dil vahidləridir. Bu qrupa daxil olan sinonimlər bir və ya eyni mənaya bağlıdırlar: I was **glad of** it; I am **happy;** I was **pleased;** I am **satisfied** . Verilən nümunələrdəki sinonim feli sifətlərinə diqqət yetirsək onların sətr altı və ya incə məna differensialına malik olmalarını anlamaq olar. “to be

glad" – sadəcə şad olmaq, "to be happy"- xoşbəxt olmaq, "to be pleased" – məmnun olmaq, "to be satisfied"-məmnun olmaq, razı qalmaq.

İdeoqrafik sinonimlərə aid daha bir nümunəyə nəzər yetirək: If you don't sit still, you **must** be tied down. And you **ought** not to think yourself on an equality with the Misses Reed. Returning, I **had** to cross before the looking-glass.

Nümunələrədə göründüyü kimi üç müxtəlif modal fellərdən istifadə olunmuşdur. Bu modal fellərdən hər birini hər üç cümlədə də istifadə etmək olar. Çünki onlar sinonim modal fellərdir. Lakin, qeyd etdiyimiz kimi emosional ekspressivliyi və üslubi xüsusiyyətləri çatdırmaq məqsədi ilə çox zaman mətn daxilindən onların hər üçündən ayrılıqda istifadə edilir. [3, 78-85]

Semantik və yaxud ideoqrafik sinonimlər mənalarına və başqa sözlərlə uyğunluqlarına görə, bir-birini tamamlayan və ünsiyyət vasitəsi üçün labüd hesab olunan İngilis dili lüğət fondunun əsas vahidlərindəndir: "terrible -frightfull-ghastly" və "little - small - tiny" sinonimlərinə baxaq:

The next thing I remember is waking up with a feeling as if I had had a *frightful* nightmare, and seeing before me a *terrible* red glare, crossed with thick black bars. For me the watches of that long night passed in *ghastly* wakefulness strained by dread. Qeyd etdiyimiz kimi 'frightful - ghastly – terrible' sinonimlər əsas dil vahidləri hesab olunur.

Sinonimlərin semantik uzlaşması. İngilis dilində eyni məntiqi anlayışı bilirən, lakin müxtəlif dil vahidləri ilə uzlaşan və kontekstlərdən heç birində qarşılıqlı əvəz oluna bilməyən sinonimlərə də rast gəlmək olar : 'much" və 'many' 'little' və 'few'. Bu vahidlər leksik sinonim olsalar da onların hər biri öz mənasında qrammatik olaraq məhdudlaşır. Bu sinonimlərin bir-birini əvəzləməsi qrammatik baxımdan yanlış sayılır. To look at, to look over, to stare, to glance up felləri də semantik cəhətdən müxtəlifdir və bütün hallarda deyil, yalnız mətn daxilində qarşılıqlı əvəz edilə bilər.

Dilçi alim R.Kuirk mətni sinonim və ideoqrafik sinonimlərin şərhini verərkən maraqlı paralellər aparmışdır: "The rainfall in April was *abnormal*" və "The rainfall in April was *exceptional*" cümlələrindəki "abnormal" və "exceptional" vahidləri sinonimlərdir. Lakin, bu sinonimlərə digər bir konteksdən və ya mətndə baxsaq onların heç də sinonim olmaması qənaətinə gəlmiş olarıq.

Vinoqradovun linqvistik nəzəriyyəsinə görə, ikinci qrup sinonimlər *mütləq sinonimlərdir*. Bu sinonim növləri istər müstəqil və ya istərsə də mətndaxili eyni anlamı, mənanı və emosiyanı ifadə edir: pretty-beautiful-nice və s. [3, 45-60]Düzdür mütləq sinonimlər arasında elə bir fərq olmasada onların dərin qatlarında özünəməxsus ekspressivlik və emosionallıq vardır. Vinoqradovun sinonimlərinin təsnifatının son növü üslubiyyatla bağlıdır. Mətn yaratmada üslubiyyat prioritet olaraq götürülür, məzmun və mənaca yaxın olan, nisbi yaxınlığı olan söz və ifadələr, qrammatik vasitələr hər bir yazıçının fərdi üslubunu müəyyən edir.Deməli Vinoqradov haqlı olaraq sinonimləri üslubi hal kimi təsnif etmiş və sinonimlərin üslubi faktor kimi də nəzərə alınmasını qeyd etmişdir.

İngilis dilnidə işlənən sinonimlər məna və üslubi baxımından fərqlənirlər. Bu sinonimlər eyni məfhumu ifadə edir və digər halda isə bir-birinə yaxın mənaları ifadə edirlər:

I sat up in bed by way of arousing this said brain: It was a *chilly* night. It was a fine, calm day, though very *cold*. I said, as I rose, deeming it useless to continue *a discourse*. Besides, I know what sort of a mind I have placed in *communication* with my own. He brought my name under *discussion***.** Mary Ingram listened languidly to the gallant *speeches* of the others. His re-entrance was sure to give a fresh impulse to the vivacity of *conversation*. Eliza still spoke little: she had evidently no time to *talk*. Cold-chilly, discourse-communication-discussion-speech-conversation-talk s. bu kimi sinonimlər bir-birinə

yaxın mənaları ifadə edir və bu kimi sinonimlərin əsərdə tətbiqi əsərin üslubiyyatını zənginləşdirmiş olur.

Dilçi Şerbaya görə, sinonimlər leksikanın əsas tərkib hissələrindən biridir. [4, 97]. Sinonimlər təbii olaraq yaranır, müxtəlif mərhələlərdə meydana gəlir və inkişaf edir. Sinonimlərin varlığı və rəngarəngliyi məxsus olduğu xalqın da təfəkkür və düşüncə üslubunu və ya tərzini şərtləndirir.

Sinonimlərin üslubiyyatda yeri və rolu. Sinonimlərin danışıqda, bədii ədəbiyyatda və diskursiv mətnlərdə fikrin normal ifadə olunmasında böyük rolu vardır. Hər bir sinonimin əlaqədə olduğu sinonimlə ümumi məna ortaqlığı olması ilə yanaşı, hər birinin özünə görə də məna çalarları vardır. Üslubi sinonimlərin işlədilməsinin məqsədlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Hadisələri və predmetləri canlı, əsəri koloritli etmək; əsərin kontentini və bədiiliyini artırmaq; əsərdə bədii portret və obrazlıq yaratmaq, leksemlərin təkrar verilməsinə yol verməmək və mətni daha aydın izah etmək və oxucuya dəqiq çatdırmaq.[1, 40-60]

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin sinonimlik xüsusiyyətləri. İngilis dilinin zənginləşməsində və semantik mənada emosiyanın yaranmasında frazeoloji sinonimlərin də böyük rolu vardır. Frazeoloji birləşmələr əsasən bədii yaradıcılıqla əlaqədar olaraq qəhramanlar və personajlar tərəfindən geniş miqyasda işlədilir. Personajların dilində işlənən belə frazeoloji birləşmələr leksik sinonimlərlə rabitə yaradaraq emosionallıq və ifadəliliyi gücləndirir: cry-shed tears; shame- be ashamed; hardly- with great difficulty; watch - keep eye on; ask –beg of your come; against-on the contrary; to get-to catch the bridle; kind- charitable

[5, 6]. İngilis dilində frazeoloji birləşmə sinonimləri onlara müvafiq sinonim vahidlərdən fərqli olaraq mətndə koloritlik yaradır. Sinonim frazeoloji vahidlər onlara sinonim olan sözlərdən məna keyfiyyətləri ilə də fərqlənirlər.

İngilis dilində hər bir kateqoriyada olan frazeoloji vahidlərin bir qismi təkmənalı, bir qismi isə iki və ya daha çox mənalıdır [3,165]. Nəzərə almaq lazımdır ki, fellər başqa nitq hissələrinə qoşularaq həmin sözü cəlb edir və mənanın aydınlaşması, dəqiqləşməsi üçün əsas yaradır.

Now is my time *to slip away.* He *glided up* the gallery and up the stairs. I sometimes *hushed* in my arms. I hope never *to become quite* distasteful to my dear master. He *got hand to* me.

He *took her hand.*

Frazeoloji sinonimlər leksik sinonimlərlə birləşərək leksik–frazeoloji sinonimlər cərgəsini yaradır. Bunlar bir–birlərindən fərqlənsələr də kontekstdə (mətndə) biri digərini əvəz edə bilir: He *searched my face with eyes* . How long it had been *searching* me through and through.

I acknowledge the complement of the qualities I *seek*. Mrs. Reed *occupied* her usual seat by the fireside. Teachers, you must *watch* her. *Keep eyes on* her movements. And a bead has *slipped from the lash* and fallen on to the flag. Biz sinonim frazeoloji birləşmələrin sayını istədiyimiz qədər artıra bilərik. Hətta frazeoloji birləşmələrin hər birinin sinonimi bir neçə dənə ola bilər,məs,keep silence- hold one's jaw, hold one's peace, hold one's tongue, keep one's tongue between one's teeth [5, 6], take a risk-take a chance, run a hazard, play with fire, play with edged tool (risq etmək); go mad-go crazy, go cuckoo, go woody, go potty (dəli etmək); in vain-for nothing, to no effect, to no purpose,to no avail (əbəs yerə); be in a bad mood-be in low spirits,be in the dumps,be in the bad humour (pis əhval ruhiyyədə olmaq); be in hurry-make haste,look slippy, get a move on,get a wiggle on, step on it (tələsmək); by hook or by crook-by fair means or foul (bütün cəhdlə);

Get somebody into touble-get somebody into a corner,put somebody in Queer street, put somebody in the cart, put somebody in Dutch, put somebody in a box (kimisə çətinliyə salmaq) və s. [5, 6]

Adətən frazeoloji sinonimlərdən bədii əsərlərdə və publisistik materiallarda istifadə olunur. Frazeoloji sinonimlərdən ekspressivlik, emosionallıq və obrazlılıq keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə üslubi hal kimi istifadə edilir.

Ümumiləşdirərək qeyd etmək istərdik ki, sinonimlər leksikanın aparıcı sahələrindən biri olub, dilin zənginləşməsində, üslubi çalarların yaranmasında, istər yazılı və istərsə də şifahi nitqdə fikrin koloritli olaraq çatdırılmasında dildə böyük əhəmiyyətə və funksionallığa malikdir.

Ədəbiyyat

1.Seyd.J, English idioms, Moscow, 1996
2. Jana Molhova. Outlines of English lexicology, Sofia, 1967
3.Ginzburg.R.S. A course in Modern English Lexicology, London,1966
4.V.V.Burlakova.V.V. Contribution of English and American linguistics to the theory of phrase, Higher School Publishing House,1971
5.Cowie.A.P. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English, volume 1, Oxford University Press,1975
6.Cowie.A.P. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English volume 2,Oxford University Press,1983

HUMAN CONCEPT IN ENGLISH ROMANTICISM

Rüstəmova İlhamə Saleh qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
caneli.kesemenli@mail.ru

Keywords: romanticism, conception, the romantic hero, period, literary
Açar sözlər: romantizm, konsepsiya, romantik qəhrəman, dövr, ədəbi

Romanticism was an artistic, literary, and intellectual movement that originated in Europe toward the end of the 18th century. The period of Romanticism covers approximately 30 years beginning from the last decade of the 18th century and continuing up to the 1830s. Romanticism as a literary current can be regarded as a result of two great historical events: 1)the Industrial Revolution in England and 2)the French Revolution of 1789. The Industrial Revolution began with the invention of a weaving-machine which could do the work thought that the machines were to blame for their misery. They began to destroy these machines, or frames as they were called. The frame-breaking movement was called the Luddite movement, because the name of the first man to break a fame was Ned Ludd.

The Industrial Revolution in England, as well as the French Revolution, had a great influence on the cultural life of the country. Romanticists were dissatisfied with the present state of things in their country. Some of the writers were revolutionary: they denied the existing order, called upon the people to struggle for better future, shared the people's desire for liberty and objected to colonial oppression. They supported the national liberation wars on the continent against feudal reaction. Such writers were George Gordon Byron and Percy Bysshe Shelley.

Others though they had welcomed the French Revolution and the slogan of liberty, fraternity and equality, later abandoned revolutionary ideas. They turned to the ideas of the simple problems of life. They turned to the ideas of the traditional past by way of protest of

capitalist reality. Among these writers were the poets William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge, Robert Southey, who formed the “Lake School”, called so because they wrote to Nature. Legends, tales songs and ballads became part of the creative methods of the romanticists. The romanticists were talented poets and their contribution to English literature was very important [1,p.110-111].

English Romanticism, in itself, is the active reawakening, in the large number of writers, of a creative impulse of a type formerly current, which for many years had tended to become rare, and almost to disappear; but which during the last fifty years, in fact, had shown signs of a growing revival. To speak in this connection of sensibility and imagination as two distinct faculties would be misleading; what one has to realize is the intimate fusion, the close reciprocal dependence of these two inner activities. The Romantic spirit can be defined as an accentuated predominance of emotional life, provoked or directed by the exercise of imaginative vision, and its turn stimulating or directing such exercise . Intense emotion coupled with an intense display of imagery, such is the frame of mind which supports and feeds the new literature. [2, p.997]

The Romantics believed that man was born to think for himself. This led to mass experimentation with emotions, be they erotic, dreamlike, admiring of beauty or fascinated with the macabre. Freedom and liberty for the individual including the right to express thought led to a movement and a set of ideas that rooted deeply into the psyche of society. The legacy of the Romantic Movement, the romantic poets and philosophers, and the artists who painted landscapes and fantasy characters is that they gave birth to the right to question the march of civilization and industrialization.

Writers working in the time period from 1785 to 1830 did not think of themselves as “Romantics,” but were seen to belong to a number of distinct movements or schools. For much of the twentieth century scholars singled out five poets—Wordsworth, Coleridge, Byron, Percy Shelley, and Keats—and constructed a unified concept of Romanticism on the basis of their works. Some of the best regarded poets of the time were in fact women, including Anna Barbauld, Charlotte Smith, and Mary Robinson. Yet educated women were targets of masculine scorn, and the radical feminism of a figure like Mary Wollstonecraft remained exceptional.

Among the earliest Romantics were the Lake Poets, a small group of friends, including William Wordsworth (1770–1850), Samuel Taylor Coleridge (1772–1834), Robert Southey (1774–1843) and journalist Thomas de Quincey (1785–1859). However, at the time Walter Scott (1771–1832) was the most famous poet. Scott achieved immediate success with his long narrative poem “The Lay of the Last Minstrel” in 1805, followed by the full epic poem “Marmion” in 1808. Both were set in the distant Scottish past. [3, p.885]

The second generation of Romantic poets includes Lord Byron (1788–1824), Percy Bysshe Shelley (1792–1822) and John Keats (1795–1821). Byron, however, was still influenced by 18th-century satirists and was, perhaps the least 'romantic' of the three, preferring "the brilliant wit of Pope to what he called the 'wrong poetical system' of his Romantic contemporaries".[3,p.379] Byron achieved enormous fame and influence throughout Europe with works exploiting the violence and drama of their exotic and historical settings. Goethe called Byron "undoubtedly the greatest genius of our century" [4, p.215]. A trip to Europe resulted in the first two cantos of “Childe Harold's Pilgrimage” (1812), a mock-heroic epic of a young man's adventures in Europe, but also a sharp satire against London society. The poem contains elements thought to be autobiographical, as Byron generated some of the storyline from experience gained during his travels between 1809 and 1811. However, despite the success of Childe Harold and other works, Byron was forced to leave England for good in 1816 and seek asylum on the Continent, because, among other things, of his alleged incestuous affair with his half-sister Augusta Leigh. Here he joined

Percy Bysshe and Mary Shelley, with his secretary John William Polidori on the shores of Lake Geneva, during the 'year without a summer'. [5, p.156]. Polidori's "The Vampire" was published in 1819, creating the literary vampire genre. This short story was inspired by the life of Lord Byron and his poem "The Giaour" (1813). [6] Between 1819 and 1824 Byron published his unfinished epic satire "Don Juan", which, though initially condemned by the critics, "was much admired by Goethe who translated part of it".[7, 285-6]

Romantic poetry for present-day readers has become almost synonymous with "nature poetry." Romantic poems habitually endow the landscape with human life, passion, and expressiveness. Wordsworth's aim was to shatter the lethargy of custom to renew our sense of wonder in the everyday. Coleridge, by contrast, achieved wonder by the frank violation of natural laws, impressing upon readers a sense of occult powers and unknown modes of being.

Books became big business, thanks to an expanded audience and innovations in retailing. A few writers became celebrities. Although we now know the Romantic period as an age of poetry, the prose essay, the drama and the novel flourished during this epoch. This period saw the emergence of the literary critic, with accompanying anxieties over the status of criticism as literature. There was a vibrant theatrical culture, though burdened by many restrictions; Shelley's powerful tragedy *The Cenci* was deemed unstageable on political grounds. The novel began to rival poetry for literary prestige. Gothic novelists delved into a premodern, prerational past as a means of exploring the nature of power. Jane Austen, committed like Wordsworth to finding the extraordinary in the everyday, developed a new novelistic language for the mind in flux.[8]

Bibliography

1.English and American literature. Anthology publishment.
2.A history of English literature. Modern times(1660-1940).Louis Cazamain. London
3. The Bloomsbury Guide to English Literature, p. 885.
4. Rupert Christiansen. Romantic Affinities: Portraits From an Age, 1780–1830. (London: Bodley Head, 1988), p. 215
5. The Oxford Companion to English Literature (1996), p. 156.
6. Robert Morrison and Chris Baldick, The Vampyre and Other Tales of the Macabre (Oxford: Oxford University Press).
7. The Oxford Companion to English Literature (1996), pp. 285–6.
8. The Norton Anthology of English Literature: The Romantic Age:
www.wwnorton.com/college/english/nael/romantic/review/summary.htm

İNGİLİS ROMANTİZMİNDƏ İNSAN KONSEPSİYASI

Rustamova Ilhama Saleh qızı

Xülasə

Romantik qəhrəman məfhumu çox mürəkkəb bir məfhumdur. Hər bir ədəbi əsərdə baş qəhrəman həlledici rol oynayır. Romantik əsərdə isə baş qəhrəman öz spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. Həmin xüsusiyyətlərin başlıcası- romantik qəhrəmanın onu əhatə edən gerçəklikdən narazı olması, həmin gerçəkliyə qarşı açıq, kəskin etirazı, hətta onunla mübarizə aparmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, romantik etiraz ən müxtəlif formalarda ifadə edilə bilər- bəzi qəhrəmanlar reallıqla barışdığı halda, başqaları onunla daim mübarizə aparır, ona qarşı üsyan qaldırır. Bu fərq ingilis romantiklərinin yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. İngilis romantizmi heç vaxt monolit bir cərəyan olmamışdır. İngilis romantikləri iki qola-aktiv (fəal) və passiv romantiklərə bölünürdülər. Bayron və Şelli ingilis romantizminin aktiv qolunu, Bleyk, Vordsvort, Kolric

isə - passiv qolunu təmsil edirdilər. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə Bayronun yaradıcılığına müraciət etmək məntiqi olardı. Bayron özünün, ədəbiyyatda tam yeni olan insan konsepsiyasını yaratmışdı. Avropa romantizmində Bayron qədər insan şəxsiyyətinin "mütləqiyyətini" təsdiq edən, onu müdafiə edən ədib yox idi. Bayronun yaratdığı şəxsiyyət konsepsiyası Avropa humanist dünyagörüşününün, təfəkkürünün, inkişafının mühüm və məntiqi nəticəsi idi.

WAYS OF TEACHING LANG UAGE SKILLS

f.ü.f.d.Talıbova Aygün Nofər qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Annotation: *There are different ways of teaching the 4 language skills, which are Reading, Listening, Writing and Speaking. Students can encounter various difficulties in these different skills. They will make mistakes in English pronunciation, grammar, syntax, vocabulary usage, and spelling. You have to remember that there is very often a connection between the native language of a learner and the mistakes he/she makes. Generally listening comprehension and speaking are the hardest skills for our students, as learners tend to be more exposed to reading and writing in their everyday lives, than they are to native speakers and communication situations in English. In class, you will often cover various skills at a time, helping your learners with pronunciation, vocabulary-building, perfecting their grammar syntax, as well as their general fluency.*

Key words: listening, reading, writing, speaking, skill
Açar sözlər: dinləmə, oxu, yazı, danışıq, bacarıq
Ключевые слова: прослушивание, чтение, письмо, речь, умение

Listening is the language skill that, at least initially, pupils find most difficult. This often occurs because pupils think or are led to believe they have to understand every single word they hear, which in fact does not happen even in the first language. In this case, the preparatory work on listening tasks, designed by the teacher, is very important. Therefor it is appropriate for the teacher to determine the degree of difficulty of the listening text, to the extent that it must contain words and linguistic structures already known by pupils. Then it is useful to illustrate briefly the context to which the listening task is referred, that in any case has to be close to situations experienced by the child and/or with which (s)he feels familiar [5,342].

During the first listening, pupils will be invited not to take notes, or be distracted by images, drawings or anything else, but just to focus on listening in order to understand at least the context and general meaning. The following listenings can be used to strengthen the understanding of information already heard, and in this case it may be useful to graphically set out some concepts or words. From mid-3rd. class upwards, once finished the listening activities the teacher can put some questions to the whole class, and confirm the accuracy of the answers, (s)he can write pupils' responses on the board and repeat the listening again, only at the end, will (s)he give the correct answers to the questions posed. In a later lesson, after having repeated the listening another time, some questions can even be put to individual pupils [4,214].

As shown by many studies, the oral production competence goes hand in hand with pupil's listening and comprehension abilities, these are usually held at a higher level than pupil's ability to communicate orally. So although the teacher is required to speak orally in a natural way, using also verbal forms and words that the child does not yet know, to enhance

speaking it is crucial for the teacher to keep in mind what the level of competence is that the pupil has in this area and consequently proposes speaking activities which may also be conducted starting with a very limited vocabulary. Especially in the first years of Primary School, in many cases (s)he can also make use of supplementary materials such as images, drawings, flash cards, etc. With pupils in the final years of the Primary School cycle (fourth and fifth grade), the teacher can invite children to express themselves in a more personal way, by using independently and spontaneously the linguistic structures they know. In this case, it is important that the correction of any errors in pronunciation, sentence construction, vocabulary, etc. is highlighted in a formative way, in order to increase pupils' ability to express themselves orally without the worry about having to do everything correctly. At this stage, in fact, mistakes have to be seen as an opportunity to learn and not as something negative to stigmatize, because this would have the immediate effect of restricting or even blocking the child's ability to speak. In instructional activities for speaking development songs, chants, poems, rhymes, preferably fun and rhythmical activities to accompany with body movements, clapping, stamping feet and so on, can be used. Apart from this, the teacher can also work in small groups or in pairs, giving first a model to reproduce and mime, and then leaving more space to spontaneous communicative forms where pupils can choose between different alternatives that the teacher is able to monitor. Speaking activities should not be an end in themselves, children are the first to feel the mechanical and stereotyped nature of a task, with the consequence of a decrease in motivation and interest. For this reason, speaking activities should be as authentic as possible, they should be brought to real-life situations in which the child may really need to communicate with other people, asking questions and giving answers. An authentic communicative setting can also be identified starting from the classroom environment, considering situations, events, concrete problems that the class is going through at that time, such as the arrival of a new school mate, a school visit, a holiday, something that all pupils know about, etc. A general recommendation for all activities related to speaking king is that pupils speak English as much as possible, avoiding the use the of the native language when they are in difficulty. About the use of the mother-tongue with a subsidiary function there are different points of view, some authors argue that in some cases this could be useful, others are not convinced of its usefulness. The author agrees with this second position, in fact, we believe it is appropriate to limit as much as possible recourse to the mother-tongue whenever the child faces a communication problem, so as not to generate artificial situations, but rather, maintain a high degree of authenticity in relation to the tasks proposed. In case of difficulty pupils can recourse to other channels of expression, using images, gestures, help signs, etc [2.45].

According to the objectives established by the teacher, individual reading may be preceded by his/ her reading aloud, paying attention to intonation and rhythm; during the child's individual reading the teacher will provide all necessary aids so that pupils do not become discouraged and stop reading. In the case of difficulty which extends to a significant number of pupils, additional materials to support the reading and understanding process underway, can also be proposed. Another way to stimulate interest in reading is to transform the selected text into a short script, assigning each child a role to play or a situation to mime. In this case it is important to check that pupils have actually understood what they are playing rather than focusing only on what they are saying [3.198].

When completed, writing activities probably will have some mistakes, also in this case it is important that the teacher does not emphasize the severity or number of mistakes, but (s)he will select the most frequent ones to correct them both individually and collectively. In this sense, it is also advisable to provide some games designed for the whole class where, the teacher recovers some mistakes directly from pupils' texts and asking questions about the

right solution. Time has to be devoted also to the self-correction of mistakes, by first proposing those made by the single child and then those of other class mates [1.156].

Conclusions

Innovation in language education and learning today requires overcoming the teacher-centered face-to-face approach and one-way communication flow of traditional teacher-pupil communication, in which the teacher does the talking and pupils are supposed to listen. We need to move towards an integration of multiple teaching methods, in which the teacher acts as a guide who helps learners explore new cognitive situations. These aspects are part of any "good teaching", but for teaching English as a foreign language in primary school, the adoption of active and participatory teaching approaches plays an even more important role, in order to improve the quality and effectiveness of the school curriculum on the basis of the learning outcomes achieved by pupils.

Literature

1. Allen, V. F. 1965. On Teaching English to Speakers of Other Languages. Champaign, III. : National Council of Teachers of English.
2. Bloch, S., and C. Trager. 1942. Outline of Linguistic Analysis.
3. Coleman, A. 1929. The Teaching of Modern Foreign Languages in the United States. New York: Macmillan.
4. Howatt, A. P. R. "1984. A History of English Language Teaching. Oxford : Oxford University Press.
5. Kelly, L. G. 1969 . 25 Centuries of Language Teaching. Rowley, Newbury House.

СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВЫМ НАВЫКАМ

Талыбова Айгун Нофер кызы

Резюме

Существуют различные способы обучения 4 языковым навыкам: чтение, прослушивание, письмо и говорение. Студенты могут столкнуться с различными трудностями в этих различных навыках. Они допускают ошибки в английском произношении, грамматике, синтаксисе, словарном употреблении и орфографии. Вы должны помнить, что очень часто существует связь между родным языком учащегося и ошибками, которые он/она совершает. Как правило, слушание понимания и речи являются самыми сложными навыками для наших студентов, поскольку учащиеся, как правило, более подвержены чтению и письму в своей повседневной жизни, чем носители языка и ситуации общения на английском языке.

DİL BACARIQLARININ ÖYRƏDİLMƏSİ ÜSULLARI

Talıbova Aygün Nofər qızı

Xülasə

4 dil bacarıqlarının öyrədilməsinin müxtəlif üsulları vardır. Onlar: oxu, yazı, dinləmə və danışıqdır. Tələbələr bu bacarıqlara yiyələnmək üçün bir sıra çətinliklərlə qarşlaşa bilərlər. Onlar ingilis dilinidə tələffüz, qrammatika, sintaksis, lüğət istifadəsində və orfoqrafiyada səhvlərə yol verirlər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, dil öyrənənin doğma dili ilə səvləri arasında əlaqə vardır. Ümumilikdə, dinləmə və danışıq bu bacarıqlar arasında tələbələr üçün çox çətin bacarıqlardır. Belə ki, bir qayda olaraq tələbələr gündəlik həyatlarında oxu və yazı bacarıqlarından istifadə etdiklərindən də az olaraq ingilis dilundən istifadə edirlər, nəinki ingilisdillilər ünsiyyətlərində daha çox ingilis dilindən situasiyalarda istifadə edirlər.

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ AMERİKA ƏDƏBİYYATI NASİRLƏRİ

f.ü.f.d. Vəliyeva Vəsilə Fəxrəddin qızı, Baba-zadə Nərmin Surxay qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
valiyeva.vasila@gmail.com
narmin.babazade81@mail.ru

Açar sözlər: realizm, psixoanalitik nəsr, ədəbi proses,nasir
Key words: realism, psychoanalytic prose, literary process, prose writers

Biz XX əsrin 20-ci illərində ədəbiyyatda yaranan aşağıdakı meylləri seçib fərqləndirə bilərik:

1. Psixoanalitik nəsr;

2. Zəif realizm; bunun səciyyəvi nümayəndəsi Cozef Herqeşeymerdir. Bir qayda olaraq, bu yazıçılar (yəni zəif realizmi təmsil edən yazıçılar) öz yaradıcılıqlarında kəskin situasiyalardan qaçır, siyasi çəkişmələrə yol vermir və əsas etibarilə, necə deyərlər, yumşaq sosial problemlərə üz tuturdular. Bu sırada biz Bus Tarkinqtonu misal göstərə bilərik.

3. Müasir amerikan ədəbiyyatının əsas naturalist qolları və cərəyanları xarakter etibarilə yerli xüsusiyyətləri tam şəkildə saxlayırlar. Şervurd Anderson (1876-1941) Orta Qərbin fermer və tacirlərinin təbəddülatlarla dolu həyatını dəqiq və incə ştrixlərlə təsvir edir.

4. Tomas Vulfun dövrü ədəbiyyatının müstəqil bir ənənə kimi yenidən canlanması və oturuşması ilə əlamətdardır. Ancaq onun meydana qoyduğu ədəbi nümunələr tam formal şəkildə sözügedən əyaləti əks etdirir[4].

Bütün bu göstərdiyimiz cəhətlər Tomas Vulfa qədər formalaşmaqda olan ədəbi prosesin qısa mənzərəsidir. Bu mənzərəni təsvir etməkdə, biz qəsdən müəyyən təsvirçiliyə və xronikallığa yol verdik ki, ədəbi prosesin inkişaf stixiyası mənzərəsi aydın şəkildə ifadə oluna bilsin. Bu, həm də XX əsr Amerika nəsrinin mənbələri olduğu üçün, biz ayrı-ayrı dövrlərin yazıçılarının və bədii əsərlərinin təhlilini aparmağa geniş şəkildə cəhd göstərmədik.

Məqsəd ondan ibarətdir ki, bu təsvir vasitəsilə ayrı-ayrı dövrlər arasındakı təbii əlaqə və bağlılıq xətləri aydın görünsün. Belə bir ümumi səciyyəli panoramı yaratmaqdan məqsəd, həm də sözügedən dövrdə amerikan ədəbiyyatını məşğul edən əsas problemlərin kökünə və mənbəyinə işarə etməkdir. Bu yolla biz, həmin dövrün ayrı-ayrı nümayəndələri arasındakı "keçid xətlərini" aydın şəkildə fərqləndirə bilərik[1].

Bu fikirlərimizin təsdiqi kimi, yenidən Şervurd Andersonun hekayələrinə xas olan bədii məziyyətlərin araşdırılması məsələsinin üzərinə qayıdaq. Müəllifin öz fikrincə, "Uaynsburq"da tapmış olduğu yeni forma öz mahiyyəti etibarilə bir neçə cəhətlə xarakterizə olunmalıdır. Burada verilən ayrı-ayrı hekayələrdə təsvir edilən insan taleləri bu və ya digər dərəcədə biri digəri ilə əlaqəli idi. Bu yolla müəllif dünyanın gözdən uzaq bir yerdə yerləşən balaca şəhərində gənclik yaşına çatmış insanın həyat duyğularını bədii şəkildə əks etdirirdi. Şervurd Andersonun tapmış olduğu yeni forma ayrı-ayrı novellalardan ibarət olan romana bənzəyirdi. Novellalarda təsvir edilən gəncin həyat duyğusu, dünyanı hiss edərək, damarlarındakı qanından keçirmək cəhdi həmin balaca şəhərdəki digər insanların taleləri və onları maraqlandıran problemlərlə də bağlı idi. Təsadüfi deyildir ki, 1919-cu ildə Ş. Andersonun "Uaynsburq" kitabı çapdan çıxanda o, bunu yarı roman formasında birləşdirilən novellalar toplusu adlandırmışdı. Şervurd Andersonun amerikan ədəbiyyatında yaratdığı ənənəni sonrakı görkəmli yazıçılar – Heminquey, Folkner, Steynbek və Kolduel uğurlu şəkildə davam etdirdilər[2].

Qeyd etmək lazımdır ki, Şervurd Andersonun bundan sonra da çap üzü görən kitabları onun yeni-yeni yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxartmaqla əlamətdar oldu. İngilis yazıçısı Virciniya Vulf Şervurd Andersonu sənətkarlıq, mövzu və sujetə münasibət baxımından Çexova bənzətmişdir. Virciniya Vulf öz fikirlərinə davam edərək yazırdı ki, Çexov ingilislərin sujetli novella haqqında fikirlərini öz yaradıcılığı timsalında darmadağın

etmişdi[4]. Onun fikrincə, Şerburq Anderson da sənətkarlıq və yazı manerası baxımından məhz Çexovun yolu ilə getmiş, novella janrının sturukturunu yadda qalan cizgilərlə zənginləşdirmişdir.

"Bu mənada Şervurq Andersonun kitabının başlığına çıxarılan "Yumurta" hekayəsini xüsusi olaraq fərqləndirmək lazımdır. Burada köhnə pritçaların ruhunda milli mifin kəskin tənqidi əsas yer tutur. Dəbdə olan jurnalları oxuduqdan sonra ruhlanan valideynlər öz övladlarının taleyini parlaq uğurlar üçun hazırlayır[3].

Bütün bu göstərdiyimiz cəhətlər Tomas Vulfa qədər formalaşmaqda olan ədəbi prosesin qısa mənzərəsidir. Bu mənzərəni təsvir etməkdə, biz qəsdən müəyyən təsvirçiliyə və xronikallığa yol verdik ki, ədəbi prosesin inkişaf stixiyası mənzərəsi aydın şəkildə ifadə oluna bilsin. Bu, həm də XX əsr Amerika nəsrinin mənbələri ilduğu üçün, biz ayrı-ayrı dövrlərin yazıçılarının və bədii əsərlərinin təhlilini aparmağa geniş şəkildə cəhd göstərmədik.

Ədəbiyyat

1. A sourcebook to our Multicultural literary Heritage by Alpana Sharna Knippling (Westport, Connecticut: Greenwood, 1996)
2. A Bio – Bibliographical Critical Sourcebook By Emmanuel S.Nelson (Westport, Connecticut,Greenwood, Press, 2000)
3. Блум, Горальд, изд (2001), Том Вулф (Современные критические взгляды), Филадельфия, Chelsea House Publishers.
4. Брайан Авеля (2002). Том Вульф Критические Companion, Westport, CT: Greenwood Press
5. Эмерсон Р. У. Природа – В ки. Эстетика амерканского романтизма. М.,1977
6. Зверев А. Послесловие . – В ки. Т.Вулф. Домой возврат нет.М., 1977

İnternet resursları

www.wikipedia.org
www.americanwriters.org

AMERICAN LITERATURE PROSERS IN THE 20s OF THE XX CENTURY

Phd.Valiyeva Vasila Fakhraddin, Babazadeh Narmin Surkhai

Summary

As it can be seen, the article covers the main ideas of the prose writers of American literature in the 20s of the XX century, including Thomas Wolfe, one of the most prominent representatives of the 20th century American prose, with his creative genius and innovation, and above all, his attitude to the subject and mission of his literature. This was one of the main features that characterized the process of change of "my life" and "America" in American literature at the beginning of the XX century. Thus, starting from the time period we are talking about, the American epic was undergoing deep changes precisely in terms of its poetic structure, and old stereotypes were persistently trying to get rid of them in order to gain new, more complete qualities.

Thomas Wolfe's attitude to this subject varied fundamentally, and all this he achieved by summarizing the best literary traditions that existed before him. Wolfe saved all of American prose from escaping irresistibly to a happy ending.

A CRITICAL STUDY OF AGATHA CHRISTIE'S WOMEN

Zeynalova Səbinə Zakir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
zeynallisabina@inbox.ru

Annotasiya: *Agatha Christie's writing career of more than fifty years gave her room to develop certain themes in social history. One of the most interesting of these is her presentation of women. Christie's two major types are older, unmarried women and young, high-spirited girls. Within those two types, Christie deals with the good, the evil, the eccentric, and the ineffectual. Her characterizations also include less important types, but those two major kinds of woman dominate her detective novels. Miss Marple in particular is an important character and incorporates many of the strong virtues with which Christie imbues her women.*

Açar sözlər: detektiv fantastika, qadın detektivlər, 1920-ci illərin yeni qadını, gender inqilabı, gender, feminizm, dedektif, stereotip, inkişaf edən qadın

Key words: detective fiction, female detectives, 1920's new woman, gender revolution, gender, feminism, sleuth, stereotype, surplus woman

The traditional gender roles assigned to women in literature were crushed by many women writers who depicted women in unconventional roles and a major writer among them is Agatha Christie. In detective fiction, majority of leading characters have always been men and women used to be the victims of the crime. But Agatha Christie broke away from this conventional trend in crime fiction and created intelligent female detectives. She gave heroic attributes to women characters and proved that they are also capable of achieving the goals like men. She fought Victorian literary conventions, which depicted women as weak and dependent on men, to bring out females with sharp and brilliant minds. But she was strongly criticized by her contemporaries for her stereotypical female characters. This paper analyses the effective portrayal of the strong and independent female detectives and new women of 1920's in Christie's work. This paper also aims at finding the feminist traits in Christie's women characters and their role in shattering the conventional stereotypes of women in crime fiction.

Agatha Christie, popularly known as "Queen of Mystery or Queen of Crime", is a best-selling author of detective fiction. She, along with Arthur Conan Doyle, is regarded as one of the chief exponents of Golden Age of Detective Fiction. Agatha Christie is remembered for her creation of extraordinary unconventional and innovative characterization of detectives. Though she was a prolific author, popular among the literary circle and admired by both male and female readers, the critics undervalued her works as ones with no literary merit. But, during 1990's, critics started studying her as a serious and genuine writer of fiction and one of the major figures of popular literature. Even if her female characters entertain the readers, she was criticized for antifeminist characters in her writings. But a close reading of her works reveals very strong and independent female characters that were capable of breaking the norms of Victorian society. The 1900's witnessed a drastic change in the condition of women and with the right to suffrage, inherit property and earn wages brought freedom into their then restricted lifestyle. The Post World Era which strengthened their willpower saw the emergence of the iconic new woman of 1920's. The roaring twenties saw a sudden change of society into modern consumerism and hot gender debates. The new empowerment was evident in the way of dressing and style. The image of a flapper with a bob hairstyle and short skirts or the androgynous look with shirt and trousers became a symbol of Edwardian new woman. This image of the modern woman created a gender revolution and negotiation. Agatha Christie who started her writing career around this turbulent period was evidently influenced by the social scenario of the time and mended her characters accordingly. In her works, one can find a wide array of women characters ranging from submissive wives, compassionate mothers, naïve young women and intelligent sleuths to ambitious career woman, inquisitive spinsters, modern flappers, unmarried mothers, charming mistresses, and malicious murderers. She was often criticized for the traditional gender stereotypes and

villainous women characters in her novels. Critics targeted her for overt sexism and her for being not a feminist. The diverse characterisation of Christie revealed an audacious notion that women are capable of doing anything and no way inferior to men. The virtuous and vicious women of Agatha Christie were a realistic portrayal of the innate ability of the women in a patriarchal society. Consciously or unconsciously, Christie created some marvelous bold characters who, when analysed through the feminist lens, broke away the societal norms and stopped acting as the angel in the house. There are many examples for new women in Christie's works like Lady Eileen "Bundle"Brent, Ann Beddingfield and Henrietta Savarnake. They are adventurous, free-spirited women who are not ready to be tamed by the conservative society. They are always ready to embark on an adventure all alone. The iconic flapper of 1920's was notorious for smoking, drinking alcohol, driving cars, and having affairs with men. But not all of them went to this extreme to celebrate their newfound freedom and selfhood, and those kinds of women are depicted in Christie's novels. Bundle Brent who appeared first in The Secret of Chimneys is a brisk and energetic young woman who with her courage and intelligence helps in solving mysteries. Like most of the new women she is a lover of driving and likes to ride her Hispano-Suiza car so fast to be called as a terrific rider. Likewise, Henrietta, an antagonistic mistress to a murder victim, in The Hollow is very fond of driving alone so that she can enjoy her escapades to the fullest. She is a self-made woman, who is a professional sculptor and lives a life on her own way. Anne, the protagonist of The Man in the Brown Suit is a fearless young woman who makes a daring quest to a strange foreign land to unite with a man she loves. All these young woman shatters the concept of marriage prevailed at that time. Anne and Bundle Brent reject the socially elite proposals of marriage which were the ultimate goal of young women of the Edwardian conservative society to find their own self and identity. They smash the Victorian concept of women being weak. There is an instance where Anne remarks that in the beginning the nomadic men and women were strong alike and she believes that innately women are as strong as men. Although these representative flapper figures are not portrayed as reckless, they are highly opinionated clever women with a zest for life. There are some characters who entered or want to enter in a successful married life, rejects the idea of being submissive in a liaison. They don't succumb to the age-old ways of domesticity like acting as a good caretaker of a house, tending a garden or even cooking scrumptious meals. The young wife, Griselda of The Murder at the Vicarage, being a Vicar's wife is supposed to be a woman who follows the traditional ways of looking after a household. On the other hand she is a jaunty young woman who doesn't want to please or follow the customs of being a good housewife and is not afraid of constant criticism from the older ladies. Mrs Summerhayes of Mrs McGinty's Dead is another example for woman who enjoys a happy married life but not entangled by the societal norm of being a good custodian of the household. Joanna Burton of The Moving Finger is a lively young woman who is eager to get into married life but doesn't get along the traditional way of being a gentle, submissive prospective bride. She is a sprightly young empowered modern woman who rides cars, criticizes the chauvinistic men around her and cannot be disciplined according to the ways of a conformist lifestyle. Tuppence Beresford is one of the famous female sleuths of Agatha Christie. She is a representative figure of new woman. She is a professional woman who chose a modern career, which was not much sought after by women, to satiate an excited, eventful life. This female detective, in her first appearance in The Secret Adversary, is shown as a young pert side kick to the male lead investigator, later on swaps the gender roles and becomes the superior figure. She marries the male detective Tommy Beresford but continues her career even after the marriage. Her active feminine intuitive nature gets more attention than the passive masculine rationality of Tommy. Being the active one among the detective duo she is the initiator of the investigation and finds immense pleasure and excitement in unravelling a mystery. Though she assumes the role of a

mother and wife as well, she is not ready to get stuck into the home comforts. Tuppence rejects the idea of being inferior and wants to bring parity in her relationship with Tommy. Tuppence does not like the idea of Tommy looking after her; rather she wants to be self-reliant and treated as an equal so that they can solve the mystery together. Serving as a nurse and driver during the First World War made her a strong-willed woman who does not want to be inferior to man in her abilities. This helps her cross the boundaries existed between the traditional detective duo of male being the dominant and female being the subservient. Tommy and Tuppence appear in five works of Christie where Tuppence at times becomes the leading investigator by finding a fair share of clues which Tommy could not. Her spontaneous quick-witted nature and Tommy's deductive ability makes them solve the case and complement each other as opposed to the usual power politics between a detective couple. While creating the crime fiction writer Ariadne Oliver, Agatha Christie tried to mirror herself. In this characterization Ariadne's struggle of continuing with the character of Finnish detective Sven Hjerson reflects Christie's trouble with her most famous character Hercule Poirot, the egoistic old Belgian investigator. Through Ariadne she also exposes the mistakes she did as an author during her early writings. She created her character as a proto feminist in her ideologies. There are many occasions where Ariadne points out that women are more adept. For instance, she always asserts the idea of a woman heading the Scotland Yard for successful completion of cases. She is a friend of Poirot and appears alongside in many of his novels where she does an active role of more than a side kick. Nevertheless, Poirot degrades most of her intuitive findings on the grounds of logic and reason, finds out at the end that her assumption was right from the beginning. There is a constant struggle of intuition versus rationality and at many times Poirot admits her skills. She is presented as a humorous woman and is likened by everyone. One of the most celebrated female detective figures of all-time is the famous old woman, Miss Jane Marple. The character shows the real craftsmanship of Agatha Christie. Deliberately, she chose an ordinary old uneducated village spinster, who rarely got out of her town, as her character and through an intelligent and creative portrayal, made the old lady appealing to all generations than any other young female sleuths. Like many of her other characters Miss Marple faced a lot of criticism for being a traditional narrow-minded Victorian woman. But the reality is that, though Miss Marple appears to be a conservative old woman, she is aware of the modern ways and exhibits subtle feminist elements. Miss Marple is the representative figure of a social transformation occurred after the First World War. After the world war, along with the new women emerged the surplus woman. Surplus women are the unmarried old women who chose to live a single life; one reason being the shortage of male partners due to the causality of war. Agatha Christie herself was a single divorcee mother during the creation of Miss Marple. Shaw and Vanacker in their critical study addressed ''the spinster's potential as both fearsome oddity and moral force" (99). The advantage of innocent and sociable image of a surplus woman of 1920's was seen in the later detective characters such as Dorothy Sayer's Miss Climpson, Patricia Wentworth's Miss Silver, Anna Katherine Green's Amelia Butterworth as well. Among all others Miss Marple stands out with her indomitable spirit. The portrayal of stereotypic inquisitive spinster was seen as conservative, but as a matter of fact the population contained a number of surplus women and it was normal to adopt one as a character, whom many at that time can relate to. She has the benefit of hiding her detective skills under the facade of an old gossipy woman who does not know much about the way of the modern world. She, like many other sleuths of Agatha Christie, is gifted with the faculty of intuition and incorporates her experience of living in a small town named St Mary's Mead while deciphering an answer to a mystery or case. Here, she blurs the border between intuition and logic and uses both the faculties in an organised way in contrast to Ariadne Oliver who relies solely on her intuitive skills. She has studied the traits of humanity while living her whole life in a boring small town all alone and

shaped her observation and deductive skills to entertain and amuse herself in her own ways. According to her, prototypes of all human beings were available in St Mary's Mead and she always relates to those experiences once she takes up the case. She is quick witted, lively, sociable women who is welcomed by all the social circles and thus makes it easier for her to find clues and gather information to help solve the crime. According to Merja Makinen, the "ageism and the prejudice against spinsters is consistently shown to be erroneous, Miss Marple's astute shrewdness about all aspects of human life put her at the center of society, rather than at the margins" (62). As opposed to the claims of early critics, Christie did not intend to create Miss Marple as a vulnerable old lonely lady but a genius experienced female detective, who takes advantage of her image as a surplus woman without marital or filial ties, to achieve her ends and lead a life she enjoys. This way the character of Miss Marple was intentionally created conservative to give her the ultimate freedom. It is the same case with the negative characters. The Mrs. Hubbard of Murder on the Orient Express is a strong old woman who is courageous enough to face her fears and murder the person who brutally killed her grandchild. The criminals of Christie are also intelligent masterminds who can confuse those around them. Also, Christie portrays in many of her novels a bond between women which is much stronger than the marital bond. Miss Hinchcliffe and Miss Murgatroyd show the epitome of female friendship. This can be seen as the "woman for woman" notion of feminism. Thus, it can be concluded that Christie's women are incredibly unique and exhibits feminist traits of selfsufficiency and independent thinking. Instead of giving more importance to the socio-political scenario of a turbulent era, Christie focuses on individuals and their everyday life in the society and thereby making the works appealing to readers of all generation.

Reference

1. Christie, Agatha, The Hollow, New Delhi: Harper Collins,2002.
2. The Murder in the Vicarage, New Delhi: Harper Collins,2007.
3. The Secret Adversary, New Delhi: Harper Collins,2017.
4. Murder on the Orient Express, New Delhi: Harper Collins,2017.
5. A Murder is Announced, New Delhi: Harper Collins,2017.
6.The Man in the Brown Suit, New Delhi: Harper Collins,2017.
7.Merja, Makinen, Agatha Christie: Investigating Femininity, New York: Palgrave Macmillan,2006.
8.Shaw, Marian and Vanacker Sabine, Reflecting on Miss Marple, London: Routledge,1991.
9. Cruse A. Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics / A. Cruse. – Oxford: Oxford University Press, 2000.
10. Finegan E. American English and Its Distinctiveness. In E. Finegan and J. R. Rickford, eds. Language in the USA: Themes for the twenty-first century / E. Finegan. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – Pp. 18–38.
11. Fontenelle T. Practical Lexicography: A Reader / T. Fontenelle. – Oxford: Oxford University Press, 2008.

Xülasə

Agatha Christie'nin əlli ildən çox davam edən yazıçılıq karyerası ona sosial tarixdə müəyyən mövzuları inkişaf etdirmək üçün yer verdi. Bunlardan ən maraqlılarından biri onun qadınları təqdim etməsidir. Kristinin iki əsas növü yaşlı, subay qadınlar və gənc, yüksək ruhlu qızlardır. Bu iki növdə Christie yaxşı, pis, ekssentrik və gücsüzdür. Onun xarakteristikasında daha az əhəmiyyətli tipləri də əhatə vardır, ancaq bu iki əsas qadın növü onun detektiv romanlarında üstünlük təşkil edir. Xüsusilə Miss Marple mühüm personajdır və Christie'nin qadınlarına aşıladığı bir çox güclü məziyyətləri özündə cəmləşdirir

ONLINE COURSES AND THEIR ROLE IN LANGUAGE LEARNING

Dissertant Aghayeva Nigar Agha qızı
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Nigar.aa@mail.ru

Online courses have recently came into the scene in Azerbaijan and may well prove to be a good way to teach and study foreign languages. The course analysed in this thesis was part of the first large-scale experience with MOOCs as a way for English language learning in Azerbaijan. This course was formed so that absolute beginners could fast learn the meanings of the many most frequent English words and start to read short texts or dialogues.

This sort of language course – its characteristic forms are that it is for a lot of people, online and free – meets a clear social demand. English language learning at basic levels can influence people's employability, their activity at work and their opportunity of promotion. MOOCs are online courses for students through the world in which participants often do not get credits or grades [1, s.4-13]. Bearing in mind that such a course is relatively short – 24 study hours in this case – and that the linguistic purpose was for students to learn pretty many vocabulary to be able to read small texts, an achievement which would later on lead them to read longer texts and engage in extensive learning, the course designers were well aware of the need to form clear and realistic porposes that would not deceive, frustrate or disappoint those students who finished the course.

This course was part of a wide project whose main purpose was twofold, first to help to face up to the challenge of forming large scale MOOCs in all spheres of interest to universities in the Azerbaijani-speaking world and, second, to collect information concerned to the general interest and practicability of this kind of teaching/learning methodology. In addition to these fundamental aspects, another modernization was that participants would have the chance to get various kinds of achivement certificates for their taking part in the course.

The course developers endeavoured to supply high-quality learning materials some of which had recently been published by Cambridge University Press. A main principle for the course formers was that participants should not discern the contents of this MOOC as in any points "second class" on the grounds that it was a free course. The course contents had been carefully published with the target learners in mind, making use of state-of-the-art insights in the spheres of corpus linguistics, vocabulary learning, and foreign language studying.

The other innovative aspect of MOOCs, possibly the most important, is the chance for crowdsourcing. Collaborative work is not modern in the field of language learning and teaching but the chance to get hundreds of students communicating in their English language development and correcting each other's mistakes is an appealing idea that requires scrupulously careful materials design; the vast number of potential participants make it important to provide user-friendly, transparent, completely practical course contents so that the P2P ("person to person") activities allowing course participants to communicate and correct each other's work will work smoothly. Students were also encouraged to interact in the online courses that were ruled by a course facilitator.

With regards to methodological principles, the attitude accepted in this course was designed to propitiate explicit learning, use of the first language, and to make sure that full advantage was taken of previous linguistic knowledge and pre-existing cognitive abilities: previous linguistic knowledge can help learners to find and take advantage of similarities

across languages; younger language learners can make proficient use of other resources such as online dictionaries.

The aim of this study was twofold. On the one hand, since it was the first time that a whole set of MOOCs were implemented and formed in the Azerbaijani context and given that this is a radically new method of delivering a course, it was felt that there was a need to achive more information about participants and their interests. The fact that these courses are online and free makes it difficult to collect data related to profiles of participants. Meanwhilwe, there was also a linguistic case in this study and a set of questions was designed to check the participants' performance in this MOOC. Related to time and space restrictions this second aspect will not be analysed here, and we will concentrate instead on the participants' profile and previous language learning knowledge. This kind of information may be useful for institutions offering MOOCs as well as for course formers, especially in the area of language learning and teaching.

Conclusions

The purpose of this research was to analyse the kind of participants on a large scale MOOC which was mainly designed to set up learning English as a Foreign Language. The information analysed here offers that there is a specific target group of learners that are concerned in using this kind of teaching/learning methodology to learn languages and for that reason efforts should be made to satisfy their needs and interests.

One of the main potential areas of interests in the use of MOOCs is precisely that of language teaching and learning given that the modern technology makes possible many exciting tasks in this the field. The course described in this thesis has proven to be practical for language learners and teachers alike [2]. Previous studies have already depicted that the teaching environment found in a MOOC can also supply very useful conditions for the teaching and learning of language that can often be complicated to deal with in traditional learning [3].

MOOCs are a very recent phenomenon and a number of problems still need to be resolved. Some authors like Aguaded-Gómez [4] point for instance to monetization, to the certification of courses as issues and to determining the authenticity of learners that need to be solved. In the area of language learning there are others, more pedagogically oriented, such as the usefulness of these courses for various kinds of learners with regard to their age and knowledge they had before, motivation, as well as the profitableness of crowdsourcing.

The positive outcomes of the modern study show that this methodology presents a vast number of advantages for language learners and therefore further study and research would be worthwhile so that to find new methods of facilitating large-scale education , particularly language learning, either in or out of the university system.

Reference

1. Godwin-Jones, R. (2012). Challenging Hegemonies in Online Learning. *Language Learning & Technology*, 16(2),4-13.

2. Mackness, J., Mak, S. and Williams, R. (2010). The ideals and reality of participating in a MOOC. In: *Proceedings of the 7th International*

3. Bradshaw, D. (2013, march 11). Academic freedom goes global. *Financial Times*. FT Special Report, p. 1.

4. Aguaded-Gómez, J. I. (2013). The MOOC Revolution: A new form of education from the technological paradigm?. *Comunicar*, 41, XXI. DOI: http://dx.doi.org/10.3916/C41-2013-a1

ONLAYN KURSLAR VƏ ONLARIN DİL ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ROLU

Ağayeva Nigar Ağa qızı

Xülasə

Onlayn kurslar Azərbaycanda bu yaxınlarda səhnəyə çıxdı və xarici dilləri öyrətmək və öyrənmək üçün yaxşı üsul ola bilər. Bu tezis təhlil edilən kurs Azərbaycanda ingilis dilini öyrənmə üsulu kimi MOOCs ilə ilk genişmiqyaslı təcrübənin bir hissəsi idi. Bu kurs elə qurulmuşdur ki, mütləq yeni başlayanlar ingilis dilində olan sözlərin mənalarını tez öyrənsinlər və qısa mətnləri və ya dialoqları oxumağa başlasınlar.

ОНЛАЙН-КУРСЫ И ИХ РОЛЬ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА

Агаева Нигяр Аги дочь

Резюме

Онлайн-курсы недавно появились в Азербайджане и вполне могут оказаться хорошим способом преподавания и изучения иностранных языков. Курс, проанализированный в этой диссертации, был частью первого крупномасштабного опыта использования МООК как способа изучения английского языка в Азербайджане. Этот курс был составлен таким образом, чтобы абсолютные новички могли быстро выучить значения многих наиболее часто используемых английских слов и начать читать короткие тексты или диалоги.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN EKOLOJİ TƏRBİYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Baş laborant Hüseynova Ayan Əliağa qizi
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,Bakı şəhəri
Ayanhuseynova046@gmail.com

Açar sözlər: ekoloji tərbiyə,təbiətə məhəbbət,əməksevərlik,uşaqlar,insan

Ключевые слова: экологическое воспитание, любовь к природе, трудолюбие, дети, люди

Keywords: environmental education, love for nature, hard work, children, people

Bildiyimiz kimi,məktəbəqədər dövr uşaq şəxsiyyətinin ilkin dövrüdür. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsində həm də təhsilində təbiətin rolu əvəzedilməzdir. Uşaqların əqli və psixi inkişafında,şəxsi inkişafının xüsusiyyətlərini,bioloji ekologiyanın müxtəlif dərəcələrini nəzərə alaraq,məktəbəqədər dövrdə təbiətlə tanışlıq onların tərbiyəsi üçün elmi əsas ola bilər. Konsepsiyaların və həmçinin ekoloji faktiki materialın seçilməsi üçün meyarlar iki məqamdır: onların vizual təsviri və praktik fəaliyyətə daxil olma imkanı. Məlum olduğu kimi,məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vizual-effektiv və vizual-məcazi təfəkkür formaları üstünlük təşkil edir. Bu dövrdə təbiət haqqında yalnız xüsusi seçilmiş və yaşa uyğunlaşdırılmış məlumatların başa düşülməsini və mənimsənilməsini təmin edə bilər. Təbiət haqqında biliklər uşaqların şəxsiyyətini hərtərəfli inkişaf etdirir. Təbiətə məhəbbət,onu sevmək və qorumaq,qayğı göstərmək vərdişlərinin tərbiyə edilməsi təkcə təbiətə idrak marağının yaranmasına təkan vermir, həm də uşaqlarda vətənpərvərlik, insanpərvərlik, əməksevərlik kimi ən ali xarakter xüsusiyyətlərinin formalaşmasına kömək edir. Azərbaycanın təbiəti heyrətamiz və gözəldir. Bu gözəllikləri qorumaq bizim borcumuzdur.Məhz bu dövrdə ekoloji mədəniyyətin əsasını qoymaq lazımdır. Çünki uşaqlarda parlaq təxəyyül, qavrayış, emosianal təssüratlar və təfəkkürün inkişafı erkən yaş dövründə başlayır. Ekoloji tərbiyənin əsas məqsədi ondan ibarətdirki, əxlaqın mənəviyyatın inkişafı,uşağın ətrafdakı təbiətə olan münasibəti, zəkanın formalaşdırılması, təbiətin bir hissəsi kimi özünə düzgün münasibətin formalaşdırılmasıdır.Təbiətə şüurlu münasibət,sevgi və qayğı uşaq yaşlarından formalaşdırılmalıdır. İnsan və təbiət haqqında,bütün dövrlərin və

xalqların filosofları, şairləri, rəssamları hər zaman bu aktual mövzulara öz ehtiramlarını bildirmişlər.Amma, bəlkə də, ekoloji böhran, bəlkə də fəlakət təhlükəsinin bəşəriyyətin üzərinə düşdüyü, insanın maddi və mənəvi fəaliyyətinin yaşıllaşdırılması probleminin həyati zərurətə çevrildiyi dövrümüzdəki qədər kəskin olmamışdır.Təbiət insanın öz ərazisinə zorla müdaxiləsinə özünəməxsus şəkildə reaksiya verir: planetdə müxtəlif heyvan və bitki növləri sürətlə yox olur, boşaldılmış yerlər zərərli və təhlükəli orqanizmlərlə, o cümlədən patogenlərlə dolur; Son zamanlar allergik və nöropsikiyatrik xəstəliklərin artması xarakterikdir və anadangəlmə anomaliyaları olan uşaqların sayı artır.Əsrlər boyu insan təbiətə münasibətdə istehlakçı olmuşdur: o, nəticələrini düşünmədən yaşamış və onun hədiyyələrindən istifadə etmişdir. Daima insanlarda təbiəti onun əsassız olaraq vəhşicəsinə məhv edilməsindən və çirklənməsindən qorumaq, insanları ona qayğıkeş münasibətdə tərbiyə etmək arzusu var idi.

Məktəbəqədər yaş ekoloji biliklərin əsaslarının mənimsənilməsinin ən məhsuldar dövrüdür, çünki körpə təbiəti çox emosional, canlı bir şey kimi qəbul edir. Təbiətin uşağa təsiri çox böyükdür: körpəni səslər və qoxular, sirlər və tapmacalar dənizi ilə qarşılayır, sizi dayanmağa, baxmağa, düşünməyə vadar edir. Ətraf aləmin gözəlliyi doğulduğun, yaşadığın yerə bağlılıq hissini, nəhayət, Vətən sevgisini yaradır.

Uşaqlara - Balıq sudur, quş havadır, heyvan meşədir, çöldür, dağdır. İnsana isə Vətən lazımdır. Təbiəti qorumaq isə Vətəni qorumaq deməkdir kimi sözləri onlara mütəmadi olaraq çatdırmaq vacib məsələlərdəndir.

Məktəbəqədər uşaqların ekoloji tərbiyəsi aşağıdakıları əhatə edir:

- təbiətə humanist münasibət tərbiyəsi (əxlaqi tərbiyə);

-ekoloji bilik və ideyalar sisteminin formalaşması (intellektual inkişaf);

-estetik hisslərin inkişafı (təbiətin gözəlliyini görmək və hiss etmək, ona heyran olmaq, onu qorumaq istəyi).

-uşaqların bitki və heyvanlara qulluq etmək, təbiəti qorumaq və qorumaq üçün mümkün olan fəaliyyətlərdə iştirakı.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində ekoloji təhsilə belə inteqrasiya olunmuş yanaşmanın bütün komponentləri ayrı-ayrılıqda mövcud deyil, bir-biri ilə bağlıdır. Beləliklə, təbiətə humanist münasibət ətrafımızdakı dünyanın bənzərsiz olduğunu, qayğımıza ehtiyacı olduğunu başa düşmək prosesində yaranır.

Təbiətin gözəlliyini uşağa açmaq və onu görməyə öyrətmək çətin işdir. Bunun üçün tərbiyəçi-müəllim özü təbiətlə harmoniyada yaşamağı bacarmalı, uşaqlara nümunə olmalıdır. Onlar tərbiyəçi-müəllimin sözlərinə çox diqqətlidirlər, böyüklərin hərəkətlərində müsbət və mənfi cəhətləri yaxşı ayırd edirlər. Ekoloji tərbiyə, təbiətə səmimi məhəbbət təkcə müəyyən ruh halı, onun gözəlliyini dərk etmək deyil, həm də onu dərk etmək və bilmək deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva Ş. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı – 2010.
2. Əliyeva Ş.Q. Məktəbəqədər təhsilin aktual problem¬ləri. Bakı-“Elm”. 2010, 282səh.
3. Əhmədov.A.H.Ətraf aləmlə tanışlığın tədrisi metodi¬ka¬sı. “Nərgiz” nəş-riyyatı. Bakı. 2016. 240 s.
4. Məmmədova X.Uşaq bağçalarında ekoloji tərbiyə. Ba¬kı, 2012, MSA, 212 s.
5. “Məktəbə hazırlığın təşkili Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Qərar. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 8 yanvar 2010-cu il.
6. Rüstəmova N.,Zeynalova Z.,Abdullayeva K. Folklor nümunələrində məktə¬bə¬qədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi problemləri. Bakı.ADPU.2011.130 s.
7. .Sadıqova S.M. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-əxlaqi tərbiyəsi məsələləri (hərbi vətənpərvərlik). Bakı. 2016. ADPU. 169 s.

8. Sadıqova T.B. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə işinin təşkili. Dərs vəsaiti, Bakı, 2010. 200 səh.

FORMATION OF ENVIRONMENTAL EDUCATION OF PRE-SCHOOL CHILDREN

Summary

The formation of the principles of ecological culture is the formation of a conscious correct attitude to nature itself with all its diversity, to the people who protect and create it, as well as to people who create material or spiritual values in nature. is to understand the dependence on the situation. This is the understanding of the human ability to creatively interact with nature. Forming ecological education in children is the basis of their health. Cleaning the environment, taking care of plants and trees is one of the main factors. Forming these qualities in children means ensuring that they grow up in a healthy environment in the future. Therefore, the first ideas about the environment are formed in the family, and then in the preschool period. Parents and educators should pay special attention to the correct application of environmental education.

BÖYÜK BRİTANİYA XÜSUSİ BÖLMƏLƏRİNDƏ HƏRBİ DÖYÜŞ NÖVLƏRİNDƏN İSTİFADƏ ÜSULLARI

Məmmədov Şahmar Rüstəm oğlu, Babayeva Nurlana Bəhlul qızı

Açar sözlər: hərb, silah, xüsusi bölmə, döyüş, Böyük Britaniya
Key words: military, weapons, special forces, combat, Great Britain

Elmi məqalədə müxtəlif mənbələr və nəşrlər əsasında Böyük Britaniya xüsusi təyinatlılarında hərbi döyüş növlərindən istifadənin əsas prinsipləri, həmçinin müxtəlif üsulları tədqiq edilmişdir. Müəlliflər tərəfindən elmi məqalədə bu prosesin Böyük Britaniya ordusu və dünyanın müxtəlif ölkələrində bir sıra səciyyəvi hərbi qüvvələr üçün oxşar xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Böyük Britaniyada mütəşəkkil cinayətkarlıqla aktiv mübarizədə iştirak edən və terror aktlarının qabağını alan və lokallaşdırma əməliyyatını aparan bir neçə xüsusi bölmələr mövcuddur. Onların ixtiyarında Londonda olan bu kimi təşkilatların maksimal müdafiəsinin təmin olunması daxildir. Məhşur «mavi beretlər» adlı təlimatçı snayperlərin vəzifələrinə polislərin mahir atıcı olmaları daxildir.

Skotland-Yardın özündə də xüsusi antiterror şöbə fəaliyyət göstərir. Bu şöbələrin tərkibində müxtəlif terror qruplarına tətbiq olunan yüzə yaxın yüksək peşəkar xəfiyyə var. Buna Skotland-Yardda şəxsi mülkiyyətləri cinayətkar ünsürlərdən qoruyan patrul xidmətini də daxil etmək olar.

Daha iki texniki kömək bölməsi mövcuddur; onlardan biri şəxsimülkiyyətləri qorumaqla, o biri isə elektron izləmə ilə məşğuldur. Hərbi istehkamçı bölməsi partlayıcı qurğuları quraşdırır yaxud əksinə zərərsizləşdirir. İngilis xüsusi təyinatın ən məhşur bölməsi yüksək səviyəli mütəxəssis yetişdirən hava desantçılarıdır. Məhz onlar terrorizmlə mübarizədə ən vacib təşkilatçılardır, çünki tamamilə xüsusi təyinat vəzifəsini yerinə yetirirlər.

Hava desantçıların bazası Londonun qərbində yerləşən Xereforddakı Bredberi Laysın düşərgəsidir. Bu baza əsaslı müdafiə olunur: onu tikanlı məftil əhatə edir, bütöv perimetr

boyunca telekameralar yerləşir. Heç bir jurnalist bura daxil ola bilməz, heç kim bu hərbiçilərin üzünü görməyib və adını bilmir.

Ordular içində ən dözümlü və qətiyyətli əsgərlər SAS döyüşçüləridir. Burada əsl peşəkarlar Britaniya ordusundan seçilən könüllülərdir. Onlar «kim risk edir, o udur» şüarı altında hərəkət etməyə öyrəşiblər.

SAS bölməsinin tarixi 1941-ci ildən başladı, ikinci dünya müharibəsinin əvvəlində Britaniya polkovniki Devid Starlinq qərara gəldi ki, Afrikada, alman qoşunlarının arxa cəbhəsində xüsusi hərbi dəstə yaratsın. Bu aksiya Rommelin korpusuna qarşı idi. 1942-43-cü illərdə SAS xüsusi bölməsi məşhur «Overlord» əməliyyatının hazırlanmasında bilavasitə iştirak etdi. Bu əməliyyat İngilis və Amerika qoşunlarının Normandiyaya köçürülməsini nəzərdə tuturdu.

İkinci dünya müharibə bitdikdə SAS bir müddət dağıldı. İngilis komandanlığı milli azadlıq hərəkatı axınına və ingilis müstəmləkə sisteminin dağılmasına görə məcbur oldu ki, yenidən xüsusi hazırlıq bölmə sisisteminə müraciət etsin. 1946-cı ildə İngilis xüsusi təyinat döyüşçüləri yenidən bir yerə yığılaraq Yaxın Şərqdə, Şərqi Afrikada və Jənub-ŞərqiAsiadaolanizdihamlarınyatırılmasınaqarşıbütünəməliyyatlarıhəyatakeçirdilər. İngiltərə Argentin ailə Folklendadaları üstündə yaranan qanlı toqquşmada SAS-ın iştirakı olmadan keçinmədi.

Son məlumatlara görə, indi Britaniyada SAS-ın üçalayı mövcuddur: 1-ci Londonda (1947-ci ildə yaranıb), 2-ci Xereford da (1952-ci ildə yaranıb), 3-cü Birmingemdə (1959-cu ildə yaranıb). Alay bütövlükdə şəxsi heyətdə tamamlanmışdır. Özü də nəzərə alınmışdır ki, bu alayın bir rotası həmişə döyüşə hazır olmalı idi. Başqa ikisi isə kadrlaşdırılmışlardır. Onların şəxsi tədris mərkəzləri var, orada onların təhkim edilmiş heyətinin hazırlığı gedir.

SAS zabitləri VİP şəxslər üçün yüksək ixtisaslı cangüdənlər hazırlayan KMS şərti adı altında tanınan firmanı idarə edirlər. Bu firma yalnız SAS-ın keçmiş peşəkarlarının xidmətindən yararlanmır, komandosların xidmətindən də çəkinmir. Döyüşçülər firmanın rəhbərliyi altında Uqandaya, Kampalaya və AİD dövlətlərinə göndərilirlər.

Daha bir «Saladin Servises» adında təşkilat mövcuddur. Onun başında SAS-ın keçmiş üzvləri durur. O, Londonda yerləşir və gizlidir; hər halda abonentlərin siyahısında nə firmanın telefon nömrəsini, nə onlarla əlaqəsi olan heç bir kəsi tapmaq mümkün deyil. Bu təşkilatın şəxsi heyəti mütləq şəkildə ibtidai paraşüt və xüsusi hazırlıqlarını keçir. İldə iki dəfə şəxsi heyətə könüllü seçim olur. Döyüşçülərin böyük hissəsini hərbi hava qüvvələrinin və quru qoşunlarının əsgərləri, zabitləri və çavuşları təşkil edir. Hər bölmənin qarşısında olduqca çətin və məsuliyyətli məsələlər durduğundan, hər bir namizəd ən dəqiq yoxlanışdan keçir, əsas diqqət isə siyasi sədaqətə yetirilir.

Hakimiyyət çalışır ki, SAS-ın romantik və şərəfli fəaliyyətlə məşğul olan döyüşçüsünün əsl kişi imicinin tərəfdarı olsun. Onu da demək lazımdır ki, ingilis xüsusi təyinat qoşunları maddi cəhətdən başqa ordu bölmələrindən yüksək təmin olurlar.

İngilis xüsusi təyinatlı dəstəsi elit sayılır. Əgər beretlərinin üstündəki nişanda olan mavi qanadlı, gümüşü xəncəri və «Mərd qalib gəlir» şüarını saymasaq, onların heç bir xüsusi nişanı yoxdur.

Elit bölmələrə namizədləri bir sıra mərhələlərdən keçirərək seçirlər. İxtisaslı peşəkarlar onların əqli qabiliyyətlərini, fiziki hazırlığını, fərasət və inad kimi keyfiyyətlərini əsaslı surətdə yoxlayırlar. Zahiri görünüş də diqqətdən yayınmır. Döyüşçü orta boylu, atletik bədən quruluşlu, tipik avropalı üz cizgiləri və xüsusi bir əlamətlərsiz olmalıdır. Ancaq bu qayda cangüdənlər seçiminə aid deyil, çünki onlar mütləq hündürboylu olmalıdır. Birinci mərhələnin gedişatında namizədin ümumi-fiziki hazırlığı, məkanın səmtini rahat təyin etmək qabiliyyəti və topoqrafiya biliklərini tətbiq etməsi yoxlanılır.

Bu vaxt namizəd 2,4 km-lik krossu çöl formasında qaçır. İkinci mərhələdə müxtəlif tipli yerlərdə irəli-yürüş edilir, həm də yüklənmənin həcmi tədricən çoxalır.

Dərslər səhər saat 4-də başlanır, gecə 12-nin yarısı «geriyə» siqnalı səslənir. Üçüncü mərhələdə namizədlərin kəşfiyyat işində taktiki atəş açmaq hazırlıqlarında olan bacarıqlar dərindən öyrədilir. Dördüncü mərhələdə paraşütlə tullanmalar keçirilir. Beşinci mərhələdə ekstremal şəraitdə sağqalma qabiliyyəti və çətin vəziyyətlərə iti və adekvat münasibət bildirməsi yoxlanır. «Düşmənin arxa cəbhəsinə reydlər», «Əsirlikdən qaçmağın təşkili», «Rəqiblə təqib etmələr» modelləri qurulur. Bu sistemə görə namizədlərin 80%-i ələnir. Sınaqlara davam gətirənlər xüsusi hazırlıq mərkəzlərinə göndərilir, orada alpinizmlə məşğul olur, tibbi hazırlıq keçir, sambo və karate öyrənir mina-partlayış işlərinin bünövrəsini qoyurlar. Şagirdlər yad yerlərdə avtomobillər sürür, su nəqliyyat vasitələrini idarə edir, dalğıclıq hazırlığından keçirlər. Odlu silahla hazırlıq zamanı yalnız ingilis deyil, xarici odlu silahların öyrənilməsi də nəzə+rdə tutulur. Təcrübə məşğələlərində manekenlərdən ibarət terror qruplardan otağın azad edilmə vəziyyəti modelləşdirilir. Onların hər birini 18 m az olmayan məsafədən iki güllə ilə vurmaq lazımdır. Həmçinin xüsusi təyinatlılar Morze əlifbasını və xarici dilləri öyrənirlər. Bütövlüklə kəşfiyyatçının hazırlığı iki ildən az vaxt aparmır, bundan sonra hərbi qulluqçular üç il və daha çox müddətə müqavilə bağlaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə Z.R Əlbəyaxa döyüş ustalarımız.Gəncə «Pirsultan» 2002.
2. Hüseynzadə Z.R Əlbəyaxa döyüş. Bakı «Nurlan» 2003.

Rus dilində

1. Кадочников А.А, Ингерлейб М.Б. Спетсиалный армейский рукопашный бой. Ростов-на-Дону «Феникс» 2007.
2. Кадочников А.А. Армейский рукопашный бой. Москва, 2009.
3. Конков А. Бойевыйе искусства по системе спестназа. Москва 2004.

METHODS OF USING MILITARY COMBAT TYPES IN THE GREAT BRITAIN SPECIAL FORCES

Mammadov Shahmar Rustam, Babayeva Nurlana Bahlul qızı

Summary

In this scientific paper on the basis of different academic sources and publications have been investigated the basic principles, also various methods of using military combat types in the United Kingdom special forces. By authors in scientific article has been researched the typical characteristics of this process for the Great Britain army and some other similar military forces in different countries of the world.

TƏLİM VƏ TƏDRİS PROSESİNDƏ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Fidan İsayeva Yunis qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir şəhəri

Açar sözlər: pedaqoji texnologiya, şagird, ingilis dilinin tədrisi, münasibət, təlim prosesi.

XX əsrin 60-cı illərindən ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Rusiya, Yaponiya və başqa ölkələrdə təlimdə istifadə olunan texnoloji vasitələr kimi təhsil prosesinə gətirilən və qısa müddət ərzində diqqətəlayiq nəticələrin əldə edilməsinə təkan verən pedaqoji texnologiyalar, xüsusilə də kompüter, internet, multimedia və elektron öyrənmə vasitələri öyrədən və öyrənən arasında müntəzəm, operativ və qarşılıqlı əks əlaqəyaradan ən mühüm təlim vasitələrinə çevrilmişdir [4, s.7]. Təlim prosesində yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi

hər bir şagirdin psixoloji inkişafına güclü təsir göstərir. Müəllim şagirdlərin koqnitiv inkişafını və tədris prosesindəki fəallığını gücləndirmək, həmçinin təlimin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə bir sıra pedaqoji texnologiyalardan istifadə edir. Pedaqoji texnologiyalar vasitəsilə alınan məlumatlar qısamüddətli yaddaşdan uzunmüddətli yaddaşa daha asan bir şəkildə ötürülür vəşagirdlərdə təhliletmə, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma kimi qabiliyyətlərin inkişafına kömək edir.

XXI əsrdə digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan məktəblərində də yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadəyə geniş yer verilməkdədir. Müasir dövrdə cəmiyyətdə intensiv olaraq dəyişən sosial-iqtisadi və mənəvi münasibətlər təhsil sisteminin yeni pedaqoji texnologiyalara əsaslanmasını və müəllimlərin bu prosesə çevik, dinamik şəkildə adaptasiya olunmasını tələb etdiyindən pedaqoji texnologiyalardan düzgün və yerində istifadə müəllimlərin prioritetinə çevrilməlidir.

İlk dəfə inkişaf etmiş ölkələrdə əsası qoyulmuş pedaqoji texnologiyalarla bağlı təlim metodları ötən əsrin yetmişinci illərində "proqramlaşdırılmış təlim"adı ilə məktəblər də geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlanmışdır [1]. Həmin ölkələrdə yeni pedaqoji texnologiyalar təlim metodları kimi proqramlaşdırıldığı halda, ölkəmizdəki məktəblərdə bu məsələ ilk vaxtlar düzgün qiymətləndirilmədiyindən yeni təlim metodları müsbət nəticə verməmişdir. Buna baxmayaraq, müasir dövrdə müəllimlər üçün tədris müəssisələrində yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə dair tövsiyələr hazırlanmaqdadır. Belə ki, yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı müasir problemlər yüksək səviyyədə təhlil edilərək onların tətbiqi imkanları dəqiqləşdirilir, həmin problemlərin həlli yollarına dair təkliflər irəli sürülür, eyni zamanda müəllimlər üçün iş imkanlarının yaradılması yolları müəyyənləşdirilir, habelə tədris prosesində müəllim-şagird münasibətlərinin qarşılıqlı əməkdaşlıq strukturları formalaşdırılır. Hər bir dərsin gedişatının və ümumilikdə tədris prosesinin düzgün şəkildə qurulması, mümkün problemlərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi və meydana gəldiyi zaman qısa müddətdə aradan qaldırılması və ümumilikdə mövzuya uyğun metod və pedaqoji texnologiyaların seçilməsi isə müəllimin öhdəsinə düşür. Müəllim üçün yeni olan metodikanın, yaxud texnologiyanın tətbiqində təhsil müəssisəsinin rəhbərinin mövcud innovasiyaya münasibəti də olduqca mühüm amillərdən biridir. [3].

Məşhur pedaqoq Q.Ellis qeyd edir ki, təxminən 10 il əvvəl valideynlər məktəblərdə xarici dil fənninin şagirdlər üçün əyləncəli olan əlavə bir fənn kimi tədris edildiyini düşünürdülər. Bu gün isə onlar xarici dil tədrisinin uşaqların əqli inkişafında, həmçinin gələcək təhsil və iş həyatındakı əhəmiyyətli rolunu daim diqqət mərkəzində saxlayırlar [5]. Yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı problemlərdən biri ilk vaxtlar bu yeni texnologiyalar və metodların valideynlər tərəfindən düzgün qiymətləndirilə bilməməsi olmuşdur. İllər boyu ənənəvi təlimə alışmış bəzi valideynlər övladlarının yeni mövzunu yalnız dərs prosesində öyrənməsini, müəllimin ev tapşırığı tələb etməməsini və ya tapşırıqların sayının çox olmamasını, əsasən, qruplarla işlərə vaxt ayrılmasını təbii olaraq düzgün qəbul etməmişlər, bu gün də bəzi müəllimlər sözügedən hallardan doğan iradlarla qarşılaşırlar.

Pedaqoji təlim metodları son dövrlərdə qeyri-ənənəvi yanaşmalarla həyata keçirilir. İKT–nin sürətliinkişafı və elektron tədrisresuslarının yaradılmasıda yenitəhsilmodellərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Əgər ənənəvi təhsildə fakt və hadisələri əzbərləməyə diqqət yetirilirdisə, müasir məktəbin əsas məqsədi rəqabət apara bilən, tənqidi və analitik təfəkkürə, sərbəst qərar qəbuletmə və dəyişən şəraitə çevik uyğunlaşma qabiliyyətinə malik, həmçinin əməkdaşlıqetmə, ünsiyyətqurma bacarıqları olan və öz fikrini müstəqil şəkildə ifadə edə bilən şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Azərbaycanda geniş tədqiqata cəlb olunmuşpedaqojitexnologiyalar əsasında qurulmuş dərsin əsas prinsipləri kimi şagirdyönümlülük, ekzistensiallıq (tədris-təlim prosesinin qurulmasında bütövlükdə öyrənənin şəxsiyyətinin nəzərə alınması), unikallıq, inkişafetdiricilik,inteqrativlik və fundamentallıq diqqət mərkəzinə gətirilmişdir [2].

Uzun illər bu peşə üzrə fəaliyyət göstərmiş müəllimlərdən bir çoxu innovasiyalarla ayaqlaşa bilmir, dərsin gedişatında meydana gələn müxtəlif texniki problemləri yoluna qoymaqda çətinlik çəkir, yeni metodlara müraciət etmir və ənənəvi təhsil üçün xarakterik olan bir sıra cəhətləri qoruyub saxlamağa çalışırlar. Bu səbəbdən müəllim hazırlığı müəllimlərə texniki biliklər də aşılamalı, həm İKT-nin texniki problemlərinin həlli yolları, həm də yeni təlim metodları ilə bağlı geniş məlumatları əhatə etməli və müntəzəm olaraq kurslar, təlimlər, treninqlər, seminarlar, vebinarlar və s. vasitəsilə müəllimlərə İKT vasitələrindən və yeni pedaqoji texnologiyalardan səmərəli şəkildə istifadə ilə bağlı bütün lazımi informasiyalar aydın şəkildə çatdırılmalıdır. Çünki ingilis dilinin tədrisində kompüter resurslarından istifadə şagirdlərə xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək üçün yaranan psixoloji maneəni dəf etməyə kömək edir.

Bundan başqa, müəllimlər əlavə əyani vasitələr və didaktik materiallardan yerində istifadə qaydasını da bilməlidirlər. Bütün bunlar təlim prosesinin səmərəli təşkilində mühüm rol oynayır, çünki sözlə verilən informasiyanın vizual vasitələrlə əlaqələndirilməsi şagirdlərin mövzunu daha asanlıqla qavramasını təmin edir [3].

Bu gün sözügedən problemlərin həllinə müəyyən qədər töhfə vermək üçün təhsil sisteminin inkişaf dinamikasına uyğun olaraq müasir pedaqoji texnologiyalar, o cümlədən fəal və interaktiv metodlar sahəsində yerli və xarici müəllimlərin tədris metodlarına dair toplanan faydalı təcrübələr, həmçinin pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri davamlı və müntəzəm surətdə sistemləşdirilməli və ümumiləşdirilməlidir.Bu tendendsiya ümumilikdə tədris prosesinin məzmununun da yeniləşdirilməsini, innovasiyalara uyğun şəkildə təşkil edilməsini tələb edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Qurbanov Ə.N.,Məmmədova A.Z.,Şadlinskaya G.V. Kimya tədrisi metodikası praktikumu. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, ADPU-nəşriyyatı, 2014,386 səh.

2. Mehrabov A.O. Müasir dərs: onun təşkilivə gedişinə qoyulan əsas tələblər. “Təhsilproblemləri” qəzeti, 2013, 31 iyul.

3. NəzərovA.M.Müasir təlim texnologiyaları.Dərs vəsaiti.ADPUnəşriyyatı. Bakı-2012. 103 səh.

4. Təlim prosesində mobildən istifadə. “Elmi İrtibat” jurnalı, № 4, 2009.

İngilis dilində

5. Ellis, G. 2000. Teaching English to young learners: reflections on a decade (1990-2000). The British Council.

Summary

Since mastering any foreign language is a process of great importance, it is also very important to know which methods and methodologies are taught and usi which pedagogical technologies. The use of modern pedagogical technologies in teaching English creates conditions for the student to take an active part in the lesson process, realizing his responsibility in this process, to work more on himself, realizing the importance of communication in that language both in the lesson process and in extracurricular times.

VƏTƏNPƏRVƏRLİYİN TƏDRİSDƏ ROLU

Zeynalova-Məmmədzadə Ləman Vahid qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti. Mingəçevir Şəhəri

Açar sözlər: Patriotism, Educational institution, patriotism education, Pupils, students.

"Vətənpərvərlik insanın daxilindəki duyğulardır. Əgər bunlar yoxdursa, o insan mənəviyyatsızdır" - ulu öndər Heydər Əliyevin bu sözləri mənəvi zənginliyin məhək daşlarından biri kimi vətənpərvərliyə verilən böyük qiymətdir. Vətənsevərlik, milli hissiyat sağlam özül, başqalarına hörmət üzərində qurulanda bəşəri dəyərləri inkar deyil, zənginləşdirir. Azərbaycan vətənsevərliyi, ölkəmizdəki tolerantlığı, polietnik zənginliyi özündə ehtiva edən azərbaycançılıq məfkurəsi də bizim mənəviyyatımızın təməl daşıdır.

Vətənpərvərlik vətənə, doğma torpağa, öz mədəni mühitinə məhəbbətdir. Vətənpərvərliyin təbii bir hiss kimi bu təbii əsasları ilə onun hər bir uşaqda borc və fəzilət kimi mənəvi əhəmiyyəti vəhdət təşkil edir. Bu gün gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi problemi və bu problemin mövcudluğu cəmiyyəti xüsusilə narahat edir. Buna sübutdur ki, dövlət tərəfindən məktəblilərdə vətənpərvərlik hissinin formalaşmasına ciddi diqqət göstərilir; dövlətimizin bir sıra qanunvericilik sistemlərində öz əksini tapmışdır[2].

Vətənpərvərlik tərbiyəsi dövlət orqanlarının, ictimai birliklərin və təşkilatların yüksək vətənpərvərlik şüuruna, vətənə yüksək sədaqət hissinə, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə hazır olan gənclərin formalaşdırılması istiqamətində çoxşaxəli, sistemli, məqsədyönlü və əlaqələndirilmiş fəaliyyətidir. Vətənin mənafeyini qorumaq vəzifəsidir.

Vətəni öyrənmədən vətənpərvərlik tərbiyəsi prosesini təsəvvür etmək mümkün deyil. Ölkənin müxtəlif muzeylərinə ekskursiyalar, turist səfərləri və gəzintilər, vətənin və doğma torpağın tarixini, folklor irsini, təbiətin zənginliyini öyrənmək - bütün bunlar uşaqların həvəskar şüuru üçün çox maraqlıdır, həm də məktəblilərə məktəblilərdən bir-birini başa düşməyə imkan verir. Erkən yaşda onların vətəni yer üzündə ən yaxşı yerdir, burada doğulduğunuzla fəxr edə bilərsiniz.

Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, vətənə məhəbbət tərbiyəsi yolu "yaxından uzağa" məntiqlə qurulur. Bu "ərazi" yanaşmanın vətənə məhəbbət hissi kimi mürəkkəb və çoxşaxəli sosial duyğunun tərbiyəsində həqiqətən də təsirli olub-olmaması nəzərə alınmalıdır. Yəqin ki, söhbət "ərazi"ni genişləndirməkdə deyil, vətənpərvərlik tərbiyəsi problemlərinin həllinə, uşaqlarda son nəticədə vətənpərvərliyi təşkil edən hiss və münasibətlərin: məhəbbət, sədaqət, sahiblik hissi və hisslərin formalaşdırılmasına şərait yaratmaqdır.

Məktəb rəhbərliyi tərəfindən məktəbin ərazisinin abadlaşdırılması, kəndin abidələrinə qayğı ilə yanaşılması üçün tədbirlər təşkil edilir. Nəhayət, başqa bir maraqlı tədbir növü müxtəlif müsabiqələrdir. Məsələn, bu, qiraət müsabiqəsi, vətənpərvərlik mövzusunda mahnı müsabiqəsi, vətən müdafiəçilərinin şücaətlərinə həsr olunmuş inşa müsabiqəsi və ya rəsm müsabiqəsi ola bilər - bu cür tədbirlərdə öz istedadlarını göstərmək istəyən uşaqlar demək olar ki, həmişə olur.

Məktəblərdə şagirdlərin ümumi intellektual inkişafı, dünyagörüşünün genişləndirilməsi və müxtəlif elm sahələrindən əsas biliklər əldə etməklə yanaşı, onların sosial, vətəndaş və mənəvi inkişafı məsələlərinə də ənənəvi olaraq az diqqət yetirilmir. Bu, son dərəcə vacibdir, çünki şəxsiyyətin ləyaqəti və vətənə məhəbbət hissi, onun böyüklüyünü və qüdrətini dərk etmək anlayışları dəyişməz olaraq bir-biri ilə bağlıdır. Bundan əlavə, layiqli vətənpərvərlik tərbiyəsi almış, artıq yetkin olan uşaqlar başa düşürlər ki, doğma dövlətlərinin gələcək taleyi onlardan asılıdır[1].

İndi heç kim məktəblərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsədəuyğunluğuna şübhə etmir, çünki vətənpərvərlik təkcə öz dövlətinə kor-koranə məhəbbətlə məhdudlaşmır - bu, gələcəkdə onun seçdiyi yolda müəyyən zirvələrə çatmağa kömək edəcək müsbət insani keyfiyyətlərin bütöv bir kompleksidir və həqiqətən layiqli insan və vətəndaş olmaqdır. Və təbii ki, şagirdin ahəngdar inkişafı və tərbiyəsini vətənpərvərlik tərbiyəsi olmadan təsəvvür etmək olmaz:

- vətənpərvərliyin təbliğində gənclərin daha geniş iştirakı, vətənpərvərlik təmayüllü məhsullardan istifadə edilməsi üçün şəraitin yaradılması;

- vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində gənclərin yaradıcı potensialının inkişafına kömək etmək;

- vətənpərvərlik tərbiyəsi tədbirlərinə hazırlıq zamanı tələbələrin kitabxananın informasiya resurslarına çıxışının təmin edilməsi.

Öz ailəsinə, valideynlərinə və ailə ənənələrinə hörmət də az əhəmiyyət kəsb etmir, çünki harmonik mehriban ailə yüksək mənəviyyatlı, uğurlu və firavan cəmiyyətin hüceyrəsidir. Vətənin mənafeyinə xidmət edən ictimai fəaliyyətin əsası məhz məktəbdə qoyulur. Burada uşaqlar namuslu əməyin vacibliyini dərk edir, onu həyatda uğur qazanmağın əsas açarı kimi dərk etməyi öyrənirlər.

Vətənpərvərlik tərbiyəsində ailənin rolunu qeyd etmək istərdim. Dərs saatları vətənpərvərlik tərbiyəsinə nə qədər sərf olunsa da, məktəb nə qədər çalışsa da, dünyagörüşünün ən möhkəm təməli ailədə qoyulur.

Valideynlər də uşaqlarda vətənpərvərlik hissinin formalaşması üçün çox şey edə bilərlər. Onlarla birlikdə ölkənin maraqlı tarixi yerlərinə ekskursiyaya gedilməli, ulu babaların müharibə illərində göstərdikləri şücaətlərdən danışılmalı, ailə arxivindən fotoşəkilləri göstərilməlidir. Bəzi valideynlər, ola bilsin, övladına tarixi hadisələrdən bəhs edən maraqlı sənədli filmə baxmağı təklif edəcək, kimsə kimsəsiz və əlil uşaqlarla paltar və ya başqa əşyalar paylaşmaqla nə qədər sevinc əldə edə biləcəyinizi göstərəcək. Böyük şəxsiyyətin formalaşması yolunda bütün bu kiçik addımlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsi həm məktəbdə, həm də onun divarlarından kənarda, ailə dairəsində aparılmalıdır. Yalnız bu halda uşaq onun əhəmiyyətini dərk edə və ən mühüm əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri mənimsəyə bilər.

Tələbələrin vətənpərvərlik tərbiyəsi sisteminin təklif olunan nümunəsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə bir sıra təşkilati və pedaqoji məsələlərin hərtərəfli həllini nəzərdə tutur:

- vətəndaşların vətənpərvərlik tərbiyəsinin tədqiqat və elmi-metodiki təminatı;
- vətəndaşların vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə işin forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi;
- uşaq və gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi, hərbi hissələrin təhsil təşkilatlarına himayədarlıq təcrübəsinin inkişafı;
- gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi sisteminin mühüm elementi kimi könüllülər hərəkatının inkişafı;
- vətəndaşların vətənpərvərlik tərbiyəsinin informasiya təminatı.

Təhsil müəssisəsinin adət-ənənələrinin xüsusiyyətləri, yerləşdiyi yer, müəllim heyətinin xüsusiyyətləri gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkili variantlarının çoxluğunu müəyyən edir. Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişafı və təkmilləşdirilməsinə perspektivli yanaşmalar keçmişdən narazı olan, həyatın bütün sahələrinin dərindən yenilənməsinə can atan cəmiyyətin sosial sifarişi ilə diktə olunur.

Təhsil müəssisələrinin, onların təlim-tərbiyə prosesinin problemləri ilə bilavasitə bağlı olan mühüm ziddiyyətlərdən biri də cəmiyyətin humanistləşdirilməsi, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, vətənpərvər vətəndaşın formalaşması tələbləri ilə keçmişdə formalaşmış ziddiyyətlərdir. Şagirdlərin və tələbələrin vətəndaşlıq və vətənpərvərlik tərbiyəsində onların məktəb və universitet divarları daxilində aldıqları biliklər, bu biliklərin vahid bütövlükdə birləşdirilməsi xüsusi rol oynayır ki, bu da professor-müəllim heyətinin məsuliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. onların hərəkətlərinin əlaqələndirilməsini tələb edir[3].

Şagirdlərin və tələbələrin vətənpərvərlik tərbiyəsinin səmərəliliyinə töhfə verən pedaqoji şərtləri nəzərə alaraq, tələbə yönümlü aspektdə vətəndaşlıq tərbiyəsini nəzərdə tutan inteqrativ-fəaliyyət yanaşmasına, eləcə də inteqrasiya baxımından xüsusi diqqət yetirilməlidir. Şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi aktual pedaqoji problem kimi gəncləri vətəndaşların

təhlükəsizliyini, əmin-amanlığını və sabitliyini təmin etmək ruhunda tərbiyə etmək vəzifəsini öz üzərinə götürür.

Müasir təhsilin məzmununun yenilənməsi prosesinin səciyyəvi xüsusiyyəti proqramların, dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin dəyişkənliyi, təhsil prosesinin, o cümlədən vətənpərvərlik tərbiyəsinin forma və metodlarının müxtəlifliyi və vəhdətinə çevrilmişdir. Həm ümumi məntiqi prosedurlar nöqteyi-nəzərindən, həm də tədris fənlərinə və mərkəzində dayanan təhsil sisteminin kompleksinə münasibətdə təlim və tərbiyədə elmi biliklərin metodlarından istifadə xüsusi diqqət mərkəzindədir.

Təhsil müəssisələrinin tədris prosesində yaranmış müəyyən çətinliklərə baxmayaraq, təhsilin sosial-mədəni, mənəvi-əxlaqi dəyərlər və qaydalar əsasında şagirdin öz müqəddəratını təyin etməsinə və sosiallaşmasına şərait yaratmağa yönəlmiş fəaliyyət kimi əhəmiyyəti böyükdür. Fərdin, ailənin, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyinə uyğun olaraq cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış normaları durmadan artır, yəni prioritetə çevrilir.

Vətəndaş-vətənpərvərlik tərbiyəsi ölkənin inkişafı üçün zəruri bir vəziyyətdir. Bu, öz ölkəsinin məsuliyyətli vətəndaşı, fəal vətəndaş mövqeyinə malik, dövlətin rifahı naminə işləməyə və onu qorumağa, qoruyub saxlamağa hazır olan vətənpərvər kimi formalaşması üçün pedaqoji şəraiti təmin edən xüsusi təşkil edilmiş və inteqrasiya olunmuş təhsil prosesidir. Mənəvi, demokratik, sosial dəyərləri və milli kimliyi inkişaf etdirir. Sosial-pedaqoji, inteqrativ və fəaliyyət və aksioloji yanaşmalar vətəndaş-vətənpərvərlik tərbiyəsi konsepsiyasının metodoloji əsasını təşkil edir, onun əsasında kompleks proqram qurulur və həyata keçirilir.

Vətəndaş və vətənpərvərlik tərbiyəsinin kompleks proqramı tələbələrin vətəndaş-vətənpərvərlik tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsinə töhfə verən nəzəri və praktiki metodlar, üsullar, alətlər, prosedurlar, üsullar və tərbiyəvi fəaliyyətlər sistemi kimi hazırlanmışdır.

Cəmiyyətimizdə gedən mürəkkəb proseslərə baxmayaraq, övladların tərbiyəsində, onlarda vətənpərvərlik hisslərinin və əqidəsinin formalaşmasında ailənin prioritetliyinə heç kim şübhə etmir. Şübhəsiz ki, bunda xüsusi rol valideynlərin üzərinə düşür ki, onlar uşaqların təhsil və tərbiyəsi üçün bütün digər şəxslərdən üstün hüquqa malikdirlər. Onlar uşağın şəxsiyyətinin fiziki, əxlaqi və intellektual inkişafı üçün əsaslar qoymağa borcludurlar.

Gənc tələbələrin vətənpərvərlik tərbiyəsində ali təhsil müəssisələrindəki hərbi kafedralar xüsusi rol oynayır. Tələbələrin hərbi təhsili və hazırlığı universitet təhsil kursunun tərkib hissəsidir və onların peşə hazırlığı ilə sıx vəhdətdə həyata keçirilir. Bu, təkcə mülki mütəxəssis hazırlamağa deyil, həm də gəncləri müdafiəçi üçün zəruri olan hərbi biliklərlə təmin etməyə imkan verir.

Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində hərbi kafedraların bu xüsusi rolu onların fəaliyyətini dövlət əhəmiyyətli məsələ kimi müəyyən edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Ağayev Ə.A. Məktəblilərdə vətəndaşlıq borcunun tərbiyə edilməsi. Bakı: «Maarif», 1975, 70 s.

2. “Vətənpərvərlik tərbiyəsi ümummilli xilas yolumuzdur” vətənpərvərlik mövzusunda hazırlanmış metodik vəsait / red. və bur. məs. Ş.Qəmbərova; tərt. ed. R. Məmmədli, S. Əhmədova. F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. – Bakı. – 2016. – 60 s.

Rus dilində

3. Агапова И.А., Давыдова М.И. Патриотическое воспитание в школе: учебник / И.А. Агапова, М.И. Давыдов. - М.: Эксмо, 2005.

Absract

Patriotism is love for the motherland, native land, and one's cultural environment. It is the duty to protect the interests of the motherland. The school administration organizes measures for the beautification of the school territory and the care of the monuments of the village. Children's patriotic upbringing should be carried out both in school and outside its walls, in the family circle. Only in this case, the child can understand its importance and acquire the most important moral and spiritual qualities. Despite certain difficulties that have arisen in the teaching process of educational institutions, education is of great importance as an activity aimed at creating conditions for self-determination and socialization of students based on socio-cultural, spiritual and moral values and rules. The comprehensive program of civic and patriotic education was developed as a system of theoretical and practical methods, methods, tools, procedures, methods and educational activities that contribute to the improvement of civic-patriotic education of students. This special role of military departments in the patriotic upbringing of young people determines their activity as a matter of national importance.

XIII-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİL

Nağıyev Elsevər Niyazi oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
nagiyev.elsever@bk.ru

Xülasə*:* *Təbrizin şimal-qərbində isə Fəzlullah Rəşidəddin "Rəbi-Rəşidi" və ya "Şəhristan-i Rəşidi" adlı kiçik bir şəhər, elm və təhsil mərkəzi tikdirmişdi. Bura böyük bir kampus idi. Rəbi-Rəşididə 30 min ev, 1500 dükan, 24 karvansaray, mədrəsələr, dar üş-şəfa (xəstəxana), müəllimlər evi, həkimlər evi, tələbə evləri, əczaxana, universitet binası, zərbxana, kağız hazırlayan bina, boyaçılıq və toxuculuq karxanaları, kitabxana, məscid, yoxsullar evi, qonaq evi və s. tikilmişdi. Azərbaycan maarifində, təhsil sistemində Təbrizdə fəaliyyət göstərmiş xüsusi elm ocağı - ali mədrəsənin rolu böyük olmuşdur. Rəbi-Rəşididə yerləşən bu mədrəsə Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsindən sonra Şərqdə yaradılmış ilk ali təhsil ocağı idi və XX əsrin əvvəllərinədək Azərbaycanda və İranda bu tipli mədrəsə olmamışdır.*

Açar sözlər: Təhsil, elm, mədrəsə, Rəbi-Rəşidi, Şənbi-Qazan, Fəzlullah Rəşidəddin.
Key words: Education, science, madrasa (Islam religious school), Rabi-Rashidi, Shanbi-Gazan, Fazlullah Rashidaddin.

1258-ci ildə Bağdadın monqollar tərəfindən dağıdılmasından sonra, eləcə də Hülakular dövlətinin paytaxtı olması ilə Təbriz şəhərinin mövqeyi yüksəlir, Təbriz Şərq dünyasının mühüm elm, təhsil və mədəni mərkəzə çevrilir. Təbriz şəhərinin ətrafında salınmış şəhərciklər əslində mühüm elm və təhsil kampusları idi. Arqun xanın dövründə Təbrizin qərb tərəfində, Şam adlı yerdə "Arquniyyə" adlı şəhərcik salınır. Qazan xan isə Təbrizin cənubi-qərbində geniş bir sahədə "Qazaniyyə" adlı şəhərcik tikdirir. Qazaniyyə tez bir zamanda iqtisadiyyat, elm, və mədəniyyət mərkəzinə çevrilir. "Şam Qazan" və ya "Şənb-Qazan" adlanan bu şəhərcikdə Qazan xan məqbərəsi, Cümə məscidi, Şafeiyyə və Hənəfiyyə mədrəsələri, dar üş-şəfa (xəstəxana), kitabxana, beyt ül-qanun (Qanun evi, başqa sözlə hüquqşünaslar evi, vəkillər kollegiyası), xanəgah (dini ibadətgah yeri), seyidlər evi, mütəvəlli evi və s. inşa olunmuşdu. "Şənb-Qazan" əslində Təbriz ətrafında yerləşən mühüm elm və təhsil mərkəzi idi. Başqa sözlə, ali təhsil kampusu olmuşdur.

Təbrizin şimal-qərbində isə Fəzlullah Rəşidəddin "Rəbi-Rəşidi" və ya "Şəhristan-i Rəşidi" adlı kiçik bir şəhər, elm və təhsil mərkəzi tikdirmişdi. Bura böyük bir kampus idi. Rəbi-Rəşididə 30 min ev, 1500 dükan, 24 karvansaray, mədrəsələr, dar üş-şəfa (xəstəxana),

müəllimlər evi, həkimlər evi, tələbə evləri, əczaxana, universitet binası, zərbxana, kağız hazırlayan bina, boyaçılıq və toxuculuq karxanaları, kitabxana, məscid, yoxsullar evi, qonaq evi və s. tikilmişdi [3, s.196-197]. Seyidağa Onullahi haqlı olarq yazırdı ki, Azərbaycan maarifində, təhsil sistemində Təbrizdə fəaliyyət göstərmiş xüsusi elm ocağı - ali mədrəsənin rolu böyük olmuşdur. Rəbi-Rəşididə yerləşən bu mədrəsə Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsindən sonra Şərqdə yaradılmış ilk ali təhsil ocağı idi və XX əsrin əvvəllərinədək Azərbaycanda və İranda bu tipli mədrəsə olmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan dövrdə mövcud olmuş elm və təhsil kompleksləri kimi ayrıca bir kompleks, yəni elmi tədqiqat institutları, kitabxanaları, məscidi, mehmanxanaları, xəstəxana və əzcaxanaları, tələbə yataqxanaları, müəllimlər evi və s.-dən ibarət elm və təhsil kompleksi Azərbaycanda hal-hazırda yoxdur.

Rəbi-Rəşididə yerləşən mədrəsə XIV əsrdə Yaxın Şərqin ən mühüm elm və təhsil mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmış Rəbi-Rəşididə akademiya tipli ali təhsi müəssisəsi olmuşdur. Orada 450-dən çox müəllim çalışır, yeddi min tələbə təhsil alırdı. Tələbələrdən min nəfəri Azərbaycandan idi (yəni yerli azərbaycanlı tələbələr), qalanı isə Şərq ölkələrindən gəlmişdilər. Buradakı ali təhsil müəssisəsində təbiətşünaslıq, fəlsəfə, tarix, təbabət (tibb), nücum, məntiq, ilahiyyat şöbələri fəlaiyyət göstərmişdir [2, s.35]. Rəbi-Rəşididə Çindən, Hindistandan, Misirdən, Suriyadan gəlmiş 50 görkəmli alim tədris ilə məşğul olur, həmçinin xəstələri müalicə edirdi. Burada İran, Hindistan, Çin, Misir, Bizans və başqa ölkələrdən gətirilmiş 60 min qiymətli əlyazmasını özündə cəmləşdirən böyük və zəngin kitabxana var idi [1, s.36; 2, s.136].

Fəzlullah Rəşidəddinin oğluna yazdığı məktubda təsis etdiyi təhsil müəsissəsi haqqında məlumat verir. Məktubda yazır ki, Alimlər küçəsi adlanan küçədə digər 400 alim, fəqih (İslam hüququnun bilicisi, yəni hüquqşünas) və müsəlman ehkamlarının kamil biliciləri (yəni ilahiyyat alimləri) üçün daimi yaşayış yerləri tikmişik. Onların hamısına həm gündəlik, həm də idrar veririk; biz onlara paltar, sabun və şirniyyat pulu verilməsni müəyyənləşdirmişik [4, s.279]. Buradan aydın olur ki, Rəbi-Rəşididəki ali təhsil müəssisəsində çalışan alimlərə hərətərfli qayğı göstərilmiş, onlara həm gündəlik xərclər, həm təqaüd - yəni aylıq maaş, həm də əlavə olaraq yuxarıda göstərildiyi kimi paltar, sabun və şirniyyat pulu verilmişdir. Həmçinin alimlər yaşayış evləri ilə də təmin edilmişdir.

Fəzlullah Rəşidəddin məktubunda göstərir ki, biz "Tələbə məhəlləsi" adlanan məhəllədə min nəfər nüfuzlu və bilikli tələbə yerləşdirmişik ki, onlardan hər biri elm meydanında böyük bir ordunu məğlub etmək qüdrətinə malikdir, hər biri müdriklik səmasında ulduza bənzəyir. Biz onların hamısına digər alimlər üçün qərarlaşdırılmış şəkildə məvacib müəyyənləşdirmişik [4, s.279]. Göründüyü kimi, tələbələrə alimlərə verilən məbləğdə aylıq məvacib verilmişdir. Rəbi-Rəşididə təhsil alan ümumi yeddi min tələbədən Rəbi-Rəşididə qalan Azərbaycandan olan bu min nəfər yerli tələbə xüsusi məvaciblə təmin edilmişdir. Fəzlullah Rəşidəddin məktubunda məhz bu min nəfər tələbəni müdriklik səmasında ulduza bənzətmişdir.

Fəzlullah Rəşidəddin məktubunda yazır ki, bizdə təhsil almaq ümidi ilə müxtəlif İsalm ölkələrindən gəlmiş 6000 (altı min) digər bilikli tələbəni mərkəz şəhəri olan Təbrizdə yerləşdirmişik. Əmr etmişik ki, onlara aid olan idrarı və gündəlik xərci cizyə gəlirlərindən ödəsinlər ki, onlar tam rifaha malik olmaları sayəsində bütün fikirlərini təhsilə yönəltsinlər və ondan bəhrələnməyə çalışsınlar. Biz həmçinin müəyyənləşdirmişik ki, müəllimlərin hər birinin yanında neçə şagird dərs almalıdır. Biz göstərilən şagirdlərin hər birinin elmin hansı sahəsinə, şöbəsinə rəğbəti olduğunu müəyyənləşdirmiş və tapşırıq vermişik ki, onlar məhz həmin elm sahəsini öyrənsinlər [4, s.280]. Aydın olur ki, müxtəlif ölkələrdən gəlmiş tələbələr də hərtərfli qayğı ilə əhatə olunmuş, onlara aylıq "idrar", yəni təqaüd və gündəlik xərclik verilmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda mükəmməl təhsil sistemi mövcud olmuşdur. Bu dövrdə təhsil, elm, mədəniyyət sahələri dövlət qayğısı ilə əhatə

edilmişdir. Azərbaycanda nəinki bəhs olunan dövrdə, bütövlükdə orta əsrlər dövründə müasir dövrün ali təhsil müəssisələri ilə müqayisə oluna biləcək təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda elmin bütün sahələrində inkişaf baş vermişdi. Astornomiya, tarix, fəlsəfə, hüquq, ilahiyyat, tibb, riyaziyyat, ədəbiyyat, dilçilik, musiqi, memarlıq və incəsənət, fizika, kimya və s. elm sahələrində görkəmli alimlər yetişmiş, elmi naliyyətlər əldə edilmişdir. Bu dövrdə elmin müxtəlif sahələrində çalışan Azərbaycan alimləri və onların elmi əsərləri bütövlükdə Şərq dünyasında məşhur idi. Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycan alimləri təkcə Azərbaycanın mühüm elm və mədəniyyət mərkəzlərində deyil, Şərqin müxtəlif elmi mərkəzlərində, məşhur mədrəsələrində də fəaliyyət göstərmişlər. Göründüyü kimi bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda təhsil ümumölkə xarakteri daşıyırdı, dövlət siyasəti idi və əsasən vəqf gəlirləri hesabına maliyyələşdirilirdi. XIII-XV əsrlərdə bir çox ölkələrdə, o cümlədən də Avropada elm və təhsil Azərbaycandakı mükəmməl təhsil sistemi ilə müqayisə olunmayacaq qədər aşağı səviyyədə olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014, 432 s.
2. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur.). Bakı: Elm, 1993, 270 s.
3. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1982, 280 s.
4. Piriyev V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2003, 458 s.

Summary

In the northwest of Tabriz, Fazlullah Rashidaddin built a small city, science and education center called "Rabi-Rashidi" or "Shahristan-i Rashidi". It was a big campus. In Rabi-Rashid, there are 30,000 houses, 1,500 shops, 24 caravanserais, madrasahs, dar us-shafa (hospital), teachers' house, doctors' house, student houses, pharmacy, university building, mint, paper making, dyeing and weaving quarries, library, mosque, house for poor people, guesthouse etc. was built. The role of the special center of science - higher madrasa, which operated in Tabriz, was great in the education system of Azerbaijan. This madrasa, located in Rabi-Rashidi, was the first institution of higher education established in the East after the Nizamiya madrasa in Baghdad, and there was no madrasa of this type in Azerbaijan and Iran until the beginning of the 20th century

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ “ŞUŞA İLİ”nə HƏSR OLUNMUŞ TƏDBİRLƏRİN KEÇİRİLMƏSİ

Hüseynli Səriyyə Səfər qızı
Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı

Açar sözlər: ibtidai siniflər, Şuşa İli, şəhidlər, Vətən müharibəsi, mədəniyyət, incəsənət
Key words: elementary grades, Year of Shusha, martyrs, Patriotic War, civilisation, art

Yaşadığımız 2022-ci ili Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasında “Şuşa İli” elan etmiş və bunun haqqında Sərəncam imzalamışdır [3]. Sərəncamda deyilir ki, Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır.

Bənzərsiz tarixi görkəmini və formalaşdırdığı özünəməxsus mühiti həmişə qoruyub saxlayan bu şəhər yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir tariximizdə əlamətdar səhifələr yazmışdır.

"Şuşa İli" adlı layihə çərçivəsində bütün il ərzində respublikamızın məktəbliləri Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında "Dəmir yumruq" əməliyyatına uyğun olaraq müzəffər ordumuzun bir artilleriya mərmisi atmadan qatı düşmənlərdən azad olunmuş Şuşa şəhərinin tarix və mədəniyyət inciləri, memarlıq abidələri, tanınmış şəxsiyyətləri, dövlət xadimləri, musiqi, şeir və poeziyası ilə tanış olmuş və bundan fərəhlənərək öz istedadlarını nümayiş etdirmişlər.

Şuşa şəhərinin əvvəlki və işğaldan azad olan dövrünün görüntüləri videoçarxlarda şagirdlərə təqdim olunmuş və 30 il ərzində hansı vəhşiliklərə məruz qalması müəllimlər tərəfindən izah edilmişdir.

Eksperiment apardığımız Binəqədi rayonunun 284 №-li və 143 №-li, Yasamal rayonunun 38 № li, Sabunçu rayonunun 74 №-li tam orta məktəblərində qədim şəhərimizin tarixini və bu gününü tanıtmaq məqsədi ilə açıq dərslər keçirilmiş, Şuşanın tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, təbiəti haqqında məlumat verilmişdir. Tədbirlərdə dövlət himni oxunmuş, "Əziz Şuşa, sən azadsan!" şüarı səsləndirilmişdir. Şagirdlər "Qarabağ", "Şuşanın dağları", "Vətən yaxşıdır", Azərbaycanın milli musiqi alətləri olan tarın, kamançanın müşayiəti ilə "Azərbaycan" mahnılarını ifa etmişlər. Şuşada keçirilən "Zəfər bayramı"ndan görüntülər nümayiş etdirilmişdir. Şagirdlər Şuşa haqqında şeir və mahnılar səsləndirmiş, rəqslər nümayiş etdirmişlər.

Dərslərdə şagirdlər fəal surətdə iştirak edir, şəhidlər haqqında məlumat toplayır. Onların hər birini təsəvvür etdikləri kimi çatdırır və fəxr etdiklərini bildirirlər. Müəllim yaradıcılıq nümayiş etdirmək, mövzu və üsullar seçimi etmək, həmçinin komanda ilə işləmək qabiliyyətlərini aşılamaq üçün ibtidai sinif şagirdlərinə zəruri materialların, sərbəstliyin və məkanın verilməsini təmin edir. Binəqədi rayonunun 284 №-li tam orta məktəbində ibtidai sinif şagirdləri Şuşa haqqında mövzulara uyğun olaraq təbiət materiallarından istifadə etməklə həm sinif, həm də məktəbin interyeri üçün maraqlı fiqurlar və aplikasiyalar düzəltmişlər. Şagirdlər ümumi niyyətə əsaslanaraq daha gözəl əl işi düzəltməyə səy göstərirlər. Bunlar əşyavi, süjetli və dekorativ şəkildə təqdim edilmişdir.

Ümumtəhsil məktəblərinin şagirdlərinin Şuşa şəhərinə səfəri təşkil edilmiş, həmçinin silsilə tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bunlardan rəsm, musiqi, şeir müsabiqələri, yarışlar, dəyirmi masa, açıq dərslər və ədəbi-musiqili tədbirlər yüksək coşqu ilə qarşılanmışdır.

Tədbirlərdə şagirdlər şəhidlər haqqında yeni öyrəndikləri şeirləri dinləyicilərdə həm kədər, həm də qürur hissi yaşadırdı.

ŞƏHİDLƏRİMİZ

Ucadan ucadır Şəhid adınız,
Vətənə sədaqət olub andınız.
Qəlblərdə yaşayıb, ölməz oldunuz,
Nur üzlü, qəhrəman Şəhidlərimiz,
Sizinlə fəxr edir bu Vətənimiz!

NURLU ŞƏHİDLƏRİMİZ

Döyüş şücaətiniz
Dillərə dastan oldu.
Uca Şəhid adınız
Tarixlərə yazıldı.
Vətən qəhrəmanları
Nurlu Şəhidlərimiz.
Qarşınızda baş əyib,
Rəhmət diləyirik biz!

(Şeirlərin müəllifi Kifayət Məmmədovadır)

Şagirdlərə "Şuşa Qarabağın döyünən ürəyi" mövzusunda məlumat toplamış və inşa yazmışlar.

Şuşanı məşhur edən digər bir cəhət də buradakı insanların incəsənətə bağlı olması, xüsusən də musiqiyə üstünlük vermələri idi. Belə ki, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şuşa Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilmişdi. Hətta Şuşaya "Kiçik Paris", "Qafqazın sənət məbədi", "Azərbaycan musiqisinin beşiyi" və "Zaqafqaziyanın konservatoriyası" deyirdilər.

Artıq XX əsrdən başlayaraq peşəkar musiqi təhsili daha geniş sahələri əhatə edərək, sistemləşdirilməyə və kütləviləşməyə doğru istiqamətlənmişdi.

Gözəl Şuşamızın başı bəlalı olmuşdur. Rus hökümətinin Azərbaycana təcavüzü nəticəsində xüsusilə Dağlıq Qarabağ və İrəvanda çətin günlər başlamışdı. 1905, 1920 və 1992-ci illərdə Şuşa üç dəfə tamamilə yandırılmışdır. Şuşanın məhv edilməsinin günahkarı isə ermənilər olmuşdur.

Şagirdlərin Şuşa şəhərinin tarixi abidələrini, təbiətini, gözəlliklərini əks etdirən rəsm sərgisi təqdim edilmişdir. Uşaqlar yenilikləri daha maraqla qarşılayırlar. Sabunçu rayonu 74 №-li tam orta məktəbinin ibtidai sinif şagirdləri 44 günlük Vətən Müharibəsində qazandığımız qələbədən ruhlanır, qəhrəman döyüşçülərimizi öz rəsm işlərində əks etdirməyə çalışmışlar. Bu, onları daha fədakar işlərə sövq edir. "Şuşa qalasını", "Xarı bülbül"ü, "Azıx mağarası"nı, "Qəhrəman Azərbaycan Əsgəri"ni əks etdirən əl işləri uşaqlarda vətənpərvərlik ruhunu yüksəldiyini göstərir.

Təlim prosesində vaxtaşırı mövzulara uyğun olaraq Şuşanın memarlıq və tarixi abidələrini əks etdirən videoçarxlar nümayiş etdirilmişdir: Qala divarı (uzunluğu 8 km), məscidlər, İsa bulağı, Meydan bulağı, hamamlar, Saxsı bulaq, Turşsu qalereyası, karvansaraylar, Şahlıq körpüsü, Üzeyir bəy Hacıbəyovun heykəli, Bülbülün, Natavanın büstü, Cıdır düzü, Topxana meşəsi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, Bülbülün ev muzeyi və digər məkanlar şagirdlərdə böyük marağa səbəb olmuşdur.

Sadaladığımız görkəmli şəxsiyyətlər haqqında şagirdlərə məlumat verilmişdir. O dövrdə Azərbaycanda bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun böyük əməyi sayəsində peşəkar musiqi təhsilinin bünövrəsi qoyulmuşdu. Belə ki, "Başqa millətlərin tarixində böyük bir kütlənin öhdəsinə düşən vəzifələri Üzeyir bəy Hacıbəyli Azərbaycan xalqı qarşısında tək yerinə yetirmişdir. Bu gün Azərbaycanda musiqi incəsənətini təmsil edən simfonik orkestr, xor kapellası, Xalq çalğı alətləri orkestri, musiqi texnikumu, konservatoriya və s. onun tükənməz enerjisi ilə başladığı təşkilatçılıq istedadının bəhrəsidir" [6, s.4]. Xan qızı Natavan zəmanəsinin tanınmış şairəsi və ictimai xadimi olmuşdur. "Natavan gözəl şeir və qəzəllər müəllifidir. Yaradıcılıqla yanaşı, ictimai və idarəetmə fəaliyyəti də güclü idi. Rəhbəri olduğu "Məclisi-üns" (Dostluq məclisi) Şuşanın bir qrup şairini bir araya gətirmiş, aralarında ünsiyyət yaradılmış, yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır"[4, s.115].

Məktəbə müharibə qazilərinin dəvət olunması və onların şəhidlərin və öz şücaətindən danışması şagirdlər tərəfindən xüsusi maraqla qarşılandı və dərin hisslər yaratdı. Onların keçdiyi döyüş yolu əqidəsinə, içdiyi anda sədaqət, əsl döyüşçü fədakarlığı nümunəsidir. Şagirdlər öz inşa yazılarında ordumuzun əsgərlərinin qəhrəmanlığını videoçarxlarda gördükləri kadrlara istinadən ifadə etmişlər.

Məlumdur ki, müharibədə zəfərin qazanılmasında hərbi qulluqçuların döyüş qabiliyyəti və ruh yüksəkliyi mühüm rol oynayır. Döyüş sınağında əsas olan insan amilidir. Düşmənə qarşı vuruşan döyüşçünün qalibiyyəti, dönməzliyi, əzmi onun uğurlarının təməlində duran başlıca cəhətdir. Hərb tariximizin şərəfli səhifəsi olan və bizi Qələbə zirvəsinə ucaldan 44 günlük Vətən müharibəsində xalqımızın qeyrətli və vətənpərvər oğulları erməni işğalçılarını məğlub etdilər, torpaqlarımızın düşmən tapdağında qalmasına son qoydular, uzun illər qədəmimizin dəymədiyi, həsrətini çəkdiyimiz yurdlarımızda üçrəngli bayrağımızı qaldırdılar.

9 noyabr 2020-ci ildə isə II Qarabağ Müharibəsi nəticəsində Şuşa işğaldan azad olundu. Dünyanı heyrətə gətirmiş II Qarabağ müharibəsində Şuşanın azad edilməsi hər kəsi həm sevindirdi, həm də kövrəltdi. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şuşa mərmi ilə, topla-tüfənglə, tankla deyil, Azərbaycanın igid oğullarının cəsarəti, şücaəti sayəsində azad oldu. Əlbəyaxa döyüşlə xüsusi təyinatlılarımız bu torpağı canları, qanları bahasına geri aldılar. Şuşanın geri qaytarılması xəbəri ölkədə böyük sevinclə qarşılandı, səhhətindən asılı olmayaraq hamı küçələrə axışaraq bu zəfəri böyük təntənə ilə qeyd etmişdi.

Torpaqlarımız azad edildikdən sonra möhtərəm Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sürətli şəkildə bu ərazilərin yenidən dirçəldilməsinə start verildi. İlk Muğam festivalı da Şuşada keçirildi və mənfur düşmənlərimizə göz dağı oldu. Şuşada bugün bərpa işlərinin aparılması, binaların tikilməsi, xəstəxanaların yaradılması, yolların çəkilməsi kimi insanların yaşaması üçün vacib olan bütün abadlıq işləri görülür.

Mədəniyyət və incəsənətimizin inkişafına yüksək dövlət qayğısı bu gün də davam etməkdədir. Respublika Prezidentinin bu sahə ilə bağlı imzaladığı sərəncamlar, Şuşanı "Mədəniyyət Paytaxtı" elan etməsi, Heydər Əliyev fondunun Prezidenti, Birinci vitse – prezident Mehriban xanım Əliyevanın mədəniyyətin, incəsənətin inkişafına göstərdiyi diqqət Azərbaycan xalqının milli-mədəni irsinin və mənəvi dəyərlərinin dünya miqyasında tanıdılmasına və təsdiq edilməsinə yönəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, A.A. İbtidai təhsilin pedaqogikası /A.A.Abdullayev, S.A. Abdulayeav. Bakı: Elm və təhsil, –2016. –338 s.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbaycan müəllimi – 2013. № 41, 25 oktyabr
3. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin "Şuşa İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 05 yanvar, 2022. https://president.az/az/articles/view/55197
4. Muradova Z.B. Hər daşı-qayası tarix. - Bakı: Orxan NPM, 416 s.
5. Rəcəbov, O.M. Kazımov N.K., İmanova O. Musiqi. 3-cü sinif. Müəllim üçün metodok vəsait. /O.M. Rəcəbov, N.K. Kazımov,O.İmanova. - Bakı: Təhsil,- 2014, - 80 s.
6. Səadət Qarabağlı. Üzeyir bəy Hacıbəylinin publisistikasında musiqi məsələləri. -Bakı: Apostrof-A, 2018, 284 s.

CONDUCTING EVENTS DEDICATED TO "THE YEAR OF THE GLASS" IN PRIMARY CLASSES

Huseynli Sariyya

Summary

The article talks about how "Shusha Year" is spent in primary classes. Painting, music, poetry contests, competitions, round table, open classes and literary-musical events were met with great enthusiasm. The fact that the war veterans were invited to the school and their talk about the martyrs and their bravery was met with special interest by the students and created deep feelings. The article also mentions the selfless and heroic fighting of our victorious army in the students' essays.

MÜASİR DÖVRDƏ AİLƏLƏRİN PSİXOLOJİ İQLİMİ

Cəfərova Səbinə Namiq qızı
Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı, müəllimi

Açar sözlər: ailə**,** cəmiyyət**,** şəxsiyyət**,** tərbiyə**,** mühit**,** dünyagörüşü.
Key words: family, society, personality, upbringing, environment, outlook.

Tərbiyəni müəyyən edən vacib amillərdən biri də ailədir. Ailə uşağın inkişafına böyük təsir göstərir, bu səbəbdən onun rolu digər sosial institutların rolundan daha mühüm və yüksəkdir.

Ailə anlayışı hər kəsə məlumdur. Bir çoxları ailəni bir evdə yaşayan və ümumilikdə onu idarə edən ər-arvad və uşaqlardan ibarət sosial vahid kimi görür. Lakin bu tərif çox məhdud

tərifdir. Bəzi alimlər ailəni ər-arvad və onların uşaqları deyil, qohumluq əlaqəsi ilə birləşən qan qohumları kimi başa düşür. Bəzi sosioloqlar isə ailəyə ənənəvi olaraq qohumluq və nikah əlaqələri ilə bağlı olan və ya birlikdə yaşayan, iqtisadi əməkdaşlıq, uşaqlara qulluq edən sosial qrup kimi baxırlar. Lakin bu tərif bir o qədər də doğru deyil. Bu sahəni tədqiq edən görkəmli pedaqoq professor A.N.Abbasov ailəyə belə bir tərif vermişdir ailə, yaxın qohumların birlikdə yaşadıqları qrupdur [3, 189].

Ailə hər bir insanın həyatında ilk və ən vacib məktəbdir. Uğurlu və əqli cəhətdən şəxsiyyətin inkişafı üçün ailənin psixoloji iqliminin uyğun olması lazımdır.

Elmi ədəbiyyatda "ailənin psixoloji iqlimi" anlayışının sinonimləri "ailənin psixoloji mühiti", "ailənin emosional iqlimi", "ailənin sosial-psixoloji iqlimi"kimi qeyd edilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışların ciddi tərifi yoxdur. Məsələn, O. A. Dobrynina ailənin sosial-psixoloji iqlimini onun ümumiləşdirilmiş, inteqrativ xarakteristikası kimi qeyd edirdi, bu da ər-arvadın ailə həyatının əsas aspektlərindən, ünsiyyətin ümumi tonundan və üslubundan məmnunluq dərəcəsini əks etdirir.

Ailədəki psixoloji iqlim ailədaxili münasibətlərin sabitliyini müəyyən edir, həm uşaqların, həm də böyüklərin inkişafına həlledici təsir göstərir. Bu da hər bir ailənin üzvləri tərəfindən yaradılır və onun necə, əlverişli və ya əlverişsiz olacağı, evliliyin nə qədər davam edəcəyi onların səylərindən asılı olur. Beləliklə, əlverişli psixoloji iqlim aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: birlik, onun hər bir üzvünün şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafının mümkünlüyü, ailə üzvlərinin bir-birinə yüksək mehriban tələbkarlığı, təhlükəsizlik və emosional məmnunluq hissi, mənsubiyyətdən qürur hissi. ailə qarşısında, məsuliyyət.

Ailə şəxsiyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən əsas vasitələrdən biridir. Məhz ailədə böyüklər uşaqlara dünyagörüşünün əsasını təşkil edən həyati dəyərlər haqqında təsəvvür formalaşdırır. Bu, onlara gələcək ideyaların həyata keçirilməsində, təcrübələrin formalaşmasında köməklik göstərir, ətrafdakı insanlarla ünsiyyət qurmağa, əxlaqi dəyərlər və qəbul edilmiş normaları, qaydaları öyrənməyə imkan verir. Uşaqlıqda yaxşılıq - pislik, dürüstlük - yalan, ədalət - ədalətsizlik və s. haqqında təsəvvürlər daha dərindən formalaşır.

Ailədə psixoloji iqlimin düzgün qurulması ailə tərbiyəsindən asılıdır. Ailə tərbiyəsi dedikdə, arzu olunan nəticələrə nail olmaq üçün valideynlər və digər ailə üzvləri tərəfindən uşaqlara tərbiyəvi təsirlər sistemi başa düşülür. Ailənin insanların həyatına, ailədaxili münasibətlərin insan şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri böyükdür. Uşaqların cəmiyyətə gərəkli şəxsiyyət kimi yetişməsində ailələrin qarşısında mühüm vəzifə durur. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların ailələrinə sevgi-məhəbbət hissinin formalaşması, əxlaqi hisslərinin aşılanması, estetik zövqünün inkişafında valideynlərin böyük rolu var. Ailə tərbiyəsi ilk növbədə uşaqlar və valideynlər arasında sabit və emosional münasibətlər zəminində düzgün formalaşır. Ailədə böyüklərlə ünsiyyət prosesində uşaq həyati təcrübəni, davranış nümunələrini, yaşlı nəsillərin mədəniyyət səviyyəsini öyrənmək imkanı əldə edir.

Bu cəhətdən uşaqların tərbiyəsi təkcə valideynlərin şəxsi işi deyil, eyni zamanda sosial cəmiyyətin də işi hesab edilir. Ailə tərbiyəsi sosial tərbiyənin bir hissəsidir, çünki birincisi, ailə dünyagörüşünün əsasını təşkil edir, ikincisi, ailə tərbiyəsi davamlı xarakter daşıyır və şəxsiyyəti hərtərəfli inkişaf etdirməyə imkan verir.

Psixoloji iqlim, ailə ünsiyyətinin nəticəsi olan, yəni ailə üzvlərinin əhval-ruhiyyəsi, onların emosional təcrübələri və narahatlıqları nəticəsində yaranan, bir-birinə, başqa insanlara, işə, ətrafdakı hadisələrə münasibət, ailənin az və ya çox sabit emosional əhval-ruhiyyəsi kimi müəyyən edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ailənin emosional ab-havası ailənin həyati funksiyalarının səmərəli olmasında, bütövlükdə onun sağlamlıq vəziyyətində mühüm amildir, nikahın sabitliyini şərtləndirir.

Bir çox Qərb tədqiqatçıları hesab edirlər ki, müasir cəmiyyətdə ailə ənənəvi funksiyalarını itirir, emosional təmas institutuna, bir növ "psixoloji sığınacaq"a çevrilir. Qeyd etnək lazımdır ki, ailənin psixoloji iqlimi aşağıdakı komponentlərin birləşməsi kimi başa

düşülür: dominant ünsiyyət tərzi, üstünlük təşkil edən mənəvi-əxlaqi dəyərlər, ailə üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin real məzmunu. Uşağın formalaşmasına onun valideynləri arasında yaranan münasibətlər böyük təsir göstərir. Bir çox cəhətdən uşağın valideynləri ilə münasibəti ona təsir göstərir və bu çox güman ki, gələcəkdə onun öz ailəsində də oxşar münasibətlər inkişaf etdirəcəkdir.

Deyə bilərik ki, ailədə psixoloji iqlimi tənzimləmək üçün ailə tərbiyəsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Ailə tərbiyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ola bilər, lakin ailənin əsas vəzifəsi hamı üçün eynilik daşıyır:

- uşaqların böyüməsi və inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılması;
- uşaqlarda milli dəyərlər, vətənə, adət-ənənəyə hörmət və sevgi hissinin aşılanması;
- sosial-iqtisadi və psixoloji mənada uşaqların qorunması;
- uşaqlara özünəxidmət və başqalarına yardım bacarıqları öyrətmək;
- uşağın özünə hörmətinin artırılması.

Bu günkü müasir dövrün uşaqları bir nəsil əvvəlkindən fərqlənir və onların daha çox sevgi və ünsiyyətə ehtiyacı olduğunu qəbul etmək vacibdir. Bir çox valideynlər düşünürlər ki, ailədə heç bir əskliyi olmayan uşaq məktəbə gedirsə, yaxşı geyinirsə bununla da onlar öz valideynlik borcunu yerinə yetirmiş olurlar. Lakin bu tip valideynlərin uşaqların tərbiyəsində emosional iştirakı aşağı səviyyədə olur və belə valideynlər övladlarına ana-ata diqqətsizliyi, sevgi əksikliyi yaşadırlar. Valideyn və övlad arasında sevgi bağları uşaqlarda təhlükəsiz həyata, qərarlar qəbul edərkən əmin addımların atmasına şərait yaradır. Uşaqlar böyüklərdən, xüsusən də valideynlərindən dəstək gözləyirlər. Uşağa sevgi, diqqət, qayğı - valideyn səlahiyyətinin ilk təməl daşıdır. Valideynlər övladlarında yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, mədəniyyət, erudisiya, intellektual inkişaf, məharət və s. "kəşf etdikcə" uşağın gözündə daha da zirvələrə ucalır.

Valideynlər - erkən uşaqlıq dövründə övladları üçün Ata və Ana arxetiplərinin canlı təcəssümü olmaqla, övladının daxili dünyasının formalaşmasına əvəzsiz töhfələr verir və gələcək nəsillərin psixoloji sağlamlığının əsasını qoyur. Təbiət özü şəxsiyyətinin tərbiyəsi və inkişafı üçün əsas məsuliyyəti valideynlərə həvalə edib. Bu səbəbdən ailədə valideynlər düzgün ailə mühiti formalaşdırmalıdırlar, bunun üçün də aşağıda sadalanan məsələləri nəzərə almalıdırlar:

Sevgi və qarşılıqlı hörmət mühiti. Kiçik yaşlarından özünə qarşı kifayət qədər sevgi, diqqət, hörmət görməyən uşaq doğmalarına, dostlarına, Vətəninə hörmət etməyi bacarmayacaqdır.

Yüksək əxlaqlı tərbiyəvi mühit. Bu cür mühitdə övladını yetişdirən valideyn uşağı düşünməyə, dürüst olmağa, səmimi olmağa öyrədir. Bu rolu ana və ya ata yüksək məharətlə yerinə yetirməlidir.

Uşağın yanında ictimai faydalı iş mühiti. Böyüklərin işini seyr edən uşaq onu oyunda təkrarlamağa başlayır və nəticədə onun özü də əmək prosesinə daxil olur. Bu da onda əməyə, əmək adamlarına hörmət və sevgi hissləri aşılayır.

Uşağın bütün qabiliyyətlərinin ahəngdar və hərtərəfli inkişaf etdirilməsi mühiti. Uşaqda zehni, fiziki, əmək, estetik fəaliyyətin formalaşmasına şərait yaratmaq.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq psixoloqlar ailədəki psixoloji iqlimin 4 növünü ayırırlar:

1. Nümayişçi - belə ailələrdə tez-tez bir-birlərinə yalan danışırlar, susurlar. Onlar yalnız bəzi müsbət məqamlardan, uğurlardan danışmağa çalışır, problemlərdən, çətinliklərdən danışmaqdan çəkinirlər. "Xəyali maraq" təəssüratı yaranır. Ümumiyyətlə, münasibətlər istidir. Ailə üzvləri diqqət-qayğı göstərməyi və qarşılığında eyni şeyi almağı xoşlayırlar. Mənfi anlar asanlıqla unudulur və bağışlanır.

2. Tərəfdaş - belə cütlüklər bir-birinin həyatını asanlaşdırmaq, daha maraqlı, sadə, təhlükəsiz etmək üçün yaradılan könüllü birlik kimi ümumi evlilik ideyası üzərində

formalaşır. Münasibətlər şəffaf, səmərəli və rasionaldır. Duyğular boğulmur, ailədə narahat olan şeylər haqqında danışmaq adətdir.

3. Ayrı - ailə üzvlərinin müxtəlif maraqları, öz sosial dairələri var. Çox vaxt bir ailəni yalnız bir dam altında yaşamaları, ortaq uşaqları olması birləşdirir. Minimum kontakt, minimum emosiya, minimum qarşılıqlı tələblər, minimum qarşılıqlı maraq.

4. Avtokratik - ailə başçıcı olduqda, çox vaxt bu, işləməyən arvadı olan, digər ailə üzvlərinin həyatını idarə etməyə və təyin etməyə meylli bir kişidir. Ailəni idarə edən imperativ bir xarakterə sahib olan kişidir. Kişi ailədəki münasibətlərin strukturunu müəyyən edir: azadlığın sərhədləri və emosional təzahürlərin xarakteri və s. Qarşılıqlı hörmət göstərilməlidir deyirsə, digər ailə üzvləri bunu göstərir. Lider ağlamağın əleyhinədirsə, deməli, hamı bu emosiyaları cilovlayır. Lider obyektiv gücünü itirərsə, münasibətlərdə ciddi böhran yaranır.

Beləliklə, uşağın şəxsiyyətinin formalaşması, ailədə düzgün inkişafı və ailə mühitinin birmənalı olaraq düzgün təşkili valideyn-övlad münasibətlərindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası Bakı: Mütərcim, 2015. – 324 s.
2. Cabbarova S.R. Müasir dövrdə ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətləri və təşkili yolları ped. üz.fəls.dok. disser. avtoreferatı.Naxçıvan. - 2021. 28 s.
3. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.H. Ailə. Bakı: Maarif, 1989, 256 s.

PSYCHOLOGICAL CLIMATE OF FAMILIES IN THE MODERN PERIOD

Summary

The article presents studies of the psychological climate of the modern family. The formation of the child's personality, the correct development in the family and the unequivocally correct organization of the family environment depend on the parent-child relationship.

CƏNUBİ QAFQAZ REGİONUNUN TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

doktorant Gülməliyeva Humay Adil qızı
Bakı Dövlət Universiteti , Bakı

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, siyasi, iqtisadi, hərbi təhlükələr
Keywords: South Caucasus, political, economic, military threats

Məqalədə Cənubi Qafqaz regionunda mövcud olan çoxsaylı problemlər tədqiq olunmuşdur. Bunlara siyasi, iqtisadi, hərbi, vətəndaş cəmiyyəti, təhlükəsizlik problemləri daxildir. Həmin problemlərin yaranma səbəbləri və onların qarşısının alınması üçün irəli sürülən tövsiyələr məqalədə öz əksini tapmışdır. Bunun üçün ən əsası birgə, qarşılıqlı maraqlar inkişaf etdirilməli, regional münaqişələr öz həllini tapmalı və regional təhlükəsizlik sistemi formalaşdırılmalıdır.

Cənubi Qafqaz əlverişli geostrateji mövqeyi, zəngin təbii resurslara malik olması, nəqliyyat dəhlizlərinin üzərində yerləşməsi ilə daima diqqət mərkəzindədir. Bunun nəticəsidir ki, region hər zaman xarici aktorların maraq obyektində olmuşdur. Bununla belə Güney Qafqaz regionu çoxsaylı problemlərin olması ilə xarakterizə olunur. Həmin təhlükələri indi araşdıraq.

Cənubi Qafqaz regionunda təhlükəsizliyə təsir edən mövcud hədələr aşağıdakılardır[8].

1. Siyasi təhlükələr

a) Məhkəmə sisteminin müstəqilliyinin qənaətbəxş olmaması,
b) Korrupsiya,
c) Zəif idarəetmə,
d) Hərb üzərində zəif demokratik nəzarət,
e) Zəif sivil cəmiyyət.
2. Hərbi təhlükələr.
a) Həll edilməmiş münaqişələr,
b) Ölkələrin hərbiləşmə prosesinin sürətlənməsi,
c) Silahlara nəzarət rejimi mexanizmlərinin pozulması,
d) Rusiyanın regionda hərbi iştirakı.
3. İnsan və cəmiyyət təhlükəsizliyinə hədələr.
a) Sivil inteqrasiya çatışmazlığı,
b) Qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi,
c) Sosial qeyri-bərabərlik və ədalətsizlik,
d) Qeyri-qanuni miqrasiya və insan alveri,
e) Narkotik qaçaqmalçılığı,
4. İqtisadi təhlükələr.
a) Ermənistanın mühüm regional layihələrində iştirak etməməsi,
b) Sərvətin qeyri-bərabər bölgüsü,
c) Dutch Disease,
d) Yüksək texnologiya sferalarının zəif inkişafı,
e) Monopoliya və ədalətsiz rəqabət,
f) Rusiyanın vacib maliyyə institutlarını alma siyasəti,
g) Həll edilməmiş münaqişələrin mövcudluğu,
h) Bağlı sərhədlər və iqtisadi sanksiyalar,
i) Miqrant işçilər.
5. Enerji təhlükəsizliyi üçün hədələr.
a) Yerli generator sistemlərinin zəif inkişafı,
b) Enerji qiymətlərinin oynaması,
c) Rusiyanın resurslarından asılılıq,
d) Enerji təminatının təhlükəsizliyi məsələsi,
e) Yerli enerji sistemlərində natamam islahatlar,
f) Yenidən bərpa olunan enerji sektorunun inkişaf etməməsi.
6. Terror təhlükələri.
a) İnfrastrukturların təhlükəsizliyi,
b) Region ərazisindən nüvə materiallarının keçirilməsi,
c) Kiber terrorçuluğu.

Bu təhlükələrin qarşısının alınması üçün bir sıra tövsiyələr verə bilərik.

1. Siyasi təhlükələrə dair tövsiyələr.

✓ Sivil cəmiyyətin rolu yüksəldilməlidir. İctimai diplomatiyanın rolu artırılmalıdır. Milli azlıqların siyasi idarəetmədə iştirakına yol verilməlidir.

✓ Korrupsiyanın qarşısı alınmalı və maaşlar artırılmalıdır.

✓ Mərkəzsizləşdirmənin inkişafı ilə yaxşı idarəçiliyə nail olmaq lazımdır. Bununla daha çox əhali hökumətə çıxış əldə edə bilər və bu, daha effektiv idarəetmə sisteminin yaranmasına apara bilər.

2. Hərbi təhlükələrə dair tövsiyələr.

✓ Sülh proseslərinin bir qüvvə tərəfindən monopolizasiyasına son qoyulmalıdır.

✓ Cənubi Qafqaz ölkələrinin Avropa və Avro-Atlantik strukturlarına inteqrasiyası regional təhlükəsizliyə yardım edəcək. Çünki bununla onlar beynəlxalq terror, KQS yayılması və s. təhlükələrə qarşı mübarizədə daha güclü təcrübə əldə etmiş olacaqlar.

3. İnsan və cəmiyyət təhlükəsizliyinə qarşı hədələrə dair tövsiyələr.

✓ Yoxsul və varlılar arasında boşluğu aradan qaldırmaq üçün sosial proqramlar həyata keçirilməlidir.

✓ Orta təbəqənin güclənməsinə şərait yaradılmalıdır.

4. İqtisadi təhlükələrə dair tövsiyyələr.

✓ Birgə iqtisadi layihələr həyata keçirilməlidir.

✓ Aİ standartlarına uyğun olaraq iqtisadi qanunvericilik formalaşdırılmalıdır.

✓ Region ölkələri bir-birlərinin iqtisadiyyatlarına investisiyalar qoymalıdırlar.

✓ Regionların istehsal potensialı inkişaf etdirilməlidir.

5. Enerji təhlükəsizliyinə dair tövsiyələr.

✓ Bərpa olunan enerji sektorunun inkişafı üçün yüksək texnologiya və investisiya cəlb edilməlidir.

✓ Elektrik enerjisi sferasında regional əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir.

✓ Enerji effektivliyinin artırılması üçün qanuni, institusional, maliyyə mexanizmlərinin inkişafı təmin olunmalıdır.

6. Terror təhlükələrinə dair tövsiyyələr.

✓ Birgə regional anti-terror mərkəzi yaradılmalıdır[3,104-165].

Göründüyü kimi regionda mövcud olan problemlər Cənubi Qafqaz ölkələrinin inkişafına və ümumi təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına mane olur. Biz ümumiləşdirmə aparsaq belə bir formul tərtib edə bilərik. P (problem) = M (münaqişələr) +M (müdaxilə) + ZD (zəif dövlət). Yəni, əsasən regiondakı münaqişələr, xarici aktorların müdaxiləsi və region dövlətlərinin zəifliyi Cənubi Qafqazın zəifləməsinə aparıb çıxarır. Bunun qarşısını almaq üçün yuxarıda sadaladığımız tövsiyələri həyata keçirmək lazımdır.

Beləliklə, regiondakı problemlər:

✓ Çoxsaylı münaqişələrin mövcudluğu;

✓ Demokratiya, qanunun aliliyi, insan hüquqları, azad rəqabət, bazar iqtisadiyyatı sferasında çatışmazlıqlar;

✓ Xarici aktorların regiondakı maraqları və bu maraqların toqquşması.

Problemləri həll etmək üçün bunlar edilməlidir:

✓ Münaqişələr həll edilməlidir;

✓ Kollektiv təhlükəsizlik sistemi formalaşdırılmalıdır;

✓ Ümumi maraqlar inkişaf etdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Bekiarova N. South Caucasus as a region of strategic importance. International E-Journal of Advances in Social Sciences. Vol.5 İssue 14 2019 pp.1016-1025

2. Behrendt S., Kempe I. South Caucasus 2025: Scenarios for an uncertain future/https://ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/CAD-19-2-4.pdf

3. Buzan B., Waiver O. Regions and Powers: The structure of international security. Cambridge University Press. 2003 pp.1-564

4. Emerson M., Tocci N., Prokhorova E. A stability pact for the Caucasus in theory and practice – a supplementary note. Centre for European Policy Studies. Working document №152 Brussels 2000 pp.1-23

5. Champain P., Klein D., Mirimanova N. From war economies to peace economies in the South Caucasus. Economy and conflict research group of the South Caucasus 2004 pp.1-242

6. Garibov A. Friends and foes in the South Caucasus: Sources of divergent security policies and alliances in the region. EUCACIS online paper №9 Berlin 2019 pp.4-19

7. Mac Dougall J.C. Post-soviet strategic alignment: the weight of history in the South Caucasus Phd dissertation Georgetown University Washington 2009 pp.1-312

8. Wittich A., Maas A. Regional cooperation in the South Caucasus. Lessons for peacebuilding from economy and environment/https://www.adelphi.de/de/system/files/mediathek/bilder/us_038_-_regional_cooperation_in_the_south_caucasus_1.pdf

SECURITY PROBLEMS IN THE SOUTH CAUCASUS AND THEIR SOLUTIONS

Gulmaliyeva Humay Adil, PHd student
Baku State University, Baku

In the article, numerous problems existing in the South Caucasus region were studied. These include political, economic, military, civil society, and security issues. The causes of those problems and recommendations for their prevention are reflected in the article. For this, most importantly, joint and mutual interests should be developed, regional conflicts should be resolved and a regional security system should be formed.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ƏDALƏT HİSSİNİN FORMALAŞDIRILMASINA AİLƏNİN VƏ SOSİAL MÜHİTİN ROLU

müəllim Məhərrəmova Səbinə Balakişi qızı
ADPU
sabinamaharram1@gmail.com

Açar sözlər: əxlaq, hisslər, uşaq, psixologiya, valideyn,ədalət, ailə, ədalət hissi**.**
Key words: morals, feelings, child, psychology, parent, justice, family, sense of justice.
Ключевые слова: мораль, чувства, дети, психология, родитель, справедливость, семья, чувство справедливости.

Uşaqlar duyğu sistemləri sayəsində öz bədənləri və ətraf mühit haqqında məlumat alırlar. Aldıqları məlumatlar sayəsində uşaqlar ehtiyaclarını və ətrafdakıların onlardan gözləntilərini başa düşə bilərlər. Öz bədənlərindən və mühitlərindən gələn qıcıqlandırıcılara göstərdikləri bütün reaksiyalar onların davranışlarını təyin edir. Bu davranışlar uşağın yaşına və ehtiyaclarına görə dəyişir. Onların ehtiyaclarını ödəmək bacarığı eyni zamanda inkişaflarının təsvir edir. Uşağınız inkişafındakı əsas məqsəd onun müstəqil yaşaya bilmə qabiliyyyətidir. Ancaq bu vəziyyət ətrafdakılarla uyğun gəlməmək demək deyil. Uşağından ətraf mühitlə harmoniya və müstəqil yaşaması üçün əsas inkişaf parametrlərinin vaxtında və sağlam inkişafı tələb olunur. İnkişaf parametrləri hərəkəti inkişafı təmin edən motor olmaqla, dil inkişafı, sosial inkişaf, idrak inkişafı və mənəvi inkişafı nəzərdə tutulur. Bu parametrlərin inkişafı bir-biri ilə daim əlaqədədir. Uğurlu bir uşaq yetişdirməkdə doğru olanı bu parametrlərin bütövlükdə inkişaf etməsidir. Uşaqların inkişaf parametrləri ilə birlikdə emosional vəziyyətlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Zamanla uşaqlar qorxu, narahatlıq, sevgi, qəzəb və nifrəti öyrənirlər. Vicdanları da bu müddətdə inkişaf edir. Beləliklə, hər uşaq öz ədalət hissini inkişaf etdirir.

Davranış və duyğuların inkişafı çox erkən uşaqlıqdan, yəni ana bətnindən başlayır və yetkin yaşa qədər davam edir. Çünki insan bir hüceyrəli vəziyyətindən yaşadığı müddətcə dəyişməyə və inkişafa açıqdır. Bir insanın davranışına və duyğularına təsir edən amillər belə erkən bir dövrdən başladığı üçün uşağın ana bətnindən bütün inkişafını düşünmək lazımdır. İnsanın davranış və duyğularını təsir edən amillərin erkən dövrdən inkişaf etməyə başlaması, uşağın bütün inkişafının ana bətnindən düşünülməsini tələb edir.

Ədalətli olmaq, haqq yeməmək, haqqa girməmək, vicdanlı və mərhəmətli olmaq, yaradılan hər məxluqa sevgi, hörmət və tolerantlıqla yanaşmaq insani dəyərlərimiz

arasındadır. həm valideynlər, həm bagcada tərbiyəçilər, həmdə məktəbdə müəllimlər uşaqların yüksək insani mərtəbəyə çatması üçün bu duyğuların tərbiyəsinə xüsusi diqqət etməlidirlər. Böyüklər uşaqlara ədalətli olmağı öyrədərkən onlar özləri də ədalətli olmalıdırlar. Böyük və kiçik, oğlan-qız, itaətkar-asi olan bacı-qardaşlar arasında fərq qoymaq onlar arasındakı məsafənin genişlənməsinə və zaman keçdikcə sevgi və hörmətin azalmasına səbəb olur.

Ədalət hissi şəxsiyyət quruluşunun ən vacib cəhətlərindən biridir. Bunun inkişafı uşağın ana bətnindən aldığı qıcıqlndlandırıcıdan təsirlənir. Uşağın ana bətnində ananın ona yaşatdığı hər bir hiss ədalət hissinin inkişafına təsir göstərir. Bir uşağın sağlam inkişafı üçün lazımi intensivlikdə və lazımi miqdarda qıcıqlanmanın yanında qidalanma, sığınacaq və təhsil kimi təməl ehtiyacların vaxtında ödənilməsi çox vacibdir.

Bəslənmə, mənzil və təhsil hər uşağın əvəzsiz, müzakirəsiz haqqı və hüqüqudur. Bunlar qarşılanmalıdır. Sağlam olmayan hamiləlik prosesi, qidalanma, yerləşmə və təhsil problemləri uşağın inkişafını mənfi təsir edir. Bütün duyğulardakı bu mənfiliklər həm də ədalət hissinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Valideyn davranışı əsas mənfi təsirdir. Çünki uşağın ətrafı, bətndən başlayaraq həyatının ilk mərhələlərində ailəsi ilə demək olar ki, məhdudlaşır. Valideynlər həm uşaqlarına verdikləri genetik kodlarla, həm də erkən davranış modelləri ilə inkişaflarına ən güclü təsir edicidirlər.

Valideynlərin hamilə qalmağı planlaşdırması, hamiləlik dövründəki davranışları və hissləri, doğuşda və sonrasında övladına olan münasibətləri və ədalət hissi daxil olmaqla uşağın bütün inkişafı çox təsir göstərir.

Vicdanla sıx bağlı olan ədalət hissi insana yaxşı ilə pisi ayırmağa kömək edir. Bu hiss uşaqlıqda valideynlərin köməyi ilə inkişaf edir və davam edir. Kainat ədalətlə dayanır və bütün varlıq dünyası ədalətlə can tapır və dünya ədalətlə var olur. Valideynlər uşaq böyüdərkən ədalət hissini inkişaf etdirməli və ona ədalət hissi verməlidir. Buna görə də, uşaqda ədalət hissinin formalaşdırılması üçün bəzi məsələlərdə diqqətli olmaq lazımdır; onlara haqlı olduqlarına inandıqları zaman hüquqlarını qorumağı öyrədilməli, əgər hər hansı bir mövzuda haqlı olduğunu düşünürsənsə, uşağa dəstək olub və onun tərəfini tutmalı, həmçinin ona da, haqlı olan dostları ilə eyni tərəfdı olmalı olduğunu öyrətməli. Ədalətsizliyin düzgün bir iş olmadığını vurğulanmalı, insanların hüquqlarına hörmət etməyi öyrətməli, uşaqlar arasında ayrıseçkilik etməməli, fərq qoyulmamalıdır. Uşağa ədalətli davranıb, hərəkətlərinizlə ona nümunə olmalı, uşağınıza inkişaf prosesinə və yaşına uyğun tövsiyələr verilməli, onun hərəkətlərini mühakimə etmədən əvvəl davranışlarının səbəblərini soruşmalı, ən vacibi uşaqları diqqətlə dinləyib onun ehtiyaclarını nəzərə almalı,onları hər hansı bir uğurundan ötrü tərif etmək lazımdr. Ədalət hissi bir ehtiyacdır. Ədalət hissini itirən insan haqsızlığı qanuni bir hərəkət olaraq görür və hər cür pisliyə açıq olur. İnsanları haqsız işlər görməyə təşviq edir. Ədalət olmayan bir ailədə sülh və xoşbəxtlik olmaz.

Ədəbiyyat

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı, “Çinar-cap”, 2002,620s.
2. Ə.Bayramov, "Uşaqlarda əxlaqi hisslərin tərbiyəsi". Bakı 1963.
3. M.T.Sidqi "Seçilmiş pedaqoji əsərləri" Bakı, "Maarrif nəşriyyat", 1967, 83s.
4. M.T.Sidqi "Hakimanə sözlər". Bakı 2005
5. Azərbaycan SSR EA Respublika əlyazmalar fondu arxiv 7 ina 10944
6. Https://www.psychologytoday.com/
7. Https://www.simplypsychology.org/

Xülasə

Bir cəmiyyətdə ədaləti təmin etmək üçün fərdlərin ədalət hissi var olması vacibdir. Erkən uşaqlıqda ədalət hissinin yaradılması dövrdən başlayır. Bu erkən mərhələdən uşaqlar

duyğu sistemləri ilə həm öz ehtiyaclarını, həm də ətraf mühitin gözləntilərini öyrənirlər. Bütün bunlara reaksiyalarından ibarət olan davranışlarının sağlam inkişafı müxtəlif inkişaf parametrlərinin harmoniyası və bütövlüyündən asılıdır. Ailə, emosional vəziyyətlərin meydana gəlməyə başladığı bu inkişaf müddətinin fiziki və emosional mühitini təmin edir.

Ədalət anlayışı ilə əlaqəli bir çox yanaşma, ədalət anlayışının fərdi şəxs üçün ortaya çıxmağa başladığı ailə institutuna məhəl qoymadan, ədalətin sosial ölçüsünə yönəlir. Uşaq Hüquqları Konvensiyası kimi mühüm dəyərləri nümayiş etdirən beynəlxalq təşkilatlar - bərabərsizlik və iqtisadi məhdudiyyətlər həlledici olduqda - praktik olaraq qeyri-funksional olaraq qaldılar. Bu işdə ədalət və uşaq hüquqları ilə bağlı bəzi tərifləndən bəhs edilmiş və ədalət hissinin formalaşmasında mühüm yeri olan ana bətninə və erkən uşaqlıqdakı valideyn davranışlarına diqqət çəkmək məqsədi daşıyırdı. Şiddət elementinin təsirləri xüsusilə müzakirə olunur.

Qabiliyyətləri inkişaf etdikcə ehtiyacları və gözləntiləri Artdıqca haqqı artan uşaqların ədalət hissi, bu erkən dövrdən başlayaraq hüquqlarını nə qədər ala bildikləri ilə əlaqəli inkişaf edir. Bu tədqiqatın məqsədi, valideynlərin hisslərini, davranışlarını və ruzinin paylanmasında vasitəçilik rollarının ana bətnində və erkən körpəlikdə də daxil olmaqla insanın ədalət hissinin inkişafına necə təsir göstərə biləcəyini açıqlamaqdır. Bu məqsədlə, araşdırma valideynlərin planlı və ya planlaşdırılmamış bir hamiləlik təşəbbüsü olduğunu tapdı.Həm də bu müddətdən bəri uşaqları ilə təmasda olduqları hər vəziyyətdə nə etməli olduqları (-ma) ilə bağlı təkliflər daxildir.

Summary

Individuals who have developed a strong sense of justice are very important for a fair society. The feeling of justice begins to emerge from the very beginning of early childhood. Starting from this period children learn both their own needs, and the expectation of others through their sensory systems. In fact, in the formation of their behaviours, which is closely associated with their response to those needs and expectations, the integrity of different developmental parameters is the key issue. The family provides the physical and emotional environment in which this process of emotional development occurs. Majority of the interpretations about justice are concerned with the societal aspects of justice while ignoring the fact that, for an individual, the feeling of justice begins to emerge in the individuals' own family rather than society. International Organisations that created the "Declaration of the Rights of the Child" were not as effective in terms of solving issues like inequality and economic constrains among children. In this study, we addressed some definitions of justice, and child rights, and focused on the importance of parental behaviour, especially violence, during prenatal and early childhood periods, which are crucial to the development of the feeling of the justice, of a child. As children develop more skills, needs and expectations, they deserve more rights and, their parents' response to the emergence of these rights have a major impact on the development of the feeling of justice in a child. The purpose of this study is to present how the development of the feeling of justice in a child is affected by the emotions and the behaviours of the parents. The study gives suggestions about what should (not) be done from the time of planning having a baby and in the process of long lasting relations in order to create a healthy environment for the development of these very important feelings about justice. This study gives suggestions regarding the parental behaviour in the process starting from the time of planned or unplanned pregnancy and, continuing for a lifetime

MÜASİR TƏLİM MÜHİTİNDƏ TƏRBİYƏ PROSESİNİN PSİXOLOJİ ƏSASLARI

Sadıxova Minayə İntiqam qızı

Azərbaycan Təhsil İnstitutunun doktorantı Bakı
sadixova.minaya@mail.ru

Açar sözlər: müasir təhsil, mühit, təlim prosesi, psixoloji əsaslar, pedaqoji-psixologiya
Ключевые слова: современное образование, среда обучения, процесс обучения, психологические основы, педагогическая психология
Keywords: modern education, learning environment, training process, psychological foundations, pedagogical psychology

Tərbiyə insan cəmiyyətində şəxsiyyətin məqsədyönlü şəkildə formalaşmasının və onun şəxsi keyfiyyətlərinin ətrafdakı sosial aləmdə inkişafının təcəssümüdür. Tərbiyə şəxsiyyətin insan cəmiyyətinə inteqrasiyasına, onun real dünya haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasına, sosial-mədəni, təhsil və cəmiyyətin bütün sahələrində təmsil olunmasına, daxili və xarici aləmin inkişafına əsaslanan şüurlu və geniş anlayışdır. Belə ki, təhsil insanın şəxsiyyətinin formalaşmasında ən mühüm amillərdən biridir. Şəxsi inkişaf çox vaxt bilavasitə təhsillə bağlıdır və təhsil mühiti elmi-tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir, burada şəxsiyyətin yetişdirilməsi, onun gələcəkdə kim olacağı, cəmiyyət üçün faydalılığı müəyyən edib istiqamətdirilməsi üçün əsaslar qoyulur.

Azərbaycan Respublikası tərəqqi və müasirləşmə prinsiplərinə əsaslanaraq bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil və təlim istiqamətində də yeni müasir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Burada əsas məqsəd elmin, mədəniyyətin, ictimai və sosial həyatın bütün sahələrində yeni uğurlara nail olmaq, o cümlədən səmərəli və innovativ tədris və təlim texnologiyalarının köməyi ilə Azərbaycan cəmiyyətinin təhsil səviyyəsini ən yüksək səviyyələrə qaldırmaqdır. Bu inkişaf üçün müasir təhsilin strukturu və məzmunu bizdən müasir yanaşmalar tələb edir. Ona görə də innovativ, qloballaşan və daim yeni metodlar tələb edən müasir dövrdə modern təhsil mühitində köhnəlmiş, elmi-metodiki əhəmiyyəti olmayan metod və nəzəriyyələrin tətbiqi məqbul sayılmır. Təlim prosesində nəzərə alınmalı olan mühüm məsələlərdən biri də şagirdlərin psixologiyasının təhlili, onların psixoloji durumunun təlim prosesi ilə uyğunluğunun müəyyən edilməsi, düzgün pedaqoji-psixoloji istiqamətlərin seçilməsidir. Təlim prosesində psixodiaqnostik iş müvafiq yaşda olan uşaqların, yeniyetmələrin və gənclərin daha səmərəli pedaqoji-psixoloji aspektdən öyrənilməsinə, onların fərdi xüsusiyyətlərinin, psixi vəziyyətlərinin, şəxsiyyət pozuntularının, psixoloji gərginlik və frustrasiya hallarının müəyyən edilməsinə və korreksiyasına yönəldilmişdir [2, 41].

Effektiv tədris və təlim prosesi üçün müəllimlərin və şagirdlərin psixi sağlamlığı çox vacibdir. Müəllim bir pedaqoq kimi həm də şagirdlərin psixologiyasını yaxşı bilməyi bacarmalıdır. Hər bir peşəkar müəllim fəaliyyətə başladığı andan şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini və psixoloji vəziyyətini müşahidə etməli, qeydlər aparmalı və onlara uyğun olaraq müvafiq tədris üsullarını müəyyən etməlidir [9, 168]. Şagirdin psixoloji durumuna uyğun gəlməyən təhsil strategiyalarından istifadə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında problemlər yarada bilər. Nəticə etibarı ilə bu, şəxsiyyətin aşınmasına, öyrənməyə marağın azalmasına, özünə inamsızlığa, oların bu prosesdən kənarda qalmalarına səbəb ola bilər. Ona görə də pedaqoji-psixoloji cəhətdən təhlillərin aparılması təhsildə çox mühüm rol oynayır. Psixoloqlar təhsil müəssisələrində böyük səylə çalışmalı, müxtəlif vəziyyətlərdən asılı olaraq lazımı situasiyalarda öyrənənlərə dəstək göstərməlidirlər.

Məktəblərdə çalışan psixoloqlar həmçinin təlim problemlərinin həllində müəllimlərə kömək etməli, təlimin effektivliyini artırmaq üçün fənlərarası tədris metodlarının işlənib hazırlanmasına və təkmilləşdirilməsinə dəstək verməlidirlər. Bəzi öyrənənlər öyrənmə mühitində unikaldırlar və fərdi diqqətə ehtiyac duyurlar. Onlarda öyrənmə ilə bağlı problemlər yaranır və onlarla işləmək üçün əvvəlcədən müəyyən istiqamətlər, üsullar müəyyənləşdirilməlidir. Belə xüsusi uşaqlar üçün proqramların hazırlanmasında pedaqoqlar,

psixoloqlar birbaşa iştirak etməlidirlər. Şəxsiyyətin inkişafında, tərbiyəsində və təhsilində psixologiyanın əhəmiyyətini nəzərə alaraq, pedaqoji psixologiya anlayışını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Pedaqoji psixologiya dedikdə, pedaqoji sahədə psixoloji nəticələrin tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu, təlim-tərbiyə mühiti çərçivəsində şəxsiyyətin inkişafının düzgün sistemləşdirilməsidir. Pedaqoji psixologiya müəllim-şagird şəxsiyyətinin davamlı inkişafına kömək edir. Amerikalı psixoloq və pedaqoq C.B.Kerol (1965) təhsil psixologiyasını "məktəbdə bütün öyrənmə prosesinin öyrənilməsi" kimi izah etmişdir. O qeyd edirdi ki, şagirdlərin davranışı və təlim prosesi onun məzmununun və metodikasının hüdudlarını müəyyən edir. Digər psixoloq N.L.Qaqe (1967) iddia edirdi ki, təhsil psixoloqu müxtəlif təlim metodlarının psixologiyası, şagirdlərin xüsusiyyətləri və müəllimlərin davranışı ilə maraqlanmalıdır. Amerikalı pedaqoq psixoloq Ç.Habbard (1873-1946) təhsil psixologiyasını "şəxsiyyətin doğuşdan yetkinliyə qədər inkişafında həyat mərhələlərinin elmi tədqiqi" kimi təsvir etmişdir. O, hesab edirdi ki, pedaqoji-psixologiya şəxsiyyətin anadan olmasından onun ölümünədək pedaqoji prosesə tətbiq edilməlidir [9, 7-8]. Pedaqoji-psixologiya bir elm sahəsi kimi müəllimə əsasən təlim və tərbiyə problemlərini həll etməyə kömək edir. Pedaqoji-psixologiya üzrə tədqiqatların əhatə dairəsi təhsil prosesi ilə, yəni şagirdlərin davranışının təhsil mühiti ilə bağlı öyrənilməsi, xüsusilə onların təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi və bütün sahələrdə şəxsi inkişafı ilə məhdudlaşmalıdır. Xüsusilə, təhsil psixologiyası təlim prosesinə əsaslanmalı və müəllim və öyrənənlərə öz fəaliyyətlərini mümkün qədər qənaətbəxş şəkildə yerinə yetirməyə imkan verməlidir. San-Fransisko Dövlət Universitetinin professoru H.C.Lindqren (1914-2005) iddia edir ki, təhsil psixologiyası öyrənəni, öyrənmə prosesini və öyrənmə vəziyyətini anlamağa diqqət yetirir.

Təhsil psixologiyasında qeyd olunur ki, insan beyninin inkişafını izləmək və dörd mərhələni ayırmaq lazımdır. Bu, şagirdin ətraf mühitlə əlaqəsinin səviyyəsidir. Bu dörd mərhələdə şagird idrak qabiliyyətlərini və sosial anlayışını inkişaf etdirir. Bu dörd mərhələyə yaradıcılıq, zəka, əxlaq və motivasiya daxildir. Təhsil psixologiyası şagirdin əqli və davranış inkişafının ekoloji aspektini də öyrənir. Eyni sinifdə oxuyan şagirdlərin müxtəlif idrak səviyyələrinə malik olduğu vəziyyətlər vardır. Bu halda təhsil psixologiyasının vəzifəsi fərqin səbəbini təhlil etməkdir. Təhsil psixologiyası şagird davranışına və öyrənməsinə təsir edən müxtəlif dəyişənləri ölçmək üçün metod və vasitələrin işlənib hazırlanmasıdır. Sinif tədqiqatlarına əsaslanaraq, müəllimlər şagird davranışını idarə edə, istiqamətləndirə və proqnozlaşdıra bilərlər. Bundan əlavə, müəllim hazırlığı proqramının məqsədi müəllim peşəsinə müsbət münasibət yaratmaq və gələcək müəllimlərə təhsil problemlərini həll etmək üçün lazımi kompetensiyalarla təmin etməkdir.

Ədəbiyyat

1. A.R. Təhsil İnstitutu T-Network "Müasir Təhsilin İnkişaf Strategiyaları: Uğurlar və Çağırışlar" mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransının materialları, Naxçıvan, 2021. s. 360
2. Brandford H.P. Development of Children's Understanding of Cognitive Activities. Northern Illinois University, 2008
3. Əlizadə Ə.Ə., Qasımova L.N., Əliyev B.H. Məktəbdə tərbiyə işinin metodikası. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1990. Səh. 382-385
4. Əliyev II. Ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin nəzəri və əməli məsələləri. Bakı, Nurlan, 2004. Səh. 38
5. Hüseynzadə R.L. Təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi. Bakı, 1997. Səh. 39-40
6. Hüseynzadə R.L.,İsmayılova M.C., Tərbiyə işi və onun metodikası. Bakı, ADPU, 2012. s. 18-22, 26
7. Quliyev S.M. Gəncliyin tərbiyəsində aqillərin nəsihət və vəsiyyətləri. Bakı, ADPU, 2011

8. Long, M., Wood, C., Littleton, K., Passenger, T. and Sheehy, K. The Psychology of Education, 2011
9.Michael Bogan, Maya Bialik, Charles Fadel, Michaela Horvathova, Character Education for the 21st Century, 2015

Summary

In educational psychology, it is noted that it is necessary to follow the development of the human brain and distinguish four stages. This is the level of interaction of the student with the environment. In these four stages, the student develops cognitive abilities and social understanding. These four stages include creativity, intelligence, morality and motivation. Educational psychology also studies the environmental aspect of a student's mental and behavioral development. There are situations where students studying in the same class have different cognitive levels. In this case, the task of educational psychology is to analyze the reason for the difference. Educational psychology is the development of methods and tools to measure various variables that influence student behavior and learning. Based on classroom research, teachers can manage, guide, and predict student behavior. In addition, the purpose of the teacher training program is to create a positive attitude towards the teaching profession and provide future teachers with the necessary competencies to solve educational problems.

UOT: 159.922.76

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA KOQNİTİV VƏ EMOSİANAL XARAKTER XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QARŞILIQLI TƏSİRİ

Cabbarova Telli Rəhim qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı
Gəncə ş. H.Əliyev prospekti 187
ziyacabbarli@mail.ru

Açar sözlər: müharibə,koqnitiv, emosional, şəxsiyyət,səfərbərlik
Ключевые слова: война, когнитивная, эмоциональная, идентичность, мобилизация
Key words: war, cognitive, emotional, identity, mobilization

Xülasə

44 günlük vətən müharibəsində şəxsiyyətin həyatinda emosinal təsir şkalası sevgi, sevinc, heyrət, qorxu, əzab, qəzəb, qətiyyət,nifrət daha qabariq şəkildə öz əksini tapdi.Qorxaq erməni xalqının vəhşılıkləri sivil əhaliyə yönəlmiş nifrət,affekt emosional halı dagıdıcı funksiyaya ,azərbaycan xalqının vətənə ,torpaga hədsiz sevgı ,qətiyyətlilik uşaqdan böyüyə ali baş komandanın ətrafında birləşərək səfərbəlik funksiyası gənc nəsllin təlim-tərbiyəsində qəhrəman,qələbə zəfəri qazanmış xalqın övladlaı kimi yetişməsinə zəmin yaratdı.

44 günlük müharibə azərbaycan xalqının yaddasında cox dərin emosional psixi prosesslər formalaşdırdı.Azərbaycanin bütün bölgələri müharibənin agirligini yaşadi.Qədim Gəncə şəhərimiz 4,8,11,17 oktyabr 2020 ci tarixlərində raket hücümuna,27və 28 oktyabr 2020-ci ildə Bərdə rayonunun əhalisinin erməni terroru, vandalizminə raket hücumuna məruz qalması bəşəriyyətin emosional hafizəsində sagalmaz yaralar açdı.Azərbaycan xalqi öz torpaqlarını erməni terroçularının vəhsi saldırmalarından qoruyan zaman daxili (qəzəb,nifrət.agrı) emosiyalarını bogaraq uşaqdan böyüyə hamısı ali baş

komandanin,dövlətimizin görsənməyən xüsusi təyinatlı və müzəffər ordumuzun ətrafında birləşərək xarici səfərbərlik funksiyasının,dəyərləndirmə və kompensasiya funksiyalarının inkişafının təsir şkalasının ardıcıllıgını daha qabariq xarici emosiyalarında biruzə verdi.

Amerika psixoloqu Vudvortsa görə, təsir şkalası ardıcıllığı aşagidikilardir: sevgi, sevinc, heyrət, qorxu, əzab, qəzəb, qətiyyət, diksinmə, nifrət. Amerika psixoloqu K. İzard isə, fundamental emosiyalara təsir şkalası ardıcıllığına bunları aid etmişdir: maraq, sevinc, heyrət, kədər, əzab, depressiya, qəzəb, diksinmə, nifrət, qorxu, utanc, günah. K. İzard bu emosiyaların özünəməxsus əsəb substratına və subyektiv həyəcana malik olduğunu bildirmişdir. Emosiyaların təsnifatı ilə bağlı Dodonun, Leontyevin və başqalarının öz modelləri vardır. Onların müqayisəli təhlili göstərir ki, tədqiqatçılar bu məsələdə fərqli yanaşmalar nümayiş etdirirlər.Psixoloqlar emosiyanın təsnifatını apararkən, onun bir neçə növünü müəyyənləşdirmişlər. Emosiya öz xarakterinə (müsbət və ya mənfi), intensivlik və davamlılığına, məzmumuna və orqanizmin səfərbərlik səviyyəsinə (stenik-aktiv və ya astenik-passiv) görə bir neçə qrupa bölünür (şəkil 1.4.2)

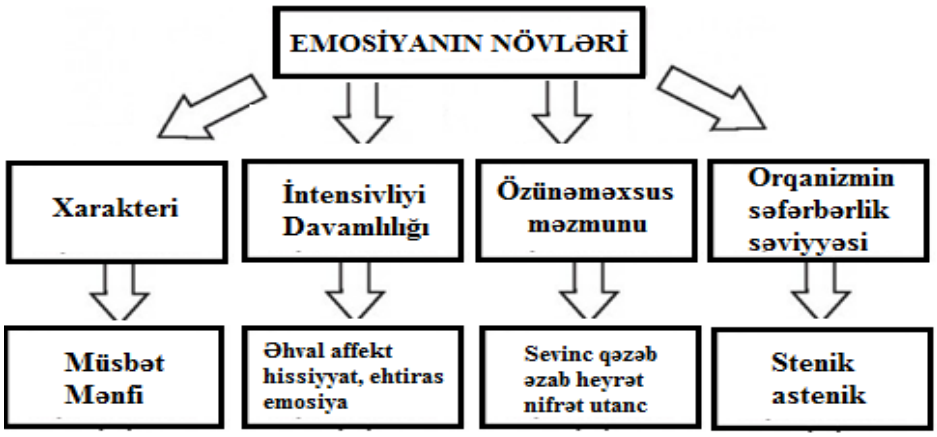

Şəkil 1.4.2. Emosiyanın növləri [Классификация и понятие]

Emosiyaların özünəməxsus funksiyaları vardır. Onlar aşağıdakılardır:

1. Səfərbərlik funksiyası - hər hansı təhlükə anında meydana çıxan qorxu fizioloji olaraq qanda adrenalinin səviyyyəsini artırır, həyəcan siqnalı təhlükə obyektini dərk etməyə imkan yaradır və ona mövcud durumdan ani çıxış yolunu göstərir. Çünki bu emosiyalar təhlükə durumundan qurtulmaq üçün, bədənin bütün psixofizioloji imkanlarının bir nöqtədə səfərbər olunmasına şərait yaradır. Lakin, qorxu və həyəcanın yüksək həddə çatması əks effekt yaradır. Belə durumda qanda adrenalinin səviyyəsi yüksələrək, fizioloji və psixoloji funksiyaları iflic vəziyyətinə salır (yəni, insan, hərəkət etmək və düşünmək qabiliyyətini itirir). Insan vətən sevgisini anladigi üçün ali baş komandanın rəhbərliyində uşaqdan böyüyə səfərbər oldu.

2. Kommunikativ funksiya - insanların bir-biri ilə yaxınlaşmasını və bir-birini dərindən anlamasını təmin edir. Məsələn, analar övlad sevgisinin nə olduğunu bildikləri üçün, övlad faciəsində də bir-birini dərindən anlayırlar. Yaxud, bir peşənin sahibləri öz həmkarlarının emosiyalarını daha yaxşı başa düşürlər. Yaşanan və ya duyulan oxşar emosiyalar, onların bir-birinə daha da yaxınlamasına səbəb olur. Yeni tariximizi qizil qanlı hərflərlə yazan nur üzlü şəhidlərimizin anaları ,ataları bu səbəbdən br-birinə psixoloji dayanıqlıq nümayış elətdirdilər.

3. Dağıdıcı funksiya - intensiv emosiyalar (affekt) fəaliyyətə, davranış və sağlamlığa mənfi təsir göstərirlər. Affekt halı (güclü qəzəb və sevinc, dərin kədər və ümidsizlik, dəhşətə gəlmək) insan psixikasını bloklaşdıraraq, onu bir istiqamətə yönəldir, insan reallıq hissini, özünənəzarəti itirir və etdiyi hərəkətləri anlamır. Bunun ən gərgin mərhələsi, fərdin danışıq və fəaliyyət mexanizminin sıradan çıxması ilə nəticələnir.Ermənilərin Azərbaycan xalqının sərhəddən neçə yuz min km uzaqlıqda yerləşən şəhər,kənd,məktəb ,uşaq,kişi, qadın dinc əli yalın əhalini yaşayış yerlərini dagidici raket və agir arteriliya atəsinə tutması buna sübutdur.

4. Dəyərləndirmə funksiyası - mövcud durumun və ya qıcıqlandırıcı obyektin mənasını dərhal dəyərləndirmək imkanı yaradır. Bu proses, koqnitiv prosesdən daha tez işə düşür və durumun və ya obyektin koqnitiv dərk olunması prosesini tənzimləyir. Çox vaxt sonradan meydana çıxan koqnitiv parametrlər emosional parametrlərlə toqquşanda, emosional təəssürat üstün gəlir.Bu qədər agir imtahan nəticəsində ,zəfər, qələbə,itirilmş torbaqların azad olması insan şüurunda yenidən müsbət emosiyalarin motivasiyasına zəmin yaratdı.

5. Kompensasiya funksiyası – rasional qərarvermə zamanı informasiya qıtlığının aradan qalxmasını və rasional qərarın verilməsini təmin edir. Bu, adətən proqnozlaşdırma zamanı yaranan informasiya çatışmamazlığı ərəfəsində meydana çıxan emosiyalardır.

Problemin aktuallıgı:Şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşmasında emosiyaların təsir şkalasının ardıcıllıginı düzgün inkişaf etdirmək sevinc ,ugur ,zəfər qazanmagına zəmin yaratmış olur.

Problemin yeniliyi: İnsanların emosional reaksiyaları fərqli olduğu kimi, onların əsəb-psixi durumuna təsir edən emosional halları da fərqlidir. Emosional reaksiyadan fərqli olaraq emosional hal daha sabit və uzunmüddətlidir. Buna görə də, o, insanın emosional xarakterinin formalaşmasına təsir edir. Emosiyaların tanınması mərkəzi beyinin sağ yarımküəsində yerləşir.

Problemin praktik əhəmiyyəti.Məqalə tədqiqatçılar,pedaqoqlar,psixoloqlar və valideynlər üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Ə.S., Əlizadə Ə.Ə, Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. "ÇİNAR-ÇAP" Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı, 2002. 620 səh.
2. Bayramov, Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri – Bakı: Azərnəşr, 1981. – 387 səh.
3. M.Həmzəyev,S.Seyidov və başqaları redaktasiyası psixologiya Bakı2007 .
4. Классификация и понятие об эмоциях и чувствах. [Electronic resource] / 2018. URL: https://obu4ayka.ru/obshhenie/klassifikatsiya-emotsij-vidy-emotsij-i-chuvstv-psihologiya.html

THE INTERACTION OF COGNITIVE AND EMOTIONAL CHARACTER TRAITS ON PERSONALITY FORMATION IN THE 44 DAY WAR

Jabbarova Telli Rahem
Dissertation student of Ganja State University

Summary

In the national war, which lasted 44 days, the scale of the emotional impact in the life of the personality was more clearly reflected: love, joy, surprise, fear, pain, anger, determination, hatred Unlimited love of the land determination from children to adults united around the highest command, and the mobilization function, young laid the foundation for the generation of victorious people to grow up as heroes and children.

DƏRSLİK ÜZƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN METODİKİ YOLLARI

Məmmədova Sevda Nəsib qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Nəticədə, şagirdlərin dərslik üzərində müstəqil işlərinin gedişi sübut edirki, bu, tədris prosesində şagirdlərin fikri xəyallığını artırır onlarda kitabla işləmək, axtarıcılıq, bacarıq və vərdişlərinin inkişafı təmin olunur.*

Açar sölər: Şagird, dərslik, müstəqil işlər, axtarıcılıq, bacarıq və vərdişlər.

Key words: Student, textbook, independent work, searching, skills and habits.

Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatında təlimin forma, metod və vasitələrin təkminləşdirilməsi məsələsi xüsusi qeyd edilərək yuxarı siniflərdə dərslə yanası mühazirələr, müsahibələr, praktikum və məsləhətlərin geniş tədbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Müəllimlər və valideynlər şagirdləri kitab və digər bilik mənbələri üzərində işləməyə daha fəal sürətdə alışdırmalı, onlarda təfəkkür müstəqilliyi yaranmasına kömək etməlidirlər. Bunun üçün məşgələlərin fəal formalarının daha geniş tədbiq olunması, bunlara daha çox əməli istiqamət verilməsi, əzbərçiliyin və sxematizmin kökünün kəsilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan tarixi dərslərində şagird müstəqil işlərindən geniş istifadə etmək olar. Bu, təkcə yeni biliklər vermək, həmdə möhkəmləndirmək məqsədlərinə deyil, həm də şagirdlərdə kitab vasitəsilə tarixi və sosial-siyasi bilikləri müstəqil mənimsətmək bacarığını formalaşdırılması məqsədlərinə xidmət etməli və özünütəhsilin ən mühüm vasitələrindən birinə çevrilməlidir. Ona görə də şüurlu mənimsəməyə nail olmaq üçün çətin mənimsənilən mürəkkəb mövzuların tədrisində dərslik mətnləri üzərində şagirdlərin müstəqil işləri digər təlim üsulları ilə uzlaşdırılmalıdır.

Daha geniş və mürəkkəb mövzuların tədrisi prosesində dərslikdə müstəqil şüurlu mənimsəməsini yüksəldir.

N.K.Krupskaya dərsliklə işin əhəmiyyətini qeyd edərək, göstərirdi ki, dərslik mahiyyət etibarilə təlimin mövzu və metodikasını müəyyən edir.

Dərsliklərdə anlayışlar, təriflər, yeni terminlər və nəticələr, əsasən qalın şriftlə və ya kursivlə verilir. Bu məqsədlə şagirdərin diqqəti dərslikdən seçilmiş mətinə yönəldilməlidir. Mətni sakit oxumaqla təhlil etmək tapşırılmalıdır. Daha sonra mövzuların sonundakı nəticələri araşdırmaq kimi tapşırıq da verilə bilər. Dərslikdəki mətinə əsasən qoyulmuş düşündürücü suallar, təsdik və sübutlar şagirdlərin əsas anlayışları, tərifləri və yeni terminləri müstəqil olaraq şüurlu mənimsəmələrinə kömək edir.

Dərslik üzərində səmərəli iş şagirlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, təlim prosesini fəallaşdırıb zənginləşdirir. Bu iş tarixə və ictimai elmlərə marağı artırır, zehni əmək mədəniyyəti tərbiyə edir.

İş dərsliklə ilk tanışlıqda başlanmalıdır. Bu məqsədlə müəllim giriş söhbətində müəlliflər haqqında şagirlərə məlumat verməlidir. Dərsliyin neçə fəsil və paraqrafdan ibarət olması qeyd edilməli, sxem, diaqram, cədvəl, sual və tapşılıqlardan, hər mövzunun sonunda verilmiş sənədin materiallardan necə istifadə ediləcəyi şagirdlərə başa salınmalıdır.

Dərsliyə əsas materiallarla yanaşı müxtəlif xarakterli sənədlər yardımçı materiallar da daxil edilmişdir. Bunlar şagirdlərin görüş dairəsinin genişlənməsinə, onlarda müstəqil çalışmaq vərdişləri yaranmasına kömək edir. Müəllim sənədlərin başa düşülməsini asanlaşdırmaq üçün sənəd üzərində müstəqil işlərin metodik yolunu da götərməlidir.

Müstəqil işin müvəffəqiyyəti idrakı vəzifələrin düzgün qoyuluşu, şagirdlərin fəal idrakı fəaliyyətini təşkili və səmərəli metodik priyomların tədbigi ilə təmin olunur.

Fikrimizcə, dərslik üzərində şagirdlərin müstəqil işlərinin aşağıdakı mümkün olan metodik yollarından bacarıqla istifadə edildikdə məqsədə nail olmaq asanlaşır:

1. Şagirdlərin dərlik mətnləri üzərində müstəqil işləri;
2. Sənədli materiallar üzərində müstəqil işlər;
3. Sual və tapşırıqlara dərslik mətinləridən cavablar tapşırılması;
4. Tarixi termin və anlayışlar, diaqram və xronoloji cədvəllərin tərtib edilməsi və s. üzrə müstəqil işlər.

Bu baxımdan müəllim VII sinifdə Azərbaycan tarixi kursundan "Babəkin rəhbərliyi altında kəndli üsyanı, VIII əsrdə- IX əsrin I yarısında Azərbaycanın daxili həyatı" mövzusunu keçərkən aşağıdakı məsələləri sadə və aydın, məktəblilərin başa düşəcəyi tərzdə məntiqi ardıcıllıqla izah etmək lazımdır. VII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə ərəb xilafətinin ağır zülmünə qarşı üsyanın səbəblərini və VIII əsrin axırlarında Bərdədə, Beyləqanda, Ərdəbildə və başqa yerlərdə xilafət üsul-idarəsinə qarşı yonəlmiş mübarizənin gedişini müəllim müasir tələblər əsasında şərh edir. Nəticədə şagirdlər IX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xürrəmilər hərəkatının geniş yayılmasını dərindən öyrənirlər. Onlar xürrəmilərin kəndliləri feodal asılığından, dövlət vergilərindən və mükəffəlliyətlərindən azad etməyə, "ümumi bərabərlik" yaratmağa çalışdıqlarını, xalqın həmin dövrdə ərəb zülmünə qarşı necə mübarizə apardıqlarını sərbəst şəkildə dərk edirlər.

Müəllim şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirmək məqsədilə aşağıdakı mövzuda müstəqil iş verir:

1. Dərsliyin mətninə əsasən ərəb xilafətinə qarşı Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə baş verən üsyanın səbəblərini şərh edin.
2. Xürrəmilərin mübarizəsini əsas ideasını xaraqterizə edin.
3. Cavidan və Babəkin başçılıöı altında xilafətə qarşı yönəldilmiş üsyanın gedişi və nəticələrini şərh edin.
4. Bu dövrdə Azərbaycanın ticarət və şəhər həyatı haqqında danışın.
5. VII-IX əsrlərdə Azərbaycan mədəniyətinin inkişafını şərh edin.
6. Ərəb dilinin mürəkkəbliyini və islam dininin xususuiyyətlərini elm və mədəniyyətə necə təsil etdiyini faktlara göstərin.

Müəllim tərəfindən təklif olunan mütəqil iş verilmiş yeni bilikləri genişlənirməyə və möhkəmləndirməyə yönəldilir. Dərsin belə səmərəli şəkildə təşkili nəticəsində məzmunun sistemli mənimsənilməsinə nail olmaq, şagirdlərin Babəkin nümunəsində tərbiyyə edilməsi imkanından istifadə mümkündür. Bütün bunlarda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də şagirdlərin ümumi inkişafına təbii stimul yaratmaq təşəbbüsü idi. Müəllim iqtisadiyyat, Azərbaycan-Rusiya əlaqələri, mədəniyyət məsələlərini öyrədərkən aşağıdakılara xüsusi əhəmiyyət yetirirdi: təsərrüfatın inkişafı; feodal əyanlarının qüvvətləndirilməsi; Azərbaycan-Rusiya əlaqələri; kəndlilərin və sənədkarların vəziyyəti; sinifi mübarizə, elm, ədəbiyyat, memarlıq.

Müəllim dərsliklərdəki faktiki materialları sadə və aydın, şagirdlərin başa düşəcəyi tərzdə izah edir, mənimsənilmiş bilikləri möhkəmləndirmək üçün müsahibədən sonra dərslikdə verilmiş "Ağqoyunlu hökmüdarı Uzun Həsənin sarayında Venesya elçisi olan A.Kontarininin səyahətinin təsvirindən" adlı sənədli material üzərində aşağıdakı məzmunda müstəqil iş verməsi həm idrakı, həm də metodiki cəhəttən münasib oldu:Uzun Həsənin xarici siyasətini xaraqterizə edin; səyyahların təsviri ilə siz Azərbaycan şəhərlərini necə təsəvvür edirsiniz? Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrini şərh edin. Müstəqil işin nəticəsi yoxlanıldıqdan sonra müəllim məhz sənədli materialın məzmununu bir daha ümumiləşdirərək dərsi yekunlaşdırdı.

Beləliklə şagirdlərin dərslik üzərində müstəqil işlərinin gedişi sübut edirki, bu, tədris prosesində şagirdlərin fikiri xəyallığını artırır onlarda kitabla işləmək, axtarıcılıq, bacarıq və vərdişlərinin inkişafı təmin olunur.

Mamedova Sevda Nasib

Summary

Of the pupils so prove going-away (out / off) of independent work on (at, over) textbook, this axtarıcılıq, ability and development of habits is provided.

LANGUAGE LEARNERS AND LANGUAGE TEACHING SETTINGS

Zeynalova Turkan Anvar
Ganja State University

Key words: language learners, intensive, emotional factors, second language
Açar sözlər: dil öyrənənlər, intensiv, duyğusal amillər, ikinci dil
Ключевые слова: изучающие язык, интенсивное, эмоциональные факторы, второй язык

Language teachers works with many types of leaners in a variety of settings. Some teachers work with learners who are surrounded by the language they are trying to learn (it is called a second language setting), while others teach a language that is only spoken by a distant community (a foreign language settings). Bilingual teachers have the triple objective of helping their students learn English.

Language learners differ with respect to emotions, language aptitude, learning styles, approaches to language learning and age. Teachers are able to help students more positive characteristics and become better language learners and they also able to adjust language teaching approaches for their students. Many educators feel that helping students become better language learners more essential so they become more autonomous and extend their language.

There are some language learning settings that help leaners develop their language. The academic discipline called **second language acquisition** is the basis for the practice that all language teachers should employ. This field considers how people learn second language and factors that influence their learning. Second language acquisition includes learning a language where it is spoken – a second language setting – or learning a language that is spoken by a distant community- a foreign language setting. English learners in the United States are generally classified as second language learners because they are surrounded by English in schools, in the media and community. So second language acquisition is the general label for the academic field that studies language learning.

In addition to being in different learning circumstances, language learners differ in many important ways that can influence their language learning. Language teachers have been concerned with three types of learner characteristics: affective (or emotional) factors, cognitive factors, metacognitive factors.

Emotional factors include students' feelings about language learning and toward their particular target language and culture. Cognitive factors include the different ways that people process information and are considered to be less changeable than other learner differences. When people speak of language aptitude, they're usually speaking about different cognitive abilities that may help people learn languages. Finally learners think about and control their language learning in different ways.

According to language learning emotions- language learners have very different goals for language learning. Older learners have clearly goals earning a living, giving hand their children with schoolwork, learning another culture, while younger learners do not think about learning a language. Of course language learning requires a lot of and effort, so motivated students are enthusiastic learning language more.

Studies shows that learning and using a second language can make some people feel anxious. For example, listening can make learners feel anxious. Some students think that they

are supposed to understand everything and feel anxious whenever they miss a word. Although anxiety is usually associated with listening and speaking, studies have also found that some students feel anxious when they have to read and write the second language.

Language Learning Strategies (LLS) are specific steps that learners take to increase their language learning. Finding quiet place to study, calming yourself down when anxious, practicing how to order in the restaurant or seeking out a conversational partner all fall under the heading LLS. Of course all language learners use different strategies. Nowadays, most scholars have emphasized strategic learning over the use of specific learning strategies. Strategic learning involves analyzing the task, analyzing yourself as a learner, considering the resources, analyzing the learning situation. Strategic learning stresses flexibility and appropriateness in strategy use.

References

1. Allen, H., & Negueruela- Azarola, E. (2010), The professional development of future professors of foreign languages. Looking back, looking forward. Modern language Journal, 94, 377-395.
2. Arva, V. , & Medgyes, P. (2000). Native and non native teachers in the classrooms. System, 28, 355-372.
3. Levy, M. (2009). Technologies in use for second language learning. Modern language journal, 93, 769-782.

Xülasə

İkinci xarici dili öyrədənlər(müəllimlər) və öyrənənlər(şagirdlər) arasında güclü əlaqə vardır. İkinci xarici dilin öyrənilməsi üçün müəyyən parametrlər mövcuddur. Bu parametrlər vasitəsilə dili öyrənən daha asanlıqla dilə yiyələnmiş olur.

Duyğusal amillər dilin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Bundan əlavə dili mənimsəmə strategiyaları da vardir ki, bunlar vasitəsilə dilə daha asan şəkildə yiyələnmək mümkündür. Sakit bir yerdə oxumaq, xarici dildə danışan zaman mövcud həyəcanı basdırmaq, daim məşq etmək bu strategiyalara aiddir.

UOT 343·1·02

"MƏKTƏB-ŞAGİRD-VALİDEYN" ÜÇBUCAĞI (ŞƏRİŞTƏLİ VALİDEYN HAZIRLIĞI KONTEKSTİNDƏ)

Əzimova Ürütbə Arif qızı
Zaqatala Təhsil Sektorunun Kəpənəkçi kənd tam orta məktəbinin psixoloqu

Açar sözlər: Təhsil, məzmun, çağırışlar, keyfiyyət, qabaqcıl texnologiya, səmərəli idarəetmə, səriştəli valideyn

Keywords: Education, content, challenges, quality, advanced technology, effective management, competent parent

Xülasə:

Hazırkı dövrdə təhsilin keyfiyyətinin dayanıqlı yüksəlişində maraqlı olan tərəflərin, şagirdlərə və tələbələrə hazır biliklərin mənimsənilməsi modeli artıq sərişdə və bacarıqların yaradılması ilə əvəz olunur. Uşaq və gənclərin mədəni səviyyəsi, ictimai dəyərlərə hörməti, şəxsi keyfiyyəti, iradəsi də ailədən birbaşa asılıdır.Valideyn ilə şagirdlər arasındakı əlaqələri düzgün məcraya yönəltmək, şagirdlərin məqsədyönlü tərbiyəsində, məktəb və ailənin birliyini təmin etməyə imkan verir. Şagirdin sosial bacarığı inkişaf etməkdən ötrü, valideynlərin

məktəblə əlaqəsi sıx qurulmalıdır. Valideyn və məktəb arasında dostluq münasibətlərinin əlverişli ünsiyyəti çox vacib məsələdir.

Müasir dünyada səriştələrə əsaslanan təhsil məzmununun yaradılması dövrün mühüm çağırışlarına çevrilib. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda keyfiyyət nəticələri və əhatələyinə görə dünya ölkələri arasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün genişmiqyaslı tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Təhsildə keyfiyyətinin dayanıqlı yüksəlişində maraqlı olan tərəflərin cəlb olunmasını təmin edən səmərəli idarəetmə mühüm rol oynayır [1]. Şagirdlərə və tələbələrə hazır biliklərin mənimsədilməsi modeli artıq səriştə və bacarıqların yaradılması ilə əvəzlənir. Biliklər səriştələrə çevrilməli, təcrübədə özünü doğrultmalıdır. Biliklərə əsaslanan təhsil sisteminin səriştələr sisteminə keçməsi, ömürboyu öyrənmə və hamı üçün təhsil ideyalarının qəbul edilməsi, nəhayət şəxsiyyətyönümlü təhsil məqsədinin aparıcı olması müasir təhsildə başqa bir istiqamətə - səriştəli valideyn hazırlığı məsələsini aktuallaşdırdı. Yadda saxlamaq lazımdır ki, "məktəb-şagird-valideyn" üçbucağının tərəfləri möhkəm və dayanıqlı olmalı, müasir tələblərə cavab verməlidir.

Məlumdur ki, ailə uşaqların intellektual inkişafında təsirli rola malikdir. Uşaqların mədəni səviyyəsi, ictimai dəyərlərə hörməti, şəxsi keyfiyyətləri, iradəsi də ailədən birbaşa asılıdır. Valideynlər təhsil sisteminin vacib həlqəsini təşkil edir. Ona görə də məktəb və müəllim üçün valideyn etimadını qazanmaq çox vacib ünsürdür. Bunun üçün məktəb və müəllim ailələrlə əlaqəyə xüsusi diqqət ayırmalıdırlar. Məktəb valideynlərlə işi qarşılıqlı əlaqə şəraitində və müəyyən sistem üzrə aparır. Valideynləri ümummək tab iclaslarına və konfranslara cəlb etmək lazımdır. Belə tədbirlərdə uşaqlarda zəruri mədəni və ictimai davranış vərdişlərinin tərbiyə edilməsi, əməyə düzgün münasibət, kitaba marağın formalaşdırılması kimi bir sıra məsələlər müzakirə edilməlidir [2]. Məktəbdə valideynlər üçün "Açıq qapı" günləri keçirilməlidir. Bu tədbir zamanı məktəb rəhbərliyi, pedaqoji kollektiv, valideyn komitələri öz işlərini şagirdlərin təlim keyfiyyətlərini yüksəltmək məqsədilə ailə və məktəbin qarşılıqlı əlaqələri əsasında təşkil etməlidir. Çünki məktəb və ailəni bir əsas dəyər birləşdirir - şagirdləri cəmiyyət üçün müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmiş vətəndaş kimi yetişdirmək.

Adətən, sinif rəhbərləri valideynlərlə əlaqə yaradırlar: tərbiyə məsələləri ilə əlaqədar valideynlərin məktəbə dəvət edilməsi; sinif valideyn iclasının təşkili zamanı çətin tərbiyə edilən şagirdlərin valideynləri ilə fərdi söhbətlərin aparılması üçün və s. Bəzən söhbətlər zamanı ailə tərbiyəsindəki tipik səhvləri səbəbləri araşdırılır və onların aradan qaldırılması yolları təklif olunur. Bu halda valideynlərə izah edilir ki, övladlarının təhsil prosesinə və məktəb mühitinə fəal inteqrasiya edilməsi onların təlim və tərbiyəsində daha effektli nəticələr əldə olunmasına şərait yaradır. Şagirdin sosial bacarıqları inkişaf edir. Bütün bunlar isə şagirdlərə həm məktəb dövründə, həm də gələcək fəaliyyətində önəmli rol oynayır. Məhz buna görə də valideynlərin məktəblə əlaqəsi daha sıx qurulmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, valideynləri tədris və təlim-tərbiyə prosesinə cəlb olunmuş şagirdlərin daha yüksək təlim nəticələri olur, məktəbi daha uğurla bitirir və gələcək təhsil karyerasında daha uğurlu imkanlara sahib olur. Statistik məlumatlara əsasən əgər valideynin müəllimlərlə əlaqəsi yoxdursa, valideynin məktəblə əlaqəsi düzgün qurulmayıbsa, məktəbin ictimai və təhsil mühitində baş verən hadisələrlə yaxından maraqlanmırsa, onun övladının akademik göstəriciləri də digərlərindən daha aşağı olur. Xüsusən, böyük şəhərlərdə şagird dərsdən sonra valideyn nəzarətindən kənar qalır. Uşaq, ona sosial nəzarətin olmadığını hiss etdikdə, bəzi küçə qruplarına qoşula və müəyyən antisosial hərəkətlərə yol verə bilərlər. Həddi-buluğa çatmayan gənclər arasında dünya miqyasında cinayətkarlığın, narkomaniyanın

coğrafiyasının genişlənmə səbəblərindən biri məhz budur. Başı işə qarışan valideynlər uşaqlarının bu hərəkətlərinən çox gec xəbər tuturlar. Bu halların baş verməməsi üçün valideynlər övladlarına münasibətdə daha anlaşıqlı olmalı, uşağın sosial-intellektual inkişafına daha çox vaxt ayırmalı, onların gün rejiminə diqqət yetirməlidirlər. Təcrübəmizə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, məktəblə sıx əlaqəsi olan valideyn övladının nailiyyətini daha çox qiymətləndirir, ona öz fikrini və problemlərini daha aydın ifadə etməyə imkan yaradır. Bu cür valideynlər övladının vəziyyəti haqqında daha dəqiq məlumat əldə edir və qarşıya çıxan problemlərin həlli istiqamətində daha çevik addımlar ata bilir.

Valideynlərin məktəblə əlaqəsinə mane olan səbəblərdən biri də onların məktəb həyatına necə qoşulmalı olduqlarını bilməməkdən irəli gəlir. Valideynləri məktəbə cəlb etmək üçün sinif rəhbəri onlarla hər ay ailəvi oxu günləri, yaradıcılıq gecələri, uşaq kitablarının müzakirəsi və s. kimi tədbirlərin keçirilməsində fəallıq göstərilməlidir. Bu cür tədbirlərdə əvvəlcədən valideynlər məlumatlandırılmalıdır. Belə ki, valideynlərə məsələn, oxu zamanı hansı məqamlara diqqət yetirilməli olduqları aşılanmalıdır. Valideyn və məktəb arasında dostluq münasibətlərinin qurulması əlverişli ünsiyyətin yaradılması üçün ilk addım ola bilər. "Məktəb-valideyn-müəllim" üçbucağında ən vacib elementlərdən biri məhz valideyn və müəllim arasındakı əlaqənin düzgün qurulmasıdır. Xüsusilə məktəblə əlaqəsi zəif olan valideynlərlə aşağıdakı şəkildə əlaqələrin qurulması təklif olunur:

1. Valideynlərə məktub və ya e-mail vasitəsilə məlumat verilməsi. Elə valideynlər vardır ki, onlar işləri ilə əlaqədar məktəblə hüç cür əlaqə saxlaya bilmir və ya çox zəif əlaqə saxlayırlar. Buna görə də müəllim valideynlərə şagird nailiyyətləri və davranışları barədə mütəmadi məlumat ötürməlidir.

2. Telefon vasitəsi ilə əlaqə. Telefon vasitəilə mütəmadi olaraq valideynlərə şagirdlərin təkcə zəif tərəfləri deyil, həm də uğurları, üzə çıxan bacarıqları və bu bacarıqların hansı istiqamətdə inkişaf etdirilməsinin məqsədəuyğunluğu bildirilməlidir.

3. Valideynlərlə virtual əlaqə. Bu zaman məktəbdə keçirilən tədbirlər, şagirdlərin əldə etdikləri akademik nailiyyətlər, sinifdaxili keçirilən tədbirlər haqqında sosial şəbəkələr üzərindən, xüsusilə məktəbin öz facebook səhifəsindən istifadə etməklə valideynlə əlaqə qurmaq olar.

4. Sərgilərin və açıq dərslərin təşkil edilməsi. Məktəblərdə "Bacarıqlı əllər" adlı təşkil edilən sərgilərə valideynləri cəlb etmək, onlara övladlarının bacarıqlarını nümayiş etdirmək, şagirdlərin bacarıqlarının necə qiymətləndirildiyini göstərmək olar. Açıq dərslərin təşkili zamanı isə dəvət edilən valideynlərə həm yeni interaktiv təlim metodunu nümayiş etdirmək, həm də ən əsası evdə övladlarının dərslərinə necə köməklik göstərmək barədə bilgi vermək lazımdır.

5. Oxu mədəniyyətini aşılanması. Belə ki, məktəb divar qazetlərində Azərbaycanın klassik ədiblərinin əsərlərindən sitatalar, əsərlərdəki önəmli süjetlər, qəhrəmanların rəsmləri əks olunmalıdır. Valideynlə söhbət zamanı müəllim valideynin diqqətini şagirdlərdə oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin çox mühüm olması, oxu bacarıqlarının şagirdlərin dünyagörüşə və analitik təfəkkürünün formalaşdırılmasına necə təsir göstərdiyini izah etməlidir.

Yaşadığımız dövrdə səriştəli valideynlərin hazırlanması, valideynlərin bu istiqamətdə daha çox maarifləndirilməsi, onların övladların təlim-tərbiyə prosesinə cəlb edilməsinin vacibliyi daha böyük önəm daşıyır. Məlum olduğu kimi, mövcud pandemiya şəraitində nəinki ölkəmizdə, hətta bütün dünyada təlim-tərbiyə prosesi ənənəvi təhsildən məsafədən təhsil prosesinə keçmişdir. Bu da o deməkdir ki, şagirdlər məktəb mühitindən müvəqqəti olaraq aralanmış, onların daha çox birbaşa ev mühitində təhsil almaq imkanları aktuallaşmışdır. Bu isə öz növbəsində valideynlərin təlim-tərbiyə prosesindəki rolunu müstəsna dərəcədə artırmışdır. Bu gün şagirdlərin daha keyfiyyətli təhsilində, təlim-tərbiyə prosesinin məqsədəuyğun şəkildə aparılmasında valideyn ən önəmli simaya çevrilmişdir. Beləliklə,

sərişləli valideyn övladları üçün evdə bir növ məktəb mühiti yaratmalı, uşaqlarının gün rejimini, təhsil və asudə vaxtlarının düzgün bölünməsini və dərslərə mütəmadi hazırlığı və onlayn davamiyyəti daim nəzarətdə saxlamalıdır. Bu vacib prosesi məqsədyönlü şəkildə aparmaq üçün məsafədən təhsil şəraitində valideyn-müəllim əlaqəsi daha çevik olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, məsafədən təhsil və təlim-tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin 2019-cu ilin mart-aprel aylarından etibarən təklif etdiyi "Virtual məktəb" layihəsi və Microsoft Teams platforması geniş imkanlar yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, məsafədən təhsil prosesində də məktəbin və müəllimin rolu heç azadılmamalı, əksinə valideynlərlə əlaqə daha da intensivləşdirilməli, təlim-tərbiyə prosesinin məqsədyönlü aparılmasına nəzarət gücləndirilməlidir. Müəllim təkcə məsafədən təlim prosesini deyil, həm də tərbiyə işini həyata keçirməli, valideynlərlə və şagirdlərlə məsafədən valideyn və sinif iclaslarını təşkil etməli, sosial şəbəkələrin verdiyi imkanlardan faydalanmaqla intellektual yarışlar, vətənpərvərlik tədbirləri keçirmək, ölkədaxili ictimai-siyasi yenilikləri şagirdlərə aydınlaşdırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası https:(edu.gov.az) az (page 73/7492)
2. Əliyev E.., Valideyn sərişləsinin artırılması/ Az.müəl.qazeti. 19 aprel, 2019.
3. Valideynlərin tədris prosesinə cəlb edilməsi. Direktorlar və müəllimlər üçün tövsiyələr. Tbilisi: USAİD, 2015, s-35

Summary

In the present period, the parties interested in the sustainable improvement of the quality of education, the model of assimilation of knowledge ready for pupils and students is already being replaced by the creation of competencies and skills. The cultural level of children and young people, respect for social values, personal quality, and will also directly depend on the family. Directing the relationship between parents and students to the right course allows to ensure the unity of school and family in the purposeful education of students. In order to develop the student's social skills, the parents' relationship with the school should be established closely. Friendly communication between parents and school is very important.

AZƏRBAYCAN DİLİ BƏDİİ MƏTNLƏRİNİN İNFORMASİYA STRUKTURU

Məmmədova Turan Mehman qızı
Gəncə Dövlət Universitetinın doktorantı

Açar sözlər: mətn, informasiya, informasiya yükü, mətnaltı məna, üslubi struktur.
Key words: text, information, information load, subtextual meaning, stylistic structure.

Mətn sadəcə müəyyən, düzgün ardıcıllıqlda müvafiq qrammatik uzlaşmalarla işlənmiş sözlər və kombinasiyalar deyil, ilk növbədə, zaman və məkan gercəkliklərinin ümumi ideyası ilə səslənmiş, baglanmış cümlələrin məntiqi bicimdə sıralanmış zənciridir.

Mətn həmişə müxtəlif bilik sahələrini cəzb edən xüsusi fenomendir. Mətnə informasiya vahidi kimi də yanaşılmış, onun subyektin nitqini, fikrini yaradan fəaliyyəti kimi də baxılmışdır.Bu baxımdan mətn yüksək kommunikativ vahiddir, onun çoxcəhətli xüsusiyyətləri qeyd olunmaqdadır. Bu və ya digər əlamətlər A.A. Leoentev, İ.A.Qalperin, N.D.Arutyunov, T.M. Nikolayev, Y.N.Sorokin, A.N.Novikov, O.L.Kamenskaya və b. alimlər ərəfindən əsaslı şəkildə öyrənilmişdir.

Mətn yalnız sintaksisin invariant vahidi deyil, eyni zamanda nitqi formalaşdıran variantdır. *"Mətn məna və qrammatik əlaqə ilə birləşmiş söyləmlərin, frazafövqü vahidlərin, fraqmentlərin və s. ardıcıllığıdır"* (1,c.16)

İ.Qalperin yazır ki, *"mətn, hər şeydən əvvəl, kommunikativ və informativ bir vahid olaraq sadəcə ona xas olan xüsusi işarələr vasitəsilə qurulur. Bu, kommunikativ və informativ bir məzmun kəsb edir*." (2, c.5)

A.Sideltsev yazır ki, "*mətnin informasiya strukturu anlayışı adı altında mətni əlaqələndirən vasitələrin təşkili, müxtəlif situasida qarşılıqlı baglılıq formalarının və məlumatların informasiyavermə sırası dərk edili*r" (3, s.51-60)

Bizə elə gəlir ki, bu tərif mətnin informasiya strukturu anlayışını diskurs anlayışına yaxınlaşdırır.

"Mətn həm də informativ və üslubi struktura malikdir. Mətndə informasiya müxtəlif məqsədlər üçün ötürülür: faktual, konseptual və mətnaltı. Həmin modellər mətn hisələrinin əsas kookkurensiyasını (cooccurrere-"eyni zamanda meydana şıxan") meydana çıxarır" (4, c.81-96)

Mətnin informativ və üslubi strukturu onun ümumi strukturunu, həmcinin də xüsusi semantik, qrammatik, ritmik və fonetik aspektlərini də müəyyənləşdirir. Müəyyənləşən aspektlər kontekstuak və və konnotativ üslubi mənalardır. Üslubi konnotasiya (boya, üslubi məna) adətən mətnin əlavə məlumatlarına (predmetin məntiqi və qrammatik mənaları; ekspressiv-emosional qiymətləndirmə və funksional vasitələr arasındakı münasibətlər) aid edilir.

Əlavə olunmuş semantik informasiya mətnin üslubi modelini- funksional, normativ və ekspressiv modelini yaradır. Bu zaman mətndə parametrik informasiya da əmələ gəlir.

Biz bu gün qlobal informasiya əsrində yaşayıb fəaliyyət göstəririk. İnformasiyanın özü mühüm bir işarədir. Üzümüzəartıq informasiyanın və özəl işarələrin bu və ya başqa şəkildə reallaşan və reallaşdırılan bir seçimi acılmışdır. Bu informasiyalar mətn vasitəsilə gercəkləşir.

İnformasiya strukturu qazanılmış biliklərin strukturudur. Bu informasiyalar mental keyfiyyətlərə malikdir. Əlbəttə, məlumatlar mental olmalıdır.

Mətnin xüsusi informasiya vasitələri vardır. Bu barədə başqa yazılarda bəhs olunmuşdur.

Mətndə informasiyanın təqdimi strateji proseslərdən hesab edilir. Mətnin informasiya yükü və bloku bu proseslərin içində dogulur.

Mətn strukturunda informasiya yaranır və inkişaf edir.

Mətndə linqvokulturoloji informasiya. Linqvokulturologiya elmi dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında yaranmışdır. Bu sahədəki informasiya mədəni informasiyadır. Əgər dil vahidlərində mədəni informasiya vardırsa, o zaman kateqoriyadan danışmaq olar. Bu zaman dilin semiotik sistemləri (dil və mədəniyyət) bir-birinə uygun gəlir. V.N. Teliyanın fikrincə, bi mədəni konnatasiuadır. Mətndə mədəni informasiya nominativ vahidlərlə 4 vasitə ilə təqdim edilir: mədəni mənalarla, mədəni fonla, mədəni konseptlərlə və mədəni konnotasiya ilə. (5, s.107)

Mətndəötürüləninformasiyasıxıla bilir. Bu informasiyanı yıgcamlaıdırır. Bu mühüm məsələ tədqiqatın digər bölmələrində işıqlandırılmışdır.

Mətndə informasiyanın möxtəlif növlərilə qarşılaşırıq: elmi informasiya, faktual informasiya, koqnitiv informasiya.

Koqnitiv informasiya. Bu informasiya mətnə koqnitiv yanaşma nəticəsində müəyyənləşir. Həmin yanaşmada mətndə koqnitiv-mental fikirlər kommunikativ təhlillə sintez edilir. Mətndə "fikirdən sözə" keşidin koqnitiv paradiqmaları göstərilir. Burada kateqoriyalaşma həm informasiyanın toplanmasına, həm də onun (məlumatların) strukturlaşması prosesində reallaşır.

Mətndə mental vahiddir. E.Q. Xamyakova yazır ki, *mətn koqnitiv sistemə daxil olur və hər hansı təsvir olunan informasiyanı aktuallaşdırır. Mətn koqnitiv sisetmə daxil olur və hər hansı təsvir olunan informasiyanı aktuallaşdırır.*(6**, s.180-197**)

Mətn hər hansı bir dildə kateqoriyallaşaraq *«ekstensional»* sintaktik semantika xüsusiyyəti qazanır. Mətnin «intensional» semantikasıda mövcuddur.

Müasir linqvistikanın inkişaf mərhələsi mətndə antroposentrik və linqvistik bilik və məlumatların yeni qloballaşma şəraitində funksionallaşmasını tələb edir. Dil-ünsiyyətin bir alətidir, cəmiyyət həyatında, sosial mühitdə yaranır və inkişaf edir. *«Dilkoqnitiv informasiyanı akkumullaşdırır, mətndə təsvir olunan hadisə və prosesləri ifadə edir»*(7, s.43)

Məs.: *Axşamlar uşaqların və zəngin səsi kəsiləndən sonra məktəb dincəlirdi. Kənddən xeyli aralı, təpələrin böyründə, üst yandan yabanı kol-kos və qurumaqda olan meşə, qabaqdansa bagca ilə əhatə olunmuş birmərtəbəli ag binanın ətrafını sakitlik bürüyürdü. Məktəbə direktor göndərilmiş müəllim də bu zaman binanın başındakı balaca otagına cəkilirdi. Ya rayona gedən yola baxan tək pəncərəsini acıb cıragı yandırmadan uzanır, ya da pəncərənin qabagında oturub ertəki işlər barədə düşünürdü. Hərdən asfaltla üzüyuxarı rayona qalxan maşınların qsjıltısı, aşagıdan parovozun, vaqonların səsi də sakitliyə toxunmur, müəllimin xəyalını qırmırdı. Sanki bu otaq, bu iraq guşə yalnız düşünmək, aglagəlməyən xeyirxahlıqlar tapmaq, kəşf etmək və ozr səhər uşaqları, müəllimləri təzə tədbirlərlə sevindirmək borcu öhdəsinə düşən direktor üçün secilib ayrılmışdı* (Əhmədov Sabir. Secilmiş əsərləri. 2 cilddə, 1 cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Baki, 1989, c.51 (462 s.)

Bu cür mətnlərin dərk olunması və kommunikasiyada fəaliyyəti sferası çox amililik prinsipindən irəli gəlir. Həmin prosesdə mərkəzi anlayış (məktəb direktoru) mətn linqvistikasında konsept hesab edilir. Konsept (anlayış) fundamental bilik, məlumat vahididir. Konseptin başlıca xüsusiyyəti isə kateqoriyallaşma və konseptuallaşmadır.

Koqnitiv struktur mətn komponentlərinin linqvo didaktik perspektivlərini müəyyənləşdirir. Antroposentrik prinsiplə mətndə ifadə olunan məktəb barədə biliklər əldə edilir. «Mətn və anlayış» bu biliklərin xüsusi açarı kimi özünü göstərir. Nitqi təşkil edən mətn hissələri və insanın mental dünya görüşü arasında qarşılıqlı təsir formalaşır. Həmin əlaqə-təsir mətnin koqnitiv strukturu sistenminidərindən dərk etməyə kömək edir.

Xülasə

Məqalədə mühüm sintaktik vahid olan mətnin üslubi- informativ strukturu nəzərdən keçirilir. Mətnin həmin strukturunu səciyyələndirən əsas vasitələr vədigər əlamətlər təhlil olunur.

Mətnin bir-biri ilə baglalan informasiyası onun məzmun vəmahiyyəti təyin edir. Mətn informasiyanı həm implisit, həm də eksplisit formalar vasirəsi ilə verir.

Aparılan tədqiqat nəticəsində aşkarlandı ki, mətnin informativliyi effektivlik prosesinin dərkedilməsi ilə əlaqədardır.

FORMATION STRUCTURE OF AZERBAIJAN LANGUAGE ARTISTIC TEXTS

Mammadova Turan
Ganja State University

Summary

Style-informative structure of the text, which is an important syntactic unit, is considered in the article. The main means and other signs characterizing that structure of the text are analyzed.

The interconnected information of the text determines its content and meaning. Text information is both implicit and explicit gives through forms.

As a result of the research, it was found that the informativeness of the text is related to the understanding of the effectiveness process.

TRANSLATION OF ENGLISH PHRASEOLOGY FROM THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Abdullayeva Vüsalə Çingiz qızı

Acar sözlər: frazelogizmlər, lüğət tərkubi,tərcümə,təhlil etmə,komponent,müqayisə etmək.

Key words: Phraselogical units, vocabulary,translation,analysis,component,to compare.

Ключевые слова: фразеологические единицы, лексика, перевод, анализ, компонентный, для сравнения.

The phraseological units of the English language differ from the phraseological units of other languages by their richness and authorship. The translation of these phraseological units into other languages is one of the most important and complex issues in linguistics. Special attention is paid to the translation of English phraseology both in our country and abroad. Translating them to other languages is a very difficult and responsible task. Even famous writer M. Gorky believed that every language has enough opportunities and means to express any idea. This provision may also apply to the Azerbaijani language. Experience shows that it is difficult to find an idea given in ten rich languages of the world, so that it is impossible to express it in our language. In addition, there are certain difficulties in translating the Frazeologisms in the English language into the Azerbaijani language, which arise from the difference between the vocabulary and grammatical structure of the English language and the Azerbaijani language. The main reason why fixed word combinations in English do not exactly correspond to their counterparts in Azerbaijan is that they are based on the rules of the English language; It is the stabilization of that language as a result of the historical development of hundreds of years, depending on the way of life, everyday life, and worldview of the people. Because of this, it is almost impossible to give the exact answer of phraseologists .Phraseological combinations reflect the national caloricity, culture of each nation, and finally the lexical grammatical forms embedded in the language system.

It is impossible to keep all the characteristics of the original in the same way while translating the expressions into Azerbaijani language.

On the other hand, in the internal form of the word and in a number of other cases, it is impossible not to notice that not only the separating features between languages, but also the corresponding golon features exist in phraseologisms. So, if we compare the lexical units of phraseologisms with the special dictionaries of both languages, we can find a certain similarity in meaning between them. The fact that special phraseological associations of opposing languages are sometimes compatible with each other in meaning and form is one of the signs that show the development and evolution of human thinking in the same direction and according to the same laws. Here olsa important the role of a similar historical background and spiritual closeness is great. Therefore, the translation of phraseologisms that correspond to each other both semantically-stylistically and formally in different languages is not so difficult. The idea that the writer wants to convey is accurately conveyed in the translation, and the artistic emotionality of the work is preserver:

a) Fully understand the phraseology to be translated,
b) Adequate expression of the understood phraseology in the native language

In the process of translation, which consists of the unity of these two moments, the phraseologism spoken in English is semantic. From a stylistic and grammatical point of view is analyzed, along with the lexical meaning and stylistic feature of that combination, its grammatical meaning and task are determined. All this is reconciled with the norms of the native language, and as a result, the phraseologism spoken in English is determined by means of expression in the native language. The whole translation process is based on reconciliation and comparison.

Accurate and perfect translation of phraseology from the relationship between English phraseology and

Azerbaijani phraseology. Depends on the degree of compatibility.

Ədəbiyyat

1. Antrushina, G.B. (1985) English Lexicology Bucuя шona: Mocka
2. Arnold, 1. (1966) The English Word.- Moscow: Prosveshcheniye
3. Fernando, Ch.(1996) Idioms and Idiomaticity. Oxford University Press
4. Ginzburg, R.S. (1966) A Course in Modern English Lexicology. -Moscow: Higher School Publishing House
5. Hockett, Charles F. (1958) A Course in Modern Linguistics. New York. Macmillan
6. McCathy.M, O'Dell, F. (1994) English Vocabulary in Use. Cambridge University Press

7. Naciscione, A. (2001) Phraseological Units in Discourse: Towards Applied Stylistics.- Riga: Latvian Academy of Culture

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLOGİZMLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Abdullayeva Vüsalə Gingiz qızı

Xülasə

Ingilis dilinin frazeologizimləri öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə digər dillərin frazeologizimlərindən fərqlənir. Fraziologizmlərin tərcüməsi zamanı lüğətdən düzgün istifadə olunmalı, dil və üslubi məsələlərinə dərindən diqqat yetirilməlidir. Belə ki, tərcümə olunacaq frazeologizmi tam başa düşmək Lazımdır və başa düşülmüş frazeologizimin adekvat şəkildə ana dilinda ifada etmək lazımdır.

ПЕРЕВОД ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Абдуллаев Вусала Чингиз

Резюме

Фразеологизмы английского языка отличаются от фразеологизмом других языков своим богатством и разнообразием. При переводе фразеологических единиц следует правильно работать со словарем. Обратить пристальных внимание языковым и стилистическим вопросам. Так, например, переводимый фразеологизм следует глубоко осознать и вдуматься в значение, что выразить его в адекватной форме в родном языке:

MÜNDƏRİCAT
I BÖLMƏ

İQTİSADİYYAT, İDARƏETMƏ, DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ İDARƏETMƏSİ, MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİT, BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR, TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

Məlikov A.B. *Qarabağda turizmin inkişafının iqtisadiyyata təsiri*.....3
Namazova L.S. *Səfəvi dövrü metalişləmə sənəti (Rocer Seyvorinin tədqiqatı əsasında)*.....5
Quliyeva A.A. *İnnovasiya əsasli inkişafin qeyri-neft sənayesinə təbiqi imkanlari*.....6
Eyvazlı H.M. *Banklarin kredit bazarinda rəqəmsal texnologiyalarin tətbiqi və onun inkişafi*.....9
Cəfərova N.B. *İnsan kapitalının iqtisadi inkişafa təsir mexanizmi*.....12
Musayev E.Ə. *The role of cultural tourism in the promotion of Azerbaijan*.....15
Həsənov Ş.U. *XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Rusiya banklarinin Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatına daxil olması və sələmçi kapitalını sıxışdırması*.....17
Həziyev V.B. *Biznes-planın metodikası, məqsədi və vəzifələri*.....20
Fətullayeva G.M. *LA_2O_3-AS_2S_3-CE_2O_3 üçlü sistemində şüşəəmələgəlmə sahəsinin öyrənilməsi*.....23
Məmmədova A.O. *İqtisadi inkişaf modelləri və onların əhalinin yaşayış səviyyəsinə, gəlir və xərclərinə təsiri*.....24
Kazımova N.R. *Emal və xidmət müəssisələrində işçilərin səmərəliliyini və keyfiyyətini qiymətləndirmə metodları*.....27
Dilavərov F.A. *"Kölgə iqtisadiyyatının aradan qaldırılması yolunda nağdiz əməliyyatların rolu"*.....30
Şabanova G.Q. *İnventar idarəetmə*.....33
Məmmədov Ə.R. *Süni İntellekt (Sİ) Nədir və o Dünya İqtisadiyyatına Necə Təsir Edəcək?*.....36
Ələkbərov T.F. *Ehtiyatların uçotunun mahiyyəti və müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin idarəedilməsində onun rolu*.....39
Abbasov S.M. *Türkdilli ölkələr arasinda əlaqələrin inkişafinda türk dövlətləri təşkilatının artan əhəmiyyəti*.....42
Abdullayeva S.F. *Qarabağ xanliğının tarixinə dair*.....45
Əbdürrəhimova Ş.R. *I Dünya müharibəsindən sonra mosul məsələsinin Türk-Fransiz yaxinlaşmasına təsiri*.....49
Aslanov E.M. *Azərbaycan xalq cumhuriyyəti dövründə ordu quruculuğu tarixinə bir baxış*.....52
Axundov A.Y., Nəbiyeva E.İ. *Qarabağ xanlığının tarixinə daha bir nəzər*.....55
Babayeva S.K. *1905-1906-ci illərdə Ermənilərin soyqırım siyasətinə qarşı milli birlik hərəkatı*.....58
Bağırova S.R. *Azərbaycanlıların və digər türkdilli xalqların əməkdaşlıq mərkəzinin türk dünyasının inteqrasiya yönündə fəaliyyəti*.....61
Bağırzadə C.V. *XIII-XV əsrlərdə azərbaycanda orta təhsil sistemi haqqında*.....64
Bayramova G.Ş. *Türk-İran qadınları dostluq və mədəniyyət cəmiyyəti*.....67
Cəfərova H.R. *İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı İsrail-Azərbaycan siyasi-hərbi əməkdaşlığı*.....69
Əfəndiyeva V.E. *Avropa tarixində romantizm cərəyanın əsas xüsusiyyətləri*.....72
Əhmədova T.Y. *Gəncə şəddadilər dövlətinin siyasi mərkəzi kimi*.....75
Əhmədova T.Y. *Arran memarliğinin mərkəzi şəhərində sənətin inkişafina dair*.....77
Алиева Ф.Б., Ахмедова Э.И. *Последствия 44-дневной Карабахской войны для международных отношений*.....80

Əliyeva L.Y., Abbasov V.D. *Краткий обзор современных методов обучения*.....83
Əlizadə S.Q. *I Şah İsmayıl-Zahirəddin Babur əlaqələri və həmin əlaqələrin gələcəkdə qurulan Səfəvi-Moğol dövlətlərinin xarici diplomatiyasına təsiri*.....86
Əsədova T.B. *Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycana vurulmuş maddi və mənəvi ziyan, onun ödənilməsinin tarixi və hüquqi aspektləri*.....89
Əsədova X. *Zaqafqaziyanın ilk müsəlman-qız məktəbi*.....91
Əsgərova X.İ. *Yeni şəhər əsasnaməsinin Yelizavetpol quberniyasına şamil edilməsi*.....94
Gülməliyeva H.A. *Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizlik problemləri və onların həlli yolları*.....96
Hasanov E.L. *XX əsrin birinci yarısında Gəncə şəhərinin ənənəvi su təchizatı*.....99
Hüseynova R.Z. *Azərbaycan–Tacikistan münasibətləri*.....102
İmanov E.M. *Astara rayonunun Sım kəndində yeni aşkar olunmuş qayaüstü təsvirlər haqqında*.....104
İsmayılova A.İ. *28 illik həsrət çəkən Şuşamız*.....106
Kərimova N.G. *Zəngəzur dəhlizinin regional və qlobal əhəmiyyəti*.....108
Mehdiyeva H.Ş. *Göyçə gölü ətrafının erkən tunc dövrü arxeoloji abidələri*.....110
Məhərrəmov P.S. *Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin "Traseka" proqramının həyata keçirilməsi tarixi ipək yolunun bərpasına vəsilə və yenidən qurulmasına böyük tövhədir*.....113
Məmmədli C.P. *XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın xarici siyasəti*.....116
Mustafayeva C.A. *Faşizmin beynəlxalq faktora çevrilməsi*.....120
Qarayeva L.Ə., Rzayeva T.Z. *Qarabağ muğam- musiqi sənəti*.....122
Qurbanlı K.M. *Səudiyyə Ərəbistanının xarici siyasətində İran*.....125
Sadıqlı H.H. *Abraham sazişinin imzalanması və yeni əməkdaşlıq perspektivləri*.....127
Səfərova G.R. *İsraildə yaşayan Azərbaycan mənşəli yəhudi diasporası*.....129
Səfərova Ç.Q. *XXI əsrin ipək yolu adlandırılan layihələr*.....131
Cabbarova E.O. *Prezident İlham Əliyev və Azərbaycanda multikulturalizm siyasəti*.....133
Bayramova L.İ. *Milli qürur günümüz – zəfər bayramı*.....137
Musayeva Ş.X. *Yelizavetpol quberniyasının sosial- iqtisadi vəziyyəti*.....141

II BÖLMƏ
DƏQİQ VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ, İNFORMASİYA VƏ KOMMUNİKASİYA TEXNOLOGİYALARI, FİZİKA, KİMYA

Sadıqova S.O. *Ekoloji biliklərin elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda təhlili*.....144
Mehdiyev V.M. *Təbii sərvətlər üzrə məsrəflərin kapitallaşdırması əməliyyatlarının uçotunun bəzi məsələləri*.....145
Əlibəyli X.Ş., Sadiqov T.M., Abbasov C.C., Quliyeva G.T., Məstəliyeva J.V. Hüseynova F.R. *Adi lavandanin (Lavandula angustifolia) biomorfoloji xüsusiyyətləri, fitokimyəvi tərkibi və tibbi əhəmiyyəti*.....148
Abdullayeva Ə.V. *Aran bölgəsinin bəzi alkololoidli bitkilərinin bioloji müxtəlifliyi*.....151
Bağırova L.A. *Şəmkir su anbari ətrafi mamırlarının yayılma qanunauyğunluqlarına dair*.....154
Əzimova A.M. *Gəncə şəhərinin aqroflorası*.....156
İsgəndərova N.A. *Şəmkir rayonunun papaqlı göbələkləri (Agaricales)*.....158
Məmmədova M.T. *Gəncə alüminium zavodu ətrafının şibyə florasına dair*.....161
Süleymanova L.H. *Şuşanın zəngin florası*.....163
Пиралиэаде С.С., Пашаева Е.К., Мехтиев Д.С. *Влияние техногенной деятельности на проблему экологической безопасности*.....169

Rzayeva.M.F, Əlizadə.A.M. *Metallarda korroziya.korroziyanın zərərləri və qarşısının alınması yolları*.....172
Rzayeva M.F., Cəfərova.A.R. *Radioaktivlok,radioaktivliyin qarşısının alınma üsulları*.....175
Piriyeva T.N. *Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin reklamların sürətli inkişafında mövqeyi. Şuşa musiqisının dünyada tanınmasında KİV-lərin rolu*.....178
Hacıyeva S.R., Şəmilov N.T., Əliyeva T.İ., Nəbiyeva M.A. *Araz çayının su nümunələrində bəzi anionların təyini*.....180
Quliyeva N.A., Məmmədova A.F., Məmmədova G.Ş., Tağıyeva S.R., Məmmədzadə A.E., Rəhimova S.E. *Müxtəlif temperaturların şimali-2 ərazisində olan çay alabalıqlarının böyüməsinə təsirləri*.....182
Azimova G.R. *Sol-gel combustion synthesis of Cu, Mn, Fe oxide compositions and the investigation of their activity in the oxidation reaction of carbon monoxide*……185
Səmədov Y.R. *Tükənmiş Qalmaz qaz-kondensat yatağının qaz anbarı kimi istifadə edilməsi*.....188
Hüseynli A.M. *Neft yağlarının əhəmiyyəti və istifadəsinə qoyulan tələblər*.....190
Алиева Г.А., Гулиева Н.А., Гаджилы Ш.Ш., Рагимова Ф.Р. *Исследование свойств наполненной полимерной композиции*.....193
Алиева Г.А., Рагимова Ф.Р., Оруджева Х.Д., Велиев В.М. *Сульфокатиониты на основе отходов полистирола модифицированных бутилкаучуком*.....197
Qurbanov A.A. *Kimya kursu üzrə dərsdənkənar məşğələlərdə hərbi biliklərin verilməsi*.....200
Kəsəmənli X.H. *Germanium və silisium əsaslı yeni materialların hazırlanmasında üzvi reaqentlər və liqandların tətbiqi*.....202

III BÖLMƏ

FİLOLOGİYA, TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN MÜASİR PROBLEMLƏRİ, PEDAQOGİKA

Abdullazadə L.F. *Nazim Hikmətin yaradıcılığında rəssamlıq*.....205
Balakişiyeva V.T. *Müasir həyatda xarici dilin rolu*.....209
Əhmədli V.İ. *Əhməd bəy Ağaoğlunun Türkiyədə elmi-ədəbi və siyasi fəaliyyətləri*.....214
Əliyeva G.M. *Şəxslərlə bağlı sruktur-semantik lakunalar*.....216
Əliyeva A.İ. *Əhməd bəy Ağaoğlunun türkçülük düşüncəsinin formalaşmasında Şuşa-Paris mərhələsi*……219
Əliyeva K. *Sinonimlərin məna çalarlılığı və üslubi rəngarəngliyi*.....223
Həsənova A.Ə. *Şuşa – tarixi kimliyimiz*.....225
Hüseynova A.Ş. *Qanadli sözlər və onların bədii mətndə işlədilməsi*.....228
İskəndərov V.V. *Natəvan yaradıcılığının fikir qaynaqları*.....229
Kərimova N. E. *Frazeoloji vahidlərin təsnifatı məsələsi* 232
Kərimova L.A. *Şuşa – tariximiz bu günümüz!*.....236
Məmmədova M.O. *Şuşa nəfəsli Azərbaycan dili*.....239
Məmmədova N.S. *Fransiz və azərbaycan nağıllarında işlənən frazeoloji vahidlərin leksik-semantik baxımdan təsnifatı*.....242
Məmmədova X.R. *Müxtəlif mənşəli toponimlər haqqında*.....246
Musayeva E.M. *Reklam diskursunda yeni tendensiya*.....248
Hacıyeva S.M. *Semantic classification of phraseological units*……251
Məmmədzadə C.N. *"Yeni şeir" ədəbi cərəyanının 1940-cı illər mərhələsi*.....255
Mövlamova M.O. *Hər yetən gözələ gözəl demərəm, yaxud gözəllik süjetyaradıcı bədii-estetik kateqoriya kimi*.....258

Qasımova S.Ə. *Azərbaycanın əzəli, əbədi və ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ ərazisində yaşamış tayfalar haqqında*.....260
Nuriyeva A.Y. *Dünyanın dini mənzərəsinin təsvirində linqvistik və qeyri-linqvistik vasitələrin rolu*.....263
Гадимова Д.А. *Белорусизмы в русском языке: сфера «Человек»*.....266
Quliyeva G.A. *Hüquqi sənədlərdə terminlərin tərcüməsi problemləri*.....268
Quliyeva S.A. *İngilis dilinin öyrənilməsində sinonimlərin rolu*.....270
Rüstəmova İ.S. *Human concept in english romanticism*……..273
Talıbova A.N. *Ways of teaching lang uage skills*……..276
Vəliyeva V.F., Baba-zadə N.S. *XX əsrin 20-ci illərində Amerika ədəbiyyatı nasirləri*.....279
Zeynalova S.Z. *A critical study of agatha christie's women*……..281
Aghayeva N.A. *Online courses and their role in language learning*……285
Hüseynova A.Ə. *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması*.....287
Məmmədov Ş.R., Babayeva N.B. *Böyük Britaniya xüsusi bölmələrində hərbi döyüş növlərindən istifadə üsulları*.....289
İsayeva F.Y. *Təlim və tədris prosesində pedaqoji texnologiyalardan istifadənin səmərəli yolları*.....291
Zeynalova-Məmmədzadə L.V. *Vətənpərvərliyin tədrisdə rolu*.....294
Nağıyev E.N. *XIII-XV əsrlərdə azərbaycanda ali təhsil*.....297
Hüseynli S.S. *Ibtidai siniflərdə "Şuşa ili"nə həsr olunmuş tədbirlərin keçirilməsi*.....299
Cəfərova S.N. *Müasir dövrdə ailələrin psixoloji iqlimi*.....302
Gülməliyeva H.A. *Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizlik problemləri və onların həlli yolları*.....305
Məhərrəmova S.B. *Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ədalət hissinin formalaşdırılmasına ailənin və sosial mühitin rolu*.....308
Sadıxova M.İ. *Müasir təlim mühitində tərbiyə prosesinin psixoloji əsasları*.....311
Cabbarova T.R. *44 günlük vətən müharibəsində Şəxsiyyətin formalaşmasına koqnitiv və emosianal xarakter xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı təsiri*.....313
Məmmədova S.N. *Dərslik üzərində şagirdlərin müstəqil işlərinin metodiki yolları*.....316
Zeynalova T.A. *Language learners and language teaching settings*……..318
Əzimova Ü.A. *Məktəb-şagird-valideyn" üçbucağı (şəriştəli valideyn hazırlığı kontekstində)*.....319
Məmmədova T. *Azərbaycan dili bədii mətnlərinin informasiya strukturu*.....322
Abdullayeva V.Ç. *Translation of English Phraseology from the Azerbaijani language*.....325

Çapa verildiyi tarix 05.12.2022
Kağızın növü:A3, snequroçka
Çap vərəqi: 20,18 ç.v. Tiraj : 300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429